Al FARABI

7. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi

KONGRE TAM METİN KITABI

EDİTÖR
Dr. Kadir AYDIN

ISBN: 978-605-7811-80-6

AL -FARABİ

7. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi

1-2 Mayıs 2020, BURSA

KONGRE TAM METİN KITABI

Editör

Dr. Kadir AYDIN

AL FARABİ YAYINEVİ®

Bu kitabın tüm hakları Al-Farabi Yayınevi'ne aittir.
Yazarlar etik ve hukuki olarak eserlerinden sorumludurlar
AL FARABİ Publications - 2020©

Yayın Tarihi: 15.05.2020

İSBN: 978-605-7811-80-6

KONNGRE ID

KONGRE ADI

AL -FARABI

7. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi

TARİH vE YER

1-2 Mayıs 2020, BURSA(ONLINE)

ORGANİZATÖR

AL FARABI JOURNAL
AL FARABI PUBLISHING HOUSE

KONGRE BAŞKANI

Prof. Dr. Hacer HUSEYNOVA

KATILIMCI ÜLKELER

Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Pakistan, Afganistan, İran

Toplam Kabul Olunan Çalışma Sayısı: 85
Türkiye: 42
Diğer Ülkeler: 43

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

- Dr. Amanbay MOLDIBAEV, Taraz State Pedagogy University
- Dr. Botagul TURGUNBAEVA, Russia Natural Sciences Academy
- Dr. Bayram POLAT, Omer Halisdemir University
- Dr. Elvan YALCINKAYA, Omer Halisdemir University
- Dr. Durmuş Çağrı YILDIRIM, Namık Kemal University
- Dr. Maha Hamdan ALANAZI, Riyadh King Abdulaziz University
- Dr. Misliviy VLADEMIR, Ukraine Technic University
- Dr. Mustafa TALAS, Ömer Halisdemir University
- Dr. Umran TURKYILMAZ, Gazi University
- Dr. Salih OZTURK, Namık Kemal University
- Dr. Sehrana KASIMI, Azerbaijan National Academy of Sciences
- Dr. Shara MAZHITAEVA, Karaganda State University
- Dr. Sarash KONYRBAEVA, Kazakh State Women's Pedagogy University
- Dr. Zhaparkwlova N. IKSANOVA, Al Farabi State National University

AL-FARABI JOURNAL

7. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi

1-2 Mayıs 2020 / Bursa

Kongre Programı

Online (Video Konferans ile) Sunum

Tüm Oturumlar İçin ID: 787-585-7978
Şifre: 010101

https://us02web.zoom.us/j/7875857978?pwd=cXdKUUJkb29OU21rMXQ3RlNBZksvQT09

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- Online sunum yapabilmek için **https://zoom.us/join** sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

Tarih: 01.05.2020	Saat: 9^{30}:11^{30}	Moderatör: Dr. Yıldırım YILDIRIM
Yazarlar	**Kurum**	**Konu Başlığı**
Gülsüm ÖZTÜRK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	BURSA YÖRESİNDE YAŞAYAN YÖRÜKLERİN (TÜRKMENLERİN) GÜNDELİK HAYATTAKİ KÜLTÜREL İZLERİ VE DÜĞÜNLERİ
Gülsüm ÖZTÜRK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	İNGİLİZ GEZGİNLERİNİN GÖRE GÜNEY KAFKASYA HALKLARI
Büşrâ AKYOL	Bartın Üniversitesi	KERKÜKLÜ NEVRÛZÎ'NİN *YÛSUF İLE ZÜLEYHÂ* MESNEVÎSİNDE TASAVVUFÎ REMİZLER (1-3734. BEYİTLER)
Öznur ÇELİK	Karabük Üniversitesi	SAFRANBOLU KADIN SAĞALTICILARA BİR ÖRNEK: KÖSTEBEK OCAĞI
Dr. Öğr. Üyesi Fahri DAĞİ	Karabük Üniversitesi	
Dr. Kevser AKIN	MEB	TELEVISION BROADCAST LEADING THE YOUTH TO LANGUAGE AND VALUE CORRUPTION: EXAMPLE OF REALITY COMPETITION SHOWS
Dr. Öğr. Üyesi Aytuğ MERMER ÜZÜMLÜ	Amasya Üniversitesi	COVID-19 KRİZ İLETİŞİMİNDEN GÖZETİM TOPLUMUNA
Fidan Nəzərli	Azerbaijan University of Languages	THE DIFFERENCES BETWEEN VARIANTS AND DIALECTS OF STANDART ENGLISH
Dr. Öğr. Üyesi Yıldırım YILDIRIM	Düzce Üniversitesi	PANDEMİ GÜNLERİNDE MARKALAR VE İLETİŞİM BİÇİMLERİ: GÖZLEME DAYALI BİR DEĞERLEDİRME
Dr. Öğr. Üyesi Yıldırım YILDIRIM	Düzce Üniversitesi	SİBER ZORBALIK DAVRANIŞLARININ YAPAN VE UĞRAYAN AÇISINDAN FARKLI DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ

Tarih: 01.05.2020	Saat: 12^{00}:14^{00}	Moderatör: Dr. Kevser ÇINAR
Yazarlar	**Kurum**	**Konu Başlığı**
Буньятова Айнур	Bakü Devlet Üniversitesi	SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF INCLUSIVE EDUCATION OF CHILDREN WITH DISABILITY IN AZERBAIJAN
Hacıyeva Aynur	Azərbaycan Universiteti	PSİXOSOSİAL REABLİTASİYA XİDMƏTLƏRİNİN TƏŞKİLİNDƏ SOSİAL İŞÇİNİN ROLU
Dr. Öğr. Üyesi İlker Mete MIMIROĞLU	Necmettin Erbakan Üniversitesi	BİR ORTAÇAĞ MEVLEVİ YAPISI KONYA HAGIOS CHARITON MANASTIR MESCİDİ
Dr. Öğr. Üyesi Kevser ÇINAR	Necmettin Erbakan Üniversitesi	
Qızxanım Qəhrəmanova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	PSİXOLOQUN PEŞƏKARLIĞI ONUN VACİB KEYFİYYƏTİ KİMİ
Qızxanım Qəhrəmanova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	PEDAQOJİ FƏALİYYƏTDƏ PEŞƏKAR ÜNSİYYƏTİN MƏRHƏLƏLƏRİ
Həsənli Bahar	Azərbaycan Universiteti	UŞAQLARA QARŞI ZORAKILIĞIN ARADAN QALDIRILMASINDA SOSİAL İŞİN ROLU VƏ İNZİBATİ ORQANLARIN İŞ PRİNSİPLƏRİ
Assoc. Prof. Sharafat Bakhishova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN İNKİŞAFINA XİDMƏT EDƏN TƏLİM YÜKÜNÜN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ
Dr. İsmayılova Nigar	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN AİLƏ TƏRBİYƏSİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tarih: 01.05.2020	Saat: 14^{30}:16^{30}	Moderatör: Dos. İsmayılova Mehriban
Yazarlar	**Kurum**	**Konu Başlığı**
Dos. İsmayılova Mehriban	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	SOSİALİZASİYA PROSESİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN SOSİALLAŞMASI
Məmmədova Nigar	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ İNTELLEKTUAL HİSSLƏRİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Dr. Öğr. Üyesi Recep ERTUĞAY	Atatürk Üniversitesi	HZ. PEYGAMBER'İN SÜNNETİNDE BİR EĞİTİM İLKESİ OLARAK; ONURLANDIRMA/İLTİFAT
İsmayılova Mehriban	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MÜƏLLİM-TƏLƏBƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ EMPATİYANIN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Əliyeva Lalə	Sumqayıt dövlət Universiteti	YENİYETMƏLİK YAŞININ "BÖHRAN"I VƏ ONUN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Cəbrayılova Rəna	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAKİ MARAQLARININ KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ
Rüstəmova Zülfiyyə	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AQRESSİV DAVRANIŞIN PSİXOLOJİ MAHİYYƏTİ VƏ ONUN TƏDQİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ
Rüstəmova Zülfiyyə	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	OYUNLAR VƏ ONLARIN UŞAQLARIN HƏYATINDA ROLU
Örg. Gör. Murat DEMİR	Bartın Üniversitesi	GEMİ ADAMLARININ YAŞADIĞI İŞ YERİNDE YALNIZLIĞIN İŞTEN AYRILMA NİYETİNE ETKİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Nurdan ÇOLAK GÜRKAN	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi	
Dos. Yeganə HACIYEVA	Azərbaycan Dillər Universiteti	TƏXƏLLÜS KÖMƏKÇİ AD KİMİ
Dr. Kadir AYDIN	Adıyaman Üniversitesi	SURİYELİ VATANDAŞLARIN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİSİ: ADIYAMAN İLİ ÖRNEĞİ

Tarih: 01.05.2020	Saat: 17^{00}:19^{00}	Moderatör: Dr Fahri DAĞİ
Yazarlar	**Kurum**	**Konu Başlığı**
Doç. Dr. Gökhan OFLUOĞLU	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi	DÖNÜŞÜMSEL LİDERLİK VE YENİLİKÇİ İŞ DAVRANIŞLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ
Kholov Vohid Yusupovich	University in Tashkent	SCHOLARS OF BUKHARA IN XIX – EARLY XX CENTURIES AND THE CLASH OF IDEAS
Bahar Məmmədova	AMEA Fəlsəfə İnstitutu	ƏL-FƏRABİ HAQQINDA
Dr. Öğr. Üyesi Ekin ERDEM	İzmir Demokrasi Üniversitesi	TURHAN FEYZİOĞLU'NUN DÜŞÜNSEL KARİYERİNDE 1950'LER
Dr. Öğr. Üyesi Ekin ERDEM	İzmir Demokrasi Üniversitesi	KANT VE HEGEL'İN FELSEFİ SİSTEMLERİNİN SİYASAL İZDÜŞÜMLERİ
Dos. Sevinc Vahabova	AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi	MİNİATÜR SƏNƏTİNDƏ HƏRBİ JANR
Bəşirova Səadət	Azərbaycan Dillər Universiteti	ELDAR BAXIŞ NAĞILLARINDA ƏNƏNƏVİ MOTİVLƏR VƏ ONLARIN TRANSFORMASİYASI
Prof. Dr. Minaxanım Təkəli	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	RUS DİLİNDƏKİ TÜRK KÖKƏNLİ SÖZ VƏ AD ARASINDA LEKSİK-SEMANTİK UYĞUNLUQ
Dr. Öğr. Üyesi Fahri DAĞİ	Karabük Üniversitesi	BARAK TÜRKLERİNDE BİR ÖLÜM RİTÜELİ OLARAK SAÇ VE TUZ
Dr. Öğr. Üyesi Fahri DAĞİ	Karabük Üniversitesi	TÜRK MASALLARINDA SAĞALTICILAR

Tarih: 02.05.2020	Saat: 9^{30}:11^{30}	Moderatör: Dr. Hasan ÇİFTÇİ
Yazarlar	**Kurum**	**Konu Başlığı**
Pınar AYDEMİR	Karadeniz Teknik Üniversitesi	İŞLETMELERİN KURUMSALLAŞMA DÜZEYLERİNİN ÇALIŞANLARIN ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: KONAKLAMA İŞLETMELERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
Prof. Dr. Taner ACUNER	Karadeniz Teknik Üniversitesi	
Dr. Öğr. Üyesi Nihan BİRİNCİOĞLU	Karadeniz Teknik Üniversitesi	
Arş. Gör. Kadir ÖZDEMİR	Şırnak Üniversitesi	KALİTE 4.0 İLE ENDÜSTRİ 4.0 İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
Dr. Öğr. Üyesi İsa DEMİRKOL	Bursa Teknik Üniversitesi	
Rəsmiyyə ŞİRİNOVA	AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu	TORPAQ RESURSLARININ İDARƏ OLUNMASI GÖSTƏRİCİLƏRİ ÜZRƏ AZƏRBAYCANIN MÖVQEYİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ
Vüsalə ABBASOVA	AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu	
Dr. Hasan BAKIR	Bursa Uludağ Üniversitesi	KÜRESEL SALGIN DÖNEMİNDE UYGULANAN EKONOMI POLITIKALARI
İbrahim AYTEKİN	Kırıkkale Üniversitesi	İKTİSADİ BÜYÜME VE GÖÇ: BİTLİS ÖRNEĞİ
İbrahim AYTEKİN	Kırıkkale Üniversitesi	EKONOMİDE YAŞANAN DİJİTAL DÖNÜŞÜMÜN PARA POLİTİKALARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem PEKAR	Çanakkale Onsekiz Mart University	TURKEY AND THE NPT MEMBERSHIP: MOTIVATION AND THE CURRENT STATUS
Öğr. Gör. Nizamettin ÖZTÜRKÇÜ	Bursa Uludağ Üniversitesi	TÜRKİYE'DEKİ ÜNİVERSİTELERİN GİRİŞİMCİ VE YENİLİKÇİ DURUMLARININ İNCELENMESİ
Öğr. Gör. Dr. Nedim YILDIZ	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	
Öğr. Gör. Nizamettin ÖZTÜRKÇÜ	Bursa Uludağ Üniversitesi	TÜRKİYE ÜNİVERSİTE MEMNUNİYET ARAŞTIRMA SONUÇLARI ÜZERİNDEN BURSA ULUDAĞ VE MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI
Öğr. Gör. Dr. Nedim YILDIZ	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	

Tarih: 02.05.2020	Saat: 12^{00}:14^{00}	Moderatör: Prof. Dr. Vefa TAŞDELEN
Yazarlar	**Kurum**	**Konu Başlığı**
Prof. Dr. Vefa TAŞDELEN	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi	ŞAHSİYET VE DEĞER EĞİTİMİ ÜZERİNE
Prof. Dr. Vefa TAŞDELEN	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi	*DİVAN-I HİKMET*'TE ŞAHSİYET VE DEĞER
Araş. Gör. Halis ÇAVUŞOĞLU	Bursa Uludağ Üniversitesi	LUDWIG WITTGENSTEIN VE MANTIKSAL FELSEFE İNCELEMELERİ (TRACTATUS)
Araş. Gör. Halis ÇAVUŞOĞLU	Bursa Uludağ Üniversitesi	BATI VE İSLAM DÜŞÜNCESİ BAĞLAMINDA PANTEİZM ANLAYIŞI
Dr. Öğr. Üyesi Olcay TURAN	Kırklareli Üniversitesi	ANTİK KAYNAKLAR IŞIĞINDA ANADOLU'DA NESLİ TÜKENEN CANLILARA BİR ÖRNE
Erdal SARIBAŞ	İstanbul Aydın Üniversitesi	ALİ SEYDİ BEY'İN RİSALESİNE GÖRE SOKULLU MEHMET PAŞA'NIN DEVLET ADAMI ÖZELLİKLERİ
Doç. Dr. Fadime KAVAK	Bursa Uludağ Üniversitesi	ARAP DİLİNİ GELİŞTİREN BAŞLICA FAKTÖRLER
Abdulbaset İbrahimoğlu	Bursa Uludağ Üniversitesi	HADİS METİNLERİNİN LAFIZLARINA YAKLAŞIMDA TAKİP EDİLMESİ GEREKEN METOD
Prof. Dr. Qasım Hacıyev	AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu	BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ZAMANI ERMƏNİ EKSTREMIZMİNİN ANTİ-TÜRK FƏALİYYƏTİ VƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ (arxiv materialları əsasında)
Prof. Dr. Kasim Hacıyev	AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu	CƏNUBI QAFQAZDA AZƏRBAYCANA MƏXSUS TARIXI-ARXEOLOJI ABİDƏLƏRİN SAXTALAŞDIRILMASI

Tarih: 02.05.2020	Saat: 14^{30}:16^{30}	Moderatör: Prof. Dr. Arzu ÖZYÜREK
Yazarlar	**Kurum**	**Konu Başlığı**
Prof. Dr. Arzu ÖZYÜREK	Karabük Üniversitesi	OKUL ÖNCESİ EĞİTİMDE KİTAP OKUMA VE ETKİLEŞİMLİ KİTAP OKUMA UYGULAMALARI
Nagihan YILDIRIM	Karabük Üniversitesi	
Ümmüş AYDIN	Karabük Üniversitesi	
Prof. Dr. Arzu ÖZYÜREK	Karabük Üniversitesi	EĞİTİMCİLERİN AKILLI TELEFONA İLİŞKİN ZİHİNSEL İMGELERİ
Ümmüş AYDIN	Karabük Üniversitesi	
Nagihan YILDIRIM	Karabük Üniversitesi	
Yaqut Ağasiyeva	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK MOTİVLƏRİNİN ONLARIN TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNƏ TƏSİRİ
Yaqut Ağasiyeva	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI ÜSULLARI
Samidə Fərzəliyeva	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	
Məmmədova Münəvvər	Bakü Devlet Üniversitesi	KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI ŞAGİRDLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ HUMANİST YANAŞMA
Dr. Hakan ARIKAN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	MÜLTECİLİK OLGUSUNUN GÜNCEL SANATTAKİ TEMSİLİ
Dr. Hakan ARIKAN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	GÖRSEL KÜLTÜR BAĞLAMINDA DİJİTALLEŞEN İMGE
Dr. Taner YILMAZ	Uşak Üniversitesi	SPOR BİLİMLERİ FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİNİN İLETİŞİM DÜZEYLERİNİN ARAŞTIRILMASI
Dr. Şıhmehmet YIĞIT	Namık Kemal Üniversitesi	
Cabbarova Solmaz	Naxçıvan Dövlət Universiteti	VALİDEYNLƏRİN PEDAQOJİ MƏDƏNİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MƏKTƏBİN ROLU.

Tarih: 02.05.2020	Saat: 17^{00}:19^{00}	Moderatör: Prof. Dr. A. Beril TUĞRUL
Yazarlar	**Kurum**	**Konu Başlığı**
Prof. Dr. A. Beril TUĞRUL	İTÜ Enerji Enstitüsü	ENERJİ POLİTİK İÇİNDE PETROLÜN YERİ
Mayis Əliyev	Bakü Devlet Üniversitesi	SOSİAL İŞ SAHƏSİNDƏ TƏHSİLİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARI
Arş. Gör. Murat ESMER	Kocaeli Üniversitesi	ÇOCUK HAKLARINA DAİR SÖZLEŞME BAĞLAMINDA ULUSLARARASI HUKUKTA ÇOCUK HAKLARI
Dr. Öğr. Üyesi Hakan KAŞKA	Afyon Kocatepe Üniversitesi	MAĞDURUN CEZA MUHAKEMESİNDEKİ KONUMU AÇISINDAN TÜRK CEZA HUKUKU İLE İSLAM CEZA HUKUKUNUN KARŞILAŞTIRILMASI
Dr. Öğr. Üyesi Resul ÖZTÜRK	Necmettin Erbakan Üniversitesi	ONLINE ALIŞVERİŞ HİZMETLERİNİN MÜŞTERİ MEMNUNİYETİNE ETKİSİNDE İADE ve ŞİKAYET YÖNETİMİNİN ARACILIK ETKİSİ
Dr. Öğr. Üyesi A. Oktay DÜNDAR	Necmettin Erbakan Üniversitesi	
Dr. Öğr. Üyesi A. Oktay DÜNDAR	Necmettin Erbakan Üniversitesi	KANAL ENTEGRASYONUNDA ZAMANINDA TESLİMATIN MÜŞTERİ MEMNUNİYETİ ve SADAKATİNE ETKİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Resul ÖZTÜRK	Necmettin Erbakan Üniversitesi	
Tağıyeva Tərlan	Bakı Dövlət Universiteti	QLOBAL MİQRASİYA BÖHRANI VƏ ONUN CƏMİYYƏTİN MÜXTƏLİF SAHƏLƏRİNƏ TƏSİRİ
Arş. Gör. Ufuk DEMİRKAN	Yalova Üniversitesi	SÖZLEŞMEDEN DOĞAN DAVALARDA YETKİ
Arş. Gör. Ufuk DEMİRKAN	Yalova Üniversitesi	KARŞI DAVADA YETKİLİ MAHKEME

Tarih: 02.05.2020	Saat: 19³⁰:20³⁰	Moderatör: Шойбекова Ғазиза
Yazarlar	**Kurum**	**Konu Başlığı**
Шойбекова Ғазиза Бейсенбекқызы	*Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті*	ЙАСАУИ ХИКМЕТТЕРІ ЕТІСТІКТЕРІНДЕГІ ЕТІС ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ ДЫБЫСТЫҚ АЛМАСУЛАРЫ АРҚЫЛЫ ДАМЫҒАН МОРФТАРЫ
Абдирасилова Гүлмира Қалыбайқызы	*Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті*	
Оспан Динаш Бектенқызы	*Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті*	
Ахметжанова Дидар Сапаргалиевна	*Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті*	ФОЛЬКЛОР ЖАНРЫНЫҢ ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚҚА БЕРЕР ӨНЕГЕСІ
Муканова Айсулу Бигазиевна	*Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті*	
Issametova K. I.,	*Kazakh National Women's Teacher Training University*	SOME FEATURES OF MUSICAL SPEECH AND MODE ORGANIZATION OF SONGS OF THE YAKUT EPIC-OLONKHO
Sultangaliyeva E.S.	*Kazakh National Women's Teacher Training University*	
Раева Б.Р.	*Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті*	БАЯН АСПАБЫНЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ РӨЛІ
Даркембаева А.Б.	*Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті*	
А.Б. Кокажаева	*Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті*	ОРТА МЕКТЕП МАТЕМАТИКАСЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ
З.М. Төлеуханова	*Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті*	
А.Д. Қапар	*Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті*	
Садыкова Дамежан Адилхановна	*Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті*	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ - МӘДЕНИ МҰРАЛАРДЫҢ ТУРИЗМДІ ДАМЫТУҒА ӘСЕРІ

Tarih: 03.05.2020	Saat: 11⁰⁰:12³⁰	Moderatör: Yaqub Ansari
Yazarlar	**Kurum**	**Konu Başlığı**
Yaqub Ansari	*University of Payam i Nur*	ارزیابي جامعه شناسانه در مفهوم جامعه پذیری
Nurullah Begi	*University of Jawzjan*	تأثیر خطرات سایبری بر صنعت دریانوردی
Ahmad Ahmadi	*University of Farhangian*	تأثیرات خشونت اقتصادی بر زندگی زنان
University of Tahran	*Hasan Tabriz*	نقش متن ها در درس آلماني به عنوان زبان خارجي
Ibrahim Muradi	*University of Kabul*	برنامه های خدمات اجتماعی خلیفه اموی عمر ابن عبدالعزیز
Matin Suri	*University of Balkh*	روابط میان فقر ، مهاجرت و آفات طبیعی روستایی "نمونه آتش سوزی زیتونکوی"

FOTOĞRAF GALERİSİ

Tüm Fotoğraflar IKSAD KONGRE TOPLULUĞU- IKSAD CONGRESS SOCIETY Facebook Gurubunda yayınlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

KONGRE KÜNYESİ	I
BİLİM KURULU	II
KONGRE PROGRAMI	III
FOTOĞRAF GALERİSİ	IV
İÇİNDEKİLER	V

YAZAR	ÇALIŞMA	No
Gülsüm ÖZTÜRK	BURSA YÖRESİNDE YAŞAYAN YÖRÜKLERİN (TÜRKMENLERİN) GÜNDELİK HAYATTAKİ KÜLTÜREL İZLERİ VE DÜĞÜNLERİ	1-11
Gülsüm ÖZTÜRK	İNGİLİZ GEZGİNLERİNİN GÖRE GÜNEY KAFKASYA HALKLARI	12-16
Büşrâ AKYOL	KERKÜKLÜ NEVRÛZÎ'NİN *YÛSUF İLE ZÜLEYHÂ* MESNEVÎSİNDE TASAVVUFÎ REMİZLER (1-3734. BEYİTLER)	17-29
Kevser AKIN	TELEVISION BROADCAST LEADING THE YOUTH TO LANGUAGE AND VALUE CORRUPTION: EXAMPLE OF REALITY COMPETITION SHOWS	30-39
Aytuğ MERMER ÜZÜMLÜ	COVID-19 KRİZ İLETİŞİMİNDEN GÖZETİM TOPLUMUNA	40-44
Fidan Nəzərli	THE DIFFERENCES BETWEEN VARIANTS AND DIALECTS OF STANDART ENGLISH	45-48
Yıldırım YILDIRIM	PANDEMİ GÜNLERİNDE MARKALAR VE İLETİŞİM BİÇİMLERİ: GÖZLEME DAYALI BİR DEĞERLEDİRME	49-66
Yıldırım YILDIRIM	SİBER ZORBALIK DAVRANIŞLARININ YAPAN VE UĞRAYAN AÇISINDAN FARKLI DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ	67-78
Буньятова Айнур	SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF INCLUSIVE EDUCATION OF CHILDREN WITH DISABILITY IN AZERBAIJAN	79-84
Hacıyeva Aynur	PSİXOSOSİAL REABLİTASİYA XİDMƏTLƏRİNİN TƏŞKİLİNDƏ SOSİAL İŞÇİNİN ROLU	85-90
Qızxanım Qəhrəmanova	PSİXOLOQUN PEŞƏKARLIĞI ONUN VACİB KEYFİYYƏTİ KİMİ	91-93
Qızxanım Qəhrəmanova	PEDAQOJİ FƏALİYYƏTDƏ PEŞƏKAR ÜNSİYYƏTİN MƏRHƏLƏLƏRİ	94-96
Həsənli Bahar	UŞAQLARA QARŞI ZORAKILIĞIN ARADAN QALDIRILMASINDA SOSİAL İŞİN ROLU VƏ İNZİBATİ ORQANLARIN İŞ PRİNSİPLƏRİ	97-101
Recep ERTUĞAY	HZ. PEYGAMBER'İN SÜNNETİNDE BİR EĞİTİM İLKESİ OLARAK; ONURLANDIRMA/İLTİFAT	102-115
Rüstəmova Zülfiyyə	AQRESSİV DAVRANIŞIN PSİXOLOJİ MAHİYYƏTİ VƏ ONUN TƏDQİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ	116-121
Rüstəmova Zülfiyyə	OYUNLAR VƏ ONLARIN UŞAQLARIN HƏYATINDA ROLU	122-125
Yeganə HACIYEVA	TƏXƏLLÜS KÖMƏKÇİ AD KİMİ	126-129

Gökhan OFLUOĞLU	DÖNÜŞÜMSEL LİDERLİK VE YENİLİKÇİ İŞ DAVRANIŞLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	130-135
Kholov Vohid Yusupovich	SCHOLARS OF BUKHARA IN XIX – EARLY XX CENTURIES AND THE CLASH OF IDEAS	136-139
Bahar Məmmədova	ƏL-FƏRABİ HAQQINDA	140-141
Ekin ERDEM	TURHAN FEYZİOĞLU'NUN DÜŞÜNSEL KARİYERİNDE 1950'LER	142-149
Ekin ERDEM	KANT VE HEGEL'İN FELSEFİ SİSTEMLERİNİN SİYASAL İZDÜŞÜMLERİ	150-156
Sevinc Vahabova	MİNİATÜR SƏNƏTİNDƏ HƏRBİ JANR	157-162
Bəşirova Səadət	ELDAR BAXIŞ NAĞILLARINDA ƏNƏNƏVİ MOTİVLƏR VƏ ONLARIN TRANSFORMASİYASI	163-166
Minaxanım Təkəli	RUS DİLİNDƏKİ TÜRK KÖKƏNLİ SÖZ VƏ AD ARASINDA LEKSİK-SEMANTİK UYĞUNLUQ	167-170
Pınar AYDEMİR Taner ACUNER Nihan BİRİNCİOĞLU	İŞLETMELERİN KURUMSALLAŞMA DÜZEYLERİNİN ÇALIŞANLARIN ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: KONAKLAMA İŞLETMELERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	171-185
Nizamettin ÖZTÜRKÇÜ Nedim YILDIZ	TÜRKİYE'DEKİ ÜNİVERSİTELERİN GİRİŞİMCİ VE YENİLİKÇİ DURUMLARININ İNCELENMESİ	186-192
Nizamettin ÖZTÜRKÇÜ Nedim YILDIZ	TÜRKİYE ÜNİVERSİTE MEMNUNİYET ARAŞTIRMA SONUÇLARI ÜZERİNDEN BURSA ULUDAĞ VE MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI	193-199
Vefa TAŞDELEN	ŞAHSİYET VE DEĞER EĞİTİMİ ÜZERİNE	200-204
Vefa TAŞDELEN	*DİVAN-I HİKMET*'TE ŞAHSİYET VE DEĞER	205-211
Halis ÇAVUŞOĞLU	LUDWIG WITTGENSTEIN VE MANTIKSAL FELSEFE İNCELEMELERİ (TRACTATUS)	212-215
Halis ÇAVUŞOĞLU	BATI VE İSLAM DÜŞÜNCESİ BAĞLAMINDA PANTEİZM ANLAYIŞI	216-221
Olcay TURAN	ANTİK KAYNAKLAR IŞIĞINDA ANADOLU'DA NESLİ TÜKENEN CANLILARA BİR ÖRNE	222-226
Erdal SARIBAŞ	ALİ SEYDİ BEY'İN RİSALESİNE GÖRE SOKULLU MEHMET PAŞA'NIN DEVLET ADAMI ÖZELLİKLERİ	227-241
Abdulbaset İbrahimoğlu	HADİS METİNLERİNİN LAFIZLARINA YAKLAŞIMDA TAKİP EDİLMESİ GEREKEN METOD	242-245
Arzu ÖZYÜREK Nagihan YILDIRIM Ümmüş AYDIN	OKUL ÖNCESİ EĞİTİMDE KİTAP OKUMA VE ETKİLEŞİMLİ KİTAP OKUMA UYGULAMALARI	246-250
Arzu ÖZYÜREK Ümmüş AYDIN Nagihan YILDIRIM	EĞİTİMCİLERİN AKILLI TELEFONA İLİŞKİN ZİHİNSEL İMGELERİ	251-257
Yaqut Ağasiyeva	TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK MOTİVLƏRİNİN ONLARIN TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNƏ TƏSİRİ	258-260
Yaqut Ağasiyeva Samidə Fərzəliyeva	TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI ÜSULLARI	261-263
Məmmədova Münəvvər	KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI ŞAGİRDLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ HUMANİST YANAŞMA	264-266
Cabbarova Solmaz	VALİDEYNLƏRİN PEDAQOJİ MƏDƏNİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MƏKTƏBİN ROLU.	267-269
A. Beril TUĞRUL	ENERJİ POLİTİK İÇİNDE PETROLÜN YERİ	270-277

Mayis Əliyev	SOSİAL İŞ SAHƏSİNDƏ TƏHSİLİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARI	278-284
Resul ÖZTÜRK **A. Oktay DÜNDAR**	ONLINE ALIŞVERİŞ HİZMETLERİNİN MÜŞTERİ MEMNUNİYETİNE ETKİSİNDE İADE ve ŞİKAYET YÖNETİMİNİN ARACILIK ETKİSİ	285-291
A. Oktay DÜNDAR **Resul ÖZTÜRK**	KANAL ENTEGRASYONUNDA ZAMANINDA TESLİMATIN MÜŞTERİ MEMNUNİYETİ ve SADAKATİNE ETKİSİ	292-297
Шойбекова Ғазиза Бейсенбекқызы **Абдирасилова Гүлмира Қалыбайқызы** **Оспан Динаш Бектенқызы**	ЙАСАУИ ХИКМЕТТЕРІ ЕТІСТІКТЕРІНДЕГІ ЕТІС ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ ДЫБЫСТЫҚ АЛМАСУЛАРЫ АРҚЫЛЫ ДАМЫҒАН МОРФТАРЫ	298-302
Ахметжанова Дидар Сапаргалиевна **Муканова Айсулу Бигазиевна**	ФОЛЬКЛОР ЖАНРЫНЫҢ ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚҚА БЕРЕР ӨНЕГЕСІ	303-306
Issametova K. I. **Sultangaliyeva E.S.**	SOME FEATURES OF MUSICAL SPEECH AND MODE ORGANIZATION OF SONGS OF THE YAKUT EPIC-OLONKHO	307-312
Раева Б.Р. **Даркембаева А.Б.**	БАЯН АСПАБЫНЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ РӨЛІ	313-316
А.Б. Кокажаева **З.М. Төлеуханова** **А.Д. Қапар**	ОРТА МЕКТЕП МАТЕМАТИКАСЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	317-322
Садыкова Дамежан Адилхановна	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ - МӘДЕНИ МҰРАЛАРДЫҢ ТУРИЗМДІ ДАМЫТУҒА ӘСЕРІ	323-328
Qasım Hacıyev	BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ZAMANI ERMƏNİ EKSTREMIZMİNİN ANTİ-TÜRK FƏALİYYƏTİ VƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ (arxiv materialları əsasında)	329-337
Kadir AYDIN	SURİYELİ VATANDAŞLARIN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİSİ: ADIYAMAN İLİ ÖRNEĞİ	338-343

BURSA YÖRESİNDE YAŞAYAN YÖRÜKLERİN (TÜRKMENLERİN) GÜNDELİK HAYATTAKİ KÜLTÜREL İZLERİ VE DÜĞÜNLERİ

Gülsüm ÖZTÜRK

Yüksek Lisans Öğrencisi) Gülsüm ÖZTÜRK, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Afyonkarahisar/Türkiye

ÖZET

Orta Asya ve Kafkasya üzerinde yapılan göçler Anadolu'nun fetih sürecini hızlandırmıştır. , Osman Gâzî'nin ölümünden birkaç ay önce düzenlenmiş 723/1323 tarihli bir belgeye, Orhan Gâzî'yi oldukça erken bir târihte, 724/1324'te Bursa/Beg-sarayı'nda ziyâret etmiş olan sûfî gezgin Seyyid Kâsım el-Bağdâdî'nin (ö. 750/1350) izlenimlerine ve yine 763/1362'den sonra Orhan Gâzî adına kaleme alınmış Menâkıb-ı Orhânî adlı çağdaş kronikten aktarılan bir bilgiye dayanarak Bursa'nın fethi gerçekleştirilirdiği söylenilebilir. Kaybolan bir kültürler arasında Yörükler gelmektedir. Yörük: yürümek fiilinden türemiş olup, Anadolu'ya gelip yurttan göçen Oğuz Boylarını ifade eden bir kelimedir Yörüklerin hayat tarzları sürekli merak konusu olduğunu için üzerine birçok araştırmalar yapılmıştır. Bu bildiri de Bursa çevresindeki dağ köylerinde yaşayan Yörük aşiretlerin tarihsel seyirleri ve kültürleri hakkında bilgi verilmektedir.

Araştırmanın örneklemini Bursa'ya bağlı Büyük Orhan ilçesi ve Pınar, Kuşlar, Elek, Çalı, Aktaş, Tekerler köylerinde bulunan Yörüklerden oluşturmaktadır. Çalışma Yörükler ile yapılan röportajlar, ses kayıtları, kamera yardımıyla çekilen videolardan ve yöre halkıyla gerçekleştirilen görüşme kayıtları kullanılarak hazırlanan görüşme formlarından oluşmaktadır. Araştırmalara 2014 yılından sözlü derlemelerin yanına "görüntü kaydı" eklenerek devam edildi. 2020 yılında yazıya geçilirdi. Kültürel hayatlarıyla ilgili resimlere de yer verilmektedir. İnceleme sonucunda unutulmuş adetler gün ışığına çıkarılmıştır. Yörük aşiretlerinin kültürel kimliklerine bağlı bir şekilde yaşamlarına devam ettikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeleri: Bursa, Yörük, Yörük Kültürü, Büyük Orhan, Düğün

Abstract

Migrations on Central Asia and the Caucasus accelerated the conquest of Anatolia. In a document dated 723/1323, which was issued a few months before the death of Osman Gâzî, it was written by the Sufi traveler Seyyid Kâsım al-Bağdâdî who visited Orhan Gâzî in Bursa / Beg-palace in 724/1324. It can be said that Bursa's conquest was realized based on the impressions (d. 750/1350) and a information transferred from the contemporary chronic named Menâkıb-ı Orhânî, which was written in the name of Orhan Gâzî after 763/1362. Yörükler is among the lost cultures. Yörük: It is a word derived from the verb of walking and expresses the Oghuz tribes who came to Anatolia and immigrated from the country. In this paper, information is given about the historical course and culture of Yörük tribes living in mountain villages around Bursa.

The sample of the study consists of the Orhan district of Bursa and the Yoruks in Pınar, Kuşlar, Elek, Çalı, Aktaş, Tekerler villages. The study consists of interviews with Yörükler, sound recordings, videos shot with the help of the camera and interview forms prepared using the interviews made with the local people. The research continued in 2014 by adding "image recording" next to the oral compilations. It would be written in 2020. Pictures related to their cultural life are also included. As a result of the examination, the forgotten customs were brought to light. It was determined that the nomad tribes continued their lives depending on their cultural identity.

Keywords : Bursa, Yoruk, Yoruk Culture, Büyük Orhan, Wedding

GİRİŞ

Selçuklu Devleti 1018 yılından itibaren Çağrı Bey komutasında akınlar yaparak Anadolu'ya girmişlerdir. Malazgirt Savaşı sonucunda ise Türkler Anadolu'yu yurt edinmişlerdir. Anadolu diyarına yerleşen farklı aşiretler bulunmaktadır. Bu aşiretlerden biri olan Yörüklerin menşei konusunda farklı görüşler mevcuttur.

Yörük: yürümek fiilinden türemiş olup, Anadolu'ya gelip yurttan göçen Oğuz Boylarını ifade eden bir kelimedir.[1] Yörük; Orta, Güney ve Batı Anadolu ile Rumeli'de konar-göçer yaşam sürdüren, Türkmen boylarından olan kimselere 14. Yüzyılın sonlarından itibaren verilen bir ad olarak kaydedilmektedir.[2]

Oğuzlar 24 boya ve her boy da çeşitli oymaklara ayrılmıştır. Bunların on ikisi Bozoklar, on ikisi de Üçoklar olarak bilinmektedir[3].Kayı, Bayat, Karaevli, Yazır, Döğer, Dodurga, Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın, Bayındır, Paçenek, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayundlu, Yüregir, Igdir, Büğdüz, Yıva, Kınık'tır.

Karakeçiler Horasan Türkmenlerine mensup, Kayı boyundandır. Bursa civarlarında yaşayan Karakeçiler Muharrem Bayar'ın; XIX.yy başlarına ait İnegöl ile ilgili arşiv kayıtlarına geçmiş olduğu 100 kadar oymak ve cemaatten oluşur. Başlıcaları şunlardır:

Akça Koyunlu, Acır, Ali Beyler, Alişar, Alpagut, Arifli, Armutlar, Avşar, Bademli, Bağlı, Barçınlı, Bektaşlar, Boynuyoğunlu, Buraklı, Cafer Kethüda, Eyiciler, Fakihler, Gedikler, Genceli, Geyikli, Genelioğlu vb.

Karakeçili köyleri şunlardır:

Çeki, Kabaklar, Altıntaş (Sağırlar)	Orhaneli
Kocakovacık, Küçükkovacık, Çayönü (Hereke), Belenören, Yağcılar, Akçapınar, Sorgun, Uzunöz, Pınarcık (Karaköy/Siyahiler), Delice	Keles
Kozluca	Harmancık
Durhasan, Aktaş, Karıncalı beldesi	Büyükorhan
Gölbaşı/Akçeler, Çataltepe	Kestel
Dışkaya, Cambazlar	Gürsu
Mirzaoba, Kaymakoba, Hançerli	Mudanya
Beylik, Boğazköy	Karacabey
Körekem, Doğanalan, Kocakoru, Killik, İncealipınar, Uğurlupınar, Şehriman, Eskikızılelma, Ağaçlı, Ömeraltı, Alacaat, Çakallar, Yaylaçayırı,	M.Kemalpaşa
Korubaşı	Nilüfer
Muratoba, Yeniköy	Gemlik
Karacaali, Burçin, Yazılı (Senri/Zekeri)	Yenişehir[4]

BÜYÜKORHAN (ORHAN-I KEBİR)

Eskiköy ve Hallar mevkilerinde kalan Karakeçili Obaları tarafından bu yöreye Orhan Bey'e ithafen" Orhan-ı Kebir" adı verilmiştir. Yöre daha sonra Orhangazi tarafından feth edilmiş, üç obadan oluşan yerleşime Orhan-ı Kebir adı verilmiştir.[5] Cumhuriyet döneminde Büyükorhan ismini almıştır.

[1] Mehmet Eröz, **"Yörükler"**, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul, 1991,s.20.
[2] Larousse,C.24 İslam Ansiklopedisi ,C.13
[3] Faruk Sümer"**Osmanlıların Mensup Bulunduğu Boy Kayıları**" Türk Kültürü, sayı:118, Ankara ,1972,s.28..
[4] http://timeoutbursa.blogspot.com.tr/2012/04/gunumuzde-bursa-cevresindeki-karakecili.html (ET:03.05.2020)
[5] Pınar Aydın , **Bursa İli Dağ Yöresinde Ekolojik Turizm Geliştirme Olanakları**, Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans 2012 Bursa.

Orhangazi ve I.Murad dönemlerinde Ortacılar, Hallar ve Eskiköy mevkilerine Yörük obaları gelip yerleşmiştir. İlk dönemlerde Yörük obalarınca yaylak olarak kullanılmış, 16.yüzyılda ise ilçe merkezi yerleşim yeri haline gelmiştir. İlk yerleşim ise Tilkiler Mahallesine olmuştur. Haliller (Halıcılar) ve Türkmenler ilçe merkezinin köklü sülaleleridir. Cumhuriyet, Hocahasan ve Orhan adında üç mahallesi bulunur.1967 yılında Belediye teşkilatı kurulmuştur. 1987 yılında ise Büyükorhan ilçe yapılmıştır. İlçenin 40 köyü ve 1 beldesi bulunur. Köyleri: Akçasaz, Aktaş, Armutçuk, Balaban, Bayındır, Burunca, Çakır(yenice), Çeribaşı, Çökene, Danacılar, Danaçalı, Demirler, Derecik, Durhasan, Düğüncüler, Emir, Ericek, Gedikler, Geynik, HacıAhmetler, Hacılar, Hemşeriler, İsmetiye (Özlüce-Külünke), Karaağız, Karaçukur, Karalar, Kayapa, Kınık,Kuşlar, Mazlumlar, Osmanlar (Akdere), Örencik, Perçin, Pınar, Piribeyler, Sarnıç, Semerci, Tekerler, Veletler, Yakuplar, Yenice, Zaferiye (Çan).[6]

Dağ Yöresi ilçeleri Harmancık, Orhaneli, Keles, Büyükorhan köylerinin genel yapısına ve kültürlerine bakıldığında, Yörük, oymak, aşiret ve cemaatler tarafından kuruldukları görülür. Yöredeki köylerde görülen bir takım adet, gelenek ve görenek farklılıkları ve benzerlikler bulunmaktadır.

YÖRÜKLERİN SOSYAL HAYATI

Yörükler Anadolu'da üç türlü çadır kullanmaktadır: Kara Çadır(Kıl Çadır, Çul Çadır),Keçe Ev(Alaçık, Alıcık),Toprak Ev (Toprak Ev, Bekdik Çadırı, Deim Ev) Kara Çadır keçi kılının ıstar denen dokuma tezgahında dokunmasıyla yapılır. Tek katlı, uzunca bir ev biçimindedir.

Yörüklerin tarihsel simgesi poşudur.

Yörükler de Mayıs ayında yayladan kışlağa göç başlar. Kasım ayında yaylaya dönüş başlar.

Yörüklerin başlıca geçim kaynakları; şekercilik, nalbantlık, maranganozculuk, esnaflık, değirmencilik, sütçülük, neşperlik (çiftçilik), canbazlıktır.

Çocukken oyalanılan oyunları: Hümebece (yummaca,) oyunu[7], Çırmacılık (çirgirmaca) oyunu, [8] Değnek çekik oyunu [9]Kazık oyunu [10], Kaşık oyunu- Bakır çalma [11], Ayak oyunu[12],Boncuk oyunu,[13]İp atlama [14],Cugalaşa binme [15], Yüzük oyunu, [16]Tiremit dizme oyunu, [17] Dokuztaş [18] oynanmaktadır.

Hümebece oyunu: yumaca adı ile bilinmektedir. En az iki kişi tarafından oynanmaktadır. Ebe bir direk ya da ağacın gövdesine yüzünü dönerek gözlerini kapatır ve sayı sayarak beklemeye başlar, diğer kişiler bu esnada saklanır. Ebenin sayı sayması bittikten sonra ebe saklanan kişileri bulmaya çalışılır. Saklanan kişiler ebe bulmadan ağacın önüne gitmelidir. Günümüzde bu oyun saklambaç adıyla oynanmaktadır.

Değnek-Çelik oyunu: Bu oyuna her köyde farklı isimler verilmektedir. Değnek, Çelik, Kazık ve Çıldırmaca adlarıyla adlandırılmaktadır. Çelik için bir çukur kazılır, eşler belirlenir. Çelik çukura

[6] https://www.tarimziraat.com/koyler/bursa_koyleri/buyukorhan_koyleri/ (ET:03.05.2020)
[7]Elif Çakmak (1936,Elekçalı), Mehmet Ali Alpay(1939, BüyükOrhan), 02.06.2014, Gerçekleştirilen Görüşme Kayıtları, Gülsüm Öztürk Kişisel Arşivi.
[8] Süleyman Yılmaz(1930, Kuşlar), Osman Sevinç(1934, Kuşlar) 02.06.2014, Gerçekleştirilen Görüşme Kayıtları, Gülsüm Öztürk Kişisel Arşivi.
[9] Süleyman Yılmaz, Zülfü Tekeş(1926, BüyükOrhan), Melihe Öztürk(1932, Kuşlar), Elif Çakmak, Mehmet Ali Alpay ve eşi, 02.06.2014, Gerçekleştirilen Görüşme Kayıtları, Gülsüm Öztürk Kişisel Arşivi.
[10] Osman Sevinç, Kamil Çakmak(1933, Kaçakuçur), Mehmet Ali Alpay ve eşi, Ramazan Kıtır,(1937 Büyük Orhan) Hasan Hüseyin Durak(1940 ,Tekeler) 02.06.2014, Gerçekleştirilen Görüşme Kayıtları, Gülsüm Öztürk Kişisel Arşivi.
[11] Melihe Öztürk, Sural Açıkgöz(1942, Kuşlar), Aysel Açıkgöz(1948 Kuşlar), 02.06.2014, Gerçekleştirilen Görüşme Kayıtları, Gülsüm Öztürk Kişisel Arşivi.
[12] Elif Çakmak, 02.06.2014, Gerçekleştirilen Görüşme Kayıtları, Gülsüm Öztürk Kişisel Arşivi.
[13] Mustafa Sevinç, Ali Osman Aslan (1944 BüyükOrhan), Ramazan Kıtır, Halim Tutku(1936, Büyükorhan) 02.06.2014, Gerçekleştirilen Görüşme Kayıtları, Gülsüm Öztürk Kişisel Arşivi.
[14] Ali Osman Aslan, 02.06.2014, Gerçekleştirilen Görüşme Kayıtları, Gülsüm Öztürk Kişisel Arşivi.
[15] Ali Osman Aslan, Ümmüş Alpay(1946,BüyükOrhan) 02.06.2014, Gerçekleştirilen Görüşme Kayıtları, Gülsüm Öztürk Kişisel Arşivi.
[16] Ali Osman Aslan, Bahriye Durak(19944,BüyükOrhan) 02.06.2014, Gerçekleştirilen Görüşme Kayıtları, Gülsüm Öztürk Kişisel Arşivi.
[17] Ramazan Kıtır, Bahriye Durak, 02.06.2014, Gerçekleştirilen Görüşme Kayıtları, Gülsüm Öztürk Kişisel Arşivi.
[18] Ümmüş Alpay(1946, BüyükOrhan) 02.06.2014, Gerçekleştirilen Görüşme Kayıtları, Gülsüm Öztürk Kişisel Arşivi.

yerleştirildikten sonra değnekle vuruş yapılır. Diğer oyuncular bu vuruşun isabet edip etmediğini kontrol ederler. Vuruş yapamayan oyuncular elenir.

Boncuk oyunu: 2 kişiyle oynanmaktadır. Oyunun amacı birbirinin boncuğu geçmektir. Günümüzde erkek çocuklarının misket oyunu adı ile oynadıkları oyundur.

İp atlama: Kız çocuklarının urgan(ip) ile oynadıkları oyundur. En az 3 kişiyle oynanmaktadır.

Culangaşa binme: Köyün en yüksek meydanında bulunan direğe sağlam ip yardımla kişi bağlanılır ve diğer kişiler onu sallar. Bu oyun tehlikelidir. Her çocuk bu oyunu oynamaktan zevk duyar. Düğünlerde, bayramlarda en çok oynanan oyundur.

Yüzük oyunu: Bir ebe seçilir, diğer oyuncular ayakta bekler. Yüzük ebenin avuçlarına saklanır. Herkes bir ağızdan yüzüğün nerde, acep hangi elinde diyerek oyuna başlar.

Yüzük kimde yakalanırsa o ebe olur. Oyuna yeniden başlanır. Diğer bir oynama şekli ise yüzük belli eşyaların atlına saklanır. Oyuncular yüzüğü bulmaya çalışır. Bu oyunu köy halkı her toplandığında oynanan oyundur. Bayramlarda düğünlerde civar köye gidip yüzük oyunu oynanır. Oyunu kaybeden kişilere ceza verilir.

Kadınlar yemek yapar, çocuklara bakar ve işleme yapar, gömlek, çorap örerler, yün eğirirler. Herkes tarlaya gider, çivik sürer. Harmana gidilir 1 ay kalınır. Komşu hanelerin tarlalarına meciye gidilip tarla işlerine yardımcı olunur. Kadınlar çeşme önünde muhabbet ederler. Akşam vakti bir evde toplanılır havla(helva), nohut kavrulur. Sohbet eşliğinde yüzük oyunu oynanır, bakır çalınıp türküler söylenir.

Erkekler ovaya giderler, çivik sürerler ve yevmiye ile evlerinin ihtiyaçlarını sağlarlar. Akşam vakti de köy hocasının yanında toplanılır, eğer köy odası varsa orada sohbet edilip yüzük oyunu oynanır. Yenilen kişiler ceza olarak bir tavuk, küçük baş alıp onu kesip pişirir.

Yerel kıyafetleri bayanlar, halk kıyafeti basma, fistan, üç etektir. Başta fesin içinde kasnak bulunur. O kasnak ve fes, sert ve dik durur. Üstüne renkli ve işlemelerle süslü krep örtülür. İhtiyar bayanlarda krep sadedir. Genç kızlar da ise renkli krep örtülür. Ön kısmı işlemeli ve ucunda sallanan oyalar vardır.

Çizelge. Dağ Yöresi yöresel Kıyafetler[19]

	KADIN	ERKEK
BAŞ	KREP TAKKE OYALI YAZMA GIDIK BONCUĞU	IRAKÇIN SARIK TAKKE KÜPESİ VE ZİNCİR ŞAPKASINA PULU ÇİÇEK
VÜCUT	GÖYNEK ÜÇETEK FERMANA KUŞAK KOLON	GÖYNEK CEPKEN KUŞAK KAMA ÇEVRE
BACAK	PAÇALI DON YÜN ÇORAP KARA BABUÇ	PITPIT(DALIÇLI) YÜN ÇORAP ÇARIK KÖRÜKLÜ ÇİZME

EVLENME GELENEĞİ

Evlenme birdenbire olmayıp çeşitli merhalelerden geçerek sonuca ulaşmaktadır. Bursa'da evlenme geleneği; Düğün olmadan gerçekleşen eğlence, gelenek ve görenekler ,düğünden sonra gerçekleşen adet, gelenek ve göreneklerden oluşmaktadır. Düğün öncesindeki aşamalar; kız bulma, kız isteme, söz kesme ve nişan, düğün aşaması, kına gecesi ve diğer eğlenceler, yemek, gelin getirmedir. Düğün sonrası ise; duvak açma, el öpme gibi adetleri kapsamaktadır. Evlenme gelenekleri bu başlıklar altında gerçekleşmektedir.[20]

[20] H. Korkmaz İ. Yassıkaya,"Çankırı Geleneksel Düğün Kültürü", Ç.K.Ü.T.T.D.Ş.T Cilt 1 Güz 20014,Çankırı.

Kız büyüyüp evlenme çağına gelince aileye dünürcüler gelmeye başlar. Dünürcülere olumsuz cevap verme durumda erkeğin ayakkabısına çivi çakılır bu olayda kızın o erkeği istemediğini göstermektedir.

Genel bir anlayış hakimdir, erkek askere gitmeden evlendirilmelidir. Askerden sonra evlenme toplum açsından hoş karşılanmamaktadır.

Kız isteme olumlu karşılanırsa kız, büyüklerin ellerini öper. Oğlan evi ve kız evi nişan ve düğün şekli ve tarihlerini, neler yapacaklarını belirler. Evlenecek kişilerin akraba olması tercih edilir.

-Söz-Nişan: Söz kesme aşamasından sonra sıra nişan hazırlıklarına gelir. Nişanlı oğlan kız evine giremez. Nişan hazırlıklarına başlanır, nişan bohçası hazırlanır, kız evine bırakılır.

-Çeyiz serme: köyün boş bir evine kızın hazırladığı çeyizler serilir. Bir odasına duvardan 5 tane ip tutturulur, iplerin üzerine kızın hazırladığı yazma(örtü) asılır, kına gecesi eğlence aynı odada yapılır. Düğünle ilgili alışveriş yapılır, kız tarafının ablası, erkek tarafının ablası, halası bu alışverişe katılmak zorundadır. Düğünü akrabalara, komşulara ve tanıdıklara haber vermek üzere davetiye ya da lokum dağıtılır. Akrabalık derecesine göre gömlek, yazma ve eşarp (başörtüsü), havlu, mendil, çorap verilmektedir.

Cuma akşamı düğünün ilk günü davulcuların gelmesiyle danışık yapılmaktadır. Bu gün misafirlere gün boyu düğün yemekleri verilmektedir. Düğün evine 'düğün bayrağı' olarak adlandırılan bayrak asılır. Bu bayrak, üç ayrı renk ve desende, pul ile işlemeli yazmalardan oluşur. Bayrak direğinin ucuna elma, ayva, patates asılır. Kına gecesine kadar düğün evinde eğlenceler yapılır, davul zurna eşliğinde çiftetelli, harmandalı oyunları oynanır. Düğünlerde ilk zamanlarda köçekler oynarken sonradan hane sahipleri oyun oynamaya başlar. Düğünlerde gelin damat geleneksel kıyafetler giyeler. Gelinlere üç etek yapılır. Damat hassa dizlik, şalvar giyer. Takke ve tel takar. Düğün yemeklerinde keşkek, börek, yufka ve etli yemekler ikram edilir.

Kına gecesi, kadınlar toplanıp gelinin eline dualarla kına yakar. Kına evi gelinin çeyizinin bulunduğu askı evinde düzenlenir. Kına gecesinde türküler 'bakır çalma' eşliğinde söylenir. Kına gecesinde en yaygın olan Menekşe ve Fadime'm türküleri söylenerek 2 kişi kaşık oyunu oynar.

Menekşe Türküsü

Varayım mı, Varayım mı,
Gız gepını çalayım mı,
Sen döşekde yatarken
Ben ayazda donayım mı?
Gelin gider su dolurur pınardan,
Aylar geçdi, haber gelmedi yardan.
Anbar altını küngesi,
Hanı bu gızın yengesi,
Yengesi gelin olmaz,
Olsa bile kaim olmaz.
Gelin gider su dolurur pınardan,
Aylar geçdi, haber gelmedi yardan.
Ben bir çevreye başladım,
On iki ay işledim,
Ben onu yâre bağışladım,
Göz yaşını silsin diye.
Gelin gider su dolurur pınardan,
Aylar geçdi, haber gelmedi yardan.

Fadime'm Türküsü

Al Fadime'm hadi senle gaçalın,
Beyce bazarına dükkan açalım.
Al Fadime'm iki değil üç değil,
Benim bağrım demir değil, taş değil.
Al Fadime'm seni bana vermezler,
Ballar assan kaymak yemezler.
Al Fadime'nin sarı saçı sallanır,
Gölgesinde koç yiğitler eğlenilir.[21]

Tavuk alma geleneği ise "Kına gecesi bittikten sonra önce kız tarafı hazırlanır. Evde yalancı damat hazırlanır. Gönüllü olarak gelinin arkadaşlarından biri erkek kıyafeti giyip damat olur. Gelinin yakın arkadaşları, akrabaları yakınsa yaya, uzaksa arabalarla darbuka gibi müzik aletleri ile damadın evine gider. Gelinin anne babası katılmaz bu ortama. Damadın evine gelince gelin dışarda bir yerde saklanır, damat onu arar, yalancı gelin ise kapının dışında damat evi tarafından hazırlanmış pişmiş tavuk ve pilav tepsisini alır. Tavuk pilav yanında içecek, çerez, sigara gibi diğer ikramlar da alınır. Damat gelini bulduktan sonra eğlence dışarda devam eder. İçeri girilmez. Kız tarafı evine dönünce bu sefer erkek tarafı kız evine aynı şekilde gider. Gelini temsilen kadın kılığında biri hazırlanır, bu sefer damat saklanır, gelin onu arar. Oyun oynanmaya devam edilir. Damat evine de kız evi özel olarak kurdelelinmiş baklava ve yiyecek-içecek verir. Burada da damadın anne babası olmaz. Dönüşte ikramlar dışarda veya evde oturulur, yenilir. [22]

Kına gecesinde gelinin eline yakılan kına sabahleyin yine dualarla açılıp yıkanır. Düğünün 3.günü gelin alma merasimi yapılmaktadır. Gelin arabası at ya da büyükbaş hayvanların çektiği öküz arabasından olur. Öküz arabası çul ve kilimlerle süslenir. Altına kilimler serilir, perdeler, pullu işlemeli örtülerden yapılır. Öküzlere aynalı körük takılır. Düğünler toplu 3-4 hane beraber yapılırsa gelinler karışabilir.[23]Öküz arabası süslendiği sürede kına evinde gelinin babası veya amcası gelinin kırmızı kuşağını dualarla bağlar, duvak örtülür, gelin dualarla evden çıkarılır. Gelin dualarla öküz arabasına bindirilir, köy meydanında gezdirilir. Gelin düğün evine geldiği zaman gelini getirilen kişi damattan hediyeler ister, hediyeler geldikten sonra dualarla gelin eve girer. Gelinin evi bereketli olsun diye eve girerken üzerinden şekerler serpiştirilir. Evinin kapısında küçük bir küp kırılır, kapı eşiğine koyun yününden seccade serilir. Geline şerbet tutulur, gelinin üzerine beş kuruş atılır, geri çevrilir. Gelin odaya alınır. Gelinin kucağına küçük bir erkek çocuğu verilir, gelinin de kısa zamanda bir erkek çocuğu olması için yapılan bir adettir. Düğün töreninin sonunda damadın yakın arkadaşları 'damat salma' adı verilen görevi yerine getirirler. Yatsı namazından sonra imam ve cemaat ile damadın evine kadar tekbirler eşiliğinde damat getirilir. Düğünden sonraki pazartesi günü davulcular sabah ezanında gelin ve damadın evine onları uyandırmaya gelirler. Düğün sonrası gelin suya götürülür. Bir bıçak ve bir de tarak saklanır, gelinin bulması istenir. Gelin bıçağı bulursa erkek, tarağı bulursa kız çocuğu olacağına inanılır. Düğün sonrası uygulanan adetlerden biri de el öpme adetidir. Düğünden sonra 2 gün ziyaretler yapılır. Birinci gün kız tarafı 'kız arkası' kızının evine gider, ikinci gün ise erkek tarafın evine gider. Günümüzde de Büyükorhan ilçesinin köylerinde evlenme geleneği kültürler bozulmadan devam etmektedir.

SONUÇ

Yörüklerin menşei Türkmen ırkına ait Bursa ilinde Karakeçiler aşiretine bağlı Büyükorhan ilçesidir.

Yörüklerin sosyo-kültürel hayatları aktarılmıştır. Yörüklerin sosyal yaşamdaki izlerini kaybetmedikleri görülmektedir. Kuşlar köyünde yaz aylarında obaya(yala) çıkılmakta ve çadır kültürü devam ettirilmektedir. Çocukken oynanan oyunlardan yüzük oyunu hala toplantılarda oynanmaktadır. Yöresel kıyafetlerden giyen kişinin evli, bekar, yaşlı, genç, zengin, fakir gibi sosyal statüsü anlaşılmaktadır. Günümüzde çadırda yaşayan Yörük aşiretlere rastlanmamaktadır. Düğünlerde giyilen, gelinlerin ortak

[21] Gülsüm Öztürk arşivi kayıtlarından 05.10.2013 kına gecesinde söylenen türkülerden iki tane örneği verilmiştir.
[22] Aysel Açıkgöz(1948 Kuşlar) 02.06.2014, Gerçekleştirilen Görüşme Kayıtları, Gülsüm Öztürk Kişisel Arşivi.
[23] Hüseyin Turan, bir öküz arabasına altı tane gelin bindiği bile olduğundan bahsetti.

kıyafeti üç etektir. Bursa çevresinde yaşayan Yörükler yaz mevsiminde kültürlerini devam ettirmek için şenliklerle genç kuşaklara Yörük kültürünü yaşatmaktadır.

KAYNAKÇA,

AYDIN P.:(2012), **Bursa İli Dağ Yöresinde Ekolojik Turizm Geliştirme Olanakları Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, Yüksek Lisans Bursa.

ERÖZ M.:(1991), **"Yörükler"**, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul.

HALAÇOĞLU Y.:(1988), **"XVIII. Y.Y.' da Osmanlı İmparatorluğunun İskan Siyaseti, Aşiretlerin Yerleştirilmesi"** Ankara.

HALAÇOĞLU Y.:(2011), **Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar:(1453: 1650**) İstanbul.

KORKMAZ H. YASSIKAYA İ.:(2014)**"Çankırı Geleneksel Düğün Kültürü**", Ç.K.Ü.T.T.D.Ş.T Çankırı.

İslam Ansiklopedisi, **Yörük Mad.** Cilt:13.

Larousse, Cilt: 24.

SÜMER F.:(1972), **"Osmanlıların Mensup Bulunduğu Boy Kayıları"** Türk Kültürü, Ankara.

WEB

http://**timeoutbursa.blogspot.com.tr/2012/04/gunumuzde-bursa-cevresindeki-karakecili.html** (ET:03.05.2020)

GÖRÜŞME YAPILAN KİŞİLER

ADI-SOYADI	DOĞUM YILI-YAŞI	KÖYÜ
Aliye Arı	1923-91	Pınar
Zütfü Tekçeş	1926-88	Büyükorhan
Süleyman Yılmaz	1930-84	Kuşlar
Halim Tutku	1927-87	Büyükorhan
Osman Sevinç	1932-82	Kuşlar
Melihe Öztürk	1932-82	Kuşlar
Kamil Çakmak	1933-81	Karaçukur
Elif Çakmak	1936-78	Elekçalı
Mustafa Sevink	1933-81	Büyükorhan
Ali Osman Aslan	1944-70	Büyükorhan
Mehmet Ali Alpay	1939-75	Büyükorhan
Fatma Alpay	1939-75	Büyükorhan
Hüseyin Turan	1939-75	Akçalı
Hasan Hüseyin Aydın	1940-74	Tekerler
Sural Açıkgöz	1942-72	Kuşlar
Aysel Açıkgöz	1948-68	Kuşlar
Ramazan Kırır	1937-77	Büyükorhan
Ümmüş Alpay	1948-68	Büyükorhan
Bahriye Durak	1944-70	Büyükorhan
İlyas Kaldan	1938-76	Büyükorhan

EKLER

Temettuat Defterine Göre 1844 yılında Orhanlar Kebir (Büyükorhan) Köyü Sözlü Tarih Resimleri

TEMETTUAT DEFTERİNE GÖRE 1844 YILINDA ORHANLAR KEBİR (BÜYÜKORHAN) KÖYÜ

Ömer Faruk Dinçel

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Fon kodu: ML.VRD. TMT.d.
Defter no: 07136

Hane1: Abdullah'ın oğlu Molla Emin. Köyün imamı.
Hane 2: Abdurrahmanoğlu Hüseyin. Ziraat erbabı.
Hane 3: Abdülkadiroğlu Hacı Yakub. Ziraat erbabı.
Hane 4: Abdurrahmanoğlu Osman. Ziraat erbabı.
Hane 5: Abdurrahmanoğlu Ali. Ziraat erbabı.
Hane 6: Abdurrahmanoğlu Emin. Ziraat erbabı.
Hane 7: Abdurrahmanoğlu İsmail. Ziraat erbabı.
Hane 8: Delioğlu yetimi Mustafa. Kazanç erbabı. (Vasisi annesi Hatice Hatun)
Hane 9: Deli Alioğlu Memiş. Kazanç erbabı.
Hane 10: Hacı Abdullah oğlu Mehmed. Kazanç erbabı.
Hane 11: Hacı Abdullahoğlu Osman. Kazanç erbabı.
Hane 12: İbrahim'in oğlu Kara Halil. Ziraat erbabı.
Hane 13: Semercioğlu Mustafa ve üvey kardeşi Mehmed. Kazanç erbabı.
Hane 14: Sabrioğlu Mustafa. Kazanç erbabı.
Hane 15: Sabrioğlu. Kazanç erbabı.
Hane 16: Kocaoğlu Halil. Kazanç erbabı.
Hane 17: Timurcuoğlu Deli İbrahim. Ziraat erbabı.
Hane 18: Şabanoğlu Molla Mustafa. Ziraat erbabı.
Hane 19: Ali'nin oğlu Mafrakçı Mehmed. Kazanç erbabı.
Hane 20: Kel İbrahimoğlu Hüseyin. Kazanç erbabı.
Hane 21: Deli Abdullahoğlu Hüseyin. Kazanç erbabı.
Hane 22: Duacıoğlu Halil. Kazanç erbabı.
Hane 23: Pehlivanoğlu Salih. Ziraat erbabı.
Hane 24: Hacı Hüseyin. Kazanç erbabı.
Hane 25: Pehlivanoğlu Hüseyin. Ziraat erbabı.
Hane 26-No1: Süleymanoğlu Hacı Hüseyin. Ziraat erbabı.
Hane 26-No2: Süleymanoğlu Hacı Hüseyin'in üvey oğlu Halil. Kazanç erbabı.

Hane 27: Hasanoğlu Osman. Ziraat erbabı.
Hane 28: Hasanoğlu Ali. Kazanç erbabı.
Hane 29-1: Molla Mehmedoğlu İsmail. Kazanç erbabı.
Hane 29-2: Eminoğlu Emin. Kazanç erbabı.
Hane 30: Çemberlioğlu(?)Emin. Ziraat erbabı.
Hane 31: Molla Ahmedoğlu Halil. Ziraat erbabı.
Hane 32: Hacı Hüseyinoğlu Ali. Kazanç erbabı.
Hane 33: Hacı Hüseyinoğlu Mehmed. Kazanç erbabı.
Hane 34: Hatiboğlu yetimi Ali.
Hane 35: İsaoğlu Mustafa. Kazanç erbabı.
Hane 36: Çemberlioğlu(?) Ali. Ziraat erbabı.
Hane 37: Karabölikoğlu Ali. Ziraat erbabı.
Hane 38: Çemberlioğlu(?) Mehmed. Kardeşi Hasan. Kazanç erbabı.
Hane 39-1: Halil'in oğlu Hoca Mehmed. Kazanç erbabı.
Hane 39-2: Deli Alioğlu Emin (Hoca Mehmed'in damadı). Kazanç erbabı.
Hane 40: Molla Ahmedoğlu İbrahim. Kazanç erbabı.
Hane 41: Solak Hüseyin. Kazanç erbabı.
Hane 42: Solakoğlu Musa. Kazanç erbabı.
Hane 43-1: Kız Mehmed. Ziraat erbabı.
Hane 43-2: Kızoğlu Ali. Kazanç erbabı.
Hane 44: Güllüoğlu Ali. Ziraat erbabı.
Hane 45. Gül Ömeroğlu Hasan. Kardeşi Ömer. Kazanç erbabı.
Hane 46: Gül Ömeroğlu Osman. Ziraat erbabı.
Hane 47: Güllüoğlu İbrahim. Kazanç erbabı.
Hane 48: Mehmed. Kazanç erbabı.
Hane 49: Köseoğlu Mustafa. Kazanç erbabı.
Hane 50: Hayyamoğlu Emin. Ziraat erbabı.
Hane 51: Kara Alioğlu İbrahim. Kazanç erbabı.
Hane 52: Katrancıoğlu Halil. Kazanç erbabı.
Hane 53: Nasuhoğlu Ali. Kazanç erbabı.
Hane 54: Osman'ın oğlu Kara Memiş. Ziraat erbabı.
Hane 55: Hamzaoğlu Süleyman. Ziraat erbabı.
Hane 56: Kır Alioğlu Yusuf. Ziraat erbabı.
Hane 57: Garkoğlu Ali. Ziraat erbabı.
Hane 58: Kargaoğlu Hasan. Ziraat erbabı.
Hane 59: Eğrılciyeoğlu(?) Mustafa. Kazanç erbabı.

Hane 60: Hırlakoğlu Mustafa. Kazanç erbabı.
Hane 61: Kargaoğlu Musa. Kazanç erbabı.
Hane 62: Kargaoğlu Mehmed. Kazanç erbabı.
Hane 63: Kargaoğlu Halil. Kazanç erbabı.
Hane 64: Kargaoğlu Ahmed. Ziraat erbabı.
Hane 65: Türkmenoğlu Mustafa. Ziraat erbabı.
Hane 66: Abdülgaffaroğlu Molla Halil. Ziraat erbabı.
Hane 67: Abdülgaffaroğlu Salih. Kazanç erbabı.
Hane 68: Gaffaroğlu Ali. Ziraat erbabı.
Hane 69: Gaffaroğlu Osman. Ziraat erbabı.
Hane 70: Gaffaroğlu İbrahim. Kazanç erbabı.
Hane 71: Hacı Hüseyinoğlu Ahmed. Ziraat erbabı.
Hane 72: Kara Mehmedoğlu Hüseyin. Ziraat erbabı.
Hane 73: Türkmenoğlu Hasan. Ziraat erbabı.
Hane 74: Hacı Mehmedoğlu İsa. Ziraat erbabı.
Hane 75: Türkmenoğlu Hasan. Ziraat erbabı.
Hane 76: Kızıloğlu Osman. Ziraat erbabı.
Hane 77: Kızıloğlu Mehmed. Ziraat erbabı.
Hane 78: Türkmenoğlu İbrahim. Ziraat erbabı.
Hane 79: Türkmenoğlu Ali. Ziraat erbabı.
Hane 80: Türkmenoğlu Ahmed. Ziraat erbabı.
Hane 81: Ali. Ziraat erbabı.
Hane 82: Mustafa. Kazanç erbabı.
Hane 83: Tilkioğlu Halil. Ziraat erbabı.
Hane 84: Tilkioğlu Hacı Mehmed. Ziraat erbabı.
Hane 85: Tonguroğlu Hacı Mustafa. Kazanç erbabı.
Hane 86: Tonguroğlu Ömer. Kazanç erbabı.
Hane 87: Pireoğlu Mehmed.
Hane 88: Hatiboğlu Mehmed. Kazanç erbabı.
Hane 89: Araboğlu İsmail. Ziraat erbabı.
Hane 90: Kara Hüseyin. Ziraat erbabı.
Hane 91: Abdülkadiroğlu Mustafa ve kardeşi Mehmed.
Toplam: 91 Hane.

Halim Tutku

Zülfü Tekeş

Aliye Arı

İlyas Kaldan

İNGİLİZ GEZGİNLERİNİN GÖRE GÜNEY KAFKASYA HALKLARI

Gülsüm ÖZTÜRK

Yüksek Lisans Öğrencisi) Gülsüm ÖZTÜRK, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Afyonkarahisar/Türkiye

ÖZET

Kafkasya, Arapların, "Mavera-i Kafkasya"; Avrupalıların, "Transkafkasya" ve Rusların, "Zakafkasya" olarak bahsettikleri Kafkasya, Büyük Kafkasya sıradağlarının güneyinde yer alan, tarihi bir bölgedir. Siyasi ve coğrafi bakımdan genel olarak, "Sirkafkasiyon (Circarucasie)" ve "Transkafkasya (Transcaucasie)" şeklinde ikiye ayrılan Kafkasya bölgesinin doğusu Asya, batısı ise Avrupa kıtaları içinde yer almaktadır.

Kafkas sıra dağlarının güneyinde yaklaşık 370-430 Kuzey enlemi 410-500 Doğu boylamları arasında kalan ve Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Dağlık Karabağ ve Nahçivan'ı kapsayan yaklaşık 200.000 km2 alanı kapsayan bölge "Güney Kafkasya" olarak adlandırılmaktadır. Çarlık Rusya'sı ilk defa Güney Kafkasya kavramını kullanılmıştır. Tarih'in belli dönemlerinde çeşitli devletlere ev sahipliğini yapan Güney Kafkasya ya çok sayıda seyyah tarafından ziyaret etmiştir.

Arapça'da "gezmek, gezi" anlamında "seyahat" (aslı siyâhat) kelimesi kullanılır. Farsça olan nâme kelimesi risâle, mektup anlamındadır. İşte bu kelimelerin birleşmesinden oluşan seyâhat-nâme sözcüğü"gezi mektubu, gezi eseri" manasına gelir.

Seyahatnamelerden; Kafkasya bölgesi, halkları, sosyal yaşamları, nüfusu, etnik yapıları, inançları ve kültürleri hakkında bilgiler elde edilir. Bu bilgiler Kafkasya'nın imajının daha iyi anlaşılmasına aracılık eder. Çalışmanın kaynakları İngiliz seyyahların eserleri arasından seçilmiştir. Seyahatnameler, XIX. yüzyıl Kafkasya tarihinin en önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Vikont James Bryce 10 Mayıs 1838 yılında Belfast'te doğmuştur. Bryce bir akademisyen, hukukçu, tarihçi ve politikacıdır. Sir Arthur Cunynghame İngiliz korgeneraldir. James Bryce ve Sir Arthur Cunynghame olup gezginlerin eserlerinde Gürcü, Ermeni ve Tatar halklarına dair izlenimler dikkate alınmıştır. Kafkasya'nın en eski milleti Gürcülerdir. Tatarlar bir Türk kavmidir.

Anahtar Kelime: Güney Kafkasya, Seyyah, Gürcü, Ermeni, Tatar

ABSTRACT

The Caucasus is a historical region located in the south of the Greater Caucasus mountain range, where the Arabs refer to it as "Mavera-i Kafkasya"; Europeans, "Transcaucasia" and the Russians as "Zakafkasya". and "Transcaucasia", the Caucasus region, which is divided into two, is located in the east of Asia and the west in the continents of Europe.

The region, which lies between 370-430 North latitude 410-500 East longitudes in the south of the Caucasian mountain range and covers an area of approximately 200,000 km2, covering Georgia, Azerbaijan, Armenia, Nagorno-Karabakh and Nakhchivan, is called "South Caucasus". Tsarist Russia was used for the first time in the South Caucasus concept. It was visited by many travelers in the South Caucasus, which hosted various states in certain periods of history.

The word in arabic "travel(original trip is used as "journey sightseeing.

Travels cemalerden; Information about the Caucasus region, its peoples, social life, population, ethnic structures, beliefs and cultures is obtained. This information mediates a better understanding of the image of the Caucasus. The sources of the study were chosen among the works of British travelers. Travel books, XIX. It is one of the most important sources in the history of the 20th century Caucasus. Vikont James Bryce was born on May 10, 1838 in Belfast. Bryce is an academic, jurist, historian and politician. Sir Arthur Cunynghame and Vikont James Bryce are impressions of Georgian, Armenian and Tatar peoples in the works of travelers. The oldest nation of the Caucasus is Georgians. Tatars are a Turkish tribe.

Keyword: South Caucasus, Traveler, Georgian, Armenian, Tatar

GİRİŞ

Kafkasya, Karadeniz'in kuzeydoğusundaki Taman yarımadasında yer alır. Kafkasya üç kıta arasına girmiş bir coğrafyadır. Verimli topraklardan, sıradağlardan, denizlerden ve nehirlerden oluşmaktadır. Kafkasya'nın coğrafi konum ve jeopolitik konumu işgallere açık kendine has yapısı vardır.

Kafkasya, coğrafi olarak; jeolojik konum açısında önemli ticaret ve göç yolları üzerinde bulunmaktadır. (Akdeniz'den Karadeniz'e ve Azak Denizi'ne) Arapların, "Mavera-i Kafkasya"; Avrupalıların, "Transkafkasya" ve Rusların, "Zakafkasya" olarak bahsettikleri Kafkasya, Büyük Kafkasya sıradağlarının güneyinde yer alan, tarihi bir bölgedir. Siyasi ve coğrafi bakımdan genel olarak, "Sirkafkasiyon (Circarucasie)" ve "Transkafkasya (Transcaucasie)" şeklinde ikiye ayrılan Kafkasya bölgesinin doğusu Asya, batısı ise Avrupa kıtaları içinde yer almaktadır. [1]

Kafkas sıra dağlarının güneyinde yaklaşık 370-430 Kuzey enlemi 410-500 Doğu boylamları arasında kalan ve Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Dağlık Karabağ ve Nahçivan'ı kapsayan yaklaşık 200.000 km2 alanı kapsayan bölge "Güney Kafkasya" olarak adlandırılmaktadır.

Ruslar bu bölgeye "Zakovkaz" , "Kafkasya" demektedir. Güney Kafkasya için "Kafkas Ötesi" kavramı da kullanılmaktadır.[2]

Kafkasya, aynı zamanda Avrupa ve Orta Doğu üzerinden Karadeniz, Akdeniz, Hazar Denizi, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu gibi önemli denizlere giden yolların kavşağında bulunmaktadır.[3]

Jeopolitik öneminden dolayı bölge tarih boyunca Hunlar, Araplar, Bizans, Moğollar, Osmanlı, İran ve Rusya gibi yükselen büyük güçlerin sürekli ilgi alanında bulunmuştur. Büyük güçler tarih boyunca bölge üzerinde denetim ve nüfuz kurmak için mücadele etmişlerdir.[4]

Arapça'da "gezmek, gezi" anlamında "seyahat" (aslı siyâhat) kelimesi kullanılır. Farsça olan nâme kelimesi risâle, mektup anlamındadır .İşte bu kelimelerin birleşmesinden oluşan seyâhat-nâme sözcüğü"gezi mektubu, gezi eseri" manasına gelir.[5]

İnsanlar çok değişik sebeplerle seyahate çıkarlar ve yine seyahatnameler çok değişik sebeplerle yazılabilir. İlk dönemlerden beri gezginler Kafkasya'ya misyoner, serüvenci, bilgin ve turist olarak gelmektedir. Bunlardan bazıları ülkeleri hesabına casusluk yapmak, stratejik bölgelerin haritalarını çıkarmak amacıyla seyahat etmişlerdir. Bilginler ise faydalı nesneler ve bilgi toplamak amacındadır.

Seyahatnamelerden; Kafkasya bölgesi, halkları, sosyal yaşamları, nüfusu, etnik yapıları, inançları ve kültürleri hakkında bilgiler elde edilir. Bu bilgiler Kafkasya'nın imajının daha iyi anlaşılmasına aracılık eder. Bu çalışma da çeşitli faaliyetler için bölgeye gelen İngiliz seyyahlarının eserlerinden oluşmaktadır. Seyahatnameler, XIX. yüzyıl Kafkasya tarihinin en önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Vikont James Bryce 10 Mayıs 1838 yılında Belfast'te doğmuştur. Bryce bir akademisyen, hukukçu, tarihçi ve politikacıdır. ; Çalışmanın kaynakları İngiliz seyyahların eserleri arasından seçilmiştir. Sir Arthur Cunynghame ve James Bryce olup gezginlerin eserlerinde Gürcü, Ermeni ve Tatar halklarına dair izlenimler dikkate alınmıştır.

1)GÜRCÜLER

Kafkasya'nın en eski milleti Gürcülerdir. Ari soydan olduklarını düşünenler olduğu gibi Turani olduklarını düşünenler de olmuştur.[6] Gürcüler kedilerine Kartveli/Kartvelebi derler.[7]

Gürcüleri, doğal olarak çok nüktedan ve hazırcevaptırlar. Sanat ve bilimdeki gelişmelere vakıf olurlarsa, dünyadakiler kadar iyi tanınmış insanlar ve harika sanatçılar olacaklar.:ama ortalama bir eğitime almışlardır. Büyük Paskalya ve Noel şenliklerinde sarhoş olmayanlarını, iyi bir Hristiyan olamayacağını

---

[1] [1] Veli Mirzayev , *Kafkasya Jeopolitiğin İçinde Güney Kafkasyanın Stratejik Önemi Ve Güvenlik Sorunları* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ,Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Muğla 2015, s.5.
[2] Ufuk Tavkul, Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2002, s. 11.
[3] Yelda DEMİRAĞ, Cem KARADELİ, Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya, Ankara, Palme Yayıncılık, 2006, s. 79.
[4] Hakan KANTARCI, Kıskaçtaki Bölge Kafkasya, İstanbul, İQ Yayıncılık, 2006. s. 29
[5] Hüseyin Yazıcı, Seyahatnâme,*İslam Ankilopedisi,* C.37 ,Dia Yayınları İstanbul 2009,S9-11.
[6] Yusuf İzzet Paş Kafkas Tarihi, C.1, Çev: Fahri Huvaj,
Adige Yayınları, Ankara 2002, s. 31-32.
[7]Davut Dursun, "Gürcistan", *İslam Ansiklopedisi*, C.14, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1996, s. 310.

ve dışlanmış olmayı hak ettiğini söyleyecek. Kadınlar genelde erkekler kadar kötüdür ve ülkeyi aşan o genel sefahate çok daha fazla katkıda bulunurlar." [8]

Gürcü hanımların yanında, sokaklarda en göze çarpan figürler, bir tür siyah krapenin uzun peçesine bağlı dev silindirik şapkalar tarafından neşeli yüzleri çerçevelenen, siyah çok geniş kollu bir bornozla vücudu ayak bileklerine kadar kapanan din adamlarıdır.[9] Gürcü kadınları son derece çekiciydi. Evlenmeden önce verdikleri her tür çaba bellerini mümkün olduğu kadar ince tutmak içindir. Bu inceltme, kadınların boyları uzadığında, oldukça katlanılmaz bir hale gelirse ancak o zaman, çok hafifçe genişletilen bir korse ile yapılır. Bu sayede büyük oranda gelişmekte olan göğüsler, buna bağlı bir hayranlık artışı üretmektedir. Eskiden, bu kemerin düğün gününe kadar hiç çıkarılmadığı ve daha sonra sadece gelin-damat hançeriyle kesildiği söylenir. Başkent civarında artık hükümsüz olan bu ve bunun gibi pek çok eski gelenek taşralarda ve uzak köylerde hala varlığını sürdürmektedir.[10]

Gürcülerin fiziki olarak güzellikleri ün salmıştır. Gürcü güzeller muntazam, ince keskin yüz hatlarına, açık bir ten, iri ve berrak gözlere, asaletli, şehvetli, dik bir duruşa sahiptirler. Gürcü erkeklerinin görüntüsü ve davranışları hoştu.[11]

2)ERMENİLER

Ermenistan denilen yer önceleri Kafkasya'nın güneyi, İran'ın kuzeybatısı, Anadolu'nun doğu uç noktasından bir miktar toprağı kapsayan araziydi.[12] Rusya, İran ve Osmanlı topraklarının bulunduğu bu coğrafyada sadece Ermenilerin değil aynı zamanda Türkler, Kürtler, Tatarlar, İranlılar gibi toplulukların da yaşıyor olması sebebiyle coğrafyanın etnoğrafik sınırlarından söz edilemezdi.[13] Yunan kaynaklarında Armen, Fars kaynaklarında ise Armina diye geçen Ermeniler; genelde esmer, orta boylu, yuvarlak başlı, saç-göz renkleri koyu olan kimselerdir.[14]

Ermenilerin orta boylu olmalarından, esmer ve sarımtırak ten rengine sahip olmalarından bahseder. Ermeniler kendi soylarını İncil'de yer alan Hayg'a dayandırırlar.[15]

Ermeni kadınlarının güzel, dik duruşlu, düzgün yüz hatlarına sahip, siyah gözlü kişiler olduklarını ifade etmiştir.[16]

Tiflis'te bulunan Ermeniler için "Ermeniler nüfusun büyük ve görünüşe göre artan unsurudurlar. Esmer tenleri ve özgün yüzleriyle kolayca tanınırlar. Ülkedeki en enerjik ve girişken insanlardır ve ülke ticaretinin çoğunu ellerinde tutarlar. Sadece dükkânları değil, aynı zamanda daha büyük ticari kuruluşları da vardır. Çoğu başarılı insanlar gibi daha az enerjik komşuları tarafından kıskanılır, haklarında kötü konuşulur, belki iftiraya uğrarlar. Zeki iş adamlarıdırlar. Kesinlikle tutumludurlar, sıkı bir pazarlık yapabilirler ve mükemmel şekilde birbirlerine destek olurlar."[17]

3)TÜRK KÖKENLİ TOPLULUKLAR

TATARLAR

Orhon yazıtlarında da geçen Tatarlar, Çinliler tarafından Moğolca konuşan topluluklara verilen bir isim olmuş (Ta-ta), Moğol hâkimiyeti ile birlikte bu isim Türkçe konuşan Orta Asya topluluklarını da kapsar hale gelmiştir. Kaşgarlı Mahmud'a göre Tatarlar bir Türk kavmidir. İslam kaynaklarında genelde Moğolları ifade ederken kullanılan Tatar sözcüğü, Ermeni ve Gürcü tarihçilerce de Moğollar için kullanılmıştır. Osmanlılarda Kırım Hanlığı ve askerleri için Tatar denilmiştir. Tatar ifadesi günümüzde

[8]James Bryce,. , Transcaucasia and Ararat Being Notes of a Vacation Tour
in Autumn of 1876, Macmillan and Co., London 1878., s .142.
[9]James Bryce,a.g.e., s .143.
[10] Sir Arthur AugustusThurlow Cunynghame-Henry Hardinge Cunynghame, Travels in the Eastern Caucasus on the Caspian and Blackseas,
Especially in Daghestan and on the Frontiers of Persia and Turkey During the
Summer of 1871, John Murray, Albemarle Street, London 1872,, s .269-270
[11] Bryce,a.g.e, s. 102-104.
[12] Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 22.
[13]Bryce, a.g.e, s. 317.
[14] Mehmet Saray, Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005, s. 4.
[15] Bryce, a.ge, s. 321.
[16] Bryce, a.g.e, s. 321.
[17] Bryce, a.g.e, s. 143-144.

bir Türk boyu olarak geçer. Çoğunlukla İdil-Ural bölgesindeki Kazanlılar ve Kırımlılar için kullanılmaktadır[18]

Tatarlar kesinlikle harika atlılardır. Eyerlerine binmek çok zor olmasına ve atları sürekli birçok çuval, kayış vb. ile yüklü olmasına ve genelde silahlarına ek olarak ağır ceketler giymelerine rağmen yine de aldırış etmeden atlarının iki tarafına büyük kıvraklıkla binerler ve eyer üstünde asla yorgun görünmezler.[19]

Tatarlar muhtemelen İranlılar kadar çok sayıdadır. Fakat onların çoğu Hazar kıyısı ve İran'dan bir ileri bir geri gelip giden nakliyecilerdir. Yerleşik bir nüfustan daha ziyade gezici bir nüfustur. Tamamı yoksul insanlardır. Ağırbaşlılık ve çalışkanlıklarıyla iyi bir üne sahiptirler. Büyük çapta vasıfsız hizmet yaparlar ve tüm hamamları işletirler (bir doğu şehrinde önemli bir uğraş). Tamamı tabi ki Müslümandır. Bazıları Sünni inancındandır fakat muhtemelen büyük miktarı, özellikle İran sınırındakiler Şii'dir.[20]

SONUÇ

Güney Kafkasya güçlü devletlerin kavşak noktasında bulunan toprakları çok verimli, jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemli bir yerdeydi.

Kafkasya'ya XIX. yüzyılda giden seyyahların farklı amaçları bulunmaktaydı. Seyyahları kimi bilimsel araştırma amaçlı, kimi casusluk amaçlı, kimi görevli olarak memuriyet amaçlı, kimi tatil, macera amaçlı, kimi Kafkas halklarının bağımsızlık savaşına destek amaçlı, kimi dağcılık sporu için, kimi ise avcılık yapmak için gelmişlerdir. Amaçları her ne olursa olsun bu seyyahların ortak noktaları bizlere bölge ve bölge insanları hakkında tarihsel açıdan kıymetli bilgiler sağlıyor olmaları olmuştur.

Eserlerinde Gürcü, Ermeni ve Tatar hakkında bilgi vermiştir.

KAYNAKÇA

I)SEYAHATNAMELER

BRYCE , James, Transcaucasia and Ararat Being Notes of a Vacation Tour in Autumn of 1876, Macmillan and Co., London 1878.

CUNYNGHAME , Sir Arthur AugustusThurlow-Henry Hardinge Cunynghame, Travels in the Eastern Caucasus on the Caspian and Blackseas,

Especially in Daghestan and on the Frontiers of Persia and Turkey During the

Summer of 1871, John Murray, Albemarle Street, London 1872.

II)ARAŞTIRMA ESERLERi

DEMİRAĞ Yelda, KARADELİ Cem, Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya, Ankara, Palme Yayıncılık, 2006.

DURSUN Davut, "Gürcistan", İslam Ansiklopedisi, C.14, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1996.

KANTARCI Hakan , Kıskaçtaki Bölge Kafkasya, İstanbul, İQ Yayıncılık, 2006. s.

Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, Kafkas Tarihi, C.1, Çev: Fahri Huvaj,

Adige Yayınları, Ankara 2002.

Mirzayev Veli, Kafkasya Jeopolitiğin İçinde Güney Kafkasyanın Stratejik Önemi Ve Güvenlik Sorunları Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ,Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Muğla 2015.

Saray Mehmet, Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005.

[18] Faruk Sümer, "Tatarlar", İslam Ansiklopedisi, C.40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s.168-170.
[19] Cunynghame, a.g.e., s. 220
[20] Bryce, a.g.e, s. 145.

Sümer Faruk, "Tatarlar", İslam Ansiklopedisi, C.40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.
Tavkul Ufuk, Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2002.
Yazıcı Hüseyin, Seyahatnâme,İslam Ankilopedisi, C.37 ,Dia Yayınları İstanbul 2009.

KERKÜKLÜ NEVRÛZÎ'NİN *YÛSUF İLE ZÜLEYHÂ* MESNEVÎSİNDE TASAVVUFÎ REMİZLER (1-3734. BEYİTLER)

Büşrâ AKYOL

Büşra Akyol, Bartın Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Yüksek Lisans Öğrencisi

ÖZET

Yûsuf u Züleyhâ mesnevîleri klâsik edebiyatımızda oldukça sevilmiş ve örnekleri verilmiştir. Bunda hem aşk konusunun içerisinde barınması hem de islâm dininde 'ahsenü'l kassas' olarak geçmesinin büyük bir etkisi vardır. Yûsuf u Züleyhâ mesnevîlerinin ilk örneklerine Acem edebiyatında rastlanmakla birlikte, Türk dünyasında da kendisine yer bulmuş ve oldukça örneği verilmiştir. Doğu edebiyatında ise bu konuyu ele alan Kerküklü Nevrûzî, *Yusuf ile Züleyha* mesnevîsini kaleme alan isimlerdendir. Yûsuf u Züleyhâ mesnevîleri içerisinde yalnızca ikili aşk ilişkisini barındıran bir eser değildir. Öyle ki Kerküklü Nevrûzî'nin eserinde de yer yer tasavvufî söylemler olduğu dikkat çekmektedir. Bu söylemler bazen sözlükte yer alan gerçek anlamı ile verilmiş bazense tasavvufî karşılıkları ile yer bulduğu görülmüştür. Eser boyunca karşımıza çıkan tasavvufî remizler tespit edilip bunların kullanım alanları şahıslar üzerinden irdelenmeye çalışılmıştır. Tasavvufî söylemler ele alınan beyitler içerisindeki kullanımlarına göre en çok rastlanandan daha az rastlanan terimlere göre bir sıralama ile verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca *Yusuf ile Züleyha* mesnevînin varlığına Anadolu sahasında dikkat çekmek ve farklı bir bakış açısı oluşturabilmek amacıyla tasavvufî remizler ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mesnevî, tasavvuf, Kerküklü Nevrûzî, Yûsuf ile Züleyhâ.

GİRİŞ

Mesnevî kelimesi Arapça s-n-y kökünden türemiş ve 'ikişer ikişer' mânâsına gelen 'mesnen' kelimesinin bir nisbet şekli gibi görünmekle beraber Arapçada kullanılmamıştır. Mesnevî tabiri ilk kez Farsçada kullanılmış ve oradan Türkçe'ye geçmiştir. Edebî bir terim olarak, aynı vezinde, her beyti kendi arasında müstakil olarak kâfiyeli nazım şekline verilen isimdir.[1] Mesnevî geleneği klâsik edebiyatımızda oldukça rağbet görmüş ve şairlerimiz uzun soluklu mesnevîler kaleme almışlardır.

Türk edebiyatında ilk mesnevî, Yûsuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseridir. Edebiyatımızda XV. yüzyılda gelişme göstermiş ve XIX. yüzyıla kadar örneklerine rastlanmıştır. Türk şairlerimiz tasavvufî mesnevîlerde Mevlâna'nın *Mesnevî'*sinden oldukça etkilenmişlerdir. Öyle ki XIX. yüzyılda seyr-i sülûkunu tamamlayan klâsik edebiyatımızın son büyük şairi Şeyh Gâlib, ünlü mesnevîsi *Hüsn ü Aşk*'ın kaynağını Mevlâna'nın Mesnevî'sinden aldığını 'Esrârını Mesnevî'den aldım/Çaldım velî mîrî malı çaldım' diyerek yüreklilikle dile getirmiştir.

Tasavvuf, etimolojik olarak Arapça kökenlidir. Kaynaklarda bu kelime Allah'ı bilmek, kendisini hizmete ve Allah'a adayan olarak tarif edilir. Tasavvuf, 'kenz-i mahfî' hadisini ve Kur'an'daki 'Rahman Sûresi'ni kendisine fikrî delil olarak kabul eder ve varlığın birliği fikrini işler. Mesnevî sahasında da tasavvuf oldukça rağbet görmüş ve Türk şairler bilhassa Fars edebiyatının büyük şairlerini örnek alarak eserlerini oluşturmuşlardır. 'Türk şairleri tasavvufî mesnevilerde Senâî'nin, Ferîdüddin Attâr'ın, Nizâmî-i Gencevî'nin, Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin, Molla Câmî'nin mesnevilerinden ve özellikle tasavvuf edebiyatının en önemli şairi Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Mesnevî'sinden etkilenmişlerdir. Mesnevi Türk şairlerine sadece tasavvufî açıdan değil Farsça'yı şiir yazacak kadar ilerletmeleri, edebî bilgi ve zevklerinin gelişmesi açısından da tesir etmiş, üzerlerinde her yönüyle eğitici bir rol oynamıştır.'[2]

Ele aldığımız *Yusuf ile Züleyha* mesnevîsinin tasavvufî yönleri bulunsa da tam olarak tasavvufî bir eser olarak ele alamayız. Fakat yer yere göze çarpan dînî-tasavvufî söylemler eserde gözümüze çarpmıştır. Klâsik şiirimizde ikili aşk ilişkisine dayanan mesnevîler neredeyse her yüzyılda kendisine yer

[1] Ahmet Kartal, "Eski Türk Edebiyatında Mesnevî", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 5, Sayı 10, s.353.
[2] İsmail Ünver, "Mesnevî", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** Cilt 29, Ankara, 2004, s.323.

bulmuştur. Biz de kutsal metinlerden yola çıkılarak kendisine oldukça sayıda yer bulmuş mesnevîyi Doğu edebiyatının penceresinden irdilemeye çalıştık.

Kerküklü Muhammed Nevrûzî'nin Hayatı

Doğu edebiyatının önemli şairlerinden birisi olan Nevrûzî'nin hayatı hakkında elimizde oldukça az bilgi bulunmaktadır. Kerküklü Nevruzî XVII. yüzyılın Türkmen şairidir. Şair hakkındaki ilk ilmî yayın *Kerkük* gazetesinde, Av. Atâ Terzibaşı tarafından yapılmıştır.[3]

Kerkük'te Kale'nin güneydoğusuna düşen meşhur Piryadi Mahallesi sakinlerinden Nevruz Ağa adında bir kişinin oğludur. Şair bu adı bazen kendi adı olan Muhammet'le birlikte şiirilerinde Muhammed İbni Nevrûzî biçiminde mahlâs olarak kullanmaktadır. Bir şiirinde Muhammet İbni Hayyat diye babasının terzi olduğunu veyahut terzi anlamına gelen *hayyât* lâkabını taşıdığını ifade eder. Kendi adı Muhammed'i ise manzûmelerinde salt olarak sık sık tekrarlamaktadır. Şairin hicri onüçüncü yüzyılda öldüğü düşünülmektedir. [4]

Rû-siyâh olmış bu 'abdüñ âşikâr
'İbn-i Ḫayyât'ism-ile 'abdin faḳîr

'İbn-i Ḫayyât'hem daḫı çok söylemiş
Lâyıḳı vardur ziyâde dimemiş

Nevrûzî'nin babası Seyyit Hıdır, oğlu genç yaşta bir kurşuna kurban gidince ardından oldukça elem duymuştur. Oğlunun ardından bir eser dahi bırakamadığını söyleyen baba, onun için Yûsuf u Züleyhâ kaleme alır ve yazarının oğlu Mehmet olduğunu söyler. Böylece halk bu eseri Seyyit Hıdır'ın oğlu Seyyid Nevrûzî'nin yazdığını sanmaktadır. Oğlunun ismini de mesnevî içerisinde sık sık tekrar etmekten geri durmamıştır.[5]

Mehmet Nevrûzî'nin –yani Seyyit Hıdır'ın- şiir sanatından anlayan değerli bir sanatkâr olduğunu, zamanın ilimlerini tahsil edip çeşitli tarih ve tefsir kitaplarını tetkik ettiğini şiirlerinden kolayca öğrenmekteyiz. Şairin bilinen tek eseri *Yusuf ile Züleyha*'dır. Eserini yedi bin sekiz yüz kadar beyitten oluşturmuştur, eserin ilk kısmı *Mefâîlün mefâîlün feûlün* (1-3734. beyitler) vezniyle ikinci kısmı ise *Fâilâtün fâilâtün fâilün* (3735-7670. beyitler) vezniyle kaleme alınmıştır.[6] Eser kaynağını Kur'an'da geçen *Yûsuf Sûresi*'nden ve diğer kutsal kitaplardan almıştır. Aynı zamanda oldukça sade bir Türkçe ile eser kaleme alınmış ve günümüzde de rahatlıkla okunup edebî zevke varılması sağlanmıştır.

Kerküklü Nevrûzî'nin *Yûsuf ile Züleyhâ* Mesnevîsinde Öne Çıkan Tasavvufî Remizler

Melâmet: Sözlük anlamı; kınama, ayıplama, kötüleme, karalamadır. Tasavvufta melâmet, selameti terk etmektir. Kınayanların kınamasından çekinmeden doğru yolda yürümektir. Peygamberler, veliler hep kınanmış kişilerdir. Bu yüzden âşıklar, aşkları uğrunda her türlü kınanmayı, hatta aşağılanmayı göze alırlar.[7]

[3]Av. Atâ Terzibaşı, "Nevrûzî'nin Hayatı ve Eseri", **Kerkük Gazetesi**, Sayı 1479, Ekim 1954.
[4]Av. Atâ Terzibaşı, **Kerkük Şairleri**, 3.C., Ötüken Yayınları, Bağdat, 1988, s.57.
[5] Çoban Hıdır Uluhan, **Kerküklü Şair Nevrûzî Yusuf ile Züleyha**, TDK Yayınları, Cilt-1, Ankara, 2007, s.5-7.
[6] Av. Atâ Terzibaşı, **Kerkük Şairleri**, 3.C., Ötüken Yayınları, Bağdat, 1988, s.57-58.
[7] Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 241-242.

Beni bu sözde ta'n itme **melâmet**
Kifâyetdür baña olan nedâmet (YZ[8] ,B[9]/791)

'Beni bu sözden dolayı ayıplayıp kınama, bana pişman olmak yeterlidir.'

Getürdüm başuma kendüm **melâmet**
Ölince baña pesdür bu hacâlet (YZ, B/793)

'Kendim başıma ayıplama getirdim, bana ölünceye kadar bu utanç yeter.'

Tahayyür bahrine düşdi perîşân
Melâmet âteşine oldı biryân (YZ, B/1442)

'Zavallı hayret denizine düştü, ayıplanma ateşinde kebab oldu.'

Yoluña var yüri kuzum selâmet
Yeter sen itmegil âh u **melâmet** (YZ, B/1657)

'Kuzum, yoluna yürü selâmetle var. Yeter! Sen âh etme ve ayıplama.'

Görürsin bu sözüñden çok **melâmet**
Çekersin âhiri bundan nedâmet (YZ, B/2872)

'Bu sözünden dolayı çok ayıplanırsın, sonunda bundan pişmanlık çekersin.'

Yaramaz 'âşıka genc-i selâmet
Gerekdür dillere düşsün **melâmet** (YZ, B/2901)

'Âşığa esenlik hazinesi yaramaz, dillere düşüp ayıplanması gerekir.'

Ulular hâtûnı çün oldı âgâh
İderler pes **melâmet** aña nâ-gâh (YZ, B/2917)

'Ulların (Aziz'in) hatunu nasıl haberdar oldu, onu ansızın ayıplamaları yeterlidir.'

[8] Çoban Hıdır Uluhan'ın, *Kerküklü Şair Nevrûzî Yusuf ile Züleyha*, adlı eserinin kısaltmasını göstermek amacıyla kullanılmıştır.
[9] Çoban Hıdır Uluhan'ın, *Kerküklü Şair Nevrûzî Yusuf ile Züleyha*, adlı eserinde geçen beyitlerin numarasını göstermek amacıyla kullanılmıştır.

Diyerler sivse idi anı ġayet
Anı itmezdi ‘âlemde **melâmet** (YZ, B/3236)

‘Onu sevseydi gayet derler, onu herkese ayıplatmazdı.’

‘Azîz’den çün Züleyhâ aldı ruhsat
Nice gör Yûsuf’ı kıldı **melâmet** (YZ, B/3251)

‘Züleyhâ, Aziz’den izin aldı. Yûsuf’u gör nasıl ayıpladı.’

‘Âşıkı hicr ü **melâmetde** yakar zilhâ gibi
Kâmilüñ Yûsuf gibi me’vâsını zindân ider (YZ, B/ 3699)

‘Âşığı, Züleyhâ gibi ayrılık ve ayıplanmada yakar. Kâmilin, Yûsuf gibi yurdunu zindan eder.’

Mesnevîde *melâmet* terimi en öne çıkan tasavvufî terimlerdendir. Eserde bahsi geçen inceleme bölümü içerisinde terim oldukça yoğun bulunmaktadır. Neredeyse eser açıldığında her sayfa içerisinde *melâmet* terimine rastlanabilir. Mesnevîde terim, tam olarak tasavvufî anlamındaki gibi âşıkların aşkı yüzünden kınanması ve ayıplanmasını işlemiştir. Şâir bunu bilinçli olarak işlemiştir diyebiliriz, çünkü *Yûsuf ile Züleyhâ*, her ne kadar kaynağını kutsal kitaplardan almış ve eser içerisinde de bu alıntılara rastlansa da karşılıklı bir aşk mesnevîsidir. Bu sebeple terim sıklıkla kendisine yer bulmuştur.

Mesnevînin genelinde Züleyhâ’nın, Yûsuf’a olan aşkı yüzünden düştüğü müşkil durumların bahsi geçtiği için *melâmet* terimi yukarıdaki beyitlerde de görüleceği gibi yoğun olarak Züleyhâ’nın etrafında toplanmıştır. Züleyhâ, aşkı yüzünden zincirlere vurulmuş, mütemadiyen ayıplanmış ve kınanmıştır. Elbette bu terim yalnızca Züleyhâ için kullanılmamıştır, yer yer Yûsuf için de *melâmet* teriminin kullanıldığı görülür. Mısır Aziz’i, Yûsuf ile Züleyhâ’yı birlikte gördüğü zaman, Yûsuf’u ayıplamış ve kınamıştır. Yukarıda yer alan beşinci beyitte de bu durumun bir örneği görülmektedir. Ayrıca aşkına karşılık bulamayan ve Yûsuf’u rüyasında iki kez görerek âşık olan Züleyhâ, dokuzuncu beyitte örneği verildiği gibi Yûsuf’u ayıplamış ve kınamıştır. Bu kınamanın sebebi ise Aziz’in, Züleyhâ’yı ve Yûsuf’u bir arada görmesidir. Bu sebeple Züleyhâ, kendisini aklayıp Yûsuf’u suçlu göstermek amacıyla bilinçli olarak Yûsuf’u kınamıştır.

Edebî anlamda beyitlere bakacak olursak; *tahayyür bahri* ve *melâmet ateşi* sözcüklerinde benzetme amacı güdülerek **teşbih-i beliğ** yapılmıştır. Hayretin beyitte denize, kınanmışlığın da ateşe benzetildiği görülür. Aslında hayretin deniz kadar büyük olduğundan, kınanmışlığın da bir ateş kadar yakıcı olduğundan bahsederek şiddetini gözler önüne sermiştir. Bu beyitte sanatlı söyleyişin benzetme dışında, gulüv derecesinde **mübalağa** yapılarak da verildiği daha ilk okuyuşta anlaşılacak durumdadır. Su ve ateş birbirine zıt olan iki tabiat unsurudur, aynı zamanda bu kavramlar ‘anâsır-ı erbaa’ denilen dört unsurdan da ikisidir, yani insan yaşamı için oldukça elzemdir. Suyun, ateşi söndürecek kudrette olması sebebiyle de iki kavram arasında **tezat** vardır. Yukarıda geçen son beyitte ise teşbihin dört unsuru da kullanılarak tam **teşbih** yapılmıştır. İlk mısrada benzeyen *âşık* olup benzetilen *Züleyhâ* olmuştur, ayrılık ve ayıplanma bakımından Züleyhâ beyitte âşığa üstün gelmiştir. Beyitte *ayrılık* ve *ayıplanma* benzetme yönü, *gibi* ise benzetme edatıdır. Son beytin ikinci mısraında da aynı durum söz konusudur, bu kez Yûsuf karşımıza çıkar ve kâmile karşı yurdunun zindan olması bakımından üstünlük sağlar. Beyitte *Yûsuf*, benzetilen; *kâmil*, benzeyen durumundadır. *Yurdunun zindan olması*, benzetme yönü; gibi ise benzetme edatıdır. Nevrûzî, ele aldığımız beyitlerde her ne kadar sade bir üslûba sahip olsa da eserine sanatlı söyleyiş katarak ustalığını ortaya koymuştur.

Mihnet: Sözlük anlamı olarak; sıkıntı, zorluk, eziyet, zahmet, meşakkat anlamlarına gelmektedir. Tasavvufî anlamdaysa mâşuk yüzünden aşığın çektiği zahmet ve elemdir.[10]

Hem resenle boynunı bend itdiler
Mihnet ü zecrile hursend itdiler (YZ, B/256)

'Hem iple boynunu bağladılar, eziyet ve kederle kısmetine razı ettirdiler.'

Ağzuma hem kanı oldem sürdiler
Mihnet ü zecrile hem getürdiler (YZ, B/279)

'Ağzıma kanı hem o zaman sürdüler hem keder ve eziyetle getirdiler.'

Degül bu ol ki ben yukuda gördüm
Ki cândan **mihnet-i** 'ışkın çekerdüm (YZ, B/766)

'Benim uykuda gördüğüm o değil. Aşkın eziyetini candan çekerdim.'

Çü kaldı nice gün ol pîr-i hayrân
O **mihnet** hâne eylerdi efġân (YZ, B/1393)

'O gün nasıl şaşkın ihtiyar kaldı, o keder evinde feryad ederdi.'

Nedâmet bahrine düşdüm elümle
Getürdüm başuma **mihnet** dilümle (YZ, B/1458)

'Pişmanlık denizine elimle düştüm, başıma dilimle keder getirdim.'

O **mihnetler** çekerdüm niçe ildür
Beni rüsvâ kılan cümle bu güldür (YZ, B/1877)

'O kederleri kaç yıldır çekerdim, beni rezil eden tamamen bu güldür.'

Âh kim bir dem göñül **mihnetden** ârâm olmadı
Vasl-ı yâra irmiyüp kâm-ile hem kâm olmadı (YZ, B/2226)

'Ah! Gönlüm bir an kederden ayrı kalmadı. Yâre kavuşma arzusuyla birlikte olmadı.'

[10] Süleyman Uludağ, age, s.249.

Bu ‘ibretden eger kim hisse almaz
Bu **mihnetden** usanup zâr kılmaz (YZ, B/3319)

‘Eğer bu ibretten kimse pay almazsa, bu kederden bıkıp inlemez.’

Mesnevîde *mihnet,* en sık geçen terimlerden bir diğeridir. Beyitler içerisinde yaygın kullanıma sahiptir. Aslında *melâmet* ile *mihnet* arasında sıkı bir bağ vardır. Şöyle ki aşkı yüzünden ayıplanan ve kınanlar, yoğun olarak *mihnet* içerisindedir. Bu sebeple *melâmet* ve *mihnet*, mesnevî içerisinde âdeta birbirinden ayrılmaz iki parçadır. Terim yalnızca aşk ekseninde değil, Yûsuf'un macerasının anlatıldığı bölümlerde babası Yâkub için de kullanılmıştır.

Yukarıda bulunan beyitler Züleyhâ ve Yâkub etrafında teşekkül eder. Bu beyitler Yâkub cephesinden bakınca, Yûsuf'un bir gece görmüş olduğu rüya etrafında şekillenir. Yûsuf'un, rüyasını anlatması üzerine asıl macera başlar. Yûsuf'un rüyasını duyan kardeşleri ondan kurtulmak ister ve bir kuyuya atarlar. Bunun üzerine oğlunu bir daha göremeyeceğini düşünen Yâkub, mihnete gark olur. Yukarıda gördüğümüz ilk iki beyitte Yâkub'un, oğlunun yokluğunda duymuş olduğu derin üzüntü aktarılmıştır. Devamında gelen dördüncü ve beşinci beyitlerde de aynı konudan bahsedilmiştir.

Züleyhâ'nın bahsinin geçtiği beyitlerde ise durum oldukça farklıdır. Kimi zaman rüyasında âşık olan Züleyhâ'nın duyduğu derin üzüntü için kullanılan terim kimi zaman ise yedinci beyitte görüldüğü gibi Züleyhâ'nın ağzından şiire serpiştirilen gazellerle sanatlı bir şekilde verilmeye çalışılmıştır.

Edebî anlamda beyitlere bakacak olursak; yukarıda yer alan dördüncü beyitte Yâkub için *nasıl* sorusu kullanılarak **istifham** sanatı yapılmıştır. Beşinci beyitte *nedamet bahri* ile **teşbih-i beliğ** yapılmış ve pişmanlığın derecesi gösterilmek amacıyla denize benzetilmiştir ve mübalağalı bir kullanım söz konusudur. Ayrıca *düş-* ve *baş* sözcükleri arasında da tezat olduğu düşünülebilir. Züleyhâ'nın ağzından anlatılan altıncı beyitte *gül* tabiri kullanılırak Yûsuf kastedilmiştir, bu mısrada **açık istiare** kullanılmıştır. Altıncı beyitte de *âh!* Sözcüğü ile **nidâ** sanatı yapılmıştır.

Halvet: Sözlük anlamı; çevre ile her türlü ilişkiyi kesip yalnız kalma, tenhâya çekilmedir. Tasavvufta herhangi bir kimsenin bulunmadığı bir halde ve yerde Hak ile mânen konuşmak, rûhen sohbet etmektir. Her şeyden ilgiyi kesip Allah ile hemhâl olmaktır.[11]

‘Azîz ol **halvet** içre taht-gâha
Girüben uġradı bir yüzi mâha (YZ, B/902)

‘Aziz, o yalnızlık içinde taht yerine girerek bir ay yüzlüye uğradı.’

Çü giçdi yene ol gün oldı ahşam
Züleyhâ **halvetinde** kıldı ârâm (YZ, B/933)

‘Gün geçti yine akşam oldu, Züleyhâ yalnızlıkta karar kıldı.’

Görür **halvetde** çünkim kapu bağlu
Kılur senden ziyâde sana meyli (YZ, B/2418)

[11] Süleyman Uludağ, age, s.156.

'Yalnızlıkta kapıyı bağlı gördü, senden daha çok sana meyleder.'

Çü **halvet**-hâneden ol taşra çıkdı
Melekler cem' olup yüzine bakdı (YZ, B/3026)

'O halvet yerinden dışarı çıktı, melekler toplanıp yüzüne baktı.'

Meger bir gece Zilhâ **halvetinde**
Oturmış ġussa-ı mâtem içinde (YZ, B/3458)

'Meğer Züleyhâ bir gece yalnızlığında yas kederi içinde oturmuş.'

Mesnevîde kullanılan bir diğer terim *halvettir.* Terim yoğun olarak Züleyhâ için kullanılmıştır. Aşkın pençesinden kurtulmak isteyen Züleyhâ, çâreyi halvet-hânede bulmuştur. Yalnızca ilk beyitte mesnevîde Züleyhâ'nın yerine geçen bir varlık olan Cinnî kızı için kullanılmıştır. Yukarıda geçen dördüncü beyitte ise Yûsuf için kullanıldığı görülür. Bu kısımda âdeta Yûsuf devreye girer ve Züleyhâ'nın daveti üzerine Yûsuf'u görmeye gelen kadınların anlatıldığı sahnede geçen bir beyittir. Bu beyitler oldukça gerçekçi tasvirlerle gözler önüne serilmiştir. Aynı zamanda *halvet* kavramının beyitlerde sözlük anlamıyla kullanıldığı da görülür.

Edebî anlamda beyitlere bakacak olursak; ilk beyitte *yüzi mâh* diyerek **teşbih-i beliğ** kullanılmıştır. Son beyitte ise *Melekler cem' olup yüzine bakdı* mısraında mübalağalı bir söyleyiş hakimdir.

Hidâyet: Sözlük anlamı ile tasavvufî anlamı birbirine eş değer olarak kullanılmaktadır. Anlamı; doğru yolu gösterme, hakka sevketmedir.[12]

Hidâyet vir dahı her büt pereste
Ki def' it zulmetüñ gelsün düriste (YZ, B/378)

'Her puta tapana hidayet ver. Sav karanlığı dürüstlük gelsin.'

Bize kıl Yûsuf'uñ hâlin hikâyet
Açılsun kalbümüz bulsun **hidâyet** (YZ, B/1474)

'Bize Yusuf'un halini hikâye et. Kalbimiz açılsın, hidayet bulsun'

Cemâl-i Yûsuf idi nûr-ı kudret
Bulup çok kimseler andan **hidâyet** (YZ, B/2033)

'Yusuf'un güzelliği ilahi nurdur, ondan çok insan hidayet bulur.'

[12] Süleyman Uludağ, age, s.169.

İrişdi cezbe-i nûr-ı **hidâyet**
Göñülden çıkdı ol küfr ü zalâlet (YZ, B/2113)

'Hak nurunun cezbesine ulaştı. Günüldeki o, inkâr ve aşağılık duygusu çıktı.'

Kılur kim ehl-i zindâna nasîhat
Virürdü anlara fevz-i **hidâyet** (YZ, B/3362)

'Zindan ehline nasihat eder, onlara hidayetin zaferini verirdi.'

Hidâyet; doğru yolu göstermektir. Yeryüzünde insanları doğru yolu göstermekle görevli olanlar peygamberlerdir. Hz.Yûsuf'un da Allah'ın elçisi olması sebebiyle terim bilinçli olarak onun etrafında toplanmıştır. Yukarıda örneklerini verdiğimiz beyitlerin hepsinde Hz.Yûsuf için kullanıldığı görülür. Yûsuf, inancı doğrultusunda insanları iyi olana, doğru yola ulaştıran olarak beyitlerde kendisine yer bulmuştur. Peygamberler için yer ve zaman önemli değildir, son beyitte karşımıza çıkan zindan motifinde de aynı durum söz konusudur. Yûsuf için zindanda olması aslında bir şey ifade etmez, zindanda da olsa insanlara doğru yolu gösterir ve Hakk'a ulaştırır.

Edebî anlamda beyitlere bakacak olursak; ilk beyitte *büt perest* ile puta tapanlar yani gayri müslimlerden bahsedilerek **mecâz-ı mürsel** sanatı yapılmıştır denilebilir.

Perde: Sözlük anlamı bir yerin dışarıdan görünmesini önlemektir. Hicâp örtüsü. Tasavvufta Hak ile kulu arasındaki engel; âşığı mâşuğundan ayıran hususlar. 'Allah ile kulu arasında yetmişbin perde vardır.'[13]

Başından tâc-ı la'lin hem bırakmış
Ki 'ismet **perdesinden** taşra çıkmış (YZ, B/416)

'Başından kıymetli taşlarla süslenmiş tacını bırakmış, namusundan dışarı çıkmış.'

Züleyhâ'nı o demde fazl-ı Sübhân
İder ol **perde-i** ġaybinde pinhân (YZ, B/897)

'Züleyhâ'yı, o zaman Allah'ın iyiliği gizlilik perdesiyle saklar.'

Hicâb-ı **perde-i** kalbümi açduñ
Hakîkatden aña sen nûr saçduñ (YZ, B/2120)

'Her şeyi gönlüm ile sezmemi sağladın, ona hakikatten sen ışık saçtın.'

[13] Süleyman Uludağ, age, s.285.

Mesnevîde geçen *perde*, yoğun olarak Züleyhâ etrafında toplanmıştır. İlk beyitte Züleyhâ'nın *ismet perdesinden dışarı çıkmış* olması, perdenin tasavvufî manasına zıt gelecek şekilde kullanılmış olduğu görülür. Terim ikinci beyitte ise tam olarak tasavvufî boyutuyla ele alınmıştır. Yukarıda bulunan son beyitte ise diğer kahramanlardan olan Rübâ'a'nın Yûsuf için kullandığı görülür, bu söylem de beytin tasavvufî açıdan uygun bir kullanımına sahip olduğunu gösterir.

Lütuf/Lutuf: Sözlük anlamı; iyi muâmele, iyilik, yumuşaklık, hoşluktur. Kulu Hakk'ına yaklaştıran ve günahlardan uzaklaştıran her şeydir.[14]

Mükedder kılmañuz anı elemden
Aña yüz gösterüñ **lutf** ü keremden (YZ, B/1112)

'Onu kederli kılmayın. Ona iyilikten ve cömertlikten yüz gösterin.'

Bula kalbüm tesellî hüzn ü ġamdan
Çaġır anları bir de **lutf** kıl sen (YZ, B/1553)

'Kalbim teselliyi hüzün ve gamda bulsun. Onları da çağır, iyilik kıl.'

Bu belâdan sen baña virgil amân
Vir necâtum **lutf** kıl yâ Müste'ân (YZ, B/2691)

'Bu beladan sen bana eminlik ver. Ey kendisinden yardım beklenenen Allah'ım, kurtuluşumu ver, iyilik kıl!'

Eger ol baña kılmaz **lutf** u şefkat
Görür benden ki bulsun çok eziyyet (YZ, B/3094)

'O, eğer bana iyilik ve şefkat kılmazsa, benden çok eziyet görür.'

Hisâr-ı 'ismetten taşra çıkmaz
Olaruñ yüzine **lutf-**ıla bakmaz (YZ, B/3183)

'Namusunun korumasından dışarı çıkmaz, onların yüzüne iyilikle bakmaz.'

Mesnevîde geçen *lutf,* Züleyhâ,Yûsuf ve Yâkub etrafında toplanıştır. Yâkub için ona iyilikle muamele edilmesi tavsiye edilmiştir, aynı zamanda Yûsuf'u kaybetmesinden doğan hüznü sezdirilmiştir. Züleyhâ'nın geçtiği beyitte ise Allah'tan aman dilediği sezilirken, diğer beyitlerde Yûsuf'un bahsi geçer. Yûsuf, daima hak yol üzeredir ve onun isteğinin dışına çıkmaz.

[14] Süleyman Uludağ, age, s.231.

Edebî anlamda beyitlere bakacak olursak; ilk beyitte bir bakıma **tezat** vardır diyebiliriz, şöyle ki *elem* sözcüğüne karşılık *lutf* sözcüğünün kullanılması bu drurumu gösterir niteliktedir. Aynı durum ikinci beyitte de vardır, *hüzn* ve *gam* sözcüğüne karşı şairin *lutf* sözcüğünü kullaranak yüceltmesinin bilinçli olarak tezat yapmış olduğunun fikrini doğurur. Üçüncü beyitte *yâ Müste'ân* diyerek Allah'a seslenmiş ve **nidâ** sanatı yapılmıştır. Dördüncü beyitte de aynı ilişki *lutf* ve *şefkat* sözcüklerine karşılık *eziyyet* sözcüğünün kullanılmış olması da tezat fikrini doğurur.

Fazl: Sözlükte; âlîcenaplık ve cömertlik, iyilik, lutuf, kerem. Tasavvufta herhangi bir sebebe bağlı olmadan ve karşılık gözetilmeden doğrudan yapılan halis iyilik. 'Fazl Allah'ın elindedir. Onu dilediğine verir.'[15]

Gel imdi ey Muhammed söyle anı
Nicedür seyr kıl **fazl-ı** Hudâ'nı

'Ey Muhammed! Onu şimdi gel söyle. Tanrı'nın inâyeti nasıldır seyret.'

Edâ-yı hamd u şükrüñ idemeñüz
Fenâ-yı **fazl** u şükrüñ idemenüz (YZ, B/229-239)

'Hamd ve şükrün borcunu ödeyemeyiz, yokluğun lütfunu ve şükrünü edemeyiz.'

Dahı ol **fazl** ü kemâl-i lâ-yezâl
Yûsuf'a virür ol gün hüsn-i cemâl (YZ, B/1782)

'O lütuf ve olgunluk bitimsizdir. O zaman Yûsuf'a yüz güzelliği verir.'

Mesnevîde geçen *fazl*, yukarıdaki beyitlerden ilkinde şair Seyyit Hıdır'ın kendisine seslenerek, tecrid yaparak tasavvufî terimi kullandığı görülür. Yukarıda bulunan son beyitte ise Yûsuf için kullanım söz konusu olmuş, Allah'ın fazlı onda yüz güzelliği olarak karşılık bulmuştur.

Edebî anlamda beyitlere bakacak olursak; ilk beyitte *ey* sözcüğü ile **nidâ** yapılmış aynı zamanda şair kendisine seslenerek **tecrid** sanatı yapmıştır. İkinci beyitte *fenâ* ve *fazl* sözcükleri arasında bir **tezat** yapıldığı da düşünülebilir.

Nefs/ Nefis: Can, benlik, ruh; aşağı duygular. Tasavvufta kulun kötü huyları ve çirkin vasıfları. Nefis, insanın en büyük düşmanıdır. Bunun için riyazet yapılır, çile çıkarılır.[16]

Merâm-ı sûret-i dünyâya bakma
Hevâ-yı **nefsüñ** de ardınca yakma (YZ, B/251)

'Dünyanın görüntüsüne istekle bakma, nefsin isteğini de ardından yakma.'

[15] Süleyman Uludağ, age, s.133.
[16] Süleyman Uludağ, age, s.274.

Umaram o fazl-ı Hâlik-ı pâk
Fesâde salmasun **nefs-i** heves-nâk (YZ, B/2330)

'Yaradanın lutfunu temiz umarım, hevesli nefsi kötülük kaplamasın.'

Ki **nefsin** bir hatâdan men' kıldı
'Azâb-ı Hâlik-ı kalbine saldı (YZ, B/2724)

'Nefsini hatadan esirgedi, Tanrı'nın işkencesini kalbine saldı.'

Mesnevîde geçen *nefs,* Yûsuf ve Züleyhâ ekseninde buluşur. Nefis insanın engel olması gereken aşağılık duygularını içerir. Züleyhâ, nefsine karşı gelemeyip Yûsuf'a meyletmiştir, oysa Yûsuf nefsine karşı gelmiş ve aşağılık duygularının önüne geçmiştir. Mesnevînin genel seyrinde de bu şekilde geçtiği gözlemlennmiştir.

Fenâ/Bekâ: Fenâ; yokluk, hiçliktir. Tasavvufta, kulun fiilini görmemesi halidir. Bekâ; kalıcı ve geçici olma halidir. Tasavvufta, kötü huylardan sıyrılma, kulun kendi nefsî isteklerinden sıyrılması halidir.[17]

Çü fânîdur hayât u 'ömr-i eyyâm
Fenâya gidiser âhir ser-encam (YZ, B/988)

'Hayatın günleri ve hayat fanidir. İşin sonu yokluğa gider.

Bekâ kalsaydı ger eyyâm-ı fânî
Koyardı ol Muhammed Mustafâ'nı (YZ, B/995)

'Eğer geçici günler sonsuza kadar devam etseydi, o Muhammed Mustafâ'yı koyardı.'

Eger ol valsına ben irmesem zâr
Gider 'ömrüm **fenâya** 'âkıbet kâr (YZ, B/2409)

'Eğer ben senin kavuşmana eremezsem, ağlayarak ömrüm sonunda yok olur.'

Mesnevîde geçen *fenâ* ve *bekâ* terimi birbirine tamamen zıt şekilde yani tezat oluşturacak biçimde yer almıştır. Ayrıca mesnevînin geneline bakınca Yâkub peygamber için ve Züleyhâ için de kullanıldığı dikkat çeker.

[17] Süleyman Uludağ, age, s.70/134.

Küfür/Küfr: Kelime anlamı olarak Allah'ın varlığını, birliğini kabul etmeme, dînin esaslarına inanmamadır. Örtmek, inkâr. Tasavvufta tefrikâ âleminin karanlığı. Hakiki iman, kesretin vahdette gizlenmesi, kulun fâni olmasıdır.[18]

Nice sultân durur ol Ferd ü Sübhan
Anuñ emrindedür **küfr** ile îmân (YZ, B/332)

'Sultan tektir ve Allah'tır. Îmân da inkâr onun emrindedir.'

İrişdi cezbe-i nûr-ı hidâyet
Göñülden çıkdı ol **küfr** ü zalâlet(YZ, B/2113)

'Hak nûrunun cezbesi erişti, o inkâr ve horluk gönülden çıktı.'

Mesnevîde geçen *küfr,* yukarıda geçen diğer terimlere göre oldukça az bir yer kaplamıştır. Kullanıldığı beyitler incelenince *küfr* kaynaklarda geçen olumsuz anlamının dışında kullanılmıştır, yukarıda geçen beyitler üzerinden de bu durum sezilebilir. Öyle ki *küfr* uzaklaştırılan ve istenmeyen bir hâl olarak görülmüştür.

Edebî anlamda beyitlere bakacak olursak; ilk beyitte yer alan *küfr* ve *îmân* sözcükleri arasında **tezat** sanatı bulunmaktadır.

İstiġnâ: Kelime anlamı; elde olana kanâat edip başka bir şeye ihtiyaç duymama, tok gözlülük, gönül tokluğudur. Tasavvufta sâlikin Allah'ın kendisine kâfi olduğuna inanarak ondan başkasına ihtiyaç duymaması ve tenezzül etmemesi.[19]

O deñlü mâl u **istiġnâ-yı** câhı
Cihân ehline kılmazdı nigâhı (YZ, B/2048)

'Dünya ehline bakmazdı. Onca varlık ve makamı istemezdi.'

Çü yakdı zilhâ-ı sevdâ-yı Yûsuf
Aña kâr itdi **istiġnâ-yı** Yûsuf (YZ, B/2384)

'Züleyhâ'yı, Yûsuf'un sevdası yaktı. Ona, Yusuf'un sevdasına kannat etmesi bile kazanç sağladı (yeterli geldi).'

Mesnevîde geçen *istiġnâ* da *küfr* gibi az geçen tasavvufî terimlerden bir diğeridir. Yukarıdaki beyitlerden ilki Yûsuf için kullanılmıştır. Yûsuf, mesnevînin genelinde kanaat eden, Allah'ın emirlerinin dışına çıkmayan bir karakterdir. Daima Allah'a sığınan ve onun rızasına isteyen konumundadır. Oysa Züleyhâ, kendi isteklerine yenik düşen bir profil çizer. Yukarıda geçen son beyitte Züleyhâ, Yûsuf'un büyük aşkına yenilip bir karşılık bulamasa da sevdasının varlığı bile onun için büyük bir kanaat

[18] Süleyman Uludağ, age, s. 224.
[19] Süleyman Uludağ, age, s.192-193.

sebebidir. Bu durum da klâsik edebiyatımızda yer alan âşık ve mâşuk ilişkisi bağlamında geleneğe uygun bir kullanıma sahiptir. Hattâ âşık bu durumdan memnundur.

Sonuç

Bu çalışmada eserin genelinde hâkim olan tasavvufî remizler irdelenerek ele alınmaya çalışılmıştır. Kanaatimizce bu remizler mesnevîye tasavvufî bir eserdir dedirtemez. Yûsuf ile Züleyhâ şüphesiz ikili ilişkiyi konu alan bir aşk mesnevîsidir. Fakat tasavvufî izler de yadsınmayacak derecede eserde yer almıştır. Çalışmada tasavvufî terimlerin oldukça yoğun olduğu saptanmıştır, bunlardan hepsinin yazımızda yer alması söz konusu olmamakla birlikte bahsi geçen terimler eserin genel seyri içerisindeki geçiş durumuna göre yaygın kullanımdan daha seyrek olanına göre bir sıralama ile ele alınmıştır. Ele alınmayan ve eser içinde kullanım alanı dar olan diğer tasavvufî remizler ise; kerâmet, kerem, 'uzlet, irfân, 'inâyet, fâni ve tevekküldür. Terimler bazen sözlük anlamlarıyla bazense tasavvuftaki karşılıklarıyla eserde yer aldığı görülmüştür.

Eserin genelinde olaylar belli kişiler üzerinde yani Züleyhâ, Yûsuf ve Yâkub etrafında teşekkül etmiştir. Konu başlıkları da genellikle bu isimler üzerinden verilmiştir. İncelenen bölümde karşımıza çıkan diğer karakterler; Mısır Azîz'i, Cinnî kızı, Rübâ'a ve Dâye'dir. Mesnevî oldukça özgün bir dile sahiptir ve şâirinin kendine has üslûbunda yoğurulmuştur. Aynı zamanda yazıldığı yüzyılın dil özelliklerini barındırması sebebiyle de dönemine ışık tutmuştur. Eser tasavvufî söylemler dışında oldukça islâmi terimi de bünyesinden barındırır vaziyettedir. Şair genellikle bölümlerin sonunda Hz. Muhammed'e salavat ile bitirmiş, bunun dışında ehl-i beytten de bahsetmiş ve övmüştür.

Mesnevîde yukarıdakilerden başka ele aldığımız kadarıyla söz sanatları da hâkimdir. Hatta ele aldığımız tasavvufî terimlerde dahi yer yer sanat yapılmıştır. Şairin en çok kullandığı sanatlar; teşbih, istiare, mübalağa ve tezattır. Bu da şairin söyleyişine akıcılık katmış ve âhenk oluşturmuştur. Seyyid Hıdır, oğlu adına kaleme aldığı *Yusuf ile Züleyha* mesnevîsini günümüzde bile rahatlıkla anlaşılacak bir sâdelikte yazmıştır.

KAYNAKÇA

KARTAL, Ahmet, "Eski Türk Edebiyatında Mesnevî", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**. Cilt-5, 353-432.

TERZİBAŞI, Atâ, "Nevrûzî'nin Hayatı ve Eseri", **Kerkük Gazetesi**, Ekim-1954.

TERZİBAŞI, Atâ, **Kerkük Şairleri**, Ötüken Yayınları, Bağdat-1988.

ULUHAN, Çoban Hıdır, **Kerküklü Şair Nevrûzî Yusuf ile Züleyha**, Ötüken Yayınları, Ankara-2007.

ULUDAĞ, Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul-2012.

ÜNVER, İsmail, "Mesnevî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara-2004.

TELEVISION BROADCAST LEADING THE YOUTH TO LANGUAGE AND VALUE CORRUPTION: EXAMPLE OF REALITY COMPETITION SHOWS

GENÇLİĞİ DİL VE DEĞER YOZLAŞMASINA SEVK EDEN TELEVİZYON YAYINLARI: YARIŞMA PROGRAMLARI ÖRNEĞİ

Kevser AKIN
Dr., MEB

ABSTRACT

Media platforms have a significant power to spread information within a short period of time to a large audience. The transfer of correct knowledge is important via these channels which have followers from all of the age groups, in terms of establishment of common values and moral judgments and for the healthy structure of social structure. Nonetheless, in today's world, some media tools are planning programs that can lead to language and value corruption due to focusing on commercial interests, rather than using their power to benefit society, and such programs have negative impacts particularly on children and young people who are supposed to learn correct language and values. Television, which is still popular among the media platforms, continues to shape the discourse with superficial programs without inheriting any social value, and within a few hours of broadcasting of such programs, it ruins the years of work of educational programs. In this research, the role of television programs is examined in terms of changing value judgments and facilitating language corruption. In this context, three reality competition shows (Kuaförüm Sensin - My Hairdresser is You, Yemekteyiz - We Are at Dinner, Survivor) that are broadcasted at times when children and young people are accessing the television are discussed within terms of value transfer and language usage, and the extent to which the language used influences the societal cultural values are clarified with examples from the programs.

Keywords: Value transfer, language corruption, television, reality competition shows

ÖZET

Medya araçları bilginin kısa süre içerisinde geniş kitlelere yayılmasını sağlayabilecek etkin bir güce sahiptir. Her yaş grubundan takipçisi olan bu mecralarda doğru bilginin aktarımı, ortak değer yargılarının yer etmesi ve toplumsal düzenin sağlıklı inşası bakımından önemlidir. Ancak günümüz dünyasında bazı medya araçları sahip oldukları gücü toplum yararına kullanmak yerine ticari kaygılar gözeterek dil ve değer yozlaşmasına yol açabilecek programlar hazırlamakta, bu programlar özellikle doğru dil ve doğru değer yargılarını kazanmaları beklenen çocuk ve genç nüfus üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Medya araçları arasında hâlâ popülerliğini sürdüren televizyonlar toplumsal değeri olmayan suni programlarla gündem oluşturmaya devam etmekte, eğitim programlarının yılları bulan emeklerini birkaç saatlik yayınlarla yok etmektedir. Bu çalışmada televizyon programlarının değer yargılarının değişiminde ve dil yozlaşmasının teşvikinde oynadığı rol göz önünde bulundurulmuştur. Bu bağlamda özellikle çocuk ve gençlerin ekran başında olduğu saatlerde yayımlanan üç yarışma programı (Kuaförüm Sensin, Yemekteyiz, Survivor) değer aktarımı ve dil kullanımı yönünden incelenmiş, kullanılan dilin toplumun kültürel değerlerini ne ölçüde etkilediği programlardan alınan örneklerle açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Değer aktarımı, dil yozlaşması, televizyon, yarışma programları

1. Giriş

Sosyal bilimlerin farklı dallarının kesişim noktası içerisinde bulunan "değer" kavramı, insan davranışlarını anlama ve anlamlandırma sürecine katkı sağlayan, kolektif düzeyde toplumun içinde bulunduğu durumu, zaman içerisinde gösterdiği gelişim ve değişimi anlamada kıymetli veriler sunan önemli bir bilgi kaynağıdır. Sosyolojik bir terim olarak değer kavramı "Bir sosyal grubun veya toplumun kendi varlık, birlik, işleyiş ve devamını sağlamak ve sürdürmek için üyelerinin çoğunluğu tarafından

doğru ve gerekli oldukları kabul edilen; onların ortak duygu, düşünce, amaç ve menfaatini yansıtan genelleştirilmiş temel ahlaki ilke veya inançlara denir" (Kızılçelik ve Erjem, 1994: 99).

Aynı kavram psikolojide "Bir nesneye, varlığa ya da etkinliğe ruhsal, ahlaksal, toplumsal bakımdan ya da estetik yönden tanınan önem ya da üstünlük derecesi; birey ya da grup için herhangi bir nesnenin niteliği; kıymet" olarak tanımlanmaktadır (Bakırcıoğlu, 2012: 356). Psikolojide nesneye verilen değer kavramı öznel olarak ifade edilir. Kavramın öznelliği şartlar ve durumlara göre değişir. Örneğin çölde susuz kalan biri için en değerli şey "su" dur. Bir yetişkin için değerli olan şey, bir çocuk için aynı ölçüde değerli olmayabilir. Değerler zaman içerisinde var edilmiştir. Geçmiş, deneyim ve alışkanlıklarla var edilen geleneksel değerler, toplumun tarihsel süreç içerisinde edindiği tarihsel değerler, toplumun davranış, düşünce ve sanat ürünlerinin bütünü olan kültürel değerler, ekonomik değerler, biyolojik değerler, dinsel değerler, estetik ve ahlaksal değerler olarak sınıflandırılabilir (Bakırcıoğlu, 2012: 357).

Değerler bireylerin düşüncelerini, toplum içerisindeki davranışlarını, tutumlarını biçimlendiren, onlara kılavuzluk eden yol haritalarıdır. Bireylere içinde yaşadıkları toplumun yargılarına göre neyin doğru, neyin yanlış olduğuna yönelik yaşantılar sunarlar. Değerler sosyal onay, model alma ve taklit etme ile öğrenilip aktarılır. Kaynağını inançlardan, genel teamüllerden, örf ve âdetlerden alan değerler, insanların onlara yükledikleri anlam nispetinde hiyerarşik bir düzen oluştururlar. Bu hiyerarşik düzen stabil değildir; şartlar, çağın gereklilikleri, çıkarlar vb. birçok unsur değerler hiyerarşisinde değişimlere neden olur. Evrensel kabul edilen değerler olmakla beraber bu değerlere farklı kültürlerde yaşayan insanların aynı anlamı yüklediği söylenemez. Örneğin "insana saygı" evrensel bir değer olarak kabul edilebilir ancak bu değere Afrika'da yaşayan birinin yüklediği anlam ve insana saygı değerini davranış olarak gösterme biçimi Japon kültürü ile yetişmiş başka biri için aynı anlamı ve davranış kalıbını içermeyebilir. Bu noktada kültürel farklılıkların değerlerin algılanış ve davranışa dönüştürülme biçimlerini belirleyen bir unsur olduğu söylenebilir.

Değer kavramına terminolojik olarak farklı disiplinlerin yaptığı tanımlar arasında nüans farklılıkları bulunmaktadır. Kavramın ahlaki anlamdaki karşılığı farklı, toplumsal anlamdaki karşılığı farklı, ekonomik ve hukuki anlamdaki karşılığı çok daha farklıdır. Çalışmada bu farklılıkların neler olduğunun ayrımından ziyade eğitim bilimleri bağlamında karakter eğitimi, ahlak eğitimi, değerler eğitimi özelinde, bir toplum içerisinde insanların çoğunluğu tarafından kabul görmüş, üzerinde uzlaşılmış, benimsenmiş, yaşamı düzenleyen her türlü inanç, davranış, düşünce, duygu ve kuralların bütünü olarak ele alınmıştır.

Toplumlar sahip oldukları değerlerin devamını arzularlar. Dünya üzerinde var olabilmelerinin ve kendi içlerinde uyum sağlayarak yaşayabilmelerinin yolu bu devamlılığın sağlanabilmesine bağlıdır. Bireysel varoluş ve toplumsal varoluş için değer kavramına duyulan ihtiyaç eğitim programlarının içeriğine de yansımıştır. Özellikle 2000'li yıllara doğru dünyanın birçok ülkesinde hissedilmeye başlanan bu ihtiyaç, 1995 yılında Birleşmiş Milletler'in açılış yıl dönümü programı kapsamında Brahma Kumaris tarafından "Daha İyi Bir Dünya İçin Değerlerimizi Paylaşalım" adlı projenin (Tillman, 2014: 31) ortaya çıkmasına fırsat vermiştir. Proje kapsamında değerler eğitimi çalışmaları dünyanın birçok ülkesinde hayata geçirilmiştir. Türkiye'de projenin resmi olarak hayat geçirilmesi 2011-2012 Eğitim-Öğretim Yılı'na denk gelmektedir. Bu kapsamda değerler eğitimi ile ilgili çalışmalar okullarda yapılmaya başlanmış, ailelerin ve toplumun ortak çalışmasıyla değerlerin içselleştirilebileceği anlayışıyla çalışmalar planlanmıştır. Değerler eğitimi sadece bir ders alanının değil tüm derslerin ortak amacı olarak benimsenmiş, öğretim programlarının ulaşmak istediği amaçlar içerisinde değerler kavramına yer verilmiştir. Pek tabii eğitim programları var oldukları ilk günden beri değerler eğitimine yönelik çalışmaları doğrudan veya dolayı olarak her zaman vermiştir ancak bu çalışmaların daha sistemli olarak verilmeye başlanması, odak noktasının "değer" kavramı üzerine yoğunlaşması bu proje ile yaygınlık kazanmıştır denilebilir.

Değerler eğitimi çalışmalarının dünya genelinde yaygınlık kazanmasında küreselleşmenin büyük rolü vardır. Küreselleşme sosyal, kültürel ve ekonomik değerlerin ulusların sınırlarından çıkıp uluslararası bir boyut kazanmasına ön ayak olurken yerel kültürler bu yayılımdan zarar görme endişesi ile içgüdüsel olarak sahip oldukları kültürel değerleri korumak gerektiği düşüncesine kapılmıştır zira küresel yapı geleneksele karşı duran, gelenekseli yıkan bir anlayışla yayılım gösterir.

Siyaset bilimciler R. Inglehard ve T. Welzel'e göre iki değer boyutu günümüz dünyasına egemendir. Bu değerler "geleneksele karşı sekülerrasyonel" ve "hayatta kalmaya karşı kendini ifade etme" değerleridir.

Baltık ülkelerinde bu değerler hayatta kalma (üst düzey bir gelir yok) ve sekülerrasyonel değerlerle şekillenirken Türkiye'de hayatta kalma ve geleneksel değerlerin hüküm sürdüğü bir anlayışla şekillenmiştir (Kule, 2019: 52-53).

Küreselleşmenin tektipleştirme, aynılaştırma, evrensel bir kültür yaratma gayesi teknolojinin yaygınlaşması ile hız kazanmış, bu hızlı yayılım teknolojiye daha yakın olan çocuklar ve gençler üzerinde etkisini daha fazla göstermiştir. Kültürel değerler mesafeleri ortadan kaldıran kitle iletişim araçları ile içi boşaltılan, içselleştirilmesine fırsat verilmeyen değerler hâline getirilmiştir. Değişim kaçınılmazdır, insanlığı iyiye götüren her türlü gelişime açık olmak gerekir, bu durumu toplumsal değerlerin değişimi ve dönüşümü için de genellemek mümkündür. Zira zamanın ruhu değerlerin algılanışını, değerler hiyerarşisini, onlara yüklenilen anlam düzeyini değiştirebilir. Belli bir dönemde kabul gören bir değer başka bir dönemde aynı kabulü görmeyebilir. Toplumu oluşturan bireyler arasında değerlerin dönüşümü ile ilgili uzlaşma sağlandığında bir çatışma durumu yaşanmayacaktır ancak çoğulcu bir uzlaşmanın sağlanamadığı durumlarda çatışmaların yaşanması, huzursuzlukların baş göstermesi kaçınılmazdır. Böyle bir ortamda kültür yozlaşmalarının da önü açılmış olur.

Bir toplumun tarihsel ve toplumsal gelişim süreci içerisinde elde ettiği, yarattığı maddi ve manevi değerlerin bütünü o toplumun kültürünü oluşturur. Kültür yozlaşması ise toplumun sahip olduğu maddi ve manevi değerleri kaybetmesi, onlardan uzaklaşması, yabancılaşması, başka kültürlerin değerlerini yaşaması ile meydana gelir. Kültürler arası etkileşim kaçınılmazdır. Tarih boyunca farklı kültürler arasında etkileşimler olmuş; dil, sanat, edebiyat, mimari gibi birçok alan bu etkileşimle beslenip gelişmiştir. Etkileşim toplumun özünü kaybettiren, millî değerlerine yabancılaştıran, aynılaştıran bir düzeyde yapıldığı takdirde burada etkileşimden değil değer yozlaşmasından ve kültürel çöküşten bahsedilebilir.

Teknolojinin hâkimiyeti ile beraber geleneksel toplum yapısından modern toplum yapısına evrilen insanlar, bu geçiş sürecinde modern yapının bir gereği olarak yalnızlaşmaya başlamış, yüz yüze geçirilen zamanlarda kurulan sosyal ilişkiler yerini kitle iletişim araçlarının sunduğu sanal sosyalleşme ortamlarına bırakmıştır. Bireyselliğin, ben duygusunun, seküler anlayışın öne çıktığı yayınlarla ekran başına kilitlenen milyonlarca insan bu seyirlik dünyanın onlara sunduğu değerlerle şekillenmiştir. Kitle iletişim araçlarının tarihsel serüvenine bakıldığında çok kısa bir süre içerisinde yazılı araçlardan görsel ve işitsel araçlara geçişin sağlandığı görülür. Bu süratli geçiş değer yozlaşmaların da aynı hızda gerçekleşmesine aracılık etmiş, insanları kendi yarattığı ortak kültüre yönlendirmiştir.

Kitle iletişim araçları içerisinde televizyon günümüz dünyasında en çok izleyicisi olan araç durumundadır. RTÜK'ün 2009 yılında televizyon izleme alışkanlıkları ile ilgili olarak yaptığı araştırma raporu bunu destekleyen veriler içermektedir. Araştırma 21 ilden 2.570 kişi ile yapılmış, ankete katılanların % 54,6'sı evlerinde "1 adet", % 36,4'ü "2 adet", % 9'u "3 adet ve üzeri" sayıda televizyona sahip olduklarını belirtmişlerdir. Verilen rakamlardan da anlaşılacağı üzere hemen hemen her evde televizyon bulunmaktadır. Günümüz dünyasında televizyon sahibi olmak artık bir lüks olarak kabul edilmemektedir. Aynı çalışmada televizyon izleme süreleri de araştırılmış buna göre araştırmaya katılanların %20,5'i hafta içi "3 saat", %17,2'si "2 saat", %16, 4'ü "4 saat" televizyon izlediğini belirtmiştir. 10 saat ve üzeri televizyon izleyenlerin oranı % 4,5 olarak saptanmıştır. Hafta sonu günlük televizyon izleme süreleri ise %15, 8 ile "6 saat", %15,7 ile "4 saat", %15, 6 ile "2 saat" ve %15, 2 ile "3 saat" olarak tespit edilmiştir. Hafta sonu 10 saat ve üzeri televizyon izleyenlerin oranı %5,9'dur.

Aynı anda birçok izleyiciye ulaşabilmesi, kullanımı için belli bir eğitime ihtiyaç duyulmaması, ekonomik oluşu, her yaş grubundan insana hitap eden programlar içermesi dolayısıyla televizyon her dönem popülerliğini korumuştur. Bu popülerlik televizyonun yarattığı kültürün toplumun her kesiminden insana süratle ulaşmasını sağlamıştır. "Medya ve onun en önemli temsil aracı olan televizyon, bir eğlence aracı olarak yıldızını her gün parlatırken, bir yandan da toplumdaki kültür ve ideolojinin yeniden üretilmesini sağlamaktadır. Son yıllarda üretilen kültür ve ideoloji, kazanan ve kaybedenlerle, bunlardan haz almaya dayalı bir sistemi empoze etmektedir" (Güven ve Kar, 2010: 18).

Çocuklar ve gençler televizyonların oransal olarak büyük bir izleyici kitlesini oluşturmaktadır. Bu noktada çocuk ve gençlerin hangi programları daha çok tercih ettikleri, programların onları nasıl etkilediği, hangi içeriklerle hazırlandığı, toplumsal sorumluluk bilincinin gözetilip gözetilmediği, dil ve değer yozlaşmasına sebebiyet verebilecek içeriklere sahip olup olmadıkları gibi birtakım sorular cevaplanmaya ihtiyaç duyulan sorular olarak önümüze çıkmaktadır. Özellikle değerler eğitimi

bağlamında program içeriklerinin değerlendirilmesi önemli bir konudur. MEB'in (2008) öğrencilerin televizyon izleme alışkanlıkları üzerine yaptığı araştırmada, ilköğretim ve ortaöğretim öğrencileri tarafından en çok izlenilen programlar sırasıyla müzik programları (%58,6), diziler (%56,6), haberler ve haber programları (%54,0), yerli filmler (%53,9), yabancı filmler (% 51,6), belgesel ve çevre bilincini artıran yayınlar (% 50,3), spor programları (% 41,9), gerilim ve şiddet içeren programlar (%31,8), çizgi filmler (% 31,0), eğitici programlar (% 33,8), magazin ve paparazzi programları (% 19,2) olarak belirlenmiştir. Verilerden de anlaşılacağı üzere öğrencilerin eğlence içerikli programları izleme oranları yüksektir. Aynı çalışmada öğrencilerin yarısının günde ortalama 1-3 saat televizyon izlediği, hafta sonunda bu oranın daha da arttığı, hatta öğrencilerin % 22,6'sının 4-6 saat arasında televizyon izlemeye zaman ayırdığı tespit edilmiştir.

Çalışmada mevcut verilerden yola çıkılarak son yıllarda televizyonun hemen hemen her kanalında yayınlanan, her yaş grubundan izleyicinin ekran başında bulunduğu saatlerde gösterilen, eğlendirmeyi vaat eden ve bu yönüyle geniş izleyici kitlesine sahip olan yarışma programları analiz edilmiştir. Bu bağlamda üç yarışma programı (Kuaförüm Sensin, Seda Sayan ile Yemekteyiz, Survivor 2020) eleştirel bir bakış açısı ile analiz edilip genel izleyici üzerinde ve özelde çocuk ve gençler üzerinde nasıl bir toplumsal kültür değişimi oluşturabileceği irdelenmiştir.

2. Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeli ile evren ve örneklemine dair bilgilere yer verilmiştir.

2.1. Araştırmanın Modeli

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalarda sıklıkla kullanılan bu teknik "metodolojik araç ve teknikler bütünü, kontrollü yorum yapma, nesnel, sistematik ve nicel yollardan betimleme, önceden belirlenmiş ölçütlere göre inceleme, anlam çıkarma, açık talimatlara göre nicelleştirme işlemi, niteli nicele dönüştüren bir işlem, kavramların ölçülmesi ve belirli bir anlam çıkarılması için kategorilere ayırma" şeklinde ifade edilmektedir (Tavşancıl ve Aslan, 2001: 21-22).

İçerik analizi sadece yazılı metinler üzerinde kullanılan bir teknik değildir. Öğrenci resimleri, televizyon programları, çekimler, tartışmalar, konuşmalar, sohbetler ve tiyatro gösterileri de içerik analizi tekniği ile incelenebilir (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2017: 259).

2.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Çalışmanın evrenini yetenek, beceri ve gücü ölçtüğünü iddia eden yarışma programları oluşturmaktadır. Bu evren içerisinde seçkisiz örneklem yoluyla Kuaförüm Sensin, Seda Sayan ile Yemekteyiz ve Survivor 2020 adlı yarışma programları örneklem olarak belirlenmiştir. Örneklemde yer alan yarışma programlarının bölüm sayılarının fazla olması ve yayın sürelerinin uzun olması incelemeyi güçleştireceği için programların bölüm izlenme oranları baz alınarak amaçlı örneklem yöntemlerinden ölçüt örnekleme yöntemi ile birer bölümü seçilmiş (Survivor 2020-50. Bölüm, Kuaförüm Sensin-208.Bölüm, Seda Sayan ile Yemekteyiz-109. Bölüm) ve incelemeye tabii tutulmuştur.

3. Bulgular ve Yorum

Bu bölümde üç yarışma programının incelenen bölümlerinde dil ve değerler bağlamında tespit edilen bulgulara ve yorumlara yer verilmiştir.

3.1. Kuaförüm Sensin (30 Ocak 2020 Tarihli Yayın)

1 Nisan 2019 tarihinde televizyonda gösterilmeye başlanan program, hafta içi gündüz kuşağında yayınlanan bir yarışma programıdır. Yarışmada her biri iki kişiden oluşan dört takım bulunmakta, her takımda bir makyöz, bir de kuaför yer almaktadır. Dört kişiden oluşan jüri üyeleri tarafından her gün farklı bir makyaj ve saç modeli belirlenmekte, yarışmacılardan kendilerine verilen sınırlı süreler içerisinde meslekleri ile ilgili hünerlerini göstermeleri istenmektedir. Günün sonunda her takıma diğer

takımlardan ve jüri üyelerinden puanlar verilmekte, beş günün sonunda en yüksek puan toplamına ulaşan takım haftanın birincisi seçilerek on bin liralık para ödülüne sahip olmaktadır.

İzleyiciyi eğlendirmeyi, eğlendirirken de ilgili konularda eğitici olmayı vaat eden programın izlenme oranları ile ilgili veriler incelendiğinde ortalama bir milyona yakın bir izleyici kitlesinin olduğu görülmüştür (https://www.programi.info.tr/yemekteyiz/reytingleri/). Programın gündüz kuşağında olması, içeriği ve izleyici sayısı göz önünde bulundurulduğunda daha çok program takipçilerinin ev hanımları olduğu, yine yayın saatleri dolayısıyla çocuk ve genç izleyicilerin de doğrudan ya da dolaylı olarak programa maruz kaldığı düşünülmektedir.

Çalışmada programın eleştirel bir bakış açısı ile izlenen bölümünde dil ve değer yozlaşması bağlamında şu bulgulara ulaşılmıştır:

• Programda en temel insani değerlerden sayılan "saygı ve sevgi" değerlerine örnek gösterilebilecek olumlu bir davranış modeli bulunmamaktadır.

Yetiştirilme döneminde sağlıklı bir aile ortamında büyümüş, sağlıklı bir eğitim almış her birey büyüklerine saygı göstermesi, kendisinden yaşça küçük olanlara sevgiyle, merhametle ve anlayışla yaklaşması gerektiğini öğrenmiştir. Bu değerler eğitim ortamlarında sürekli hatırlatılan, eğitim programlarında vurgu yapılan, toplumun önemsediği en temel değerlerdendir. Ancak programın izlenen bölümünde ne kendinden büyük olana saygı gösteren bir yarışmacıya ne de kendinden küçük olana sevgiyle yaklaşan bir yarışmacı davranışına rastlanmamıştır. Yarışmacılar gerek beden dilleri ile gerek ses tonlarıyla gerekse seçtikleri cümlelerle bunu apaçık göstermişlerdir. Birkaç örnek şu şekilde sıralanabilir:

Yaşça küçük olan erkek yarışmacı kendisinden yaşça büyük olan kadın yarışmacıya şu cümleleri söylemektedir:

- Boş çene yapıyorsun.
- Beni kimseyle karıştırma
- Ben böyle gazlara gelmem.
- Herkes ayağını denk alsın.
- Abla sen koca bir boşluk gibisin.
- (Dalga geçerek) Şu vizyonlu makyaja bak, biraz vizyon al, sonra bana bir ver o vizyonsuzluğunla.
- Al şu küple çalış, zekânı geliştirsin.
- Benim alanım sensin, ben yeteneksiz insanları seviyorum.

Cümlelere maruz kalan kadın yarışmacı aynı kabalıkla karşılık vermektedir:

- Al şunu, pisliğini alsın.
- Kes sesini be!
- Cümle kurma yeteneğin yok senin.

Aynı erkek yarışmacı kendisi ile aynı yaşlardaki diğer bir kadın yarışmacıya da aynı saygısızlık ve kabalıkla konuşmaya devam etmektedir:

- Halka oynamasını kes, düzgün makyaj yap.
- Dışarda kediye dönüyorsun, burada kaplan mı oluyorsun? Senden kaplan olmaz, oraları geç.
- Ayy sen var ya, gerçekten alttan alta iyi götürüyorsun. Tebrik ederim seni. Hasta mısın değil misin belli değil.
- (Bağırarak) Ağlama, show yapma, ben senin ağlak sesini duymak istemiyorum. Neyin tribindesin?
- Bana bağırma, kes!

Başka bir erkek yarışmacı ile saçını kestirmek istemeyen model arasında karşılıklı bağrışlarla şu şekilde bir konuşma geçmektedir:

- Yeter artık kesmeni istemiyorum.
- Dalga mı geçiyorsun ya! Vallahi dayaklıksın.
- İstemiyorum, yeter artık!
- Bak şu an beni kızdırıyorsun, vuracağım makası rahatlayacağım.
- (Bağırarak) İstemiyorum, söyledim sana. Daha fazla kesemezsin!

• Programda insanların fiziki özellikleri ile dalga geçmek, küçümseyici tavırlar takınmak olağan bir davranış gibi gösterilmektedir.

Fiziksel olarak iri ve kilolu olan erkek yarışmacıya rakibi olan kadın yarışmacı gülerek şunları söylemektedir:

- Bence o havuza girmiştir, havuz da taşmıştır. İçinde de su kalmamıştır.
- Apo, minik kuş, soruma cevap vermedin, korktun mu?
- Sen sumo güreşçisi gibisin.

• Evrensel bir değer olan "adalet" değeri yarışmacıların çıkarları söz konusu olduğunda görmezden gelinmiştir.

Yarışma formatı gereği günün sonunda takımlar modellerine yaptıkları saç ve makyajları göstermekte, sonrasında her takım yorumlar yapıp rakiplerine puanlar vermektedir. Hem yapılan yorumlarda hem de puanlamalarda adalet gözetilmediği, daha iyi iş çıkaran takım öne geçmesin diye düşük puanlar verildiği gözlenmiştir. Programda rakip takımın yaptığı işi beğendiğini söyleyen kadın yarışmacının düşük puan vermesinin ardından yarışmacılar arasında geçen diyalog şu şekildedir:

- Beğendiysen dört verebilirdin. Neyi beğenmedin?
- Canım öyle istedi, niye karışıyorsun ki, kaç verirsem veririm.

3.2. Seda Sayan ile Yemekteyiz (16 Ocak 2020 Tarihli Yayın)

İlk bölümü 13 Ekim 2008'de yayınlanan Yemekteyiz programı, 11 yıldır farklı kanallarda küçük isim değişiklikleri ile yayınlanmaya devam etmektedir. Çalışmada TV8'de hafta içi yayınlanan program değerlendirilmiştir. Program formatında bir erkek, dört kadın beş yarışmacı bulunmaktadır. Hafta içi her gün bir yarışmacı kendisine verilen süre içerisinde hazırlayacağı menünün market alışverişini yapmakta ve yemeklerini hazırlamaktadır. Sunum, sofra düzeni, misafir karşılama, yemeklerin lezzeti, yemeklerin orijinaline uygun şekilde yapılıp yapılmadığı gibi birtakım kriterlerle puanlamanın yapıldığı yarışmada, her gün bir yarışmacı kendi sofrasını hazırlamakta, diğer dört yarışmacı da misafir olarak katılıp değerlendirmelerini yapmaktadırlar. Beş günün sonunda yarışmacıların ve aynı sofrada yemek yiyen program sunucusunun verdiği puanlarla birinci belirlenmekte, kazanana on bin liralık para ödülü verilmektedir.

Program format olarak hızın, yemek yapma becerilerinin, sunum becerilerinin ölçüldüğü, hatta bu konularda ekran başındaki izleyicilere yeni şeyler öğretmeyi amaçlayan bir programmış gibi lanse edilse de derin analizinde tam aksi bir durum yaşandığı gözlenmiştir. Sofralara hâkim olan gergin atmosfer, yarışmacıların kazanma hırsı, program hazırlayıcılarının bu hırsı ve ajitasyonu destekler eylemleri, yemek yarışması formatının gölgede kalmasına neden olmuştur.

Çalışma için izlenen bölümün yarışmacı profilinde üç ev hanımı, bir kadın öğrenci ve mesleği aşçılık olan bir erkek yarışmacı bulunmaktadır. Yemek hazırlama ve misafir ağırlama görevi aşçı olan erkek yarışmacıdadır. İzlenen bölümde değerlerin yozlaştırılması bağlamında aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır:

• İçinde yaşadığımız kültürde çok önemli sayılan, var olduğu için gurur duyulan, dünya üzerindeki diğer kültürlerle karşılaştırıldığında övünülerek bahsedilen "misafirperverlik" değeri yarışmada kazanma hırsının, ödül hırsının altında bırakılıp değersizleştirilmiştir. Hem yemeği hazırlayan ev sahibi hem de gelen misafirler kendilerinden beklenen, yetiştirilen kültür içerisinde öğretilen davranış biçimlerine uygun davranmamaktadırlar.

• Kendinde üstün vasıflar olsa bile gurur ve kibre kapılmadan, başkalarını küçümsemeden, böbürlenmeden, saygılı bir davranış biçimine sahip olmak yani "alçak gönüllü" olmak önemli bir insani değerdir. Tevazusunu kaybetmiş insanlardan oluşan bir topluluk içinde yaşamaya çalışmak büyük bir eziyettir. İzlenen bölümde aşçı olan ev sahibi ile diğer bir yarışmacının diyalogları tevazudan uzak cümlelerden oluşmaktadır:

- Ben senin gibi aşçı olacağıma hiç olmayayım.
- Zaten olamazsın.
- Ömür boyu uğraşsa da aşçı olamaz.
- Hayatında yemediği tatları yiyince ne yaptığını şaşırdı.
- Daha kendi yaptığı hamurunu görmüyor, bana laf ediyor.

- Takdir etmek, güzel olanı söylemek, açık aramamak ve ön yargılı davranmamak insanlar

arasında güçlü ilişkilerin kurulmasını sağlayan evrensel insani davranış biçimlerindendir. Programın izlenen bölümünde yarışmacıların daha sofrayı görmeden yaptıkları program öncesi yorumlarda ön yargılı bir tutumla menüyü ve yarışmacı arkadaşlarını değerlendirdikleri, hazırlanan yemeklerin tat olarak kötü olacağına dair değerlendirmeler yaptıkları tespit edilmiştir. Kurulan sofraya oturan yarışmacıların aynı olumsuz tutumları burada da sürdürdükleri, yemeklerin sunumu güzel olsa da sürekli beğenmeme üzerine, eksik arama üzerine değerlendirmeler yaptıkları görülmüştür.

• Elimizdeki kaynakların az, imkânların kısıtlı olduğu bir dünyada israf etmeden yaşamayı öğrenmek ve öğretmek insani bir sorumluluktur. Yarışmanın bu bilincin yerleşmesine olumsuz bir katkı sunduğu tespit edilmiştir. Zira çorba, ara sıcak, ana yemek ve tatlı sıralamasıyla ilerleyen yemek sunumundan yarışmacıların tepeleme doldurulan tabaklardan tadımlık bir iki kaşık aldıkları, geri kalan yemeklerin israf edildiği görülmüştür. Değerler eğitimi bağlamında "kanaatkârlık" değerinin içselleştirilmesine çalışıldığı eğitim ortamlarına karşılık ekranlarda sunulan böylesi programlar israfı teşvik ederken, kanaatkâr olmanın da gereksizliği mesajını vermektedir.

• "Adalet" değeri, "hakkı olana hakkını vermek" söylemi yarışmanın on bin liralık ödülü altında değersiz kılınmıştır. Yarışmacıların bir kısmı düzen, estetik, yemeğin hazırlanma biçimi, lezzet vb. kriterlere uygun hazırlanmış bir sofra olsa da puanlamalarında verilebilecek en düşük puanları kullanmış, "hak" kavramının, "adalet" kavramının çıkarlar, kişisel menfaatler söz konusu olduğunda görmezden gelinebilecek bir değer olduğu mesajını vermişlerdir.

3.3. Survivor-2020 (18 Nisan 2020 Tarihli Yayın)

Yarışmanın formatı 1992 yılında İngiliz yapımcı Charlie Parsons tarafından geliştirilmiştir. Formatın televizyon ekranlarında izleyici karşısına çıkması 1997 yılında bir İsveç televizyon kanalı ile olmuştur. İki takımın yer aldığı yarışmada yarışmacılar iki ayrı adada hayatlarını kendi imkânları ile sürdürmek zorundadırlar. Beslenme, barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken aynı zamanda adada kalmaya devam edebilmeleri için düzenlenen eleme oyunlarında başarı elde etmeleri gerekmektedir. Eleme oyunları sonrasında yarışmacıları mutlu edecek yiyecek vb. hediyeler verilmekte, başlangıçta iki takım olarak sürdürülen bu rekabet, konsey adı verilen toplantılarda bir adayın yazılıp izleyicilerin de halk oylamasına katılarak gönderilecek isme karar vermesiyle sürdürülmektedir. Elemeler sonrasında takımlardaki yarışmacı sayıları azalınca iki takımdaki yarışmacılar birleştirilmekte ve bu aşamadan sonra yarışma bireysel bir rekabete dönüşmektedir. Zira yarışmada her yarışmacının isteği şey yarışmanın galibi olmak ve büyük ödülü tek başına alabilmektir (www.milliyet.com.tr).

Dünyanın birçok ülkesinde yayınlanan bu yarışma formatının Türkiye'de izleyici ile buluştuğu tarih 2005 yılıdır. Bu yıldan sonra farklı kanallarda ismine eklemeler yapılarak yayınlanmaya devam eden yarışmayı diğer tüm programlardan farklı kılan özellik yayınlandığı her dönem en çok izlenen program olmasıdır. Yarışma ilk etapta eğlenceli, sürükleyici, hayatta kalma mücadelesinin verildiği adrenalini yüksek bir program gibi görünse de derin bir incelemeye tabii tutulduğunda aslında insani değerlerin yitirilmesinde ne kadar olumsuz bir rol üstlendiği görülebilmektedir.

Çalışmada yarışmanın incelenen bölümünde dil ve değer yozlaşması bağlamında tespit edilen bulgular şunlardır:

• İnsanın kendini gerçekleştirebilmesinin, olgunlaşabilmesinin yolu kendini kontrol edebilmesinden geçer. Özellikle olumsuz davranış kalıplarını, hem kendine hem de başkalarına zarar verebilecek duyguları kontrol edebilmek olgun insan olabilmenin ilk adımlarındandır. Yarışmada bu kontrolü

sağlayabilen yarışmacı sayısının çok az olduğu tespit edilmiştir. Öfke kontrolü olmayan, eleme oyunlarını kaybettiği zaman aşırı tepkiler gösteren, puan alamayınca hem takım arkadaşlarına hem karşı takımdakilere saldırganlaşabilen, kabalaşan, fevri, vurup döken bir yarışmacı grubu olduğu gözlenmiştir. Yarışmacıların büyük çoğunluğu sporcudur. Sporda centilmenliğin önemli bir değer olduğu, bunun bir spor ahlakı olduğu bilincini taşımaları beklenirken bu değerin içselleştirilmediği gözlenmiştir.

3984 Sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkındaki Kanunun Yayın İlkeleri başlıklı 4. maddesinde radyo ve televizyon yayınlarının toplumun millî ve manevi değerlerine; genel ahlak, toplum huzuru ve Türk aile yapısına; Türk millî eğitiminin genel amaçlarına, temel ilkelerine ve millî kültürün geliştirilmesi ilkesine; çocukların ve gençlerin fiziksel, zihinsel, ruhsal ve ahlak gelişimini olumsuz yönde etkileyebilecek yayın yapılmaması esasına uygun olmak zorundadır, ifadesi yer almaktadır. Bu ilkelere göre radyo ve televizyon yayınlarında müstehcen sözlerle bir kısım kaba sözlerin yer almaması gerektiğine dair bir yasal düzenleme vardır (RTÜK, 2016). Ancak izlenen programda bu kurala uygun bir yayın yapılmadığı, yarışmacılar arasında sokak dili denebilecek kaba, argo ifadelerle dolu, aşağılayıcı bir dil kullanıldığı belirlenmiştir. Tespit edilen birkaç ifade şu şekildedir:

- Eminim ki ibre dönecek. O ibre döndükten sonra herkes diyecek ki "Ulan neler oluyor burda" O zaman bakacağız.
- O Mert'in konuşmalarını ona yedirmezsem.
- Bunu biz onları yemledik sayalım.
- Çıkın lan!
- Lan bildiğin gibi değil oğlum, bildiğin gibi değil lan!
- Köpek mi oğlum onlar, kemik mi atıyorsun?

- Yarışmada değer yozlaşması bağlamında tespit edilen en önemli husus "ben"

duygusunun öne çıkarılıp "biz" duygusunun değersizleştirilmesidir. İki takım hâlinde başlayan yarışmada ilk zamanlarda takım olarak ayakta kalma mücadelesi verilirken ilerleyen zamanlarda yarışmacı sayısı azalmakta, her yeni hafta bireysel hırsların adım adım arttığı, birinci olmak için her şeyin yapılabileceği bir mücadele sahasına dönüşmektedir.

- İzleyici kitlesi milyonları bulan ve en çok izlenen saatlerde yayımlanan (prime-time) programın çocuklar ve gençler tarafından çok fazla takip edildiği, yarışmacıları kendilerine idol seçtikleri göz önünde bulundurulduğunda, doğdukları andan itibaren içinde bulundukları yarış ortamı, sınavlar, kendilerine empoze edilen "Kazanmalısın!", "Önde olmalısın, en iyi sen olmalısın!" "Bırakırsan her şeyini kaybedersin!" vb. söylemler hayatın bir yarış olduğu, bırakıldığı anda yok olacağı, kazanmak için ne gerekiyorsa yapmak gerektiği, galip gelmek için her şeyin mubah olduğu anlayışını zihinlerine kazımaktadır. Masumane gibi görünen, adrenali yüksek bir hayatta kalma oyunu gibi gösterilen böylesi programlar da yavaş yavaş algı değişimlerine neden olurken bu söylemleri destekleyen bir tablo çizerek çocuk ve gençlerin insani hassasiyetlerini körelten katil aktörlere dönüşmektedirler.

4. Sonuç ve Öneriler

Teknolojinin hızlı gelişimi, kitle iletişim araçlarının kontrol edilemeyecek hızdaki yayılımı kitleler üzerinde büyük toplumsal değişimler yaratmaktadır. Bu değişimler zararsız gibi gösterilen bazı televizyon yayınlarıyla her eve teklifsizce girmekte, eleştirel bakış açısına sahip olmayan kitleler üzerinde değer mefhumunu kaybetmiş, ben merkezli, saldırgan, kontrolsüz, düz ve derinliksiz bir kültür oluşturmaktadır. Eleştirel dinlemeden/izlemeden yoksun bir bakış açısı ile bu programları izleyen kitleler, yaratılan yapay kültürün kurbanları olurken aynı zamanda yaratılan bu sığ kültürün aktarımına da hizmet etmektedirler.

Çalışmada incelenen üç yarışma programında konuşma adabının tamamen ayaklar altına alınarak nezaketten uzak, argo ifadelerle dolu sokak dili olarak nitelendirilebilecek bir dil kullanıldığı tespit edilmiştir. Programlarda yeteneğin, gücün, el becerilerinin öne çıkarılmadığı; aşağılamanın, küçük düşürmenin, rekabet için kaba davranmanın, israfın, adaletsizliğin, çıkarlar söz konusu olduğunda hak yemenin doğal olduğunun; saygı, sevgi, merhamet ve hoşgörü kavramlarının geçerliliğini yitiren

değerler gibi gösterildiğinin sonucuna varılmıştır. Analiz edilen üç yarışma programında da "biz" duygusunun, birlik ve beraberlik ruhunun modası geçmiş değerler gibi gösterilerek "ben" anlayışının, kişisel menfaatlere hizmet edebilecek her türlü eylemin doğal ve gerekli olduğu mesajının işlendiği gözlenmiştir.

Yapılan değerlendirme sonucunda yetişme çağında olmaları dolayısıyla bu programlardan çocuk ve gençlerin doğrudan ya da dolaylı olarak zarar görme ihtimallerinin çok yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Toplum içerisinde programları eleştirip çocuklarını bunların zararlı etkilerinden korumaya çalışan bilinçli aileler olduğu gibi bunun ayrımına varamayan çok sayıda aile de bulunmaktadır. Programlara yönelik eleştirel tepkilerde bulunan, ilgili mercilere müracaat eden bilinçli izleyici sayısı tepkisiz kalan izleyici sayısından çok daha azdır. Ticari kaygılarını gözeterek yayın yapan televizyon kanallarının toplumsal duyarlılıkla hareket etmediği, yayınları izleyen, destek veren izleyici sayısı çok oldukça bu yayınları yapmaya devam edecekleri ortadadır. Bu bağlamda değerler eğitimi çalışmalarının sadece okullarda pano çalışmalarıyla, yarışmalarla, video sunumlarıyla, şiir, öykü yazımlarıyla ve resim çizimleriyle verilemeyeceği anlaşılmalıdır. Değerler eğitimi çalışmaları yeni bir düzenlemeye tabii tutulmalıdır. Günümüz dünyasında çocuk ve gençler üzerinde okullarından, aile ortamlarından çok daha etkili olan yapay dünyalar olduğu, kitle iletişim araçlarının sunduğu yapay kültürün bütün eğitim ortamlarının rolünü çaldığı gerçeği bir an önce fark edilmelidir. Yapılması gereken çocuklara, gençlere ve ailelerine kendilerine sunulan bu yapay kültürün eleştirisini öğretebilmek, bireysel olarak korunma yollarını bulmalarını sağlamak olmalıdır. Bu bilinçlendirme yapılamadığı takdirde çok yakın zamanda dil ve değerleri yozlaşmış bir toplum hâline geleceğimiz aşikârdır.

KAYNAKÇA

Bakırcıoğlu, R. (2012). *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Bozkurt, E. (2018). Teknolojinin Sosyalleşme ve Değerler Eğitimine Etkisine İlişkin Sınıf Öğretmenlerinin Görüşleri. *Tarih Okulu Dergisi, XXXVII* (2), 97-123.

Büyüköztürk, Ş., Çakmak. E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel F. (2017). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.

Güven, S. K. ve Kar, A. (2010). Medyanın Seyirlik Sunakları: Yarışma Programları. *Folklor/Edebiyat, 16* (61), 17-32.

Kayalı, E. (2018). *Popüler Televizyon Yarışmalarının Gündelik Hayata Yansıması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kızılçelik, S. ve Erjem, Y. (1994). *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*. Ankara: Atilla Kitapevi.

Kule, M. (2019). Değerler Eğitimi ve Etik. *XVIII. Geleneksel Eğitim Sempozyumu Eğitim ve Etik,* 30 Ocak-1 Şubat 2019, Antalya: Akar Matbaa, 44-57.

MEB (2008). *Öğrencilerin Televizyon İzleme Alışkanlıkları*. 20 Mart 2020 tarihinde https://www.meb.gov.tr/earged/earged/TV_izleme.pdf adresinden alınmıştır.

Mora. N. (2008). Medya ve Kültürel Kimlik. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 5* (1), 1-14.

Polat, M. (2010). Küreselleşen Dünyada Değerler ve Eğitim Arasındaki Bağ: Değerler Eğitiminin Heterojenleşen Toplumda Birlikte Yaşamaya Etkisi. *Marife, 10*(1), 143-155.

RTÜK (2009). *Televizyon İzleme Eğilimleri Araştırması-2*. 22 Nisan 2020 tarihinde https://www.rtuk.gov.tr/rtuk-arastirmalari/3726/1984/2009-yili-kamuoyu-arastirmalari.html adresinden alınmıştır.

RTÜK (2016). *Radyo ve Tv'de Türkçenin Kullanımı.* 18 Mart 2020 tarihinde https://www.rtuk.gov.tr/rtuk-arastirmalari/3726/1989/radyo-ve-tvde-turkcenin-kullanimi.html adresinden alınmıştır.

Şahin, K. (2011). Kültürel Yozlaşmaya Neden Olan Bir Unsur Olarak Televizyon. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1*(1), 243-277.

Şişman, M. (2018). *Survivor Formatı İlk Ne Zaman Ortaya Çıktı?* 15 Mart 2020 tarihinde https://www.milliyet.com.tr/survivor-formati-ilk-ne-zaman-ortaya-cikti--molatik-297/ adresinden alınmıştır.

Tavşancıl, E. ve Aslan, A. E. (2001). *İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri.* Ankara: Epsilon Yayınları.

Tillman, D. (2014). *8-14 Yaş Grubu Öğrencileri İçin Yaşayan Değerler Eğitimi Etkinlikleri*. (Çev. Ed. Vedat Aktepe). Konya: Eğitim Yayınevi.

COVID-19 KRİZ İLETİŞİMİNDEN GÖZETİM TOPLUMUNA

FROM COVID-19 CRISIS COMMUNICATION TO SURVEILLANCE SOCIETY

Aytuğ MERMER ÜZÜMLÜ
Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi

ÖZET

Ulus devletlerin ve bürokratik yönetim anlayışlarının yükselişe geçmesi ile birlikte dünyanın pek çok yerinde yönetenler ve yönetilenler arasındaki ilişkide toplumsal denetim sistematik izleme yoluyla sağlanmaya başlanmıştır. Önceleri geniş alanlarda bir arada bulunuşlarıyla denetlenen yığınlar, bilgi iletişim teknolojilerinin gelişimi ve modernleşme ile elektronik panoptisizm yoluyla denetlenmeye devam etmiştir. Süreç, özellikle internetin yaygınlaşarak evlerde ve cep telefonu uygulamaları ile hayatın her alanında kullanılabilmesi ile birlikte bireyler için özel alan ile kamusal alan arasında ayrımın gittikçe flulaşmasını beraberinde getirmiştir. Bu çalışma dünyanın pek çok yerinde hükümetlerin 2019 yılının son aylarında Çin'in Wuhan kentinde patlak veren ve ardından tüm dünyaya yayılarak yüzbinlerce kişinin ölümüne neden olan COVID 19 (yeni koronavirüs) hastalığının yarattığı krizi yönetmek için başvurduğu yöntemlerin, gözetim toplumu yarattığı iddiasını taşımaktadır. Gözetleme eylemi her ne kadar insanlık tarihi kadar eski olsa da gözetim toplumu kavramı günümüz toplumlarını nitelemek için kullanılmaktadır. Bu nitelemedeki özel vurgu günümüzde iktidar mekanizmalarının gözetleme eylemini denetleme amaçlı gerçekleştirmesinden kaynaklanmakta, bilgi iletişim teknolojisindeki gelişmeler yönetenlerin yönetilenleri denetlemeleri için her geçen gün yeni açılımlar sunmaktadır. Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde gözetim toplumu kavramı, özellikleri ve pratikleri hakkında genel bir çerçeve çizilmekte, ikinci bölümde tüm dünyayı etkisi altına alan koronavirüsü pandemisi sürecinde hükümetlerin krizi yönetebilmek için başvurdukları yöntemler ile gözetim toplumu kavramının yakın ilişkisi ortaya konmaktadır. Çalışma hükümetlerin kriz yönetimi sürecinde halkla ilişkiler pratiklerine yönelik genel bir değerlendirmeyi kapsayan sonuç bölümüyle nihayetlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: gözetim toplumu, COVID 19, halkla ilişkiler, kriz iletişimi.

ABSTRACT

With the rise of nation states and bureaucratic management approaches, social control started to be provided through systematic monitoring in the relationship between the rulers and the ruled in many parts of the world. The stacks, which were previously inspected by their coexistence in large areas, continued to be inspected through the development and modernization of information and communication technologies and through electronic panoptisism. The process has brought with it the increasing blurring of the distinction between the private and public space for individuals, with the widespread use of the Internet and being used in homes and mobile phone applications in all areas of life. This study carries the claim that the methods used by governments in many parts of the world to manage the crisis caused by COVID-19 (new coronavirus) disease, which erupted in Wuhan, China in the last months of 2019 and spread to the whole world, causing hundreds of thousands of deaths. Although the surveillance action is as old as human history, the concept of surveillance society is used to characterize today's societies. The special emphasis in this qualification stems from the fact that the power mechanisms perform the surveillance action for the purpose of controlling the developments, and the developments in information and communication technology offer new expansions day by day for the managers to control the governments. This study consists of two parts. In the first part, a general framework is drawn about the concept of surveillance society, its features and practices, and in the second part, the close relationship between the methods used by governments to manage the crisis and the concept of surveillance society is revealed in the coronavirus pandemic, which affects the whole

world. The study is finalized with a conclusion section that covers a general assessment of public relations practices in the crisis management process of governments.

Keywords: surveillance society, COVID 19, public relations, crisis communication.

GİRİŞ

Rönesans, Reform ve Aydınlanma Çağı ile yerini depreştiren akla övgü anlayışı takip eden modernitenin de temel dinamiklerinden biri olmuştur. Aydınlanma Çağını takip eden süreçte Sanayi toplumuna geçiş, artık sadece aklın değil, aklın ürünü olan bilginin de bir o kadar kıymetli olduğuna dair yaygın bir inanç oluşturmuştur. Akıl ve bilginin gücü ile önceki karanlık dönemleri etkisi altına alan batıl inançlar ve mitler bir bir ortadan kaybolmuş, bu durum insanlığın her geçen gün daha iyiye gideceği yönündeki öngörüleri perçinlemiştir. Devam eden süreçte birbirini izleyen icatlar insan aklının doğaya üstün geldiği ve bu yolla doğanın dahi kontrol edilebileceği şüpheye yer olmayan biçimde kabul edilmiş, bilim hakkı olan tahta oturmuştur. Bilime inancın sağlamlaşmasını sağlayan en belirgin etmen klasik bilimin örgörülebilirlik ve belirlenimlik iddiası olmuştur. Bu iddia 19. yüzyıla kadar peşi sıra gelen icraatlar ile kendini göstermiş, insanlık klasik bilim sayesinde olacakları tahmin edebilme ve onlar üzerine kontrol sağlayabilme konusundaki kudretiyle övünmüştür.

Dünya 21. yüzyılı karşılarken sağlık, iletişim, ekonomi alanlarındaki gelişmeler en üst boyutuna ulaşmış kabul edilirken ansızın dramatik krizler ortaya çıkmaya başlamıştır. Dünya savaşları, çevresel sorunlar, tanınmayan hastalıklar ve iklim deformasyonları umulmadık yerlerde ve zamanlarda ortaya çıkarak insanların yaşamlarını tehdit etmeye başlamıştır. Modernleşmenin fitilini ateşleyen klasik bilimin belirlenimlik iddiası post endüstriyel dönemde peşi sıra patlak veren krizler ile yerinden olmaya başlamıştır. Artık küreselleşmenin de etkisi ile krizler öngörülemeyen bir biçimde ortaya çıkmaya, kontrol edilemez bir hızda mekânsal sınırları aşmaya başlamaktadır. Süreç klasik bilimin durumsal izahatlarının, modern insan yaşamını açıklamada yetersiz kaldığının fark edilmesi ile krizlerin de insanoğlunun yaşamının bir parçası olduğunun kabulüne yol açmıştır. Krizleri tamamen ortadan kaldırmanın mümkün olmadınğının kabul edildiği post endüstriyel dönemde, krizleri doğru kontrol edebilme yetisi, kişiler, örgütler ve ülkeler özelinde özem kazanmıştır.

Bu çalışma insanlığın yüz yüze geldiği son kriz olan COVID-19 (yeni tip koronavirüs) salgını esnasında dünya devletlerinin kriz iletişiminde benimsedikleri yaklaşımın denetim ve gözetleme üzerine inşa edildiği ve dolayısıyla gidilen noktanın gözetim toplumu olarak ifade edilen toplumsal düzen ile her geçen gün daha fazla örtüşmekte olduğu iddiasını taşımaktadır. Çalışma gözetim toplumu kavramına yönelik kuramsal aktarımın yapıldığı ilk bölümün ardından COVID-19 salgını sürecinde ülke yöneticilerinin benimsediği kriz iletişimi politikaları ile gözetim toplumu pratikleri arasındaki yakın ilişkinin ele alındığı ikinci bölüm ile devam etmekte sonuç ve değerlendirme kısmı ile sona ermektedir.

GÖZETİM KAVRAMI VE GÖZETİM TOPLUMU

Etimolojik olarak gözetim kavramı Fransızca *sur* (bakmak), *veiller* (seyretmek) ve Latince *vigilare* (tutmak) sözcüklerinin birleşimiyle ilk olarak İngilizceye girmiştir. Dolayısıyla kavram kökenbilimsel olarak izlemenin vermiş olduğu denetleme halini bünyesinde barındırmaktadır. Sözcük anlamsal olarak diller bazında bakmak, gözlemek fiilini gerçekleştirenin aynı zamanda kontrol etme amacında olduğu iki tarafın varlığına işaret etmektedir. Dolayısıyla gözetim bir erk tarafından "insanların yakından izlenmesi" anlamına gelmektedir (Staples, 1997: 9).

Tarih boyunca gözetim eylemi insanların bulunduğu her ortamda ortaya çıkmış, gözetleyeneler ile gözetlenenler bir arada yaşam sürmüştür. Gözetleyenin enformasyon ihtiyacını karşılamasına yarayan bu eylem neticesinde edinilen bilgi ile ne yapılacağı ise gözetleyenin tasarrufunda kalmıştır. Fakat "17. yüzyılda Kıta Avrupa'sında meydana çıkan ve 20. yüzyıl ile beraber dünyaya yayılmış durumda olan yeni kurum ve davranışlar ile dönüşen toplumsal yaşam biçimi ifade eden modernite" (Giddens, 2010:28) ile birlikte bilindik ve alışılageldik gözetim eylemi, farklı bir forma bürünmüştür. Artık gözetim denildiğinde ardalanda planlı ve amaçlı bir çabanın da varlığı kast edilmeye başlanmıştır.

Dizayn edilmiş gözetim anlayışının varlığının altını çizen ilk düşünür Marx'tır. Ona göre (akt: Withheford, 2004: 7) "1830'dan itibaren tüm teknolojik gelişmelerin ana amacı üretim sürecinde

proleterin denetim altında tutulmasıdır. Bu amaçla işçilerin fabrika, atölye, maden ocakları gibi büyük ve kapalı mekânlarda bir arada bulundurularak denetlendiklerini ifade eden Marx'tan sonra Weber de bürokratik yönetim anlayışının, esasen gözetim yoluyla denetlemenin işlevselleştirilmesine yaradığını ifade etmektedir (Weber, 2008: 353).

Bahsi geçen denetimin işlevini Bentham, Panoptikon kavramı ile nitelemektedir. Kesintisiz gözetim amacıyla hapishane düzeninde değişiklik yapılarak önceleri hücrede tek başına ve karanlıkta kalan mahkumların inşa edilen bir gözetleme kulesi ile aydınlığa ve ışığa kavuşturulduğu bir tasarıya işaret eden Bentham, mahkumların bu kulede kendilerini gözetleyen ve denetleyen birileri olduğunu bildiğini fakat onları göremedikleri bir dizaynı zikretmektedir. "Panoptikon, bir hapishane dizaynından öte, bireyler üzerinde kesintisiz gözetime dayalı sürekli bir kontrol ve denetim mekanizması sağlayan disipline edici bir özelliğe sahiptir" (Foucault, 2006: 295). Zira nasıl ki o kulede hiç kimse olmasa dahi sürekli denetlendiğinin bilincinde olan mahkumlar denetleyenler tarafından onaylanmayacak eylemler sergilemeyecekse, toplumsal düzende de sürekli gözetim altında olduğunu bilen bireyler aykırı davranışlar sergileyemeyecektir.

Bu anlamda Foucoult modern iktidarın "büyük gözaltı" olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, iktidarın en büyük gücü, kontrol mekanizmasına sahip olmasından ileri gelmektedir. Esasen belli mesleklerin giydikleri üniformalar, trafikte seyreden araçların plakaları, bireylerin kimliklerin uzantısı gibi görülse de iktidarın gözetleme ve denetleme işlevinin bir sonucudur. Gözetim anlamında tarihsel olarak toplumsal denetimin sağlanmasında kapatılma eylemlerinin rolünün de altını çizen Foucault (2000: 290-297) "büyük kapatılma" adını verdiği süreçte modernitenin gerekliliği olan toplumsal düzene aykırı davranışlar sergileyenlerin iktidarların oluşturduğu ıslahevi, akıl hastanesi ya da cezaevi gibi alanlara kapatıldığına dikkat çekmektedir. Toplumsal izaolasyon amaçlı bu eylem hem toplumsal hayatı kolaylaştırarak düzene uyan bireyleri ödüllendirmekte, hem de düzene aykırı davranış sergilemek niyeti olan uysal bireylere gözdağı vermektedir. Benzer şekilde büyük veba salgınında insanlar bu kez evlerine kapatılmış ve dışarı çıkmalarına izin verilmemiştir. Dışarı çıkanlar ülke yöneticileri tarafından cezalandırılmıştır.

Yöneticiler tarafından yönetilenlerin denetlenmesi amacıyla dizayn edilen gözetim pratiklerinin toplumsal yaşamda artan ağırlığı sebebiyle artık toplumların gözetim toplumu adıyla nitelenmesi gerektiğini ifade eden Gary Marx (2002), aynı zamanda gözetim toplumu kavramını literatüre kazandıran düşünürdür. Ona göre bir toplumu gözetim toplumu olarak tanımlayabilmek için sadece gözetim pratiklerinin çoğalması yeterli değildir. İktidarlar tarafından oluşturulan gözetleme tasarılarının enformasyon teknolojileri ile desteklenmesi gerekmektedir. Zira bilgisayarlı teknolojiler "niteliksel olarak gözetimin doğasını değiştirmiş, onu alışkanlık hâline getirmiş, genişletmiş ve derinleştirmiştir" (Marx, 2002: 206-208). Bu alışkanlık neticesinde ise bireyler bu gözetimi içselleştirmekte ve otomatik olarak denetlenmektedir (Haggerty ve Ericson, 2000: 60).

Bu haliyle gözetleme eylemine yeni bir açılım sunulmaktadır. Gözetim gövdesel bir yapıdadır ve yeni iletişim teknolojileri gözetim hiyerarşilerini dönüştürmektedir (Haggerty ve Ericson 2000: 617-618). Marx'a göre bu toplumsal düzende "iktidarlar, geçmiş toplumsal düzende olduğu gibi gözetim yoluyla denetleme amacına sahip bulunmakta fakat bu amacı yeni gözetim olarak adlandırılabilecek elektronik mecralarla yapmaktadır" (akt: Wood, 2009: 179). Elektronik mecralar yardımıyla bireyler hem devlet yöneticileri tarafından yurttaş olma hali üzerinden gözetlenmekte, hem de ticari kurumlar tarafından tüketici kimlikleriyle gözetlenmektedir. Gelinen aşamada herkesin herkes tarafından izlendiği ve kontrol edildiği bir sistem oluşmaktadır (Pimenta, 2010: 272) ve gözetleme neticesinde edinilen bilginin verdiği güç ile iktidar mekanizmaları yeniden şekillenmektedir.

COVID-19 KRİZ İLETİŞİMİ

Modern toplumlar esasen birer tasarım toplumlarıdır. Zira modernitenin birincil iddiası toplumsal kaos ve müphemliği en aza indirmek olmuştur (Bauman, 2000: 27). Fakat yine modernitenin iddiasıyla hiç örtüşmeyecek şekilde 2019 yılının sonunda tüm dünyayı etkisi altına alacak büyük ve etkisi hesaplanamaz bir kriz ortaya çıkmıştır. 2019 yılının son aylarında Çin merkezli ortaya çıkan ve 2020 itibarıyla dünyaya yayılmaya başlayan COVID-19 (yeni tip koronavirüs) insanların solunum sistemine saldıran ve ölümüne yol açan bir virüstür. Bu virüsün kaynaklık ettiği ilk hastalık 8 Aralık 2020'de Çin'in Wuhan şehrinde görülmüş olmasına rağmen ilk ölümün gerçekleştiği 9 Ocak 2020 tarihine kadar

Çin'den hastalıkla ilgili bir açıklama gelmemiş, sağlık merkezlerine başvuran hasta sayısının çoğalmasıyla Çin 12 Ocak 2020'de yeni tip koronavirüs hastalığının varlığını dünyaya ilan etmiştir. Önlem almak isteyen devletlerin bir kısmı Wuhan kentinde yaşayan yurttaşlarını ülkelerine çağırıp karantina altına almış, takip eden günlerde ülkeler birer birer Çin'e yönelik uçuşlarını durdurmuştur. Fakat Şubat ayında Avrupa merkezli vakalar artış göstermiş, yüksek ateş, solunum güçlüğü ve öksürük şikayetleriyle dünyanın farklı yerlerinde sağlık kuruluşlarına başvurular sıklaşmıştır. Ölüm sebebi COVID-19 olarak rapor edilen vakaların çoğalması ile 11 Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından küresel salgın (pandemi) ilan edilmiştir.

DSÖ tarafından ilan edilen pandeminin ardından ülkeler özelinde hastalıkla baş etmek için alınan önlemler sıkılaşmıştır. Yurtdışı uçuşların durdurulması, yurtdışından ülkelerine dönen yurttaşların havaalanlarında izlenerek ev karantinasına alınması, otoyol ve havaalanlarında termal kameralarla ateş ölçümü yapılması, okulların tatil edilmesi, temastan kaçınmak ve sosyal mesafe uygulaması, maske ve eldiven kullanımı gibi ek önlemlerin yanı sıra neredeyse tüm dünyada ülke yöneticileri yurttaşlarına hastalıktan korunmanın birincil yolu olarak gönüllü izolasyonu önermiştir. Krizin akut döneminde ülkelerin yöneticileri medya aracılığıyla yurttaşlarla gün aşırı buluşmaya özen göstermiş, söylemlerinde hastalığın bulaşmasını ve yayılmasını da önlemek için mecbur olunmadıkça dışarı çıkılmaması yinelenmiştir.

Foucault'nun (2006: 297) sözleriyle gözetleme mekanizması sayesinde bireylerin davranışlarını kontrol ederek değiştirmek ve onları disipline etmek mümkün hale gelmektedir. Bu doğrultuda takip eden süreçte Çin, Hong Kong ve Singapur gözetleme üzerinden kurulan kriz denetimi uygulamalarına ağırlık vermiştir. Çin'de hastalığa yakalandığı için ev karantinasında olan kişilerin evlerinin dışına kameralar yerleştirilerek evden çıkıp çıkmadıkları denetlenmeye başlanmıştır. Hong Kong'da hastaları takip etmek için dizayn edilen elektronik bileklikler hastalara takılmış ve hasta kişinin hareketleri izlenmeye başlanmıştır. Tüm bu uygulamaları devlet başkanları halk sağlığını korumak için alınan olumlu önlemler olarak ifade etmiştir. Süreç Monahan'ın (2010: 5) sözleriyle, terör ve yüksek risk içeren olaylarda yurttaşlarda oluşan savunma mekanizması neticesinde, iktidarların riskleri öngörüp minimize ettiğine inanmaya, güvenliklerini sağlamak uğruna gönüllü olarak kişisel mahremiyetlerinden ve özgürlüklerinden feragat etmelerinin gerekliliğine inanmalarını beraberinde getirmiştir.

Salgının Avrupa'ya yayılmasıyla İngiltere, Almanya, Fransa, İspanya'da kayıt alan dronelar yardımıyla sokaklarda denetim yapılmaya başlanmış, sokakta görülen yurttaşlar evlerine dönmeleri yönünde uyarılmıştır. Bazı ülkelerde bu uyarma eylemine yurttaşlar da katılmış, sokağa çıkma kısıtlamasına tabi olan yurttaşlar, evlerindeki yurttaşlar tarafından kimi zaman sertleşen (sözlü şiddet, cisim fırlatma vb.) şekilde uyarılmıştır. Monahan'ın (2010:6) altını çizdiği şekilde ortada bulunan güvensizlik öznesiyle mücadele etmek için "ideal yurttaşlar" hükümetlerin aldığı kararları sonuna kadar desteklemiş, cezalandırıcı politikalarda devletin yanında bulunmuştur. Ayrıca Çin ve Rusya kamusal alanlara yerleştirilen kameralar ile yüz takip sistemi ve yüz tanıma teknolojsisi sistemi kurmuş karantina kurallarına uymayan kişileri tespit ederek cezai işlem uygulamaya başlamıştır.

Takip eden süreçte Asya, Avrupa ve Amerika'da devlet yöneticileri tarafından filyasyon takip uygulaması başlatma kararı alınmıştır. Buna göre hastalığı taşıyan kişinin önce ailesine ve iş arkadaşlarına ulaşılıp tarama yapılmış, ardından iki haftalık zaman zarfında bulunmuş olduğu tüm mekanlar ve iletişim kurmuş olduğu tüm bireylerin ayrıntılı bir elektronik haritası oluşturularak bu kişilerde hastalığın bulunup bulunmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Oluşturulan temas haritalarının hastalığın yayılımını engellenmek için faydası olsa da, daha sonra bu haritaların başka amaçlarla kullanılıp kullanılmayacağı bireylerde endişe yaratmıştır.

İktidar bilgi, bilgi iktidar üretmektedir (Foucault, 2006: 220). İktidar ve bilgi arasındaki bu dönüşümlü ilişki kişilerin temas haritaları, bulundukları mekanlar, ilişki kurdukları kişilerden oluşan COVID-19 krizinin hediyesi elektronik bilgi havuzunun uzun vadede nasıl sonuçlar doğuracağı yönünde bir bilinmezlik yaratmıştır. İletişim teknolojilerinin gelişimiyle, enformasyonun meta değeri kazanması, alınıp satılabilir bir hal alması, bilgi havuzlarının oluşumu ile devasa bir enformasyon sektörü oluşmuşken ve 2000'li yıllarda böylesi bir enformasyon sektörü ticaretinin yıllık 2.4 trilyon dolar olacağı (Geray, 1997: 42) öngörülerinin üzerine bu veriler ile ne yapılacağı sorusu daha önemli olmaktadır.

SONUÇ YERİNE

20. yüzyılın son çeyreğinde hız kazanan teknolojik gelişmeler, finansal yenilikler ve benimsenen liberal politikalar neticesinde yeniden yapılanan ülke yönetim sistemleri özellikle ulus devletlerde "huzurlu" yaşamın anahtarı olarak toplumsal uyumun gerekliliğinin altını çizmiştir. Toplumsal uyumun inşa edilmesi için ülkelerde iktidara sahip olanlar ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel birçok önlem almış, bu önlemler teknolojinin sağladığı imkanlar ile desteklenmiştir. Gözetim yoluyla sağlanan toplumsal denetim de bu aşamada birçok toplumun şekillendirilmesinde rol oynamasıyla gözetim toplumu nitelemesini literatüre kazandırmıştır.

Bu çalışma 2019 yılının son ayında ortaya çıkan ve 2020 yılının ilk çeyreğinde tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 virüsünün adını taşıyan küresel salgın krizinin ilk evresinde dünya genelinde devlet yönetimlerinin kriz iletişimi politikalara odaklanmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın yapıldığı tarihte henüz krizin ilk evresinde bulunulduğundan sürecin tümüne yönelik bir çıkarsama yapmak mümkün olmamakla beraber, geçen sürede ülkeler özelinde benimsenen uygulamaların gözetim toplumu pratiklerine benzerlik konusunda örtüştüğü söylenebilmektedir.

Panoptikonun önermesi tecrit ve sürekli gözlem, süreci yönetebilmek amacında olan devletlerin ilk tercihi olmuş, gözetim toplumunun nüveleri olan ayrıntılı kayıt ve arşivleme yine sürecin devamında genel olarak iktidarlar tarafından farklı teknikler yardımıyla hayata geçirilmiştir. Bu aşamada henüz hiçbir ülke yöneticisi kriz iletişimi sürecinde bu bilgilerin kriz sona erdiğinde ortadan kaldırılıp kaldırılmayacağına yönelik bir açıklamaya yer vermemiştir. Bu çalışma COVID-19 salgını kriz iletişimini konu alan ilk çalışma olarak literatüre katkı sağlamayı amaçlarken, süreç sonlandığında ülkeler bazında ne tür politikalar benimsendiğine yönelik yönetim bilimleri, uluslararası ilişkiler ve halkla ilişkiler alanlarında yapılacak araştırmalara temel oluşturacak açılımlar sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Bauman, Z. (2000). Liquid Modernity, Cambridge: Polity Press.

Geray, H. (1997). İletişim, Bilgi toplumu ve Küreselleşme, Küreselleşme içinde Ankara: İmge Yayınevi.

Giddens, A. (2010). Modernite ve Bireysel Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum, İstanbul: Say Yayınları.

Haggerty, K., Richard E. (2000). The Surveillant Assemblage, Surveillance and Society, (4): 605-622.

Marx, G. T. (2002). What‟s New About the "New Surveillance?, Classifying for Change and Continuity, Surveillance and Society.

Monahan, T. (2010). Surveillance in The Time of Insecurity, New Jersey: Rutgers University Press.

Foucault, M. (2003). İktidarın Gözü, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault, M. (2005). Büyük Kapatılma. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault, M. (2006). Hapishanenin Doğuşu, Ankara: İmge Kitabevi.

Pimenta, E. (2010). Low Power Society: Continuous Hyperconsumption And The End Of The Medium Class in A Hyperurban Planet, London: ASA Art and Technology.

Staples, W. G. (1997). The Culture of Surveillance: Discipline and Social Control in the United States, New York: St Martin‟s Press.

Weber, M. (2008). Sosyoloji Yazıları, İstanbul: İletişim Yayınları.

Dyer-Withheford, N. (2004). Siber Marx, İstanbul: Aykırı Yayınları.

Wood, D. M. (2009). The `Surveillance Society': Questions of History, Place and Culture, European Journal of Criminology, 6 (2): 179-194.

THE DIFFERENCES BETWEEN VARIANTS and DIALECTS of STANDART ENGLISH

Fidan Nəzərli

Doktorant, Azerbaijan University of Languages

ABSTRACT

Language is a very important tool for the existence and development of society. It is the people who create the language. Therefore, the fate of the language links with the fate of the people who created it.

The normalized literary language used by the people to meet their cultural needs is a language used in scientific and artistic works, in the press and in offices, on television, on radio, in schools. In other words, literary language is the highest form of national language, with a system of norms formed by scholars. In literary language, certain norms prevail. People who speak a literary language must follow these norms. The main characteristic feature of the literary language is that it has a rich system of styles.

Norms that govern literary language are called speech norms. The norm is the functioning of the word in the accepted form by the masses of the phonetic composition, lexical meaning and grammatical structure of the word.

The variants in the language must necessarily conform to the norms of the literary language. This is where variants and dialects are separated. In fact, dialects are an option in itself. However, the dialects do not conform to the phonetic, lexical or grammatical norms of the literary language.

The emergence of dialectal variants of languages has a negative impact on the unification of literary language norms of those languages. It is impossible to determine the norms of literary languages in dialect variants. Therefore, dialect variants of the English language do not allow the normalization of literary language norms. Today, there are a lot of variants such as - America, Canada, Australia, India, New Zealand, etc. based on English.

Variation is a universal feature of the language. This universality makes it clear that the language is normalized. Correct spelling and pronunciation play a great role in the process of literary language normalization.

As can be seen, norm and variance are two-way and interdependent language events. If the variant determines the specificity of the literary language norm, on the other hand it is the norm that determines the frequency of development of the variant, as well as the number and types of variants.

Thus, the emergence of English language variants should be based on the literary language norms of native speakers - Standard English.

Key words: Language, Variants, Dialects, Norms

Literary language is a form of speech that follows a certain pattern of the people and serves the universally accepted process of communication of the nation. Literary language is the highest form of the national language with a system of norms formed by scholars. Literary language is subject to certain norm. The norms to which the literary language is subject are called speech norms. The norm is the activity of the phonetic structure, lexical meaning and grammatical structure of a word in a form accepted by the masses. All variants of modern English are subject to the norms of literary language.

The issue of language variability was first raised by members of the Prague School of Linguistics. With the term variant, the linguists of this school have tried to bridge the gap between synchrony and diachrony.

But what does *variability* or *variation* mean ?. *Variability* means *the process of changing shape, partial or incomplete variability, the ability to change shape*. [10,70]. The main reasons for the emergence of variance were the internal and external factors of language and the interaction of these factors. External causes include contact with other languages, different dialectal influences, and social differences of language.

So, the one and the famous type of variant in English is the phonetic variant. In phonetic variant, phonetic, orthographic and orthoepic differences in words lead to phonetic variant. We first see the differences in the spelling of the American version in the works of Noah Webster. Although the scientist planned to make significant changes to the American spelling in his American Dictionary of the English Language (1828), firstly this change was possible only in two words - *Public* and *favor*. Simon Potter writes: The third abridged edition of Webster's New International Dictionary was already an official written instruction for the Government Printing Office, as well as a form adopted by American courts. For example, words ending in / -our / began to be used as / -or /, / -er / ending as / -re /, and / -s / instead of / -c /. To put it more clearly, words like *favour, honour, humor, labour, valour* are replaced by *favor, honor, humor, labor, valor; caliber, center, fiber, meter, theater* instead of *calibre, centre, fibre, metre, theatre*; Instead of words *defence, offence, practice,* words like *defense, offense, practice* were used. [6,141]

Comparing the English pronunciations of speakers from different countries, we find that the pronunciation of the same word is noticeably different. For example, In Scotland, the words *bath* and *bat* are pronounced with the same sound [a] different from the vowels [a:] and [a] that pronounce in the south-east of England. Another example is, vibrational consonant [r] is not observed In Scotland and Northern Ireland. In addition to, in some regions [h, j] consonants are not necessarily pronounced at the beginning of a word. For example, as in the words *hand, hole, home*. And in Northern Ireland, the consonant [d] is sometimes not pronounced at the end of a word. For example. *Send, bend* and so on.

Besides phonetical variants, there are lexical, morphological, lexico-grammatical and syntactical variants too. I would like to clarify the most common between them. Examples of lexical-grammatical variants in English are the words *different from, different than, different to*. Although *different to* was used more in some ancient dictionaries, later the use of this word was not considered correct. The reason was that using the word *to* after the verb *to differ* was incorrect. [9,130]. So, the phrase *different from* was more appropriate. It can be seen that in modern times the word *different from* is used more than other words *different to, different than*. [1, 94]

While speaking variants of Standart English we can see many words that have same semantic meaning, however they differ from each other for their lexical form. They are called lexical variants. Almost each of us could hear both words as *elevator* and *lift.* They have same meaning. Perhaps, some people have known it as synonyms. Nevertheless, one of them we can hear in America while the other in England. Now we can understand the difference between them. So, *elevator* is used by Americans while *lift* is used by Britains which meanings are the same. We can see lots of words as this example. It is important to mention that these variants are not only used in American English but in Canadian English, Scotland English , Australian English and so on. Although some of these variants are more noticeable than others. Here some examples: British words *Motor car, Bonnet, Radio, Parcel, Post, Commercial traveler, Crazy, Engine, Film, Luggage, Cookie, Can, Busy, Fries* are replaced with the following words as *Truck, Hood, Wireless, Package, Mail, Travelling salesman, Mad, Motor, Movie, Baggage, Biscuit, Tin, Engaged, Chips* in American English. (Examples can be more)

As it is mentioned above, instead of American English there are other variants of Standart English too. In the Canadian version of English, both local factors and other languages, including those brought by immigrants, played a role. Mark M. Orkin writes: The truth is that Canadians are not productive in creating new words, they mainly use combinations and words derived from American and British English. [5, 2]

So, the Canadian variant consists of an indefinite number of Canadisms formed from a mixture of American and British variants. Despite this, as we know, both English and French live together in Canada, and this country officially has two official languages: English and French. The coexistence of English and French speakers was accompanied by their interaction. *Portage, prairie, and rapids* are derived from French, while *cheddar, meeting, application, and grocerie* are derived from English.

Although there are some derived words that they have changed their forms. For example, *tarte rappee, rawpie, rappiee or rappi pie* (pie, cake, sweets) are used in the same way as in French, but *bete de la mer* (the name of the seal) has taken the form of *bediamer*. Accordingly, in Canadian English, *backhouse* is used in the form of a *becosse*, and *to bother* is used as a *badrer*. [3, 227]

As well as, the car terminology of the Canadian version is exactly the same as the American version. Canadians prefer the term *railroad* to the American variant, rather than the British version of the *railway*. Many railway terms in the Canadian version are identical to the American version. In the Canadian version, *cars* are used as *sleepers* and *carriages* [8,220]

Switching to Australian English, one can see the language environment of Australia is unique. Although there is not much difference between the British and the Australian version in terms of word formation, the high productivity of the *-ie / y* and *ee*-noun suffixes in the Australian version is noteworthy. For example : *Postie, milkike, schoolie, ballottee, massage, insulteee* and so on.

The frequency of the usage of Australians differs in written and oral speech. In colloquial language, Australians are more noticeable. For example, block-boy; paddock-fenced area, and etc. Australians can also be found mostly in literature, poetry and folklore. One of these examples is The Great Australian Slangage of W.T.Goodge. [2]. Among the works dedicated to the Australian English language, J. Gerner's "The English Language in Australia and New Zealand" and "Good Australian English" have a special place too.

There are two main variants of the English language in sociolinguistics: standard and non-standard variant. The standard language is used in the state language, media, education and international communication. Standard variants of English include North American English, Australian English, and English spoken in India. And these standard variants differ from each other in their pronunciation, grammatical structure, and even lexicon. However, non-standard versions of English include Cockney, American, Australian dialects, Birmingham, Swedish, Creole, Jamaican, etc. [7,169]

Switching to dialect, it should be mentined that dialect and accent are two different aspects of language. They should not be mixed with each other. While an accent is a modulation of intonation that occurs with word pronunciation, a dialect is completely different words or ways of communicating altogether. Simple example for *accent* can be seen in the pronounciation of word *hello*. The word *hello* is pronounced with sound “h” by American while British pronounces this word, *hello* without the sound “h”. As we see, this is the same word spoken with a different accent. Besides this, like most English accents, in a Cockney accent the sound “r” drops from the end of a word. For example, the word *mother* pronounced as "mo-thah," and "car" as "cah."[12]

Eventhough dialects exists in almost all areas of spoken English. In other word, there are dialects for each region. Northeastern (East Coast) and Southern dialects, Yorkshire, Cockney are one of the more popular among the regional dialects. Here are some examples: *What’s poppin’?, How’r y’ll? , oat* and so on. Example for the Yorkshire dialect can be *'Yah gooid fur nowt'* (you're good for nothing). [11]

Lexical units in the language are a reflection of the nature, flora and fauna, lifestyle, life, ethnography, history of the area in which speakers of this language live. Specially all these features create variants and dialects. Sometimes dialects and variants are mixed together. They are treated the same way. Of course, the variants and dialects are somewhat different from the mother tongue and the base language. But dialects and variants are completely separate concepts. While variants of language are subject to all norms of literary language such as phonetic, lexical, grammatical norms, dialects are not subject to norms of literary language. Another difference is that the dialect is specific to a particular region and people live in this area can only understand and speak each other in this dialect. So, dialect is a linguistic variety peculiar to a particular geographical region or used by members of a specific social class. As well, dialects are combined in variety of language.

References

1. Burchfield R.W. The New Fowle”s Modern English Usage, Oxford: Clarendon, 3rd edition, 1996
2. Goodge W.T.The Great Australian Slangage ,1898
3. Lyons C. M. Language and Culture//Language and Linguistics. Cambridje Univ. Press, 1981, pp. 301-332
4. Marckward A.H. American English. New York: Oxford University Press, 1958, 328 p.
5. Orkin M.Speaking Canadian English: an İnformal Account of the English Language in Canada. Toronto: Routldge and Kegan Paul, 1970, 276 p.
6. Potter S. Language. Baku: 2014, 220 p.

7. Rajend M. The Cambridge Handbook of Sociolinguistics. Cambridge, 2008, p.. 169
8. Sandra C., Ford E., Amani Y. The Third Dialect of English: s OME Cnadian Evidence//Language Variation and Change, 1995, N 7.2. ,pp. 209-228.
9. Watson F.H. , Ernest G. A dictionary of Modern English Usage . Oxford: Clarendon Press, 2nd edition, 1965,725 p.
10. Солнцев В.М. Вариативность как общее свойство языковой системы// Вопросы языкознания. Москва, 1984, с.70.
11. https://writingexplained.org/grammar-dictionary/dialect
12. https://studfile.net/preview/6226288/page:14/

PANDEMİ GÜNLERİNDE MARKALAR VE İLETİŞİM BİÇİMLERİ: GÖZLEME DAYALI BİR DEĞERLENDİRME

BRANDS AND COMMUNICATION FORMS IN THE PANDEMI DAYS: AN OBSERVATION ASSESSMENT

Yıldırım YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi Akçakoca Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu

ÖZET

Çin'de başlayıp bir anda tüm dünya ülkelerini etkisi altına alan Korona Virüs (diğer adıyla Covid-19) küresel anlamda büyük bir değişim yaratmış ve bu değişim bütün alanları etkisi altına almıştır. Ticaret yöntemleri, iş yapma biçimleri, tüketici alışkanlıkları ve alışveriş tercihleri, değerler ve yaşam tarzları kökten değişime uğramış, yeniden biçimlenmiştir. Bu çalışmada markaların pandemi günlerinde nasıl ve ne yönde hareket ettikleri gözlemlenmiştir. Yararlanılan ikincil veriler sosyal medya kanallarında (Twitter, Instagram, Facebook vs.) ve diğer iletişim kaynaklarında paylaşılan resim, video, caps, yorum ve benzeri kaynaklardan toplanmıştır. Markaların koronavirüs salgınında hizmet ettikleri topluma nasıl destek oldukları, farkındalık oluşturmaya nasıl yardımcı oldukları ve bunları yaparken neyi amaçladıkları yine gözlemlere dayalı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma sonucunda ise markaların, virüsün yayılmaması için farkındalık oluşturmaya yönelik yaptıkları tüm iletişim ve tutundurma çalışmalarının takdir edilesi bir yanının olduğu ancak yine de bu pandemi günleri geçtikten sonra tüketicilerin hafızalarında hatırlanan birkaç "iyi markadan" biri olmaya yönelik bir amaç güdüldüğü iddia edilmiştir. Çünkü markalar ve onların arkasında duran şirketlerin temelde kar amacı güden kuruluşlar olduğu göz önüne alındığında, yapılan bütün iletişim ve tutundurma faaliyetlerinin finansal getiri, pazar payı artışı, pozitif konumlandırma gibi amaçların güdülmesi olağan bir durum olarak karşılanabilir. Bu yüzden markalar hem farkındalık oluşturmak ve destek olmak hem de hayat normale döndüğünde arkalarında gurur duyacakları bir marka geçmişi bırakabilmek amacıyla bu faaliyetlerin yürütüldüğü iddia edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Korona virüs (COVID-19), pandemi, marka, marka iletişimi, sosyal medya

ABSTRACT

Corona Virus (also known as Covid-19), which started in China and suddenly affected all the countries of the world, created a global change and this change affected all areas. Trade methods, ways of doing business, consumer habits and shopping preferences, values and lifestyles have been radically changed and reshaped. In this study, it was observed how and in what direction brands move in pandemic days. Secondary data utilized were collected from pictures, videos, caps, comments and similar sources shared on social media channels (Twitter, Instagram, Facebook etc.) and other communication sources. It has been tried to reveal how brands support the society they serve in the Corona virus epidemic, how they help raise awareness and what they aim to do while again. As a result of the study, it has been claimed that all the communication and promotion activities that brands have made to raise awareness in order not to spread the virus have an appreciation, but nevertheless, it is aimed to be one of the few "good brands" that are remembered in the memories of consumers after the days of this pandemic. Because, considering the brands and the companies that stand behind them are mainly profit-making organizations, it can be met as a normal situation to pursue the objectives such as financial return, market share increase and positive positioning of all communication and promotion activities. Therefore, it is claimed that these activities are carried out in order to create awareness and support brands and to leave a brand history that they will be proud of when life returns to normal.

Key words: Corona virus (COVID-19), pandemic, brand, brand communication, social media

GİRİŞ

2020 yılının Mart ayında tüm dünyada görülen koronavirüs salgını, bir diğer adıyla Covid-19, toplum sağlığını derinden etkilemiş ve bu süreçte hükümetler acil eylem planlarını devreye sokarak bu sürecin en az zararla atlatılmasını sağlamaya yönelik önlemler almaya başlamıştır. İşletmeler ve markalarda bu pandemi günlerinde hizmet verdikleri topluma fayda sağlamak için çeşitli farkındalık kampanyaları, ücretsiz ürün ve hizmet kullanımları, ilave hizmetler, yeni teknoloji sunumları gerçekleştirerek tüketiciler gözünde değerlerini arttırmayı hedeflemişlerdir. Bugünün en bilindik ve en çok konuşulan markası haline gelen Covid-19, yarattığı krizle birlikte, bu krizi yönetebilen markalara da eşi görülmemiş bir fırsat sunmuştur. Doğala dönüş, geleneksel değerlerin hatırlanması, aileye verilen önem, çevre hassasiyetinin artması, birlik ve beraberliğin önemi gibi çeşitli konularda sıkça yapılan vurgulamalar bizlere yeni bir dünyanın kapılarını aralamıştır. Pazarlama açısından kötü koşullar var olsa da, tutundurma faaliyetleri ile hem farkındalık oluşturulmakta ve bu süreçte kişilerin evde kalması sağlanmakta hem de markalar bugünler geçtikten sonra "hafızalarda hatırlanan birkaç iyi markadan biri olabilme" gayesi gütmektedir.

Tutundurma faaliyetlerinin ana temasını oluşturan "Hayat eve sığar", "Evde hayat var", "Evde kal" gibi sloganlar markaların da temel stratejisi haline gelmiş ve bütün sektörlerden markalar gerek logolarıyla, açık hava ve TV reklamlarıyla gerekse de yeni iş modelleriyle bu sürece katkı sağlamayı amaçlamışlardır. Bu çalışmada da markaların evde kal, hayat eve sığar, evde hayat var gibi yeni söylemlere nasıl ayak uydurdukları, başta sosyal medya olmak üzere diğer iletişim kanallarında bunu nasıl tutundurdukları somut örnek ve resimlerle anlatılmaya çalışılacaktır. Çalışmanın sonunda iddia edilen şey, markaların takdir edilesi bütün farkındalık çalışmalarının aynı zamanda olumlu birer halkla ilişkiler çalışması olarak yapıldığı ve salgın geçtikten sonra tüketicilerin zihninde hatırlanabilecek "iyi, güvenilir ve tüketici yanlısı marka" olarak anılmak amacını taşıdığıdır.

1. İLK DALGA VE CORONA ADININ DUYUMU

Dünya sağlık örgütünün yayınlamış olduğu durum raporlarında korona virüsü ilk olarak 20 Ocak 2020 tarihinde dünya gündemine gelmiştir. Salgın Çin, Japonya, Güney Kore ve Tayland gibi uzak doğu ülkelerinde görülmüştür. Salgının kaynağı Çin'in Hubei bölgesi olarak, 258 vakanın tespit edilmeyesiyle belirlenmiştir (WHO, 2020). İlerleyen tarihlerde salgın dünya üzerinde yayılmaya devam ederek komşu ülkelerimizde de görülmeye başlanmıştır. 20 Şubat 2020 itibari ile İran'da 2 vaka tespit edilmiştir (WHO, 2020). Dünya sağlık örgütünün paylaştığı durum raporlarına göre Türkiye'de ilk tanı 12 Mart 2020 tarihindedir. Korona virüsüne bağlı olarak ölüm raporu ise 19 Mart 2020, 59. Durum raporunda sunulmaktadır. Bu rapora göre belirtilen tarihte Türkiye'de 191 tanı ve 2 ölüm vakası olmuştur. Bu süre zarfında hem yurtdışından dönenler hem de ülke içinde olup yurtdışından gelen biriyle temasta bulunan kişilerin 14 gün boyunca evde kalmaları istenmiş ve kendilerini karantinaya almaları önerilmiştir. Sağlık Bakanı Dr. Fahrettin Koca'nın Twitter hesabından kamuoyunu bilgilendirmesi ve her akşam televizyon ekranlarından resmi vaka ve ölüm sayılarını açıklaması şeffaf ve bilgiye dayalı sürecin yürütüldüğünün kanıtı olarak görülmelidir. Aşağıdaki görsellerde hem politik/siyasi anlamda hem de markalar anlamında ilk dalga ve koronavirüs adının duyulmasıyla birlikte sıkça duyduğumuz kelimelerden olan izolasyon, 14 gün kuralı, karantina, sosyal mesafe ve evde kal gibi sloganlaşan ifadelerin yansıması görülmektedir. Hatta bu konuda Sağlık Bakanlığı TV'lerde oynayan doktor dizilerinin sevilen karakterlerini virüsle mücadelede farkındalık oluşturmak için kullanmış ve halkın dikkatini çekmeyi amaçlamıştır.

Görsel 1. "Mucize Doktor" isimli dizinin sevilen karakteri Ali (Taner Ölmez)

Görsel 2. "Hekimoğlu" isimli dizinin sevilen karakteri Ateş Hekimoğlu (Timuçin Esen)

Yukarıdaki Twitter hesaplarında Bakan Koca'nın yaptığı pazarlamanın ilişkisel boyutunu içermektedir. Sağlık Bakanlığı olarak bütün imkânlardan yararlanan ve bunu yaparken planlı hareket eden, pazarlamanın, yönetimin temel dinamiklerinden yararlanan Dr. Koca, virüsün yayılmamasına yönelik olarak sosyal medyayı aktif olarak kullanmıştır. Markalarda bu süreçte #evdekal hastagi ile başlatılan kampanyaya destek olmuşlar ve öncelikle logolarındaki en önemli unsurları eve göndererek #evdekal çağrısına destek olmuşlardır. Pandemi durumunun ilk aşamasında herkes bir anda aynı kelimeleri duyar ve kullanır oldu. 14 gün kuralı, evden dışarı çıkmamak, dezenfektan kullanmak, elleri 20 sn. süreyle yıkamak, sosyal mesafe, 65 yaş üzeri riskli gruplar, sosyal izolasyon ilk dalgada en çok tekrarlanan kelimeler oldu. Markalarda iletişimlerini bu temalar üzerine kurguladı ve kampanyalarında bu temaları vurguladı. Aşağıdaki görsellerde bunun örnekleri sunulmaktadır.

Görsel 3. Ünlü markalar logolarındaki önemli figürleri kaldırdı

'Markalar, logolarındaki figürleri koronavirüs ile mücadele kapsamında evlerine yolladı' haberiyle gündeme gelen ve Portekiz'de faaliyet gösteren Klüg Ajansı, sosyal mesafeye dikkat çekmek için ünlü markaların logolarındaki figürleri kaldırdı (www.pazarlamasyon.com).

Görsel 4. IKEA #evdekal Çağrısı için Hazırladığı Talimat Kitapçığı

Pek çok marka tüketicilerine evlerinde kalmalarının ve sosyal mesafenin önemini değişik ve yaratıcı yollarla söylerken, **IKEA İsrail'**de markanın iletişim stratejisine uygun bir dilde evde kalmanın öneminden bahsetti. IKEA mobilyalarını satın alan kişiler ekstra bir hizmet almazlar ise genellikle talimat kitapçıklarındaki bilgiler ve görseller doğrultusunda kendi mobilyalarının kurulumlarını yaparlar. Talimat kitapçıkları bu işlerden anlamayanlar için her zaman çok da kolay olmayabilir. IKEA bu kez, en kolay talimatı yayınladıklarını söyleyerek bir ev, birinin üzerinde çarpı işareti olan iki kapı, bir anahtar, bir kilit ve 100 rulo tuvalet kâğıdı resmi ile evden çıkılmaması gerektiğini anlatmaya çalıştı. Yaratıcı ajans McCann Tel Aviv ile çalışan IKEA İsrail, kampanyasını Facebook'tan yayınlarken **"Yalnızca evde kalmak, gerçekten karmaşık değil"** mesajını yayınladı. Buna ek olarak IKEA İspanya'da yine McCann İspanya ile birlikte evde kalmaya yönlendiren, evimizin değerini hatırlatan duygusal bir reklam filmi yayınladı.

Görsel 5. Coca Cola ve Sosyal Mesafenin Önemine Dair Kampanyası

Korona virüsünün sosyal temas ile yayılıyor olması ve dünya genelinde öğütlenen evde kalma durumu, markalar için yeni bir kampanya alanı yarattı. Tüketicilerine evde kalmalarını ve sosyal mesafeleri korumalarını söylemek isteyen markalar, hem pandemi günlerinde hizmet ettikleri tüketici kitlesine destek oluyorlar hem de markalarını hafızalarda tazeleme fırsatı elde ediyorlar. Bu anlamda **Coca-Cola** ise New York'taki **Times Meydanı**'na yaratıcı ve duygusal bir mesajın eşlik ettiği, sosyal mesafenin önemini vurgulayan bir pano yerleştirdi. Coca-Cola dev panoda **"Ayrı kalmak, birlik olmanın en iyi yoludur"** diyerek kendi logosundaki harflerin arasını da epeyce açtı. Marka, koronavirüs sonrasında aldığı önlemleri duyurmak konusunda şeffaf davranmaya çalışırken, çalışanlarının ve tüketicilerinin hayatlarını ne kadar önemsediğini her fırsatta vurgulamaya devam etti (www.pazarlamasyon.com).

Görsel 6. Mc Donald's Brezilya Sosyal Mesafe Vurgusu

Markaların hemen hemen hepsinin benzer davranışlar sergileyerek sosyal mesafe, sosyal izolasyon gibi kavramlara yönelik iletişim faaliyetlerinde bulunduğu görülmektedir. Mc Donald's Brezilya'da başta çok beğeni toplayan bir farkındalık çalışması hazırlamış ve markanın ikonik M harfli logosunda M harfinin kemelerini ayırmış ve insanların sosyal mesafelerini korumaları gerektiğini vurgulamıştır. Ancak daha sonraları bu kampanya sosyal medyada insanlar tarafından eleştirilmiş ve markaya bundan daha fazlasını yapmaları gerektiği konusunda çağrıda bulunulmuştur. Özellikle çalışanlarına yönelik politikalar doğrultusunda "logonuzdaki kemeleri ayırmak yerine atılması gereken daha önemli adımlar olduğu" söylenmiş ve markadan çalışanlarına ücretli izin vermeleri gerektiği istenmiştir.

Sosyal medyada ayrıca 'bir salgının ödül brifingine dönüştürülmesi' de eleştirildi. Tüketiciler krizi fırsata dönüştüren ve zor zamanlarda elinden daha fazla şey gelmesine rağmen bunu yapmayan işletmeleri ve markaları samimi bulmadı.

Görsel 7. Burger King Fransa #evdekal Çağrısına Destek

Aynı destek kampanyasının bir benzerini Burger King yaparak yeni ve farklı bir farkındalık kampanyasının bir parçası oldu. Burger King Fransa, insanlara evde kalmaları gerektiği mesajını vermek için restoran tabelalarında yer alan "Home of the Whopper" (Whopper'ın Evi) sloganındaki "of the Whopper" kısmının üstünü çizip sloganın başına "Stay" kelimesini ekleyerek sloganını "Stay Home" (Evde Kalın) olarak değiştirdi. Yukarıdaki görselde Burger King Fransa'da virüs ile mücadele yer almaktadır (www.mediacat.com).

Markalar, pandemi sürecinde iletişimlerini günlük olarak değiştirdiler, kendilerini ve durumla ilgili anladıklarını güncellediler ve yeni durumlara cevap verebilmek için sürekli olarak etkileşim halinde oldular. Bu da Reeves, Lang ve Carlsson-Szlezak'ın (2020) kriz dönemlerinde şirket yönetmek konusunda dikkate alınması gereken on iki dersi bize hatırlatmaktadır.

Görsel 8. Sosyal İzolasyon ve Audi

Diğer tüm markalar gibi ünlü Alman otomotiv markası Audi de sosyal mesafenin önemine dikkat çekti ve evde kalma vurgusu yaptı. Dört çemberden oluşan marka logosu birbirinden ayrılarak sosyal izolasyona vurgu yaptı. Marka, ayrıca evde kalanlara yönelik birde ücretsiz boyama kitabı çıkardı (www.marketingturkiye.com).

Görsel 9. Volkswagen ve Sosyal İzolasyon Logolu Kampanyası

Volkswagen markası da logosu üzerinden yaptığı paylaşımla salgın sürecince tedbirin ne denli önemli olduğunun altını çizerek hem sürece katkı sağlamayı amaçlamakta hem de markasını bir kez daha hatırlatarak "duyarlı marka imajı" oluşturmada büyük bir fırsat elde etmektedir.

Markaların pandemi günlerinde logoları, sloganları, mağazaları ve diğer sahip oldukları unsurları yoluyla kurdukları iletişim, her zaman başarılı olmamaktadır. Bazı markaların salgın günlerindeki kampanyaları bilinçli tüketiciler tarafından eleştirilmekte ve markanın tavır değiştirmesine neden olmaktadır. Bunun en tipik örneklerinden biri KFC fastfood markasıdır. "Parmak ısırtan lezzet" sloganı özellikle temastan kaçınılması gereken bugünlerde hastalığın daha da yayılmasını sağlayacak nitelikte olmasından dolayı tüketiciler tarafından rahatsız edici bulundu. Korona virüsünün ellerden bulaşma riskinin yüksekliği nedeniyle kampanyadan rahatsız olan birçok kişi, eller ve parmaklarla teması teşvik etmesi nedeniyle kampanyayı **U.K.'s Advertising Standards Authority'e** şikâyet etti (www.pazarlamasyon.com).

Görsel 10. Farklı Markaların COVID-19'la Mücadelede Logoları Yoluyla Kurdukları İletişim Biçimleri

Slovenyalı grafik tasarımcı Jure Tovrljan "Coronavirus Logos" adlı viral grafik tasarım projesinde ünlü markaların logolarını koronavirüs salgınına karşı alınması gereken önlemlere dikkat çekecek şekilde uyarladı. Tovrljan, uyarladığı bu tasarımlarla koronavirüs salgınını olabildiğince yavaşlatmak adına alınması gereken evden çalışma ve sosyal mesafe gibi önlemlere dikkat çekmek istedi (https://www.marketingturkiye.com.tr).

2. VİRÜSÜN İKİNCİ DALGASI: SAĞLIK VE MARKET ÇALIŞANLARI, SOSYAL SORUMLULUK VE MARKALARIN YENİ İLETİŞİM POZİSYONLARI

Koronavirüs kelimesi hayatımıza girdiğinden beri bazı kelimelere, durumlara, kişilere aşina olmaya başladık ve bu süreçte televizyonlarda her gün salgın ve alınacak önlemler hakkında açıklamalar yapmak üzere bilgilerine başvurulan akademisyenler bizlerin en önemli destekçisi oldu. "Yeni normal" olarak adlandırılan karantina dönemi ve Covid-19 süreci, düşünme biçimimizi kökten değiştirdi. Artık tüketiciler markaların reklam vermekten ve ilan panosu oluşturmaktan çok daha fazlasını yapmaları gerektiğini anladılar ve beklentilerini değiştirdiler. Birçoklarımız evde izole olurken bazı kesimin çalışmaya devam etmesi, kişileri onlara karşı daha hassas olmaya yöneltmiş, bu konuda sosyal medyada birçok kampanya, şarkı, caps, video ve resim paylaşılmıştır. Sağlık, perakende ve bankacılık/finans çalışanları başta olmak üzere üretim yapan bütün sektörler insanların nazarında hakları korunması gereken kişiler olarak görülmüştür. Doktorlar, hemşireler, hastabakıcıları, temizlik görevlileri, süpermarket çalışanları, fırıncılar markaların önünde yeni iletişim fırsatları olarak duruyordu. Bu fırsatı değerlendiren birçok marka ilgili sektörlerde çalışan kişilere çeşitli yardımlarda bulunarak ve bunu sosyal medya başta olmak üzere diğer bütün kitle iletişim araçlarında duyurusunu yaparak markaları hakkındaki tutumları güçlendirmeye çalıştılar. Genel olarak bakıldığında kazan-kazan strateji üzerine kurulu olan bu işleyiş her iki tarafa da kazanç sağlamaktaydı. Markalar, duyarlı, tedbirli, hassas kişilik

özellikleri kazanırken, sağlık ve market çalışanları da ihtiyaçları olan malzemeleri temin edebildiler. Ayni ve nakdi yardımın dışında markalar çalışanlarını koruyan yeni uygulamalarla kendilerinden söz ettirdiler. Örneğin Türkiye Bankalar Birliğinin aldığı tavsiye kararına göre bankalar 12.00-17.00 saatleri arasında mesai yapmaya başladılar. Hatta bazı bankalar bireysel müşteri temsilcilerinin evden çalışmasına izin verdi. Böylece hem bankacılık hizmetleri devam edecek, hem de çalışanlar evlerinde izole bir şekilde işlerini yapabilecekti. Fastfood markaları da sağlık çalışanlarına ücretsiz yemek, bazı oteller ise konaklama hizmeti sunmaya başladı. Bütün bu gelişmeler "yeni normal" olarak görülen Koronavirüs pandemisinin sosyal yaşantımızda neleri hızla değiştirdiğini ve bu değişime markaların nasıl uyum gösterdiğini ortaya koymaktadır. Aşağıdaki görsellerde bu anlatılanların iletişim yoluyla duyurulması gösterilmektedir.

Görsel 11. AKBANK Yeni Çalışma Saatleri

Bankalar pandemi süresince yalnızca esnek çalışma saatlerinde değil, banka içi bütün uygulamalarında değişikliğe giderek "destek olduğunu" her defasında yeniledi. Örneğin, günlük para çekme limitleri arttırıldı, temassız ödeme noktaları genişletildi, bankalar arası EFT işlem ücretleri kaldırıldı, borçlar ve kredi ödemeleri ertelendi, temassız kartlarda şifresiz işlem limiti arttırıldı, diğer banka ATM'lerinden çekilen paralardan ek ücret alınmadı, şubelerden aynı anda hizmet alan müşteri sayısı kontrollü olarak belirlendi, çocukları olan ve okulların tatil olmasıyla evde onlara bakmak zorunda olan çalışanlara izin konusunda kolaylık sağlandı vs. (www.webrazzi.com). Bu yeni iş anlayışı ülke olarak birlik ve beraberliğimizi kuvvetlendirdi ancak aynı zamanda da markaların puan hanesine 1 sayı ekledi. Sosyal olarak sorumlu hareket eden markalar, salgın günleri geçtikten sonra elbette ki tüketiciler tarafından ödülleri verilecektir. Olumlu imaj, olumlu çağrışımlar, müşteri sadakati, marka güveni, tavsiye etme davranışı gibi birçok yönden marka pazarlama üstünlüğü elde edecektir.

Görsel 12. Burger King Sağlık Çalışanları İçin Başlattığı Kampanya

Görsel 13. Burger King Sağlık Çalışanları İçin Başlattığı "challenge"

Görsel 14. Mc Donald'sın Burger King markasının başlattığı "challenge"a verdiği cevap

Görsel 15. Mc Donalds markasının çağrısına KFC'nin verdiği yanıt

Görsel 16. KFC'nin çağrısına Dominos Pizza'nın yanıtı

Görsel 17. Dominos Pizza'nın çağrısına Little Caesars'ın yanıtı

Burger King, #saglıkcalısanlarıicinyanyanayız etiketi ile *"Biliyoruz ki siz de destek oluyorsunuz, gelin bu hareketi birlikte büyütelim!"* diyerek sektörün önde gelen oyuncularına yaptığı çağrı büyük ilgi gördü. Sektör temsilcisi markalar ardı ardına sağlık çalışanlarına yönelik kampanyalar başlatarak bu çağrıya cevap verdi. Sağlık çalışanlarına destek olmak amacıyla, ilk çağrıyı başlatan Burger King, Mc Donald'sa sosyal medya üzerinden meydan okudu. Burger King'in bu çağrısına sessiz kalmayan Mc Donald's da KFC'yi; KFC Dominos Pizza'yı; Domino's Pizza ise Little Caesars'ı; Little Caesars ise Kahve Dünyasını bu zincire çağırarak, hastanelerde sağlık çalışanlarını yalnız bırakmamaya davet etti ve meydan okudu. Giderek viral bir hal alan bu kampanya insanlara (özelde tüketicilere) aslında birbirine 'rakip' olan markaların zor zamanlarda birbirinin 'ortağı' haline dönüşebildiklerini gösterdi.

Görsel 18. Kiğılı Markasının Ev&Market Ürünleri Satışı

Görsel 19. MediaMarkt Kolonya Satışı

Kiğılı ve MediaMarkt gibi markalar pandemi günlerinde web sitelerinde daha önce satmadıkları ürün kategorilerini ekleyerek, 'market-ev' kategorisi oluşturdular ve makarna, pirinç, mercimek, bebek bezi, tuvalet kâğıdı, çamaşır suyu, bebek maması, yağ, tuz, kolonya ve ıslak mendil gibi ihtiyaç maddelerini satmaya başladı. Dışarı çıkma yasağının olduğu bugünlerde internetten alışveriş yapmanın kolaylığı sunulurken, markalar alışılmadık yöntemlerle pazarda varlıklarını sürdürmeye devam etmektedirler.

Benzer şekilde diğer firmalarda kendi esas üretimlerini durdurarak maske, siperlik ve medikal tulum üretmeye başladı. Ford Otosan, Çinli otomobil üreticisi BYD, Mutlu Tekstil ve ofis mobilyaları üreten Nurus Global şirketleri maske ve dezenfektan üreterek hastanelere, sağlık çalışanlarına ücretsiz

dağıtımını gerçekleştirdi. Tabi, tüm bu hizmetleri sunarken markalar/işletmeler halkla ilişkiler faaliyetleri çerçevesinde bunun duyurumunu ilgili iletişim araçlarında sağladılar. Yalnızca yukarıda adı geçen işletmeler değil dünya genelinde ayakkabı, otomotiv, alkollü içecek, parfüm, cep telefonu ve teknolojik araçlar üreten bütün firmalar pandemi sürecinde el dezenfektanı, maske ve solunum cihazı üretimine geçtiler. Bazı işletmeler ellerinde bulunan 3 boyutlu yazıcıları hükümetlere ücretsiz vererek toplum sağlığına katkıda bulunduklarını ilan ettiler. Örneğin, televizyonlarda iletişimi yapılan Garanti Bankasının 30 milyon Türk Lirası değerinde 200 adet solunum cihazını Sağlık Bakanlığına bağışladığı haberi kamuoyu tarafından takdirle karşılandı.

Görsel 20. Garanti Bankası Solunum Cihazı Desteği

Arçelik CEO'su Hakan Bulgurlu, sağlık çalışanlarına destek için 170 hastaneye beyaz eşya ve küçük ev aleti bağışladıklarını açıkladı. Ayrıca yerli solunum cihazı Biosys'in üretimini tesislerinde yaptı. Vakko, üretim merkezini Sağlık Bakanlığı'na teslim etmek üzere maske üretimine tahsis etti. Vestel, sağlık çalışanlarına Kovid-19 ile mücadele bitene kadar 7/24 ücretsiz hizmet verecek. Samsung, 65 yaş üstü vatandaşlara ücretsiz kurye hizmeti sağlıyor. Shell & Turcas, sağlık çalışanları, ambulanslar ve diğer araçların kullanımı için 5 milyon TL'lik akaryakıt desteği sağlıyor. BP Türkiye, İstanbul İl Sağlık Müdürlüğü'ne ait ambulanslara ücretsiz akaryakıt temin edecek (www.milliyet.com). Bütün bu destekler ve toplumu kucaklayıcı hizmetler bir taraftan takdir edilmeyi hakederken, diğer taraftan PR çalışmalarıyla gazetelere, televizyonlara haber olmaları dolayısıyla marka değerlerine katkıda bulunmaktadır. Markalar (işletmeler) koronavirüs pandemisi boyunca kendi öz sermayelerinden, karlarından cömertçe bağışlarda bulunurken, kazan-kazan stratejisi gereği kendi marka imajlarına da yatırım yapmaktadırlar. Tıpkı Lembet'in (2006) ifadesiyle *"markalar, iyilik yapıp, o iyiliği denize rasgele değil de, balık tutabilecek şekilde atmaya daha çok yönelmektedir"*

SONUÇ

Bu çalışmanın temel amaçlarından biri koronavirüs salgını boyunca televizyonlarda çıkan haberleri, sosyal medyada yayılan gelişmeleri, video ve resimleri, yakın çevremizle kurduğumuz iletişimleri gözlemleyerek markaların nasıl davrandığını ortaya koymak ve iletişim biçimlerini gözleme dayalı olarak yorumlamaktır. 12 Mart 2020 – ilk tanının konulduğu – tarihten itibaren ülkemizin seyrettiği gidişatı pazarlamacı gözüyle değerlendirerek markaların destek ve iletişim kampanyalarını ele almak amaçlanmıştır.

Koronavirüsün pandemi haline geldiği ve küresel bir sağlık krizine dönüştüğü zamanlarda markalarda iletişim ve tutundurma faaliyetlerini buna göre şekillendirmiş ve hedef kitlelerine konjonktürel duruma uygun mesajlar vermeye başlamıştır. Salgın, pandemi, sosyal mesafe, izolasyon, #evdekal, #hayatevesigar gibi söylemler bugünün en çok konuşulan ve hayatımızda sıkça kullandığımız kavramlar haline geldi. Markalarda stratejik iletişim biçimlerini bu temel kavramlar üzerine inşa etmeye başladı ve

arka arkaya verdikleri reklamlar, ilan panoları, PR çalışmaları ile sürece destek olmaya çalıştılar. Çünkü biliyorlardı ki, bu zor günlerde tüketiciyi önemsediğini gösteren, bunun iletişimini yapan markalar ön plana çıkacak ve bu markalar tüketicileriyle uzun soluklu duygusal bir bağ kurabilecekti (Genç, 2020). İşletme ve pazarlama kitaplarında "krizi fırsata çevirebilenlerin" bir süre daha ayakta kalabilme, büyüyebilme, karını ve pazar payını arttırabilme şansını bulabildiği vurgulanmaktadır. Koronavirüs salgınının da bir sağlık krizi olduğu ve küresel ölçekte bütün dünya toplumlarını etkilediği düşünülürse markaların içinde bulundukları bu krizden karlı bir şekilde çıkma planlarının olduğunu söylemek yanlış olmaz. Çünkü sosyal olarak sorumlu davranan, kötü günlerde destek veren, hizmet ettiği toplumun ihtiyaçlarına duyarlı olan markaların tüketiciler tarafından çok daha fazla sevildiği, tercih edildiği, olumlu imaja sahip olduğu ve sadakatin arttığı önceki çalışmaların sonuçlarıyla da sabittir (Lembet, 2006; Tığlı, Pirtini ve Çelik, 2007; Özdemir, 2009; Akkoyunlu ve Kalyoncuoğlu, 2014).

Tüketicilerin algılarını yönetmede sosyal medya mecraları markalara eşsiz fırsatlar sunmakta ve markalarda bu sağlık krizine yönelik belirsizliği azaltmak ve daha fazla içerikle daha fazla fayda sağlayabilmek için günlük paylaşımlarda ve güncellemelerde bulunmaktadır. Yaşanılan korku ve panik havasının dağılması için markalar birlik ve beraberlik mesajı vermiş, yaptıkları desteklerle tüketicilerin markalarına ilişkin imaj algılarını şekillendirmeye çalışmışlardır. Kırık ve Özkoçak'ta (2020: 145) sosyal medya üzerinden sosyal kampanyalar ve hareketlerin başlatılabildiğini ve belirli hedeflere ulaşmak için çeşitli uygulamaların kullanılabildiğini söylemektedir. Burger King'in zincir destek hareketin dönüşen twitter'ı bunun en güzel örneğidir.

Logolarla başlayan #evdekal çağrısına destek, daha sonraları sağlık çalışanlarına destekle devam etmiştir. Mc Donald's bilinen koca M harfini birbirinden ayırmış, benzer şekilde Volkswagen ve Audi de logolarında sosyal mesafeyi vurgulamışlardır. DHL ve Coca Cola marka adını oluşturan harfleri birbirinden uzaklaştırmış, bu süreçte toplumun bilinçlenmesine katkı sağlamışlardır. Pandemi sürecindeki iletişim destekleri sağlık çalışanlarıyla devam etmiştir. Burger King markasının başlattığı "gel sende bize katıl, bu hareketi birlikte büyütelim" sloganıyla #saglikcalisanlarininyanindayiz hastag'i açılmış ve markalar zincirleme şekilde birbirini süreçte destek olmaya çağırmıştır. Buradaki en büyük vurgu, normal şartlar altında birbirine rakip olan markaların pandemi sürecinde birbirine kenetlendiği ve sosyal olarak sorumlu hareket ettikleri yönündedir. Markalar sosyal medya platformlarını farklı şekillerde kullanmış, koronavirüsten bahseden yayınlarını, mesajlarını, güncellemelerini tüketicileriyle paylaşarak onların korku ve paniklerini azaltmayı hedeflemiştir (www.socialbakers.com).

Ancak bu çalışmada öne sürülen şey, markaların takdir edilesi destek ve farkındalık kampanyalarının yanı sıra, bu süreç geçtikten sonra akıllarda "iyi bir marka" olarak hatırlanabilme kaygısı ve krizi fırsata çevirerek tüketicileriyle yakın bir bağ kurma fırsatını değerlendirmek amaçlarına yönelik bu iletişim ve tutundurma faaliyetlerini gerçekleştirdikleridir. Lembet'te (2006) bu çalışmada öne sürülen varsayıma uygun olarak işletmelerin ve markaların iyilik yapıp, o iyiliği denize rasgele değil de, balık tutabilecek şekilde atmaya daha çok yöneldiklerini söylemektedir.

Bu çalışmanın sonuçlarını kısaca özetlemek gerekirse, aşağıdaki maddeler ifade edilebilir

- Markalar, pandemi günlerinde sürecin en popüler kavramları temelinde iletişim faaliyetlerini yürütmüştür (#evdekal, #hayatevesigar, sosyal mesafe, sosyal izolasyon, 14 gün kuralı, elleri yıkamak). Markaların hemen hemen hepsi sürecin başında logoları, marka adları ve diğer marka unsurlarını kullanarak destek faaliyetlerini sürdürmüştür. Yani markalar koronavirüs pandemisinin başında söylem üzerine odaklanmış, daha sonra eyleme geçmiştir.
- Markalar, ilerleyen zamanlarda çalışmak zorunda olan kritik önemdeki kişilere fiili destek vererek bunu çeşitli iletişim kanallarıyla duyurma yoluna gitmişlerdir. Sağlık çalışanları ve market çalışanları pandemi sürecinin en önemli aktörleri haline gelmiştir. İnsanların duyarlılıkları ve hassasiyetleri bu meslek grubuna yönelmiştir. Markalarda ürettikleri ürünleri ve hizmetleri ücretsiz olarak ulaştırarak tüketicilerinin yanında olduklarını göstermişlerdir. Vodafone ücretsiz mobil internet ve konuşma süresi verirken, fastfood markaları ücretsiz olarak hamburger, patates cipsi ve diğer ürünlerini sağlık çalışanları ile paylaşmıştır. Bazı oteller ise sağlık çalışanlarını ücretsiz olarak ağırlayabileceğini belirtmiştir.
- Markalar pandemi süresince iş yapma biçimlerini de değiştirmiş ve çalışanlarına uzaktan çalışma veya ücretli izin imkânı sunarak sosyal olarak sorumlu davranmıştır. Akbank, Garanti,

İş Bankası ve diğer bankalar havale ve EFT gönderim miktarlarını arttırmış ya da bu işlemlerden ücret almamaya başlamıştır.

- Birçok marka hem fiziki mağazalarını hem de online satış yapan web sitelerini kapatarak hizmet sunumuna ara vermiştir. Bunun yerine bazı markalar ev-market ürünleri satmaya başlamış, tüketicilere piyasada bulunamayan ürünlerin (kolonya, maske, dezenfektan vs.) temini konusunda destek olmuşlardır. Ayrıca bazı üretici markalar esas üretimlerine ara verip bu süreçte ülkeye hizmet edebilmek adına solunum cihazı, siperlik, 3 boyutlu yazıcı, test kiti üretmeye başladı ve bunu kendi web sitelerinde veya diğer iletişim kanallarında duyurusunu yaptı.
- Markalar pandemi süresince yapmış oldukları bütün destek ve farkındalık kampanyalarını iletişim kanallarından duyurmuş, yaptıklarını tüketicileriyle paylaşmıştır. Bu da onlara, daha önce eşi görülmemiş bir PR fırsatı vererek, kendilerini göstermelerini ve tüketicilere nasıl bir marka olduklarını kanıtlamalarını sağlamıştır. Bu çalışmanın öne sürdüğü temel varsayımlarından biri de markaların takdir edilesi destek faaliyetlerinin altında yine de kar amacı güden ve kriz sona erdikten sonra daha güçlü marka imajı, marka algısı, marka sadakati ve marka konumlandırması ile yoluna devam edecekleri amacına sahip olduklarıdır.
- Markalar sosyal medya araçlarını farklı şekillerde kullanarak, tüketicileriyle sürekli olarak güncel bilgileri paylaşmış ve bu da pandemi sürecinin insanlarda yarattığı belirsizlik, korku ve panik hallerini azaltmaya yardımcı olmuştur.

KAYNAKÇA

Akkoyunlu, G. Ş. ve Kalyoncuoğlu, S. (2014). İşletmelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Çalışmalarının Marka Algısı Üzerine Etkisinin Değerlendirilmesi, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(3): 125-144.

Garanti Bankası (2020). 30 Milyon TL Değerinde 200 Adet Solunum Cihazı Desteği https://www.garantibbva.com.tr/tr/garanti_hakkinda/garantiden_haberler/2020/nisan/koronavirus-bagis-destegi.page adresinden erişildi.

Genç, S. (2020). Tüketiciler Ne İstiyor, Markalar Ne Yapıyor, Harvard Business Review, https://hbrturkiye.com/blog/covid-19-tuketiciler-ne-istiyor-markalar-ne-yapiyor adresinden erişildi

Kırık, A. M. ve Özkoçak, V. (2020). Yeni Dünya Düzeni Bağlamında Sosyal Medya ve Yeni Korona Virüs (COVID-19) Pandemisi, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7(45): 133-154

Lembet, Z. (2006). Markalar ve Kurumsal Sosyal Sorumluluk. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(3), 1-24.

Marketing Türkiye (2020). https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/markalarin-koronavirus-paylasimlari/ adresinden erişildi.

Marketing Türkiye (2020). https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/grafik-sanatcisi-jure-tovrljandan-marka-logolarina-sosyal-mesafe-ayari/ adresinden erişildi.

MediaCat (2020). https://mediacat.com/burger-king-fransadan-coronaviruse-karsi-slogan-guncellemesi/ adresinden erişildi.

Milliyet Gazetesi (2020). https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/saglikciya-sukran-dolu-destek-yagmuru-6179321 adresinden erişildi.

Özdemir, H. (2009). Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Marka İmajına Etkisi, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15): 57-72

Pazarlamasyon (2020). https://pazarlamasyon.com/coca-coladan-sosyal-mesafenin-onemini-vurgulayan-dev-pano/ adresinden erişildi.

Reeves, M., Lang, N. ve Carlsson-Szlezak, P. (2020). Koronavirüs Döneminde Şirket Yönetmek, Harvard Business Review https://hbrturkiye.com/blog/korona-virus-doneminde-sirket-yonetmek adresinden erişildi.

Socialbakers (2020). State of the Social Media Report: The Impact of Covid-19 https://www.socialbakers.com/website/storage/2020/04/Socialbakers-COVID-19-Impact-Report.pdf

Tığlı M., Pirtini S. ve Çelik C. (2007). Sosyal Sorumluluk Kampanyalarının Genç Tüketicilerin Marka Farkındalığı Üzerindeki Etkisinin İncelenmesine Yönelik Araştırma, *Öneri Dergisi*, 7(27): 83-93

Ulukan, G. (2020). Finansal Dünyanın Corona Virüs Salgını İçin Aldığı Önlemler, https://webrazzi.com/2020/03/19/bankalar-corona-virus-salgini-onlemler/ erişildi.

WHO. (2020, Ocak 21). *Novel Coronavirus (2019-nCoV) SITUATION REPORT - 1- 21 JANUARY 2020.* Mart 25, 2020 tarihinde World Health Organization: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200121-sitrep-1-2019-ncov.pdf?sfvrsn=20a99c10_4 adresinden erişildi.

WHO. (2020, Şubat 20). *Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Situation Report – 31.* Mart 25, 2020 tarihinde World Healty Organization: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200220-sitrep-31-covid-19.pdf?sfvrsn=dfd11d24_2 adresinden erişildi.

SİBER ZORBALIK DAVRANIŞLARININ YAPAN VE UĞRAYAN AÇISINDAN FARKLI DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF CYBERBULLYING BY DIFFERENT VARIABLES IN TERMS OF THOSE WHO MAKE AND EXPOSED

Yıldırım YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi Akçakoca Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu

ÖZET

Siber zorbalık bugünün en popüler ve araştırmacıların ilgisini en çok çeken konular arasında yer almaktadır. Gelişen internet ve bilgi teknolojileri ve bu teknolojilere ulaşımın ve sahip olmanın maliyetinin giderek azalması, kişilerin çok daha fazla internette vakit geçirmelerine neden olmaktadır. Siber zorbalık davranışının hem yapan hem de uğrayan açısından değerlendirildiği bu çalışmada ilgili literatür için önemli sonuçlara ulaşılmıştır. 549 kişiden online anket yöntemiyle toplanan veriler neticesinde kişilerin internette ve sosyal medyada geçirdikleri sürenin siber zorbalık gösterme eğilimlerini arttırdığı, siber zorbalığa en çok kadınların uğradığı, erkeklerinse siber zorbalık göstermede kadınlardan daha önde olduğu bulunmuştur. Ayrıca literatürde gelirle ilişkisine pek rastlanmayan siber zorbalık davranışları, bu çalışmada gelir ve siber zorbalık arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmüştür. En çok 15-24 yaş grubunun zorba davranışlar sergilediği, siber zorbalığa uğrayanlar arasında 45-54 yaş grubunun da olduğu ortaya çıkmıştır. Çalışmanın bir diğer önemli bulgusu ise interneti kullanım amaçları ile siber zorbalığa maruz kalma veya siber zorbalık gösterme arasında pozitif ve anlamlı ilişkilere rastlanmış olmasıdır. Ders çalışma/ödev hazırlama ile güncel gündem haberlerini takip edenlerin siber zorbalığa en az uğrayan kişiler olduğu bu araştırma sonucunda ortaya çıkmıştır.

Anahtar kelimeler: Siber zorbalık, siber zorbalığa uğrama, demografik değişkenler

ABSTRACT

Cyberbullying is one of the most popular and most interesting topic for researchers today. Developing internet and information technologies and decreasing the cost of accessing and owning these technologies cause people to spend more time on the internet. In this study, in which cyberbullying behavior was evaluated in terms of both the doer and the subject, important results were obtained for the related literature. As a result of the data collected from 549 people via online survey method, the time spent on the internet and social media increased their tendency to show cyberbullying. It has been found that women are the victims of cyberbullying, and men are more than women in showing cyberbullying. In addition, cyberbullying behaviors, which are not associated with income in the literature, have been found to be a significant relationship between income and cyberbullying in this study. It has been revealed that 15-24 age group mostly shows bully behavior and 45-54 age group among those who are cyberbullied. In addition, positive and significant relationships were found between the reasons for using the internet and cyberbullying behaviors. In addition, cyberbullying behaviors, which are not associated with income in the literature, have been found to be a significant relationship between income and cyberbullying in this study. It has been revealed that 15-24 age group mostly shows bully behavior and 45-54 age group among those who are cyberbullied. In addition, positive and significant relationships were found between the reasons for using the internet and cyberbullying behaviors. It was revealed as a result of this study that those who follow the current agenda news and study lesson are the ones who least experience cyberbullying.

Key words: Cyberbullying, exposure to cyberbullying, demographic variables

GİRİŞ

İnternetle birlikte insanların kendilerini ifade biçimleri kolaylaşmış, kendini özgür hisseden birey, başkasının özgürlük alanına girmekten çekinmemiş ve bu da bazı davranış bozukluklarını beraberinde getirmiştir. Kişi, kendi gibi düşünmeyen, kendi gibi konuşmayan ve kendi gibi olmayan bireyleri sanal ortamda dışlama eğilimi göstermiş ve hoşuna gitmeyen her türlü durumu açıkça eleştirmiştir. Eleştiri dozunu hakaret, psikolojik saldırı, küfür, ideolojik baskılama, üstünlük kurma gibi erdem dışı davranışlarla arttıran birey, internet ortamını hınç, öç alma, öfke boşaltımı aracı olarak kullanmıştır. Siber zorbalık olarak adlandırılan, kişinin psikolojisine ve ruhsal durumuna yönelik yapılan baskılamalar, son günlerin sıkça karşılaşılan durumlarındandır. Üstelik gelir düzeyi, sınıfsal farklılıklar, yaş ve eğitim seviyesi gibi faktörlere aldırış etmeden her türlü insanın her türden siber saldırıyı kolayca yapabildiği siber bir çağa girmiş bulunmaktayız. Alakasız gibi görülen, masum sayılan, gündelik her türlü aktivitenin içine sızan siber zorbalık davranışı, sanal dünyaya adımımızı attığımız andan itibaren bir tehlike unsuru olarak bizleri beklemektedir. Youtube sitesinde çok severek dinlediğimiz bir sanatçının müzik videosu altında yapılan binlerce yorum pek çok türden (cinsel, ideolojik, ruhsal, dini vs.) saldırıyı içinde barındırmaktadır. Veyahut takip ettiğimiz ünlü bir kişiye yaptığımız yorum, diğer kişilerce beğenilmediğinde eleştiri okları bize yönelebilmektedir. Çocuk oyunları/videoları ve dini sitelerde bile çokça rastlanılan zorba davranışlar kendini en çok "yorum" şeklinde göstermekte ve bu yorumları yapanların kimliği kullandıkları "takma adlar" nedeniyle tespit edilememektedir.

Kişiyi kendinden şüphe duyma, güvenini azaltma, insanlardan uzak durma, içine kapanıklık, pişmanlık, yetersizlik gibi birçok olumsuz yönden etkileyen siber zorbalık, üzerinde çokça araştırma yapmayı hak eden başlıklar arasındadır. Akademik düzeyde yapılacak daha fazla araştırma siber zorbalığa karşı alınacak önlemleri de beraberinde getirecektir. Bu konuda yasal uygulayıcılara ve ebeveynlere yol haritası çizebilmek ve neyin nasıl önlenebileceği hususunda öneri sunabilmek, yapılacak araştırmaların sayısının arttırılmasına bağlıdır. Bu kapsamda bu çalışmanın mevcut literatüre ilave değer ekleyeceği ve siber zorbalık hakkındaki alan yazını genişleteceği inancındayız.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bilişim ve iletişim teknolojileri günden güne gelişmektedir ve kullanım oranı artmaktadır (Eroğlu ve Peker, 2015: 593). Bu gelişim kişilerin istediği bilgi kaynağına hızlı ve kolay bir şekilde ulaşmasını, aynı anda aynı mekânda bağımsız iletişim kurmasını sağlamaktadır ve sosyal paylaşım siteleri kişilerin sosyalleşmelerine yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda öğrenme ve öğretme ortamları da sunmaktadır (Akça, Sayımer, Salı ve Başak, 2014: 17). Pek çok ülke, okullarda teknoloji kullanımını arttırmak, e-devlet uygulamalarını yaygınlaştırmak ve teknoloji okur-yazarlığını arttırabilmek için girişimlerde bulunulmaktadır (Kaşıkçı, Çağıltay, Karakuş, Kurşun ve Ogan, 2014: 232). Teknolojideki hızlı gelişim ve bireylerde meydana gelen değişiklikler sonucunda siber zorbalık kavramı ortaya çıkmıştır (Toraman ve Usta, 2018: 59). Bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanarak bir birey veya gruba, özel veya tüzel bir kişiliğe karşı yapılan teknik ya da ilişkisel tarzda zarar verme davranışına siber zorbalık denilmektedir (Korkmaz, 2016: 620).

Siber zorbalık, bilgi iletişim teknolojileri aracılığıyla bireylerin birbirlerine düşmanlık, korkutma, tehdit, sindirme, taciz amaçlı yazılı ve görsel iletileri kasıtlı ve düzenli bir şekilde göndermeleri anlamına gelmektedir (Akça vd., 2014: 18). Artan internet ve cep telefonu kullanımı zaman zaman bireyler arasında siber zorbalık ve kötü davranışların sergilenmesine neden olmaktadır (Çivilidağ ve Cooper, 2013: 497). Gelişen teknoloji ile beraber cep telefonları, sosyal ağlar veya web siteleri aracılığıyla internetin kötü amaçlı kullanımı kolaylaşmaktadır ve klasik akran zorbalığının yerini alan siber zorbalık, bilişim teknolojilerinin oluşturduğu risklerin başında gelmektedir (Toraman ve Usta, 2018: 59-60). Özellikle ergenler arasında hızla yayılan bu teknolojinin kullanımı beraberinde birçok olumsuzluğu da getirmiştir (Eroğlu ve Peker, 2015: 593). Ergenlik dönemi süresince, gençler arasında ilişkiler önemli hale gelmektedir. Bu ilişkiler sosyal ve psikolojik gelişimlerinde etkili olmaktadır (Aktepe, 2013: 31). Yeni teknoloji sayesinde fotoğraf ve video çekimi gibi bir zamanlar elde edilmesi, çoğaltılması ve iletilmesi çok zor olan araçlar, ucuz ve kolay bir şekilde elde edilir, çoğaltılır ve paylaşılır olmuştur. Özellikle yeni nesil, belki de teknolojiye olan yatkınlıklarından dolayı sosyal ağları hızlı ve zaman zaman amacı dışında kullanma eğilimindedirler. Fakat gençlerin bu paylaşımları kontrolsüz ve yoğun bir şekilde kullanması olumsuz davranışları içerebilmektedir (Korkmaz, 2016: 623). İnternetin hızla

yayılması geleneksel zorbalığın internete taşınmasına yol açmaktadır ve siber zorbalık adı verilen bir zorbalık türünün ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Aktepe, 2013: 31). Ergen yaştaki neslin içerisinde bulunması, olası siber zorbalık ve mağduriyet durumunun incelenmesi, tanıtılması ve gerekli önlemlerin alınması ruhsal ve fiziki olarak sağlıklı bir neslin yetiştirilmesinde önemlidir (Korkmaz, 2016: 622). Bilinmektedir ki ergenlik döneminin başarılı bir şekilde geçirilmesi ergenin şimdiki ve gelecekteki yaşamı üzerinde pozitif yönde bir etki oluşturabileceği gibi, başarısızlık ve sıkıntıların da olumsuz sonuçlara yol açabileceği unutulmamalıdır. Bu bakımdan ergenin şimdiki zamanını ve geleceğini negatif şekilde etkileyebilecek olumsuz bir davranış olan siber zorbalık davranışıyla ilgili yapılan çalışmaların gelişimsel, psikolojik ve toplumsal açıdan önemli olduğu düşünülmektedir (Ateş ve Güler, 2016: 401). Eroğlu ve Peker (2015), ergenlerde siber zorbalığı önlemeye yönelik hazırlanan müdahale programlarında akran ilişkilerine odaklanılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Peker (2015) ergenlerin, bilişim ve iletişim teknolojilerini kullanırken gerçek hayattaki gibi davranışlarına yön veren sosyal normların olmamasının sanal ortamda saldırgan davranışlar göstermelerine neden olabileceği sonucuna ulaşmıştır. Teknolojinin gençler arasında hızla yayılmasının nedenlerinden biri de teknolojik araçları ustalıkla kullananların diğer bireylerle alay ederek akranlar arasında saygınlık kazanabilme düşüncesidir. Teknolojinin gelişmesiyle hayranlık duyma konusu da değişmiştir. Geçmişte fiziksel bakımdan güçlü akranlara hayranlık duyulurken şimdi teknolojide ustalaşmış kişilere hayranlık duyulduğu gözlemlenmiştir. Bilişim ve iletişim teknolojilerinde görülen gelişmelerin, akran gruplarında egemen olan değerlerin değişmesine yol açmasının teknolojik yeterliliği yüksek bireyleri ön plana çıkardığı ve gençlerin siber zorbalık yaparak kendilerini kanıtlamaya çalışmasına neden olduğu ileri sürülebilir (Eroğlu, 2011: 27). Öğrencilerin çok fazla sosyal ağ hesabının olması, sohbet odaları gibi başkalarıyla çok fazla iletişimin gerçekleştiği ortamlarda ya da riskli dijital ortamlarda çok vakit harcamaları, çok fazla sayıda anonim hesapla iletişime geçmesine neden olabilmekte ve bu durum mağdur olma riskini getirebilmektedir. Ayrıca zorbalık yapan kişiye intikam amaçlı zorbalık yapılabilmekte, başkalarına zorbalık yapma amacı güden kişiler de mağdur olabilmektedir (İğdeli, 2018: 71).

Erdur-Baker ve Kavşut (2007) araştırmalarında Türkiye'deki siber zorbalık oranının %28, sanal mağdur oranının ise %30'a ulaştığını ifade etmişlerdir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2019 raporunda internet kullanan bireyler %75,3 olarak hesaplanmıştır. Bu kullanım oranlarının %93,9'unun mesajlaşma, %82,7'sinin internet üzerinden telefon ile görüşme/video görüşmesi, %81,4'ünün ise sosyal medya üzerinde profil oluşturma, mesaj gönderme veya fotoğraf vb. içerik paylaşma gibi internet kullanımı yapıldığı görülmektedir. Çivilidağ ve Cooper (2013) yaptıkları araştırmada ergenler arasında öfke değişkeninin Anadolu lisesindeki ergenlerin öfke alt boyutlarından öfke içe ve öfke dışa alt boyut sıra ortalama puanlarının genel liselerdeki ergenlere göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Akça vd. (2014) yaptığı Avrupa Çevrimiçi Çocuklar Projesi kapsamında Türkiye'de yapılan araştırmada, çocukların sadece %40'ının evinde bilgisayar olduğu ve ebeveynlerin bilgisayar kullanma yeterliliğinin çocuklardan daha az olduğu belirlenmiştir. Elde edilen veriler Türkiye'de siber zorbalığı tespit edebilmek için önem taşımaktadır. Ebeveynlerin çocuklanın karşılaşacağı olumsuz durumlar konusunda yardımcı olabilmede yetersiz kalacaklarını göstermektedir. Bu rakamlar Türkiye'de siber zorbalığı anlamak açısından da önem taşımaktadır. Çünkü ebeveynlerin, çocukların internette karşılaşacakları riskler ya da teknolojik sorunlar konusunda çocuklarına yardımcı olmak konusunda yetersiz kalacaklarını savunmaktadır. Akbaba ve Eroğlu'nun (2013) yaptığı araştırma sonucunda ise ilköğretim öğrencilerinin anne ve babalarının eğitim düzeyinin düşmesinin siber zorbalık yapma davranışlarını arttırdığını ortaya koymaktadır. Özdemir'in (2019) yaptığı araştırmaya göre, öğrencilerin cep telefonlarını kullanmaları siber zorbalık davranışlarını arttırmaktadır. Küfür etmek en çok tercih edilen siber zorbalık davranış türüdür. Okul yöneticileri tarafından, öğrenciler siber zorbalığın olumsuz sonuçları hakkında uyarılmalıdır. Aydın ve Çelik (2019) çalışmasında ise veliler, çocuklarına; sosyal medyayı kullanırken kendilerini sınırlandırma konusunda da bazı öneriler sunmuşlardır. Öncelikle ailesinin koyduğu kurallara uymalarını, sosyal medyada kötü içerikli sitelere girmemeleri ve hatta mümkünse sosyal medyadan uzak durmalarını beklemekte ve önermektedirler. Ayrıca bağımlı olmaktan kaçınmak, sosyal medyanın risklerine dikkat etmek, gizlilik-güvenliğe dikkat etmek, sosyal medyada daha az vakit geçirmek, siber zorbalıktan uzak durmak ve yaşanan olaylardan ders almak gibi temkinli hareket etmeleri gerektiğini de belirtmektedirler. Tüm bunların yanında çocuklarının sosyal medya sarmalında boğulup, yalnızlaşmamaları için dış mekânlarda daha çok vakit geçirip, sosyal aktivitelere

katılmalarını ve ailelerine yüz yüze daha çok zaman ayırıp sosyalleşmelerini tavsiye ettikleri sonucuna varılmıştır.

ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Bu çalışmanın temel amacı kişilerin siber zorbalığa uğrama ve siber zorbalık gösterme davranışlarını ortaya koymaktır. Ayrıca, siber zorbalığa uğramanın ve siber zorbalık gösterme davranışının sosyal medya kullanımı ve internet kullanımı ile bir ilişkisi olup olmadığını belirlemek, siber zorbalık durumunun yaş, gelir, cinsiyet gibi değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığını öğrenmekte araştırmanın amaçları arasında sayılabilir. Bu amaçlarla, veriler 27 Haziran – 27 Eylül 2019 tarihleri arasında online olarak düzenlenen anket yoluyla 549 kişiden elde edilmiştir. Anketin ilk kısmında cinsiyet, gelir, yaş, meslek, eğitim durumu, medeni durum, çocuk sayısı gibi demografik sorular sorulmuştur. İkinci kısmında ise internette ve sosyal medyada geçirilen süre, interneti kullanım amaçları, siber zorbalığa karşı yasal hakların farkındalığı, nerden yardım alacaklarını bilip bilmedikleri, herhangi bir siber tehdit gösterip göstermedikleri veyahut siber zorbalığa uğrayıp uğramadıkları sorulmuştur. Anketin son bölümünde ise siber zorbalığa uğrama ve siber zorbalık gösterme durumları verilmiş olup, cevaplayıcılardan bu durumlarla ne ölçüde karşılaştıkları ve bu durumları kendilerinin ne ölçüde karşı tarafa uyguladığı sorulmuştur.

Araştırmanın amaçları doğrultusunda hipotez kurmak yerine aşağıdaki sorular oluşturulmuş olup, bu sorulara araştırma süresince yanıt bulunmaya çalışılmıştır.

1- Siber zorbalık gösterme veya siber zorbalığa uğrama durumunun demografik faktörlerle bir ilişkisi var mıdır?

1a- hangi yaş grupları daha çok siber zorbalık göstermekte ve siber zorbalığa uğramaktadır?

1b- farklı cinsiyetteki kişiler siber zorbalığa uğrama ve siber zorbalık gösterme açısından birbirinden farklı mıdır?

1c- farklı gelir grupları siber zorbalığa uğrama ve siber zorbalık gösterme bakımından birbirinden farklı mıdır?

2- Siber zorbalık gösterme veya siber zorbalığa uğrama durumunun internette geçirilen süre ile bir ilişkisi var mıdır? (internette daha çok vakit geçiren daha çok veya daha az mı siber zorbalığa uğramakta/siber zorbalık göstermektedir)

3- Siber zorbalık gösterme veya siber zorbalığa uğrama durumunun sosyal medyada geçirilen süre ile bir ilişkisi var mıdır? (sosyal medyada daha çok vakit geçiren daha çok veya daha az mı siber zorbalığa uğramakta/siber zorbalık göstermektedir)

ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Bu bölümde araştırmanın amaçları ve cevap aranan sorular çerçevesinde bazı analizler gerçekleştirilmiştir. Frekans analizleri, ANOVA ve t-Testleri ile değişkenler arasın ilişki ve farklılıklara bakılmıştır.

Tablo 1. Demografik Değişkenlere Yönelik Frekans Tablosu

Demografik Değişkenler	**Gruplar**	**Frekans (n)**	**Yüzde (%)**
Cinsiyet	Erkek	232	42,3
	Kadın	317	57,7
	Toplam	549	100
Medeni Durum	Evli	241	43,9
	Bekâr	287	52,3
	Boşanmış/eşi Ölen	21	3,8
	Toplam	549	100
Eğitim Düzeyi	Lise düzeyi ve altı	106	19,3
	Lise düzeyi üstü	443	80,7
	Toplam	549	100
Çocuk sayısı	2 çocuk ve altı	533	97,1
	3 çocuk ve üzeri	16	2,9
	Toplam	549	100
Yaş	15 yaş altı	10	1,8
	15-24	174	31,7
	25-34	240	43,7
	35-44	95	17,3
	45-54	25	4,6
	55 yaş ve üstü	5	0,9
	Toplam	549	100
Hane Halkı Geliri	Asgari ücret ve altı	211	38,4
	Asgari ücret üstü	338	61,6
	Toplam	549	100
Mesleğiniz	Özel sektör	109	19,9
	Kamu sektörü	198	36,1
	Kendi işim	24	4,4,
	Diğer	218	39,7
	Toplam	549	100

Araştırmaya katılanların cinsiyet dağılımına bakıldığında %42,3'ünün erkek, %57,7'sinin kadın olduğu görülmektedir. Medeni durum açısından, %43,9'unun evli, %52,3'ünün bekâr, %3,8'inin ise dul/eşi ölmüş olduğu görülmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu lise düzeyi üzeri eğitim seviyesine sahiptir. Burada araştırmacı araştırma sonrası ortaya çıkan gözlenen değerler arasında büyük farklılıklar olduğundan eğitim seviyesi gruplarını birleştirmiş ve ikili bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Çocuk sayısı bakımından katılımcıların neredeyse tamamının (%97,1) en fazla iki çocuğu olduğu, gelir bakımından ise %61,6'sının asgari ücret üstü gelire sahip olduğu görülmüştür. Meslek bakımından değerlendirildiğinde katılımcıların %39,7'sinin diğer seçeneği işaretlediği, yani öğrenci, işsiz, ev hanımı, emekli gibi cevaplar verdiği görülmüştür. Diğer seçeneğini, kamu sektörü takip etmekte (%36,1), sonrada özel sektör %19,9 ile üçüncü sırada gelmektedir. En az orana ise kendi işimin patronuyum cevabını verenler sahiptir (%4,4). Yaş dağılımına bakıldığında %43,7 ile 25-34 yaş arası en büyük yüzdeyi oluştururken, %31,7 ile 15-24 yaş arası ikinci sırada, %17,3 ile 35-44 yaş arası kişiler üçüncü ve %4,6 ile 45-54 yaş arası kişiler son sırada en az yüzdeye sahip grubu oluşturmaktadır.

Tablo 2. Diğer Değişkenlere Yönelik Frekans Analizi

Diğer Değişkenler	Gruplar	Frekans (n)	Yüzde (%)
Günde kaç saatinizi internette geçirirsiniz?	Hiç	5	0,9
	1-3	299	54,5
	4-6	175	31,9
	7-9	44	8,0
	10 saat ve üzeri	26	4,7
	Toplam	549	100
Günde kaç saatinizi sosyal medyada geçirirsiniz?	1-3	410	74,7
	4-6	98	17,9
	7-9	25	4,6
	10 saat ve üzeri	16	2,9
	Toplam	549	100
Herhangi bir siber tehditle karşılaştınız mı?	Evet	130	23,7
	Hayır	419	76,3
	Toplam	549	100
Herhangi bir siber tehdit gösterdiniz mi?	Evet	14	2,6
	Hayır	535	97,4
	Toplam	549	100
Haklarınızı biliyor musunuz?	Evet	203	37,0
	Hayır	346	63,0
	Toplam	549	100
Nereden yardım alacağınızı biliyor musunuz?	Evet	200	36,4
	Hayır	349	63,6
	Toplam	549	100

Yukarıdaki tablo incelendiğinde araştırmaya katılanların yarısından fazlasının (%54,5) internette 1-3 saat arası vakit geçirdiği görülmektedir. Hemen arkasından ikinci sırada %31,9 oranıyla 4-6 saat, üçüncü sırada %8 ile 7-9 saat internette vakit geçirme gelmektedir. Sosyal medyada günde kaç saat vakit geçirirsiniz sorusuna ise katılımcıların %74,7'si 1-3 saat, %17,9'u 4-6 saat, %4,6'sı 7-9 saat ve %2,9'u ise 10 saat üzeri vakit geçirdiklerini belirtmiştir. Herhangi bir siber tehdit gösterdiniz mi sorusu ile herhangi bir siber tehditle karşılaştınız mı sorularına büyük oranda katılımcılar "hayır" cevabını verseler de, bir nokta dikkati çekmektedir. Siber zorbalık gösterdiniz mi sorusuna katılımcılar %97,4 ile hayır cevabını verirken, siber zorbalıkla karşılaştınız mı sorusuna %76,3 ile hayır demişlerdir. Yani bu sonuçtan, siber zorbalığa uğrama durumunun siber zorbalık gösterme durumundan daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmaya katılanların büyük çoğunluğu "haklarını" ve "nereden yardım alacaklarını" bilmediklerini söylemişlerdir.

Tablo 3. Katılımcıların İnterneti Kullanma Nedenleri

İnterneti kullanma nedenleri	Hiç	Çok az	Az	Fazla	Çok fazla
	%	%	%	%	%
Güncel gündem haberlerini takip etmek	4,7	**38,1**	19,7	15,3	22,2
Film veya video izlemek	6,2	**38,8**	18,0	17,9	19,1
Oyun oynamak	**43,0**	32,2	10,7	5,8	8,2
Müzik dinlemek	9,5	**41,9**	17,7	13,7	17,3
Ders çalışmak/ödev yapmak	24,0	**36,6**	13,8	13,3	12,2
Sosyal medyada dolaşmak	7,5	**40,8**	17,3	14,6	19,9
Magazin takip etmek	**48,8**	31,7	10,0	5,1	4,4

Katılımcılara interneti genellikle hangi amaçlarla kullandıkları ve bu kullanım sıklıkları sorulmuştur. Sonuçlara göre oyun oynamak ve magazin takip etmek amaçlı interneti hiç kullanmadıklarını, güncel gündem haberlerini takip etmek, film veya video izlemek, müzik dinlemek, ders çalışmak/ödev hazırlamak ve sosyal medyada dolaşmak içinse çok az kullandıklarını belirtmişlerdir. Sütun bazında

değerlendirildiğinde katılımcıların interneti güncel gündem haberlerini takip etmek, müzik dinlemek film/video izlemek ve sosyal medyada dolaşmak amaçlı kullandığı görülmektedir.

Tablo 4. Siber Zorbalık Durumunun Yaş Gruplarına Göre Farkını Belirlemeye Yönelik ANOVA Analizi

	Grup	N	Ort	Ss	F	p	Fark
Siber Zorbalık Yapan	15 yaş altı	10	1,000	,000	6,418	**0,000**	**2>3** **2>4**
	15-24 yaş	174	1,897	,478			
	25-34 yaş	240	1,048	,179			
	35-44 yaş	95	1,024	,082			
	45-54 yaş	25	1,008	,030			
	55 yaş ve üzeri	5	1,000	,000			
Siber Zorbalığa Uğrayan	15 yaş altı	10	1,300	,447	6,189	**0,000**	**2>3** **2>4** **2>5**
	15-24 yaş	174	1,438	,629			
	25-34 yaş	240	1,253	,442			
	35-44 yaş	95	1,178	,300			
	45-54 yaş	25	1,040	,070			
	55 yaş ve üzeri	5	1,044	,060			

Siber zorbalığa uğrayan ile siber zorbalık yapan kişilerin yaşa göre farkını belirlemek için yapılan Anova analizine göre hem siber zorbalık yapan hem de siber zorbalığa uğrayan yaş grubunun 15-24 yaş arası kişiler olduğu ortaya çıkmıştır. Bu yaş grubundaki kişilerin siber zorbalık yapma ve siber zorbalığa uğrama ortalamaları diğer yaş gruplarından (25-34 ile 35-44 yaşındaki kişilerden) daha yüksektir. Ancak 45-54 yaş arası kişilerin siber zorbalık yapmadıkları fakat siber zorbalığa uğrama riskinin daha yüksek olduğu araştırma sonucunda görülmüştür. Bu da daha ileri yaşlardaki kişilerinde herhangi bir konuda daha genç yaş grubundaki kişiler tarafından ruhsal, psikolojik, cinsel ve ideolojik bazı saldırılara uğrayabileceğini göstermektedir.

Tablo 5. Siber Zorbalık Durumunun Cinsiyete Göre Farkını Belirlemeye Yönelik t-Testi

Özellik	Grup	N	Ort	ss	t	p	Fark
Siber zorbalığa uğrayan	Erkek	232	1,325	0,503	-1,507	0,132	Fark yok
	Kadın	317	1,261	0,483			
Siber zorbalık yapan	Erkek	232	1,132	1,132	-2,869	**0,004**	Erkek>Kadın
	Kadın	317	1,051	1,051			

Siber zorbalığa uğrayan ile siber zorbalık yapan kişilerin cinsiyete göre farkını belirlemek için yapılan t-Testi sonucunda siber zorbalığa uğrayanların cinsiyet açısından farklılık göstermediği yani her iki cinsiyetinde günümüzde siber zorbalığa uğrayabildiği sonucu çıkmıştır. Ancak siber zorbalık gösterme bakımından cinsiyetler arası farka bakıldığında erkeklerin ortalaması kadınlara göre daha yüksek çıkmıştır. Buna göre erkekler kadınlara göre daha fazla siber zorbalık yapmaktadır.

Tablo 6. Siber Zorbalık Durumunun Gelir Seviyesine Göre Farkını Belirlemeye Yönelik t-Testi

Özellik	Grup	N	Ort	ss	t	p	Fark
Siber zorbalığa uğrayan	Asgari ücret ve altı	211	1,371	0,571	2,968	**0,003**	1>2
	Asgari ücret üstü	338	1,236	0,429			
Siber zorbalık yapan	Asgari ücret ve altı	211	1,120	0,367	1,927	0,055	Fark yok
	Asgari ücret üstü	338	1,064	0,255			

Siber zorbalığa uğrayan ve siber zorbalık yapan kişilerin gelir seviyelerine göre anlamlı farklılık gösterip göstermediklerini belirlemek amacıyla yapılan t-Testi sonucunda asgari ücret ve altı gelire sahip olanların hem siber zorbalığa uğradıkları hem de siber zorbalık gösterdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Asgari ücret ve altı gelire sahip kişilerin siber zorbalık gösterme ve siber zorbalığa uğrama ortalamaları diğer gelir grubundan daha fazladır.

Tablo 7. Siber Zorbalık Durumunun İnternette Vakit Geçirme Süresine Göre Farkını Belirlemeye Yönelik ANOVA Analizi

	Grup	N	Ort	Ss	F	p	Fark
Siber Zorbalık Yapan	Hiç	5	1,000	,000	7,302	**0,000**	**4>2** **5>2**
	1-3 saat	299	1,039	,155			
	4-6 saat	175	1,103	,307			
	7-9 saat	44	1,239	,589			
	10 saat ve üzeri	26	1,260	,618			
Siber Zorbalığa Uğrayan	Hiç	5	1,066	,099	5,063	**0,001**	**3>2** **5>2**
	1-3 saat	299	1,220	,375			
	4-6 saat	175	1,348	,551			
	7-9 saat	44	1,358	,616			
	10 saat ve üzeri	26	1,585	,821			

Siber zorbalık yapma ve siber zorbalığa maruz kalma durumlarının internette geçirilen süreye göre bir farklılık oluşturup oluşturmadığı incelendiğinde 7-9 saat arası ile 10 saat ve üzeri internette vakit geçiren kişilerin siber zorbalık yapma ortalamalarının daha fazla olduğu görülmektedir. Buna göre günde 7 saat ve daha fazla internette vakit geçirildiğinde kişilerin siber zorbalık gösterme eğilimlerinin arttığı ve internette harcanan daha fazla sürenin kişileri zorba davranışlara sevk ettiği anlaşılmaktadır. Benzer şekilde 4-6 saat ile 10 saat ve üzeri internette vakit geçirenlerin siber zorbalığa daha fazla uğradıkları anlaşılmıştır. Burada dikkati çeken önemli husus, siber zorbalık yapmak için daha fazla internette vakit geçirmek gerekirken, siber zorbalığa uğramak için bu vaktin daha kısa olmasıdır. Yani 4-6 saat internette vakit geçirenlerinde siber zorbalığa maruz kaldıkları görülmektedir. Kısacası, siber zorbalığa uğramak, siber zorbalık yapmak kadar internette uzun saatler harcamayı gerektirmemektedir.

Tablo 8. Siber Zorbalık Durumunun Sosyal Medyada Vakit Geçirme Süresine Göre Farkını Belirlemeye Yönelik ANOVA Analizi

	Grup	N	Ort	Ss	F	p	Fark
Siber Zorbalık Yapan	1-3 saat	410	1,074	,254	7,285	**0,000**	**3>1** **3>2** **4>1** **4>2**
	4-6 saat	98	1,047	,150			
	7-9 saat	25	1,284	,695			
	10 saat ve üzeri	16	1,305	,751			
Siber Zorbalığa Uğrayan	1-3 saat	410	1,257	,453	4,958	**0,002**	**4>1** **4>2**
	4-6 saat	98	1,312	,482			
	7-9 saat	25	1,435	,610			
	10 saat ve üzeri	16	1,687	,964			

Siber zorbalık yapma ve siber zorbalığa uğrama durumlarının sosyal medyada geçirilen süreye göre farklılık oluşturup oluşturmadığını öğrenmek amacıyla yapılan Anova analizi sonucunda siber zorbalığa uğrama veya siber zorbalık yapma durumunun sosyal medyada geçirilen süreye göre değiştiği görülmüştür. Buna göre 7-9 saat ile 10 saat ve üzeri sosyal medyada vakit harcayan kişilerin 1-3 saat ile 4-6 saat sosyal medyada vakit geçirenlere göre daha fazla siber zorbalık yapma eğilimi gösterdiği, buna karşın sadece 10 saat ve üzeri sosyal medyada vakit geçiren kişilerin 1-3 saat ile 4-6 saat sosyal medyada

vakit geçirenlere göre siber zorbalığa uğrama ortalamasının daha yüksek olduğu görülmüştür. Buradaki sonuç internette vakit geçirme durumundan biraz farklılık göstermektedir. Sosyal medyada siber zorbalık yapmak için 7 saat ve üzeri sosyal medyada vakit harcamak yeterliyken, siber zorbalığa uğramak için sadece 10 saat ve üzeri vakit harcamak gerekmektedir. Bu sonuç internette vakit geçirme ile farklılaşmaktadır. İnternette daha kısa sürelerde vakit geçirenlerinde (4-6 saat arası) siber zorbalığa uğradığı görülmüştü. Buna göre zorbalık davranışlarının yalnızca sosyal medyada değil internet ortamının genelinde görülebildiği sonucu çıkabilir. Herhangi bir web sitesinde, bir WhatsApp yazışmasında veya bir işletmenin müşteri temsilcisi ile internet ortamında görüşme sırasında kişi siber saldırıya uğrayabilmektedir.

Tablo 9. Siber Zorbalık Yapma ve Siber Zorbalığa Uğrama ile İnterneti Kullanım Nedenleri Arasındaki İlişkiye Dair Korelasyon Analizi

		Siber zorbalığa uğrayan	Siber zorbalık yapan	Gündem haberlerini takip	Film veya video izlemek	Oyun oynamak	Müzik dinlemek	Ders çalışmak veya ödev yapmak	Sosyal medya sitelerinde dolaşmak	Magazin takip etmek
Siber zorbalığa uğrayan	r	1,00								
	p	0,00								
Siber zorbalık yapan	r	0,54**	1,00							
	p	0,00	0,00							
Gündem haberlerini takip etmek	r	0,08*	0,54	1,00						
	p	0,48	0,20	0,00						
Film veya video izlemek	r	0,27**	0,12**	0,49**	1,00					
	p	0,00	0,003	0,00	0,00					
Oyun oynamak	r	0,31**	0,31**	0,16**	0,41**	1,00				
	p	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00				
Müzik dinlemek	r	0,30**	0,14**	0,40**	0,64**	0,41**	1,00			
	p	0,00	0,001	0,00	0,00	0,00	0,00			
Ders çalışmak/ödev yapmak	r	0,24**	0,09*	0,47**	0,44**	0,14**	0,49**	1,00		
	p	0,00	0,03	0,00	0,00	0,001	0,00	0,00		
Sosyal medya sitelerinde dolaşmak	r	0,22**	0,09*	0,36**	0,53**	0,34**	0,49**	0,36**	1,00	
	p	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
Magazin takip etmek	r	0,19**	0,11**	0,22**	0,38**	0,27**	0,37	0,22**	0,54**	1,00
	p	0,00	0,008	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00

Yukarıdaki korelasyon tablosu incelendiğinde siber zorbalık yapma ile siber zorbalığa uğrama arasında orta düzeyde pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre siber zorbalık gösterenlerin aynı zamanda siber zorbalığa uğradıkları da söylenebilir. Siber zorbalığa en az uğrayanların interneti gündem haberlerini takip etmek ve ders çalışmak/ödev hazırlamak amaçlı kullananlar olduğu görülmüştür. Siber zorbalığa uğrama ile gündem güncel haberleri takip etmek, ders çalışmak, sosyal medya sitelerinde dolaşmak ve magazin takip etmek amaçları arasında çok zayıf ve pozitif korelasyon bulunurken, film/video izlemek, oyun oynamak ve müzik dinleme amaçları arasında zayıf fakat pozitif yönlü bir korelasyon olduğu görülmüştür. Siber zorbalık yapma ile gündem güncel haberlerini takip etme amacı arasında orta düzeyde pozitif, oyun oynamak amacı arasında ise zayıf ve pozitif yönlü korelasyon olduğu görülmüştür. Siber zorbalık yapma ile film/video izlemek, müzik dinlemek, ders çalışmak, sosyal medyada dolaşmak ve magazin takip etmek amaçları arasında ise çok zayıf ve pozitif bir ilişki ortaya çıkmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Siber zorbalık davranışlarının yapan ve uğrayan açısından incelendiği bu çalışmada, veriler 549 kişiden çevirimiçi anket yoluyla toplanarak gerçekleştirilmiştir. Siber zorbalık göstermek kadar siber zorbalığa uğramanın da son derece yıkıcı etkileri olduğu söylenebilir. Kişiyi ve yaşamını doğrudan etkileyen, psikolojik ve ruhsal yapısını bozan bu tür davranışların, özellikle internet erişiminin ve kullanımının ucuzlaşması ve yaygınlaşması neticesinde daha da arttığı gözlemlenmiştir. Siber zorbalık davranışlarını hem yapan hem de bu davranışlara maruz kalan kişilerin, temel nedenlerini ortaya koymak, siber zorbalık davranışlarının çeşitli demografik faktörler ile internet ve sosyal medya kullanımına göre değişip değişmediğini incelemek amacıyla yapılan bu çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmış ve bu sonuçlar literatürdeki diğer sonuçlar ile karşılaştırmalı olarak tartışılmıştır. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda yasal uygulayıcılara ve ebeveynlere çeşitli öneriler sunulmaktadır.

- Günlük 7 saat ve üzeri internette vakit geçirenlerin oranı %12,7'dir. Bu oran sosyal medyada %7,5'dir. Bu sonuçlar dikkate alındığında kişilerin genel itibariyle sosyal medyada daha az fakat internette daha fazla vakit geçirdikleri görülmektedir. İnternetin sosyal medyadan oluşmadığını ve yalnızca sosyal medya kanallarıyla sınırlı olmadığını söylemek mümkündür. Kişiler oyun oynamak, film izlemek, günlük gazete okumak, araştırma yapmak, tavla, okey, kâğıt oyunları gibi çeşitli kumar faaliyetlerine katılmak amaçlarıyla da interneti kullanabilmektedir. Dolayısıyla interneti kullanım amacı kişinin siber zorbalığa uğrama durumunu etkileyebilmektedir (Duman ve Bridge, 2019).

- Herhangi bir siber tehditle karşılaştınız mı (%76,3) ve herhangi bir siber tehdit gösterdiniz mi (%97,4) sorularına katılımcılar büyük oranda "hayır" yanıtını verseler de, burada bir nokta dikkati çekmektedir. Siber zorbalığa uğradım diyenlerin (%23,7) oranı siber zorbalık yaptım diyenlerin (%2,6) oranından daha fazladır.

- Siber zorbalığa karşı haklarınızı biliyor musunuz sorusuna katılımcıların %63'ü, nereden yardım alacağınızı biliyor musunuz sorusuna ise %63,6'sı "hayır" cevabını vermiştir. Bu durumda siber zorbalık karşısında katılımcılar hem haklarını hem de nereden yardım alacaklarını bilememektedirler.

- Siber zorbalık durumunun yaşa göre değişip değişmediği incelenmiş ve yaş grupları arasında anlamlı istatistiksel farkların olduğu görülmüştür. Buna göre hem siber zorbalığa uğrayan hem de siber zorbalık yapan kişilerin 15-24 yaş arasındaki kişiler olduğu ortaya çıkmıştır. Siber zorbalığa uğrama ile siber zorbalık gösterme arasındaki ilişkiyi incelemek için yapılan korelasyon analizi sonucunda da siber zorbalık yapma ile siber zorbalığa uğrama arasında orta düzeyde bir ilişki olduğu görülmüştür. Buna göre siber zorbalık yapan kişilerin bir gün kendilerinin de siber zorbalığa uğrayacağı bu araştırmanın sonuçlarına dayanılarak söylenebilir. Her yaştan ve her cinsiyetten kişilerin siber zorbalık durumuyla karşılaşabileceği unutulmamalıdır. Bir başka dikkati çeken sonuç ise 45-54 yaş arasındaki kişilerinde siber zorbalığa uğradıklarıdır. Daha yaşlı kişiler, daha genç bireyler tarafından siber zorbalığa maruz kalmaktadır. Bu durumda interneti daha iyi bilen, daha aktif kullanan, daha güçlü kişiler, zayıf olarak görülen, interneti kullanmada sıkıntı yaşayan daha yaşlı kişilere zorbalık yapabilmektedir. Önceki çalışmalarında sonuçları bu yöndedir (Dikmen ve Tuncer, 2017; Özmen, 2018).

- Siber zorbalık durumunun cinsiyete göre farkına bakıldığında, her iki cinsiyetinde siber zorbalığa uğradığı yani hem kadınların hem erkeklerin internet ortamındaki yıkıcı psikolojik ve ruhsal baskılamaya maruz kaldığı görülmüştür. Ancak siber zorbalık gösterme davranışlarının erkeklerde daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Cinsiyete yönelik siber zorbalık durumu literatürdeki diğer çalışmaların sonuçlarıyla benzerlik taşımaktadır. Örneğin, kızların çok daha fazla siber zorbalığa uğradığı, erkeklerinse siber zorbalık göstermede kızlara göre daha önde olduğu sıklıkla vurgulanan sonuçlardandır (Korkmaz, 2016; Erbiçer, 2019)

- Siber zorbalık durumunun gelirle ilişkisine bakıldığında, siber zorbalık yapanlar açısından anlamlı bir farkın olmadığı fakat siber zorbalığa uğrayanların daha çok asgari ücret ve altı gelir düzeyine sahip kişiler olduğu ortaya çıkmıştır. Literatür incelendiğinde genel itibariyle siber zorbalıkla gelir arasında bir ilişkiye rastlanmadığı görülmektedir (Çiftçi, 2010; Eroğlu, 2011; Türkoğlu, 2013; Duman ve Bridge, 2019) ancak bizim çalışmamızda siber zorbalığa uğrama ile gelir arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Bu sonuç literatüre yeni bir tartışma konusu eklemektedir.

- Siber zorbalık davranışlarının internette geçirilen süre ile olan ilişkisine bakıldığında daha çok internette vakit geçirenlerin daha fazla zorba davranışlar sergilediği bulunmuştur. Buna göre internette

günde 7-9 saat ile 10 saat ve üzeri vakit geçiren kişiler siber zorbalık gösterme davranışlarına daha yatkındır. Ancak siber zorbalığa uğramak için internette geçirilen sürenin daha kısa olduğu görülmüştür. Buna göre 4-6 saat ile 10 saat ve üzeri vakit geçirenler siber zorbalığa uğrayabilmektedir. İnternette geçirilen süre arttıkça siber zorbalığa uğrama ihtimali de artmaktadır. Bu araştırmanın sonuçları önceki çalışmalarla benzerlik göstermektedir (Hinduja ve Patchin, 2008; Laird, 2012; Dikmen ve Tuncer, 2017; Duman ve Bridge, 2019)

- Siber zorbalık davranışlarının sosyal medyada geçirilen süre ile olan ilişkisine bakıldığında yine daha fazla sosyal medyada vakit geçirenlerin hem siber zorbalık gösterdiği hem de siber zorbalığa uğradıkları görülmüştür (7-9 saat arası ve 10 saat üzeri). Sosyal medyada geçirilen süre arttıkça siber zorbalığa uğrama riskinin de artacağı bu araştırmaya dayanılarak söylenebilir. Bu bulgu önceki çalışmalarla benzerlik göstermektedir (Hinduja ve Patchin, 2008; Laird, 2012; Dikmen ve Tuncer, 2017; Dinç, 2020: 36). Bu anlamda sosyal medya araçları siber zorbalığın en çok uygulandığı mecralar olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Akbaba, S. ve Eroğlu, Y. (2013). İlköğretim Öğrencilerinde Siber Zorbalık Ve Mağduriyetin Yordayıcıları, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29(1): 105-121.

Akça, E. B., Sayımer, İ., Salı, J. B. ve Başak, B. E. (2014). Okulda Siber Zorbalığın Nedenleri, Türleri ve Medya Okur Yazarlığı Eğitiminin Önceliği Çalışmalarındaki Yeri, *Elektronik Mesleki Gelişim Ve Araştırma Dergisi,* 2: 17-30.

Aktepe, E. (2013). Ergenlerde Siber Zorbalık ve Siber Mağduriyet, *New Symposium Journal*, 51: 31-36.

Ateş, B. ve Güler, M. (2016). Ergenlerde Siber Zorbalığın Yordayıcısı Olarak Algılanan Sosyal Yetkinlik ve Toplumsal Kaygı, *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(1): 391-408.

Aydın, M. ve Çelik, T. (2019). Velilerin Gözünden Sosyal Medyanın Ortaokul Öğrencileri Açısından Yarar ve Riskleri, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 50: 110-135.

Çiftçi, S. (2010). Dokuzuncu sınıf öğrencilerinin sanal zorbalık düzeyleri ile empatik eğilim düzeyleri arasındaki ilişki. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Enstitüsü Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.

Çivilidağ, A. ve Cooper, H. T. (2013). Ergenlerde Siber Zorba Ve Öfkenin İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma: Niğde İli Örneği, , *International Journal of Social Science Studies*, 6(1): 497-511.

Dikmen, M. ve Tuncer, M. (2017). Akademisyenlerin Siber Zorbalığa Yönelik Algıları ve Mücadele Etme Yöntemleri. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31, 675-686.

Dinç, E. S. (2020). Sosyal Medya Ortamlarında Siber Zorbalık: Lise Öğrencilerinin Siber Zorbalık Deneyimlerinin İncelenmesi, Yeni Medya Elektronik Dergisi, 4(1), 24-39

Duman, N. ve Bridge, E. N. (2019). Siber Mağduriyet, OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 10 (17), 1156-1178

Erbiçer, E. S. (2019). Siber zorbalık ve siber mağduriyetin sosyal uyuma ve bazı demografik değişkenlere göre incelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 1-24

Erdur-Baker, Ö. ve Karşut, F. (2007). Akran Zorbalığının Yeni Yüzü: Siber Zorbalık, *Eurasian Journal of Educational Research*, 27: 31-42.

Eroğlu, Y. (2011). Koşullu Öz-Değer, Riskli İnternet Davranışları, İnternet Kullanım Sıklığı Ve Siber Zorbalık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitimde Psikolojik Hizmetler Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Eroğlu, Y. ve Peker, A. (2015). Ergenlerde Akran İlişkileri İle Siber Zorbalık Statüleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, *Turkish Studies*, 10(11): 593-606.

Hinduja, S. ve Patchin, J. W. (2008). Cyberbullying: An Exploratory Analysis of Factors Related to Offending and Victimization, *Deviant Behavior*, 29(2), 1- 29

İğdeli, F. (2018). Üniversite Öğrencilerinin Siber Zorbalık, Siber Mağduriyet Ve Siber Zorbalık Duyarlılıklarının Çeşitli Değişkenler Bağlamında İncelenmesi, Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bilgisayar Ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Korkmaz, A. (2016). Siber Zorbalık Davranışları Sergileme Ve Siber Zorbalığa Maruz Kalma Durumlarının Karşılaştırılması, *TRT Akademi Dergisi,* 1(2): 620-639.

Laird, S. (2016). *Cyberbullying: Scourge of the Internet.* http://mashable.com/2016/03/03/cyberbullying-infographic/#_5DgxlRuBZqd adresinden erişilmiştir.

Özdemir, Ö. (2019). Cyberbullying As A Virtual Threat Among Youth, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi,* 41: 80-91.

Özmen, Ş. Y. (2018). Dijital Şiddet, Siber Zorbalık Ve Yeni Medya Okuryazarlığı Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11(61), 958-966

Peker, A. (2015). Ergenlerin Saldırganlık ve Siber Zorbalık Davranışları Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi, *EKEV Akademi Dergisi,* 19(61): 323-336.

Toraman, L. ve Usta, E. (2018). Ortaokul Öğrencilerinin Dijital Yerli Ve Siber Zorba Olma Durumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 37(2): 57-77.

Türkoğlu, S. (2013). Ergenlerin problemli internet kullanımları ile siber zorbalık eğilimleri arasındaki ilişkinin incelenmesi, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Yelboğa, N. ve Koçak, O. (2018). Lise Öğrencilerini Akran Zorbalığına İten Nedenlerin Değerlendirilmesi ve Artvin Örneği, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 35: 771-802.

СОЦИАЛЬНО –ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЕТЕЙ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF INCLUSIVE EDUCATION OF CHILDREN WITH DISABILITY IN AZERBAIJAN

Буньятова Айнур Рашид кызы

Преподаватель БГУ Кафедры Психология Доктор Философии По Психологии

РЕЗЮМЕ

За последние годы в нашей стране в системе инклюзивного образования произошли определенные позитивные изменения. Со стороны министерства образования было принято ряд законов, определяющих основные права детей с инвалидностью. Начиная с 2005 года Министерство образования реализует проект «Инклюзивное образование». Проект реализуется согласно постановлению Кабинета министров от 3 февраля 2005 года «Об утверждении Программы развития (на 2005-2009 годы) по организации образования в Азербайджанской Республике детей, нуждающихся в особой заботе». В рамках данной программы развития началась реализация 3 пилотных проектов. В процессе реализации проектов к инклюзивному образованию были привлечены 268 детей с ограниченными возможностями здоровья из 15 общеобразовательных и 13 дошкольных учреждений.

Как и любое новое начинание, внедрение системы инклюзивного образования сопровождается определёнными трудностями. Это подготовка персонала и подбор сотрудников, готовых работать в рамках данной программы, главной трудностью так же является – настороженное, местами даже негативное отношение родителей и детей данного процесса к совместному обучению. Основным психологическим «барьером» является страх перед неизвестным, страх вреда инклюзии для остальных участников в процессе обучения, негативные установки и предубеждения, профессиональная неуверенность учителя и т.д. Все эти проблемы ставят серьезные задачи не только перед психологическим сообществом сферы образования, но и перед методическими службами образовательных учреждений.

Ключевые слова: инклюзивное образование, зона развития, когнитивные и эмоционально-волевые процессы, дети с инвалидностью , социально –психологическая адаптация, развивающая среда, новые развивающие технологии.

Summary

In recent years, certain positive changes have occurred in our country in the system of inclusive education. The Ministry of Education adopted a series of laws defining the basic rights of children with disabilities. Since 2005, the Ministry of Education has been implementing the “Inclusive Education” project. The project is being implemented in accordance with the resolution of the Cabinet of Ministers dated February 3, 2005 “On approval of the Development Program (2005-2009) for the organization of education in the Republic of Azerbaijan for children in need of special care”. Within the framework of this development program, the implementation of 3 pilot projects has begun. In the process of project implementation, 268 children with disabilities from 15 general education and 13 preschool institutions were involved in the inclusive education.

Like any new undertaking, the introduction of an inclusive education system is accompanied by certain difficulties. These are the staff training and the selection of

the employees who are ready to work within the framework of this program; the main difficulty is also the cautious, sometimes even negative attitude of parents and children of this process towards the joint training. The main psychological "barrier" is the fear of the unknown, the fear of the harm of the inclusion for the rest of the participants in the learning process, negative attitudes and prejudices, professional insecurity of the teacher, etc. All these problems pose serious challenges not only to the

psychological community in the field of education, but also to the methodological services of educational institutions.

Key words: inclusive education, development zone, cognitive and emotional-volitional processes, children with disabilities, social and psychological adaptation, developing environment, new developing technologies

«Каждый ребенок пришел в этот мир не случайно:
он рождается потому, что должен был родиться.
У него своя жизненная миссия, которой мы незнаем,
может быть, великая, и для того он наделен
величайшей энергией духа.
И наш долг — помочь ему выполнить её».
Ш. Амонашвили.

За последние годы в нашей стране в системе инклюзивного образования произошли определенные позитивные изменения. Со стороны министерства образования было принято ряд законов, определяющих основные права детей с инвалидностью. Начиная с 2005 года Министерство образования реализует проект «Инклюзивное образование». Проект реализуется согласно постановлению Кабинета министров от 3 февраля 2005 года «Об утверждении Программы развития (на 2005-2009 годы) по организации образования в Азербайджанской Республике детей, нуждающихся в особой заботе». В рамках данной программы развития началась реализация 3 пилотных проектов. В процессе реализации проектов к инклюзивному образованию были привлечены 268 детей с ограниченными возможностями здоровья из 15 общеобразовательных и 13 дошкольных учреждений.

В 2015 году в рамках сотрудничества Министерства образования АР и Детского фонда ООН (UNICEF) была проанализирована проделанная работа и международный опыт в инклюзивном образовании, и организация образования детей с ограниченными возможностями здоровья перешла на новый этап.

Начиная с 2015-2016 учебного года с целью привлечения детей с ограниченными возможностями здоровья к совместному обучению с другими детьми в общеобразовательных учреждениях в стране началась реализация проекта «Применение инклюзивного образования на уровне начального образования». Для этого в четырех инклюзивных школах г. Баку (№202 , №220, №138 , №252) при наличии в каждой из них по два инклюзивных класса по 4 ребенка с ограниченными возможностями здоровья были зачислены в первый класс. На данный момент около 40 детей (I, II, III классы) получают образование в инклюзивных классах.

Далее, 14 декабря 2017 года, было подписано распоряжение «О утверждении Государственной программы по развитию в Азербайджане инклюзивного образования для лиц с ограниченными возможностями здоровья в 2018-2024 гг.». Его целью является обеспечение образования лиц с ограниченными возможностями здоровья с равным доступом к образованию на всех уровнях и создание беспрепятственной среды для их образования.

В рамках этой программы со стороны UNICEF при финансировании Евросоюза и поддержке Минобразования Азербайджана, реализуется проект , который называется «Расширение качественного инклюзивного образования для детей с ограниченными возможностями здоровья». За прошедшие полтора года в рамках проекта было подготовлено 5 тысяч учителей начальных классов общеобразовательных школ в 7 регионах Азербайджана – Баку, Сумгаите, Губе, Гяндже, Шеки, Газахе и Агджабеди. В рамках тренингов педагогам на основе успешных примеров в разных странах мира разъясняются концепция и основные принципы инклюзивного образования, предоставляются методические рекомендации.

Так же в некоторых школах Баку, Сумгаите, Гянджа, Газах, Губа, Шеки и Агджабеди были открыты ресурсные центры для развития учителей в сфере инклюзивного образования. Все центры были оснащены нужным техническим оборудованием и наглядными материалами.

Главной задачей центра заключается создание условий для педагогического коллектива по обсуждению вопросов, связанных с обучением и преподаванием, а также с методами и возможностями развития. Таким образом и будет предоставлена возможность совместными усилиями осмысливать практику своей работы, оказывать влияние на используемые методы и стратегии в их классах и школах.

Согласно Декларации о правах защиты детей с инвалидностью, д**ети с инвалидностью это** – дети, имеющие нарушение здоровья со стойким расстройством функций организма, обусловленное заболеваниями, последствиями травм или дефектами, приводящее к ограничению жизнедеятельности и вызывающее необходимость их социальной защиты. (Словарь терминов по правам ребенка, 2006 г.)

В контексте проблемы инклюзивного образования, принято рассматривать медицинскую и социальную модели инвалидности.

МЕДИЦИНСКАЯ МОДЕЛЬ	***СОЦИАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ***
Ребенок несовершенен	Каждый ребенок ценен и принимается таким, какой он есть
Диагноз	Сильные стороны и потребности, определяемые самим ребенком и его окружением
Вешание ярлыков	Определение барьеров и решение проблем
Нарушение становится центром внимания	Проведение мероприятий, нацеленных на результат
Оценка потребностей, мониторинг, терапия нарушений	Доступность стандартных услуг с использованием дополнительных ресурсов
Сегрегация и предоставление отдельных, особых услуг	Подготовка и обучение родителей и специалистов
Ординарные потребности откладываются	«выращивание» отношений между людьми
Восстановление в случае более или менее нормального состояния, иначе сегрегация	Различия приветствуются и принимаются. Инклюзия каждого ребенка.
Общество остается неизменным	Сообщество развивается

В соответствии с традициями советского обучения, дети с инвалидностью обучались либо на дому, либо в специальных образовательных учреждениях. Практиковавшаяся в то время система

специальных заведений закрытого типа (школы-интернаты) имела ряд негативных особенностей, одним из которых являлось отсутствие социального опыта взаимодействия с внешней средой. В формате специализированного или индивидуального обучения не воссоздаются естественные условия социума, ребенок не включается в разнообразные жизненные ситуации, не приобретает необходимых практических навыков.

Развитие ребенка в таких условиях не благоприятствует овладению им новыми социальными связями и подготовке к независимому, самостоятельному образу жизни. Полученные знания не всегда оказываются применимыми к окружающей действительности.

Многие исследователи рассматривали влияние физических недостатков на развитие личности, так в частности, Л.С. Выготский (о формировании вторичного дефекта в том случае, если социальное окружение не компенсирует психофизиологического нарушения развития, а наоборот, детерминирует его). Согласно исследованию Л.И. Божович, тяжелое хроническое соматическое заболевание существенно изменяет прежде всего всю социально - психологическую ситуацию развития человека. Оно изменяет уровень ее психических возможностей осуществления деятельности, ведет к ограничению круга контактов с окружающими людьми.

Особое значение для решения проблемы адаптации имеют работы зарубежных психологов, в которых особое внимание уделяется связи личностных нарушений в детстве с психологическими проблемами личности во взрослом возрасте (З. Фрейд, А. Адлер, Э. Эриксон, К. Хорни).

Согласно взглядам А.Адлера, физический дефект тела, формирует комплекс неполноценности, который блокирует полноценное формирование личности.

Х. Райнпрехт отмечал, что родители должны принимать своего ребенка таким, какой сделала ее природа. Принятие и есть помощь, которую мы можем дать ребенку с особыми потребностями. Поэтому я считаю, что интеграция детей с инвалидностью в общее образование крайне важна со многих точек зрения и, в первую очередь, их полноценной интеграции в общество.

Критерием качества образовательной среды является способность обеспечить ребенку личностное развитие и интеграцию в общество. В первую очередь это переход к подлинному взаимодействию и общению всех детей без отличий. За такой подход отвечает социальная модель инвалидности.

Как и любое новое начинание, внедрение системы инклюзивного образования в нашей стране сопровождается определёнными трудностями. Это подготовка персонала и подбор сотрудников, готовых работать в рамках данной программы, главной трудностью так же является – настороженное, местами даже негативное отношение всех участников данного процесса к совместному обучению. Основным психологическим «барьером» является страх перед неизвестным, страх вреда инклюзии для остальных участников в процессе обучения, негативные установки и предубеждения, профессиональная неуверенность учителя и т.д. Все эти проблемы ставят серьезные задачи не только перед психологическим сообществом сферы образования, но и перед методическими службами образовательных учреждений.

Обнаружено, что инклюзивное образование при его грамотной организации меняет не только мотивацию школьников, обучающихся рядом со своими сверстниками-инвалидами, но и способно радикально менять педагогическую позицию учителей.

Помимо этого, родители здоровых детей часто высказывают опасения, что развитие их ребенка может задерживаться присутствием тех, кто требует значительной поддержки. Важным при работе с данной категорией родителей мы считаем донести уже накопленный опыт, доказывающий, что успеваемость здоровых детей не становится хуже, а часто их показатели оказываются выше в интеграционных условиях, чем в простом классе массовой школы.

Доказано из зарубежных опытов, что включение особенных детей в общеобразовательную среду – дает не только очевидные эффекты для их обучения, развития и социализации, но, что не менее важно, – учит их нормально развивающихся сверстников ценить свое здоровье и природные способности, совершать усилия, чтобы преодолевать школьные трудности, собственную лень, интеллектуальное несовершенство.

Отсюда вытекает одна из первоочередных задач — формирование в обществе толерантного отношения к детям (к людям) с недостатками в физическом и (или) психическом развитии, позволяющего не только сосуществовать, но и жить полной жизнью всем независимо от состояния здоровья.

Необходимо также понимать, что, несмотря на наличие каких-то общих черт, все особые дети абсолютно разные. Поэтому требуется ряд предварительных шагов по организации взаимодействия таких детей с учителями и одноклассниками и постоянное индивидуальное сопровождение в учебном процессе. Перечислим их.

1. Необходим предварительный контакт с теми учителями, с которыми ребенок будет работать.
2. Необходимо тактично предупредить одноклассников о том, что с ними будет учиться такой ребенок.
3. Нужно найти нескольких детей-волонтеров, которые могли бы общаться с ним на переменах.
4. Необходимо принять ряд правил, связанных с контролем успеваемости, облегчающих ему школьную адаптацию:

— при опросе отвечать в любой удобной для него форме (письменной или устной), возможно, на компьютере;

— при написании контрольной работы давать дополнительное время;

— при необходимости разрешать переписывание контрольной работы;

— принимать работу позже установленного срока;

— оценивать собственный прогресс ребенка, не сравнивая его с другими, на протяжении длительного времени.

5. Нужно искусственно создавать ситуацию успеха на уроках по тем предметам, которые являются сильной стороной такого ребенка, чтобы дети иногда обращались к нему за помощью.

Основная задача учителя создать атмосферу в классе, которая будет способствовать для развития творческих способностей учащихся, для приобретения новых знаний.

Наиболее ярко этот уровень педагогического взаимодействия рассмотрен в системе К.Роджерса. Он различает два типа учения, где первый представляет из себя - принудительное и безличностное обучение, направленное на усвоение знания и отягощенное оцениванием извне, а второй - свободное и самостоятельное развитие учащихся, где учитель помогает ученику выразить себя. Заинтересованность в успехе ученика, благожелательная атмосфера помогает, облегчает обучение, способствует самоактуализации и дальнейшему развитию ученика. Такое обучение представляет собой не метод, а «совокупность ценностей учителя, куда входит убеждение в личном достоинстве каждого человека, в значимости для каждой Личности способности к свободному выбору и ответственности за его последствия, в радости учения как творчества».

К. Роджерс считает, что учитель сможет создать в классе нужную атмосферу, если будет руководствоваться следующими принципами:

1. С самого начала и на всем протяжении учебного процесса демонстрировать детям свое полное к ним доверие.
2. Помогать учащимся в формулировании и уточнении целей и задач, стоящих как перед группами, так и перед каждым учеником в отдельности.
3. Всегда исходить из того, что у школьников есть внутренняя мотивация к учению.
4. Выступать для учащихся как источник разнообразного опыта, к которому всегда можно обратиться за помощью, столкнувшись с трудностями в решении той или иной задачи.
5. Выступать в такой роли для каждого ученика.
6. Развивать в себе способность чувствовать эмоциональный настрой класса и принимать его (соизмерять свои действия с этим настроем).
7. Быть активным участником группового взаимодействия.
8. Открыто выражать в классе свои чувства.
9. Стремиться к достижению эмпатии, позволяющей понимать чувства и переживания каждого школьника.
10. Хорошо знать самого себя.

Таким образом, можно сделать вывод, что инклюзивная практика предполагает повышение качества жизни особого ребенка и его семьи, не ухудшая в то же время качества жизни других участников образовательного процесса, предполагает создание необходимых условий для достижения успеха в социально- психологической адаптации и образовании всеми без исключения детьми независимо от их индивидуальных особенностей, учебных достижений, языка, культуры, их психических и физических возможностей.

Литература

1. Битов А.Л. "Особый ребенок исследования и опыт помощи" проблемы интеграции и социализации,– М.: Правда, 2000,С.254
2. Риезер Р., Котов В. "Медицинская и социальная модели инвалидности",- РОООИ "Перспектива", 2000.
3. Шварц С. "Пересматривая наше понимание инклюзии и определяя ее значение для детей". Материалы Национальной Недели инклюзивного образования США, 2001.
4. Инклюзивное образование, http://www.deti.rian.ru/grani
5. Специальная педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. Назаровой. –М. : Издательский центр «Академия», 2009.
6. Шаповаленко И.В. «Возрастная психология» -М. : Издательский центр «Гардарики» , 2005
7. Реан А. «Психология личности» - П: Издательство «Питер», 2016

PSİXOSOSİAL REABLİTASİYA XİDMƏTLƏRİNİN TƏŞKİLİNDƏ SOSİAL İŞÇİNİN ROLU

THE ROLE OF THE SOCIAL WORKER IN THE ORGANIZATION OF PSYCHOSOCIAL REHABILITATION SERVICES

Hacıyeva Aynur Şakir qızı

Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi Psixi Sağlamlıq Mərkəzi Reablitasiya şöbəsinin Sosial işçisi, Azərbaycan Universiteti Sosial işin təşkili kafedrasının müəllimi

ÖZƏT

ÜST-nin təyininə görə reabilitasiya, imkanları məhdudlaşdırıcı (əlilləşdirici) vəziyyətlərin, pozuntuların təsirini azaltmağa və individin cəmiyyətə optimal inteqrasiyasına istiqamətlənmiş tədbirlər məcmusudur. Psixososial reablitasiya prosesində sosial işçinin rolu və fəaliyyəti olduqca əhəmiyyətlidir. O, müxtəlif müdaxilələr vasitəsilə şəxsin, qrupun və ya cəmiyyətin həyat keyfiyyətlərinin və rifah halının yaxşılaşdırılması üçün çalışan, eyni zamanda psixi sağlamlıq problemləri yaşayan insanların ehtiyaclarının düzgün qarşılanması üçün xidmətləri təbliğ edən və həmin xidmətlərə çıxış üçün imkanları göstərə bilən mütəxəssisdir. Məqalədə psixi pozuntuları olan şəxslərin müalicəsində psixososial reablitasiyanın, xüsusi ilə sosial işçinin rolu və fəaliyyət istiqamətləri araşdırılır.

Açar sözlər: sosial işçi, psixososial reablitasiya, psixi sağlamlıq

Summary

According to the WHO, rehabilitation is a set of measures aimed at reducing the impact of restrictive (disabling) situations and disorders and the optimal integration of the individual into society. The role and activity of the social worker in the process of psychosocial rehabilitation are very important. He or she works to improve the quality of life and well-being of an individual, group, or community through a variety of interventions, besides promotes services to meet the needs of people with mental health problems and provides access to those services. The article examines the role and activities of psychosocial rehabilitation, especially the social worker, in the treatment of people with mental disorders

Key words: social worker, psychosocial rehabilitation, mental health

Giriş

Psixososial reabilitasiya- əlilliyi olan şəxslərin sosial mühitdə özünün müstəqil fəaliyyət göstərməsinin həyata keçirilməsinə nail olmaqdır üçün keçirilən prosesdir. O, psixi pozuntusu olan şəxslərin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini, eyni zamanda bu şəxslərdə həyat keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə təkan verən sosial mühitə uyğunlaşmanı nəzərdə tutur [22]. Dərman müdaxiləsi insanlara sağalma prosesində simptomların aradan qaldırılmasına kömək etsə də, stabil psixi vəziyyət üçün həyat prosesində gündəlik işlərin, tapşırıqların yerinə yetirilməsi vacibdir. Bu məhz psixososial reabilitasiyanın prioritet məsələsidir. Pozuntunu müalicə etmək üçün pasiyentə kompleks yanaşılmalıdır. Kompleks yanaşmada isə müalicə və psixososial reabilitasiya qarşılıqlı əlaqədədir [23]. Beləliklə, reabilitasiya pasiyentin normal ətraf mühitdə sosial keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsini və cəmiyyətdə iştirakının dəstəklənməsini, pasiyentin, onun ailəsinin həyat keyfiyyətlərinin yüksəldilməsini və müstəqilliyinin təmin edilməsini özündə birləşdirir. Burada əsas işin məqsədi şəxsin ən az dəstəklə yaşayışının təmin olunmasına çalışmaqdır [8]. Bu zaman reabilitasiyada əsas iş sosial işçinin üzərində düşür. Sosial işçi reabilitasiya prosesində fərdlər və cəmiyyətlər üçün optimal səviyyədə fəaliyyət göstərir, həmçinin fərd üçün imkanların məhdudlaşdırılmasını minimuma endirməyə çalışır [16].

Ölkəmiz psixososial reabilitasiya zamanı sosial işin aktuallığını qanunvericilik səviyyəsində dəstəkləyir. Azərbaycan Respublikasında bu məqsədlə 2008-ci il oktyabrın 2-də əlilliyi olan insanların hüquqlarının qorunması, diskriminasiya ilə mübarizə, qanun qarşısında bərabərlik, reabilitasiyanın həyata keçirilməsi, imkanların genişləndirilməsi və onların potensialının gücləndirilməsi, sosial müdafiə və cəmiyyətə inteqrasiyasını məqsəd qoyan əlilliyi olan insanların hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş "Əlilliyi olan insanların hüquqları üzrə BMT Konvensiyası və əlilliyi olan insanların hüquqları üzrə BMT Konvensiyasının Fakultativ protokolunun ratifikasiyası haqda" qanun qəbul olunmuşdur. 2009-cu il 28 yanvarda Azərbaycanda əlilliyi olan insanlar haqda BMT Konvensiyası və əlilliyi olan insanlar haqda BMT Konvensiyasının Fakultativ protokolu rəsmi qüvvəyə minmişdir. 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikası əlilliyi olan insanların hüquqları üzrə BMT Komitəsinə BMT Konvensiyasının reallaşdırılması haqda ilk hesabatı təqdim etmişdir. Bu konvensiyanın 26-cı maddəsi abilitasiya və reabilitasiya məsələlərini əhatə edir. Maddədə bildirilir ki, iştirakçı dövlətlər o cümlədən, digər əlillərin dəstəyi ilə, əlillərə maksimum müstəqilliyə, tam fiziki, əqli, sosial və peşəkar qabiliyyətlərə nail olmaq və bunları qoruyub saxlamaq imkanı vermək və onları həyatın bütün sahələrinə cəlb etmək istiqamətində əməli tədbirlər görürlər. Bunun üçün iştirakçı dövlətlər kompleks abilitasiya və reabilitasiya xidmətləri proqramlarını, xüsusilə də təhsil, səhiyyə, məşğulluq və sosial xidmət sahəsində müvafiq olaraq təşkil edir, möhkəmləndirir və genişləndirirlər. Bu məqsədləri reallaşdırmaq məqsədilə "Əlillərin hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunun 20.5-ci maddəsi sosial işçi hazırlığını əhatə edir. Maddədə bildirilir ki, dövlət əlilliyi olan şəxslərin təhsili və peşə hazırlığı üçün kadrların, o cümlədən sosial işçilərin və digər mütəxəssislərin hazırlanmasını təmin edir.

Azərbaycanda müasir psixososial reabilitasiyanın inkişafı

Avropada psixi pozuntuların mənfi nəticələrinin azaldılması məqsədilə Avropa Regionunun 52 ölkəsinin nümayəndələri tərəfindən 14 yanvar 2005-ci ildə Finlandiyanın paytaxtı Helsinki şəhərində Psixi Sağlamlığın Qorunması üzrə Avropa Fəaliyyət Planı qəbul edilmişdir [7]. Azərbaycan Respublikası da qeyd edilən sənədlərə imza atmış və onun əsasında tərtib edilmiş "Fəaliyyət Planı"-nın yerinə yetirilməsi ilə bağlı öz üzərinə öhdəlik götürmüşdür. 2013-cü ildə "Psixi Sağlamlıq sahəsində milli strategiya" qəbul olunmuşdur [1] . Həmin sənəddə pasiyentlərin psixososial reabilitasiya proqramına xüsusi diqqət yetirilmiş, 5-ci maddənin (Xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi və ağır psixi pozuntuları olan şəxslərin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin təmin edilməsi) 5.4.-cü bəndi psixososial reabilitasiyanın və ağır psixi pozuntuları olan şəxslərin cəmiyyətdə inteqrasiyasının inkişaf etdirilməsinə həsr olunmuşdur. Həmin sənəddə ölkədə psixi pozuntuları olan şəxslər tərəfindən cəmiyyətdə fəaliyyətin optimal səviyyəsini təmin etmək üçün lazım olan vərdişlərin əldə edilməsi və ya bərpa olunmasına yönəlmiş psixososial reabilitasiya sisteminin yaradılması, fərdin ehtiyaclarına ünvanlanması və onun yardım üçün müraciət etməsi anından başlayaraq ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi qeyd olunur. Eyni zamanda Psixiatriya sahəsində çalışan bir neçə baş mütəxəssisin İtaliyanın Triyest şəhərində baş tutmuş Ümümdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) Kollaborativ Mərkəzinin Franko Bazalya Məktəbində təşkil edilmiş təcrübə və təlim məktəbindən faydalanması Azərbaycanda deinstitualizasiya yolunda ilk addımlarından biri olmuşdur [20] .

Respublika Psixi Sağlamlıq Mərkəzi və psixososial reabilitasiya şöbəsi 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən Psixi Sağlamlıq sahəsində Milli strategiyanın reallaşdırılması məqsədilə yaradılmışdır. Yaradılan yeni xidmət sahəsi olan psixososial reabilitasiya şöbəsində keyfiyyəti artırmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Psixososial reabilitasiya şöbəsi ilk işə başlarkən Türkiyə Cümhuriyyəti Bolu İzzet Baysal adına Ruhi Əsəb Xəstəlikləri xəstəxanası, Litvanın Vilnüs şəhərinin "Vasaras" xəstəxanasının nəzdində fəaliyyət göstərən Psixososial Reabilitasiya mərkəzi ilə yaxından əməkdaşlıq etmişdir. 2012-ci ilin yayında Vasaras xəstəxanasının əməkdaşları Azərbaycana reabilitasiya proqramını inkişaf etdirmək üçün ilk səfərlərini təşkil etmiş, həmin ilin sentyabr ayında Psixi Sağlamlıq Mərkəzinin reabilitasiya sahəsində çalışan bir qrup əməkdaşı Litvaya reabilitasiya proqramını öyrənmək məqsədilə səfər etmişdilər. Azərbaycanda reabilitasiyanı inkişaf etdirmək üçün 2012-ci ildə "Psixi Sağlamlıq Sahəsində sosial iş" mövzusu üzrə treninq təşkil edilmişdir. 2013-cü ildə Litvalı mütəxəssislər tərəfindən "Azərbaycan Psixi Sağlamlıq müəssisələrində psixososial reabilitasiyanın aparılması" üzrə yeni təlim aparılmışdır. 2013-cü ildə "Müsahibənin alınması üsulları" və "Psixi Sağlamlıq sahəsində stiqmanın qarşısının alınmasına yönəlmiş müsahibə üsulları" mövzuları üzrə digər treninq təşkil olunmuşdur. Psixososial reabilitasiya əməkdaşları 2013-cü ildə Türkiyə

Cumhuriyyəti Bakanlığına bağlı Ankara Dışkapı Yıldırım Beyazıt Eğitim ve Araşdırma Hastanesində təcrübi proqramda iştirak etmişlər.

Psixososial reabilitasiyanın aparılması

Psixi Sağlamlıq Mərkəzində keçirilən psixososial reabilitasiya proqramı multidistiplinar komanda tərəfindən həyata keçirilir. Multidisiplinar komanda ilk olaraq böyüklər (18 yaşdan yuxarı) sonra isə uşaq və yeniyətmələr üçün xidmət göstərməyə başlayıb. Multidisiplinar komandanın qurulmasında əsas prinsip Bio-Psixo-Sosial Model tutularaq, hər sahəni əhatə edəcək işin aparılması üçün komandaya psixiatr, psixoloq, sosial işçi və digər ixtisaslı mütəxəssislər daxil edilmişdir. Bu sahədə ardıcıl aparılan işlər biopsixososial modelə keçməyə böyük dəstək olur [20]. Multidistiplinar komandanın üstünlüyü mütəxəssislərlə əlaqənin intensivliyi və problemin həllinə hərtərəfli yanaşmadır.

Şəxsin individual ehtiyacları və resursları nəzərə alınaraq reabilitasiya planları qurulması üçün "CARE" modeli tətbiq olunur [19]. Hollandiyalı mütəxəssislərin tətbiq etdiyi bu model, digər reabilitasiya modeli olan Boston modelindən fərqli olaraq bizim mədəni mühitə və mental dəyərlərə daha uyğun olduğu üçün seçilmişdir. Əgər Boston modeli istifadəçinin və yalnız onun istəkləri ilə seçilən reabilitasiya planı və proqramlarını nəzərdə tutursa, "CARE" modeli daha çox mütəxəssis tərəfindən yönəldilərək təklif olunan proqramlardan ən azından istifadəçi tərəfindən motivasiya olunaraq sınanması üçün təşviq edilməsinə əsaslanır. Reabilitasiyada keys-menecment aparıcı vəzifədir [11, 15]. "CARE" modeli hər bir istifadəçinin öz keys-menecerinin olmasını nəzərdə tutulur. Keys-menecer ilk görüşdən reabilitasiya planı reallaşanadək pasiyentin kuratoru rolunu oynayır. O, pasiyentin mütəxəssilərlə görüşlərini təmin edərək, lazımi qrup və individual proqramlarda iştirakını tənzimləyir. Eləcə də, valideynlərlə daimi əlaqədə olaraq istifadəçinin ehtiyaclarını və qarşılaşdığı çətinliklərin aradan qaldırılmasını təmin etməyə çalışır. Multidisiplinar komandanın hər bir üzvü keys-menecer olmalıdır. Komanda daxilində mütəxəssislərin bir-birini əvəz edə bilməsinin təmin edilməsi əsas keyfiyyətlərdən biridir. Beləliklə, multidisiplionar komanda müstəqil şəkildə ayrı-ayrı ixtisas profillərinə sahib olan mütəxəsislərin profesional keyfiyyətlərə inam əsasında daxili qarşılıqlı əlaqələrinə əsaslanan birlikdir. Belə yardım ekonomik cəhətdən daha münasib olub, ağır psixi pozuntusu olan şəxslərə istiqamətlənmişdir [10].

Psixi Sağlamlıq Mərkəzində psixososial reabilitasiya prosesləri pasiyentin tələbatından asılı olaraq dəyişir. Bu proseslərə psixiatr, psixoloq, sosial işçi konsultasiyası, koqnitiv remediasiya terapiyası, əmək terapiyası, psixoterapiya, qrup terapiyası, art terapiya, dram terapiyası, "Sand" terapiya (qum terapiyası), film terapiyası yoga və ayrı- ayrı zamanlarda təşkil edilmiş xüsusi proqramlar (makiaj kursları, ingilis dili, rus dili, komyuter kursları, rəsm kursları, sirniyyat kursları və digərləri) daxildir. Reabilitasiya proqramının davametmə müddəti pasiyentin vəziyyəti və tələbatından asılıdır.

Psixososial reabilitasiyanın nəticələri

Bildiyimiz kimi psixososial reabilitasiya ağır psixi pozuntular zamanı pasiyentlərin daha optimal şəkildə sosial həyata adaptasiya olunması imkanlarını genişləndirir. Psixososial reabilitasiyanın əhəmiyyətliliyini vurğulamaq üçün həm avropanın müxtəlif dövlətlərində eyni zamanda şərq ölkələrində müxtəlif istiqamətli tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlara nəzər saldıqda reabilitasiyanın əhəmiyyətliliyinin tədqiqi şəkildə təsdiq olunmasını görürük. Məsələn:

Remissiya mərhələsində olan ambulator pasiyentlər iki randomizə olunmuş qrupa ayrılmışdır. Əsas qrup monomedikamentoz müalicə, kontrol qrup isə monomedikamentoz müalicə və psixososial reabilitasiya xidmətləri almışdır. Tədqiqatda müəyyən edilmişdir ki, psixososial reabilitasiya klinik göstəricilərə effektiv təsir edir [2, 24]. Digər tədqiqat zamanı psixi maarifləndirmənin əhəmiyyəti vurğulanmağa calışılmış və alınan nəticələr fərziyyənin doğruluğunu sübut etmişdir. Psixi maarifləndirmə psixososial reabilitasiya proqramının bir hissəsi olub pasientlərə və onların ailəsinə xəstəlik, onun simptomları, residivlər, krizis vəziyyətində edilə biləcək işlər, simptomlarla mübarizə aparma yolları haqqında informasiyanın verilməsi, bu zaman doğru müdaxilələrin aparılmasını və digər vacib informasiyaları əhatə etmişdir. Çində ambulator müalicə alan ağır psixi pozuntusu olan pasiyentlərlə aparılan tədqiqat göstərdi ki, psixomaarfiləndirmə pasiyentlərə simptomların ağırlığı enməsinə, fəaliyyət imkanlarının genişlənməsinə və hospitalizasiya müddətinin azalmasına effektiv təsir edir [9]. Reabilitasiya proqramı neqativ əlamətlər ilə mübarizə aparma zamanı xüsusilə effektivdir.

Bildiyimiz kimi, pasiyent psixotik vəziyyətdən sonra remissiya mərhələsinə keçəndə produktiv simptomlar aradan qalxsa da neqativ simptomlar çox zaman qalır və pasiyentin sosial adaptasiya imkanlarını çətinləşdirir. Bu müdaxilə pasientlərin davranış vərdişlərinin yaxşılaşmasına o da öz növbəsində sosial vərdişlərə, koqnitiv fəaliyyətə, bütünlükdə psixososial adaptasiyaya təsir edir. Yaxşılaşma əsasən passiv sosial uzaqlaşma, affektin kütləşməsi, hərəkətlərdə ləngimədə özünü göstərmişdir [13, 14, 21]. Koqnitiv remidiasiyanın ağır psixi pozuntusu olan pasiyentlərin koqnitiv fəaliyyətinə qənaətbəxş təsiri vardır. Bu proqrama daxil edilmiş pasiyentlərin nəticələrində təfəkkür pozuntuları göstəriciləri arasında əhəmiyyətli və orta dərəcəli diferensasiya olunmuş yaxşılaşma olmuşdur [12].

Psixi Sağlamlıq Mərkəzi ağır psixi pozuntusu olan pasiyentlərin həyat bacarıqları profilini yaxşılaşdırmaq üçün fəaliyyət göstərdiyi müddətdə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. İlkin olaraq 2013-cü ilin iyun ayında Bakıda "İçəri Şəhərdə" "Avropa şəhərciyi günləri" münasibəti ilə təşkil olunmuş sərgidə xəstələrin iştirakı ilə onların əl işlərinin, rəsmlərinin, gil və taxtadan hazırlanmış suvenirlərinin və digər əşyalarının ilk dəfə cəmiyyətdə təqdimatı keçirildi. 2014-cü pasiyentlərimiz ildə Bədən İnsan və Səs (Body Human Sound) layihəsində iştirak etmişdir. Bu layihə çərçivəsində müxtəlif həssas qrupları bir yerə yığaraq diskriminasiya və diskriminasiya ilə mübarizə üçün Şəhriyar adına mədəniyyət evində tədbir həyata keçirilmişdir. 2014-2019 cü illərdə İsr plazada keçirilən yeni il və novruz yarmarkalarında pasiyentlərin əl işləri nümayiş olunmuşdur. 2014-cü ildə pasiyentlərin"Dünya mənim gözümlə" adlı fotosərgisi olmuşdur. 2016-cı ildən AZZA ilə əməkdaşlığa başlanılmış və pasiyentlər üçün şirniyyat kursları və İşıq layihəsi təşkil edilmişdir. Psixososial reabilitasiya şöbəsi eyni zamanda Kapoera federasiyası ilə də əməkdaşlıq edir və pasiyentlərin federasiyanın müxtəlif tədbirlərində və kurslarında iştirakını təmin edir. 2018-ci ildə pasiyentlərin əl işləri sahəsində bacarıqlarının artırılması üçün xarici mütəxəssislər tərəfindən ixtisaslaşmış dərslər həyata keçirilmişdir.

Psixososial reabilitasiya zamanı sosial işçinin vəzifələri

Psixi Sağlamlıq üzrə sosial işçilər psixi sağlamlıq müəssisələrində və ictimai təşkilatlarda işləyirlər.

Sosial işçilər müştərinin problemləri və ehtiyaclarını hərtərəfli araşdırmaq üçün müştəri ilə birlikdə müxtəlif mənbələrdən məlumat toplayır, problemlərin spesifik aspektlərinin güclü tərəflərini və ya müştərinin sosial konteksinin problem və güclü tərəflərini, öyrənmək üçün spesifik yoxlama alətlərindən istifadə edirlər. Bunu reallaşdırmaq üçün sosial işçilər qısa və uzun müddətli məqsədləri və onlara nail olmaq üsullarını nəzərə almaqla müştəri ilə birgə xidmət planı qururlar. Onlar məsləhətlər, yardım proqramları, böhran zamanı müdaxilələr, sosial reablitasiya da daxil olmaqla müştərilər, onların ailələri və cəmiyyətləri ilə birgə müxtəlif psixoloji müdaxilələr həyata keçirirlər. Sosial işçilər eyni zamanda cəmiyyətin resursları və ehtiyacları arasında fərqi müəyyən etmək üçün şəxslər və qruplarla danışıqlar aparır, psixi pozuntularla zərəri minimuma endirmək üçün şəxsi və ya ailəsini cəmiyyətin resurslarına yönləndirirlər. Son olaraq, pasiyenti anlamaq, onunla düzgün rəftar etmək və dəstəkləmək üçün ailə üzvlərinə məsləhət vermək və yardımçı olmaq sosial içşinin başlıca vəzifələrindəndir [1].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi. Psixi Sağlamlıq Sahəsində Milli Strategiya: Bakı : 2011.
2. İsmayılov, F. (15 Oktyabr 2019 il) Azərbaycanda Psixi Sağlamlıq Xidmətləri
3. İsmayılov F., Keykens R.,Yodkayte D.,. Psixi Sağlamlıq və İnsan Hüquqları. Psixiatriya qlobal təşəbbüs, İnkişaf Naminə İctimai Təşəbbüs; 2013. s.
4. Lyuis O., Maxaşvili N., İsmayılov F. Psixi Sağlamlığın qorunması probleminin siyasətdə, istifadəçilərin maraqların müstəqil təmsil olunması və lobbiçilik strategiyalarında aktuallaşdırılması. Psixiatriya qlobal təşəbbüs, İnkişaf Naminə İctimai Təşəbbüs; 2013. s.100.
5. Parker K., Leviçkayte K., İsmayılov F. Psixi Sağlamlıq Xidməti İstifadəçiləri Hərəkatı: Fərdi Təşəbbüslərdən Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Qədər. Psixiatriya qlobal təşəbbüs, İnkişaf Naminə İctimai Təşəbbüs; 2013. s.

6. Saraseno B., Lukoşaytite R., İsmayılov F. Yaşayış yeri üzrə psixi sağlamlığın qorunması sferasında xidmətlər. Psixiatriya qlobal təşəbbüs, İnkişaf Naminə İctimai Təşəbbüs; 2013. s. 111.
7. Ümumdünya Səhiyyə təşkilatı. Avropa ölkələri səhiyyə nazirlərinin konfransı. Psixi sağlamlığın qorunması üzrə Avropa Bəyannaməsi: Problemlər və həlli yolları; Helsinki: 2005.
8. Clinical practice guidelines in the Spanish NHS Ministry of Health and Social Policy, Clinical Practice Guidelines for Psychosocial Interventions in Severe Mental Illness, Ministry of Science and Innovation; 2009; p. 143.
9. Chien WT., Lee IY. The mindfulness-based psychoeducation program for Chinese patients with schizophrenia. Psychiatr Serv 2013 1;64(4):376-9.
10. Deborah R. Becker and Robert E. Drake. A Working Life for People with Severe Mental Illness. Oxford university press; 2003 p. 213.
11. Elizabeth C. Thomas, K. E. (2018). Person-Oriented Recovery of Individuals With Serious Mental Illnesses: A Review and Meta-Analysis of Longitudinal Findings. *69*(3), 259-267.
12. Eack SM., Mesholam-Gately RI., Greenwald DP., Hogarty SS., Keshavan MS. Negative symptom improvement during cognitive rehabilitation: results from a 2-year trial of Cognitive Enhancement Therapy. Psychiatry Res 2013; 30;209(1):21-6.
13. Eack SM. Cognitive remediation: a new generation of psychosocial interventions for people with schizophrenia. Soc Work 2012;57(3):235-46.
14. Kaneko Y., Keshavan M. Cognitive remediation in schizophrenia. 2012;10(3):125-35.
15. Marc Gelkopf, L. L.-I. (July 2016). A strengths-based case management service for people with serious mental illness in Israel: A randomized controlled trial. *Psychiatry Research*, 182-189.
16. Michon HW., van Weeghel J., Kroon H., Schene AH. Person-related predictors of employment outcomes after participation in psychiatric vocational rehabilitation programmesa systematic review. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology 2005; 40*(5):408-16.
17. Ofelia Altomare, M. R. (2003). Community Health System. B G. Ragnetti (Edt.), *First İnternational Meeting for the building of community health care systems among CEİ area countries* (Page 11). Trieste: Friuli Venezia Giulia - Regional Aldermanship for Health and Social Protection, the Cİty of Trieste
18. Roberto Nuno, K. C. (April 2012) Integrated care for chronic conditions: The contribution of the ICCC Framework. *Health Policy, Volume 105*,(Issue 1), Pages 55-64
19. Siti S Kasmani, E. C. (May 2018). A Multilevel Bidirectional Linkage Model in Enhancing Continuity of Psychiatric Care,. *Health & Social Work, 43*(2), 126-130.
20. Sundaram, S. K. (2018). Tracing the development of psychosocial rehabilitation from its origin to the current with emphasis on the Indian context. *Indian journal of psychiatry, 60(Suppl 2),* S253–S257
21. Saperstein AM., Kurtz MM. Current trends in the empirical study of cognitive remediation for schizophrenia. Can J Psychiatry 2013;58(6):311-8. 84
22. World Health Organization. Division of Mental Health, WHO Initiative of Support to People Disabled by Mental Illness Psychosocial Rehabilitation a Consensus Statement, WHO, Geneva:1996.
23. Wilken JP., Hollander D. Psychosocial rehabilitation: A comprehensive approach SWP Publishing; 2005.
24. Psychosocial Rehabilitation Training in the Treatment of Schizophrenia Outpatients: Randomized psychosocial Rehabilitation training and Mono-medication - Controlled Study. Pak J Med Sci, 2013; 29(2):597-600.

25. Yanos P., Rosenfield S., Horwitz A. Negative and Supportive Social Interactions and Quality of Life Among Persons Diagnosed with Severe Mental Illness. Community Mental Health Journal 2005; 37.

PSİXOLOQUN PEŞƏKARLIĞI ONUN VACİB KEYFİYYƏTİ KİMİ

Qızxanım Qəhrəmanova

Psixol.ü.e.dok. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZET

Açar sözlər: Psixoloq, Peşəkarlıq, Peşə Etikası, Peşə Şərəfi

Yeniləşən dünyada peşə sahələrinə verilən tələblərin dəyişməsi, yeni fəaliyyət sahələrinin ortaya çıxması hər bir şəxsiyyətin çalışdığı fəaliyyət sahəsində peşəkarlıq kimi vacib keyfiyyətə sahib olması tələbini də ortaya qoyur. Belə ki, təhsil sistemində aparılan aparılan yeni islahatlar, o cümlədən təhsilin inkişafı haqqında dövlət strategiyasının qəbul edilməsi peşə hazırlığı sahəsində də müasir dövrün tələblərinə uyğun işlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Şəxsiyyətin peşəkarlığının təməli ali məktəblərdə auditoriyalarda qoyulur. Pedaqoji kollektiv və şəxsi əzmkarlıq sayəsində tələbələr peşə səriştələri qazanaraq gələcək fəaliyyətlərində uğurlu olmaq məqsədini qarşılarına qoyurlar. Ümumiyyətlə peşəkarlıq şəxsiyyətin əxlaqi simasının vacib xarakteristikalarından hesab olunur.
Müasir cəmiyyətdə fərdin şəxsi keyfiyyətləri onun işgüzar xarakteristikasından, əməyə münasibətindən, peşəyə yararlılıq səviyyəsindən başlayır. Bunlar eyni zamanda peşə etikasının məzmununu təşkil edir. Peşə etikası insanın öz peşə borcuna münasibətini təyin edən əxlaq normalarının məcmusudur. Əsl peşəkarlıq isə borc, düzlük, özünə və iş yoldaşlarına qarşı tələbkarlıq, öz əməyinin nəticələrinə görə məsuliyyət kimi əxlaq normalarına əsaslanır. Peşə şərəfi və ləyaqəti, bir qayda olaraq istənilən sahədə peşəkarlıq ölçüsü kimi çıxış edir. Təbii ki peşə sahələri çox müxtəlifdir. Elə xüsusi fəaliyyət sahələri (müəllim, həkim, psixoloq və s.) də vardır ki, mütəxəssislər birbaşa insanlarla işləməli və onlara təsir göstərməli olurlar. Tədqiq olunan məsələnin aktuallığını onunla əsaslandıra bilərik ki, onların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksək olması işlədikləri insanların fiziki, psixoloji sağlamlığına, sağlam cəmiyyətin olmasına dəlalət edir. Psixoloqun peşəkarlığına onun peşə etikasının prinsiplərinə nə dərəcədə əməl etməsi də daxildir. Həmin prinsiplərə məxfilik, daxili məsuliyyət, uyğunluq, müsbət imicin formalaşması, səriştəlilik, obyektivlik və pasiyentə hörmət daxildir.
Kömək üçün müraciət edən insanın şəxsiyətini lazımınca öyrənmədən psixoloqun işinin uğurlu alınması mümkün deyil. Bəzi hallarda pasiyent psixoloqa heç kimə etibar etmədiyi sirlərini danışır. Təbii ki bu zaman məxfilik prinsipinə əməl olunması vacib məsələdir. Bu prinsipin pozulması həm psixoloqu nüfuzdan salar, həm də onun işini faydasız edər. Psixoloqun işində peşə etikasının digər prinsipi qəbul edilən qərarlar üçün daxili məsuliyyətin olmasıdır. Psixoloq həmişə diqqətdə saxlamalıdır ki, bir diqqətsizlik onun fəaliyyətində ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Xüsusən də psixoloji durumu yaxşı olmayan müştərilər üçün bu daha ciddi fəsadlar törədə bilər. Psixoloq pasiyentin sonrakı hərəkətləri üçün tam məsuliyyət daşımalıdır. Psixoloq gördüyü işin pasiyentə hər hansı bir risk yaratdığını görərsə dərhal onu dayandırıb yanaşmasını dəyişməli və ya başqa mütəxəssisə yönləndirməlidir. "Zərər vurmamaq" psixoloqun işinin əsas etik prinsiplərindən biri olmaqla onun peşəkarlıq səviyyəsini də müəyyən edən məsələlərdəndir.
Psixoloqun peşəkar fəaliyyətində üçüncü vacib prinsip uyğunluq prinsipidir. Bu pasiyentin vəzifələri, məqsədləri, onunla işləmə üsulları, habelə mümkün nəticələr barədə tam məlumatlı olması deməkdir. Bu prinsipi rəhbər tutaraq ona tətbiq edilən metodun uyğun olmadığını anladıqda, nəticə uğursuz olduqda pasiyentin köməkdən imtina etmək hüququ vardır. Dördüncü prinsip psixoloqun peşəkar kimi müsbət imicinin yaradılmasıdır. Yardım üçün müraciət edən hər bir insandan müəyyən stereotiplər vardır. O, sakit, təmiz, səliqəli, adekvat düşüncəli, düzgün nitqə sahib, hətta dost olacaq bir insanın onunla ünsiyyətdə olacağını düşünür. Lakin heç bir halda peşəkar psixoloq rəhbərlik, ailə üzvləri, uşaqlarla yaxınlıq etməyə çalışmamalıdır. Təəssüf ki, yeni fəaliyyətə başlayan mütəxəssislər səhvə yol vererək qeyri-peşəkarlıq nümayiş etdirirlər. Onlar düşünürlər ki, yaxınlıq edərək problemi daha yaxşı anlayıb daha yaxşı kömək edə bilərlər. Lakin həddindən artıq səmimilik psixoloqda adi insan imici yaradır və pasiyent psixoloqun ona kömək edə biləcəyinə olan inamını itirir. Ancaq psixoloqun etibarlılığı müsbət nəticə verən ən vacib şərtdir. Bütün müsbət keyfiyyətlərinə görə psixoloq potensial pasiyentlərdən üstün olmalıdır. Məsləhət və müalicə işlərini aparan psixoloq heç bir halda görünüşdə hər hansı şəxsi probleminin olduğunu göstərməməlidir. Psixoloqun işində peşə etikasının növbəti vacib

prinsipi səriştəlilik prinsipidir. Mürəkkəb psixoloji metodikaları tam şəkildə mənimsəmədən başqalarına tətbiq etmək bu prinsipi pozur. Belə ki, peşəkar səriştəlilik psixoloqun səlis bildiyi proqram və üsullardan istifadə etməsini şərtləndirir. Psixoloq öz öhdəsinə yalnız həll edə biləcəyi, razılaşdırılmış diaqnostik və korreksiya işlərini götürməlidir. Praktik psixologiya sahəsində fəaliyyət göstərənlərdən bir sıra digər səriştələr də tələb olunur:

- psixologiyanın əsas məsələlərini istimaiyyətə yüksək kommunikativ mədəniyyətə əsaslanaraq çatdırmaq;
- işlədiyi şəxsin real təbiətini, onu düzgün istiqamətləndirmək, aparılacaq işin obyektini və predmetini müəyyənləşdirmək;
- işlədiyi şəxsin peşə və ya məişət problemlərini, onun real həyatını, dəyərlərini öyrənərək nəzərə almaq.

Peşə etikasının digər prinsipi obyektivlik və müştəriyə hörmətin olmasıdır. Bu o deməkdir ki, psixoloq işində peşəkarlıq səviyyəsinə malik olmalıdır ki, heç bir şəkildə pasiyentin sosial vəziyyətindən, baxışlarından, o cümlədən həll olunan problemlərdən asılı olmasın. Onun peşəkar münasibətində simpatiya və ya antipatiya kimi anlayışlar olmamalıdır. Çox vaxt təcrübəsiz psixoloqlar pasiyentlərlə işləyərkən qeyri-ixtiyari özlərini tərifləyir, intellektual baxımdan üstün görünməyə çalışırlar, özlərini pasiyentdən daha çox həyat problemlərinin bilicisi kimi təsvir edirlər. Əlbəttə ki bu yanlışdır. Problemi olan şəxs hər hansı bir psixoloqa müraciət edərkən onun timsalında özünə müəllim, mentor yox, ortaq görməyə çalışır. Psixoloq həyat təcrübəsi, zəka və ya əxlaq səviyyəsinin nə qədər az olmasından asılı olmayaraq müştəriyə hörmət etməyə borcludur. Psixoloq dolayı yolla da olsa pasiyentin ləyaqətini alçalda biləcək üsulları işindən kənarlaşdırmalıdır. Məsləhət verərkən psixoloq rahatlıqla bunu etməyə çalışmalı, dolayı yolla pasiyenti müsbət hərəkətlərə təşviq etməlidir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, praktik psixoloqun əsas vəzifələrindən biri insanlara daha effektiv yaşamağa, özünü tam gerçəkləşdirməsinə kömək etməkdir.

Psixoloqun peşəkarlıq səviyyəsi həm də onun fəaliyyəti üçün vacib olan şəxsiyyət keyfiyyətlərindən də asılıdır. Bu keyfiyyətləri T.A.Verniyayeva bele qeyd edir:

-xeyirxahlıq, məsuliyyətlilik, optimizm, təşkilatçılıq, idrak marağı, müşahidəçilik, dözümlülük, diqqətlilik, özünümüşahidə, taktiklik, altruizm, humanizm.

Fəaliyyətin səriştəliliyi özünü bacarıqlarda göstərir. "Bacarıq" dedikdə subyektdə mövcud olan bilik və vərdişlərlə fəaliyyətin məqsədəuyğun şəkildə tənzim edilməsi üçün zəruri olan mürəkkəb psixi və praktik işlər sisteminə yiyələnmə nəzərdə tutulur. Bu baxımdan bacarıqlar tələbələrin sərıtəliliyinin formalaşması işində zəruri amillərdən biri hesab edilir.

Psixoloq, ilk növbədə iş prosesi üçün vacib olan informasiyaların axtarılması, seçilməsi və tətbiqi üzrə *qnostik* bacarıqlara malik olmalıdır. Bundan sonra öz fəaliyyətini nizamlamaq, məqsəd qoymaq və planlaşdırmaq üçün *layihələşdirmə* bacarıqları gəlir. Fəaliyyət vasitələrinin, texnologiyaların seçilməsinə kömək edən *konstruktiv* bacarıqlar da psixoloqun fəaliyyəti üçün önəmlidir. *Təşkilatli* bacarıqlar diaqnostika, konsultasiya və korreksiya işi üçün şərait yaratmaq, stimullaşdırmaq, həyata keçirmək baxımından əhəmiyyətlidir. İstifadəçinin hərəkətlərini təhlil etmək, qavramaq, dəyərləndirmək üçün o *qiymətləndirmə* bacarığından yararlanır. Özünün şəxsiyyətini, ünsiyyət və fəaliyyətini təhlil etmək lazın gəldikdə refleksivlik bacarığından istifadə edir. Bu bacarıqların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub psixoloji xidmətin keyfiyyətli qurulması üçün mühüm amillərdəndir. K*oqnitiv bacarıqlar* İKT-dən istifadə etməklə səmərəli fəaliyyət göstərmək, müasir məlumat vasitələrinə, telekommunikasiya texnologiyalarından peşə fəaliyyətində məqsədəuyğun istifadə, zəruri məlumatların axtarışı, təhlili və seçimi, yeni informasiyanı yaradıcı şəkildə təhlil etmək, öz işində məlumatların qorunmasını təmin etmək, informasiyaların işlənməsi, ümumiləşdirilməsi, saxlanılması, ötürülməsi və yüksək səviyyədə nəticə əldə etmək bacarığı kimi ifadə olunur.

İnsanlarla birbaşa işləyən peşə sahibi olaraq psixoloq k*ommunikativ bacarıqlara sahib olmalıdır.* O, müxtəlif şəxslərlə işgüzar əlaqələr qurmaq, peşə münasibətlərini müəyyənləşdirmək, spesifik problemləri olan istifadəçilərə fərdi yanaşmaq, komfort, xeyirxah mühit yaratmaq, onların etimadını qazanmaq, başa düşərək problemlərini həll etmək, məlumatlandırmaq, dinləmək, özünü təqdim etmək, məktub, sorğu vərəqi, ərizə yazmaq, sual vermək, diskussiya aparmaq. *Özününizamlama bacarığı* vacibdir, çünki hər hansı situasiyada öz emosiyalarını əhval-ruhiyyəsini idarə etmək, nizamlamaq, özünə tələbkar yanaşmaq, tənqidə qarşı dözümlü olmaq, nəticə çıxarmaq, gərgin əsəb-psixi yüklənməyə qarşı səbirli olmaq, iatifadəçinin maraqlarına görə öz maraqlarından imtina etmək, yaranmış psixoloji gərginliyi aradan qaldırmağa nail olmaq psixoloqun peşəkar fəaliyyətini şərtləndirir.

Psixoloqun peşəkarlığı sadalanacaq məsələləri ehtiva edir. Psixoloqun pasiyentə təsir effekti insanın şəxsiyyət kimi mənəvi narahatlığının ən gizli sirlərini etibar etdiyi psixoloqun yüksək əxlaqlı

şəxsiyyətinin qarşılıqlı təsir faktından ibarətdir. Yalnız psixoloqun yüksək əxlaqlı şəxsiyyəti pasiyentin psixikasının resurslarını aktuallaşdırmağa və onu psixoloji çətinliklərin qarşısının alınması üzrə məhsuldar və konstruktiv şəkildə fəaliyyət göstərməyə məcbur etməyə qadirdir. Peşəkar qarşılıqlı fəaliyyətin bəyan edilmiş etik prinsip və qaydalarına səviyyələrlə zəmanətli riayət edilməsi zəruridir. Daimi olaraq mənəvi və peşəkar özünütəkmilləşdirmə, peşəkar yanmanın və davranış qüsurlarının qarşısının alınması mütləqdir.

Praktik psixologiya çox mürəkkəb bir fəaliyyət sahəsidir. Peşə etikasının prinsiplərinə əməl etməyən, özündə sadalanan şəxsi keyfiyyətləri daşımayan bir psixoloq həmişə mümkün mənfi nəticələrin ola biləcəyini nəzərdə saxlamalıdır. Və yadda saxlamaq lazımdır ki, yalnız təhsil prosesində tələbələrdə peşə səriştələri formalaşdırmaq mümkündür. Onların peşəkar səriştəliliylərinə, digər təhsil müəssələrində hazırlanan mütəxəssilərdən fərqli olaraq, ilk növbədə psixoloji mədəniyyəti daxil etmək lazımdır. Tələbələr psixi inkişaf, insan tərbiyəsi və yaradıcılıq proseslərində psixoloqun yeri və rolunu başa düşməli, qiymətləndirməlidir. Şəxsiyyət yalnız başqa insanlarla birbaşa qarşılıqlı münasibətdə formalaşır. Heç bir yeni texnologiya onu və pedaqoqu əvəz edə bilməz.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003
2. Hacıyeva N. Estetika, peşə etikası və psixologiya. Bakı, 2012
3. Честара Дж. Деловой этикет.М., 1997

PEDAQOJİ FƏALİYYƏTDƏ PEŞƏKAR ÜNSİYYƏTİN MƏRHƏLƏLƏRİ

Qızxanım Qəhrəmanova

Psixol.ü.e.dok. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZET

Açar sözlər: pedaqoji fəaliyyət, peşəkar ünsiyyət, ünsiyyətin mərhələləri, ünsiyyətin komponentləri

Ünsiyyət birgə fəaliyyətin tələbatları ilə yaranan və özündə informasiya mübadiləsini, qarşılıqlı fəaliyyətin vahid strategiyasının hazırlanmasını, digər insanın qavranılmasını və anlamasını ehtiva edən, insanlar arasında əlaqənin yaranmasının və inkişafının çoxplanlı mürəkkəb prosesidir. Ünsiyyət prosesinin mürəkkəbliyini nəzərə almaqla onun strukturunu elə qeyd etmək lazımdır ki, sonradan hər elementin təhlili mümkün olsun. Ünsiyyətin strukturunu biz üç qarşılıqlı əlaqəli tərəflərin ayrılması yolu ilə səciyyələndirə bilərik. Onlara kommunikativ, interaktiv və perseptiv cəhət daxildir. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi insanlar arasında informasiya mübadiləsindən ibarətdir. Ünsiyyətin interaktiv tərəfi fərdlər arasında qarşılıqlı təsirin reallaşmasını ehtiva edir. Bu zaman təkcə bilik və ideyalarla deyil, həm də hərəkətlərlə mübadilə prosesi baş verir. Ünsiyyətin perseptiv tərəfi ünsiyyətdə tərəf müqabillərinin bir-birlərini qavraması və bu zəmində qarşılıqlı anlaşmanın qurulması prosesini bildirir.

Pedaqoji ünsiyyət isə pedaqoji fəaliyyətdə gerçəkləşən ünsiyyət prosesidir. Pedaqoji ünsiyyət ünsiyyətin özünəməxsus xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən xüsusi forması olmaqla, ümumi psixoloji qanunauyğunluqlara tabe olan, özündə kommunikativ, interaktiv və perseptiv komponentləri əks etdirən prosesdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kommunikativ komponent informasiya mübadiləsini əks etdirir. Bu komponentdə ünsiyyətin gedişində informasiyanı ötürən və qəbul edən bu və ya digər işarələr sistemindən istifadə edir, ünsiyyətdə olanlar bir-birinə təsir edərək qarşılıqlı münasibətdə olurlar. İnteraktiv komponentdə qarşılıqlı təsirdə olan tərəfdaşlar birgə fəaliyyət icra edirlər. Burada interaksiya qarşılıqlı təsirin xarici təsviri olan ünsiyyət forması ilə ifadə olunur. Perseptiv komponent ünsiyyət zamanı bir tərəfdaşın digərini qavramasında ifadə olunur. Bu həm də fiziki xarakteristikasına görə qarşı tərəfin psixoloji keyfiyyətlərinin və davranış xüsusiyyətlərinin qavranılmasından ibarət prosesi özündə əks etdirir. Ünsiyyətin hər üç komponenti birgə fəaliyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin optimallaşması üçün vacib şərtdir.

Pedaqoji ünsiyyət – müəllimlərin şagirdlərlə dərsdə və dərsdən kənar müəyyən pedaqoji funksiyaların yerinə yetirilməsinə və əlverişli psixoloji iqlimin yaradılmasına, təlim fəaliyyətinin və müəllimin şagirdlərlə və şagirdlərin öz aralarındakı münasibətlərin optimallaşmasına yönələn peşəkar ünsiyyətidir. Psixoloqlar pedaqoji ünsiyyətdə müəllimin şagirdlərə seçici münasibətinin yaranmasını əsas götürürlər. Bu isə pedaqoji ünsiyyətin subyektivliyindən xəbər verir. Bu fakt təcrübədə sübut olunmuşdur. Pedaqoji ünsiyyətdə müəllimin ünsiyyətinin seçiciliyini təsdiq edən məsələləri belə qruplaşdıra bilərik:

- Müəllim ona bu və ya digər emosional təsir bağışlayan (simpatoya duyduğu və ya əksinə ədavət saxladığı) şagirdlərə daha çox diqqət yetirir, yerdə qalan şagirdlər isə sanki onun diqqətindən kənar qalır;
- Müəllim ilk növbədə daha intellektual, intizamlı və çalışqan şagirdlərə, ikinci yerdə passiv, asılı və sakit, üçüncü yerdə isə təsir altına düşən, lakin çətin idarə olunan şagirdlərə meylli olurlar. Heç sevilməyən şagirdlər isə müstəqil, aktiv və özünə güvənən şagirdlərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şagirdin xarici görünüşü mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xoşagələn görünüşə malik uşaqları müəllimlər daha intellektli hesab edir, onlara həmyaşıdları arasında daha yüksək status verir, hətta valideynlər də onların tərbiyəsinə daha çox həvəs göstərirlər. Bununla belə, bir qayda olaraq qeyri-ixtiyari şəkildə müəllimlər birinci partada oturan şagirdlərə daha çox diqqət yetirirlər. Birinci partada oturan şagirdləri və onların nailiyyətlərini daha yüksək qiymətləndirirlər. Bir cəhət də qeyd edilməlidir ki, müəllimlər, adətən, gözəl xətti olan, nitqində səhv buraxmayan şagirdləri daha tez—tez danışdırır, onların daha çox qayğısına qalırlar.

A.A.Leontyev öz tədqiqatlarında pedaqoji ünsiyyətin inkişafına gətirib çıxaran bir sıra tövsiyələr irəli sürür. Onun qənaətincə pedaqoji ünsiyyət sahəsində inkişafa gətirib çıxaran əsas elementlər – özünümüşahidə, özünütəhlil, bədii ədəbiyyatın mütaliəsidir.

Müəllimlə şagird arasındakı ünsiyyət prosesi iki əks mövqedə gedə bilər: qarşılıqlı anlama – təlim-pedaqoji fəaliyyət tapşırıqlarının birgə həllində uzlaşma, bir-birinin davranışını proqnozlaşdırmaq qabiliyyətinin inkişafı, uzaqlıq – br-birinin davranışını anlaya və qabaqcadan duya bilməmək, konfliktlərin inkişafı. Ümumiyyətlə, düzgün qarşılıqlı təsir və ünsiyyətə nail olmaq bir-biri haqqında düzgün ümumiləşmiş informasiya toplamaqla əlaqədardır ki, bu da pedaqoqun kommunikativ bacarıqlarının inkişaf səviyyəsindən, müşahidəçilik, həssaslıq, empatiya, refleksiya və s. qabiliyyətlərindən çox asılıdır. Burada müəllimin ünsiyyətin psixoloji xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları sahəsindəki psixopedaqoji səriştəliliyi böyük rol oynayır.

Pedaqoji ünsiyyətin optimallaşmasına təsir göstrərn bir sıra amillər vardır. Həmin amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Müəllimin yüksək avtoriteti;
- Ünsiyyət priyomlarını mənimsəmə və yüksək özünənəzarət;
- Təcrübə (digərlərinin müşahidə olunmuş davranışlarının təhlili və şəxsi davranışın refleksiv təhlili).

Pedaqoji ünsiyyətdə tələb olunan bir sıra peşə keyfiyyətləri vardır. Pedaqoji ünsiyyətdə peşəkarlıq üçün zəruri olan bu keyfiyyətləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. İnsanlar və onlarla işə maraq, ünsiyyət tələbatının və bacarıqlarının olması, ünsiyyətcillik, kommunikativ keyfiyyətlər;
2. Emosional empatiya, insanları anlamağa qabillik;
3. Çeviklik, dəyişkən ünsiyyət şəraitinə tez və düzgün bələdləşmə bacarıqlarını təmin edən operativ-yaradıcı təfəkkür, ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq dəyişkən, təsirli nitq, tələbələrin fərdi xüsusiyyətlrini bilmək;
4. Ünsiyyətin gedişində əks əlaqə yaratmaq və duymaq bacarığı;
5. Özünü, öz psixi vəziyyətini, öz bədənini, səsini, mimikasını, əhvalını, fikirlərini, hisslərini ifadə etmə bacarığı, əzələ gərginliyini azaltma bacarığı;
6. Kommunikativ spontanlığa qabillik;
7. Pedaqoji sistuasiyaların mümkün olacaq nəticələrini proqnozlaşdırma bacarığı;
8. İnkişaf etmiş verbal qabiliyyətlər, mədəniyyət, nitqin inkişafı, zəngin leksik ehtiyat, dil vasitələrinin düzgün seçilməsi;
9. Pedaqoji ustalığa, məqsədyönlü pedaqoji fəaliyyətə malik olmaq;
10. Pedaqoji improvizasiyaya qabillik, müxtəlif qarşılıqlı təsir vasitələrini tətbiq etmək bacarığı (əqidə, təlqin, sirayət, qarşılıqlı təsirin müxtəlif priyomlarından istifadə).

Pedaqoji ünsiyyətin aşağıdakı mərhələləri vardır:

- Dərsə hazırlıq zamanı ünsiyyətin modelləşdirilməsi (proqnostik mərhələ);
- Ünsiyyətin bilavasitə təşkili (ünsiyyətin ilkin mərhələsi) – kommunikativ cəhdlər;
- Pedaqoji prosesdə ünsiyyətin idarə olunması;
- Pedaqoji ünsiyyətin texnologiyalarının təhlili.

Pedaqoji ünsiyyətin birinci mərhələsi onun modelləşdirilməsi adlanır. Qarşılıqlı təsirin kommunikativ strukturlarının, adekvat pedaqoji məsələlərin, mürəkkəb situasiyaların, müəllimin fərdiliyinin, ayrı-ayrı şagirdlərin və bütövlükdə sinfin xüsusiyyətlərinin özünəməxsus şəkildə planlaşdırılması ilə müşayət olunan mərhələdir. Qabaqcadan modelləşdirmə müəllimə qarşılıqlı qarşılıqlı təsirin ehtimalı sxemini əvvəlcədən görməyə imkan verir. Bundan başqa, bu mərhələdə pedaqoji məsələlərin kommunikativ məsələlərə keçidi baş verir, onların pedaqoji qarşılıqlı təsirin məqsədinin səmərəli şəkildə gerçəkləşməsini təmin eədn uyğunluğuna nail olunur. Psixoloji iqlimi qabaqcadan görə bilmənin mümkünlüyü ünsiyyətin modelləşdirilməsinin vacib elementidir. Məsələn, ibtidai sinifdən V sinfə keçid zamanı müəllimin şagirdlərin adaptasiya çətinliklərini qabaqcadan proqnozlaşdırmalı və ünsiyyət texnikalarını düzgün seçməlidir. Bu qarşılıqlı təsirin özünəməxsus pedaqoji aspektlərini müəyyən edir, müəllimin öz kommunikativ davranışını və emosional vəziyyətini nümayiş etdirməsinə kömək edir.

Bir çox müəllimlər haqlı olaraq eyd edirlər ki, ünsiyyətin birinci mərhələsi mürəkkəbdir. Bu baxımdan bu mərhələ üzərində daha çox dayanmağı zəruri hesab etdik. Aydındır ki, bir çox müəllimlər bütün siniflərlə gözəl münasibətdə olmurlar. Çünki bir sinfin şagirdləri – tam qarşılıqlı anlayışa, digərləri – daha intizamlı və sakit qarşılıqlı münasibətlərə malik olur. Lakin heç bir müəllimlə yola getməyən siniflər də olur. Təbiidir ki, müəllimlər üçün birinci qrup siniflərdə özündə işə müsbət yönəlişlik yaratmaq çətin olmur, ikinci qrup siniflərdə də bu cür yönəlişlik yaratmaq olur. Lakin bəzi müəllimlər üçün üçüncü qrup siniflərdə müsbət yönəlişə sahib olmaq mümkünsüz olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sırf müəllimin düzgün müsbət yönəlişliyinin olmamasından irəli gəldiyi üçün, müəllimlər özünü təhlil etməlidirlər. İnsan həyatında yönəlişlərin rolu böyükdür. Əgər müəllim siniflə işləyəndə onda neqativ yönəlişlər olarsa, onda o, şüursuz olaraq sinifdə baş verənlərə emosional, coşğun şəkilləd reaksiya verəcək. Bu məsələlərin aradan qaldırılması üçün psixoloqlar proqnozlaşdırmanın önəmini vurğulayırlar.

Pedaqoji ünsiyyətin ikinci mərhələsində isə müəllimin təşəbbüsü ilə bilavasitə ünsiyyətin təşkili gerçəkləşir. Burada vacib məqam şagirdlərin diqqətini müəllimin öz üzərinə cəlb edə bilməsidir. Çünki siniflə ünsiyyət o zaman effektiv olur ki, şagirdlərin diqqəti müəllimdə mərkəzləşir. Diqqətin cəlb olunmasının fərqli üsullarlndan istifadə olunur: səsli üsul (intonasiyanın dəyişməsi, sükut və s.), mimik və pantomimiki üsul və s.

Pedaqoji ünsiyyətin üçüncü mərhələsi ünsiyyətin idarə olunması mərhələsidir. Ünsiyyətin idarə olunmasının başlıca şərti müəllimin strateji və taktik tapşırıqları həll etməyə, əsas prosesləri təmin etməyə, emosional atmosfer yaratmağa imkan verən təşəbbüskarlığıdır. Pedaqoji ünsiyyətin dördüncü mərhələsi pedaqoji ünsiyyətin həyata keçirilmə texnologiyalarının gedişinin və nəticələrinin təhlilidir. Ö, öz məzmununa və gerçəkləşmə texnologiyalarına görə kommunikativ tapşırıqların həlli mərhələsindən ibarətdir. Bu mərhələ diaqnostik-korreksiyaedici xarakter daşıyır.

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, bütün bu mərhələlər nəzərə alınmadan pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyini təmin etmək mümkün deyil. Əks halda müəllim-şagird ünsiyyətində onların pozitiv və səmərli ünsiyyətinə mane olan məna maneləri ortaya çıxır. Bu isə son olaraq təlim fəaliyyətinə neqativ təsir edir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cabbarov R.V.Pedaqoji psixologiya. B., 2011
2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. B., 2008
3. Кан-Калик В.А. Грамматика общения. Педагогическая психология. М., 1995

UŞAQLARA QARŞI ZORAKILIĞIN ARADAN QALDIRILMASINDA SOSİAL İŞİN ROLU VƏ İNZİBATİ ORQANLARIN İŞ PRİNSİPLƏRİ

THE ROLE OF SOCİAL WORK İN THE PREVENTİON OF VİOLENCE AGAİNST CHİLDREN AND THE WORKİNG PRİNCİPLES OF ADMİNİSTRATİVE AGENCİES

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ И ПРИНЦИПЫ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ОРГАНОВ В УДАЛЕНИИ НАСИЛИЯ ПРОТИВ ДЕТЕЙ

Həsənli Bahar Nazim qızı

Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə, Dövlət Komitəsinin Kadr və Kargüzarlıq şöbəsinin baş məsləhətçisi, Azərbaycan Universitetinin magistrantı

ÖZƏT

Uşaq zorakılığı uşağın inkişafına mane olan, onun cəmiyyətə adaptasiya olmasının qarşısının alan mənfi bir haldır. Bu mənfi tendesiyanın qarşısını alınmadıqda artmağa başlayar və artıqca isə cəmiyyətin məhvinə gətirib çıxarar. Çünki, cəmiyyətin inkişafı uşaqlardan asılıdır və gələcəyin təminatçısı məhz uşaqlardır. Müəllif məqalədə göstərir ki uşaq zorakılığının qarşısının alınması sosial işçilərdən asılıdır və bu peşə nümayəndələri zorakılığın azaldılması və tamamilə yox olması istiqamətində mühüm işlər görür. Məqalədə vurğulanır ki, sosial işçinin əsas bilməli olduğu məsələlər uşaq zorakılığının qarşısının alınması istiqamətində qəbul olunmuş qanunlar, hüquq mühafizə orqanlarının, yerli və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının və qeyri-hökümət təşkilatlarının rolunun öyrənilməsi ilə bağlıdır. Çünki məhz bunların sosial işçi tərəfindən öyrənilməsi zorakılığa məruz qalmış uşaqların aşkar edilməsi və onlara müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi istiqamətində müsbət addım ola bilər.

Müəllif tərəfindən uşaqlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması istiqamətində sosial işçinin əvəzolunmaz rolu olduğu qeyd edilir və bu rolun artırılması istiqamətində müxtəlif təkliflər verilib əsaslandırılır.

Açar sözlər: uşaqlar, zorakılıq, sosial iş, inzibati orqanlar.

ABSTRACT

Child abuse is a negative factor that hinders a child's development and prevents his or her adaptation to society. If this tendency is not met, it will begin to grow, and it will eventually lead to the destruction of society. Because the development of society depends on children and the future is the guarantee of the future. The article points out that prevention of child abuse depends on social workers, and representatives of the profession have done important work to reduce and eliminate violence altogether. The article emphasizes that issues that a social worker should know are related to the study of laws adopted to prevent child abuse, the role of law enforcement agencies, local and central executive authorities and non-governmental organizations. This is because the study of them by a social worker can be a positive step towards identifying and providing services to children who have been abused.

The author emphasizes the invaluable role of the social worker in the prevention of violence against children, and has made various proposals to justify this role.

Keywords: violence, society, laws, tolerance bodies, services

Резюме

Жестокое обращение с детьми является негативным фактором, который препятствует развитию ребенка и препятствует его адаптации к обществу. Если эта тенденция не будет достигнута, она начнет расти и в конечном итоге приведет к разрушению общества. Потому что развитие общества зависит от детей, а будущее - залог будущего. В статье указывается, что профилактика жестокого обращения с детьми зависит от социальных работников, и представители профессии

проделали важную работу по сокращению и ликвидации насилия в целом. В статье подчеркивается, что вопросы, которые должен знать социальный работник, связаны с изучением законов, принятых с целью предотвращения жестокого обращения с детьми, роли правоохранительных органов, местных и центральных органов исполнительной власти и неправительственных организаций. Это связано с тем, что их изучение социальным работником может стать позитивным шагом к выявлению и оказанию услуг детям, подвергшимся насилию.

Автор подчеркивает неоценимую роль социального работника в предотвращении насилия в отношении детей и выдвигает различные предложения, чтобы оправдать эту роль.

Ключевые слова: дети, насилие, социальная работа, административные органы.

GİRİŞ

Zorakılıq halları və onun dayanmadan gündən - günə artan formaları bütün dünyanın ən qorxulu ictimai problemlərindən biridir. Bu zorakılıq uşaqlara qarşı yönəldikdə isə məsələnin çox ciddi bir hala gəlib çatdığı aydın olur. Uşaqlarla davranış həm ailədə, həm ümumtəhsil müəssisələrində, cəmiyyətdə və başqa yerlərdə olduqca incə və məsuliyyətli işdir və bu sahədə diqqətli olmaq gərəkdir. Ailə dövlətin kiçik bir modelidir, cəmiyyətin bir hissəsidir. Uşaq isə ailənin özəyidir. Uşaqların hüquqlarının təmini və qorunması valideynlərlə bərabər, dövlətin də qarşısında dayanan vacib məqsəddir. Uşaqlar öz hüquqlarını qorumaq iqtidarında olmurlar. Buna görə də onları cəmiyyətə layiqli bir vətəndaş kimi yetişdirmək valideynlərin və məktəblərin borcudur. Uşaqlara hüquqları öyrədilməlidir. Onları müstəqil həyata hazırlamaq lazımdır. Həmişə ədalətli olmaq, zalımlara qarşı mübarizə aparmaq hisləri onlara aşılanmalıdır.

Uşaqların psixologiyasının bu yaşdan zədələnməsinə imkan vermək olmaz. Uşaq yaşlarından onların psixologiyası zədələnsə gələckdə bu bir sıra problemlərə yol aça bilər, şəxsiyyətin inkişafına mənfi təsir göstərər. Onlar uşaq yaşda qazandıqları aqressiyanı, zorakılığı, və başqa mənfi halları böyüyəndə cəmiyyət qaytarırlar. Ən sonda uduzan cəmiyyət olur.

ƏSAS HİSSƏ

Təəssüf ki, bu gün yaşadığımız cəmiyyətdə zorakılıq halları artmışdır. Zorakılıq olduqca dözülməz, mənfi bir haldır. Zorakılığa "YOX" deyək-ailəmizi qoruyaq! kitabçasında zorakılıq haqqında qeyd olunur ki : "Zorakılıq insana psixoloji, sosial, iqtisadi təzyiqin tətbiq olunması və ya fikizi zərbənin vurulmasından ibarət olan nəzarət və əziyyət vasitəsidir.

Artıq çox acınacaqlı bir haldır ki, zorakılığın müxtəlif növləri də meydana gəlmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

1. Fiziki zorakılıq;
2. Mənəvi zorakılıq;
3. Psixoloji zorakılıq;
4. İqtisadi zorakılıq;
5. Seksual zorakılıq" [4,s.3].

Zorakılığın növlərindən olan fiziki zorakılıq – kiməsə fiziki xəsarətin və zərərin yetirilməsidir. Bura əsasən bədəndə müxtəlif xəsarətlərə yol aça biləcək şillə və yumruqla vurmaq, təpiklə vurmaq hallarının olmasıdır.

Digər bir növü olan mənəvi zorakılıq isə kiminsə daxili dünyasının dağılması, onun mənən əziyyət çəkməsidir.

İnsanın psixi vəziyyətinin pozulmasına səbəb olan zorakılıq isə psixoloji zorakılıqdır. Bu zorakılıq hətta ölümə belə səbəb ola bilər.

Qarşı tərəfin iqtisadi və maddi imkanına zərərin vurulması iqtisadi zorakılıqdır.

Qarşı tərəfin heç bir razılığı olmadan onu cinsi əlaqəyə təhrik etmək – seksual zorakılıqdır.

Qeyd olunan bu zorakılıq növlərinin hər biri insanın həyatına çox pis təsir göstərir və bunların baş verməsinin başlıca səbəbi insanların cəmiyyətdə öz hüquqlarını bilməməsidir. Söyləmək olar ki, bütün dünya dövlətlərində zorakılıq hallarının baş verməsi çoxluq təşkil edir. Uşaqlara və qadınlara qarşı olan zorakılıq dünyamiqyasında olan bir bəladır. Zorakılığa məruz qalan hər kim olsa emosinal gərginlik yaşayır. Xüsusilə zorakılıq halları kiçik yaşlı uşaqlara, onların gələcək həyatlaırna mənfi təsir göstrir. Onlar bu halı ömür boyu unutmurlar və həyatlarının hər dönəmini ümidsizlik, depressiya, günahkarlıq hissi ilə yaşayırlar. Uşaqların psixikasına ailədə olan zorakılıq da olduqca mənfi təsir edir. Uşaq əgər ailədə zorakılıq hallarının şahidi olarsa bu onun sağlamlığına və inkişafına pis təsir edəcəkdir. Valideynlər arasında olan anlaşılmazlıqlardan, zorakılıqlardan ən çox əziyyət çəkən uşaqlar olur. Ailədə olan zorakılıq halları uşaqlarda mənəvi – ruhi problemlər daha çox olur. Bu zorakılığın şahidi olan uşaqlar hər kəsdən, hər şeydən qorxan, çox utancaq, təcavüzkar olurlar. Onlarda özlərinə və başqalarına qarşı güvənsizlik, şəxsiyyət pozğunluğu ola bilir.

Uşağın fiziki zorakılığa məruz qalması, məsələn döyülməsi, bədənində siqaretin söndürülməsi və sairə kimi mənfi halların olması uşaqlarda bir çox qüsurların olmasına səbəb ola bilər. Bu halları yaşayan uşağın nitqində, psixoloji vəziyyətində problemlər olur.

Uşaq hüquqlarının pozulmasına, o cümlədən zorakılığa görə həm valideynlər, həm də inzibati orqanlar məsuliyyət daşıyır. Uşaq və yeniyetmələrə yönəlmiş zorakılıq hallarının qarşısının alınması üzrə metodik vəsaitində zorakılıq haqqında yazılarda qeyd olunur ki: "Zorakılığın qarşısının alınması multisektoral yanaşma tələb edir, yəni bu fəaliyyətə hüquq mühafizə sisteminin, qəyyumluq və himayə orqanlarının, sosial və pedaqoji dairələrin, tibbi və psixoloji xidmətlərin əməkdaşları cəlb edilməlidirlər. Bu sahədə səmərəli işin təşkili üçün tibb, polis və sosial xidmətlər arasında informasiya mübadiləsi vacibdir." [3, s.8].

Zorakılığın qarşısının alınmasında ölkədəki inzibati orqanlarda çalışan şəxslərin qarşısında mühüm vəzifələr durur. Uşaqların müdafiəsində inzibati orqanlardan Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin ərazi və ixtisaslaşdırılmış polis idarələri və şöbələrinin, Səhiyyə nazirliyinin, Təhsil nazirliyinin, və müxtəlif Qeyri-Hökumət Təşkilatlarının (QHT) xidmətləri yüksəkdir.

Ailə, qadın və uşaq problemləri ilə iş sahəsində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi orqanıdır. Bu orqanın əsas vəzifələrindən biri "Öz səlahiyyətləri daxilində insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, xüsusilə də uşaq və qadın hüquqlarının həyata keçirilməsini təmin etmək və onların pozulmasının qarşısını almaqdır." [5]

Polislər ölkədə yaşayan əhalinin təhlükəsizliyinin qeydinə qalırlar. Onlar zorakılıqlar, cinayət, oğurluq, təcavüzkarlıq və sairə kimi mənfi halların qarşısını almağa çalışırlar. Bu kimi halların olmasına səbəb olan insanları isə saxlayaraq həbs edirlər.

Uşaqlara qarşı zorakılıq hallarının mühafizəsi sahəsində Səhiyyə müəssisələri bir sıra vəzifələri yerinə yetirirlər. İlk növbədə onlar zorakılığa məruz qalan insana lazım olan tibbi yardımı göstərirlər, zərərçəkmişlərin müraciətləri və onlara tibbi köməyin göstərilməsi barədə daxili işlər və prokurorluq orqanlarını iyirmi dörd saat ərzində məlumatlandırırlar. Siyasi, dini, irqi və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq zorakılığa məruz qalmış, həmçinin tibbi yardıma ehtiyacı olan hər bir şəxsə reabilitasiyanın, tibbi və psixoloji yardım göstərilməlidir. Bu tibb işçilərinin vəzifəsidir.

Məişət zorakılığına məruz qalmış şəxslərə tibbi xidmət göstərən mütəxəssislər üçün metodik vəsaitində qeyd olunur ki: "Uşaqlara qarşı kobud rəftarın nəticələrinin müəyyən edilməsi sahəsində tibb işçilərinin biliklərinin artırılması və praktik vərdişlərinin formalaşdırılması ilkin səhiyyə sistemində lazımi tibbi, o cümlədən təcili yardımın göstərilməsinin effektivliyinin artmasına kömək edir." [2, s. 33]

Ümumtəhsil müəssisələr də uşaqların zoraklığına qarşı diqqətli olmalıdırlar. Zorakılığa məruz qalmış uşaqları müəyyən etməlidirlər və bu halların qarşısının alınmasına çalışmalıdırlar. İlk növbədə bu halla bağlı valideynlə və ya uşağın yaxınları ilə söhbət edilməlidir. Məktəb psixoloqu da çərərçəkmiş uşağa psixoloji yardım etməlidir. Vəziyyətin ciddi olduğunu görüldüyü halda isə müvafiq icra orqanlarına bunula bağlı xəbər edilməlidir.

Qeyri-Hökumət Təşkilatlarından, məsələn, "Dinc Dünya" Araşdırmalar Mərkəzi İctimai Birliyi, "Sən Tək Deyilsən" Gənc Əlil Qızlara Yardım İctimai Birliyi, "NUR" Uşaq və Gənclərin İctimai Birliyi,

"Yeni Həyat" Humanitar və Sosial Dayaq İctimai Birliyi, "Hüquq Dünyası" Hüquqi Təbliğat İctimai Birliyi, "Gülüstan" Kimsəsiz Uşaq və Qadınlara Yardım İctimai Birliyi və sairə təşkilatları uşaqlara yardım və onların hüquqlarının qorunması məqsədi ilə yaradılmışdır.

Uşaqlara qarşı olan zorakılığın, kobud rəftarların vaxtında aşkar edilməsi yarana biləcək mənfi halların qarşısını almağa kğmək edir. Belə ki, uşaqlara tətbiq olunan zorakılıqlar uşağın həm fiziki, həm də mənəvi cəhtdən sağlam böyüməsinə mane olur, xronik xəstəliklərinin meydana gəlməsinə səbəb olur və intihar riskini artırır.

Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasinin Qanununun 8- ci maddəsində göstərilir ki: "Hər bir uşağın yaşamaq, normal şəraitdə fiziki, əqli və mənəvi cəhətdən inkişaf etmək hüququ vardır. dövlət bu şəraiti təmin edən iqtisadi, sosial-hüquqi və digər tədbirlər görməyi, sağlam və təhlükəsiz mühit yaratmağı öz öhdəsinə götürür". [6].

Uşaq zorakılığının qarşısının alınması sosial işçilərdən asılıdır və bu peşə nümayəndələri zorakılığın azaldılması və tamamilə yox olması istiqamətində mühüm işlər görürlər.

Sosial iş zərərçəkmiş şəxsin mənafeyini müdafiə edən və sosial rifahı uğrunda vasitəçilik edən, cəmiyyətdəki sosial sabitliyə zəmanət verən fəaliyyətdir. Azərbaycanda sosial iş peşəsisinin tədrisi çox uzun zaman əvvəl deyil, 2005 – ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin magistr pilləsi üzrə başlanılmışdır. Bu proqram birinci dəfə isə Amsterdamda, daha sonralar isə Berlin və Lomdonda yaranmışdır.

Sosial iş sənəti ilə soaial işçilər məşğul olurlar. Onlar problemli vəziyyətə düşmüş, həll yolunu tapa bilməyən müraciətçilərlə çalışırlar. Soaial işçilər həmin müraciətçilərə yardım göstərməyə çalışırlar. Müraciət edən şəxsin düşdüyü problemli vəziyyəti dəyərləndirir və həlli üün alternativ yollar axtarır. Problemin həll edilməsi üçün müraciətçini soaial, psixoloji və hüquqi xidmətlərə yönəldir. Bu peşənin sahibləri insanları öz güclərinə arxalanağa yönəldir, problemin qıraq müşahidəçisi olmaqla qərarların qəbul edilməsini müraciətçinin öhdəsinə buraxır. Sosial işçilərin ailə məsələləri üzrə məsləhətçi, psixi salamlıq üzrə mütəxəssis, uşaq müdafiəsi üzrə, zorakılığa məruz qalmış şəxslərin rifahının təmin edilməsi zəmnində və sairə fəaliyyət sahələri vardır. Yaşar Əhmədov. Sosial işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi dərs vəsaitində sosial iş üzrə çalışan sosial işçinin peşə fəaliyyətinin xarakteri haqqında yazır: " Sosial işçinin peşə fəaliyyətinin xarakteri işçidən geniş əhatəli məsələlərlə, bütövlükdə sosial təminat sisteminin təşkilindən və müvafiq qanunvericilikdən sosiologiya və iqtisadiyyatın ünsürlərindən başlamış konkret, yəni tətbiqi psixoloji biliklər "kliyentlə" işləmək üsullları ilə tanışlığı tələb edir. Adamların həyatı problemlərini həll etməyə peşəkar yanaşma sosail işçinin peşəkarlığını göstərir." [1, s. 15]

Sosial işçi peşəsi digər peşələrlə sıx bağlıdır. Sosial işçi yeri gəldikdə pedaqoq, hüquqşünas, psixoloq olmalıdır.

Sosial işçi insanlar qarşı kobud davranmalı deyil, onlara qarşı ədəbsizlik hallarına yol verməlidir. O, insanlarla mülayim, xoşrəftar davranmalı, onların problemlərini dinləməli, həmin problemlərə biganə yanaşmamalı, məsuliyyətsizlik, tənbəllik, yüngül xasiyyətlilik etməməlidir. Onlar dövlətin mövcud aktları və qanunauyğunluqlarına əsasən hərəkət etməlidir.

Sosial işçilərin zorakılıq hallarına məruz qalmış uşaqlara da yardım göstərir. Bu sahədəsosial işçinin əsas bilməli olduğu məsələlər uşaq zorakılığının qarşısının alınması istiqamətində qəbul olunmuş qanunlar, hüquq mühafizə orqanlarının, yerli və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının və qeyri-hökümət təşkilatlarının rolunun öyrənilməsi ilə bağlıdır. Çünki məhz bunların sosial işçi tərəfindən öyrənilməsi zorakılığa məruz qalmış uşaqların aşkar edilməsi və onlara müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi istiqamətində müsbət addım ola bilər.

Uşaqlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması istiqamətində sosial işçinin əvəzolunmaz rolu vardır. Bu rolun artırılması istiqamətində müxtəlif təkliflər verilib və əsaslandırılıb.

NƏTİCƏ

Uşaqların cəmiyyətin gələcəyidir. Onları hər zaman qorumaq lazımdır. Uşaqların sevgiyə və qayğıya ehtiyacları vardır. Çalışmaq lazımdır ki, onların üzlərindəki o məsum gülüşlər heç zaman yox olmasın. Gələcəyimizin sevgi və xoşbəxt dolu bir dünya olmasını istəyiriksə uşaqların qayğısına qalmalıyıq.

Onların dünyalarını qaranlıq bir aləmə çevirmək olmaz. Onlara qarşı qətiyyən zorakılıq tətbiq etmək olmaz. Çünki uşaq zorakılığı uşağın inkişafına mane olan, onun cəmiyyətə uyğunlaşmasının qarşısının alan mənfi bir haldır. Bu mənfi tendesiyanın qarşısını alınmadıqda artmağa başlayar və artıqca isə cəmiyyətin məhvinə gətirib çıxarar. Çünki, cəmiyyətin inkişafı uşaqlardan asılıdır və gələcəyin təminatçısı məhz uşaqlardır. "Uşaqlar bizim gələcəyimizdir" dediyimiz körpələri pisliklərdən daima uzaq tutmalıyıq. Zorakılıq hallarının şahidi olduğumuz halda isə əlimizdən gələni köməkliyi etməliyik və bu haqda müvafiq inzibati qurumlara bildirməliyik

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədov Y. Sosial işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. (dərs vəsaiti). PG nəşrlər evi. Bakı, 2013, 143 s;
2. Məişət zorakılığına məruz qalmış şəxslərə tibbi xidmət göstərən mütəxəssislər üçün metodik vəsait. Bakı 2014, 60 s;
3. Uşaq və yeniyetmələrə yönəlmiş zorakılıq hallarının qarşısının alınması üzrə metodik vəsait. Bakı, 2017. - 60 s;
4. Zorakılığa "YOX" deyək-ailəmizi qoruyaq! "Yeni Həyat" Humanitar və Sosial Dayaq İctimai Birliyi, 2017 44 s;
5. http://scfwca.gov.az/page/komitenin-esasnamesi;
6. http://www.e-qanun.az/framework/3292.

Hz. PEYGAMBER'İN SÜNNETİNDE BİR EĞİTİM İLKESİ OLARAK; ONURLANDIRMA/İLTİFAT

AS an EDUCATION PRINCIPLE in the SUNNAH of the Hz. PROPHET; HONORS / COMPLIMENT

Dr. Öğr. Üyesi Recep ERTUĞAY
Atatürk Üniversitesi

ÖZET

Âyet ve hadislerde cennetle ümitlendirme ve cehennemden sakındırmanın korku-ümit arasında bir denge ile dile getirildiğini görmekteyiz. Olumsuz/şer/günah/hata olarak görülenlerin ortadan kaldırılmasına yönelik havf/inzar/uyarı/azap/tenkit içerikli ayetler/hadisler kadar ümit/ibşâr/müjde/rahmet/taltif/teşvik içerikli ayetler/hadisler bulunmaktadır.

"Emr-i bi'l-marûf"/"İyiliği emretmek" ve "Nehy-i ani'l-münker"/"kötülükten nehyetmek" yani "olumlu/iyi olanı inşa etmek" "olumsuz/münker olanı izale etmek" iki temel görevimizdir.

Geldiğimiz noktada eleştirel yaklaşımın öne çıktığına/çıkarıldığına iltifat edici yaklaşımın da geri planda kaldığına şahit olmaktayız. Hâlihazırda daha çok olumsuzlukların dile getirildiğini, tenkit merkezli bakışın yaygınlık kazandığını düşünmekteyiz. Bu nedenle olumluyu inşa etmek üzere iyilikleri öne çıkarma onurlandırama ve iltifat etme yaklaşımının ele alınmasını ihtiyaç olarak görmekteyiz.

"Rahmetim her şeyi kuşatmıştır" ayeti *ve "Rahmetim ğadabımı geçmiştir."* kutsî hadisi de teşvik/taltif edici yaklaşımın daha ağır bastığını düşündürtmektedir. Münker olana alan bırakmamanın ya da alandan çekilmesini sağlamanın, iyiliklerin alana/kişiye/topluma hakîm olması ile gerçekleşeceğini düşünmekteyiz.

Kişiler arası akımı sağlayan bir bağın/köprünün olması iletişim için birliktelik için zorunludur. Tenkit odaklı yaklaşımın ilişkilerde bir soğukluğa/donukluğa sebep olduğu inkâr edilemez. Eleştirel yaklaşımın süreklilik halini alması aradaki bağları zayıflatabilir, hatta tamamıyla yok edebilir. Bu durumda etkileşim en aza inecek dahası ortadan kalkacaktır. Etkileşimin olmadığı yerde gelişim, değişim ve dönüşümün zayıf kalacağına inanmaktayız.

Bu tebliğde ihmal edildiğini düşündüğümüz taltif/onurlandırma/teşvik ilkesini gündeme taşımak amacındayız. Hz. Peygamber'in -sallahü aleyhi ve sellem- talebeleri olan ashabını, eşlerini, çocuklarını ve torunlarını, çeşitli iltifatlarla her fırsatta onurlandığı görülmektedir. Bu makalede üsve-i hasene/en güzel örnek olan Allah Rasûlü'nün -sallahü aleyhi ve sellem- sünnetinde bir eğitim ilkesi olarak öne çıkan mültefit yaklaşımlara yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Eğitim, Metod, İlke, İltifat, Teşvik

GİRİŞ

İltifat, 'hatır sorarak güler yüz gösterme', 'gönül alma', 'ilgilenme', 'rağbet etme', 'dönüp bakma'[1] ve 'değer verme' anlamlarına gelir. Bir sanat olarak iltifat, beklenmedik bir anda sözü, konu ile alakalı bir kimseye veya bir nesneye yöneltmek olarak tarif edilmiştir. Her iki tariften anlaşılan odur ki iltifat, beklenmedik bir anda yine beklenmedik bir taraftan, gönül alıcı bir sözle belki bir jestle muhatabı mutlu etmek onurlandırmaktır.[2]

[1] "...وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ اَحَدٌ..." Kuran Yolu Meali, (Erişim 23.04.2020), el-Hicr: 15/65

[2] Rağıb, el-İsfahânî, "lft", *Müfredât,* Trc., Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra Yay., İstanbul, 2012; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî, "lft" *Lisânü'l-Arab, (*(Beyrut: Dâru's-Sadr, 1956),1 :59; Nevin Kardaş, vd., *Örnekleri İle Türkçe Sözlük,* (Ankara: MEB Yayınları, 2000), 2: 1380.

Edebiyatta iltifat; şiirde ya da nesirde umulmadık anda şahıs, zaman ve üslup bakımından beklenmedik değişikliklerle anlama güzellik katmak amacıyla başvurulan bir sanattır.[3]

İltifat; methetmek, övmek, onurlandırmak teşvik vb. davranışlarla yakından ilgilidir. Zemmetmek, kınamak, yadırgamak, yargılamak, tenkit etmek vb. tutumlar da iltifata aykırı düşmektir. İltifat, bir nevi olumlu olanı dile getirmek hayırlı tarafı görmek, takdir etmek, güzellikleri ortaya çıkarmak haliyle ümitlendirmek ve müjdelemektir. *"Müjdeleyin nefret ettirmeyin, kolaylaştırın zorlaştırmayın."*[4] hadisi eğitim açısından önemli bir ilkedir ve iltifatla yakından ilgilidir.

Edebî bir sanat olarak iltifat, yer aldığı cümleye estetik bir güzellik katmaktadır. Kelimeler harflerin, cümleler kelimelerin, paragraflar cümlelerin birlikteliğinden oluşmaktadır. Bir mefhum, bir anlam ve bir güzellik, noktadan harfe harften nesre/şiire doğru anlamlı bir diziliş ile ortaya çıkar. İnsan da bir kelimeyi oluşturan harfler, cümleyi oluşturan kelimeler, paragrafı oluşturan cümleler gibidir. Bazen bir nesir bazen bir şiirdir insan ve insanlar. Bir nesirde/şiirde kelimelerin kelimelerle, cümlelerin cümlelerle, mısraların mısralarla, beyitlerin beyitlerle ilişkisinde iltifatlar yer aldıkça manalar zenginleşmekte üslup güzelleşip bediiyat yükselmektedir. İnsan da bulunduğu cümlenin diğer kelimelerine yer aldığı şiirin diğer beyitlerine beklenmedik bir bakış, memnuniyet verici bir dokunuş, yani iltifat ile gönüllerin süruru, içinde bulunduğu ailevi ve içtimai yapının huzuru ve rol aldığı eğitim cümlesinin etkili bir mensubu olabilir.

Eğitim, insanı bedensel, zihinsel ve duygusal yönden geliştirmeye çalışır. Muhatabına bilgi, beceri, tutum ve davranış kazandırarak bireysel ve sosyal yön verir, istikamet kazandırır. Düşünen üreten, öğrenen, öğrenmeyi öğrenen ve öğreten fertler yetiştirir. [5]

İslâm kültüründe genellikle öğretimin karşılığı olarak tâlim, eğitimin karşılığı olarak terbiye kullanılmaktadır. 'Öğretim' bilgi kazandırma ve insanlığın sahip olduğu bilgileri, gelecek nesillere aktarma ve onları yetiştirme sanatıdır. 'Eğitim' ise daha ziyade davranış ve karaktere esas teşkil eden beceri ve değerler kazandırmayla ilgili çalışmaları anlatır. Yetişme ve gelişme bütün canlılarda görülürse de terbiye daha çok insan hakkında kullanılan, onun bedenî, zihnî, ahlâkî gelişmesini ve olgunlaşmasını sağlamayı ifade eden bir terimdir.[6]

Eğitim öğretimde/Talim terbiyede çeşitli yaklaşımlar sergilenmekte ve bir kısım ilkelerle hareket edilmektedir. Eğitim öğretimde olumsuz olan davranışları izale etmeyi ya da olması muhtemel problemlere set çekmeyi önceleyen bir yaklaşımla adım atılacağı gibi olumlu olanı inşa etme, faydalıyı tesis etme, hayırlı olana yönlendirme yaklaşımı ile de adım atılabilir.

Psikolojik çalışmalarda; korku, öfke, saldırganlık, engelleme depresyon gibi özellikle ruhun karanlık yönleri ile ilgilenme yaklaşımından, bireyin olumlu taraflarını geliştirmeyi amaçlayan iyiliği teşvik etmeyi hedef edinen pozitif psikolojiye dönülmüştür. [7]

Kur'an'ı Kerîm'de yer alan *"Rahmetim her şeyi kuşatmıştır"*[8]ayeti, kutsî bir hadiste geçmekte olan *"Rahmetim gazabımı aşmıştır."*[9] vurgusu ve Hz. Peygamber'in *"Ben rahmet peygamberiyim..."* sözü ile rahmetin öne çıkması/çıkarılması, ayet ve hadislerde teşvik/taltif edici yaklaşımın daha ağır bastığını göstermektedir.

"Sizden hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülüğü yasaklayan bir topluluk olsun ki onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."[10] ayetinde; 'hayra çağırma', 'iyiliği emretme' ve 'kötülüğü yasaklama' şeklinde üç eylem yer almaktadır. Üç eylemden ikisi olumlu olanı inşa etmek üçüncüsü olumsuzluğu bertaraf etmektir. İyilik öne alınmış ve iki defa zikredilmiştir. Ayetin iyiliği tesis ederek kötülükten uzaklaştırma yöntemini içerdiği düşünülebilir. İlk tercih olarak iyiliği emretmek sonuç alınamazsa

---

[3] Türk Dil Kurumu (TDK), "İltifat Nedir" (Erişim 24 Nisan 2020).

[4] "...يَسِّرَا وَلاَ تُعَسِّرَا ، وَبَشِّرَا وَلاَ تُنَفِّرَا..." Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-buhârî.* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), Cihâd, 164.

[5] Soner Doğan, *Eğitimin İşlevleri,* (Ankara: Atalay Matbaası, 2015), 7, 8.

[6] Ziya Kazıcı, Halis Ayhan, "Tâlîm Terbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklpedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39: 515.

[7] Abdulkerim Bahadır, "Din Psikolojisi Araştırmaları ve Terapik/Manevi Yardım Uygulamaları, Pozitif Psikolojiden Güdüler", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13/6 (Aralık 2008), 172.

[8] "...وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ.." el-Araf 7/156

[9] Buhârî, "Bedʾü'l-ḫalk", 1.

[10] "...وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِّ وَأُوْلَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ..." Âli İmran 3/104.

kötülüğü yasaklama cihetine gidilebileceği de söylenebilir. İyilik var olunca kötülük var olamayacaktır/yok olacaktır. Bir başka ayette; *"İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav; o zaman bir de göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse kesinlikle sıcak bir dost oluvermiş!"*[11] buyurulmuştur. Ayrıca tercihini iyilikten yana koyanlar bir sonraki ayette *"Bu sonuca ancak sabırlı olanlar ulaşabilir, yine buna ancak (erdemlerde) büyük pay sahibi olanlar ulaşabilir."*[12] vurgusuyla taltif edilmiş, ayrıca iyilikten yana tercihte bulunmanın tahammül gerektiren bir zorluğu barındırdığına da işaret edilmiştir.

Âraf suresinde yer alan *"Affa sarıl, iyiliği emret, cahillerden yüz çevir"*[13] ayetinde affetmenin altı çizilip ve yalnızca iyiliğin emredilmesi emredilmişken kötülüğün nehyedilmesi yer almamıştır. Affetmek; hatayı, olumsuzluğu dile getirmemek olarak düşünülebilir. Kötülükten sakındırma da ayrıca zikredilse idi affetmekle çelişir bir durum söz konusu olabilirdi. Yani az önce affedilen bir kötülüğü yeniden dile getirmek tekrar hatırlamak/hatırlatmak olacak ve başa kakma olarak da değerlendirilebilecektir.

Peygamberimiz -sallahü aleyhi ve sellem- *"Yüce Allahı anarak başlanmayan her anlamlı söz veya iş, bereketsizdir/sonuçsuzdur."*[14] hadisiyle her anlamlı işe besmeleyle başlamaya işaret etmiştir. Besmelenin Rahman ve Rahim isimlerini ihtiva ediyor olması bir işe, Allah'ın ismi ile/var edeni tanıyarak ve merhamet perspektifi ile başlanılmadığı takdirde bereketli bir sonuç alınamayacağını göstermektedir. Hz. Peygamber'in âlemlere rahmet olarak gönderildiğini de[15] aklımızda tutarak olumlu olana öncelik vermenin öne alındığını söyleyebiliriz.

Kur'an'ı Kerîm'de ve Sünnet-i Seniyye'de havf/korku-reca/umut dengeli bir kıvamda tatbik edilirken hatta reca/umut lehine bir vurgu da söz konusu iken günümüzde tenkit/ikaz öne çıkmış teklif/taltif unutulmaya yüz tutmuştur.

Yaşadığımız çağda iyilikleri taltif etmek desteklemek, marifetlere iltifat yapmak geri plana itilmekte; kötülükleri törpüleme adına azarlama, tekdir etme, ikaz etme üslûbu, kendine daha çok yer bulmaktadır. Bir baba; 'Ne kadar güzel yapmışsın, tebrik ederim' şeklinde olumlu bir davranışı çoğu zaman gündemine almaktan uzak durmakta, daha çok 'Neden tembellik ediyorsun?' 'Bu yaptığın çok yanlış!' türü tenkit edici cümleler kurmaktadır. 'Neden ödevlerini yapmamışsın?' 'Sen ne zaman adam olacaksın' türü yergi cümleleri pek kenara çekilmediğinden 'Aferin', 'Çok güzel' ifadeleri ile başlayan övgü cümlelerine yeterince sıra gelmemektedir.[16]

Bir vaiz; camiyi dolduran insanları taltif etmekten öte; cemaati ihmal edenlere, ibadetlerini terk edenlere öfkeyle yaklaşmakta, üstelik öfkesini de ön safta yer almış kişiye/kişilere bakarak anlatır olmaktadır. Bir öğretmen, sınıfında, sınıfın örnek şahsiyetini, sorumluluklarını yerine getiren öğrencisini, alkışlayarak gündeme taşımak, derse vaktinde geleni tebrik etmek yerine 'Niçin geç kaldın?' 'Neden okul kıyafetin yok? 'Öğrencilikten bunu mu anlıyorsun?' türü değerlendirmelerle sınıfına ve öğrencilerine düzen vermeye çalışmaktadır.[17]

Günümüzde muhalif tavrın/eleştirel yaklaşımın baskın olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma demokratik yönetim sistemi de etki etmiş olabilir. Zira bu rejimde iktidar bir de muhalefet vardır. Muhalefet, 'uymamak', 'başka türlü olmak'. 'karşı olmak', 'karşı çıkmak', 'aksini savunmak' anlamlarına gelir.[18] Demokrasi rejiminin iki unsurundan birisi olan 'muhalefet' eleştirel/tenkit edici yaklaşımın ivmesini artırmış ve istikametinden saptırmış olmalıdır. Örneğin bir muhalif milletvekili, "Yapılan işler dünyanın en faydalı işi de olsa biz bunu alkışlamayız. Milletin bize verdiği görev muhalefettir."[19] diyebilmiştir. Bu yaklaşım insanları

---

[11] وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ اِدْفَعْ بِالَّتِي هِيَ اَحْسَنُ فَاِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَاَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ el-Fussilet 41/34.

[12] وَمَا يُلَقَّيهَا اِلَّا الَّذِينَ صَبَرُواْ وَمَا يُلَقَّيهَا اِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ Fussilet 41/35

[13] خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ el-Araf, 7/199.

[14] "...كُلُّ كَلَامٍ أَوْ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يُفْتَحُ بِذِكْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَهُوَ أَبْتَرُ، أَوْ قَالَ أَقْطَعُ...." Ahmed Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel,* thk, Şuayb el-Arnaûdî, Âdil Mürşîd, (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 195), 2: 360; كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لاَ يُبْدَأُ فِيهِ بِبِسْمِ الله الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ "...أَقْطَعُ..." Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr Ebu'l-Fadl es-Süyûtî, *el-Fethu'l-kebîr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003), 2: 303.

[15] "...وَمَا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ..." el-Enbiyâ 20/107.

[16] Recep Ertuğay, *Hz. Peygamberin Sünnetinde Şefkat* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitürü, Doktora Tezi, 2017), 16.

[17] Ertuğay, *Hz. Peygamberin Sünnetinde Şefkat*, 16.

[18] Türk Dil Kurumu (TDK), "Muhalefet" (Erişim, 23. 04. 2020).

[19] Yeni Şafak (YŞ) "Engin Altay" " (Erişim, 23. 04. 2020).

yapılan işlerde tenkit edecek bir taraf bulmaya, muhtemel yan etkileri tespit etmeye ve bu tespitler üzerinden eleştirel söylem geliştirmeye sevketmiş olabilir.

Olumsuz olanı yok etme öncelikli yaklaşımın, değerler dizisine/paradigmaya dönüşmesinin bir sebebini de Hristiyan kültürünün etkisinde bulabiliriz. Hristiyanlık; insanı, aslî günahla dünyaya gelen ve günahtan arınmak için vaftiz olması gereken bir varlık olarak görmektedir. Bu yaklaşım insanın olumsuz yönlerini izale etmeyi ön plana çıkarmaya sebebiyet vermiş olmalıdır. Batının ele aldığı psikolojik çalışmalarda olumsuz davranışları/fikirleri yok etme eğilimi yani tenkit merkezli yaklaşım öne çıkmıştır.[20]

İlk dönem psikolojik çalışmalarda olumsuz tutum ve davranışlar yoğun bir şekilde ele alınmış. 'Saldırganlık', 'hoşgörüsüzlük', 'dogmatizm' ve 'katılık' gibi kavramlar üzerinde; 'affetme', 'yardımlaşma' ve sevgi' kavramlarına göre daha fazla durulmuştur. Örneğin Freud, yazılarında yaklaşık iki yüz elliye yakın yerde, cezalandırmadan bahsederken sadece beş yerde affetmekten söz etmiştir.[21]

Olumlu olanı var etmek yerine olumsuzlukları yok etmeyi önceleyen bakış açısının bizlere de etki ettiği düşünülmektedir. [22]

Muhatabımıza ayna olmak gibi bir sorumluluğumuz elbette var. 'Eleştiri', 'ikaz', 'inzar' ve 'terhîb' önemli bir ilkedir ve görevdir. Kur'an'ı Kerim'de *"Olmayın..."* ile başlayan ayetler, cehennemle ikaz eden emirler, yapılması haram kılınan fiillere yer verilmektedir. Hz. Peygamber Aleyhi's-Selâm'ın iki görevinden birisinin inzar etmek olduğu aşikârdır. Konuyu özetleyici olması yönüyle *"Kim kötü ve çirkin bir iş görürse onu eliyle düzeltsin; eğer buna gücü yetmiyorsa diliyle düzeltsin; buna da gücü yetmezse kalben karşı koysun. Bu da imanın asgarî gereğidir."* [23] hadisini de açtığımız bu paranteze eklemiş olalım. Bu notu düşmekle birlikte biz bu çalışmada eleştirinin revaç bulduğu fakat taltif etme teşvik etme, rağbet ettirme, olumlu olanları dile getirme müjdeleme yanımızın zayıf kaldığı bir zamanı yaşadığımız düşüncesiyle bir eğitim ilkesi olarak Hz. Peygamber'in ibşâr' vazifesi çerçevesinde iltifat/onurlandırma konusunu gündeme taşımayı 'amaçlamaktayız.

1. Ayet ve Hadislerde Öğretmen Vurgusu

Söz eğitime varınca akla ilk gelen öğretmendir. Ayet ve hadislerde öğretmenin ehemmiyetine çok sayıda vurgu yapılmıştır. İlk inen ayetlerde 'okuma', 'yazma', 'kalem', 'insan', 'bilinmeyenlerin öğretilmesi'[24] gibi eğitim öğretim motifleri sıkça yer almaktadır. Burada eğitim-öğretime doğrudan, bunu gerçekleştirecek öğretmene de dolaylı bir işaret bulunmaktadır.

İlk insan ilk peygamber Hz. Âdem Aleyhi's-Selâm'ın yaratılması sürecinde meleklerin dilinden *"...yeryüzünde kan dökecek, fesat çıkaracak birisini mi yaratacaksın?"* ifadesi ile insanın tabiatında var olan olumsuz tarafına yönelik bir vurguya işaret edilmişti. Hz. Allah, Âdeme isimleri öğretmiş melekelere sorduğunda isimleri bilememişler fakat Âdem bilmiştir.[25] Bu vurgu Hz. Âdem'in yaratılış sebeplerinden birinin, belki de en önemlisinin, en önceliklisinin 'bilmek', 'öğrenmek' ve 'öğretmek' olduğu vurgusudur. Aynı zamanda Âdem'in olumlu tarafının görülmesi tenkit edici tavırdan uzak durulması gerektiğine de işaret vardır. Âyetin sonunda yer alan, *"...Allah bilir siz bilmezsiniz."* kısmına göre olumsuzluğu dillendirmek (kan dökme, fesat çıkarma) cahillikten kaynaklanmaktadır. Belki de meleklerin işaret ettikleri olumsuz tarafın bilgi/ilim, öğrenme ve eğitimle terbiye edileceğine işret edilmiştir. Eğitim de anca öğretmenle vücut bulabilecektir.

Kur'ân'ı Kerîm'de Hz. Peygamber'in gönderiliş gayesi, 'örneklik', 'okuma', 'tezkiye'/'arındırma', 'bilinmeyenleri öğretme'[26] ve tebyin olarak belirtilmiştir. Bu görevler peygamberlik görevleridir yani öğretmenliktir.

---

[20] Ertuğay, "Hz. Peygamberin Sünnetinde Şefkat", 17.
[21] Ali Ayten, *Din Erdem ve Sağlık, /.*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015), 155; Muhammed Kızılgeçit, Din Psikolojisinin 200'ü, Ankara: Otto Yayınları, 2017, 242-310.
[22] Ertuğay, "Hz. Peygamberin Sünnetinde Şefkat", 17.
[23] مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ وَذَلِكَ أَضْعَفُ الإِيمَانِ Müslim, "İman", 78.
[24] "...اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ۝ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ۝ اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ ۝ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ ۝ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ..." el-Alak 96/1-5.
[25] el-Bakara 2/30-33.
[26] el-Bakara 2/161.

Bir defasında Hz. Peygamber, birbirlerine Kur'an öğrettikleri bir esnada ashabının yanına çıkagelmiş *"…Ben ancak öğretmen olarak gönderildim."*[27] demiştir. Bu ifade ile Hz. Peygamber, ashabını taltif etmiş, hem de vazifesini muallim/öğretmen olarak tanımlamıştı.

Kâinattaki her bir varlığın seyrini sürdürdüğü bir yörüngesi bulunmaktadır. Bu yörünge insan dışındaki varlıklarda tekvini/kodlanmış/zorunlu iken insan için teklifidir/tercihidir/iradidir. İnsanlar ve cinler dışındaki her bir varlık kendisine kodlanmış olan programa göre yaratılış amacı doğrultusunda hayat seyrini sürdürmektedir. Kâinatta herbir varlığın hayat seyrini sürdürdüğü bir yörüngesi/programı olur da insanın yörüngesi/programı olmaz mı? İnsanın yörüngesi/programı son vahy-i ilâhî olan Kur'an'dır.[28] Kimin daha iyi/salih işler yapacağı ortaya çıksın diye insanın takip edeceği yörünge/sırat'ı müstakîm[29] kendisine kodlanmamış vahiy gönderilerek tercihine bırakılmıştır. İnsan bu programı tatbik edebilecek donanımda var edilmiştir fakat seyrini nasıl sürdüreceğini ancak bir rehber/öğretmen/peygamber öncülüğünde gerçekleştirmeye muhtaçtır.

İlk insan Hz. Âdem Aleyhi's-Selâmla birlikte Hz. Allah her topluma nebî/peygamber/öğretmen göndererek[30] insanların istikamet/hidâyet/yörünge üzere hayat sürmelerini dilemiştir. İstikametinden sapınca insanlık, tekrar tekrar elçiler/öğretmenler göndermiş, sapkınlığın, ahlaksızlığın, zulmün ve küfrün yaygın olduğu bir çağda Hz. Muhammet -sallahü aleyhi ve sellem- son öğretmen olarak vazifelendirilmiştir.[31] Onun rehberliğinde de "Asr-ı Cahiliye" kısa sürede "Asr-ı Saadete" inkilâb etmiştir.

Bu dönüşümün öğretmeni olarak Hz. Peygamberin başvurduğu eğitim ilkeleri, yöntem ve teknikleri nelerdir? Hz. Peygamberin her bir eğitim metodu müstakil olarak ele alınıp ayrıntılı şekilde anlatılması eğitim-öğretim camiamıza yeni ufuklar açacaktır. Biz bu çalışmamızda Bir öğretmen olarak Hz. Peygamber'in Eğitim Öğretiminde "İltifat" konusunu ele almakla, gönüllere/zihinlere/tercihlere sunmayı hedeflemekte, oradan da sınıflara, hanelere, kürsülere, minberlere ulaşmayı ümit etmekteyiz.

2. Hz. Peygamber'in Ashabına/Öğrencilerine İltifatları

'Sahabi', dost arkadaş anlamında bir kelime olup.[32] Hz. Peygamberi Müslüman olarak görenleri, sohbetine katılanları[33] ifade eder. 'Sahabi' tekil olup, çoğulu 'sahabe' ya da 'ashab' şeklindedir. Hicret yolculuğunda Hz. Peygamber'in yol arkadaşı olan Hz. Ebûbekir için, *"İkisi mağarada iken, O, arkadaşına üzülme, Allah bizimle beraberdir diyordu."*[34] ayeti ile arkadaşına manasında *(li sahibihi)* ifadesi kullanılmıştır. Sahabe; Hz. Peygamberin dostları, arkadaşları ve ilk öğrencileridir ve onun tarifiyle/taltifiyle en hayırlı nesildir.[35]

İltifatta temel unsur sevgi olmalıdır. Hz. Peygamber ashabına birbirlerine karşı sevgilerini ifade etmelerini tavsiye etmiş,[36] bir defasında yanındaki sahabi o esnada oradan geçen bir başka sahabi için, "Ey Allah"ın Resûlü, ben bu adamı seviyorum." demişti. Hz. Peygamber de -sallahü aleyhi ve sellem- ona, *"Bunu ona bildirdin mi?"* diye sordu. Adamın cevabı "Hayır." olunca, Allah Rasûlü, *"Git, ona sevdiğini söyle."* tavsiyesinde bulundu.[37]

Sevginin ifade edilmesini tavsiye eden peygamberimizin kendisi de her vesile sevgisini doğrudan ya da dolaylı olarak ifade etmiştir. Birgün Muaz b. Cebel'in elinden tutarak, *"Ey Muaz seni seviyorum."* demiş, Muaz da "Ben de seni seviyorum." diye karşılık vermiştir. Dokunma, bir insana en kısa yoldan

---

[27] ".. وَيُعَلِّمُونَ وَإِنَّمَا بُعِثْتُ مُعَلِّمًا ..." Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî. *Sahîhu Müslim*. (Lübnan: Dârü'l-Mârife, 2005) Talâk, 29; İbn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd, el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce.* thk. Muhammed b. Sâlih Râcî. (Riyâd: Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye, t.y), Sünnet, 17.

[28] "...نَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ اَقْوَمُ..." el-İsra 17/9.

[29] "... اَلَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاً ..." el-Mülk 67/2.

[30] "...وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُولاً..." el-İsra 17/15.

[31] "...هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا.." el-Cuma 62/2.

[32] Kubbe Altı Erişim (KA), "Shabi" " (Erişim, 23. 04. 2020)

[33] Buhârî, Fedâilü's-Sahâbe, 1.

[34] et-Tevbe 9/40.

[35] Buhârî, Fedâilü's-Sahâbe, 62.

[36] Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. (Beyrut: Dâr'u İbnü'l-Hazm, 2005), Edeb, 112-113.

[37] "...أَعْلَمْتَهُ؟ " قَالَ: لاَ. قَالَ: "أَعْلِمْهُ." قَالَ: فَلَحِقَهُ فَقَالَ: إِنِّى أُحِبُّكَ فِى اللَّهِ..." Ebû Dâvûd, Edeb, 112-113

'Sen benim için değerlisin.'[38] demektir. Hz. Peygamber'in Muaz'ın elinden tutması, bunun yanında *"Seni seviyorum."* beyanı dikkat çekmektedir.

Bu hadislerde sevdiğini söyleme iltifatında bulunulması tavsiyesinin/uygulamasının yanında dikkat çeken bir başka husus daha bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in sahabinin gıyaben söylediği "Ben bu kişiyi seviyorum" sözünden memnun olması, olumlu içerik taşıyan gıyabi konuşmalara onay verdiği anlamına gelmektedir. Bir kişinin gıyabında olumlu değerlendirmelerde bulunmak teşvik edilirken ayıpların/kusurların gizlenmesi deşifre edilmemesi istenmiştir. Bu konuda *"Kim bir Müslümanın ayıbını örterse Allah da kıyamet gününde onun ayıbını örter."*[39] buyurulmuştur. Bu hadisten insanların beceriksizliklerinin, başarısızlıklarının, ihmallerinin yani olumsuz yönlerinin dillendirilmemesi sonucu çıkarabilir. Buradan hareketle kusurlara odaklanan, kınayan, eleştiren ve yargılayan negatif yaklaşımlar yerine kişilerin kabiliyetlerine, faydalı eylemlerine, odaklanılarak teşvik/taltif edici yaklaşımlarla başarılı taraflarının öne çıkarılmasının gereği vurgulanmıştır diyebiliriz.

Hz. Peygamber'de iltifat içerikli çok sayıda örneğe rastlıyoruz. Kıraatteki maharetlerine iltifatla dört sahâbîyi kastederek şöyle buyurmuştur: *"Kur'an'ı şu dört kişiden öğreniniz: İbn Ümmü Abd (İbn Mes'ûd), Muâz b. Cebel, Übey b. Kâ'b ve Sâlim"*[40].

Ebû Mûsa el-Eşâri'ye: *"Dün gece senin Kur'an okuyuşunu dinlerken beni bir görmeliydin! Sende Hz. Dâvût'un mizmarlarından bir mizmar var."*[41]

Abdullah b. Mesûd'a *"Bana Kur'an oku."* Abdullah b. Mesûd, Yâ Rasûlellâh, "Kur'an size inmişken ben mi size Kur'an okuyayım." deyince Rasûlullâh, *"Ben başkasından (senden) Kur'an dinlemeyi severim…"*[42] sözüyle mültefit bir açıklamada bulunur. Başka bir sözünde de *"Kur'an'ı nâzil olduğu günün heyecanıyla okumak isteyen kimse, İbn Ümmü Abd'in (Abdullah b. Mesûd) kıraatiyle okusun."*[43] diyerek Abdullah b. Mesûd'un üstün maharetini öne çıkarmıştır.

Daha önce farklı sorular da sormuş olmalı ki "Ahiret günü şefaata ilk kim layık olacak?" diye bir sual yönelten Ebû Hureyre'ye, Resûl-i Ekrem, *"Hadise düşkünlüğün sebebi ile bu soruyu ancak sen sorabilirdin"*[44] diyerek onu ilme/hadise düşkünlüğü ile takdir etmiştir.

Bu hitaplar, Abdullah b. Mesut, Ebû Mûsa el-Eşârî, Muaz b. Cebel, Übey b. Kâb, Sâlim ve Ebû Hüreyre için bir onurlandırma, bir cevherin keşfi aynı zamanda bu özelliklerin motive edilip güçlendirilmesi eğitilmesidir. Burada ismi geçen sahabiler taltif gördükleri alanda üstün başarı ortaya koymuşalardır. Örneğin 'Abdullah b. Mesut', 'Ebû Mûsa el-Eşârî', 'Muaz b. Cebel', 'Übey b. Kâb' ve 'Sâlim, kıraatin ve tefsirin öncüsü olurken, Ebû Hureyre, '5374' rivayetle peygamberimizden en çok hadis aktaran sahabi olarak öne çıkmıştır.

Bugün üstün başarılara imza atmış birçok mümtaz şahsiyetin hayat hikâyelerinde genellikle, gönüllerdeki ateşi tutuşturan ve önlerine ufuk açan bir çift taltif sözcüğü vardır. Tam tersine umutları kıran, moral motivasyonu dibe indiren, yıkıma uğratan "senden bir şey olmaz" türü yeren/kınayan/yadırgayan/yargılayan kurşundan ağır iki sözün sebep olduğu hikâyeler de bulunmaktadır.

Her insanın mahir olduğu bir tarafı vardır. İyi bir öğretmen öğrencisinde, iyi bir baba evladında, iyi bir imam cemaatinde, iyi bir patron işçisinde, iyi bir komutan askerinde, iyi bir amir memuruna hangi yönde bir kabiliyet olduğunu tespit eder ve muhatabına bu niteliği üzerinden yaklaşarak hem iltifat etmiş hem de potansiyelin harekete geçmesine imkân sağlamış olur.

Hz. Peygamber, şayet bir dost edinecek olsaydım, Ebûbekir'i dost edinirdim.[45] demiş ve onu dostluğun, imanın ve sadakatin en zirvesi olarak "sıddîk"[46] lakabıyla isimlendirmiştir.

---

[38] Yusuf Macit, "Beden Dili: Hz. Peygamber Örneği", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,*1/1 (Nisan 2012), 40.
[39] Buhârî, Mezâlim, 3; Müslim Birr, 72; Ebû Dâvud, Edeb, 39
[40] "خُذُوا الْقُرْآنَ مِنْ أَرْبَعَةٍ مِنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ وَسَالِمٍ وَمُعَاذٍ وَأُبَيِّ بْنِ كَعْبٍ..." Buhârî, "Feżâilü'l-Ḳur'ân", 8.
[41] "لَوْ رَأَيْتَنِي وَأَنَا أَسْتَمِعُ لِقِرَاءَتِكَ الْبَارِحَةَ لَقَدْ أُوتِيتَ مِزْمَارًا مِنْ مَزَامِيرِ آلِ دَاوُدَ..." Müslim, Müsâfirîn, 236.
[42] "اقرأ عليّ، قلتُ: أَقْرَأُ عليك وعليك أُنْزِل؟..." Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 33.
[43]İbni Hanbel, *Müsned,* 1: 26.
[44] Buhârî, "'İlim", 33, "Riḳāḳ", 51.
[45] Müslim, 6, 7.
46 Mustafa Fayda, "Ebû Bekîr", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınla, 1994), 101

Hak ile batıl olanı ayıran manasında 'Faruk' olarak nitelenen[47] Hz. Ömer, umreye gitmek için Hz. Peygamber'den izin istemiş. Hz. Peygamber de kendisine izin vermiş ve *"Kardeşim! Duana bizi de ortak et, bizi unutma."*[48] diyerek sıcak bir iltifatta bulunmuştur.

Hz. Osman, edep timsali bir ahlâk güzelliğini sahiptir. Hz. Peygamber onu; "*Kendisinden meleklerin hayâ ettiği bir kimseden ben hayâ etmeyeyim mi?"*[49]sözüyle takdir etmiş, *"Her peygamberin cennette bir refiki vardır. Benim cennetteki refikim de Osman'dır"*[50] sözüyle Hz. Osman'ı cennetle müjdelemiştir.

"Hz. Ali'nin elini tutarak *"Ben kimin dostu isem Ali de onun dostudur. Allahım! Onu sevenleri sen de sev..."*[51] diyerek duada bulunmuş ve Hz. Ali'yi "ilmin kapısı olarak" vasfetmiştir.[52]

Züber b. Avvâm için; *"Her peygamberin bir havârisi vardır, benim havârim de Zübeyr'dir"*[53] buyurmuştur.

Ümmü Eymen Bereke'yi *"Cennet ehlinden bir kadınla evlenmek isteyen, Ümmü Eymen'le evlensin."* Sözüyle tekdir etmiştir.

Zeyd b. Harise'ye; *"Sen bizim kardeşimizsin."* [54] diyerek iltifatta bulunmuş, Mûte Savaşında ashabın ileri gelenlerinin olduğu bir orduda komutanlığı, geçmişinde kölelik süreci de bulunan Zeyd'e vererek onurlandırmış, [55] aynı onur oğlu Üsâme'ye de yaşatılmıştır.[56]

Verilen örneklerde Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm, Zeyd b. Harîse, Ümmü Eymen Bereke ve Üsâme b. Zeyd'e onur verici taltiflerde bulunulduğunu görüyoruz. Hz. Peygamberin takdir cümleleri birer kalıp/form olarak kullanılıp farklı içeriklerle zenginleştirilme yoluna gidilebilir. Örneğin Ümmi Eymen için ifade edilen *"Cennetlik bir kul görmek isteyen Ümmü Eymene baksın ifadesinde"* 'cennetlik', 'kul', 'Ümmü Eymen' kelimeleri başkaca kelimelerle isimlerle değiştirerek şablon olarak kullanılabilir. Birkaç örnek vermek gerekirse bir öğretmen öğrencileri için bahse konu cümleye benzer şu taltiflerde bulunabilir. *"Salih evlat nasıl olur bilmek isteyen Ahmet'e baksın.", "Nasıl çalışılır öğrenmek isteyen Meryem'i örnek alsın", "Dürüst bir insan nasıl olur bilmek isteyen Zeynep gibi olsun", "Hafız olacak öğrenci görmek isteyen Hamdi'yi izlesin.", "Sabrı anlmak isteyen Mustafa'yı okusun"...* Üzerinde düşünüldükçe daha isabetli içerikler oluşturulacaktır.

Övgüde mübalağa göstermek, sınırları zorlayacak şekilde aşırılığa kaçmak, bir insanı onda olmayan vasıfla methetmek ve övgüyü rüşvete dönüştürmek asla doğru olamaz. Ayrıca bir kişiyi onda olmayan özellikle övmek aslında yermek anlamına gelir.[57] Yerinde ve hakkı teslim eden her bir iltifat cümlesi, o cümlede yer alan kelimeler, harfler, harflere yüklenen mütebessim yüz ifadeleri, öğrencilerimizin kalbine, zihnine atılmış birer tohum olacak ve bu tohumlar zamanla verimli birer meyveye/marifete dönüşebilecektir. Marifetin iltifata tabi olduğu unutulmamalıdır.

Hz. Peygamber'in birlikte görev yaptığı kimse olması açısından müezzini Hz. Bilâl'e iltifatlarına bakmak faydalı olacaktır. *"Her gün insanları namaza çağıran müezzinler, kıyamet gününde misk kokuları yayan tepelerde bulunacak kişilerden olacaklardır."*[58], hadisinde olduğu gibi genelde müezzinleri özelde Hz. Bilâl'i öven müezzinlikle ilgili genel taltiflerin yanında; Hz. Bilâl'e çok özel

---

[47] İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* , (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y), 3: 270.
48 İbn Mâce, Menâsik, 5
[49] Müslim, "Feżâʾilü'ṣ-ṣaḥâbe", 26.
[50] Tirmizî, "Menâḳıb" 19; İbn Mâce, "Muḳaddime", 11.
[51] İbn Mâce, "Muḳaddime", 11.
[52] Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale"s-Sahîhayn,* thk. Hamdî ed-Demirdâş Muhammed, (Mekke: el-Mektebetü'l-Asriyye, Mekke, 2000), 3: 126-127.
53 Müslim, "Feżâʾilü'ṣ-ṣaḥâbe", 48
[54] Buharî, Fedâilü's-Sahaebe, 17.
[55] Bünyamin Erul, "Zeyd b. Harîse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınla, 1994), 44: 319.
[56] Mehmet Salih Arı, "Üsâme b. Zeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 369.
[57] مَنْ مَدَحَكَ بِمَا لَيْسَ فِيك فَقَدْ ذَمَّكَ "Birisi sende olmayanla seni överse aslında seni yermiştir."
[58] "...ثَلاَثَةٌ عَلَى كُثْبَانِ الْمِسْكِ أُرَاهُ قَالَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَبْدٌ أَدَّى حَقَّ اللهِ وَحَقَّ مَوَالِيهِ وَرَجُلٌ أَمَّ قَوْمًا وَهُمْ بِهِ رَاضُونَ وَرَجُلٌ يُنَادِى بِالصَّلَوَاتِ الْخَمْسِ فِى كُلِّ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ..." Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ, *Sünenü't-Tirmizî,* thk., Beşşâr b. Avvâd,. (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), "Birr", 54.

iltifatlara da rastlamaktayız. "Bilal ne güzel kişidir. O müezzinlerin efendisidir."[59] sözü ne kadar etkileyicidir.

Hz. Peygamber, bir sabah, "Ey Bilâl! Bana Müslüman olduğun dönemde işlediğin ve çok faydasını umduğun bir amelini söyle! Zira ben bu gece cennette önümde senin nalinlerinin sesini işittim!" "Ey Allah'ın Rasûlü! Gece gündüz, her abdest alışımda gücüm yettiğince namaz kılarım. En çok ümit bağladığım iş budur."[60] demiştir. Hz. Peygamber, Hz. Bilâl'e, paylaştığı bu rüyası ile cennetlik kul olduğu iltifatında bulunmuştur. Bu iltifatın, ashabın arasında yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Böylece ashabın önüne de bir hedef konulmuştur.

Bir gün sabah ezanını okuduğunda Hz. Peygamber'in henüz hane-i saadetlerinden çıkıp mescîde iştirak etmediğini gören Hz. Bilâl, bir uyarı/hatırlatma mahiyetinde ezana, o ana kadar olmayan bir cümleyi, sabah ezanındaki "الصلاة خير من النوم" kısmını ilâve etmişti.[61] Hz. Peygamber Bilâl'in bu tercihini memnuniyetle karşılamış ve cümle ezana eklenmiştir. Hz. Bilâl'e ait bu cümlenin kıyamete kadar semalarda yankılanmak üzere sabah ezanına ilave edilmesi Bilâl için eşsiz bir iltifattır.[62]

Özellikle aynı ortamda çalışan kimseler olarak birbirilerimize mültefit hitaplarla iletişimde bulunma açısından Hz. Peygamber'in Hz. Bilâl ile iletişiminden alacağımız örnekler bulunmaktadır.

Mescîd-i Haram müezzini Ebû Mahzûre'nin hikâyesinde de nebevî bir taltife şahit oluyoruz. Resûl-i Ekrem Tâif Muhasarası'ndan Ci'râne'ye dönerken Rasûlullah'a karşı büyük bir kin ve düşmanlık besleyen Ebû Mahzûre ile Kureyşli on genç, o esnada okunmakta olan ezanı alaylı bir şekilde yüksek sesle taklit ediyorlardı. İçlerinden birinin güzel sesli olduğunu farkeden Hz. Peygamber onları yanına çağırtıp ezan okutmak suretiyle güzel sesin Ebû Mahzûre'ye ait olduğunu tespit etti ve başını okşayıp takdir etti. Ebû Mahzûre'nin peygamberimiz tarafından beğenilmesi, ardından hidâyeti getirdi ve Harem-i Şerif'in müezzini olmakla taçlandı. Ebû Mahzûre, Resûl-i Ekrem'in Mekke'den ayrılmasına kadar Kâbe'de Bilâl-i Habeşî ile birlikte ezan okudu ve Mekke'de müezzinliğe devam etti. Kendisinden sonra da Mescid-i Harâm müezzinliğini oğlu ve torunları yüzyıllarca devam ettirdi.[63]

Hz. Peygamber'in iltifatlarına dikkat çeken bir başka örnek şöyledir. Bahreyn'de bir kabile reisi olan Münzir, kavminden yirmi kişi ile birlikte Medine'ye gelir hep birlikte Müslüman olurlar. Hz. Peygamber Münzir'i çok sevmiştir, aralarında şu konuşma geçer:

-*Gerçekten sende iki huy vardır ki, Allah onları sever.*

-Ya Resulallah bunlar nelerdir?

-*Bunlar yumuşak huyluluk ve hayâdır.*

-Bunlar benim yaratılışımda mı var, yoksa yeni mi oldu?

-*Hayır, senin yaratılışında var.*[64]

Mekke fethedildiğinde, müşriklere "Geçmişte şu zulümleri" yapmıştınız şeklinde bir hatırlatma dahi olmamış, *"Gidin, hepiniz serbestsiniz."*[65] denilerek affetmeden yana bir tercihte bulunulmuş, temiz bir sayfa açılmasına imkan tanınmıştı. Çok sayıda kişi de Müslüman olarak ilk adımı atmıştı. Suç dosyası kabarık olan İkrime, affa rağmen ortaya çıkmaya cesaret edememiş kaçıp saklanmıştı. Eşi Ümmü Hakîm, Hz. Peygamber'den kocasının affını istemiş, olumlu cevap alınca, kölesi ile birlikte İkrime'yi aramaya koyulmuştu. Kocasını bulduğunda kaçmasına ve korkmasına gerek olmadığına ikna etmek için ona şöyle dedi: *"İnsanların akrabalık bağına en çok kıymet veren, en çok halim ve en ziyade kerim olanının yanından geliyorum. O, sana eman verdi."* İkrime, hanımına kani olarak Rasûlullâh'a gelmiş

---

[59] "... نعم المرء بلال وهو سيد المؤذنين..." Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillah b. İshak el-İsfehânî, *Hilyetu'l- evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ* , (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1405), 1: 147.

[60] "...يَا بِلاَلُ حَدِّثْنِى بِأَرْجَى عَمَلٍ عَمِلْتَهُ فِى الإِسْلاَمِ ، فَإِنِّى سَمِعْتُ دَفَّ نَعْلَيْكَ بَيْنَ يَدَىَّ فِى الْجَنَّةِ..."Buhârî, "Teheccüd", 17; Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 108.

[61] İbn Mâce, "Salat", 3.

[62] Bu konuda ayrıntılı bilgi için; "İmam Müezzin İlişkisine Örnekliği Bakımından Hz. Peygamber İle Müezzini Bilâl'i Habeşi" başlıklı makalemize bakılabilir.

[63] Murat Sarıcık, "Ebû Mahzûre", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10.

[64] إِنَّ فِيكَ خَصْلَتَيْنِ يُحِبُّهُمَا اللَّهُ الْحِلْمُ وَالأَنَاةُ Tirmizî, "Birr", 66.

[65] "... اذْهَبُوا فَأَنْتُمُ الطُّلَقَاءُ..." Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Delâilü"n-nübüvve,* thk. Ebû Abdillah Abdusselâm, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 9: 195.

fakat endişesini de üzerinden atamamıştı. Zira yaptıkları affedilebilir gibi değildi.[66] Fakat Hz. Peygamber, İkrime'yi *"Ey göçmen süvari! Hoş geldin, rahat ol."* iltifatıyla karşıladı.[67]

Benzer bir olay hicret esnasında gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber, Hicret güzergâhında Rakûbe geçidinin Gâir yolunda Eslem kabilesine mensup iki hırsızla konuşur ve onları İslam'a davet eder. İkisi de İslam'ı seçerek Müslüman olurlar. Kendilerine isimleri sorulduğunda biz "Mühânân (iki hakir görülen kişiyiz.)" derler. Resûlullâh: "*Hayır siz, Mükremân (şerefli iki kimsesiniz)"*[68] diyerek Müslüman olmaları ile ikram edilenler olduğuna işaret etmiş gönül alıcı bir değerlendirme ile olumlu taraflarını öne çıkarmıştır.

Belki Hz. Peygamber'in ashabına iltifatları, uzun süre beraber olduğu; sabrına, vefasına, fedakârlığına her vesile şahit olduğu arkadaşlarına haklarını teslim etmesi olarak değerlendirilebilir. Fakat en son verdiğimiz üç örnek öncekilere göre bir farklılık arzetmektedir. Münzir, İkrime ve hırsızlığı alışkanlık haline getirmiş iki genç yeni Müslüman olmuş kimselerdir.

İkrime için affedildiğini duymak en büyük ödül iken Hz. Peygamber onu 'merhaba' ile ve 'göçmen süvari' iltifatıyla karşılamış, geçmişini anımsatacak bir hal göstermemiş onun da hatırlamasına hatırlatmasına fırsat vermemiştir. Affedilmeyi kendisinin dahi beklemediği ve bu nedenle kaçıp saklandığı bir kişiye affedilmesinin de ötesinde bir mukabelede bulunulması, Rasûl-i Ekrem'in eğitim yönteminde olumlu tarafa odaklanma yaklaşımının bir ilke haline geldiğini göstermektedir.

Henüz Müslüman olmuş Münzir için hemen oracıkta *"Gerçekten sende iki huy vardır ki, Allah onları sever."* "*Bunlar yumuşak huyluluk ve hayâdır."* ifadeleri ile tebrikte bulunmuştur.

Münzir ve İkrime'nin saygın kişiler olmaları nedeni ile kendilerine iltifat edildiği hatıra gelebilir fakat iki hırsız kardeş olayı Hz. Peygabmer'in iltifatlarının prestijli kimselere özel olmadığını ortaya koymaktadır. Kısa süre önce Müslüman dahi olmayan bu iki kişiyi ziyadesi ile onurlandırmış ve her ikisine yeni bir başlangıç kapısını açarak oradan yürüsünler istemiştir. İki hırsızın çevresi tarafından tenkit edildikleri haliyle kendilerini yüzsüzlüğe verip hırsızlıklarına devam ettikleri anlaşılmaktadır. Kendilerini 'Mühânân' olarak vasfetmelerinden bu sonuca ulaşılabilir. Olumsuzlukların sürekli olarak dillendirilmesi bu iki hırsız örneğinde olduğu gibi bir sonucu da doğurabilir. Ayrıca bir ölçüde bâtıl olanın tasvîrinden kaçmak da gereklidir.

Farklı bir pencere açtığını düşündüğümüz ve iltifatla ilişkilendireceğimiz birkaç örnek daha vermek istiyoruz.

Abdullah b. Ömer anlatıyor: Hz. Peygamber döneminde birisi bir rüya gördüğü zaman, o rüyayı Rasûlullah'a hikâye ederdi. Ben de bir rüya görmeyi ve onu Rasûlullah'a. Anlatmayı çok istiyordum. Derken rüyamda, iki meleğin beni yakalayıp ateşin yanına götürdüklerimi gördüm. Cehennemin içinde kendilerini iyice tanıdığım bir takım insanlar vardı. Ben hemen Allah'a sığındım. Bu sırada başka bir melek bana hitaben: "Sen korkma", dedi. Ben bu rüyayı kardeşim Hafsa'ya anlattım. (kardeşim rüyayı aktarması üzerine) Peygamberimiz; "*Abdullah ne iyi adamdır, keşki gecenin bir kısmında kalkıp da namaz kılmayı âdet edinseydi"* buyurmuştur. Bundan sonra Abdullah geceden az bir kısmı müstesna olmak üzere, uyumaz olduğu belirtilmiştir.[69]

Hz. Peygamber yol üzerinde sohbet gurupları oluşturulma durumuna dikkat çekmiş ashabı kiramın, "Yolda birbirimizle ile görüşüp konuşmaktan başka çaremiz yok buna mecburuz." açıklamaları üzerine *"O zaman yolun hakkını veriniz."* demiştir. Ashab bu defa; "Yolun hakkı nedir?" diye sormuş, Allah Rasûlü de; *"Gözü sakınmak, eziyeti gidermek, selama cevap vermek, iyiliği emretmek, kötülüğe engel olmak"* cevabını vermiştir. [70]

Bir defasında Medîne'de hurma ağaçlarını taşlayan Rafi isimli bir çocuk cezalandırılsın düşüncesiyle getirilmişti. Hz. Peygamber ona *"Evlâdım, ağaçları niye taşlıyorsun?"* diye sordu. Aç olduğu için böyle

---

[66] Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Eslemî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, t.y), 2: 850

[67] Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et- Tirmîzî, *Sünenü't-tirmizî*, thk. Beşşâr b. Avvâd, (Beyrut : Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), İsti'zan, 34

[68] Ahmed b. Hambel, *Müsned,* 4: 74.

[69] Buhârî, Teheccüd, 2.

[70] "إِيَّاكُمْ وَالْجُلُوسَ عَلَى الطُّرُقَاتِ ... غَضُّ الْبَصَرِ ، وَكَفُّ الأَذَى ، وَرَدُّ السَّلاَمِ ، وَأَمْرٌ بِالْمَعْرُوفِ ، وَنَهْيٌ عَنِ الْمُنْكَرِ ..." Buhârî, "Mezalim", 22.

bir şey yaptığını öğrenince de *"Hurma ağaçlarını taşlama da altlarına dökülenleri ye."* tavsiyesinde bulundu, ayrıca *"Allah'ım, bu yavrunun karnını doyur."* diye dua etti.[71]

Abdullah örneğinde olumsuz tablolar içeren bir rüya var. Bu rüya üzerine peygamberimizin "şunları yapma", "şunları terket", "Terketmen gereken davranışların olmalı" gibi olumsuz bir yorum yapmamış, *"Abdullah ne iyi adamdır."* taltifi ile onu rahatlatmış ve olumlu olanı inşa etmek üzere yeni bir hedef göstererek salih amellerini artırmaya teşvik etmiştir.

Yol üzerinde kümelenmelerle ilgili dikkat çeken bir hatırlatma ili ilgili olarak sahabenin, "Buna mecburuz, başka çaremiz yok" şeklindeki yakınması üzerine, yasaklayan, çözümsüz bırakan bir tutum yerine sosyal sorumluluklarla yüklü pozitif bir yaklaşım sergilenmiştir.

Rafi örneğine bakacak olursak "Bu yaptığın çok çirkin.", "Annen baban sana edep, ahlak öğretmedi mi?", "Çocuğum sen ne yaptığının farkında mısın?" "Bir daha yaparsan…" , "Bak bu son olsun.", vb. tenkit ifade eden cümleler kurulmamış, yere düşenlerden alabilmesine izin verilmiş ve şefkatle başı okşanarak kendisine bir de dua edilmiştir.

Hz. Peygamber'in aile fertleri arası ilişkide de iltifatın esas olduğuna şahit olmaktayız. Hz. Hatice annemize iltifatlar o denli sıklıkla dile getirilirmiştir ki Hz. Aişe validemiz; "Hatice'yi kıskandığım kadar kimseyi kıskanmadım demiştir." [72]

İlk vahyin ardında Hz. Hatice Annemizin yanına varıp Hira'da olanları endişe içerisinde ona anlattığında da Hz. Hatice Validemiz; *"Allah'a yemin olsun ki; sen akrabanı gözetir, onların hakkına riayet eder, doğru konuşur, zayıf olanların yükünü yüklenir, kaybetmiş olana kazandırır, misafiri ağırlar ve başına belâ gelmiş kimselere yardımcı olursun."*[73] iltifatları ile Hz. Peygamber'i teskin etmiştir ve Hz. Peygamber bu taltiflere itiraz etmemiştir.

Hz. Peygamber, Hz. Aişe validemize cennette yanında olacağını belirtimiş,[12] aile fertlerinden en çok Aişe'yi, erkeklerden de en çok Aişe'nin babasını sevdiğini ifade etmiş,[74] Aişe'nin diğer kadınlardan daha üstün olduğunu vurgulamıştır.[75]

"Bana bir melek geldi Fatıma'nın cennetliklerin hanımefendisi olduğunu haber verdi"[76] sözüyle kızı Fatıma'yı taltif etmiştir.

"Kızım sen bana Ali'den daha sevimlisin. Fakat Ali de izzet ve keramet sahibidir."[77] sözleri ile kızına ve damadına iltifatta bulunmuş adeta birbirlerinin olumlu taraflarını görmelerinin gereğini vurgulamıştır.

Karşılaştığımız manzaralarda iyi tarafları izleyen ve olumlu olanı hedef gösteren kaçılması gerekenden ziyade koşulması gerekeni işaret eden bir bakışla meselelere yaklaşmak isabetli olacaktır. Karanlık aydınlığın yokluğundandır. Enerjimizi karanlığı karalamaya değil aydınlığa güç vermeye harcamalıyız. "Karanlığa hakaret edeceğine bir mum yak" atasözü de bu hamleyi telkin etmektedir. Unutmayalım aydınlık var olunca karanlık zaten yok olacaktır. *"Hak geldi batıl zail oldu. Batıl zaten yok olmaya mahkûmdur."*[78] ayetinde de bu vurguyu hissetmekteyiz. "Hak ile meşgul olmayanı batıl istila eder" sözü ile hakikat ile meşgul olunduğu takdirde batıl/boş/zararlı/yararsız olana alan kalamayacağı belirtilmektedir.

Hz. Peygamberin iltifatları, ashâbın hayatında unutmadıkları, unutmayacakları bir ikram olmuştur. Büyüklere ayrı, küçüklere ayrı, yetimlere ayrı, kadınlara ayrı, özetle herkese konumuna, durumuna, kişiliğine göre iltifatlarda bulunmuştur. Hz. Peygamber, ashâbına iltifatta bulunurken onlardaki vasıflara atıfta bulunmuş, fiziki görünümlerinden ziyade iç âlemlerine, ruh dünyalarına, sadakatlerine ve samimiyetlerine teveccüh buyurmuştur. Bu iltifatlar, hem Hz. Peygamber ile sahabe arasındaki

---

[71] "... اَ تَرْمِ وَكُلْ مَا وَقَعَ أَشْبَعَكَ اللهُ وَأَرْوَاكَ ..." Ebû Dâvûd, "Cihâd", 85
[72] Buhârî, "Menâkıbü'l-Ensâr", 20; Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 74-76; Tirmîzî, "Birr", 70.
[73] Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamber'i,* terc. Salih, Tuğ, İrfan (İstanbul: İrfan Yayınları, ty), 1: 82.
[74] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8: 67.
[75] Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 69-70.
[76] Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 98-99.
[77] Mehmet Emre, *Büyük İslâm Kadınları ve Hanım Sahâbîler*, (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018), 141.
[78] وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ اِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقاً " el-İsra, 17/81.

muhabbeti derinleştirmiş hem de sahabenin bu iltifatlara layık olmak için ellerinden gelen çabayı sarfetmelerini gerekli kılmıştır.[79]

1. Taltifin Piskolojik Etkisi

Tenkit odaklı yaklaşımın kaynakla alıcı arasında bir soğukluğa sebep olduğunu söyleyebiliriz. Öğretmen-öğrenci, imam-cemaat, usta-çırak, patron-işçi, ebeveyn-çocuk ve eşler arası muhabbeti olumsuz yönde etkilediğini ifade edebiliriz. Belki de anlaşmazlıkların, huzursuzlukların, ayrılıkların, başarısızlıkların artma sebebi, güzel davranışları dile getiren, olumlu eylemleri onurlandıran yaklaşımların yeterince öne çıkmamasıdır. "Bardağın yarısı dolu" demekle, "Bardağın yarısı boş" demek sonuç itibarı ile aynı şey olsa da birinde olumluyu diğerinde olumsuzu gündeme getirmek vardır. Biri eleştiren yeren bir bakışın; diğeri taltif eden, teşvik eden, onurlandıran bir yaklaşımın ifadesidir. Her iki yaklaşım biçiminde de bir durum tespiti yapılmış olmakla birlikte birinde köprüleri zayıflatan nefreti körükleyen bir dil; diğerinde köprüleri kuvvetlendiren ülfeti ateşleyen bir dil bulunmaktadır. Öğretmen öğrenci arası iletişim açısından düşünecek olursak birinde şevklendiren, moral motivasyonu yükselten haliyle başarıyı artıran bir sonuç, diğerinde körelten, öz güveni azaltan haliyle başarı ivmesini düşüren olumsuz bir akıbet olabilecektir.

Hıristiyanlıktaki asli günahı yok etme yaklaşımının etkisi ile olmuş olacak ki yakın zamana kadar Psikolojik çalışmalarda ağırlıklı olarak *patoloji/problem* odaklı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda şiddet, ölüm, travma, boşanma, depresyon, umutsuzluk, istismar gibi konularla ilgilenilmiştir. Bilimsel çalışmalar, bireylerin sahip oldukları rahatsızlıklar ve bu rahatsızlıklardan arınma yolları ekseninde ilerlemiştir. Ancak insanların patolojik/problemli yanları gibi bir de pozitif yanları bulunmaktadır. İnsanlar çeşitli yeteneklere sahiptirler ve onları geliştirmek isterler. Yaşamlarını daha iyiye götürmek ve anlamlı kılmak eğilimindedirler.[80] Buradan hareketle yakın zamanda insan hayatındaki güçlere ve erdemlere yeterince önem vererek, insan gelişimini destekleyen onu daha gelişmiş ve daha olgun bir varlık haline getirecek şartların oluşturulmasına çaba sarfeden bir yaklaşım[81] olarak *Pozitif Psikoloji* tercih edilmektedir. Bizim bu tebliğ ile dile getirmek istediğimiz husus tam da burasıdır.

Yapılan çalışmalarda pozitif yaklaşımların, bireyin geçmişteki iyi oluş düzeylerinden memnun olmalarını, geleceğe iyimser bakmaları ve umut beslemelerini, içinde bulundukları an itibari ile de akış ve mutluluk hissetmelerini sağladığı belirtilmektedir.[82]

Pozitif psikolojide gaye, bireyleri -5'ten 0'a ulaştırmaktan, sadece problemi ortadan kaldırma gayretinden daha fazla bir şey olması gerektiğini ileri sürmektir. Pozitif yaklaşıma göre müdahalelerin nihai gayesi insanların hangi durumlarda olduklarına bakmaksızın varsa, problemleri ile birlikte ele alarak insanlara doyurucu bir yaşam için rehberlik etmek onları +2'den +5'e veya daha ötesine taşımaktır.[83]

Hz. Peygamber, yeni Müslüman olmuş geçmişi cahiliye kalıntıları ile yüklü şirk toplumunun izleri henüz üzerinde olan kimselerin dahi olumlu taraflarını gündeme getirdiğini görüyoruz. İnsanda iyi duygular güçlendikçe olumsuz duygular kendiliğinden izale olacaktır, hak hâkim olunca batıl kendine yer bulamayacaktır. Bir insanın şefkat tarafı merhamet tarafı beslenirse şiddet tarafını törpülemekle meşgul olmaya gerek kalmayacaktır. Faziletli davranışların güçlenmesi ile rezilet sayılan huylar, alandan çekilecek ya da olumlu bir hale inkılap edebilecektir.

Hz. Peygamber yeni Müslüman olanlardan bir iki isim dışında kimsenin adını dahi değiştirmemiştir. Değiştirilen isimler de onur kırıcı olmaları sebebi iledir. Bir hadisinde *"İnsanlar madenlerdir. İslâm'dan*

[79] Sümeyye Eker, İstem "Hz. Peygamber'in İltifat Ettiği Bazı Hanım Sahâbîler Ve İltifat Şekilleri", İstem14/27, (Haziran 2016, 145.
[80] Ali Eryılmaz, "Pozitif Psikolojinin Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Alanında Gelişimsel ve Önleyici Hizmetler Bağlamında Kullanılması", The Journal of Happiness ve Well-Being, 1/1 (2013), 2, 3.
[81] Ayten, Ali. *Erdeme Dönüş,* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 27.
[82] Yunus Emre Temiz, "Erdem Temelli Müdahalelerin Dini Danışmanlık ve Rehberliğe Katkısı", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Teori ve Uygulamaları,* (İstanbul: DEM Yayınları, 2017), 306.
[83] Temiz, "Erdem Temelli Müdahalelerin Dini Danışmanlık ve Rehberliğe Katkısı", 307.

önce iyi olanları İslâm'dan sonra da iyidir. Yeter ki dinlerini iyi kavrasınlar"[84] buyurmaktadır. Bu hadis Pozitif psikolojide yer alan +2'nin üzerine çıkma perspektifi olarak düşünülmelidir. "Cahiliye de iyi olanla" derken pozitifi/+ bir tarafa işaret edilmiş "iyi anladıkları halde İslam'da da iyi olacaklardır." beyanı pozitif olanı yükseltmek +2'yi +5'e çıkarmaktır.

Bir çalışmada, pozitif duyguların ergenlerin okula uyumları üzerindeki etkileri incelenmiş, sonuçlar öğrencilerin okul tatmini, baş etme becerileri ve okul katılımlarının pozitif duygularla pozitif; negatif duygularla negatif ilişkisi olduğunu göstermiştir. Ayrıca, araştırmanın sonuçlarına göre pozitif duygular, negatif duyguların olumsuz etkisinden daha fazla yordayıcı etki göstermiştir[85] Yapılan inceleme şunu da ortaya koymuştur. "Bu kurama göre, pozitif duygular kişinin anlık düşünce-aksiyon birikimini genişlettiği ve kişinin fiziksel, zihinsel ve sosyal kaynaklarını olumlu bir şekilde etkilendiği, negatif duyguları düzenlemede de etkili bir araç olduğu belirtilmektedir. Pozitif psikoloji temelli uygulamaların, öğrencilerin psikolojik ve akademik gelişmelerine faydası olduğunu, iyi oluşlarının daha fazla olduğunu göstermiştir. Ayrıca deney grubundaki öğrencilerin problemlerinde anlamlı bir azalma görüldüğü belirtilmiştir. Sonuçlar pozitif psikoloji temelli programı alan öğrencilerin almayanlara göre daha az seviyede stres, anksiyete ve depresyon semptomlarına sahip olduğunu göstermiştir.[86]

Yergi motivi, özelikle kişinin kendisini denetim altında tutmasını temin etme ve kendi kendisini sorgulama yetisini geliştirme gibi pek çok davranışında önemli bir fonksiyona sahiptir. Ancak övgü, motivasyonun oluşmasında en etkili motivlerden biridir. Nitekim yapılan araştırmalar, yergiye nazaran övgünün daha fonksiyonel olduğunu göstermektedir.[87]

Genç sahâbî Muâz der ki: "Rasûlullâh'a 'İnsanların hangisi en şerlidir?' diye sordum. O da *"Siz şerden değil, hayırdan sorun…"* buyurdu ve bunu üç defa tekrarladı.[88] Her insanın olumsuz tarafı mutlaka vardır. 'Gül dikensiz olmaz.' denmiştir. Bizim savunmaya çalıştığımız husus, dikeni yok saymak değil; dili dikene dolamamak ve güle yoğunlaşmaktır.

Nesîmi Gül'e odaklananları şöyle tarif eder:

Gül olanın aslı güldür, peygamberin nesli güldür

Girdim şahın bahçesine, cümlesi aşı güldür gül

Asmasında gül dalları, kovanında gül balları

Ağacında gül hâlleri, selvi çınarı güldür gül

Gülden terâzi yaparlar, gül ile gülü tartarlar

Gül alırlar gül satarlar, çarşı pazarı güldür gül

Gel hâ gel gül ey Nesîmi, geldi yine gül mevsimi

Bu feryad bülbül sesimi, sesi feryâdı güldür gül

Gül alalım, gül satalım, gülden terazi tutalım, gülü gül ile tartalım. Elimiz Gül koksun Mevsimimiz Gül olsun, feryadımızdan Gül yankılansın, özümüz Gül bestelesin, sesimiz Gül terennüm etsin ve simalar hep gülsün.

Sonuç

Hz. Peygamber'in sünnetinde (eleştiri/tenkit/yasaklama yöntemleri yer almakla birlikte) müjdeleme/kolaylaştırma/iltifat/teşvik ve olumlu olanı inşa etme yaklaşımı önceliklidir.

[84] Buhârî, "Menâkıb", 20; Ahmed b. Hanbel, 12: 463.
[85] Abdi Güngör, "Eğitimde Pozitif Psikolojiyi Anlamak", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi,* 15/2 (Aralık 2017), 157.
[86] Güngör, "Eğitimde Pozitif Psikolojiyi Anlamak", 158.
[87] Yaşar Fersahoğlu, *Kur'an' da Zihin Eğitimi*, (İstanbul: Marifet yayınları,1998), 73.
[88] "... لاَ تَسْأَلُونِى عَنِ الشَّرِّ وَسَلُونِى عَنِ الْخَيْرِ..." Dârîmî, "Mukaddime", 34.

Hz. Peygamber; ashabı, akrabası ve ailesi ile olan ilişkilerinde muhatabında var olan olumlu nitelikleri mültefit ifadelerle dile getirmiş ümmetinin de böyle davranmasını istemiştir.

Başta örgün eğitim ortamları olmak üzere iletişimde bulunduğumuz insanların daha çok başarılı taraflarına odaklanmak pozitif bir yaklaşımla iltifat içerikli bir üslupla olumlu olanı geliştirip güçlendirme ilkesi ile hareket edilmelidir.

Kaynakça

Arı, Mehmet Salih. "Üsâme b. Zeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 42: 361-363. İstanbul: TDV Yayınları 2012.

Ayten, Ali. *Erdeme Dönüş* İstanbul: Yayıncılık. İz Yayıncılık. 2016.

Bahadır, Abdulkerim. "Din Psikolojisi Araştırmaları ve Terapik/Manevi Yardım Uygulamaları, Pozitif Psikolojiden Güdüler". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 13/6, 2008, 169-183.

Beyhakî. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Delâilü"n-Nübüvve.* Thk. Ebû Abdillah Abdusselâm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Doğan, Soner. *Eğitimin İşlevleri.* Ankara: Atalay Matbaası, 2015.

Ebû Dâvûd. Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Beyrut: Dâr'u İbnü'l-Hazm, 2005.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab.* Beyrut: Dâru's-Sadr, 1956.

el-İsfehânî. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillah b. İshak. *Hilyetu'l- Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1405.

Eker, Sümeyye. "Hz. Peygamber'in İltifat Ettiği Bazı Hanım Sahâbîler Ve İltifat Şekilleri". İstem. 14/27 Haziran 2016, 145-203.

Erul, Bünyamin. "Zeyd b. Harîse". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 44: 319-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Eryılmaz, Ali. "Pozitif Psikolojinin Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Alanında Gelişimsel ve Önleyici Hizmetler Bağlamında Kullanılması". *The Journal of Happiness* ve Well-*Being.* 1/1. 2014, 1-22.

Et- Tirmîzî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Beşşâr b. Avvâd. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.

Emre, Mehmet. *Büyük İslâm Kadınları ve Hanım Sahâbîler*, İstanbul, Çelik Yayınevi, 2018.

Ertuğay, Recep. "Hz. Peygamberin Sünnetinde Şefkat" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.* Erzurum: 2017.

Dârîmî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl. *Sünenü'd- Dârîmî*. Thk. Hüseyin Selim Esed. Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 2000.

Fayda, Mustafa. "Ebû Bekîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 10: 101-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

....., Mustafa. "Aişe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 2: 201-205. İstanbul: TDV Yayınla, 1989.

Fersahoğlu, Yaşar. *Kur'an' da Zihin Eğitimi*. İstanbul: Marifet yayınları,1998.

Fidan, Ahmet vd. "Örnekleriyle Türkçe Sözlük" Ankara: Milli Eğitiim Basımevi Yayınları, 1979.

Güngör, Abdi. "Eğitimde Pozitif Psikolojiyi Anlamak", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi,* 15/2 2017, 155-166.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamber'i.* Terc. Salih, Tuğ, İstanbul: İrfan Yayınları, tsz.

İbn. Hanbel, Ahmed Muhammed *Müsnedü Ahmed b. Hanbel.* Thk. Şuayb el-Arnaûdî, Âdil Mürşîd. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 195.

İbn Mâce. Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd, el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce.* Thk. Muhammed b. Sâlih Râcî. Riyâd: Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye, t.y.

İbn Sa"d, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrut. Dâru Sâdır, t.y.

Kazıcı, Ziya. Ayhan, Halis. "Tâlîm Terbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklpedisi* 39: 515-523 İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

KB, Kubbe Altı. *Sözlük.* Erişim: 23.04.2020 http://lugatim.com/s/sahabe

Kızılgeçit, Muhammed. Din Psikolojisinin 200'ü. Ankara: Otto Yayınları, 2017.

KYM, Kuran Yolu Meali. Erişim 23.04.2020. https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/

Macit, Yusuf. "Beden Dili: Hz. Peygamber Örneği", Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,1/1 (2012), 29-44.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî. *Sahîhu Müslim*. Lübnan: Dârü'l-Mârife, 2005.

Rağıb, el-İsfahânî. "Lft". *Müfredât.* Trc., Abdulbaki Güneş. Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012

Sarıcık, Murat. "Ebû Mahzûre", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10: 179-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Süyûtî, Ebu'l-Fadl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr. *el-Fethu'l-Kebîr*. Dârul-Fikr, 2003.

Tayyar, Celal. *Eğitim Bilimine Giriş.* Ankara: Atalay Matbaası, 2015.

Temiz, Yunus Emre. "Erdem Temelli Müdahalelerin Dini Danışmanlık ve Rehberliğe Katkısı". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Teori ve Uygulamaları.* DEM Yayınları. İstanbul, 2017.

TDK, Türk Dil Kurumu. "İltifat Nedir" Erişim 07.04. 2020. http://tdk.gov.tr/

Vakidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Eslemî. *El-Meğâzî.* Thk. Marsden Jones, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, t.y.

YŞ, Yeni Şafak. "Engin Altay" Erişim, 23 Nİsan 2020. https://www.yenisafak.com/gundem/chpli-engin-altayin-utanc-sozlerine-erdogandan-tepki-2938872

AQRESSİV DAVRANIŞIN PSİXOLOJİ MAHİYYƏTİ VƏ ONUN TƏDQİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Rüstəmova Zülfiyyə Rüfət qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZƏT

Açar sözlər: aqressiya, davranış, nəzəriyyə, instinkt, frustrasiya

Ключевые слова: агрессия, поведение, теория, инстинкт, фрустрация

Keywords: aggression, behavior, theory, instinct, frustration

Aqressiya, «aggredi» - latın sözündən götürülüb, mənası «hücum», «təcavüz» deməkdir. Uzun müddət bu anlayış tibbi, bioloji kateqoriya kimi öyrənildiyinə görə, psixoloji ədəbiyyatlarda istifadə olunmurdu. Hal-hazırda isə aqressiya bir çox elm sahələri üçün, əsasən də psixologiya elmi üçün, həlli vacib olan aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir.

Aqresiya probleminə bir sıra tədqiqat işləri də həsr edilmişdir. XVIII əsrin görkəmli fransız filosofu Jan Jak Russo aqressiyanın mənbəyini insanın təbiətində deyil, cəmiyyətdə axtarmağın lazım olduğunu bildirmişdir. XVII əsrdə yaşamış ingilis filosofu Tomas Hobbsa görə isə cəmiyyətin yaratdığı qanunlar insanda heyvani instinkləri nəzarətdə saxlamaq üçün cox vacibdir. Rus psixoloqlarından N.D Levitov, T.Q Rumyanseva., L.Y. İvanova, və b. , xarici ədəbiyyatda Bandura A. şagirdi R. Uolters, Dollard, Kaqan və s. tədqiqatların əksəriyyətində aqressiv davranışın səviyyəsi, ona təsir göstərən faktorlar araşdırılır, K.Rocers, V.Frankl, F.Perlza və başqalarının əsərlərində aqressiya və zorakılığın təzahürü humanistik psixologiyaya əsasən izah və tədqiq edilir. Azərbaycan psixoloqları B.H. Əliyev, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həmzəyev, R.İ.Əliyev, Q.E.Əzimov, R.V. Qədirova və b. yeniyetməlik yaşının təhlili kontekstində yeniyetmələrin cins və yaş xüsusiyyətlərini psixoloji baxımdan araşdırmış və öz tədqiqatlarında yeniyetməlik yaş dövrünün müxtəlif problemləri fonunda aqressiv davranışı öyrənmişlər. N.İsmayılov, F.İsmayılov «Tibbi psixologiya və psixoterapiya», İ.Mirzəyev «Müharibənin tərs üzü: Psixoloji sarsıntı və həyat itkisi» əsrlərində aqresiv davranışın mahiyəti, onun yaranma səbəblərini tədqiq etmişlər.
Elmi ədəbiyyatda aqressiyanın psixoloji mahiyyətinin və mexanizminin öyrənilməsinə bir sıra tədqiqatlar həsr edilmişdir. Həmin tədqiqatlardan bir qismində aqressiya davranış kimi, başqa bir qismində qəsd kimi, digərlərində isə aqressiya, vurulmuş ziyan kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Aqressiya ilə bağlı bir sıra yanaşmalar mövcud olmuşdur. ***Birinci yanaşma***: başqalarına təhlükə törədən və ya zərər yetirən istənilən davranışdır. ***İkinci yanaşma:*** bu və ya digər hərəkətin aqressiya kimi təqdim olunması üçün onun təhqir və ya zərər yetirmək məqsədilə edilməsi vacibdir. ***Üçüncü yanaşma:*** aqressiya başqalarına bədən və ya fiziki xəsarət yetirmək cəhdidir. Hal- hazırda psixoloqların əksəriyyəti aqressiya ilə bağlı bu izahı qəbul edirlər.

Aqressiyanı yaradan, həmçinin onu tənzimləyib saxlayan sosial situasiya və faktorları öyrənmək vacibdir. Aqressiya yalnız başqalarına zərər yetirməyi nəzərdə tutan davranış deyil, həm də mənfi nəticələrin əldə olunmasına istiqamətlənmiş istənilən hərəkətdir (6).

Aqressiya qurbanı təhqir etməyi və ya ona zərər yetirməyi nəzərdə tutur, bədən zədələrinin olması zəruridir. Aqressiyanın nəticəsi mənfi olur. Təhqirdən başqa kimisə ələ salmaq, onu pisləmək, gülünc vəziyyətə salmaq, nə isə zəruri bir şeydən məhrum etmək, müəyyən şəraitdə sevgidən, qayğıkeşlikdən imtina etmək də aqressiya hesab olunur. Aqressiyanın insanlardakı təzahürü sonsuz və müxtəlifdir. Aqressiv insanlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdirlər:

Aqresiv insan başqalarına zərər verməyə çalışır.

*** Bəzən hərəkətlə, bəzən sözlə hucuma keçir.**

*** İctimai qanunlara tabe olmur.**

*** Çox vaxt gərgin və əsəbi olur.**

*** Ətrafındakılarla ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkir.**

*** Həmişə münaqişəyə hazırdır.**

*** Problemlərini sülh yolu ilə həll etməyə meyilli deyil.**

*** Dostluq münasibətləri zəifdir.**

*** Həmişə fiziki gücünə arxalanır**

Aqressiya - özünə qarşı bu cür münasibəti arzulamayan canlını təhqir etmək və ya ona zərər yetirmək məqsədilə edilmiş istənilən hərəkətdir*.(8, səh.28)* Bəzi müəlliflər aqressiyanı emosiya, motiv, ustanovka kimi deyil davranış modeli kimi nəzərdən keçirirlər. "Aqressiya" termini adətən kin, qəzəb kimi mənfı emosiyalar, təhqir etmək, xəsarət yetirmək istəyi kimi motivlər, irqi və ya etnik xürafat kimi ustanovkalarla assosiasiya olunur. Bu faktorların nəticəsi xəsarət yetirmək olan davranışda əhəmiyyətli rol oynamasına baxmayaraq onların kəmiyyətinin xüsusi bir əhəmiyyəti yoxdur. Kin, qəzəb heç də başqalarına hücum etmək, zor tətbiq etmək üçün zəruri şərt deyil. Mənfı emosiyalar, motiv və ustanovkalar heç də həmişə başqalarına qarşı birbaşa hərəkətlər və hücumlarla müşayət olunmur. Aqressiya aqressorun öz qurbanına qəsdən xəsarət yetirdiyi hərəkətləri nəzərdə tutur. Beləliklə, aqressiya hansı formada təzahür etməsindən asılı olmayaraq başqa canlıya xəsarət yetirməyə istiqamətlənmiş davranışdır. Bu canlı da özünə qarşı belə münasibətdən qaçmaq üçün bütün əsaslara malikdir. Bu belə xarakterizə olunur:

1. Aqressiya qurbana qarşı məqsədyönlü, qəsdən xəsarət yetirməyi nəzərdə tutur.

2. Yalnız canlı orqanizmə zərər və ya xəsarət yetirən davranış aqressiya kimi nəzərdən keçirilir.

3. Hədəf özünə qarşı belə münasibətdən qaçmaq motivasiyasına malik olmalıdır.

Aqressiya əsasən subyektin frustrasiyaya reaksiyası kimi meydana çıxır və kin, qəzəb, düşmənçilik, nifrət kimi emosional hallarla müşayət olunur. 0, ***ekspressiv*** (emosiya və hisslərin ifadəsi gücü) : ***düşmənçilik*** (başqasına xəsarət yetirmək istəyinin məqsədyönlü, dərkolunan olması) və ***instrumental aqressiya*** (subyektin məqsədi neytraldı, aqressiya yalnız istəyə nail olmaq üçün alət rolunu oynayır). ***Aqressiya - cəmiyyətdə insanların mövcudluğu və birgəyaşayışını təmin edən norma və qaydalara zidd. motivləşmiş, destruktiv davranışdır. Onun əsasında canlı və cansız obyektlərə hücum etməklə***

ziyan vurmaq, adamlara fiziki və mənəvi xəsarət yetirmək. onlarda psixoloji diskomfortun yaranmasına səbəbkar olmaq durur.

Aqressiya *fiziki*, bilavasitə, *verbal* aqressiya göstəricilərinin cəmini təşkil edir.

Fiziki aqressiya- başqa insana ağrı vermək və ona xəsarət yetirmək: insan dişlərini qıcıyır, əlləri yumruq kimi bükülmüş halda oyanır, aqressiv filmlərə, zorlama səhnələrinə baxmağa üstünlük verir.

Verbal aqressiya- təhqiredici, ağrıverici nitq vasitələrindən istifadədir. Bura aiddir:

a) çoxsaylı müqavimət;

b) inkaredici sözlər və tənqidi qeydlər;

c) mənfi emosiyaların ifadəsi, başqalarından narazılığın dava- dalaş inamsızlıq, nifrət formasında birüzə verilməsi.

d) təhqir, günahlandırmaq;

e) fikir və istəklərin aqressiv söylənməsi, qarğış;

f) təhdid, məcburetmə, zorakılıq.

Bundan başqa sadəcə qışqırmaq belə adətən aqressiv xarakter daşıyır.

Aqressiyanın keyfiyyətləri açıq və gizli formada olurlar:

• *qəzəb, acıqlanma;*

• *kin;*

• *tam passivlik, qorxu;*

• *fəaliyyətdə şüurlu şəkildə uzaqlaşmaq;* .

• *darıxmaq;*

• *depressiya;*

• *sarkazm, kobud zarafatlar, başqasının alçaldılması;*

• *eqosentrizm, təkəbbürlülük.*

Erix Fromma görə aqressiyanın aşağıdakı tipləri vardır:

Zərərsiz aqressiya, qərəzsiz aqressiya, oyun aqressiyası, özünütəsdiq aqressiyası

Bass (1976) da öz növbəsində aqressiv davranışın təsnifatını vermişdir: ***1.Fiziki-verbal.2.Aktiv-passiv.3.Birbaşa – dolayı.***

İnsan təbiətən aqressiv varlıqdır. Problemin mahiyyətini araşdırdıqda bir neçə sual meydana çıxır. İnsan niyə aqressivdir? Onu aqressiv olmağa nə məcbur edir? Aqressiyanın yaranması, səbəbləri, onun təbiəti haqqında bir – biri ilə ziddiyyət təşkil edən fikirlər çoxluq təşkil edir. Bu mənada aqressiyanın tədqiqi ilə bağlı bir sıra nəzəriyyələr mövcuddur ki, bunlar əsasən 4 qrupda ümumiləşdirlir (8, səh. 97):

1. *İnstinktiv nəzəriyyə*
2. *Frustrasiya – aqressiya nəzəriyyəsi*
3. *Qazanılmış sosial – davranış nəzəriyyəsi*
4. *Aqressiyanın şəxsiyyət nəzəriyyəsi*

İnstinktiv nəzəriyyə. Aqressiyanın tədqiqi ilə bağlı ilkin nəzəriyyə instinktiv nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyəyə görə aqressiv davranış instinktiv təbiətə malikdir. Başqa sözlə, aqressiya ona görə yaranır ki, insan genetik və konstitusional olaraq belə bir hərəkətlərin icrasına "proqramlaşdırılıb". Bu səbəbdən də sosial nühitdə olan hətta pozitiv dəyişiklik belə onun yaranmasının qarşısını ala bilmir.

Bu nəzəriyyənin yaradıcısı Ziqmund Freyd hesab olunur. O, hesab edir ki, aqressiv davranış öz təbiətinə görə instinktiv və qaçılmazdır. Freydə görə aqressiya insan və heyvanın təbiətindən gələn genetik mənşəli instinktin xaricə vurulmasıdır. İnsanda iki güclü instinkt mövcuddur: ***həyat instikti (Eros)*** və ***ölümə meyl instinkti (Tanatos).*** Birinci tipə məxsus enerji, yəni Eros həyatın davamlılığına, saxlanılmasına və məhsuldarlığına, Tanatos isə mənliyin yox edilməsinə yönəlmişdir. Z.Freyd sübut etməyə çalışıırdı ki, insanın bütün davranışı bu instinktlərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir və onlar arasında daim mübarizə mövcuddur. Həyatın saxlanması (Eros) və onun dağıdılması (Tanatos) arasında kəskin münaqişə olduğundan digər mexanizmlər Tanatos enerjisini xaricə yönəltmək məqsədinə xidmət edir. Lakin, əgər bu enerji daxilə yönəlmişsə, onda bu, tezliklə fərdin özünün məhvinə gətirib çıxaracaqdır. Beləliklə, Tanatos aqressiyanın xaricə çıxmasına və başqalarına yönəldilməsinə bilavasitə imkan yaradır. (8) Bütün bu deyilənləri aşağıdakı sxemlə təsvir etmək olar:

Bu nəzəriyyənin nümayəndələrindən biri olan K.Lorensə görə aqressiya öz başlanğıcını, hər şeydən əvvəl, heyvanlarda olduğu kimi insanlarda da mövcud olan anadangəlmə yaşamaq uğrunda mübarizə instinktindən götürür. Bu instinkt təkamül nəticəsində inkişaf edib və 3 əsas funksiyanı yerinə yetirir:

1. Geniş coğrafi məkanda müharibə başqa növün nümayəndələrini qovur;
2. Aqressiya genetik fondu yaxşılaşdırmağa kömək edir. Burada nəsildə daha güclülər və enerjililər qalır;
3. Güclü heyvanlar öz nəsillərinin yaşamasını təmin edir və onları yaxşı müdafiə edirlər.

Lakin insanlara tətbiqdə II punktun neqativ rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Lorens heyvanlar üzərində aparılan eksperiment və müşahidələrdən alınan nəticələri mexaniki surətdə insanlara tətbiq etmişdir. Əlbətdə ki, bu düzgün deyil.

Frustrasiya – aqressiya nəzəriyyəsi. D.Dollard (Dollard J. et al.1939) tərəfindən təklif olunan bu nəzəriyyə yuxarıda qeyd olunanlarla ziddiyyət təşkil edir. Burada aqressiv davranışa təkamül prosesi kimi deyil, situativ hal kimi baxılır. Bu nəzəriyyənin əsası belə səslənir:

- ***Frustrasiya həmişə aqressiyanın hər-hansı bir halına gətirib çıxarır.***
- ***Aqressiya həmişə frustrasiyanın nəticəsi kimi çıxış edir.***

Aqressiyanın səbəbinə münasibətdə 3 faktor həlledici əhəmiyyətə malikdir:

1.Subyekt tərəfindən gözlənilən gələcək məqsədə nail olmanın təmin edilmə dərəcəsi;

2. Məqsədə nail olmada qarşıya çıxan maneələrin gücü;

3. Ardıcıl frustrasiyaların miqdarı.

Subyekt nə qədər çox maneəyə rast gələrsə və maneələr nə qədər güclü olarsa, aqressiv davranışa təkan bir o qədər də güclü olur. Əgər frustrasiyalar bir – birinin ardınca baş verərsə, onların gücü birləşərək daha güclü aqressiv reaksiya doğura bilər.

Bu nəzəriyyə sübut etməyə çalışır ki, ilk növbədə aqressiya frustasiyanın izləridir. İkincisi isə, frustrasiya həmişə aqressiya doğurur. **"Frustrasiya - aqressiya"** sxemi 4 əsas anlayış üzərində qurulub: ***aqressiya, frustrasiya, tormozlanma və əvəzedilmə***

Digərləri kimi, frustrasiya nəzəriyyəsi də tənqid olunurdu. Tənqidi fikrin əsas mərkəzi də **"frustrasiya - aqressiya"** sxeminin üzərinə yönəlmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, insanlar kifayət qədər tez – tez frustrasiya halına düşürlər. Lakin heç də həmişə özlərini aqressiv aparmırlar və həmçinin də əksinə.

Qazanılmış sosial davranış nəzəriyyəsi. Digər nəzəriyyələrdən fərqli olaraq bu nəzəriyyə qeyd edir ki, aqressiya öz – özlüyündə fəaliyyətin müvafiq obrazının və sosial möhkəmlənmənin müşahidəsindən çıxış edərək sosializasiya prosesində mənimsənilmiş davranışdır. Bununla belə, burada obraza bələdləşən insan davranışının öyrənilməsinə də baxılır. Bu nəzəriyyə A.Bandura tərəfindən təklif olunmuş və aqressiv davranışın nizama salınması, qəsdən törədilməsi və dərk olunmasını izah edən aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

Aqressiyanın vasitəli yolla qazanılması:	• Bioloji faktorlar (məsələn, hormonlar, sinir sistemi) • Öyrənmə (məsələn, bilavasitə təcrübə, müşahidə)
Aqressiya qəsdən törədilir:	• Şablonların təsiri ilə (məsələn, həvəs, diqqət) • Yolverilməz rəftarla (məsələn, hücum, töhmət, frustrasiya) • Sövqedici motivlərlə (məsələn, pul, heyranlıq) • Göstərişlərlə (məsələn, əmrlər) • Eksentrik (qeyri-adi) inandırmalarla (məsələn, paranoidal inandırmalarla)
Aqressiya tənzim olunur:	• Xarici rəğbətləndirmə və cəzalandırmalarla (məsələn, maddi mükafatlandırma, arzu olunmaz nəticələr) • Özünü tənzim mexanizmi ilə (məsələn, qürur, günah hissi)

Cədvəl 1. Banduranın qazanılmış sosial – davranış nəzəriyyəsi:

4. Aqressiyanın şəxsiyyət nəzəriyyəsi. Aqressiyanın şəxsiyyət nəzəriyyəsi – aqressiyanın şəxsiyyətin strukturundan asılılığını göstərir. Belə ki, L.Berkoviç (2001), R.Beron və R.Riçardson (1997) aqressivliklə insanın sosial mənfi qiymətləndirmədən, bəyənilməmədən qorxu, küsəyənlik, tez hirslənmək, frustrasiya situasiyasında özünü təcrübəsiz hissetməyə meyllilik, şəxsiyyətin əsas tipə mənsubiyyətliliyi (A tipinə), günahkarlıq hissinə hazırlıq və s. keyfiyyətlərlə əlaqəsini təhlil edir. Beləliklə nəzəriyyələrdən də göründüyü kimi, aqressiyaya, aqressiv davranışa yanaşmalar müxtəlif olmuşdur. Bütün bu yanaşmalar haqqında məlumat əldə etmək insana özünənəzarəti, rəftar və davranışı tənzimləməyə şərait yarada bilər.

Beləliklə, bütün yuxarida qeyd etdiklərimiz bizə asağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

- Araşdırmalar göstərdi ki, aqressiya problemi çox böyük əhəmiyyətə malik, tədqiqi vacib olan sosial – psixoloji problemdir. Xüsusən də müasir dövr üçün onun tədqiqi daha vacibdir.
- Araşdırmalardan məlum oldu ki, aqressiya həmişə mənfi xarakter kəsb etmir. Aqressiyanın formaları və növləri müxtəlifdir. Aqressiyanın iki böyük forması vardır: pozitiv və neqativ

(destruktiv) aqressiya. Pozitiv aqressiya insanı özünütəsdiqə və özünügerçəkləşdirməyə kömək edir. Neqativ aqressiyanı yaradan səbəblər isə müxtəlifdir.

- Araşdırmalar göstərdi ki, aqressiya bir çox hallarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulmasında maneələr yaradır. Bu münasibətlərin düzgün istiqamətə yönəldilməsi kontekstində onun idarə edilməsi vacibdir.

İSTİFADƏ OLUMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

1. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə.. Əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər. Bakı: ADPU-nin mətbəəsi, 2008
2. Əliyev R.İ.Tərbiyə psixologiyası Bakı, Nurlan, 2006
3. İsmayılov N.V., İsmayılov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya (dərslik)2-ci nəşr, Bakı, 2008.
4. Şəfiyeva E.İ. Yeniyetmələrdə aqressiv davranış və sui-qəsd. Psixologiya № 2, 2000, s.47-53
5. Mirzəyev İ. «Müharibənin tərs üzü: Psixoloji sarsıntı və həyat itkisi» Bakı Elm və təhsil, 2011
6. Əliyeva S. "Yeniyetmələrdə aqreessiv davranışın cins yaş xüsusiyyətləri" Avtoreferat, 2013,
7. Бандура А. Уолтерс Р. Подростковая агрессия. – М., 1999.
8. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. - СПб.: Речь, 2007
9. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения и условия его коррекции. М.Л.М,1996
10. Паренц Г.А. Агрессия наших детей. Москва, 1997

OYUNLAR VƏ ONLARIN UŞAQLARIN HƏYATINDA ROLU

Rüstəmova Zülfiyyə Rüfət qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Açar sözlər: *oyun, valideyn, məktəbəqədər yaşlı uşaq, tərbiyə, şəxsiyyət, aparıcı fəaliyyət, nitq*

Ключевые слова: *игра, родитель, дошкольник, воспитание, личность, ведущий деятельность, речь*

Key words: *game, parent, preschooler, education, personality, leading activity, speech*

Bildiyimiz kimi, uşaq psixologiyası yaş psixologiyasının bir sahəsi olub fərdin inkişafının ilkin mərhələlərindən, məktəbəqədər, kiçik məktəb yaşı və yeniyetməlik yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edən bir elm sahəsidir. Yəni uşaq psixologiyası insanın ontogenetik inkişafının 15 yaşa qədər olan dövrünü əhatə edir. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi uşaq psixologiyası bir neçə yaş dövrlərinə bölünür və hər yaş dövrünün də özünün aparıcı fəaliyyət formaları mövcuddur. Biz məqaləmizdə məhz məktəbəqədər yaşlı uşaqlar və onların aparıcı fəaliyyəti olan oyunlardan bəhz edeceyik.

Bilirik ki, şəxsiyyət fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır. İnsan fəaliyyətinin məzmunu, təşkili, ona münasibəti nəticəsində onun xarakteri formalaşır.Ona görə də uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında məhz oyun fəaliyyətinin rolu danılmazdır. Məhz oyun vasitəsilə uşaq özünü idarə etməyi, özünüqiymətləndirməyi, özünü dərk etməyi, başqaları ilə münasibət qurmağı, birgə fəaliyyəti mənimsəyir.

Oyunların insan həyatındakı rolu cox mühümdür. Oyun fəaliyyətinin mahiyyəti ilə bağlı bir çox alimlər müxtəlif fikirlər irəli sürüblər. Onların bəziləri ilə tanış olaq. L.S.Rubinşteyn (1976) qeyd edirdi ki, oyun uşaqlarda uşaqlığı saxlayan və onu inkişaf etdirən fəaliyyət növüdür. D.B.Elkoninin (1978) fikrinə görə isə oyun zamanı ayrı – ayrı intellektual əməliyyatlar yalnız inkişaf edir və ya yenidən formalaşmır, həm də uşağın ətraf aləmə münasibətində köklü dəyişikliklərə səbəb olur. O, həm də onu da qeyd edirdi ki, oyun məzmun etibarilə sosial mahiyyət kəsb edir. Oyun prosesində motivlərin yeni psixoloji formaları təzahür edir. Bu zaman motivlərin bir birini tez – tez əvəz etməsi prosesi baş verir. Göründüyü kimi, oyun uşağın psixikasini inkişaf etdirir. Oyun vasitəsilə uşaq ətraf aləmi dərk edir, həmyaşıdları ilə münasibət qurur, bu isə öz növbəsində özünü dərk etməsinə və özünüqiymətləndirmə sisteminin formalaşmasına kömək edir.

A.S.Makarenko özünün uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı mühazirələrində həmişə qeyd edərdi ki, gələcək yaradıcı insanın tərbiyəsi hər şeydən əvvəl oyunda formalaşır.

Oyunla bağlı A.Adlerin fikri də maraq doğurur. A.Adlerə görə oyun prosesində uşaq öz zəifliyini, asılılığını, çatışmazlıqlarını, aqressiyasını, deyə bilmədiklərini boğmaq istəyərək daha güclü olmağa çalışır.

K.Qross hesab edir ki, oyun gənc orqanizmin şüursuz şəkildə həyata hazırlaşmasıdır. Amerika sosioloqlarının fikrincə, oyun prosesində uşaqlar rol davranışı təcrübəsi qazanırlar və bu onların "həyata daxil olması" nı asanlaşdırır. Oyun uşaqların yalnız sevimli məşğuliyyəti deyil, həm də onların həyatının təşkili formasıdır [4, səh.4].

Müasir dövrdə qlobalizasiya bildiyimiz kimi bütün sahələrdə öz əksini tapıb. Bu təhsil, tərbiyə sahəsindən də yan keçməyib. Hər şey dəyişir, insan amilinə münasibət də dəyişir. Bu da öz növbəsində uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında yeni keyfiyyətlərin, bacarıqların, dəyərlərin diqqətə alınmasını tələb edir. Müasir şəraitdə uşaq şəxsiyyətində formalaşdırılması vacib keyfiyyətlərdən biri rəqabətəqabillikdir (A.O.Mehrabov, R.İ.Əliyev). Rəqabətəqabillik nədir? Qarşısına özünüreallaşdırma məqsədi qoyan, bu məqsədin ardınca geden, bu zaman qarşılaşdığı problemleri, çətinlikləri həll etməyi bacaran, nə istədiyini bilən, lazım olan anda müstəqil seçim etməyi bacaran insan rəqabətəqabil insan adlandırılır. Müasir dövr üçün bu cox vacib bir keyfiyyətlərdən biridir. Uşaqlarımızda bu cür

keyfiyyətləri formalaşdırmağa məhz məktəbəqədər yaş dövründən başlamaq lazımdır. Bu yaş dövründə də əlbətdəki köməyimizə oyunlar gəlir. Oyun uşaqların dünyasıdır. Oyun oynarkən onları kənardan izləmək bizə külli miqdarda onlar, ailələri haqqında informasiya verir. Elə uşaq var ki, nəsə bir şey alınmasa tez yorulur, ardınca getmir, mübarizədən qaçır. Biz böyüklər, valideynlər, bu hallara kənardan nəzarət etməli və əgər bu cür hallarla rastlaşdıqsa uşaqla birgə oyunlara daxil olmalı onda rəqabətəqabillik, istəyi, arzularını həyata keçirmək üçün mübarizə aparmağı öyrətməliyik. Bu bizim ən ümdə vəzifələrimizdən biridir.

Uşaqların xəyal gücü çox zəngindir. Onlar hər şeyi oyuna çevirir və istənilən bir şeylə oyun qura bilerlər. Bu bir taxta parçası da ola bilər, bir yarpağ yaxud da kiçik bir daş ola bilər. Fikrimi bir misalla izah etmək istəyirəm: Övladınızla parka çıxırsız, bu zaman onun parkda oynaması üçün oyuncaqlarını götürürsüz. Parka gedirsiz və övladınız yerdən bir daş götürür və bütün günü onunla oynayır. Özü də elə maraqla oynuyur ki….Yəqin ki, belə bir hal hər kəsin başına gəlib.

Oyun oynamaq uşaqların fiziki, emosional, zehni və sosial inkişafına kömək edir. Oyun oynayarkən uşaq qəzəbini, kədərini, hətta aclığını belə unudur, yadına düşmür. Uşaqlar oyunlarla öz düşüncələrini, hiss və emosiyalarını bölüşür və digər adamlarla münasibət qurmağı öyrənirlər. Bu zaman uşaq gələcəkdə özü qərar verməyi, birgə iş görmək və köməkləşməyi, bir birinə dəstək olmağı öyrənir.

Oyunların uşaqlara faydası nədən ibarətdir? Oyunların uşaqlara faydaları çoxdur: Oyunlar yaradıcı düşünməyi; məsuliyyətlilik; özünü tanımağı; birgə fəaliyyəti və paylaşmağı; problemli situasiyanı həll etmək bacarığını; özünü ifadə etməyi; qaydaları və s. öyrənir. Bu siyahını biz istədiyimiz qədər uzada bilərik. Oyunlar uşaqlarımızın dünyasıdır. Oyun zamanı biz onların arzularını belə görə bilərik.

Bildiyimiz kimi, oyunların hər yaş dövrünə uyğun növləri vardır. Gözəl psixoloq, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Limunət xanım Əmrahlı "Məktəbə psixoloji hazırlığın əsasları" kitabında uşaq oyunlarının təsnifatını vermişdir. O, uşaq oyunlarını ***əşyalarla keçirilən oyunlar, yaradıcı oyunlar*** və ***qaydalı oyunlar*** olmaqla üç böyük qrupa bölmüşdür və hər bir qrupa da hansı, nə cür oyunların daxil olması barədə məlumat göstərmişdir. Həmin təsnifatla tanış olaq [2, səh. 44]:

əşyalarla keçirilən oyunlar	yaradıcı oyunlar	qaydalı oyunlar
• məişət əşyaları ilə • oyuncaqlarla • stolüstü çap oyunları	• sosial həyat hadisələri əsasında qurulan oyunlar • bədii süjetlərlə qurulan oyunlar • uşağın təxəyyülünə əsaslanan oyunlar	• didaktik oyunlar • hərəkətli oyunlar • xalq oyunları

Burada onu qeyd etmək lazımdır ki, yaradıcı oyunlarla rollu oyunlar qarşılıqlı şəkildə bir-birilə əlaqəlidir.

Məktəbəqədər yaş dövründə süjetli - rollu oyunlarla paralel qaydalı oyunlara da maraq artır. Qaydalı oyunların əhəmiyyəti böyükdür. Çünki bu cür oyunlar uşaqlara ümumi qaydalar, tələblər fonunda öz vəzifəsini, rolunu, mövqeyini, məsuliyyətini və borcunu dərk etməyə kömək edir. Bütövlükdə uşaqların oyunda sosiallaşması prosesi baş verir.

Uşağın psixi inkişafında didaktik oyunların rolu da böyükdür. Bu oyunlar uşaqlarda idrak (diqqət, hahizə, təfəkkür, təxəyyül və s.) fəaliyyətini formalaşdırır, ətraf mühit haqqında informasiya əldə etməyə kömək edir.

Məktəbəhazırlıq işində istifadə olunan hərəkətli - rollu oyunlar 5 qrupa bölünür [2, səh. 47]:

Bildiyimiz kimi uşaqların psixi inkişafının ən maraqlı və eyni zamanda mürəkkəb mərhələsi məktəbəqədər yaş dövrünə təsadüf edir. Yüksək hərəki aktivlik, diqqətin davamsızlığı və impulsivlik məktəbəqədər yaşlılar üçün normal xarakter daşıyır. Buna görə də məhz oyunlar vasitəsilə biz istədiyimiz nəticələrə gələ bilərik. Məhz oyunlar vasitəsilə biz uşaqlarin psixi proseslərini inkişaf etdirə bilərik.Ümuumilikdə götürdükdə uşaq oyunlarrının psixopedaqoji vəzifələri bunlardır:

* psixi inkişaf
* fərdiyyətin inkişafı
* mənəvi keyfiyyətlərin formalaşması
* insanlarla münasibətlərin tənzimlənməsi
* şəxsiyyət struktturunun formalaşdırılması
* yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı
* məktəb təliiminə hazırlıq və s.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafında həmçinin milli adət - ənənələri özündə əks etdirən oyunların da rolu böyükdür. Bizim əsas vəzifələrimizdən biri də uşaqlarımızı milli ruhda böyütməkdir. Bu zaman milli xalq oyunlarımızdan istifadə etmək lazımdır. Bu oyunlarda xalqın mədəniyyəti, mənəviyyatı, psixologiyası öz əksini tapmaqdadır.

Göründüyü kimi oyunların uşaqların psixi inkişafında rolu çox böyükdür. Bütün bunları nəzərə alaraq belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, uşaq bağçalarında məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyun fəaaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, oyun prosesində rollu oyunların istifadəsinə diqqət verilməlidir. Xüsusən də bu işdə bizim milli xalq oyunlarına geniş yer vermək lazımdır. Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru İ.H.Sultanova öz araşdırmalarında qeyd etdiyi kimi: "Təlim - tərbiyə prosesində milli oyunlardan istifadə edilməsi uşaqların münasibətinin tənzimlənməsinə böyük təsir göstərir. Belə ki, uşağın öz həmyaşıdları qrupunda, ailədə emosional qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasında milli oyunların rolu böyükdür." (5, səh.60) Uşaq milli oyunları milli hisslərin formalaşmasının əsas vasitələrindən biridir.

Ədəbiyyat:

1. Əzimli Q. Yaş və peedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı, 2006
2. Əmrahlı L. Məktəbə psixoloji hazırlığın əsasları. Bakı, 2008.
3. Əmrahlı L, Rzayeva N. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2010
4. Uşaqların psixi inkişafında oyunun təsiri.Psixologiya jurnal№1.Bakı, 2011
5. Sultanova İ.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda milli hislərin formalaşdırılması. Bakı, 2004
6. Эльконин Д.Б. Психологиия игры. М., 1999
7. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология, развития, детство, отрочество. М., 2004

TƏXƏLLÜS KÖMƏKÇİ AD KİMİ

Yeganə HACIYEVA
Dos. Azərbaycan Dillər Universiteti

Xüsusi bir antroponimik vahid olan təxəllüsün yaranması uzun bir tarixi proseslə bağlıdır. Azərbaycan dilinin çoxşaxəli antroponimik sistemində köməkçi adlar kateqoriyasına aid edilən təxəllüslərin əhəmiyyətli yeri vardır.

Dünya və Şərq xalqlarının tarixində təxəllüsdən istifadəetmə ənənəsi çox qədim zamanlarla səsləşir. Türkdilli xalqların müştərək abidəsi olan Orxon-Yenisey kitabələrində və Dədə Qorqud dastanlarında təxəllüs və təxəllüs mahiyyətli adlara tez-tez rast gəlinir. Bu ənənə yazılı ədəbiyyatın inkişafı nəticəsində X-XI əsrlərdə daha da genişlənmişdir. Ərəb xilafətinin ilk çağlarından başlayaraq iqtisadi və mədəni səviyyədə bir tərəqqi hiss olunmağa başladı. IX-X əsrlərdə elm və poeziyanın inkişafı ilə bağlı yeni bir zümrə, şeir və sənətlə daimi məşğul olan şair və alimlər zümrəsi meydana gəldi. Bu yeni zümrə mənsubları ərəblərin həcmcə çox böyük olan ənənəvi rəsmi inisiallarından imtina edərək özlərinə əlavə yığcam və sadə adlar götürdülər. Bu adət, xüsusən, şairlər arasında geniş yayılmağa başladı. Görünür, "təxəllüs" termininin ilkin mənası olan "qurtarma", "xilasetmə" məhz bu hadisə ilə əlaqədardır.

Türk dillərində təxəllüs əvəzinə, "möhür", "damğa" terminləri də işlədilir. Təsadüfi deyildir ki, klassik ədəbi əsərlərdə, eləcə də aşıq yaradıcılığında müəllifin adı çəkilən bənd "möhürbənd" adlanır. Dildə təxəllüslərin yaranma səbəbləri müxtəlifdir. Lakin başqalarından fərqlənmək, seçilmək arzusu bütün təxəllüslərin yaranma mənbəyinin əsas məğzini təşkil edir. Təxəllüs və ya imza Ə.Nəvainin təbirincə desək, sanki onun sahibinin öz əsərlərinə vurduğu şəxsi möhürüdür və ya gerbdir. Bu möhürü necə tərtib etmək isə müəllifin şəxsi zövqü və dünyagörüşü ilə bağlıdır.

Təxəllüslərin yaranması adətən onun daşıyıcısının şəxsi razılığı və ya təşəbbüsü ilə olur. Ş.Sədiyevin söylədiyi kimi "Təxəllüslər hər şeydən əvvəl onlara sahib şəxsiyyətlərin yaradıcılıq məhsulu, dünyagörüşü, bədii zövqüdür. Bu cəhətdən həmin vahidlər sənətkarlarımızın həyat və fəaliyyətlərinin bəzi məqamlarını, əqidəsini izləməyə imkan verir. Onun seçilməsində təxəllüs sahibinin şəxsi marağı əsasdır".

Təxəllüsseçmə tariximizdə təxəllüsün onun sahibinin mənəvi təkamülü ilə bağlı dəyişməsi, yeniləşməsi hadisəsinə tez-tez rast gəlinir. Məsələn, Azərbaycanın böyük şairi S.Vurğun yaradıcılığının ilk illərində "dəli şair" imzasından istifadə etməklə öz xarakterindəki azadlıqsevərlik və müstəqillik duyğularını ortaya qoymuşdur. Burada qəribə təxəllüs seçməklə şair təkcə oxucularının diqqətini cəlb etmək məqsədi yox, həm də deyəcəyi, söyləyəcəyi həqiqətlərə onların çox da ciddi yanaşmamaları qayəsini izləmişdir.

Məşhur "Qutadqu bilik" əsərinin müəllifi Yusif Xas Hacib də öz nisbəsi ilə Balasaqunlu Yusif Xas Hacib kimi tanınırdı.

Bu dövrün müəllifləri əsərlərini ərəb və fars dillərində yazsalar da, ən kiçik epizoddan belə türk-azərbaycanlı olduqlarını bildirmək üçün istifadə edirdilər. Ərəb ad sistemindən imtina barədə V.Qordlevskinin fikirləri maraqlıdır. O, yazır ki, oğuzlar müsəlman olmaqla bərabər, özlərinə məxsus qaydaları da əldən vermək istəmirdilər. Uzun müddət oğuzlarda iki ad: yeni müsəlman adı və köhnə ata-baba adları, ləqəbləri mövcud idi. İkili adlar hətta saray adamlarında da müşahidə edilirdi. Məsələn: Ziya-əd-din-Qara Arslan-Fəxrəddin Arslan Doğmuş, Mübariz-əd-din-Ərtoğuş və s. V.Qordlevski sonra yazır ki, əksər hallarda ikinci ad-ləqəb zorla qəbul etdirilmiş müsəlman adını sıxışdırıb sıradan çıxarır, həmin şəxs xalq arasında yalnız ikinci ata-baba adı ilə tanınırdı 107, s. 56

"Seyid İmadəddin Nəsimi Nəimi ilə həmvəzn bəzi gizli fikirlərini rəmz və imaj ilə anlada bilmək üçün Nəsimi təxəllüsünü ixtiyar etmişdir. Aşağıda göstərdiyimiz rübai və beyt Şah Fəzlullahın təxəllüsü Nəimi və Əmir İmadəddininki isə Nəsimi olduğunu lap aydın göstərir:

Kim ki, əsrari-Nəsimi bilmədi,

İzzəti-Fəzli Nəimi bilmədi

Elə hallar olur ki, təxəllüs sənətkara öz ustadı və ya tamam başqası tərəfindən təklif olunur. Bilindiyi kimi, böyük Azərbaycan şairi Xaqani ilk əsərlərini, "Həssani" (əmisi Ömər verib) və "Həqaiqi" təxəllüsü ilə yazmış, sonralar Əbülülanın sayəsində saraya köçdükdən sonra Şirvanşah Mənuçöhrün fərmanı ilə "Xaqani" təxəllüsünü götürmüşdür. Göründüyü kimi, təxəllüs tarixində bir adamın bir neçə təxəllüsdən istifadə etməsi halları çox əvvəllərdən mövcud olmuşdur. Əsl adı Əli olan İmadəddin Nəsiminin eyni zamanda İmadəddin, Nəsimi, Hüseyni, Seyyid, Seyyid Hüseyni təxəllüsləri ilə tanınması bunu söyləməyə əsas verir. Sonralar bu tendensiya müxtəlif ictimai siyasi səbələrdən daha da inkişaf etdirilmiş, Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Nəzmi, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov və başqaları əsas təxəllüsdən başqa onlarca əlavə təxəllüs və ya gizli imzadan istifadə etməli olmuşlar.

Şairlər özlərinə təxəllüs seçərkən onun orijinallığına və mənasına xüsusi əhəmiyyət verir, bu işə çox ciddi yanaşırdılar. Bəzən təxəllüsü düşər-düşməz hesab edərək ondan imtina da edirdilər. Təxəllüs qəbuletmə işinin ciddi bir iş olması və sənətkarın həyatında rol oynaması barədə də fikirlər öz əksini tapmışdır.

Müəlliflər bəzən təvazökarlıq edərək hərdən bilə-bilə bəsit məzmunlu təxəllüslər seçirdilər. "Həvəskar", "Cavan", "Qafil", "Bisavad", Kəmsavad" kimi təxəllüslərin onların sahiblərinin sənətkarlıq qüdrəti ilə heç bir daxili əlaqəsi yoxdur. Əksinə hallar da mövcuddur. Belə ki, bəzi sənətkarlar təvazökarlığı kənara qoyaraq daha çox böyüklük, əzəmət, ayıq-sayıqlıq birincilik, yeganəlik və s. məzmunlu təxəllüslərdən istifadəyə üstünlük verirdilər: "Vüqar, "Qəffari", "Vahid", "Bidari", "Kənan", "Mətin", "Mübariz", "İlkin", "Hünər" və s. təxəllüslər bu qəbildəndir.

Özünün xalqa yaxın, xalqın əməl və arzularının daşıyıcısı olduğunu göstərmək üçün bəzi şairlər və ədiblər bu cür təxəllüslər seçərdilər: "Elçin, "Eloğlu","Elsevər", "Bəndə", "El Vurğunu" və s.

Təxəllüsdən istifadə ənənəsi orta əsrlər Şərqində o qədər geniş yayılmışdır ki, dövrün bədii sənətlə birbaşa bağlı olmayan bir çox nümayəndələri, hökmdarlar və görkəmli dövlət adamları da təxəllüs və ya təxəllüs mahiyyətli əlavə adlardan istifadə etmək zərurəti duyurdular: Əbdülmülk, Nizamuddövlə, Muşiriddövlə və s. kimi titullar çox vaxt təxəllüs məqamında işlənirdi. Qazi Bürhanəddin, Xətai, Şah Abbas, Şah Xətainin oğulları Sma Mirzə, Bəhram Mirzə kimi türk hökmdarları həm də gözəl şair kimi tanınırdılar. H.Şahi İsmayıl "Adil", Sultan Hüseyn Bayqara "Hüseyni" təxəllüsü ilə bədii əsərlər yaratmış, ədəbiyyat və incəsənəti himayə etmişlər. Teymurilər nəslinin Hindistanda davamçısı Babur şah, II Murad və oğlu Fateh Məhəmməd, II Bəyazid, Cəm sultan, hətta Ağa Məhəmməd şah Qacar da yaxşı şair və ədib idilər.

Təxəllüsün yaranması şairin tərcümeyi halındakı müəyyən ruhi və maddi vəziyyətlə də bağlı ola bilir. Məsələn, Məftun, Aşiq, Vurğun, Aciz, Fəqir, Eşqı və s. kimi təxəllüslər bu qəbildəndir. Bəzi təxəllüslər memorial xarakter daşıyır. Məsələn, xalq şairi Hüseyn Arif "Arif" təxəllüsünü vaxtsız vəfat etmiş oğlu Arifin xatirəsini yaşatmaq üçün götürmüşdür. Yaxud, Şamo Arifin "Şamo" təxəllüsü qardaşının adı ilə bağlıdır. Tanınmış müğənni Səxavət Məmmədovun adını qardaşı özü üçün təxəllüs götürüb. Təxəllüslərin tədqiqi göstərir ki, bir təxəllüsdən bəzn bilərəkdən, bəzən isə təsadüfən bir neçə müəllif istifadə edə bilir. Təxəllüs tariximizdə Baba, Razi, Nizam, Nizamı, Hafiz, Arif və s. kimi təxəllüslərdən müxtəlif sənətkarlar istifadə etmişlər.

Təxəllüslə bağlı anlayışlar dedikdə ləqəb, titul, fəxri ad künyə və təxəllüsün tərkib hissələrini təşkil edən imza, nisbə, nəsəb və s. nəzərdə tuturuq.

Təxəllüslə çox sıx bağlı olan anlayışlardan biri ləqəb kateqoriyasıdır. "Ləqəb" ərəb sözü olub müəyyən səciyyəvi əlamətə görə insalara verilən əlavə addır. Türk dillərində bu sözün qarışığı kimi "ayama" sözündən də istifadə edilir. Ləqəb insanlara başqaları tərəfindən verilərək insan kollektivində onu fərqləndirmək məqsədi daşıyır. Ləqəbin yaranmasının səbəbləri müxtəlif olsa da, ən əsas səbəblərdən biri cəmiyyətdə eyniadlılığın olmasıdır.

Müşahidələr göstərir ki, əsl addan fərqli olaraq hər adamın ləqəbi olmur. Ləqəb o zaman yaranır ki, eyni adlı şəxsləri bir-birindən fərqləndirmək lüzumu yaranır. Deməli, ləqəblərin meydana gəlməsi müəyyən zərurətlə bağlı olur. Hazırda "ləqəb" termini mənfi emosiya doğursa da, əslində bu ləqəblə bağlı sonrakı məna çalarıdır. Türk adqoyma sistemində lap qədimlərdən ləqəblərdən istifadəetmə ənənəsi olmuşdur. "Adlı kişi adından qorxar, adsız kişi tanrıdan qorxmaz". "Ər ləqəbi ilə anılar" kimi oğuz atalar sözlərində ləqəbi olmağa şərəf iş kimi baxılmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında qəhrəmanların

əksəriyyətinin ləqəbi vardır: Bamsı Beyrək, Boyu uzun Burlaxatun, Alr Aruz, Qaraça Çoban,Salur Qazan, Şir Şəmsəddin, Dədə Qorqud və s.

Ləqəblər çox vaxt təxəllüs anlayışını da özündə ifadə etmişdir. Yazılı ədəbiyyatın meydana gəlməsi nəticəsində ləqəblərin bir çoxu təxəllüslərə çevrilmişdir. Ləqəblə təxəllüs arasında olan köməkçi ad mahiyyəti çox vaxt onları birləşdirmiş, təxəllüs əvəzinə əksər ballarda "ləqəb" termini işlənmişdir.

"Ləqəb" sözünün məna tutumunun tarixən genişliyi barədə söylənilənlərlə şərikik. Ərəb dilində "ləqəb" termini müasir "ləqəb"ə nisbətən daha çox müxtəlif mənalar kəsb etmişdir:

1) Hazırda başa düşülən ləqəb;
2) Titul;
3) Fəxri ad;
4) Peşə və sənət adları".

Mövcud elmi fikri nəzərə almaqla ləqəb və təxəllüs arasındakı fərqləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) Ləqəb əsasən başqaları tərəfindən verilir, təxəllüslər şəxsi özü tərəfindən və ya özünün razılığı ilə seçilir.
2) Ləqəblər bütöv insan kollektivinə aid ola bildiyi halda, təxəllüslər fərdidir.
3) Ləqəblər şəxsi xarakterizə etdiyi halda, təxəllüs demək olar ki, səciyyələndirici xüsusiyyətə malik deyil.
4) Dildə ləqəblər kəmiyyətcə təxəllüslərdən çoxdur.
5) Bir fərdə aid ləqəblərdə sinonimik cərgə ola bildiyi halda, təxəllüslərdə bu hal olmur.
6) Ləqəblər təxəllüslərə nisbətən daha sabitdir.
7) Ləqəblər tərcümə edilir, təxəllüslər tərcümə edilmir.
8) Təxəllüslərdə əsl ada çevrilmə tendensiyası olduğu halda, lqəblərdə bu xüsusiyyət çox zəifdir.
9) Təxəllüslər mahiyyətcə rəsmi olub əsasən yazılı nitqdə formalaşır, ləqəblər isə qeyri-rəsmi olub şifahi nitqlə bağlıdır.
10) Təxəllüslərin yazılışında sabitlik olub həmişə böyük hərflə yazıldığı halda, lqəblər kiçik hərflə də yazıla bilir.
11) Təxəllüs adətən tanınmış, ləqəb isə bütün kateqiruyadan olan adamlara mənsubdur.
12) Təxəllüslərin bir çoxunda olan qoruyuculuq funksiyası ləqblərdə yoxdur.
13) Ləqəblər öz yaranma tarixinə görə təxəllüslərdən daha qədimdir və s.

Azərbaycan sənətkarları rəngarəng təxəllüslərdən istifadə etsələr də onlar ətraflı tədqiq olunmamış və buna görə də təxəllüs imza, təxəllüs-ləqəb, təxəllüs-gizli ad və s. tərzində antroponimik terminlər, anlayışlar bir-birinin əvəzinə işlənmişdir.

Son dövrlərin təxəllüsyaratma prosesində sadaladığınız təxəllüsgötürmə qaydalarından istifadə etməklə yanaşı, rəsmi ad, ata adı və soy adından təxəllüs kimi istifadə etmək ənənəsi daha geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Hacıyevaq Y., Nuriyev A. Azərbaycan təxəllüslərinin yaranması və inkişaf prosesi, Azərbaycan onomastikası problemləri. III APİ, Bakı, 1980, s. 295-297.
2. Həsənov H. Təxəllüslər və ləqəblər. Elm və həyat jurnalı, № 1, 1980.
3. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Yazıçı, Bakı, 1986, s. 445
4. Paşayev A. Azərbaycan folklorunda ləqəblər Azərbaycan folklorşünaslığı məsələləri, ADU, Bakı, 1983, s. 544
5. Sədiyev Ş. Təxəllüslər haqqında, Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. APİ, Bakı, 1986, s. 18-22.

DÖNÜŞÜMSEL LİDERLİK VE YENİLİKÇİ İŞ DAVRANIŞLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP AND ITS EFFECTS ON INNOVATIVE BUSINESS BEHAVIOR

Gökhan OFLUOĞLU

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İ.İ.B.F, Zonguldak, Turkey

ÖZET

Küreselleşme sürecinde değişen tüketici talepleri bve artan kalite beklentileri dikkate alındığında farklılığı sağlayacak en önemli etkenin yenilikçi iş davranışlarına sahip çalışanlar olduğu belirtilmektedir. Çünkü yenilikçi sonuçları üreten ve kesin olarak yeniliği gerçekleştiren çalışanlardır. Özellikle hizmet sektörü içinde yer alan turizm işletmelerinde, çalışanların yoğunlukla eş zamanlı üretim ve tüketim gerçekleştirmeleri diğer işletme alanlarına göre yenilikçi iş davranışlarının önemini arttırmaktadır. Çalışanların yenilikçi iş davranışları birçok faktör tarafından etkilenmektedir. Bu çalışmamızda, yenilikçi iş davranışlarına dönüşümcü liderin etkisi ve psikolojik güçlendirmelerinin aracılık rolü incelenmektedir.

Dönüşümcü lider, işletmedeki ortak görevleri yerine getirme konusunda işbirliğinin önemini vurgulayarak, paylaşılan deneyimlerden öğrenme fırsatı tanıyarak ve takipçilerine etkin bir performans için gerekli tüm eylemleri yapma yetkisini devrederek takipçilerinin katılımını genellikle istemektedir. Dönüşümcü lider, böylesi yollarla takipçilerini, işlerini yerine getirmek için yenilikçi yaklaşımlar aramaya yetkili hissettikleri bir çalışma ortamı oluşturmaktadır. Dönüşümcü liderlerin önemli bir amacı, doğrudan denetleme veya müdahale olmaksızın eylemlerde bulunmalarına ve uygulamalarına izin vererek takipçilerin kendi kendini yönetme ve kendini geliştirme becerilerini geliştirmeleridir.

Genel olarak çalışanlar, kendi iş gereksinimlerinin anlamlı ve kişisel olarak önemli olduğunu algıladıklarında, çalışan birden fazla perspektiften bir sorunu anlamada, çoklu kaynaklardan gelen geniş bir bilgi yelpazesine sahip bir çözüm ararken daha fazla çaba sarf etmektedir. Böylece herhangi bir konunun çözümü için çeşitli alternatif yollara ulaşılabilmektedir. Ayrıca, bir çalışanın risk alması, yeni bilişsel yollar keşfetme olasılığını da yükseltmektedir. Çalışanların psikolojik olarak güçlendirilmesi, bir çalışanın keşfedici bir süreçte yer almaya istekli olması üzerinde son derece önemli bir etki yapmaktadır. Psikolojik olarak güçlendirilmiş kişilerin kendiliğinden motive olma olasılığı daha yüksektir ve bunu ise çalışanların keşfedici çabalarını desteklemek sağlayacaktır. Konu ile ilgili olarak yapılan araştırmalarda dönüşümcü liderin varlığına, çalışanların yenilikçi yönde iş davranışı sergiledikleri ve psikolojik yönden kendilerini daha güçlü hissettikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dönüşümcü Lider, Yenilikçi iş davranışı, Psikolojik Güçlendirme

ABSTRACT

Considering the changing consumer demands and increasing quality expectations during the globalization process, it is stated that the most important factor that will make the difference is the employees with innovative business behaviors. Because it is the employees who produce innovative results and precisely innovate. Especially in tourism enterprises within the service sector, the importance of innovative business behavior increases when employees perform intensive production and consumption simultaneously compared to other business areas. Employees ' innovative business behavior is influenced by many factors. In this study, the influence of the transformative leader on innovative business behavior and the mediating role of their psychological empowerment are examined. The transformational leader often seeks the participation of his followers by emphasizing the importance of cooperation in accomplishing common tasks in the enterprise, giving them the opportunity to learn from shared experiences, and delegating his followers the authority to take all actions necessary for effective performance. In such ways, the transformational leader creates a working environment in which his followers feel empowered to seek innovative approaches to carry out their work. An important goal of transformational leaders is to develop followers ' self-management and self-development skills

by allowing them to engage in and perform actions without direct supervision or interference. In general, when employees perceive that their work needs are meaningful and personally important, the employee puts more effort into understanding a problem from multiple perspectives, searching for a solution with a wide range of information from multiple sources. Thus, various alternative ways to solve any issue can be reached. It also raises the possibility that an employee is taking risks, exploring new cognitive pathways. Psychological empowerment of employees has an extremely important effect on an employee's willingness to take part in an exploratory process. Psychologically empowered people are more likely to be self-motivated, and this will enable employees to support their exploratory efforts. Research on the subject revealed that the presence of transformational leaders, employees exhibit innovative work behavior and feel stronger psychologically.

Key words: Transformational Leader, innovative business behavior, psychological empowerment

1.GİRİŞ

Günümüzün sürekli değişen iş yaşamında, işletmelerin ayakta kalmasını sağlayan en önemli faktörün tüketici gereksinimlerini en iyi karşılayan yenilikçi dönüşümler olduğu vurgulanmaktadır.

Porter, rekabet üstünlüğünün sürdürülmesinin bir koşulu olarak sürekli yenilik ve iyileştirmeyi öngörmektedir. Çünkü çağımız verimlilik ve kalitenin ötesinde ‘’yenilik çağı’’ olarak nitelendirilmektedir. İşletmelerin yeniliği gerçekleştirmeleri hem ülke ekonomisine, hem de işletmelerin sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmesine oldukça katkı sağlamaktadır. Yeniliği gerçekleştirebilmenin en önemli unsurlarından birinin yenilikçi iş davranışlarına sahip çalışanlar olduğu ifade edilmektedir. Yenilikçi iş davranışı, çalışanların yeni ürün, hizmet, süreç ve prosedürlere ilişkin yeni ve faydalı fikirlerin oluşturulmasını ve oluşturulan fikirlerin uygulanmasını içeren geniş bir kavramı açıklamaktadır(Janssen,2000:288; Dorenbosch,vd..,2005:129; Reuvers,vd…,2008:228, De Jong ve Den Hartog,2010:24; Leong ve Rasli,2013:593).

Yenilikçi iş davranışları birçok değişkenden etkilenmektedir. Yenilikçi iş davranışının artmasında veya azalmasında liderlik modeli çok önemlidir. Bu süreci yöneten lider, yenilikçilik özelliği gösterirken, aynı zamanda bu davranış şekillerini öğretmeye çalışan olarak ifade edilmektedir. Dönüşümcü liderlerin sahip olduğu nitelikler ile değişimi ve yeniliği gerçekleştireceği kabul edilmektedir(Reuvers,vd,2008:229; De Jong vd..,2010:25).

Bass ve Avolio(1994) dönüşümcü liderlik olgusunun dört benzersiz ancak birbiriyle ilişkili davranışsal bileşenden oluştuğunu belirtmektedir. Bunlar; ilham verici motivasyon, idealize edilmiş etki, entelektüel teşvik ve kişiselleştirilmiş değerlendirme olarak ifade edilmektedir. Çalışanların yenilikçi iş davranışlarında diğer önemli faktörün psikolojik güçlendirme algıları olduğu vurgulanmaktadır. Çalışmamızda yenilikçi iş davranışları üzerinde dönüşümcü liderin etkisi ve psikolojik güçlendirmelerinin bu ilişkideki aracılık rolü incelenmiştir.

1.YENİLİKÇİ İŞ DAVRANIŞI KAVRAMI

Küreselleşme, hızlı değişim ve tüketicilerin sürekli artan yenilik arayışı, işletmeleri yenilikçi iş davranışlarına yöneltmiştir. Yenilikçi iş davranışı, bireylerin yeni fikir, ürün veya hizmeti üretmesini ve uygulamasını kapsayan bir süreci ifade etmektedir(Arslan,2019:6).

Yenilik, örgütlerin diğer işletmelerle işbirliğinin veya yeni bilginin satın alınmasının sonucu olabileceği gibi, bireysel yenilikçi iş davranışlarının da bir sonucu da olabilmektedir(Zontek,2016:56).

Birçok araştırmacı bireysel düzeyde yeniliğin örgütsel başarıyı elde etmede önemli bir olgu olduğunu saptamaktadır. Yenilikçi iyileştirmelerin temelleri fikirlerdir. İşletmelerin fikir geliştiren, taşıyan, tepki veren ve değiştiren çalışanlara ihtiyacı bulunmaktadır(Scott and Bruce,1994:585; Janssen,2000:287).

Günümüzde hızla değişen iş ortamında rekabet avantajı elde etmek önem kazanmaktadır. Gittikçe artan sayıda uygulayıcı ve teorisyen örgütlerin başarısı için bir araç olarak çalışanlarının yenilik potansiyelini keşfetmeleri, teşvik etmeleri, geliştirmeleri ve kullanmaları gerektiği fikrini desteklemektedir. Bireylerin eylemleri sürekli yenilik ve iyileştirme için hayati öneme sahip olmaktadır. Yenilik sadece araştırma geliştirmeden kaynaklanmamaktadır. Çalışanların yenilikçi iş davranışları işletmenin

yaşaması ve etkinliği için oldukça önemli bir unsur olmaktadır(Pieterse,2010:609). Genel olarak Yenilikçi iş davranışı, yeni ve yararlı fikirlerin, süreçlerin, ürünlerin veya prosedürlerin başlatılması ve bir iş rolü, grubu veya organizasyonun içinde uygulanmasını içeren bir davranış süreci olarak tanımlanmaktadır(Arslan,2019:27).

2. YENİLİKÇİ İŞ DAVRANIŞI SÜRECİ

Yenilikçi iş davranışı süreci birbiri ile ilişkili davranış aşamalarını ve boyutlarını içermektedir. Genel anlamda yenilikçi iş davranışı, yeni ve yararlı fikirlerin, süreçlerin uygulamaya konulmasını içermektedir. Bu doğrultuda yenilikçi iş davranış süreci, sadece keşfedici fikirlerin gelişimini değil, aynı zamanda bu fikirlerin uygulanmasını da kapsayan bir olguyu ifade etmektedir(Dorenbosch vd,2005:129).

Yenilik sürecinin iki aşamadan oluştuğu belirtilmektedir. Bunlar başlatma ve uygulama aşamaları olarak tanımlanmaktadır. Birinci aşamada bir fikir üretilir, ikinci aşamada ise fikir uygulanmaya başlanmaktadır. Yenilikçi iş davranışının yeni fikir üretme, koalisyon kurma ve uygulama konularını içeren aşamalardan oluştuğunu ifade edilmektedir. Janssen ise yenilikçi iş davranışı sürecini fikir üretme, fikre destekçiler bulma ve fikri uygulama olmak üzere üç aşamada açıklamaktadır(Janssen,2004:290).

Yenilikçi iş davranışı dört aşamalı davranış kümesi olarak görülmektedir(Aralan,2019:29):

-Fikir keşfi/Problem Tanımlama

-Fikir Üretimi

-Fikir Teşviği/Sponsorluk/Şampiyonluk

-Fikir Gerçekleştirme/Fikir Uygulama

Yenilikçi iş davranış sürecini başlatan, fikirleri üreten ve kesin şekilde bu fikirleri uygulayan bireyler olduğu düşünüldüğünde, bireylerin bu davranışına etki eden faktörlerin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Scott ve Bruce, bireysel yenilikçi davranış modelini geliştirmek ve test etmek için yenilik öncülleri üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmada, yenilikçi iş davranışlarının etkisinde; örgütsel iklim, liderlik, bireysel problem çözme, çalışma grubu ilişkileri faktörlerinin etkili olduğunu belirtmektedir(Scott and Bruce, 1994:600).

Li ve Zheng'in yenilikçi davranış yönetimi için önemli bir bakış açısı sağladığı çalışmasında, çalışanların yenilikçi davranışlarını etkileyen ana faktörler, içsel motivasyon, psikolojik sermaye, liderlik, organizasyonel yenilik atmosferi, işin özellikleri, sosyal sermaye olarak belirtilmektedir(Li and Zheng,2014:446).

3.DÖNÜŞÜMCÜ LİDERLİK VE BOYUTLARI

Dönüşümcü lider takipçilerinin misyon ve değerlerini örgütün veya grubun misyon ve değerleri doğrultusunda değiştiren ve izleyicilerini bu yönde etkileyebilen ve çalışanları beklenen iş performansı düzeyinin ötesinde motive etme kapasitesine sahip liderlik modeli olarak tanımlanmaktadır (Reuvers,vd.,2008:229).

Çalışanlarda bireysel farklılıklara önem veren dönüşümsel lider, grup tarafından gelecekte de paylaşılan bir vizyon ortaya koyarak izleyicilerini zihinsel yönlü eyleme geçiren liderdir. Bu liderlik modelinde izleyenler, liderlerine karşı hayranlık, sadakat güven ve saygı duymaktadır(Kaygın,2011:70).

Bass ve Avolio dönüşümsel liderliği dört benzersiz ancak birbiriyle ilişkili davranışsal bileşenden oluştuğunu belirtmektedir. Bu boyutlar idealize edilmiş etki-Karizma, İlham Verici Motivasyon, Entelektüel Teşvik ve Bireyselleştirilmiş Düşüncedir(Bass and Avolio,1999:441).

Küreselleşme sürecinde rekabetin sürekli olduğu bir çevrede işletmelerin devamlılığını sağlayan önemli değişkenlerin yenilik, değişim, keşfedicilik ve dönüşüm olduğu göz önüne alınacak olursa, dönüşümcü liderlik anlayışı ile istenilen bu sonuçların sağlanabileceği söylenebilir(Aralan,2019:66).

4.DÖNÜŞÜMCÜ LİDERİN ÇALIŞANLARIN YENİLİKÇİ İŞ DAVRANIŞLARINA ETKİSİ

İşletmelerde liderlerin çalışanların davranışları üzerinde güçlü bir etkisinin olduğu belirtilmektedir. Astların yenilikçi iş davranışları üzerinde bir yöneticinin rol beklentilerinin olumlu bir etkisi olduğu belirtilmektedir. Yine yapılan araştırmalarda demokratik, düşünceli ve katılımcı lider davranışları ile astların verimliliği arasında olumlu ilişki olduğu görülmüştür(Jung,2003:528).

Liderlik tarzı, bir organizasyonda yeniliği gerçekleştirmede kilit rol oynamaktadır. Çalışanların yenilikçi davranışları liderlik modeli tarafından etkili uyarılmaya bağlı olmaktadır(Arslan,2019:77). Ayrıca organizasyonda varolan yenilikçilik iklimi, üst düzey yöneticilerin kişisel ve konumsal olarak doğrudan bir sonucu olarak belirtilmektedir. Lider, doğrudan teşvik veya çalışanlar için yenilik hedefi belirleyerek çalışanların yenilikçi davranışlarını geliştirebilmektedir. Ayrıca astlarının duygusal bilgilerini bilerek değerlendirme yapabilir ve çalışanlarına yenilik için destek ve beğenisini gösterebilir(Li ve Zheeng,2014:448).

Basadur en etkin liderlerin, yeni sorunları sürekli keşfeden, tanımlayan, problemin çözülmesini ve yeni çözümlerin uygulanmasını içeren bir keşfedicilik sürecini koordine eden olarak ifade etmektedir. Basadur, liderlerin bireysel yeniliği tetiklemedeki öneminin anlaşılmasına rağmen literatürde liderlik ve yenilik ilişkisini ve etkileşimini araştıran az çalışma olduğunu belirtmektedir. Çeşitli yenilik çalışmaları, performans sonuçlarına, yani verimliliğe ilişkin sonuçlar yerine etkinlik ve verimlilik gibi sonuçları etkileyen lider davranışlarını ele almaktadır. Eylemlerinde yenilikçi olan ve örgüt vizyonlarını doğru bir şekilde oluşturan liderler, çalışanlar arasında güvenilirlik kazanmaktadır(Zontek,2016:59).

Dönüşümcü lider, ilham verici bir vizyona sahip olarak, takipçilerini teşvik eder. Dönüşümcü lider, entelektüel teşvikle sorgulamaya, takipçilerini eski problemleri yeni yollarla düşünmeye teşvik etmeleri ve bireysel gelişim ve büyümeye izin vererek takipçi yenilikçi davranışı teşvik etmektedir. Dönüşümcü liderler, takipçilerin yeteneklerine yüksek beklenti ve güven göstererek, takipçilerin kısa vadeli ve acil çözümlerden ve hedeflerden uzun vadeli ve temel seviyelere kaydırmaya yardımcı olmaktadır. Dönüşümcü lider, takipçilerinin ihtiyaçlarını ve arzularını, örgütlerin çıkarlarıyla birleştirir ve böylece yenilikçi davranış için gerekli olan ilerlemeyi teşvik etmektedir(Bass,2006:35).

5.DÖNÜŞÜMCÜ LİDER VE ÇALIŞANLARI PSİKOLOJİK GÜÇLENDİRMENİN ROLÜ

Dönüşümcü liderin takipçilerinin yenilikçi iş davranışına etkisinde, psikolojik güçlendirme algılama düzeyinin önemli olduğu belirtilmektedir. Yapılan çalışmalarda dönüşümcü liderliğin ilham verici ve motive edici doğası, takipçilerini etkileyebilmeleri psikolojik güçlendirme yüksek olduğu zaman yenilikçi iş davranışı ortaya koymada etkili olmaktadır. Psikolojik güçlendirme yüksek olduğunda dönüşümcü liderliğin, yenilikçi iş davranışını ortaya koymada daha etkin olduğu saptanmıştır(Pieterse,2010:610).

Yönetim geliştirme programları sayesinde liderler takipçilerin psikolojik güçleniş düzeyi hakkında bilgi sahibi olabilmektedir. Dönüşümcü liderliği teşvik etmek ve bunun yanında psikolojik güçlenmeyi de teşvik etmek son derece önemlidir. Güçlendirme programları aracılığıyla kuruluşlar, yenilikçi davranış oluşturmada dönüşümsel liderliği daha etkin kullanabilecektir.(Arslan,2019:83).

Liderler, takipçilerinin çalışma ortamı üzerinde önemli bir etkiye sahip olsalar da, kuruluştaki birçok faktöre, insan kaynakları politikalarına ve örgütsel ve sosyal düzenlemelere bağlı olmaktadır. Bunların hepsi, takipçisinin liderlikten bağımsız olarak psikolojik güçlendirme duyusunu büyük oranda etkileyebilir. Psikolojik olarak yetkili kişiler, kendilerini, işlerini ve çalışma ortamlarını anlamlı yollarla etkileyebilecek, proaktif davranışı kolaylaştıracak, inisiyatif kullanarak gösterebilecek ve bağımsız hareket edecek yetenekte görmektedir(Spreitzer,1995:1444; Thomas and Velthouse,1990:670).

Dönüşümcü lider ortak görevleri yerine getirme konusunda işbirliğinin önemini vurgulayarak, paylaşılan deneyimlerden öğrenme fırsatı tanıyarak ve takipçilere etkin performans için gerekli tüm eylemleri yapma yetkisini devrederek takipçilerinin katılımını genellikle istemektedir(Bass,2006:35). Dönüşümcü lider, böylesi yollarla takipçileri, işlerini yerine getirmek için yenilikçi yaklaşımlar aramaya yetkili, hissettikleri bir çalışma ortamı oluşturmaktadır. Dönüşümcü liderin önemli bir hedefinin, doğrudan denetleme veya müdahale olmaksızın eylemlerde bulunmalarına ve uygulamalarına izin

vererek takipçilerin kendi kendini yönetme ve kendini geliştirme becerilerini geliştirmeleri olmaktadır(Jung,2003:530).

6.SONUÇ

Tüm işletmecilik alanlarında değişen tüketici istek ve ihtiyaçları, işletmeleri farklılığı sağlayacak yeni arayışlar içine yöneltmiştir. İşletmelerin yenilikleri gerçekleştirebilmesi değer ortaya koyan önemli bir rekabet gücü sağlayacaktır. Yenilik olgusu işletme dışından alınabileceği gibi işletme içinde çalışanlar tarafından da gerçekleştirilebilir. İşletmelerin yenilik performansının sürekliliği ise çalışanlar ve onların yenilikçi iş davranışlarına bağlıdır. Yenilikçi iş davranışı birçok değişkenden etkilenmektedir. Yeniliği gerçekleştirebilmenin en önemli unsurlarından biri yenilikçi iş davranışlarına sahip çalışanlardır. Emek yoğun sektörlerde, ürünler genelde soyut nitelik taşıdıklarından dolayı teknoloji yeniliğinden ziyade davranış değişikliği gerekmektedir. Özellikle hizmet sektöründe çalışanların yeniliği gerçekleştirmesi yeniliğin sürekliliğini sağlamaktadır.

Yeniliğin gerçekleştirilmesinde dönüşümcü liderin etkisi büyüktür. Dönüşümcü lider, daima çalışanlarına çok yakın olmalı, onları güçlendirmeli ve cesaretlendirmeli, çalışanlarının iyi iletişim içinde olmasını sağlamalı, güçlükleri yenmede ve yeniliği gerçekleştirmelerinde birbirine yardım etme, karşılıklı güven ve yapılan işe yüksek düzeyde bağlılık duymayı sağlayan bir işbirliği ortamı geliştirmelidir.

KAYNAKLAR

Arslan, Filiz(2019); Yenilikçi İş Davranışlarına Dönüşümcü Liderin Etkisi ve Psikolojik Güçlendirmenin Aracılık Rolü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**.**

Bass, B.M. ve B.J. Avolio(1995); MLQ Multifactor Leadership Questionnaire, Redwood City, CA: Mind Garden.

Bass, B.M., r.Riggio(2006); Transformational Leadership, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

De Jong, Jeroen and Deanne Den Hartog(2010); ''Measuring Innovative Work Behaviour'', Blackwell Publishing Ltd., Vol:19, Number 1, p.23-36

Dorenbosch, Luc, Marloes, L.Van Engen and Marinus Verhagen(2005); '' On-the-Job Innovation: The Impact of Job Design and Human Resource Management Through Production Ownership'', On-The-Job Innovation, Vol:14, Number:2, p.129-141

Janssen, Onne(2000);''Job Demands, Perceptions of Effort_Reward Fairness And Innovative Work Behaviour,'' Journal of Occupational and Organizational Psychology, Vol.73, p.287-302

Jung, Dong L., Chee Chow, Anne Wu(2003); ''The Role of Transformational Leadership in Enhancing Organizational Innovation: Hypotheses and Some Preliminary Findings,'' The Leadership Quarterly, Vol:14, p.525-544.

Kaygın, Erdoğan(2011); ''Girişimcilik Sürecinde Dönüştürücü Liderlik Anlayışı ve Bir uygulama'', Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Leong, Chan Tze, Amran Rasli(2014); '' The Relationship Between Innovative Work Behaviour on Work Role Performance: An Empirical Study'', Procedia-Social and Behavioral Sciences, Vol:129, p.592-600.

Li, Xiangyin, Zheng, Yishuang(2014); ''The Influential Factors of Employees' Innovatibve Behaviour and The Management Advices,'' Journal of Service Science and Management, Vol:7, p.446-450.

Pieterse, Anne Nederveen, Daan Van Knippenberg(2010); ''Transformational and Transactional Leadership and Innovative Behaviour: The Moderating Role OF Psychological Empowerment, Journal of Organizational Behaviour, Vol:13, p.609-623.

Reuvers, Mark, Marloes, L.Van Engen, Claartje, J.Vinkenburg and Elisabeth Wilson-Evered(2008); ''Transformational Leadership and Innovative Work Behaviour: Exploring the Relevance of Gender Differences'', The Authors Journal Compilation, Blackwell Publishing, Vol:17, Number:3, p.220-235.

Scott, Susanne G., Reginald, A., Bruce(1994); '' Determinants of Innovative Behaviour: A Path Model of Individual Innovation in the Workplace'', The Academy of Management Journal, Vol:37, Number:3, p.580-607.

Spreitzer, Gretchen, M.(1996); ''Psychological Empowerment in The Workplace: Dimensions, Measurements and Validation'', Academy of Management Journal, Vol:38, Number:5, p.1442-1465.

Thomas, K.W., Velthouse, B.A.(1990); '' Cognitive Elements of Empowerment: An Interpretative Model of Intrinsic Task Motivation'', Academy of Management Review, Vol:15, p.666-681

Zontek, Zbigniew(2016); ''The Role of Human Resources in Enhancing Innovation in Tourism Enterprises'', Managing Global Transitions, Vol.14, Number:1, p.55-73.

SCHOLARS OF BUKHARA IN XIX – EARLY XX CENTURIES AND THE CLASH OF IDEAS

Kholov Vohid Yusupovich

Senior Research Fellow at the Institute of History of Academy of Science of the Republic of Uzbekistan, Senior Teacher at Turin Polytechnic University in Tashkent

ABSTRACT

The article characterises the scientific contributions and activities of the scholars of Bukhara and the emerge and development of national enlighteners in the last quarter of the XIX – at the beginning of the XX centuries which made big improvements in political, economic and social changes of Muslim of Russian Empire though they confronted with dilemmas and cunning and cold attitude of different forces. Movements and calls to reform administrative system and societal rules were used by different powers in various aspects.

The analyses of historical sources show that the people of did not lag behind the global development as expressed by some European travellers. The study of sources prove that a large number of people dealt with humanity, calligraphy, history, geography and other branches of science in XIX century. As soon as Russian Empire invaded Central Asia and formed there its colony and protectorates, there appeared new approaches towards science. That is, it was between liberals (jadids – enlighteners) who wanted to make some changes in governance, teaching, finance, economy, policy keeping limited monarchy and conservatives (qadimchis) who did not support radical changes. The former were younger generation while the latter were older generation having hereditary post which they occupied since they were afraid of losing their post.

Since local rulaer were not in favour of jadids, there appeared many threats on them. Multilateral pressures to jadids' activities throughout Central Asia toughened their courage and relationship. Firstly, their new-methods schools established by jadids were criticised by the masters of traditional schools and officials who preferred traditional teaching methods.

Secondly, Russian official in the area used jadids as guns to fight against local governments as jadids suggested the rulers spending the treasure building railways, new factories and plants, reforming education, opening new educational institution and introducing western methods instead of keeping all the revenue in the treasure.

Thirdly, Russian officials considered them a threat for the area since they tried to awake self-consciousness. Due to this factor, they always tried not to allow jadids to act independently.

Fourthly, some Muslim clerics disagreed with jadids conceptions towards Islam as they were criticised by Jadids in their works and articles. For instance, Abdurauf Fitrat in his work "Dibate" gave clear examples about Muslim clergymen and mudarrises [teachers of madrasas]. As a result, not having enough knowledge about Islam, some mullahs gave fatwas to call jadids as heretics.

Key words: Scholars, teaching, Bukhara, jadids, qadimchis.

Introduction

Being the centre of one of the world civilization and twice the centre of renaissance Central Asia contributed considerably scientific and cultural innovations. In early middle ages, Muhammad ibn Muso al Khwarazmi, Abu Rayhon Beruni, Abu Nasr Farabi, Ibn Sina, Ahmad ak Farghoni in natural, exact and humanitarian sciences, Imam al Bukhari, Mahmud az Zamakhshari, Burhoniddin Marghinoni, Imam Motrudi, Imam at Termizi and many others in deferent spheres of Islam contributed greatly and their works became foundation for the development of science in other parts of the world. In the late medieval ages, there was second renaissance of Central Asia. Samarkand became the centre of exact and natural sciences of the east be the contributions of Ulughbek in astronomy, Jamshid al Kashi in mathematics, Qazizada Rumi of Bursa in mathematics and many other in humanities.

Coming to the XIX century, scientific development in Central Asia became local, and consequently it lagged behind the advancement of the world that is, it did not have any influence on the world. The acceleration of technological development resulted in great difference between the East and the West. Yet, there were still some people who were never tired of attempting to make reforms in teaching.

Main Part

The study of historical sources show that the intellectuals were not indifferent to the problems and they always lamented on poor conditions of science and education in the area. The analyses of sources illustrates that there were still some members of royal families who were keen of science. For instance, Mir Izzatulloh who visited Kokand, Samarkand and Bukhara in 1812-1813 wrote a Samarkand qadi's interpretation on the war between Napoleon Bonaparte and Russian Empire and this shows how smart the qadi was to understand the international relations and policy.[1] Another traveller William Moorcroft wrote in his memories that Emir of Bukhara Emir Haydar (1800-1825) "before him was a large book the leaves of which he frequently turned over with apparent earnestness".[2] Studying Ahmad Donish's works, Professor D. Ziyaeva says that science and Sharia law were further strengthened in Bukhara, people came from other Muslim countries and learned science during Emir Haydar's reign. Emir had much knowledge of religion and he knew whole Quran by heart; when he was free of military campaigns and political affairs, he visited a madrasah to get education and had a conversation with the scholars. His first son, Emir Hussein, who succeeded Emir Haydar, had sharp mind on poetry and good knowledge on medicine, alchemy.[3]

Describing Ahmad Donish's contribution, D. Ziyaeva states that he tried to openly and truly show the problems of the political, social and economic life of the country, their causes and consequences during the reign of Emir Muzaffar. He wrote about Emir Muzaffar's accession to the throne, his activities as a politician, the socio-economic system of the country, the invasion of Russian Empire and the reason of being defeated. During the reign of Emir Muzaffar (1860-1885), oppression grew in the country, large taxes were imposed on farmers, the people were imprisoned for trivial reasons, prisoners were executed in large numbers, people who were loyal to the previous ruler were assassinated and their property was confiscated. Writing openly the circumstances, he described the emir as "stupid and butcher".

D. Djamalova states the beginning of enlightenment movement with Abu Nasr Kusravi, Shahobiddin Marjoni and Ahmad Donish.[4] The first two were Tatars. Ahmad Donish together with domla Fozil, Muminkhodja Vobkandi, Khudoyberdi Boisuni developed reforming program in education system which is the base of science.

One of intellectuals of Bukhara was Abd al-Karīm Bukhārī. He was from Bukhara seids. He left Bukhara in 1806 went to Istanbul being a member of ambassadors. In 1817 he wrote a brief historical-geographical review of Central Asia, describing the historical events from the time of Ahmad Shah Durrani (XII century to his period). In 1873—1874 this work was published in Persian in Egypt. In 1876, a translation was published in French under the title (fr. Histoire de l'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoquand).

Sulaymon Bukhari or Sheikh Sulaymon Bukhari Qudratulloh (1821-1880) al Qunduzi was born in Korakul district of Bukhara region. He was a linguist, poet, ambassador and traveler. In 1846, Emir of Bukhara Nasrulloh sent him to Istanbul as an ambassador of the country and the head of Uzbeks. Living in Istanbul long, he published the books of Yassavi, Sufi Olloyor and Umarkhon's books. Collecting his long lasting study, he formed 2 volume "Lughoti Chighatoiy va Turki Usmoniy" dictionaries. The first

[1] Mir Izzut- Oollah. Travels in Central Asia (translated by Captain Henderson) // Calcutta. 1872. Pp. 59-60.
[2] Garry Alder. Beyond Bukhara. Delhi. Low Price Publications. 2011. P. 347.
[3] Ziyaeva Dono Khamidovna. Development of New Approaches and Views in Traditional Central Asian History Writing in Central Asia // unpublished article. 2020.
[4] Djamalova D. M. Buxoro Amirligida Jadidlar ba Qadimchilar faoliyati (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari) // abstract of PhD dissertation. 2019. P. 13.

volume of the dictionary contains 8000 words and was published in Istanbul in 1882. The book was highly estimated by P. de Courtier[5]. He also wrote poems with "Nakshi" pen-name.

Another enlightener was Mirzo Sirojiddin Hakim Bukhari (1877-1914) who was a scholar, poet, doctor. He fluently knew foreign languages such as Persian, Russian and French. He got education in American Medical College in Teheran and the Faculty of Medicine of Bern University. Returning to Bukhara, he opened a modern hospital equipped with imported medical object. Besides, he wrote his book "Tuhfai ahli Bukhoro" in which cultural life, socio-political and economic processes of European countries, Ottoman Empire, Iran, Afghanistan and India.

Mirza Abdulloh Bukhari (1848-1918) was an ethnographer and archaeologist. Muhammad Mirolim Bukhari was a historian and wrote "Fathnoma-i Sultoni. Saidahmad Hasankhodja ughli Siddiqiy (nick: Azjiy) was an enlightener and poet and translator. He opened his school in his village Samarkand and wrote a number of books.

The contributions and activities of the scholars of Bukhara and the emerge and development of national enlighteners in the last quarter of the XIX – at the beginning of the XX centuries made big improvements in political, economic and social changes of Muslims of Russian Empire though they confronted with dilemmas and cunning and cold attitude of different forces. Movements and calls to reform administrative system and societal rules were used by different powers in various aspects.

The analyses of historical sources show that the people of did not lag behind the global development as expressed by some European travellers. The study of sources prove that a large number of people dealt with humanity, calligraphy, history, geography and other branches of science in XIX century. As soon as Russian Empire invaded Central Asia and formed there its colony and protectorates, there appeared new approaches towards science. That is, it was between liberals (jadids – enlighteners) who wanted to make some changes in governance, teaching, finance, economy, policy keeping limited monarchy and conservatives (qadimchis) who did not support radical changes. The former were younger generation while the latter were older generation having hereditary post which they occupied since they were afraid of losing their post.

Since local rulers were not in favour of jadids, there appeared many threats on them. Multilateral pressures to jadids' activities throughout Central Asia toughened their courage and relationship. Firstly, their new-methods schools established by jadids were criticised by the masters of traditional schools and officials who preferred traditional teaching methods.

Secondly, Russian official in the area used jadids as guns to fight against local governments as jadids suggested the rulers spending the treasure building railways, new factories and plants, reforming education, opening new educational institution and introducing western methods instead of keeping all the revenue in the treasure. D. Djamalova states that the Firman of Emir Olimkhan issued on April 7, 1917 was one of the reasons to the increase of activities against jadids. A group of conservatives led by Mulla Qamariddin gathered students and other fanatics and said: "Hey Muslims! Religious is disappearing, Sharia is dying, Women open their faces, Gilrs will be raped, our children will study in infidels' schools! Defenders of Islam, Get ready to defend Sharia and Islam, Be ready for Ghazavat!". This call caused exclamations and clashes between enlighteners and qadimchis. As a result, many were arrested and killed. After the coup in Russia, political situation also changed in Bukhara. The group of Read Army under Kolesov wanted to give the power of Bukhara to Young Bukharians. However they failed. This caused the death of hundreds of members of jadids. In 1920, they used the tactics that Young Bukharians rebelled and red Army came for help.To save the city from being devastated, Emir left the city and the Emirate was finished.

Thirdly, Russian officials considered them a threat for the area since they tried to awake self-consciousness. Due to this factor, they always tried not to allow jadids to act independently. Although Russian policy was to ignore traditional education and spend no money on it and by this they wanted to eliminate it, the special commissions and authorised powers were eager to take full control over it and use it as an instrument for Russian ideology and missionary. Such people as N.P. Ostroumov, V.

[5] William Muir. The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, New Series,Vol. 17, No. 3 (Jul., 1885), pp. LV.

Nalivkin were among them. Even, they showed local educational institutions the source to propagandize anti-Russian atmosphere and criticised them to be involved in rebellions.

Fourthly, some Muslim clerics disagreed with jadids conceptions towards Islam as they were criticised by Jadids in their works and articles. For instance, Abdurauf Fitrat in his work "Dibate" gave clear examples about Muslim clergymen and mudarrises [teachers of madrasas]. As a result, not having enough knowledge about Islam, some mullahs gave fatwas to call jadids as heretics. For instance, despite the opposition, some teachers in the country, especially the mudarris of Abdullakhan madrassa Domla Najmiddin and the mudarris of Sarai Ghisht madrassa, refused to give a lecture *hoshiyachilik* and began to teach Quran and Hadiths. However, this did not become public due to the opposition of fanatics. Professor Dono Ziyaeva states that since the popularity and number of new method schools grew, the prestige of old schools began to decline. This led to the discontent of some fanatical scholars and aggravated their attitude. The following examples can be given to support abovementioned point: on January 3, 1914, in the mosque of Mirzo Ulugbek madrassa in Samarkand Saidakhmad Siddiqi's was declared a "kafir (disbeliever)" for opening of a new method school, the dismissal of teacher Sufizadeh from Chust, and the fatwa of Tashkent city qady by stone throwers to kill Mirmuhsin Shermuhamedov were clear examples of the discontent of conservative forces against the reforms.[6]

Conclusion

To sum up, the history of the enlightenment and the development of ideas was very complex in Bukhara and the absence of unity caused the end of the Emirate, death of thousands of people and loss of independence. Although there were a number of attempts to change the situation, the necessary measures were either ignored by rulers or officials. Misunderstandings between different groups ant the tactics of Russians was also a reason of failure. Because, jadids expected that Russians might have supported their ideas.

Bibliography

1. Mir Izzut- Oollah. Travels in Central Asia (translated by Captain Henderson) // Calcutta. 1872. Pp. 59-60.
2. Garry Alder. Beyond Bukhara. Delhi. Low Price Publications. 2011. P. 347.
3. Ziyaeva Dono Khamidovna. Development of New Approaches and Views in Traditional Central Asian History Writing in Central Asia // unpublished article. 2020.
4. Djamalova D. M. Buxoro Amirligida Jadidlar ba Qadimchilar faoliyati (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari) // abstract of PhD dissertation. 2019. P. 13.
5. William Muir. The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, New Series,Vol. 17, No. 3 (Jul., 1885), pp. LV.
6. Ziyaeva Dono Khamidovna. The Role of Traditional Education in Cultural Life of Turkestan: Problems and Reforms (Second half of 19 - beginning of 20 century).

[6] Ziyaeva Dono Khamidovna. The Role of Traditional Education in Cultural Life of Turkestan: Problems and Reforms (Second half of 19 - beginning of 20 century).

ƏL-FƏRABİ HAQQINDA

Bahar Məmmədova Məmməd qızı

AMEA Fəlsəfə İnstitutu İctimaiyyətlə Əlaqələr şovbəsi

ÖZET

Farabi riyaziyyat, fəlsəfə, tibb və musiqi elmlərinə misiliz töhfələr bəxş etmiş, Aristotelin əsərlərinə yazdığı şərhlərlə məşhurlaşmışdır. Farabi İslam dünyasını Yunan fəlsəfəsi ilə tanış etmiş ilk alimlərdən olmuşdur. Farabi məntiqi "təxəyyül" və "sübut" olmaqla iki kateqoriyaya ayırmışdır. Yazdığı "Kitabi əl-Musiqə əl-kəbr" (Musiqi haqqında böyük kitab) əsəri ilə musiqiçünaslığın inkişafına təkan vermişdir. Bir neçə musiqi alətində ifa etmiş və bir neçəsini də özü ixtira etmişdir. Müasir ərəb musiqisində istifadə olunan səs sistemini məhz Farabi işləyib hazırlamışdır.

Anahtar Kelimeler: Türk, folklör, musiqi, əql,masal

SUMMARY

He was one of the first scholars who introduced the Islamic world to Greek philosophy. Al-Farabi divides logic into two categories: "imagination" and "proof". His book "Kitabi al-Musa al-Kabir" (the great book on music) spurred the development of music. He has been able to play several musical instruments and has invented several of them. Al-Farabi designed the sound system used in modern Arabic music. This shows the greatness and genius of the Turkish-Islamic world, born thousands of kilometers away from Arabia and making an invaluable contribution to the development of world philosophical science. For his services to the Islamic world in the field of philosophy and his great contribution to the development of peripatetic philosophy in the Islamic world, Al-Farabi was honored with the title of "Second Teacher" (Al-As-Sani) after the famous philosopher Aristotle. The contributions of the great Turkish philosopher and philosopher Abu Nasr Mohammed bin Al-Farah al-Farabi to the treasury of humanity in the field of scientific creativity and philosophy have been followed by famous scholars, including Ibn Sina, Ibn Bacu, Ibn Tufail and Ibn Rush. left deep traces on it.

Key Words: Turkish, music, epics, imitation

Orta əsrlərdə türk-islam aləminin dünya mədəniyyət, elm, təfəkkür xəzinəsinə bəxş etdiyi ən böyük alimlərdən biri də Türküstanda (indiki Orta Asiya) anadan olan və türk-islam elminin günəşi hesab edilən məşhur alim Əbu Nəsr Məhəmməd Əl-Fərabi (870-950) riyaziyyat, fəlsəfə, tibb və musiqi elmlərinə misilsiz töhfələr bəxş etmiş, Aristotelin əsərlərinə yazdığı şərhlərlə məşhurlaşmışdır.

İslam dünyasını yunan fəlsəfəsi ilə tanış etmiş ilk alimlərdən olan. Əl-Fərabi məntiqi “təxəyyül” və “sübut” olmaqla iki kateqoriyaya ayırmışdır. Yazdığı “Kitabi əl-Musiqə əl-kəbr” (musiqi haqqında böyük kitab) əsəri ilə musiqişünaslığın inkişafına təkan verib. Bir neçə musiqi alətində ifa etməyi bacarıb və bir neçəsini də özü ixtira edib. Müasir ərəb musiqisində istifadə olunan səs sistemini məhz əl-Fərabi işləyib hazırlayıb. Bu, Ərəbistandan minlərlə kilometr uzaqlarda anadan olan və dünya fəlsəfi elminin inkişafına əvəzsiz töhfəsini verən türk-islam dünyasının elm fədaisinin böyüklüyünü, dahiliyini göstərir. Fəlsəfə sahəsində İslam aləminə göstərdiyi xidmətlərinə, islam dünyasında peripatetik fəlsəfənin inkişafına verdiyi böyük töhfələrinə görə əl-Fərabi hələ sağlığında ikən məşhur filosof alim Aristoteldən sonra “İkinci müəllim” (əl-Müəllim əs-sani) fəxri adını qazanıb. Türk-İslam dünyasının böyük filosof alimi Əbu Nəsr Məhəmməd ibn əl-Fərah əl-Fərabinin elmi yaradıclığı və fəfsəfə sahəsində bəşəri elm xəzinəsinə verdiyi töhfələr ondan sonra gələn məşhur alimlər, o cümlədən İbn-Sina, İbn-Bacu, İbn-Tufayl və İbn-Ruşda üzərində dərin izlər buraxıb. Adları çəkilən bu alimlər məhz Əbu Nəsr Məhəmməd ibn əl-Fərah əl-Fərabinin əsərlərindən öyrəndiklərini və onu özlərinin ən böyük müəllimi hesab etdiklərini dönə-dönə vurğulayıblar.

Filosof alimin ən böyük xidmətlərindən biri də, o dövrdə türk sivilizasiyasının ana mərkəzlərindən biri hesab edilən Otrar şəhərində böyük bir kitabxana təşkil etməsidir. Əbu Nəsr Məhəmməd ibn əl-Fərah əl-Fərabi Hindistan, Çin, Bağdad və Dəməşq kitabxanalarında saxlanılan kitabların yenidən köçürülmüş

nüsxələrini Otrardakı kitabxanaya gətirtdi. O bununla da sivil, bəşəri dünyagörüşü əsasında formalaşan yeni nəslin meydana çıxmasında və onların doğma ana vətəni olan Türküstandan uzaqlara getməyərək Otrardaca elmin sirlərinə yiyələnmələrinə şərait yaradıb. Beləliklə də, Əbu Nəsr Məhəmməd ibn əl-Fərah əl-Fərabi özündən sonra Türküstanda və türk-islam dünyasında yüzlərlə məşhur alimlərin yetişməsində önəmli bir rol oynadı.

Filosof alimi ilk təhsilini Fərabdakı kiçik mədrəsədə alıb. O burada ərəb dilinə yiyələnib. Əbu Nəsr Məhəmməd ibn əl-Fərah əl-Fərabinin Fərabda ilk təhsilini alandan sonra Türküstanın mədəniyyət və elm mərkəzlərindən biri kimi tanınan Şaş (Daşkənd), Səmərqənd və Buxara şəhərlərində olduğu və adıçəkilən yerlərdə o dövrün tanınmış alimlərindən dərs aldığı ehtimal edilir.

Məhz atasının yardımı ilə Bağdada elmin sirlərinə yiyələnməyə yola düşən Əbu Nəsr Məhəmməd ibn əl-Fərabi Bağdada gedərkən yolüstü qədim Azərbaycan şəhərləri olan İsfahan, Həmədan, Təbriz və digər şəhərləri tanınmış türk alimləri ilə də görüşüb və onların elmi dünyagörüşləri ilə tanış olub. Bağdada çatandan sonra əl-Fərabi burada müxtəlif elmləri və dilləri öyrənməklə məşğul olur. O, həmçinin Bağdadda tibb, loqika, yunan və latın dilini, antik yunan fəlsəfəsini də öyrənir. Həmin dövrdə Bağdad nəinki Şərqdə, həm də dünyada elm mərkəzi sayılırdı və bu şəhəri öz əhəmiyyətinə görə hazırda dünyanın məşhur elm mərkəzləri ilə müqayisə etmək olar. Platon, Aristotel, Halen, Evklid kimi məşhur alimlərin əsərləri ərəb dilinə tərcümə edilirdi. Buna paralel olaraq, tərcümə edilən elmi əsərlərin öyrənilməsi və tədqiqi üzərində də qızğın iş gedirdi. Bu müstəvidə də yeni nəsil alimlər yetişdirilirdi. Bağdadda əl-Fərabi o dövrün tanınmış elm xadimləri Yuhanna ibn Haylan və antik mətnlərin ərəb dilinə tərcüməsi üzrə məşhur tərcüməçi Əbu Bişr Mattadan dərs aldı. İbn Useybiyənin məlumatına görə, Yuhanna ibn Haylan məşhur filosof Aristotelin və onun şagirdlərinin elmi-mədəni irsinin gələcək nəsillərə çatdırılması üçün az qala canından keçməyə hazır olan bir elm fədaisi idi. Əbu Bəşr Matta isə loqika elmini gələcəyin alimlərinə öyrədirdi. Belə dahi elm fədailərindən dərs alan əl-Fərabi tezliklə öz elmi ilə ustadlarını özünə heyran qoydu. Yunan və latın dilini mükəmməl öyrənən əl-Fərabi Aristotelin xristian din alimlərinin qəbul etmədikləri və dini dünyagörüşləri ilə üst-üstə düşməyən "İkinci Analitika" əsəri ilə də yaxından tanış oldu. Elmləri öyrənərək onları tədqiq edən və bu müstəvidə də onlara yeni nəfəs verən əl-Fərabi tezliklə Bağdadın məşhur alimlərindən birinə çevrildi.

Farabi həmçinin fizikada boşluqların və onların təbiəti haqqında fikir söyləmiş ilk tədqiqatçılardan biri hesab olunur. Farabinin əsərləıri bir neçə əsr müddətində dünya elm və fəlsəfəsinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş, Şərqdə sonralar isə Qərbdə bir neçə yüz illklər ərzində masaüstü dərslik kitabları olmuşdur. Dövrümüzə qədər 117 kitab, 43 məntiq, 11-i metafizika, 7-əxlaq, 7-si siyasi elmlər, 17-si musiqi tibb və sosiologiyaya aiddir. 11 əsərə isə şərh yazmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Farabi mədəniyyət filosofudur. Rza Davər. Saqi nəşriyyatı. Tehran
2. "The Existence and Definition of Philosophy. From an Arabic text ascribed to al-Farabi", *Iraq*, 1951, pp. 76–93).
3. Philosophers: Abu Al-Nasr Al-Farabi Archived 2016-03-07 at the Wayback Machine, Trinity College, 1995–2000 Arabic: فارس سلاله من كان و in J. Mashkur, Farab and Farabi, Tehran,1972. See also Dehkhoda Dictionary under the entry *Farabi* for the same exact Arabic quote.
4. P.J. King, *"One Hundred Philosophers: the life and work of the world's greatest thinkers"*, chapter *al-Fārābi*, Zebra, 2006. pp 50: "Of Persian stock, al-Farabi (Alfarabius, AbuNaser) was born in Turkestan"

TURHAN FEYZİOĞLU'NUN DÜŞÜNSEL KARİYERİNDE 1950'LER

Dr. Öğr. Üyesi Ekin ERDEM

İzmir Demokrasi Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ÖZET

Turhan Feyzioğlu, Türk siyasi tarihinde çoğu zaman Cumhuriyet Halk Partisi içinde 1960'lı yılların ortalarında başlayan "sola yöneliş" eğilimine yönelik karşı çıkışıyla anılmaktadır.

Bülent Ecevit önderliğinde 1965'ten itibaren "Ortanın Solu", 1970'lerde ise "Demokratik Sol" olarak ifade edilen program, Atatürk'ün özellikle halkçılık ve devrimcilik ilkelerini yeniden yorumlayarak, CHP'yi batı tipi bir sosyal demokrat parti hâline getirme amacını gütmüştür.

Buna karşılık partinin "statükocular" olarak anılan sağ kanadından çeşitli itirazların yükseldiği ve bu ikinci grubun 1967'de Turhan Feyzioğlu önderliğinde "Güven Partisi", 1972'de ise –Kemal Satır tarafından kurulan Cumhuriyetçi Parti'nin katılımıyla- "Cumhuriyetçi Güven Partisi" adı altında örgütlendiği görülmektedir.

"Ne aşırı sağ, ne aşırı sol, Atatürkçü yol" sloganıyla CGP ve Feyzioğlu'nun 1970'li yıllar boyunca kamuoyunda çizdiği imaj, her tür yeni siyasal eğilimle arasına katı bir mesafe koyarak, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki politikaları olduğu gibi sürdürmeyi hedefleyen, dolayısıyla yerleşik sivil ve özellikle askeri bürokratik düzenle hayli yakın ilişkiler geliştiren bir parti ve lider imajıdır.

1977 seçimlerinde aldığı oy oranı %1.87 olduğu hâlde 12 Eylül 1980'de gerçekleşen askeri darbenin ardından Kenan Evren'in başbakanlık görevini Feyzioğlu'na teklif etmiş olması, bu yakınlığın açık göstergeleri arasında sayılabilir.

Ne var ki Turhan Feyzioğlu'nun 1950'li yıllarda genç bir hukukçu olarak başlayan kariyeri oldukça farklı bir görünüm sunmaktadır.

Düşünsel konumunu belirleyen anahtar kavram yine "Atatürkçülük" olmakla beraber, Feyzioğlu 1950'li yıllar boyunca bu kavramın içini, daimi bir tehdit algısını besleyen bir güvenlikçi söylem yerine; çağdaş uygarlığa katılma, fikir ve vicdan özgürlüğü, despotizme ve dogmatizme karşı mücadele gibi liberal temalarla doldurmuş, üstelik Demokrat Parti iktidarına yönelik eleştirilerinin yanında CHP'nin tek parti dönemi politikalarını da hayli açık ifadelerle eleştirmiştir.

Bu çalışmada Turan Feyzioğlu'nun kariyerinin bu erken dönemi, özellikle Forum Dergisi'nde yazdığı makaleler ve SBF Dekanı olarak 3 Aralık 1956'da yaptığı açış konuşması üzerinden ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Forum Dergisi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

Giriş

20. Yüzyıl Türk siyasi tarihçiliğinde Turhan Feyzioğlu adı, çoğu zaman, Cumhuriyet'in kurucu ideolojisi olan Kemalizm'in sivil ve askeri bürokrasinin ihtiyaçlarına karşılık verecek biçimde, bütün uluslararası siyasal ve düşünsel akımlardan yalıtılmış arkaik bir formunun savunuculuğuyla özdeşleşmiş olarak anılmaktadır.

Feyzioğlu'nun bu tür bir değerlendirmeye tabi tutulmasının başlıca nedeni, 1957 yılında katılmış olduğu Cumhuriyet Halk Partisi'nde, 1966'da Bülent Ecevit öncülüğünde başlatılan "Ortanın Solu" hareketine karşı şiddetli bir muhalefet yürütmesi ve izleyen yıl, hâlen partinin başkanlığını yürütmekte olan İsmet İnönü'yü de karşısına alarak "Ne aşırı sağ, ne aşırı sol, Atatürkçü yol" sloganını benimseyen Cumhuriyetçi Güven Partisi'ni kurmasıdır (Bozkır, 2007).

Feyzioğlu öncülüğündeki Cumhuriyetçi Güven Partisi, 1971 yılında, gerek İnönü, gerekse Ecevit'in eleştirel yaklaştıkları 12 Mart muhtırasına destek verdiği gibi, 1975'te sağ partiler tarafından kurulan "I. Milliyetçi Cephe Hükümeti" içinde yer almış; Haziran 1977 seçimlerinden sonra Ocak 1978'de kurulan Ecevit Hükümeti'ni destekleyerek yeniden "demokratik merkez"deki konumuna yönelir görünmekle

beraber, 12 Eylül darbesine verdiği (ve darbe komutanlarından aldığı) destek nedeniyle demokrat çevreler gözünde yeniden şüpheli bir konuma düşmüştür.

Ne var ki Turhan Feyzioğlu'nun 1954'te Forum Dergisi yazarlığıyla başlayan ve 1961 Anayasası'nın hazırlanış sürecine kadar uzanan süreçte çizdiği düşünsel profil, 1965 sonrasında benimsediği konumla oldukça farklı görünmektedir.

1946'da, tek parti yönetimine karşı daha çok özgürlük ve demokrasi vaadiyle kurulan Demokrat Parti'nin, 1950'de iktidara gelişinden itibaren yıldan yıla artan "çoğunluklu otoriteryanizm"ine karşı 1950'lerin ortalarından itibaren oluşan liberal muhalefet içinde, genç Turhan Feyzioğlu'nun son derece dikkat çekici bir rol oynadığı görülmektedir.

Bu çalışmada, Feyzioğlu'nun 1954-1957 yılları arasında Forum Dergisi'nde yazdığı makaleler üzerinden, Kemalist söylemi liberal temalarla yeniden üretiş şekli ele alınacak ve bu yeni söylemin, CHP'nin 1957 sonrası politikaları ve 1961 Anayasası üzerindeki etkileri tartışılacaktır.

Çoğunlukçu ve Anayasal Demokrasi Modelleri Karşısında Türkiye

Yunanca'da "halk iktidarı" anlamlarına gelen "demokratia" kavramının bir yönetim biçimi olarak hayata geçirilişinin, M.Ö. VI. Yüzyıl'a kadar uzanan bir geçmişi vardır.

Bununla beraber, çağdaş Batı uygarlığında karşılaşılan demokratik rejimlerin, iktidarın halka –daha doğrusu çoğunluğa- devredilmesinin yanı sıra, iktidar aygıtının denetlenmesi ve sınırlandırılması gibi ikinci bir işleve daha sahip olduğu bilinmektedir (Özbudun, 2017: 14, 15).

Rönesans İtalyası'nda Machiavelli tarafından Antik Roma Cumhuriyeti örnek alınarak geliştirilen cumhuriyetçi modelde bu sınırlandırma, "ortak yarar" ve yurttaş katılımına dayalı "sivil erdem" kavramları üzerinden sağlanırken, 17. Yüzyıl İngiltere'sinde John Locke tarafından geliştirilen liberal ideolojide birey haklarını garanti altına alacak bir kuvvetler ayrılığı ve denge-denetim sistemi öngörülmüştür (Çelik, 2013: 132-135).

17. Yüzyıl İngiltere'sinde "Commonwealth Men" olarak adlandırılan John Milton, James Harrington ve Algernon Sidney'in cumhuriyetçi, 18. ve 19. Yüzyıllar'da eser veren Baron de Montesquieu, Alexis de Tocqueville ve John Stuart Mill gibi düşünürlerin ise liberal modele yakın durduklarını söylemek mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. Yüzyıl başlarına uzanan modernleşme geleneği içinde de halkın yönetime katılmasından daha öncelikli olan amacın, yönetim aygıtının sınırlandırılması olduğu söylenebilir.

Bu doğrultuda 1808 tarihli Sened-i İttifak, sultanın mutlak yetkilerini âyânlarla paylaşmasını sağlarken, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, sultanın iradesini aşan bir hukuk egemenliği arayışının ifadesi olmuştur. 1876 ve 1908 tarihli iki meşrutiyet deneyimi de- özellikle 1909 değişikliklerinden itibaren ikincisi- liberal karakterdedir (Tanör, 2010).

Ancak tıpkı Fransa'nın, 1789 Devrimi'nin ardından 1793'te maruz kaldığı yabancı istilası sırasında, Jean-Jacques Rousseau'nun "genel irade" kavramından esinlenen bir "meclis hükümeti" ve "kuvvetler birliği" modeline yönelmesine benzer şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı sonrasında içine düştüğü parçalanma sürecinde doğan yeni Türk Devleti de 1921 Anayasası'yla benzer bir modeli benimsemiştir (Tanör, 2010: 235-245).

Her ne kadar Cumhuriyet'in ilânı ve 1924 Anayasası'nın kabulüyle birlikte hükümet ve meclis arasındaki formel ayrım gerçekleştirilmişse de tek parti dönemi boyunca Cumhuriyet Halk Partisi'nin benimsediği söylemde, siyasal iktidarın sınırlandırılması ve denetlenmesi yerine "egemenliğin kayıtsız şartsız ulusa ait olması" ve "ulusal iradeye sınır getirilemeyeceği" gibi çoğunlukçu demokrasiye ait temalar ana zemini oluşturmuştur (Özbudun, 2017: 106).

Ne var ki kuruluş yıllarında saltanat ve teokrasi özlemlerine karşı modern ve lâik karakterde bir devletin doğmasına olanak tanıyan bu söylemin, Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidardan düştüğü Mayıs 1950 seçimlerinden itibaren, yalnız partiyi değil, rejimin dayanağı belirli ilke ve devrimlerin bile sorgulanmasına yol açtığı görülecektir.

Bu doğrultuda ilk adım, yeni hükümeti kuran Adnan Menderes'in ancak "millete mâl olmuş inkılâpların korunacağını" belirten demeciyle atılmış; 1954 seçimleri öncesinde Cumhuriyet Halk Partisi'ne ait malların hazineye devredilmesi ve Millet Partisi'nin kapatılmasıyla girilen otoriterleşme süreci, Demokrat Parti'nin ilkinden daha büyük bir zafer kazandığı Mayıs 1954 seçimlerinin ardından, iktidar partisine yüksek oranda oy veren Adıyaman'ın Malatya'dan ayrılarak il yapılması, muhalefeti tercih eden Kırşehir'in ise ilçe statüsüne düşürülmesi gibi uygulamalarla devam etmiştir (Toker, 1991: 256–258).

Bu sürecin sonucu, 1950'li yılların ortalarından itibaren Kemalist aydınların, Batılılaşma ve modernleşme modeli tercihlerinde köklü bir dönüşüm sürecine girmeleri olmuştur.

1930'lu yıllarda Kadro Dergisi çevresinde bir araya gelen birinci kuşak Kemalist aydınların, hızlı bir sanayileşme ve çağdaşlaşma yolunda, totalitarizmin sağ ve sol fraksiyonlarını temsil eden İtalya ve Sovyetler Birliği modelleri arasında bir sentez aramalarına tam karşıt olarak, 1950'lerin ortalarında Forum Dergisi çevresinde bir araya gelen ikinci kuşak Kemalist aydınlar, bu defa "anti-totalitarizm" izleği çevresinde liberal ve sosyal demokrasi modelleri arasında bir sentez aramışlardır (Beriş, 2005; Çakmak, 2007).

Aydın Yalçın'la birlikte derginin iki temel isminden biri olan Turhan Feyzioğlu'nun kamuoyu tarafından tanınması da ilk olarak Forum Dergisi'nde yayımlanan makaleleri aracılığıyla gerçekleşecektir.

1950'ler Türkiye'sinde Turhan Feyzioğlu'nun Siyasal Görüşleri

1922 yılında Kayseri'de doğan Turhan Feyzioğlu, eğitimini Galatasaray Lisesi ve İstanbul Hukuk Fakültesi'nde tamamladıktan sonra doktorasını İngiltere'de tamamlamıştır.

Feyzioğlu'nun, Demokrat Parti'nin iktidara gelişinden bir yıl sonra Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları tarafından basılan "Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Kazai Murakebesi" başlıklı tezi, Türk hukukuna 1961 Anayasası'yla girecek olan siyasal iktidarın yargısal denetimi temasını ilk defa gündeme getirmiştir.

Forum Dergisi'nde, eski bir Demokrat Parti'li olan ve 1955'ten itibaren Hürriyet Partisi'ne destek veren Aydın Yalçın'ın aksine, başından itibaren CHP'ye yakın duran bir aydın olarak tanınan Feyzioğlu'nun ilk dikkat çekici yazılarından biri, İngiliz İşçi Partisi liderlerinden Herbert Morrison'ın "Hükümet ve Parlamento" başlıklı kitabına ilişkindir (Feyzioğlu, 1957: 30-35).

14 Temmuz 1954 tarihli yazıda, Londralı bir polis memurunun oğlu olarak başladığı yaşamını Clement Attlee kabinesinde başbakan yardımcılığına kadar yükselerek devam ettiren Morrison, "çetin şartlar altında kendi kendini yetiştirmiş bir sosyalist devlet adamı" olarak nitelendirilmekte ve "İhtilâl yapmadan, komünizme ve proletarya diktatörlüğüne gitmeden, demokrasi prensiplerine ve hürriyetlerine kıymadan işçi sınıfının haklarını elde edip içtimai adaleti sağlama(nın) mümkün olduğuna inanan bir sosyalist" sözleriyle övülmektedir (Feyzioğlu, 1957: 30).

Sosyal Demokrat çizgide bir politikacı olmasına karşın Morrison'ın, yeni demokrasilerin kökleşmesinde liderlerin rolüne yaptığı vurgu, Feyzioğlu'na, bir tek-parti iktidarı şeklinde geçen Atatürk dönemiyle çağdaş demokrasinin bağdaştırılmasını sağlayacak bir örnek sağlamıştır.

Değerlendirmelerine, sevgiye ve rızaya dayanan demokrasi rejimin aradığı lider tipiyle kuvvete ve korkuya dayanan totaliter rejimlerin aradığı lider tipinin birbirine benzemediği yargısıyla başlayan Feyzioğlu, Forum Dergisi'nde sıklıkla tekrarlanan "modern" ve "modernleşme sürecindeki" ülkelere ilişkin ayrımını şu şekilde dile getirecektir:

"Bazı cemiyetlerde ana hürriyetlere, azınlık haklarına, hukukun hâkimiyeti esasına riayet köklü bir geleneğe dayanır. Devletin yanı başında, canlı birer varlık olan mahalî idareler, bin bir çeşit gönüllü teşekkül, dernekler, fikir ocakları demokrasi terbiyesinin yayılmasını kolaylaştırır. Bu durumda olmayan memleketlerde, boşluğu, demokrasiye yürekten bağlı liderlerin ve bilgiyle, itina ile araştırıp bulunacak hukuki usullerin ve müesseselerin doldurması gerekir: (Y)oksa demokrasi kolay kolay kök salmaz. Bu sebeple, yeni demokrasilerde, millî ölçüde ve sadece mahallî planda siyasî liderlik mevkiini işgal eden samimi liderlere düşen mesuliyet çok ağırdır." (Feyzioğlu, 1957: 33).

Bu söylemden, ilk bakışta, günümüze dek Kemalizm'e yöneltilen eleştirilerin başlıcalarından olan "vesayet"in meşrulaştırılmaya ve yeniden üretilmeye çalışıldığı çıkarılabilir. Ancak dikkat edilmesi gereken asıl yön, geçici olarak tanımlanan bu vesayetin artık ancak araçsallaştırılarak benimsenmesi ve esas amacın "ana hürriyetler, azınlık hakları ve hukukun hâkimiyeti" olarak tanımlanmasıdır.

Feyzioğlu'nun bu doğrultuda, Kemalizm'in "Batı demokrasisi" ve "Batı emperyalizmi" arasında yaptığı ayrımı izleyerek, 1950'lerin dünya liderleri arasında Türk kamuoyuna örnek olarak gösterdiği lider ise Hindistan Başbakanı Nehru'dur:

"Demokrat İngiltere'nin okul ve üniversitelerinde Batı demokrasisinin ne olduğunu, emperyalist İngiltere'nin hapishanelerinde de hürriyetin değerini öğrenen Nehru'yu ve onun kafasındaki irili ufaklı liderleri yok farz ediniz: Çok geçmeden 'Asya'nın örnek demokrasisi' diye bahsedilen Hint demokrasisinin yerinde yeller eser; asırlarca kadını ezmiş ve kastlara ayrılmış geri bir cemiyeti, harsının iyi taraflarını yok etmeden Batı medeniyetine kavuşturma yolunda yapılan hamleler süpürülüp gider." (Feyzioğlu, 1957: 33)

Feyzioğlu, 1 Aralık 1954'te kaleme aldığı "Neden Hürriyete İhtiyaç Vardır" başlıklı makalesine, ünlü İngiliz liberal düşünürlerinden John Stuart Mill'in "On Liberty" adlı eserinden yaptığı şu alıntıyla başlamaktadır: "İnsanların kendi elinde daha itaatkâr bir âlet hâline gelmelerini sağlamak için onları cüceleştiren bir devlet, sonunda anlayacaktır ki küçük insanlarla gerçekten büyük işler başarmaya imkân yoktur." (Feyzioğlu, 1957: 36)

Demokrat Parti iktidarının, özellikle "komünizm tehlikesi"ni gerekçe göstererek gün geçtikçe daha otoriter bir karakter kazandığı bir dönemde kaleme alınan bu yazıda Feyzioğlu, komünizmin ve Sovyet rejiminin asıl yanlış ve tehlikeli yönünün, zaten kuramsal düzeyde "topyekûn gerçekliğe" sahip olma iddiası ve eleştiriye izin vermeyen katı otoriteryenizm olduğunu vurgulamaktadır.

Feyzioğlu, Soğuk Savaş döneminin ruhuna uygun olarak, güçlü bir komünizm eleştiriyle başladığı çözümlemesini, "sınıf diktatörlüğü" gibi "şahıs ya da çoğunluk diktatörlüğü"nün de "Hür Dünya" değerlerinin karşısında yer aldığına ilişkin şu sözleriyle sürdürür:

"Buna karşılık, fikir hürriyetini benimseyen sistemlerin hareket noktası tamamen farklıdır: (H)iç bir fert, hiçbir zümre ve -ne kadar kalabalık olursa olsun- hiçbir çoğunluk bütün hakikati bildiğini iddia edemez. Daima karşı tarafın görüşünde de belirli bir hakikat hissesi bulunabileceği hatırda tutulmalıdır. Hele iktisadi, içtimai ve siyasi ilimler alanında, herhangi bir görüşün 'bütün hakikat mutlak surette bendedir' diye ortaya çıkması ve buna dayanarak serbest münakaşayı ortadan kaldırmak istemesi hatalıdır: (Ç)ünkü esasen bir fikrin doğru olup olmadığı ancak serbest münakaşa ile belli olacaktır." (Feyzioğlu, 1957: 37).

Yazısında, bütün toplumsal sorunları Marx'ın eserlerindeki yönteme göre ele alan Sovyetler Birliği'ni, her sorunun cevabını İncil'de arayan Engizisyon İspanyası'na benzeten Feyzioğlu'nun bu tutumu, ilk bakışta, tehdit listesinde "irtica ve komünizm"i ilk sıraya koyan cunta rejimlerinin tutumuyla özdeşleştirilebilir.

Ne var ki Feyzioğlu, 1950'li yıllar boyunca bu tutumunu, askeri yönetimlerce paylaşılmasına olanak bulunmayan güçlü bir hürriyet ve demokrasi vurgusuyla temellendirecektir.

Bütün Forum yazarları adına konuştuğu paragraflardan birinde, kamuoyunda zaman zaman dile getirilen "yanlış fikirlerin yayılmasına müsamaha edilmemelidir" görüşüne, "Biz hürriyeti, isteyen yanlış yola sapmakta serbest olsun diye istemiyoruz; fakat doğru yolu keşfetme için başka çare olmadığından dolayı istiyoruz: (Ç)ünkü hakikate yaklaşmak için serbest münakaşanın tek çıkar yol olduğuna inanıyoruz" şeklinde cevap veren Feyzioğlu'nun bu liberal söylemi, Kemalizm'in temel ilkeleriyle harmanladığı satırlar ise şöyledir:

"Türkiye hürriyete muhtaçtır ve hürriyet terbiyesi hür yaşayarak kazanılabilir. Memleketimizin Batı kültürü ile kaynaşması, üzerinde çok kafa yormamızı gerektiren meseleler ortaya çıkarmıştır. Tanzimat'tan sonraki gelişmeler, İkinci Meşrutiyet devrinin Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak mihverleri etrafında dönen canlı tartışmaları, Atatürk Devrimlerinin fikri temellerini hazırlamakta bir hayli rol oynamıştır. Fakat Türk cemiyeti, daima yeni fikir hamlelerine, daimi bir yaratıcılığa muhtaçtır. Yaratıcı düşünce ise hürriyetin çocuğudur. Asırlık kıymet hükümlerinin yerine yenilerini koymaya çalışmak basit bir iş değildir. Türk cemiyetinin bir medeniyet çevresinden ötekine geçirilmesi davası

öyle çetrefil meseleler yaratmıştır ki, bunların gözümüzü kapatmakla halledilmelerine imkân yoktur." (Feyzioğlu, 1957: 39–40).

Genç Feyzioğlu'nun bu özgürlükçü görüşlerinde samimi olduğunu gösteren birçok delil bulunabilir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı, Menderes Hükümeti'nin 1956'da çıkardığı Basın Kanunu'yla CHP eğilimli yayın organlarını büyük bir baskı altına aldığı bir dönemde, Türkiye'deki basın hürriyetinin tarihi hakkında kaleme aldığı yazıdır.

Forum'un 15 Mart 1956 tarihli 48. sayısında yayımlanan "Türk Basının Kaderi" adlı makalede, Türkiye'de basın özgürlüğüne ilişkin ilk köklü adımın II. Meşrutiyet'in ardından çıkarılan 1909 tarihli Matbuat Kanunu'yla atıldığı, Milli Mücadele döneminde İstanbul'da yürürlüğe konan sansürün TBMM yönetimindeki Anadolu'da bulunmadığı belirtildikten sonra bu özgürlüğün 1930'lardan itibaren nasıl ortadan kaldırıldığı açık yürekli bir eleştirellikle anlatılmaktadır (Feyzioğlu, 1957: 105-111).

Tek Parti yönetiminin, gazete ve dergilerin hükümet kararıyla kapatılması ve toplatılmasına olanak veren 1931 ve 1934 tarihli Matbuat Kanunu değişikliklerini hürriyete vurulmuş ciddi darbeler olarak nitelendiren Feyzioğlu, 27 Haziran 1938'de çıkarılan Matbuat, Basın Birliği ve Cemiyetler Kanunları'nı ise "faşist İtalya ve Hitler Almanyasından ilham alarak" gazeteciliği bir korporasyon disiplini içine sokan ve basın özgürlüğünü yere seren yasalar olarak yermekten çekinmemiştir (Feyzioğlu, 1957: 108–109).

Üç yasanın aynı gün çıkarılmış olmasının bir tesadüf değil, "saltanata, istibdada ve yabancı istilasına karşı ayaklanmalar"dan doğan demokratik bir rejimin "koyu bir diktatörlük" manzarasına sürüklenmesi olduğunu belirten Feyzioğlu, ayrı bir parantez içinde, 1938'in yaz aylarında gerçekleşen bu "kayma"nın, ileride savunulacağı gibi cumhurbaşkanı değişikliğinden kaynaklanmadığını da belirtmektedir.

Feyzioğlu, bu değişikliklerin yapıldığı tarihte Atatürk'ün hastalığının son günlerini yaşadığını ve İnönü'nün görevden el çektirilmiş bulunduğunu anımsatarak, sorumluluğu büyük ölçüde dönemin başbakanı ve günün cumhurbaşkanı olan Bayar'a yüklemekle birlikte, bir yıl sonra içinde yer alacağı Cumhuriyet Halk Partisi'nin geçmişteki otoriteryenizmini mazur görme ya da gösterme yolunda herhangi bir kayıt düşme gereği duymamıştır (Feyzioğlu, 1957: 108).

Bu tutum, Forum Dergisi çevresinde CHP eğilimli bir aydın olarak tanınan Feyzioğlu'nun objektifliğe verdiği önem kadar, tek parti dönemi CHP'sinin çoğunlukçu ve genel iradeci cumhuriyetçiliğinin aksine, anayasal ve liberal bir cumhuriyetçiliğe yatkın olmasına da bağlanabilir.

Henüz 26 yaşındayken, dönemin ünlü liberal düşünürü Friedrich von Hayek'in "Road to Serfdom" adlı eserinin bir bölümünü "Esaret Yolu" adıyla Türkçe'ye çeviren Feyzioğlu, Forum Dergisi'nde kaleme aldığı makalelerde de sıklıkla Benjamin Franklin, Alexis de Tocquville ve Baron de Montesquie gibi liberal cumhuriyetçi düşünürlere referans vermektedir (Feyzioğlu, 1957: 14, 143).

Özellikle 1 Ocak 1955'te yayımlanan "Hürriyet ve Mahkemeler" başlıklı yazısında Baron de Montesquieu'den yaptığı şu alıntı, Türkiye'deki cumhuriyetçi muhalefetin, Rousseau'cu (çoğunlukçu) çizgiden Montesquieu'cü (anayasal) çizgiye doğru yol alışının önemli göstergeleri arasında sayılabilir:

"(H)ürriyet ancak iktidarın kötüye kullanılmadığı devletlerde vardır; fakat iktidara sahip olanın onu kötüye kullanmak temayülünü gösterdiği ezelden beri tecrübe edilmiş bir gerçektir; iktidarı elinde tutan bir hudutla karşılaşıncaya kadar ileri gidecektir. İktidarın kötüye kullanılmaması için, kuvvetin kuvveti durdurması şarttır." (Feyzioğlu, 1957: 144).

Feyzioğlu'nun liberal ve cumhuriyetçi eğilimlerinin bir arada gözlemlenebileceği en ayrıntılı makalesi ise Forum'un 15 Kasım 1955 tarihli 40. sayısında, F. Cambo'nun "Les Dictatures" adlı eserinden yola çıkan "Diktatörlüğe Dair" başlıklı yazısıdır (Feyzioğlu, 1957: 6-13).

Makalesine, demokratik ülkelerin kriz dönemlerinde bile zaman zaman duyulan "Bize iyi bir diktatör lâzım" sözünün eleştirisiyle başlayan Feyzioğlu, 20. Yüzyıl'ın ortalarında dünyanın birçok yerinde hâlen diktatörlük rejimlerinin hüküm sürmesinin nedenini, cumhuriyetçi düşünce geleneğinin Aristoteles'ten Machiavelli'ye dek uzanan iki anahtar kavramı olan "sivil erdem" (civic virtue) ve "kamu yararı" duygusunun yokluğuna bağlamaktadır:

"Diktatörler daha ziyade bir cemiyetin, ve bilhassa cemiyet içindeki aydın zümrenin, müzmin ve devamlı bir hastalığa tutulmuş olması yüzünden ortaya çıkarlar. Bu hastalık, memleket meselelerine

karşı ilgisizlik ve sorumluluktan kaçış hastalığıdır. Bu hastalık medeni cesaret yokluğudur, şahsî menfaatleri ve küçük hesapları toplum menfaatinin önüne geçirmektir." (Feyzioğlu, 1957: 7).

Bu eksikliğin en kaçınılmaz sonucunun, bir ülkedeki muhalefetin zayıflığı ve çekingenliği şeklinde ortaya çıkacağı açıktır. Feyzioğlu, buradan hareketle, bir ülkede diktatörlüğün mü yoksa demokrasinin mi hüküm sürdüğünün, ne o ülkenin anayasasına, ne de seçim sonuçlarına bakılarak anlaşılamayacağını savunmaktadır. Sovyetler Birliği hayli demokratik görünüşte bir anayasaya sahiptir ve Hitler seçimle iş başına gelmiştir (Feyzioğlu, 1957: 8–9).

Feyzioğlu'na göre bir ülkenin demokratik olup olmadığı, her şeyden çok, iktidarın karşısında serbestçe ve eşit şartlarda siyasi faaliyette bulunabilen örgütlü bir muhalefetin olup olmamasına bakılarak anlaşılabilir. Zira gerçek demokrasilerin bulunduğu ülkelerde, muhalif aydınlar ve partiler, tıpkı iktidara sahip olanlar gibi özgürce örgütlenebildikleri ve görüşlerini açıklayabildikleri hâlde Sovyetler Birliği ve Nazi Almanyası gibi ülkelerde böyle bir tartışma ve denetleme ortamı akla bile gelmemektedir Feyzioğlu, 1957: 9).

Klasik liberal düşünürlerin de paylaşacağı bu yargıdan Feyzioğlu, yeniden "kamu özgürlükleri" vurgusuna yönelmektedir. Negatif özgürlüklerin temel alındığı liberal kuramda, başkalarına zarar vermemek şartıyla bireylerin kişisel alanlarına ve öz çıkarlarına odaklandıkları sınırlı bir yaşam olumlu sayılırken, Feyzioğlu'na göre yurttaşların böyle bir tercihle siyasal alandan çekilmeleri tam da diktatörlerin bekledikler ve istedikleri bir durumdur:

"Diktatörlük rejimlerinde, memleketin karşılaşacağı girift meseleleri çözmeye yetecek sayıda karakter, bilgi ve cesaret sahibi insan yetişmez. Çünkü ıstıfa (ayıklanma) tersine işler. En cesur, en vatansever, en karakterli insanlar diktatörün hışmına uğrar. Dalkavuklar, şahsiyetsizler, fikirlerini ve inançlarını maddi menfaatlerine feda edenler kolayca yükselir ve meydanı boş bulurlar." (Feyzioğlu, 1957: 11)

Feyzioğlu, bu kadar önemle vurguladığı "sivil erdem"i, 34 yaşında dekanlığına atandığı Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin 3 Kasım1956 tarihli açış konuşmasında gösterecektir.

Sözlerine Türk ve dünya tarihinde bilime ve özgürlüğe verilen önemin tarihsel aşamaları hakkındaki karşılaştırmalarla başlayan Feyzioğlu, konuşmasının ortalarına doğru, üniversiteliler için "Türk Vergi Kanunu'nu, Parabanka notlarını ya da haczi caiz olmayan malların tam listesini" bilmemenin mazur görülebileceğini, ancak ülke sorunları hakkında gerekli uyarıları yapmaktan çekinen ve "nabza göre şerbet veren" kimselerin ancak sözde aydınlar olarak kalabileceklerini söylemiştir (T.G., 1957: 15)

1956 yılı boyunca otoriterlik derecesi artmakta olan DP Hükümeti'nin, bu konuşmanın yapıldığı günün gecesinde Turhan Feyzioğlu'nu görevden alması, yıl sonunda "SBF Hadisesi" olarak adlandırılan krize yol açacaktır.

4 Aralık sabahından başlayarak, önce SBF öğrencilerinin, ardından Ankara ve İstanbul'daki çok sayıda profesör ve akademisyenin şiddetli kınamalarına sahne olan karar, nihayet, her biri aynı zamanda Forum Dergisi yazarları olan Aydın Yalçın, Muammer Aksoy, Münci Kapani ve Şerif Mardin'in istifa dilekçelerini vermeleriyle sonuçlanmıştır (T.G., 1957: 61-66).

Bu gelişmelerin kısa vadedeki sonucu, 1957 seçimleri öncesinde Forum yazarlarından Aydın Yalçın ve Münci Kapani'nin Hürriyet Partisi'ne, Turhan Feyzioğlu ve Bülent Ecevit'in ise Cumhuriyet Halk Partisi'ne katılmaları olacaktır.

1966'dan itibaren karşı karşıya gelecek olan Feyzioğlu ve Ecevit, 1957 yılı itibariyle CHP içindeki genç ve yenilikçi kanadı temsil etmektedirler. Bu genç ekibin milletvekili olarak parlamentoya girmelerinden sonra Cumhuriyet Halk Partisi, Ocak 1958'de, aralarında Osman Okyar, Coşkun Kırca ve Doğan Avcıoğlu'nun da bulunduğu "Araştırma ve Dokümasyon Bürosu"nu kurmuş (Emre, 2013: 59–60), iktidarın büyük baskısı altında kalan Hürriyet Partisi'nin de yıl sonunda CHP'ye katılmasıyla Türk siyasetinde yeni bir dönemin zemini hazırlanmıştır.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 14 Ocak 1959'da yayımlanan "İlk Hedef Beyannamesi"nde yer alan; kuvvetler ayrılığını esas alan yeni bir anayasanın hazırlanması, ikinci bir meclis (senato)'in yanı sıra bir Anayasa Mahkemesi ve Yüksek Hâkimler Şûrası'nın kurulması gibi vaatlerin (Giritlioğlu, 1965: 453-455) hemen hepsinin, Feyzioğlu'nun 1954-1957 yılları arasında Forum Dergisi'nde yazdığı makalelerdeki kaynaklarını bulmak mümkündür.

Ne var ki 1960'lardan itibaren dünya genelinde ortaya çıkan ve etkileri Türkiye'de de hissedilen yeni-sol hareket, Turhan Feyzioğlu'nun 1950'lerde savunduğu liberal cumhuriyetçilikten ayrı bir yön izlediği gibi, Feyzioğlu'nun kendisi de başlangıçtaki konumunda kalamayarak gittikçe sağa doğru sürüklenecektir.

Sonuç

Türk siyasetinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin yeri, çoğu zaman, "Cumhuriyet'in kuruluş süreci" (1923–1938) ve "Ortanın Solu politikasının benimsenmesi" (1966–1973) gibi iki ana uğrak üzerinden ele alınmaktadır.

Bu konumlandırma içinde Turhan Feyzioğlu'nun oynadığı rol, şimdiye kadar hemen her zaman, ikinci konuma karşı birincisinin katı bir savunusuyla özdeşleştirilmiştir. Ne var ki CHP'nin geçirdiği tek köklü dönüşüm 1966 yılına özgü olmadığı gibi, Feyzioğlu'nun gerek parti içinde, gerekse Türk siyasetinde oynadığı rol de bundan on yıl kadar öncesinde oldukça farklı bir nitelik göstermektedir.

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında, meşruiyetini geleneğe ve dine dayandıran saltanat ve halifeliğe karşı büyük ölçüde Rousseau'dan esinlenen bir "tek ve bölünmez ulusal egemenlik" söylemine başvuran Cumhuriyet Halk Partisi, iktidarı kaybettiği 1950 seçimlerinden itibaren, bu söylemi kuvvetler ayrılığı ve denge-denetim araçlarını esas alan bir Montesquieu'cü söylemle değiştirmeye çalışmıştır.

Bu doğrultuda 1950'lerin ortalarından itibaren Cumhuriyet Halk Partisi'ne en geniş düşünsel malzemeyi Forum Dergisi ve Turhan Feyzioğlu'nun sağladığı söylenebilir.

Forum'un iki öncüsünden Aydın Yalçın'ın, başlangıçta Demokrat Parti'ye, 1955'ten itibaren ise Hürriyet Partisi'ne eğilim göstermesine karşılık, başından itibaren CHP'ye yakın olarak tanınan Turhan Feyzioğlu'nun "sosyal liberal" ya da "liberal cumhuriyetçi" olarak nitelendirilebilecek görüşleri, partinin 1959 tarihli "İlk Hedefler Beyannamesi" kadar 1961 Anayasası'nı da etkilemiştir.

Turhan Feyzioğlu'nu, gerek 27 Mayıs'ta, gerekse kendisine başbakanlığın teklif edildiği 12 Eylül müdahalesinde askeri bürokrasiye sıcak ve güvenilir gösteren yönünün, Forum yazıları ve SBF Dekanlığı sırasında Kemalizm'e getirdiği liberal yorumdan kaynaklanmadığı açıktır.

Bu durumda bu yakınlık, büyük olasılıkla, Feyzioğlu'nun "özgürlükçü demokrasi" için en büyük tehditler olarak gördüğü "irtica ve komünizm"in, dönemin askeri ve sivil bürokrasisi tarafından da "ulusal güvenliğin" en büyük tehditleri olarak tanımlanmış olmasından kaynaklanmaktadır.

İlk bakışta olumlu görünebilecek bu uyum, Feyzioğlu'nun 1960'ların ortalarından itibaren benimsediği söylemde hak ve özgürlüklere yönelik duyarlılığın önemli ölçüde azalmasına neden olacak, Türkiye'de demokratik merkezin daha özgürlükçü bir zeminde kurulabilme olasılığı ise bir kere daha ertelenecektir.

Kaynakça

Beriş, Hamit Emrah (2005), "*Kemalist-Liberal Sentez Çabası: Forum Dergisi", Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 7: Liberalizm içinde,* s. 530-540.

Bozkır, Gürcan (2007), *"Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi",* Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, c.6., s. 15, ss. 275-308.

Çakmak, Diren (2007), *Forum Dergisi: 1954-1960,* T.C. Ankara Üniversitesi SBE Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, (Tez Danışmanı: Prof. Dr. Türker Alkan), Ankara.

Çelik, Fikret (2013), "*Modern Dönemde Cumhuriyetçi 'Özgürlük' Anlayışı*", Akademik İncelemeler Dergisi, c.8, s.1., ss. 125–163)

Emre, Yunus (2013), "*CHP'nin Değişiminde Önemli Bir Durak: Araştırma Bürosu",* Tarih ve Toplum, Sayı 16, ss. 59-60.

Feyzioğlu, Turhan (1957), *Demokrasiye ve Diktatörlüğe Dair*, İstanbul Matbaacılık T.A.O., İstanbul.

Giritlioğlu, Fahir (1965), *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii,* Ay Yıldız Matbaası, Ankara.

Özbudun, Ergun (2017), *Anayasalcılık ve Demokrasi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Pettit, Philippe (1998), *Cumhuriyetçilik, Bir Özgürlük ve Yönetim Teorisi,* Çeviren: Abdullah Yılmaz,Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Tanör, Bülent (2004), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri,* 12. b., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Toker, Metin (1991*), DP'nin Altın Yılları*, 2.b., Bilgi Yayınevi, İstanbul.

T.G. (1957), *S.B.F. Hadisesi ve İlim Hürriyeti*, Yıldız Matbaası, Ankara.

YKY (2003), *Cumhuriyet Ansiklopedisi, 1941-1960,* İstanbul.

KANT VE HEGEL'İN FELSEFİ SİSTEMLERİNİN SİYASAL İZDÜŞÜMLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Ekin ERDEM

İzmir Demokrasi Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ÖZET

Immanuel Kant (1724-1804) ve Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), "Alman İdealizmi" olarak adlandırılan büyük felsefi okulun önde gelen iki temsilcisidir.

Bununla beraber Kant'ın çoğu zaman İngiliz, İskoç ve Fransız Aydınlanması'nın John Locke, David Hume ve Baron de Montesquieu gibi temsilcileriyle eklemlenerek Alman Aydınlanması'nın kurucusu olarak anıldığı; Hegel'in ise sıklıkla, çağdaşları olan Herder, Fichte ve Schelling'le birlikte Alman Romantik Okulu'na dâhil edildiği görülmektedir.

Kültür sosyolojisinde 18. ve Erken–19. Yüzyıl'ı karakterize eden Aydınlanma ve Romantizm hareketlerinin siyasal düşünceler tarihindeki karşılıkları ise çoğu zaman liberalizm ve komüniteryanizm olarak ortaya çıkmaktadır.

Etik alanda bireysel otonomiyi, politik alanda ise negatif özgürlüğü esas alan liberalizm, 1688 İngiliz Devrimi'nden 1776 Amerikan ve 1789 Fransız Devrimleri'ne kadar uzanan politik gelişmelerin anahtar söylemini oluştururken; etik alanda kollektiviteleri, politik alanda ise pozitif özgürlükleri öne alan komüniteryanizm, 19. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren yükselen ikinci kuşak modernizasyon sürecinin zemini olmuştur.

Bu araştırmada Kant'ın "saf akıl", "pratik akıl" ve "yargı gücü" kategorileri içinde yapılandırdığı transandantal idealizmi (ya da eleştirel felsefesi) ile Hegel'in "mantık bilimi", "doğa felsefesi" ve "tin felsefesi" gibi alt-dalları içinde inşa ettiği diyalektik (ya da "mutlak") idealizmi; iki düşünürün etik alanda ödev ya da misyona yönelik düşüncelerinden, uluslararası ilişkiler alanında savaş ve barışa dair görüşlerine, önerdikleri yönetim modellerinden tarihsel "ilerleme" kuramlarına kadar uzanan siyasal yansımaları içinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Romantizm, Liberalizm, Komüniteryanizm

Giriş: İdealizmin Tarihsel Kökenleri

Bir felsefi yaklaşım olarak idealizm, en geniş tanımıyla, duyularla algılanan evrenin üzerinde, us ya da bir tür aşkınsal veri kaynağıyla algılanabilecek bir üst ya da ikinci gerçeklik düzeyinin bulunduğunu ileri süren bir akım olarak tanımlanabilir.

M.Ö. VI. Yüzyıl'da kozmosun ilk nedeni ("arkhe")'nin ne olduğu sorusunu mitlerden ve inançlardan bağımsız olarak, us aracılığıyla aramaya girişen Yunan düşünürleri, "bilgi sevgisi" anlamına gelen felsefe (philo-sophia)'nin kurucuları olmuşlardır. Batı Anadolu'daki Milet Okulu çevresinde yer alan Thales, Anaksimenes ve Herakleitos ve Empedokles gibi düşünürler, "ilk neden" olarak, sırasıyla; su, hava, ateş ya da dört elemente işaret ettikleri için, ontolojik düzeyde "ilk materyalistler" olarak isimlendirilmişlerdir (Ağaoğulları, 2009: 57–67).

Buna karşılık, ilk nedenin madde ya da herhangi bir duyusal varlık değil, Us (Yun. Nous) olduğunu ileri süren Anaksagoras'ın, bu metafizikçiler arasında idealizmin temellerini atan düşünür olduğunu ileri sürmek mümkündür (Hegel, 2018: 163).

Anaksagoras'ın ardından, varlığın özünün yine ancak us aracılığıyla kavranan sayılarla ifade edilebileceğini ileri süren Pisagor ve Pisagorcular idealist felsefenin gelişimine önemli bir katkıda bulunmuşlardır (Hegel, 2018: 163-221.

Ancak İdealizm'in, bir metafizik açıklama olmanın ötesinde, epistemolojik ve politik boyutlara sahip bütüncül bir felsefi sistem olarak kurulmasında başı çeken düşünür kuşkusuz Platon'dur. (M.Ö. 427–347)

Temel düşünsel öncülleri olarak, M.Ö. 399'da Atina Hükümeti tarafından ölüm cezasına çarptırılan hocası Sokrates'i ve –olgunluk döneminden itibaren git gide daha fazla etkisi altına gireceği- Pisagor'u gören Platon'un idealist sistemini en iyi açıklayabilecek örnek, "Devlet" adlı başyapıtında da yer verdiği mağara alegorisidir (Ağaoğulları, 2009: 195–199).

Felsefe tarihinin tartışmasız en ufuk açıcı örneklerinden birini sunan bu alegoride insanlar, zincirlere vurulmuş hâlde bir mağaranın duvarına yansıyan gölgeleri izlemeye mahkûm edilen tutsaklara benzetilmektedirler. Arkalarında, bu gölge ve yansımaların kaynağı olan kuklalar, mağaranın dışında ise bütün bu görüntülerin var olmasını sağlayan güneş bulunmaktadır.

Her nasılsa zincirlerini kırmayı başarıp dışarıda çıkarak güneşi görmeyi başaran, güneşin ışığı karşısında başlangıçta gözleri kamaşmakla beraber büyük bir hayranlık yaşayan ve çözdüğü gizemi içerideki zincire vurulmuş dostlarına anlatmaya çalışan kişi, Platon'un örneğinde, duyusal verilerin tutsaklığından kurtularak usun rehberliğini izleyen filozofu temsil etmektedir.

Bu noktaya kadar çıkamamakla beraber, hiç olmazsa gölgelerin ardında bir gerçeklik olduğunu kabul eden kimseler Platon'a göre inanç (pestis) sahipleri, duyusal verilerin sunduğu evreni olduğu gibi kabul edenler ise en düşünce düzeyinde yer alan kölelerdir.

Platon'un epistemolojik düzlemdeki bu yaklaşımı, politik alandaki karşılığını ise "ideal" devleti yönetme hakkını elinde bulan Filozof-Kral, kralın hemen altında inancını ve yüreğini izleyen muhafızlar sınıfı (aristokrasi), en altta ise sadece geçimini düşünen halk tabakası (demos) şeklinde gösterecektir (Popper, 2013: 72–75).

Platon'un kimi değinilerinde bu üçlemeyi altın, gümüş ve bakır gibi kimya unsurları üzerinden biyolojiye aktararak beyaz, sarı ve siyah ırkla özdeşleştirdiği ileri sürülmüşse de bu büyük düşünürün sistematik bir ırkçı ya da faşizm ve Nazizm gibi ideolojilerin doğrudan esin kaynağı olduğunu ileri sürmek doğru sayılmaz.

Bununla beraber, bilgiyi kutsayan Platon'un "bilen yönetsin" şeklinde özetlenebilecek idealist siyaset felsefesinin, "halkın yönetimi" anlamına gelen demokrasinin ilk ciddi eleştirilerinden biri olduğu açıkça görünmektedir (Popper, 2013: 151-156).

Atina Demokrasisi'nin çöküşünü izleyen yıllar kuşkusuz bir "bilginler yönetimi"ne yol açmış olmamakla beraber, Platon'un geliştirdiği sistem, yüzyıllardan beri var olan üç sınıflı siyasal ve toplumsal düzenin kendisine felsefi bir meşruiyet kaynağı bulması sonucunu doğurmuş, bu düzenin köktenci bir sorgulamaya açılması ise 17. Yüzyıl'ın sonlarında başlayan Aydınlanma Çağı'nda gerçekleşmiştir (Cevizci, 2017).

Ancak Platon üzerinden modern çağa uzanan idealist gelenek ile Aydınlanma felsefesi arasındaki ilişkinin doğru biçimde konumlandırılması için Platonculuğun özellikle Helenistik dönemden itibaren almış olduğu şeklin de daha yakından incelenmesine ihtiyaç vardır.

İlk bakışta Platonizm'in güçlü ve tavizsiz akılcılığı, Aydınlanma'nın hazırlayıcıları arasında yer alan Descartes ve Kartezyenlerin rasyonalizminin temeli ve öncüsü gibi düşünülebilmektedir. Ne var ki Yunan düşüncesinin Doğu etkileriyle tanıştığı Helenistik Çağ'da, özellikle İskenderiye'de gelişen Neo-Platonizm okulu, bu akılcılığı –ileride yapılacağı gibi bir "hurafe karşıtlığı" değil- sadece materyalizm karşıtlığı olarak ele almış; Ortaçağ boyunca Platonculuğu büyük ölçüde bu kaynak üzerinden alan Hıristiyan ve İslâm düşünürleri elinde idealist öğreti, büyük ölçüde mistisizmle özdeşleştirilmiştir.

Dolayısıyla 17. Yüzyıl'dan itibaren sıklıkla vurgulanan "hurafeye karşı akılcılık", bir epistemolojik yöntem olarak, eski ve yeni Platonculuğun ontolojik temelli "maddeye karşı akılcılık"ından ayrılmaktadır.

Kant'ın Felsefi Sisteminin Siyasal İzdüşümleri

Bilgi kuramı ve siyaset felsefesinde "Aydınlanma" olarak adlandırılan dönem, 17. Yüzyıl'ın sonlarında İngiltere'de başlamıştır.

İlk Aydınlanma düşünürü olarak tanınan John Locke (1632–1704), bilgiye ulaşma yönteminde, Platon tarafından geliştirilen "doğuştan getirilen ideler" öğretisine karşı çıkarak tüm bilginin duyular

aracılığıyla dışarıdan alındığını ileri süren ampirisist yöntemi ("tabula rasa") benimsediği gibi; siyaset felsefesinde de Platon ve Aristoteles tarafından geliştirilen korporatist modele karşı, bireyi ve özel mülkiyeti temel alan liberalizmin kurucusu olmuştur (Cevizci, 2017: 40-42) .

Aralarındaki kimi farklılıklara karşın, Fransız Aydınlanması'nın Voltaire (1694-1778) ve Montesquie (1689-1755); İskoç Aydınlanması'nın ise David Hume (1711-1776) ve Adam Smith (1723-1790) gibi büyük temsilcilerinin, son tahlilde, John Locke'un ardılları ve takipçileri olarak değerlendirilmeleri mümkündür (Popper, 2005: 135-140).

Aydınlanma geleneği içinde, Locke'un kuramına karşıt ve alternatif bir model geliştiren düşünür ise Jean-Jacques Rousseau'dur (Hicks, 2004: 91-96).

Özgürlüğün insanlığa ait en yüksek değer olduğu konusunda diğer Aydınlanma düşünürleriyle hemfikir olmakla beraber Rousseau, liberallerden farklı olarak, bu değerin özel mülkiyet kavramından ayrılamayacağı tezini reddetmiş; tam tersine, verili koşullardaki eşitsizlikler kadar despotizm ve tiranlığın da kökeninde, bir toprak parçasını çitleyerek üzerinde aidiyet hakkı iddia eden ilk kişiyi bulmuştur (West, 2005: 57-63).

Rousseau, yine diğer Aydınlanma düşünürlerinden farklı olarak, özgürlüğü akla ya da deneye dayanan "bilgi"de değil, içsel istek ve duygularla bağlantılı "irade" kavramında temellendirdiği gibi, özgür bir toplumun kurulma olanağını da kuvvetler ayrılığına ve negatif özgürlüklere dayalı liberal bir düzende değil, tüm yurttaşlarını özel iradelerini "genel irade"ye devrettikleri çoğunlukçu bir demokraside aramıştır (West, 2005: 61-62).

Bütün bu görüşleri dolayısıyla Rousseau'nun, kimi zaman, Aydınlanma geleneği Romantik okul içinde değerlendirilmesi gerektiği de ileri sürülmüştür.

18. Yüzyıl'ın klasik düşünürleriyle Rousseau'dan gelen etkinin sentezini yapmak ise Aydınlanma'nın son büyük filozofu olan Immanuel Kant (1724-1804) tarafından başarılacaktır (Cevizci, 2017: 429-432).

Düşünsel kariyerine –kökenleri Platon'a kadar dayandırılabilecek- Leibniz-Wolff çizgisini izleyerek başlayan Kant, yaşamının ileriki dönemlerinde, deneyci İskoç düşünürü David Hume'un eserlerinin kendisini "dogmatik uykusundan uyandırdığını" belirtmiş, bu tarihten itibaren olgularla desteklenmeyen her tür saf kavramsalcılığı –felsefi sistemi içinde önemli bir yer tutacak- "dogmatizm" kavramıyla adlandırmıştır (Heimsoeth, 2016: 33-36).

Diğer yandan, Kant'a idealist felsefe geleneği içindeki özgün yerini kazandıran katkısı, bilginin bütün olanağını dışsal ve duyusal alanda arayan ampirisist Aydınlanma düşünürlerinin aksine, dışsal verilerin ancak düzenleyici nitelikteki akıl tarafından yoğrulduktan sonra bilgi niteliğini kazandığını ileri sürmesidir.

Kant'ın sıklıkla alıntılanan "algısız kavramlar boş, kavramsız algılar kördür" sözü, akılcı ve deneyci okullar arasında 18. Yüzyıl'ın sonuna kadar süren uzlaşmaz tartışmayı "kritisizm" olarak adlandırılan yeni bir epistemolojik yöntemle aşma çabasını göstermektedir.

Olgusuz kavramcılığı "dogmatizm" olarak adlandırmasına koşut olarak, her tür kavramsal sistemi reddeden bir saf deneyciliği de "septisizm" şeklinde tanımlayan Kant'ın idealist felsefe geleneğine etik alanda yaptığı katkı ise açık bir Rousseau etkisi taşımaktadır (Hassner, 2017: 102-107).

Rousseau'nun insan özgürlüğünü temellendirdiği "irade" kavramını, doğa yasalarına benzer "koşullu buyruk" (hipotetik emperatif)'lardan bağımsız olarak kurulan "kategorik emperatif" (koşulsuz buyruk) zemininde yeniden inşa eden Kant, bu çığır açıcı sınıflandırmasıyla, 18. Yüzyıl'dan itibaren bir doğa varlığı olarak ele alınmaya başlanan insanın yeniden bir "otonom" (özerk) ve "moral" (ahlâki) özne olarak ele alınmasının yolunu açmıştır. (Heimsoeth, 2016: 48-51)

Kant'ın bir diğer ünlü ilkesi olan "inanca yer açmak için bilgiyi sınırlandırma" teması da kaynağını burada bulmaktadır.

Ancak Aydınlanma'yı, insanoğlunun kendi hatasıyla düştüğü bir ergin olmama hâlinden erginliğe doğru atılan adım olarak değerlendiren ve bu akımın kararlı temsilcileri arasında yer alan Kant, ne kendinden önce gelen Rousseau gibi "irade" kavramını, ne de kendinden sonra gelen Romantik düşünürler gibi "inanç" alanını genel ve kamusal alana yaymayı düşünmemiş, bu alanları bireyin kendi çizeceği bir etik alan içinde tutmayı istemiştir.

Kant'ın iki büyük gelenek arasında bulduğu bu orta yol, yine kendisine ait olan "İçimdeki ahlâk yasası ve üstümdeki yıldızlı gökyüzü" cümlesinde ifade bulmuştur.

Son tahlilde dış dünyaya ait olan konuların ancak ampirik verilerle açıklanabileceğine inanan Kant, bu görüşüne paralel olarak, siyasal alanda Locke-Montesquieu geleneğini izleyerek kuvvetler ayrılığını savunmuş ve Rousseau'nun genel iradeye dayalı çoğunlukçu demokrasi modeline itibar etmemiştir (Popper, 2005: 135-146)

Bu yönüyle liberal gelenek içinde yer alan Kant'ın, siyaset felsefesi alanında liberaller kadar cumhuriyetçiler tarafından da sahiplenilen bir diğer ilkesi ise, ahlâk alanında insanı araç değil amaç olarak görmeyi esas alan maksimi üzerine inşa ettiği "rechtsstaat" (hukuk devleti) kavramsallaştırmasıdır (Hassner, 2017: 132-137).

Kant'a göre her insanın kendine bir ahlâk yasası belirleme ve onu izleme ödevi olmasına benzer biçimde, her devletin de otonom birer özne olan yurttaşlarına bu ödevi özgürce belirleme ve yerine getirme olanağı tanıyan bir anayasa ve hukuk düzenine sahip olması gerekmektedir.

Kant, 1795'te bu konudaki görüşlerini "Dünya Yurttaşlığına Yönelik Evrensel Bir Tarih Düşüncesi" adlı eserinde, hiçbir devletin bir diğeri üzerinde tahakkümde bulunamayacağı bir "evrensel cumhuriyet" ideasına doğru genişletmiş ve Aydınlanma düşünürleri arasında kozmopolitizmin en tanınmış düşünürü olarak ortaya çıkmıştır.

Her ne kadar Kant'ın doğrudan öğrencileri olan romantikler (Herder) ve idealistler (Fichte), siyaset felsefesinde milliyetçiliğin kurucuları arasında yer almış olsalar da yukarıdaki veriler ışığında Kant'ın liberal ve belirli bakımlardan cumhuriyetçi gelenek içinde değerlendirilmesi gerekir (Cevizci, 2017: 565–570).

Bu doğrultuda Kant'ın "bilinemez" olarak tanımladığı numenler alanın, bireysel inançlara açan öznel idealizmi, 19. Yüzyıl'ın sonlarından itibaren hemen her zaman ölçülü ve ılımlı yaklaşımları beslemiş görünmektedir.

Bu konudaki örneklerden ilki, Marksist gelenek içinde Eduard Bernstein tarafından başlatılan "revizyonizm" ya da "evrimsel sosyalizm" yaklaşımında gözlemlenebilir (Steger, 1997).

Berntein, Marksizm'in ekonomik alandaki çözümlemelerine hak veren bir sosyalist olmakla birlikte; Marx'ın sınıf savaşlarının ve nihai bir devrimin kaçınılmazlığına ilişkin tarihsel ve felsefi görüşlerinin Hegelci diyalektikten kaynaklandığını ileri sürmüş, bu modele alternatif olarak, sosyalist hareketin, Aydınlanma geleneğinin ve liberalizmin anti-tezi değil, evrimsel mirasçısı olmasını önermiştir.

Bernstein'ın, Hegelcilik'ten, dolayısıyla diyalektikten arındırılmış bir Marksizm arayışında yöneldiği Aydınlanmacı ve liberal kaynak kuşkusuz Kant'tır (Steger, 1997: 115-120).

20. Yüzyıl'ın ilk yarısında, iki dünya savaşı ve 1929 Krizi'nin etkileriyle çökme noktasına gelen liberal siyaset felsefesi geleneğini yeniden inşa etme çabaları sırasında Kant'a yönelen liberal siyaset filozofları arasında en dikkat çekici olanlarından biri de Karl Popper'dır (1902-1994).

"Açık Toplum ve Düşmanları" adlı ünlü eserinde, Bernstein'ın Hegelciliğe yönelik eleştirilerini, Platon'a kadar uzanan bir gelenek üzerinden bütün tarihselci ve nesnel idealist düşünürlere yönelten Popper; Marx'ın sistemin, epistemolojik alanda "hakikatin bütününü bilme iddiası", siyaset felsefesi alanında ise "topyekûn toplum mühendisliği" temaları çerçevesinde eleştirmiş, buna karşılık bu iki alanda "eleştirel akılcılık" ve "bölük pörçük (piecemeal) toplum mühendisliği" yaklaşımlarını önermiştir (Popper, 2013).

Sıklıkla doğa bilimlerine referans yapması nedeniyle kimi zaman neo-pozitivist gelenek içinde değerlendirilmekle beraber, Popper'ın, 1940'lardan itibaren kaleme aldığı bütün eserlerinde birincil referans kaynağının, "Aydınlanma'nın en büyük düşünürü" olarak tanımladığı Kant olduğu görülmektedir (Erdem, 2019: 7-8).

Hegel'in Felsefi Sisteminin Siyasal İzdüşümleri

Kant'ın görünüş ve gerçeklik, bir diğer ifadeyle numenal ve fenomenal alanlar arasında yaptığı ayrım, henüz düşünürün hayatta olduğu 18. Yüzyıl sonlarından itibaren Alman İdealist Okulu olarak adlandırılan bir aydın grubu tarafından aşılmaya çalışılmıştır.

Bu alanda ilk büyük girişimler Johann Gottlieb Fichte ve Friedrich Schelling tarafından ortaya koyulmuş olsa da Kant'ınkine denk, hatta belirli açılardan onunkinden daha kapsamlı bir sistemleştirme faaliyeti Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) tarafından gerçekleştirilecektir.

İnanca yer açmak için bilgiyi sınırlandıran Kant'ın "bilinemez" olarak adlandırdığı numenal alana ulaşmak için Hegel, kökleri Herakleitos'a dek uzanan, fakat kendi çağında Alman İdealistleri tarafından yeni baştan gündeme getirilen diyalektik yöntemi son derece kapsamlı bir sistem içinde yeniden ele almıştır.

Bu doğrultuda, ilk sözleşmeci düşünür olan Hobbes'un bir vahşet sahnesi olarak tasvir ettiği "doğa alanı"nı benzer bir kavramsallaştırma içinde ele alan Hegel, Kant'ı izleyerek, bu alanın insana ait olan "tin alanı"nın müdahalesiyle düzeltilebileceğini kabul etmekte, ancak her iki alanın gerisinde, Kant'ın tanımladığı türden bir metafizik alanın değil, diyalektik yasalara göre işleyen mantık alanının bulunduğunu savunmaktadır (West, 2005: 75-76).

Hegel'in baştan sona doğru Mantık, Doğa ve Tin olarak isimlendirdiği bu alanlar Fichte'nin daha önce ele almış olduğu Tez-Antitez ve Sentez momentlerine karşılık gelmekte; yaratıcı usu ifade eden mantık yasaları, doğada kendilerine yabancılaşmakla birlikte, insan zihninin etkinlik alanı olan tinde kendilerini yeniden bulmaktadırlar. (West, 2005: 68-71).

Bu sistemde, Kant'ın metafiziğinin yerini mantığa bırakmış olması kadar dikkat çekici olan bir diğer konu da Kant'ın "ahlâk" olarak isimlendirdiği alanın "tin" (geist, ruh) olarak ele alınması ve bu kavrama, insanlığın tarihteki "ilerlemesi" (progess)'ni sağlayan unsur rolü verilmesidir (Popper, 2013: 373-375).

Aydınlanmacı ve evrenselci Kant kadar, romantik ve milliyetçi Herder'in görüşlerinden de etkilenen Hegel, bir rastlantısallık ve çarpıklık alanı olan doğanın dönüştürülmesinde öznel ahlâk yasalarının rolünün son derece sınırlı olduğunu düşünmüştür.

Ona göre insan etkinliklerinde kendini açan Tin'in; öznel alanı ifade eden ahlâk ve ödevin yanı sıra, nesnel ve mutlak olmak üzere iki üst aşaması daha bulunmaktadır.

Hegel, bu noktada, yine aynı diyalektik sistemi izleyerek; dolaysız sevgi alanını ifade eden aileyi özdeşlik momenti, bireysel çıkarların çatışmasını ifade eden sivil toplum (bürgerliche gesselschaft)'u yabancılaşma alanı, iki karşıtın bir araya getirildiği "devlet"i ise sentez alanı olarak tanımlamıştır (Yalvaç, 2009: 14-17).

Böylece Locke'tan itibaren Aydınlanma düşünürlerinin siyasal toplum karşısında bir özgürlük alanı olarak tanımladıkları sivil toplumu "yabancılaşma alanı" olarak ele alan Hegel, liberal öğretide özgürlükler önünde bir engel olarak görülen "devlet"i ise özgürlük ideasının yeryüzünde cisimleşmesinin temsilcisi olarak ele almıştır (Hicks, 2004: 120-124).

Mantık öğretisinde "varlık" ve "yokluk" kavramlarını bir araya getiren "oluş" kategorisini en son basamağa yerleştirmesine benzer şekilde, Hegel, nesnel tin alanında da devletlerin yasaları ile uluslar arası yasaların çarpışmasının sonucu olan "tarih"i en üst momente koymakta ve Kant'ın "evrensel cumhuriyet" ya da "ebedi barış" ideallerine şüpheyle bakmaktadır.

Zira Hegel'e göre tikel (partiküler) insan(lar) açısından olumlu olan barış dönemleri, tümel insanlık adına Tin'in deviniminin askıya alındığı "tarihin boş yaprakları" konumundadır. Bireysel ruhun üst basamağında yer alan "halk ruhu" (volksgeist)'nun en çok savaş zamanında aktif olmasına koşut olarak, uygarlığı daha ileri bir basamağa taşıyan Napoleon gibi önderler de "dünya ruhu" (weltgeist)'nu temsil eden "dünya-tarihsel kişilikler"dir (Yalvaç, 2009: 9-10).

İnsanlık tarihinin en geniş kapsamlı ve en güç anlaşılan felsefi sistemlerinden birini geliştiren Hegel'in siyasal alandaki izdüşümleri de son derece geniş ve çapraşık olmuştur.

Öncelikle, Hegel'in insanlığın tarihsel gelişimini diyalektik karşıtlık yasalarıyla açıklayan sistemi, Karl Marx tarafından, idealist boyutu materyalizmle değiştirilerek (Marx'ın deyimiyle "ayakları üzerine oturtularak") "bilimsel sosyalizm"in kuramsal zeminini hazırlamıştır.

Buna karşılık Hegel'in; devleti "Tanrı'nın yeryüzündeki yürüyüşü"ne benzeten, savaşı ve "dünya-tarihsel lider" kültünü olumlayan pasajları ise 20. Yüzyıl'ın ilk yarısında Giovanni Gentile tarafından geliştirilen "aktüel idealizm"e esin kaynağı olmuş ve İtalyan faşizmine kaynaklık etmiştir (West, 2005: 76).

Aslında Hegel'in, tez ve anti-tez konumundaki Aydınlanma ve Romantizm hareketleri arasında oluşturulacak bir sentezi öngören sisteminin 20. Yüzyıl'da iki uç kutup tarafından miras alınmış olması ironik görülebilir.

Üstelik düşünürün -bütün sorunlu ifadelerine karşın- devleti de içine yerleştirdiği "nesnel tin" alanının; sanat, din ve felsefe tarafından temsil edilen "mutlak tin" alanın altındaki bir yabancılaşma alanına ait olmasını da benzer şekilde değerlendirmek olasıdır.

Kant'ın sosyalizm ve liberalizm üzerinde yaptığı ılımlılaştırıcı etkinin bir benzerini Hegel'in felsefi sistemi üzerinden görebileceğimiz örnek ise Anglo-Amerikan dünyasında gerçekleşmiştir.

19. Yüzyıl sonlarında Bernstein, sosyalizmi ılımlılaştırmak için Hegel'i Marx'ın sisteminden ihraç etmeye çalışırken; İngiltere'de liberalizmi sosyalleştirmeyi amaçlayan Thomas Hill Green, Hegel'in devletin de bir özgürlük kaynağı olabileceğine yönelik tezlerinden yararlanarak "sosyal liberal" siyaset felsefesini inşa etmiştir.

20. Yüzyıl'a gelindiğinde ise Amerika'da, özellikle Woodrow Wilson'ın etkisiyle "liberalizm", Hegel'in tarihsel ilerlemeciliği ile özdeş bir anlam kazanacaktır (Oğuz, 2018: 75-78).

Sonuç

Alman İdealizmi'nin en büyük iki ismi olan Immanuel Kant ve G.W.F. Hegel'in felsefi sistemleri arasında,birbirini tamamlayıcı ve geliştirici öğeler kadar karşıtlıkların da önemli bir yer tuttuğu söylenebilir.

Bu doğrultuda göze çarpan ilk farklılık, Kant'ın bir bilgi değil inanç konusu olarak yer açtığı "numenal alan"ın, Hegel'de karşıtı aracılığıyla bilinebilecek –ve kendini her alanda gösterecek- "mutlak" (absolute) şeklini almasıdır. İki düşünürün felsefi sistemlerindeki bu ayrılık, Kant'tan yola çıkan akımların bireysel tercihlere daha geniş bir yer açmalarına karşılık, Hegel'den yola çıkan yaklaşımların daha otoriter bir karakter taşımalarına neden olmuş görünmektedir.

Düşünürler arasındaki ikinci bir karşıtlık, Kant'ta "eleştiri" kavramının, dogmatizm ve septisizm arasındaki savrulmaları önceleyecek bir temel unsur konumunda olmasına karşılık, Hegel'in diyalektiği içinde eleştirinin bir ara moment konumunda ele alınmasıdır.

Ne var ki görmezden gelinemeyecek bu karşıtlıklara rağmen, Kant ve Hegel'i, Aydınlanma'dan Romantizm'e geçişin iki karşı kutbu olarak konumlandırmak pek doğru görünmemektedir.

Hegel'in sistemi içinde temel rollerden birini oynayan Kant (ve dolayısıyla Aydınlanma mirası), bu sistem tarafından yok edilmek değil, "kapsanarak aşılmak" (aufhebung) istenmiştir. Benzer şekilde, diyalektiğin temelini oluşturan antinomilerden, tarihin ilerlemesi ide'sine kadar Hegel tarafından mantıksal sonucuna götürülen birçok kavramın çıkış noktası Kant'ın sisteminde yer almaktadır.

Kaynakça

Ağaoğulları, M.A. (2009), Kent Devletinden İmparatorluğa, İmge Kitabevi, İstanbul.

Cevizci, Ahmet (2017), *Aydınlanma Felsefesi,* Say Yayınları, İstanbul.

Erdem, Ekin (2019), *Karl Popper'ın Platon Eleştirisinin Epistemolojik ve Politik Kökenleri,* Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 19, s. 3, ss. 423-436.

Hassner, Pierre (2017), *"Immanuel Kant: Ahlâk ve Politika İlişkisi",* Kant Felsefesinin Politik Evreni, Der: Hakan Çörekçioğlu, Ayrıntı Yay., İstanbul, ss. 102-155.

Hegel, G.W.F. (2018), Felsefe Tarihi, 1. Cilt, Çev: Doğan Barış Kılınç, Notabene Yay., İstanbul.

Heimsoeth, Heinz (2016), Kant'ın Felsefesi, Çev: Takiyettin Mengüşoğlu, Doğu Batı Yay, İstanbul.

Hicks, Stephen R. (2004), *Explaining Postmodernism, Skepticism and Socialism from Rousseau to Foucault,* Scholarly Publishing, Arizona.

Oğuz, Mustafa Cem (2018), '*Hegel'in Woodrow Wilson Üzerindeki Tesiri: Organik Devlet Düşüncesinin Amerika'ya Girişi*", Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi, c.36, s.2., ss.75-94.

Popper, Karl (2005), Daha İyi Bir Dünya Arayışı, Çev: İlknur Aka, YKY, İstanbul.

Popper, Karl (2013), *Açık Toplum ve Düşmanları*, Çev: Mete Tunçay, Harun Rızatepe, Liberte Yayınları, İstanbul.

Steger, Manfred B. (1997), *The Quest for Evolutionary Socialism,* Cambrige University Press.

West, David (2005), *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş, Rousseau, Kant ve Hegel'den Foucault ve Derrida'ya,* Paradigma Yayıncılık, İstanbul.

Yalvaç, Faruk (2009), *"Hegel, Dünya Tarihi ve Özgürlük Mücadelesi Olarak Uluslararası İlişkiler",* Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi, c. 6, s. 21, ss. 3-37.

MİNİATÜR SƏNƏTİNDƏ HƏRBİ JANR

Sevinc Vahabova

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və Bayraqlar fondunun müdiri

ÖZET

ÖZET

Azərbaycan incəsənəti çoxəsrlik inkişaf yolu keçmişdir. Orta əsrlərin memarlıq, dekorativ-tətbiqi və təsviri sənət əsərləri dünya mədəniyyətinin ən parlaq nümunələridir. Bu nümunələr öz ifadəsini xalçaçılıq məktəblərində, metal və zərgərlik məmulatlarının nəfisliyində, xüsusən miniatür sənətində tapmışdır.

(Az. Sovet. Ensiklop. VI cild, Bakı,1982 s. 577) - Miniatür keçmişdə əlyazma kitablarını bəzəmək üçün istifadə edilən əlvan rənglərdir. Həcminin kiçikliyi və bədii üsullarının xüsusi incəliyi ilə fərqlənən təsviri sənət əsəridir. Miniatürün əsas sahələrindən biri kitab miniatürüdür. Kitab miniatürü hələ Qədim Misirdə mövcud olmuşdur. Orta Bizans və Qərbi Avropa miniatürlərində Bibliya süjetləri və müqəddəslərin həyatından səhnələr mühüm yer tuturdu.

Miniatür sənəti ərəb ölkələrində, İran, Əfqanıstan, Orta Asiya, Türkiyə və Hindistanda, eləcə də Azərbaycanda xüsusilə inkişaf etmişdi. Şərqdə miniatür sənəti əsasən, kitab illüstrasiyası kimi yaranmış, elmi, tarixi və bədii əsərlərə, xüsusilə Firdovsi, Nizami, Nəvai, Cami və b. klassiklərin əsərlərinə miniatürlər çəkilmişdir. Şərq miniatürləri əsasən dünyəvi, bəşəri xarakter daşıyırdı. Orta əsr ərəb ölkələri içərisində miniatür daha çox İraqda inkişaf etmişdi. Burada hələ XII-XIII əsrlərdə elmi risalələrə və bədii kitablara illüstrasiyalar çəkilmişdi.

Orta əsr miniatür sənətinin ilk nümunələri Azərbaycan şəhərlərində (Təbriz, Marağa) yaranmışdır. Kitab tərtibatı və miniatür sənəti Azərbaycanda daha əvvəllər mövcud olsa da, bu sənətin müstəqil bədii məktəb kimi (Təbriz miniatür məktəbi) təşəkküllü "Vərqa və Gülşa" (XIII əsrin əvvəli, Topqapı muzeyi, İstambul), Rəşidəddinin "Cami ət-təvarix" (1307-1314-cü illər, Paris, London və İstambul muzeyləri), Firdovsinin "Şahnamə" ("Demott Şahnaməsi", 1340-1350, ayrı-ayrı hissələri dünyanın müxtəlif muzeylərində saxlanılır) və s. əlyazmalarına çəkilmiş miniatürlərlə əlaqədardır. Təbriz miniatür məktəbi XV əsrdə tam müstəqil bədii məktəb kimi formalaşaraq, Bakı, Şamaxı və Orta Şərqin bir sıra mərkəzlərində (Herat, Şiraz) miniatür sənətinin inkişafına əsaslı təsir göstərmişdir. Bu dövrdə "Xosrov və Şirin" (1410-1420, Friz qalereyası, vaşinqton), "Şamaxı antologiyası" (1468, Britaniya muzeyi, London) və b. əsərlər çəkilmiş dəyərli miniatürlər yaradılımışdır.

Şərq incəsənəti tarixində döyüş mövzusu hərbi məşq rolunu oynayan ov ilə birlikdə hələ qədim zamanlardan başlıca yer tuturdu. Miniatür sənətində döyüş janrı qaya üzərində, freska, torevtika, kaşı və keramikada bütöv bir kompozisiya şəklində əks olunaraq mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda istifadə edilmiş silahların öyrənilməsində Azərbaycan miniatürləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi salnamələr, bədii əsərlər (dastan, poema və s.) miniatürlər yaradan rəssamlar hərbi xarakterli təsvirlərə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Açar sözlər: İncəsənət,Miniatür Məktəbi, Döyüş Səhnəsi, Tarixi Səlnamələr

ABSTRACT

Azerbaijani art has a long way to go. The medieval architecture, decorative-applied and fine arts are the most striking examples of world culture. These examples found their expression in carpet schools, the refinement of metal and jewelry, especially in miniature art. In the history of Oriental art, war has always been at the center of prehistoric times with the hunt for military training.

In miniature art, the genre of martial arts has gone through a complex process of reflection on rock, fresco, torevtics, eyebrows and ceramics as a whole.

In the study of weapons used in medieval Azerbaijan, Azerbaijani miniatures are of particular importance. Artists who created historical chronicles, artistic works (saga, poem, etc.) with miniature paintings paid particular attention to military descriptions.

Key words: art, miniature school, battle scene, historical chronicles

Azərbaycan incəsənəti çoxəsrlik inkişaf yolu keçmişdir. Orta əsrlərin memarlıq, dekorativ-tətbiqi və təsviri sənət əsərləri dünya mədəniyyətinin ən parlaq nümunələridir. Bu nümunələr öz ifadəsini xalçaçılıq məktəblərində, metal və zərgərlik məmulatlarının nəfisliyində, xüsusən miniatür sənətində tapmışdır.

Miniatür keçmişdə əlyazma kitablarını bəzəmək üçün istifadə edilən əlvan rənglərdir. Həcminin kiçikliyi və bədii üsullarının xüsusi incəliyi ilə fərqlənən təsviri sənət əsəridir. Miniatürün əsas sahələrindən biri kitab miniatürüdür. Kitab miniatürü hələ Qədim Misirdə mövcud olmuşdur. Orta Bizans və Qərbi Avropa miniatürlərində Bibliya süjetləri və müqəddəslərin həyatından səhnələr mühüm yer tuturdu.(1.s 577)

Miniatür sənəti ərəb ölkələrində, İran, Əfqanıstan, Orta Asiya, Türkiyə və Hindistanda, eləcə də Azərbaycanda xüsusilə inkişaf etmişdi. Şərqdə miniatür sənəti əsasən, kitab illüstrasiyası kimi yaranmış, elmi, tarixi və bədii əsərlərə, xüsusilə Firdovsi, Nizami, Nəvai, Cami və b. klassiklərin əsərlərinə miniatürlər çəkilmişdir. Şərq miniatürləri əsasən dünyəvi, bəşəri xarakter daşıyırdı. Orta əsr ərəb ölkələri içərisində miniatür daha çox İraqda inkişaf etmişdi. Burada hələ XII-XIII əsrlərdə elmi risalələrə və bədii kitablara illüstrasiyalar çəkilmişdi (6, s.85).

Orta əsr miniatür sənətinin ilk nümunələri Azərbaycan şəhərlərində (Təbriz, Marağa) yaranmışdır. Kitab tərtibatı və miniatür sənəti Azərbaycanda daha əvvəllər mövcud olsa da, bu sənətin müstəqil bədii məktəb kimi (Təbriz miniatür məktəbi) təşəkküllü "Vərqa və Gülşa" (XIII əsrin əvvəli, Topqapı muzeyi, İstambul), Rəşidəddinin "Cami ət-təvarix" (1307-1314-cü illər, Paris, London və İstambul muzeyləri), Firdovsinin "Şahnamə" ("Demott Şahnaməsi", 1340-1350, ayrı-ayrı hissələri dünyanın müxtəlif muzeylərində saxlanılır) və s. əlyazmalarına çəkilmiş miniatürlərlə əlaqədardır. (5, s. 86). Təbriz miniatür məktəbi XV əsrdə tam müstəqil bədii məktəb kimi formalaşaraq, Bakı, Şamaxı və Orta Şərqin bir sıra mərkəzlərində (Herat, Şiraz) miniatür sənətinin inkişafına əsaslı təsir göstərmişdir. Bu dövrdə "Xosrov və Şirin" (1410-1420, Friz qalereyası, vaşinqton), "Şamaxı antologiyası" (1468, Britaniya muzeyi, London) və b. əsərlər çəkilmiş dəyərli miniatürlər yaradılımışdır.(4,s. 78).

Şərq incəsənəti tarixində döyüş mövzusu hərbi məşq rolunu oynayan ov ilə birlikdə hələ qədim zamanlardan başlıca yer tuturdu. Miniatür sənətində döyüş janrı qaya üzərində, freska, torevtika, kaşı və keramikada bütöv bir kompozisiya şəklində əks olunaraq mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda istifadə edilmiş silahların öyrənilməsində Azərbaycan miniatürləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi salnamələr, bədii əsərlər (dastan, poema və s.) miniatürlər yaradan rəssamlar hərbi xarakterli təsvirlərə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Miniatür sənəti təbiəti etibarilə bir kitab illüstrasiyası kimi klassik Şərq poeziyasının bilavasitə təsiri altında təşəkkül tapıb. Hələ XIII əsrin əvvəllərində miniatür rəssam Əbdül mömin Məhəmməd əl-Xoyin "Vərqa və Gülşa" əsərinə (əlyazmasına) miniatürlər çəkib. Hazırda İstanbulda, Topqapı muzeyində saxlanılan bu əsərlərin üslubu, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri miniatürlərin ilkin olmadığını, müəyyən bir ənənəyə əsaslandığını və miniatür sənətinin daha əvvəl mövcud olduğunu göstərib. "Vərqa və Gülşa"ya çəkilən miniatürlər yalnız Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə bu sənətin ən qədim nümunələrindən sayılır.

"Vərqa və Gülşah" illüstrasiyaları silsiləsi türk xalqlarının miniatür sənətinin ilkin nümunəsidir. Taxt-tac, ziyafət, məişət janrı süjetləri ilə yanaşı müharibə, əslində hərbi məşq olan ov, şəhərlərin, qalaların mühasirəsi səhnələri, orduların savaşı, əfsanəvi və tarixi qəhrəmanların döyüşünü əks etdirən döyüş mövzusu da mövcud idi.

IX-XVI əsrlərdə Azərbaycanda istifadə edilmiş silahların öyrənilməsində Azərbaycan miniatürləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi salnamələr, bədii əsərlər (dastan, poema və s.) miniatürlər yaradan rəssamlar hərbi xarakterli təsvirlərə xüsusi diqqət yetirirdilər. "Bir sıra miniatürlər etnik tipləri, etnoqrafik xüsusiyyətləri, o dövrün səciyyəvi cəhətlərini, adət və ənənələrini, mədəniyyətini, hərbi

texnikası və silahlarını, hərb sənətini, musiqi alətlərini öyrənmək üçün faktiki material kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir" (3,s.84.). XIV əsrdə Təbrizdə Ə. Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin miniatürləri haqqında E.Şreder yazırdı:"bu miniatürlərin dərk edilməsi bütöv bir dövrün dərk edilməsi deməkdir " (13,s.142).

"Vərqa və Gülşah" əsərindəki illüstrasiyalar silsiləsi Azərbaycan miniatür təsviri sənətində döyüş janrının ilkin nümunəsidir. Ən möhkəm və geniz yayılmış janrlardan biri olan döyüş janrı öz mənbəyini Qədim Şərq incəsənətindən götürür. Taxt-tac mərasimlərini, ziyafətləri əks etdirən səhnələr arasında döyüş mövzusuna aid səhnələr başlıca yer tuturdu. Bu səhnələrdə hərbi məşq kimi keçirilən ov səhnələri, şəhərlərin mühasirəsi, orduların savaşı, qəhrəmanların təkbətək döyüşü əks olunurdu. "Vərqa və Gülşa"ya çəkilən miniatürlər yalnız Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə bu sənətin ən qədim nümunələrindən sayılır.

Əlyazmanın miniatürlərindən biri "Rəbi Adnanın gecə hücumu adlanır." Miniatürlərdə ağır silahlı cəngavərlər və piyada döyüşçülər Gülşahın qəbiləsinin sakinlərinə qəflətən hücum edir. "Gülşah Rəbi ilə döyüşə gedir" miniatüründə "Gülşah zirehlərini geyindi, qılıncını qınında bərkitdi və əlinə nizə aldı" beytlərinə uyğun şəkildə təsvirlər verilib.

Orta əsr döyüşçüsünün müdafiə silahlarından biri dəmir geyim zirehlərdir. Halqalı zireh növləri müdafiə geyimləri sırasında uzunmüddətli silah növü hesab edilirdi. İlk halqalı zireh növləri e.ə. I əsrdə yaranmış, XIX əsrin əvvəllərində isə bu zireh növü istifadədən çıxmışdır. Belə ki, e.ə. I əsrə aid edilən zirehlər Qubanın Rustov kəndinin ərazisində tapılmışdır. Burada aşkar edilmiş tapıntı ehtimal ki, polad halqalardan toxunmuş döyüş köynəyinin bir parçası olmuşdur. 15-20 min halqadan ibarət zirehi ox, nizə ucluqları və qılınclar da deşə bilməmişdir.(9,s.256)

Halqalı zireh- metal halqalardan ibarət olan, köynək quruluşlu, soyuq silahdan qorunmaq üçün istifadə olunan hərbi geyim növüdür. Metal toru əmələ gətirən halqalar, əvvəllər bir-birinə bağlanır, hərəkətsiz halqa dəri paltara tikilir, bir-birinin yanında və sırasında milə keçirilirdi.(6,s.82). Uzun zirehləri piyadalar, qısa, ətəyində kəsikləri olan zirehi isə atlılar gəzdirirdilər.(9,s.272). Uzunluğundan və enindən asılı olaraq zirehlərin halqalarının böyüklüyü, onların çəkisi də müxtəlif olurdu: daha qədim əsləhələr 12-16 kq, son dövr əsləhələri isə 5 kq-dan 9 kq-a qədər olurdu.(10,s.269).

Nizami Gəncəvi "zireh" və "dər" əsləhə növləri haqqında yazaraq, göstərir ki, "parlaq zireh bir çox halqalardan düzəldilmişdi" və bildirir ki, "zireh döyüşçünü başdan ayağadək örtürdü".(7,s.60).

Miniatürlərdə daha bir növ yaraq növü olan lamellyar əsləhə təsvir olunub. Onun uzunsov metal lövhələri üfüqi zolaqlar formasında göstərilir. Lamellar zirehi (Lat. Lamella sözündən – lövhə)- bir şnurla toxunmuş lövhələrdən hazırlanmış zirehlərin ümumi adıdır. Lamellar ümumiyyətlə, ya bir korset-kirasa şəklində mövcud olub, uzun ətəkli ayaqlıq rolunu oynayırdı, ya da dizə qədər lövhəli xalat formasında olub, ön və arxa tərəflərdən kəsikli olurdu. Lamellyar yarqlarda kiçik lövhələr bir-biri ilə deşiklərdən keçirilmiş iplər vasitəsilə bağlanırdı (8, s.50-52) Əlyazmanın 25 miniatüründə döyüş səhnələri öz əksini tapmışdır. əlyazmanın miniatürlərində müdafiə yaraqlarından dəbilqə, zirehli əsləhələr təsvir olunub. Dəbilqələrin üç növü göstərilir. Yarımkürə formasında olan dəbilqə, halqalı dəbilqə, konus formalı dəbilqə. Yarımkürəvi dəbilqənin əsas hissəsinə döyüşçünün başının arxa və üzün yan tərəflərini qorumaq üçün nəzərdə tutulmuş lövhə bərkidilib. Dəbilqənin kənarlarından bərkidilən halqalı tor isə döyüşçünün alt çənəsi, boynunu və boğazını qoruyur.

Miniatürlərdə halqalı dəbilqələr də təsvir olunub. "Gülşa Rəbini öldürür" , "Vərqa Yəmən şəhərini tərk edir" miniatürlərində halqalı dəbilqələrin təsvirinə rast gəlirik. Bu miniatürlərdə döyüşçünün üzünü örtərək, yalnız gözlər üçün badamvari kəsiklər qoyulmuşdur. Ümumilikdə, əlyazmanın miniatürlərində altı yerdə halqalı dəbilqələr rast gəlinir.

Konus formalı dəbilqə "Rəbinin gecə hücumu" miniatüründə təsvir olunub. Belə dəbilqə gümbəz formasında olub, yuxarıya doğru getdikcə daralır, dəbilqənin alt tərəfində halqalı bərmlər bərkidilib.

Ə.Firdovsi "Şahnamə"sində qəhrəmanların səciyyəvi xüsusiyyətləri sabit təsvir qaydaları çərçivəsində qalır, vahid ədəbi dastan və təsvir silsiləsi çərçivəsində inanılmaz təsvir müstəqilliyi əldə edilir.

Təbriz miniatür məktəbi incəsənətdə dünyəvi mövzuların əsas yer tutması ilə səciyyəvi olan rəssamlıq mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdı. "Orta əsr Azərbaycan təsviri sənətinə dünya şöhrəti qazandıran miniatür sənətimiz olmuşdur. Əsrlər boyu islam dini ehkamlarının dini məfkurəsinin canlı məxluqatı,

xüsusən insan təsvirini qadağan etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan rəssamları dünya incəsənətinin qızıl fonduna daxil olan dəyərli əsərlər yaratmışlar" (4, s.6).

Azərbaycan miniatürlərinin tarixi dövrləri əhatə dairəsi çox genişdir (e.ə. IVəsrdən eramızın XVI sonunadək). Bu miniatürlər regionda yaşayan xalqların (xüsusən İran və Azərbaycan) qədim tarixini "dirçəltməsi" baxımından səciyyəvidir. Azərbaycan miniatürünün ən səciyyəvi əlaməti Heydəri tacının təsviridir. "Heydəri tacının miniatür sənətində əks olunması Azərbaycan miniatür ocağını Şərqin digər miniatür məktəblərindən ayırmaq işini xeyli asanlaşdırmışdır. İndi qətiyyətlə demək olar ki, XVI yüzilə aid elə bir Azərbaycan miniatürü yoxdur ki orada qızılbaş papağı təsvirlənməsin" (2, s .10).

Orta əsr miniatürlərinin daha bir nümunəsi Mirzə Mehdi xan Astrabadinin "Tarixi-Nadiri" əlyazmasına müəllifin çəkdiyi rəsmlərdir. Bu rəsmlər hərb sənətini, hərb tarixini öyrənmək və tədqiqi etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mirzə Məhəmməd Mehdi Kövkəbi Astrabadi (bütöv adı Nizaməddin Məhəmməd Hacı əl – Hüseyn əs – Səfəvi) Astrabadda anadan olmuşdur. Onun mənşəcə Səfəvilər nəslindən olduğu məlumdur. Mirzə Mehdi Səfəvi şahlarından sonra hakimiyyətə gələn Nadir şah ilə ilk dəfə nə vaxt görüşdüyünü qeyd etmir. Belə ki, o Astrabadda doğulduğu üçün, tanınmış tarixçi L.Lokkart özünün "Nadir şah" əsərində güman edir ki, bu müəllif əvvəl yerli Qacarların başçısı Fətəli xanın yanında qulluq etmiş, bəlkə də İran şahı Fətəli xanı 1726- cı ilin yazında II Təhmasiblə Saridə olan görüşündə müşayət etmişdi.(9, s.353). Məlumdur ki, 1726- cı ildə və yaxud bir qədər sonralar Mirzə Mehdi II Təhmasibin sarayında müəyyən vəzifə tutmuşdu. Yəqin ki, özünün xidmətinin əvvəllərində şahın yanında rəqəmlər katibi vəzifəsində (şah əmrçisi) və ya şahın katibliyinin (dəftərxanasının) xəttatı, daha sonralar Münşi-əl-məmalik (dövlət katibi) vəzifəsini yerinə yetirmişdir. İrandakı rus diplomatik nümayəndələri onu dövlətin birinci naziri adlandırmaqda əsassız deyildilər. Sonrakı məlumata görə, 1738- ci ildə Mirzə Mehdi Nadirdən xan titulu alır (9,s.353).

Yalnız 1736-cı ildə Nadirin tacqoyma mərasimindən sonra Mirzə Mehdi sarayın baş tarixçisi vəzifəsinə təyin olunur. Mirzə Mehdi bu yeni vəzifəyə çox münasib namizəd sayılırdı. Belə ki, o, keçmiş vəzifələrində sarayda baş verən bütün mühüm hadisələrdən xəbərdar idi. Onunla daim işgüzar əlaqələrdə olan Ost-Hind kampaniyasının nümayəndələri Mirzə Mehdini vicdanlı, düzgün və vacib adam sayırdılar. Mirzə Mehdi yalnız öz tarixçilik işi ilə məşğul olmur, həm də bilavasitə sarayda katiblik və başqa vəzifələri də yerinə yetirirdi.

XVIII əsrin I yarısında yaşamış görkəmli miniatürçü rəssam, tarixçi Mirzə Mehdi Astrabadinin Şərqdə və Avropada ən geniş yayılan əsəri "Tarixi-i Nadiri", bəzən də "Tarix-i cahanqoşa-ye-Nadiri" adlanan əsəridir. Nadir şahın İranda və Orta Asiyanın qərb hissəsində hakimiyyəti dövrü öz əksini Mirzə Mehdi Astrabadinin "Tarix-i Nadiri" tarixi əsərində tapmışdır. Bu əsərdə siyasi hadisələrlə yanaşı, sosial-iqtisadi məsələlər də bütün təfərrüatı ilə təsvir olunmuşdur. Məzmun etibarilə bu əsər həm də hərbi tarix, daha dəqiq desək, ordunun hərbi yürüşləri, qalaların mühasirəsi və hücumlarını əks etdirən hərbi məcmuə sayıla bilər. Məcmuənin əsas qayəsi şah və onun qələbə əzmli ordusunun təsvirindən ibarətdir. Ədəbi cəhətdən savadlı, münşi titulu alan Mirzə Mehdi Astrabadi həm də Nadir şahın şəxsi katibi vəzifəsini daşımışdır. Buna görə o, bütün siyasi hadisələrdə, bəzən isə Nadir şahın səlahiyyətli nümayəndəsi kimi də iştirak edirdi.

Şahı tərənnüm etmək və şöhrətləndirmək məqsədilə yazılmış "Tarixi-i Nadiri" əsərinin müəllifi öz əlyazmasında miniatürlər də yerləşdirmişdir. Bu miniatürlər işin məzmununa çəkilmiş rəngarəng illüstrasiyalardan ibarət olub, şərh olunan hərbi hadisələri elə dolğunluqla, canlı əks etdirir ki, oxucu özü həmin hadisələrin iştirakçısına çevrilir.

Mirzə Mehdi Astrabadinin səkkiz miniatüründə odlu silah növləri əks olunmuşdur. Birinci miniatürdə əfqanlarla Damğan ətrafındakı döyüş səhnəsi təsvir olunmuşdur. Nadirin qoşunu sıra ilə düzülmüşdür. Arxada əllərində qırmızı, bənövşəyi, ağ və narıncı rəngli bayraqlar tutmuş bayraqdarlar, əllərində qılınc, qalxan tutmuş, başlarında torlu dəbilqələr, əyinlərində zirehli geyim, qollarında qolçaqlar olan döyüşçülər hücuma keçirlər. At üstündə, əli qılıncında olan Nadir qürurla qoşunun mərkəzində durmuşdur. Şahın önündə topçular təsvir olunur. Onların başlarında dəbilqə, əyinlərində halqalı zirehlər vardır və kəmərlərindən qılınclar asılmışdır. Təkərli toplar sədd şəklində düzülmüşdür. Topçular fitilləri alışdıran məqamda topların lülələrindən od püskürür. Nadirin qoşununda 15 ədəd top təsvir olunur, qarşı tərəfin qoşunu isə pərakəndə halda, döyüşdən qaçan vəziyyətdə təsvir olunur. Çox güman ki, top atəşlərindən onların nizami pozulmuşdur. Əllərində bayraqlar tutmuş atlılar mərkəzdə yer tutmuşlar.

Başları dəbilqəli, əllərində qalxan, qılınc, tüfəng olan bəzi atlılar hələ də döyüş vəziyyətində təsvir olunur. İrəlidə isə top atəşləri nəticəsində yerə yıxılmış döyüşçülər və bayraqdar əfqan döyüşçü görünür. Məlumdur ki, bayrağın yerə düşməsi döyüşün məğlubiyyətlə nəticələnməsi deməkdir. Bununla da rəssam əfqan ordusunun məğlubiyyətini göstərmək istəmişdir.

Başqa bir miniatürdə hücum səhnəsi, daha dəqiq desək,Herat yaxınlığında əfqan qoşunları ilə döyüş səhnəsi canlandırılıb. Mərkəzdə əllərində nizə, şəmşir, dəri qalxanlar, başlarında dəbilqə, zirehli geyimli piyada və süvarilərdən ibarət Nadirin ordusu əfqan qoşunu üzərinə hücum edir. Ortada əfqan əsgərlərinin cəsədləri görünür. Nadir qoşunun önündə, at belində, bir əlində seşpər, bir əli kəmərindəki xəncərdə, döyüşü izləyir, arxasında ələm başlıqlı, qırmızı bayraqlar, şeypurçular dəstəsi və 4 dəvə durmuşdur. Dəvələrin üstündəki toplardan- zənburəklərdən atəş açılır. Ön cərgədə topçular 4 ədəd təkərli topa fitil qoyaraq, qalanı atəşə tuturlar. Qoşunun yarısı qalaya tərəf hücum edir.

Yuxarıda təsvir olunan miniatürlərdə istifadə edilən silahların, səhra toplarının hazırlanması, istifadə qaydası haqqında geniş məlumat vacibdir.

Nadir şah hələ şah Abbasın dövründə yaradılan orduda köklü dəyişikliklər etməmişdi, özündən əvvəlki ənənəyə sadiq qalaraq ordunu olduğu kimi saxladı. “Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти” əsərində bu barədə ətraflı məlumat verilir. “Nadir şah Abbasın yaratdığı İran ordusunu aşağıdakı vəziyyətdə götürmüşdü: piyadalar üç növə ayrılmışdılar; ağır-cizairçi, yüngül-tüfəngçi və kamandar. Ağır piyada dəstəsi uzun tüfənglərlə silahlanmışdı; tüfənglər 45 funt çəkisində idi. Yüngül piyada dəstəsi fitilli tüfənglərlə silahlanmışdı. Kamandarlar isə ox və yayla təchiz olunmuşdular. Artilleriya ağır top və falkonet (zənburəklərdən) ibarət idi.”(11, s.18).

Odlu silah istehsalı XVI-XVII əsrlərdə I Şah abbasın ordunu yenidən qurduğu vaxtlarda geniş inkişaf etmişdi, “topçular”, “tüfəngçilər” dəstələri təşkil olunmuşdu (3,s.80). Azərbaycanda odlu silahın ilk nümunələri quruluşuna, keyfiyyətinə və hazırlanma üsuluna görə çox müxtəlif idi. Silahlar ayrı-ayrı ustalar tərəfindən hazırlanırdı ki, bu ustaların hər biri öz biliyini gizli saxlayırdı. Məhz silahı hazırlayan usta adətən döyüşdə ona qulluq edirdi (11, c. 289). Ona görə də topçular sıravi əsgərlər deyil, xüsusi sexin ustaları sayılırdılar. Odlu silahlar birbaşa döyüş sahəsində mis və ya tuncdan tökülürdü. Çünki çəkisinin ağır olması səbəbindən bu silahlar zədələnmədən yerinin dəyişdirilməsinə imkan vermirdi. Silahlar xüsusi binalarda yerləşdirilirdi, bu binalar “gurxanə”, nəzarət edənlər isə “cəbbədar” adlanırdı. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda barıt istehsalı üçün böyük kükürd ehtiyatı mövcud idi. Bu barədə XVII əsr mənbələrində məlumatlar vardır. Belə ki, Övliya Çələbi Qərbi Azərbaycanda, Araz çayının sahilində barudxanə-yəni “barıt istehsal edilən yer” adlanan ərazi haqqında məlumat verir. Bu yerin belə adlandırılması barıt hazırlanması üçün kükürdün çıxarılması ilə əlaqələndirilir (3, c. 81).

Şərq mənbələrində artilleriya silahı “top” adlanırdı. Sarayın rəsmlərində səhra topları təxminən 80-90 sm hündürlüyündə və 2 m uzunluğunda təsvir olunub. Toplar lülə və top altlığından ibarət idi. Lülə tökmə borudan ibarət olurdu. Bu boru xəzinə, fırlanğıc və ağız hissəyə bölünürdü. Rus ordusunun generalı A.P.Yermolov, Təbrizdə səyahətdə olmuş Q.Druvil də öz gündəliklərində bu tip topların təsvirini verməklə məlumatları təsdiqləyir (12, s.195; 142).

Beləliklə, orta əsrlərin dünya incəsənəti tarixinin qiymətli səhifələrini təşkil edən klassik Təbriz miniatür məktəbinin bəzi mununələrinin timsalında Azərbaycan hərb sənətini, hərb tarixini öyrənmək, Azərbaycanda silahsazlıq məktəblərinin köklü və zəngin ənənələrini tədqiq etmək mümkündür.

İstifadə olunmş ədəbiyyat

1. Az. Sovet. Ensiklop. VI cild, Bakı,1982
2. Aslanov E. Azərbaycan miniatürünün tacı. “Qobustan” incəsənət toplusu, B., 1988, № 4.
3. Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları (XVIII əsrin ikinci yarısında). Bakı, “Elm”, 1979
4. Kərimov K.C., Əfəndiyev R.S., Rzayev N.İ. Həbibov N.D. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, İşıq, 1992
5. Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri. Bakı, 1980
6. Gəncəvi Nizami. Xəmsə, miniatürlər. Bakı,1980
7. Брокгауз Ф.А. – Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. № 43, Т.XXII, СПб,1897

8. Гянджави Низами. Соб.соч.в 3 томах
9. Денисова М.М., Портнов М.Э., Денисов Е.Н. Русское оружие. М., 1953
10. Локкарт Л. История Надир шаха. Критические исследования на основе первоисточников. Лондон, 1938// Пер. с англ. Гезаловой И.Р. Баку, 2004
11. Мамедов С. История войн и военного исскуство Азербайджана.(с древнейших времен до XVIII в.) Баку – Nafna Press, 1997
12. Кишмишев С. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889,
13. Schroeder E. Ahmad Musa and Shamsaddin. Review of XIV-th century painting // Ars Islamica, vol.VI/2, 1939, №2

ELDAR BAXIŞ NAĞILLARINDA ƏNƏNƏVİ MOTİVLƏR VƏ ONLARIN TRANSFORMASİYASI

Bəşirova Səadət

Azərbaycan Dillər Universiteti Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının baş laborantı, dissertant

Açar sözlər: nağıl, motiv, transformasiya

Nağıl-beynəlxalq janrdır. Onlar bizim bayatılar, türkülər kimi milli mənsubiyyət çərçivəsində qalmırlar. Planetimizdə elə tayfa və ya xalq ola bilməz ki, onun özünəməxsus əfsanə və nağılı olmamış olsun. Lakin fərq ondadır ki, hər bir xalqın nağılında onun psixologiyası, əmək məşğuliyyəti, xarakteri, milli adət-ənənələri, eləcə də yaşadığı ərazinin coğrafiyası öz bədii əksini tapır. Eyni zamanda, ayrı-ayrı xalqların nağıllarında da müəyyən bənzərsizliklər özünü hiss etdirməkdədir. Belə ki, bəzi xalqların nağılları böyük və kiçik olmasına, quruluşuna, bədii janr (şəkli) xüsusiyyətlərinə görə, bir-birlərindən xeyli dərəcədə fərqlənirlər. Məsələn, Azərbaycan-türkləri ilə qaqauzlar eyni türk soyundan olsalar da, bunların nağılları həcminə, quruluşuna, bədii forma və şəkli xüsusiyyətlərinə görə, xeyli fərqli və bənzərsizdirlər. Hər şeydən əvvəl, geniş həcmli Azəri-türk nağıllarının yanında qaqauz nağılları çox kiçikdir. Azəri-türk nağıllarını xırda epizodlar və ya nağılcıq olan xalq söyləmələri ilə müqayisə etmək olar.

Azərbaycan-türk nağılları üç hissədən ibarət olur:

1. Pişrov – yəni giriş və ya başlanğıc hissəsi

2. Təhkiyə – nağıl və ya yurd hissəsi

3. Son, poetik hissəsi

Qazax, gürcü, türkmən nağılları «Biri var idi, biri yox idi» kimi cümlələrlə başlayır. Qaqauzlar, qumuqlar, nağıla «masal», türkmənlər isə «ertek» deyirlər. Türkmən ertekləri daha çox «Biri var ikən, biri yox ikən», qaqauz masalları isə «Bir vaxt varmış, bir vaxt yoxmuş», qazax nağıllarında isə «qədim zamanlarda», «Lap qədim zamanlarda bir xan yaşayardı» kimi sözlərlə – nağılbaşına tez-tez müraciət olunur. Azəri-türk nağıllarındakı pişrovlar bunlardan fərqlənir.

Nağıl strukturundan bəhrələnmə keçən əsrin 60-80-ci illərində, eləcə də sonrakı onilliklərdə bir rəngarəngliklə, mövzu, ideya mündəricəsinin müxtəlifliklərі ilə görünür. Bunların hamısının mahiyyətində bir yandan dövrün, mühitin ictimai-siyasi münasibətlərini əks etdirmək dayanırdısa, digər tərəfdən də uşaqların ruhunu, düşüncəsini milli-mənəvi dəyərlərə, mənsub olduğu xalqın tarixi kimliyinə bağlamaq istəyi yer alırdı. Onların isə mahiyyətində tərbiyə, dərketmə, mənəvi zənginləşmə, təfəkkürün inkişafı və s.kimi hadisələr dayanırdı. Məsələn, N.Süleymanov, Teymur Elçin, Tofiq Mahmud, Hikmət Ziya, Zahid Xəlil, İlyas Tapdıq, Əli Səmədli, Rafiq Yusifoğlu və Eldar Baxış kimi yazıçı və şairlərimiz var ki, nağıl motivlərindən bəhrələnməklə uşaqlar üçün bir-birindən maraqlı əsərlər yaratmışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatının 70-90-cı illər ədəbi mühitində fərqli qələm sahib idi Eldar Baxış. Yaradıcılığının gücü məhz onun xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığıdır. Şairin bədii dilinin duzluluğu, şirinliyi xalq lətifələrindən, aforizmlərinin hikməti xalq məsəllərindən, xalq nəğmələrindən və nağıllardan gəlir. Xalqın düşüncə tərzi, xalqın içindən çıxmış obrazlar, xalq ruhunun, mənəviyyatının mücəssiməsi olan xarakterlər sənətkara öz sözünü real vasitələrlə deməyə imkan verir.

Eldar Baxış folklora məqsədindən asılı olaraq müxtəlif cür müraciət edir:

1. Mövzunu birbaşa folklordan götürür

2. Təxəyyülün məhsulu olan əsərə folklor nümunələri daxil edir.

Nağılçı yatanları yatmaq, dağınıq fikirləri cəmləşdirmək, diqqəti tam özünə cəlb etmək üçün ənənəvi «Biri varmış, biri yoxmuş», «Təpələrdən yel kimi, dərələrdən sel kimi, badeyi-sərsər kimi», «Az getdi, üz getdi, iynə yarım yol getdi» kimi başlanğıclardan öncə, maraqlı bir pişrov söyləyir. Bu bədii pişrov çox zaman xalq düzgülərinin içərisindən seçilir.

Bir nağıl pişrovuna diqqət yetirək:

Hamam hamam içində,

Xəlbir saman içində,

Dəvə dəlləklik eylər

Köhnə hamam içində (3, 25)

Ənənəvi formullar hamısı təkərləmə adlandırılır. Azərbaycan xalq nağıllarında "günlərin birində, "bir gün", "vaxtıyla", "keçmişdə" zaman formulları oxşar şəkildə istifadə olunur. Eldar Baxışın "Qara ilə Qaracanın nağılı"nda:

Bu da yazın axırı,

Bu da yazın ortası,

Bu da sarı sünbülün

Bu da sarı buğdası (1, 14)

Uşaq ədəbiyyatı ikinci növ ədəbiyyat hesab olunur. Yazılı ədəbiyyatda uşaq ədəbiyyatı özünün "müstəqil hüquq və qanunları" olan sahə kimi, yəni ədəbiyyatın müstəqil qolu kimi XIX əsrin ikinci yarısından təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Uşaq ədəbiyyatının inkişafı və yüksəlişi vacib bir sahə kimi qələm sahiblərinin böyük bir dəstəsini məşğul etmiş və daima maraqlanmışdır. Bu bölmə ədəbiyyatın xüsusi bir bölməsi olub, müəllifdən ciddi yanaşma tələb edir. Belə ki, ilkin baxışdan primitiv və bəsit təsir bağışlayan nümunələr özlüyündə bir sıra qatlardan ibarət olur. Psixoloji məqamlar ilə tərbiyəvi deduktiv növbələşmə uşağı yormayacaq şəkildə olmalıdır. Eldar Baxış uşaqlar üçün maraqlı, dadlı-duzlu tez əzbərlənən və uzun müddət yadda qalan, böyük tərbiyəvi əhəmiyyətli şeirlər, poema-nağıllar yazan müəllifdəndir. Onun "Qara ilə Qaracanın nağılı", "Allı qız, ballı qız, xallı qız"," Atlı oğlanlar" kitablarında müxtəlif poemalar, nağıllar, povestlər toplanmışdır. Onun uşaq qəhrəmanları Altay, Məftun, Eldəniz, Xatirə, Yalçın bir deyil, bir neçə əsərdə rastımıza çıxır. Bu da bir növ uşaqda həmin qəhrəmanın reallığa inamını artırır. Mövzu orijinallığı və təsir fərqliliyi uşaq ədəbiyyatında da rastımıza çıxır.

Alışdığımız təbiət hadisələri belə Eldar Baxış qələmində qeyri-adi dona bürünür. "Yeriyə-yeriyə gələn qar", "Boz aya qardaşdı payız", "Günəşin, torpağın, suyun nağılı", "Həmişə günəş olsun" hekayə-nağıllarında qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər öz əksini tapıb. Günəşi və yağışı çağıran, su, od yel və torpaq kultuyla bağlı nəğmələr, atüstü oyunlar yaranış etibarilə Şərqə məxsusdur. Onların bir çoxu Şərqdən Qərbə keçmiş, orada kütləmiş, avropalılara məxsus bədii modellər kimi sonradan yenidən Şərqə qayıtmışdır (3, 34).

Onun uşaqlar üçün yazdığı ilk nəsr əsəri "Atlı oğlanlar" kitabıdır. Bu kitab hekayə və nağıllar kitabıdır. Yazıçı doğma, bərəkətli torpsğımızı, günəşli günlərimizi poetik bir qələmlə tərənnüm edir:

Günlərin bir günündə,

Payızın bir tinində,

Qış babanın çiynində

Üç qız uşağı gördüm (2, 21).

Bunu deyib Qış baba günləri böldü: qırx gün böyük bacıya, otuz gün ortancıl bacıya, iyirmi gün kiçik bacıya düşdü.

Eldar Baxış yaradıcılığında mifologiyadan gəlmiş rəqəm simvolikasının üstünlük təşkil etdiyini aydın görürük: "üç", "qırx" bu rəqəmlər İslam dünyasında müqəddəs rəqəmlərdir.

Qış baba sonra nəvələrinə ad verdi. Böyük bacıya Böyük çillə, ortancıl bacıya Boz ay, kiçik bacıya Kiçik çillə dedi. Nəzərimizdən Eldar Baxış yaradıcılığında yer alan rənglər simvolikası da qaçmır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından çıxış edərək demək mümkündür ki, "böyük meydan "- ağ meydan, boz ay isə boz rəngə işarədir.

Eldar Baxışın "Şəhərli qız" adında nağılı var. Nağılda maraqlı bir başlama məqamı, cəmiyyətin ağrılarını ifadə etmək xüsusiyyəti nəzərə çarpır. Bu mətn o dövrdəki insanların ağır vəziyyəti, bir tikə çörək üçün

hansı çətinliklərdən keçmələri təsəvvür edilmişdir. Nağılların bir qismində alleqorik motivlər üstünlük təşkil etsə də, digər bir qrupda lətifə tərzi ilə müşahidə olunur.

1983-cü ildə nəşr olunan "Allı qız, ballı qız, xallı qız" şairin uşaqlaq üçün yazdığı ilk kitabdır. Bu kitabda doğma vətənimizdə böyüyüb boya-başa çatan körpələrin fikri, düşüncəsi, sevinci tərənnüm olunur. "Üç bacı", "Yalçın-Yalçın", "Ağlayan Sevda" lirik poemalarının mövzusu da uşaqların həyatından alınıb.

Başlanğıc formulunun tipik elementi olan “Biri var idi, biri yox idi”, “Günlərin bir günü” formulu, həmçinin nəqli və ya şühudi keçmiş zamanda işlədilən bu klassik formul nümunəsi bütün dünya xalqlarının nağıllarının başlanğıcı üçün xarakterik elemente çevrilib. Eldar Baxışın “Alma” nağılı – “Günlərin bir günü, adamların bir adamı, arxların bir arxının qırağında əyləşib fikrə getmişdi”, “Ən şirin şey” nağılı “Günlərin bir günü cırcırama arının yanına gəldi”, “Günəşin, suyun, torpağın nağılı”nda “Biri vardı, bir yoxdu, bir Gündüz vardı”, “Tac” nağılında “Biri vardı, biri yoxdu, bir padşah vardı” kimi ənənəvi başlanğıc formulları söhbət açılacaq hadisələrdə həm həqiqət, həm də uydurma elementlərin olduğunu göstərir. Bəzən formul nümunələri birləşir və qarışıq başlanğıc formulu yaranır: “Tac” nağılında “biri vardı, biri yoxdu, bir padşah vardı. Bütün padşahlar kimi bu padşah da saraydan bir az aralıda yastı-yastı daşlar düzdürmüşdü. Bu daşların içində elçi daşı ayrıydı, danışıq daşı ayrı, dava daşı ayrı.

Eldar Baxışın “Nəbinin nağılı” adlı nağıl-poemasında folklordan gələn bir səslə müqayisə edək. Ənənəvi nağıl formullarına bənzəyən bu nağıl:

Gün keçdi, ay dolandı,

Dünyaya gəldi Nəbi (1, 42)

Xıdır Nəbi obrazına Azərbaycan ədəbiyyatında, nağıllarında dəfələrlə müraciət olunmuşdur. Eldar Baxış müraciətində isə bu bir qədər fərqlidir. "Nəbinin nağılı" adlı nağılının əvvəlində şair ənənəvi nağıl motivinə müraciət edir:

Gün keçdi, ay dolandı.

Dünyaya gəldi Nəbi.

Doluxsundu, qımışdı,

ağladı, güldü Nəbi. (1, 42)

Dünyaya göz açan Nəbi "Məlikməmməd" nağılından eşitdiklərini gördü:

Bir göz açmışdl Nəbi,

bir də göz açdı, bir də:

Gördü ki, bir qara div

su daşıyır xəlbirdə.

Gördü ki, bir Ağ oğlan

qaçır işıq gələndən,

qaçır dostları ilə Qara divin əlindən.

Gördü ki, bir Qara qurd

Ağ quzunu dağıdır

bir ağ qoyun da durub

göz yaşını axıdır.

Nəbi böyüyürdu hey,

nağıllar uzanırdı. (1, 42)

Eldar Baxış yaradıcılığında yer alan nağıllar ənənəvi motivlərdən transformasiya ediblər. Və bu Eldar Baxış yaradıcılığının fərqliliyini göstərən poetik düşüncələrdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Baxış Eldar. Qara ilə Qaracanın nağılı. Bakı, Gənclik, 1986, 100 səh.
2. Baxış Eldar. Atlı oğlanlar. Bakı, Gənclik, 1990, 192 səh.
3. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I cild, Bakı, "Çıraq", 2009, 640 səh.

RUS DİLİNDƏKİ TÜRK KÖKƏNLİ SÖZ VƏ AD ARASINDA LEKSİK-SEMANTİK UYĞUNLUQ

Prof. Dr. Minaxanım Təkəli (Nuriyeva)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Rus dilində Türk kökənli lüğəvi vahidlərin yaranma və inkişaf istiqamətləri araşdırılarkən bu dildə Türk kökənli onomastik vahidlərin də varlığı ilə yanaşı dilin özündə Türk kökənli ümumişlək sözlərdən yaranan vahidlərin də olduğu aşkar olunur.

Türk leksikasının Rus ədəbi dilinə tarixən çox-çox qədim çağlardan nüfuz etməsinə və Rus yazıçılarının əsərlərində kifayət qədər geniş işlənməsinə baxmayaraq Rus bədii dilində Türk mənşəli zəngin onomastikanın geniş və rəngarəng mənzərəsi həqiqi dəyərində və layiqli miqyasında lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir.(1, s.5) Daha doğrusu, Rus dilində (eləcə də bir sıra dünya dillərində) sözün yayılma arealını, daxili əsrarəngizliyini, məna çevikliyini biruzə verən Türk mənşəli apelyativ ünsürlərin öyrənilməsi diqqətdən kənarda qalırdı. Amma müşahidələrimiz nəticəsində Rus dilinin bədii dil materiallarında bu xüsusda aşkar etdiyimiz Türk kökənli müxtəlif onomastik vahidlərlə ümumişlək sözlər arasındakı leksik – semantik uyğunluğu aşkara çıxaran külli-miqdarda dil örnəkləri aşkar olundu. Bu mövzuda Rus klassiklərinin – Aleksandr Puşkin, İvan Turgenev, Lev Tolstoy, İvan Bunin, Anton Çexov, Aleksandr Kuprin, Qleb Uspenski, Aleksandr Ostrovski və b.əsərləri üzrə seçdiyimiz dil materialarında aşkarlanan Türk mənşəli xüsusi adların (onomastik vahidlərin) bolluğu ondan geniş planda bəhs etməyə şərait yaradır.

Məqsədimizə müvafiq olaraq Rus dilində (eyni zamanda ukrayna, belorus dillərində) işlənən türkizmlər sırasındakı ümumişlək sözlərin mühüm bir hissəsini bu dilin onomastikasında da geniş istifadə faktları aşkarlanmış və bu faktlar iki istiqamətdə araşdırılmışdır:

I. Türk kökənli sözlərin böyük bir qismi Rus dilinin mənşəcə öz sözləri kimi bu təbii dil prosesində həm ümumişlək söz, həm də xüsusi ad səciyyəsində iştirak edir. Məsələn: karaul-Karaulov; izyum-İzyumov; karavan – Karavannaya (məhəllə); başmak-Başmakov; kumaç-Kumaçov, Kumaşnikov; izumrud-İzurud(at adı); kolçak – göbələk adı; sablya "qılınc" – balıq adı "qılınc balığı"- sabelnik "bitki adı: paşa kılıçı"-sablevidnıy "qılıncvarı"(əzələ); arkan "arğan, örkən"- arkançik "dəniz heyvanı"; bazar – Bazarov soyadı; başmak- Başmaçkin, Başmakov(soy adları), başmaçok(orkide sınfində çiçək ismi)və s.

II. Onomastik vahidlərin müəyyən qisminin isə yalnız yazıçının üslubi məqsədi ilə əlaqədar olaraq yaratması və işlətməsi aydın olur. Məsələn: arşin-Poluarşinnikov(Ostrovskidə tacir familiyası); karaul-Revun Karaulov(Çexovun dilində çığırğan hərbiçi); berkut(bürküt "qartal"növü)-Berkutov(Ostrovsidə zirək, qartal kimi ovçu); arxaluk – Arxalukidze; çubuk- de`Çubukova karandaş- Karandaş və s. (sonuncular həm də ədəbi təxəllüslərdir)

Rus dilinin bədii dil materiallarında bu xüsusda aşkar etdiyimiz Türk kökənli xüsusi adların (onomastik vahidlərin) yaranması aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

1. Türk kökənli ümumişlək sözlərin antroponim(şəxs adları, ləqəb) ilə bağlılığında: kirpiç-Kirpiçev/Kirpiçnikov; xan-Xanov; uşak-Uşakov; yarlık- Yarlıkov; şiş- Şişov, Şişkin; çumak-Çumakov; çavdar- Çavdarov; xatun-Xatunski; nabat-Nabatov; arşin-Poluarşinnikov; bazar-Bazarov, batman-Batmanov; bardak-Bardakov/Bordukov, topor- Toporkov,Topornin; çekmar- Çekmarev; arkan- Arkanov/Arkannikov; karavay- Karavaev,Karavaevski; bakal-Bakalov; kalita "pul kisəsi" və Kalita; tanış- Tanış; kumaç-Kumaç (ləqəb)...
2. Ümumişlək söz - toponim(yer adları) bağlılığında; Bu başlıq altında Rus dilindəki hər cür Türk mənşəli toponim deyil, yalnız ümumişlək sözlərin Rus dilinə daxil olduqdan sonra yaranan həmin ümumişlək xarakterli sözlə müvazi işlənən yer adları nəzərdə tutulur. Məsələn: orda-Moskvada Ordınka küçələri; tolmaç "dilmanc, tərcüməçi" – Moskvada şəhər daxili ərazi adı: Tolmaç küçələri, balkan "sıx ormanlı dağ"- Balkan "ölkə"; karavan – Karavannaya məhəllələri; balçuq "palçıq" – Balçuq Moskvada ayrıca qədim ərazi; kolpak "qalpaq"- Kolpaçnaya Moskvada tarixi ərazi; maydan

– Maydan Kiyevdə tarixi meydan. açıqlıq; izumrud-İzumrudnaya Moskvada küçə adı; nabat-Kremldə Nabatnaya qülləsi...

3. Ümumişlək söz - zoonimlər (heyvanat adları) bağlılığı ilə yarananlar: arkan "örkən"- dəniz heyvanı; bars – Barsov, baybak-Baybakov; arxar "dağ keçisi"- Arxarov; barsuk "porsuq"-Barsukov, berkut-Berkutov; kaban-Kabanov; baybak "göstəbək"- çəkmə növü; bayquş "yoxsul, lüt, dilənçi"-Bayquşev; bityuq-Bityuqov/Bityugin; barsuk "porsuq"-Barsukov, tarakan-Tarakanov; At və başqa ev heyvanlarına qoyulan türk mənşəli ümumişlək sözlərdən törəyən xüsusi adlar: emir- Emir; baraban-Baraban; kaştan "kəstanə"- Kaştanka it adı; atlas "sərt ipək parça"-Atlas; karagöz- Karagöz; Maqomet şəxs və at adı; izumrud-İzumrud –hamısı at adl; almaz-Almazka "it adı" və s.
4. Ümumişlək söz – bitki adları bağlılığı ilə yarananlar: stakançik (həm əşya, həm çiçək və göbələk adı); epança- bitki adı; klobuk(baş geyimi – çiçək adı); biryuk "qurd" – biryuçnik "giləmeyvə"; kalpaçok (şapka- çiçək adı); baklaqa "su qabı" – bitki adı; sultan- sultan, sultançik bitki adı; kapkançik(tələ, düzax-çiçək adı); buxarka "buxaralı qadın"- bitki adı; biser "muncuq" – çiçək adı; başmaçok "ayaqqabı" – çiçək "orxideya"; başenitsa "bürc"-çiçək adı; bamiyə bitki və şirniyyat adı; laqun "ləgən"-laqunok çiçək adı; kamçuq "qamçı"-bitki adı...

Rus, habelə Şərqi Slavyan dillərindəki Türk sözlərinin varlığı həmişə böyük marağa səbəb olmuşdur. Düşünmək olar ki, bu lüğəvi vahidlər müxtəlif planlı istifadə dairəsində araşdırılarkən onların apelyativlik səviyyəsinə yüksəlmə keyfiyyəti də eyni əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Həqiqətən işin gedişi göstərdi ki, bu təhlillər həm də dəqiq, tutarlı etimoloji qənaətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, Rus dilində *Bardakov* və bu sözün daha qədim şəkli *bordak* sözünün və *Bordakov* soyadlarının Rus dilindəki Türk sözləri sırasında işlənən bardak "qatma-qarışıqlıq, aşağı səviyyəli yer; meyxanə" (müq.et: maşının ön hissəsində əşyaların qatma-qarışıq yeri bardaçok adlı siyirmə, göz) deyə məcazi mənasından doğduğu şübhəsizdir. Tarixən bop "şərab", borçu "sərxoş", borluq "üzümlük"(5, 113; 8, 373; 3, 55-56), bardaq~bardak "şərab qabı, incə boğazlı badə", məcazi mənada şərab içilən yer"meyxanə"mənalarını daşımışdır. Beləliklə, Rus dilində bu söz özünün mənbə dildəki əlavə mənasıya daha çox məlumdur. Dilimizdə artıq "şərab qabı, badə" mənasını itirmiş, sadəcə içində yemək (piti) bişirilən qabın adında qalmışdır. Bu qab formaca (ortadan boğulmuş şəkilcə) həmin şərab qabını xatırladır. Dmitriyev Rus dilindəki borduk~burdyuk "şərab tuluğu" sözünü də bu sözün yaxın fonetik variantında geniş işlənən bardak sözündən törəmə hesab edir**(**4,531)

Başqa bir örnək göstərə bilərik: Rus dilində "çubuk" Türk mənşəli sözə əsasən nominativ mənasında rast gəlinsə də (Княгине подали трубку с длинными черешневым *чубуком* (Т.Пассек. "Из дальних лет"); Аполлонарий брал *чубук* да гитару(Н. Лесков. "Пугало") Digər məqamda ədəbi təxəllüs olaraq işlənmişdir. Belə ki, 19-cu əsrin Rus qadın yazarı həqiqi adı Sokolova Aleksandra İvanovna(1836-1914) əsərlərini *Çubukova* və Anfisa *de`Çubukova* imzalarıyla yayınlamış və bu təxəllüs altında fəaliyyət göstərmişdi.(9, 451; 10, 177) "Çubuk" kimi az əhəmiyyətli məişət əşyasının adını bilərəkdən kübar fransız soyadı hissəciyi "de" və "Anfisa" kimi sadə Rus adını birlikdə işlətməsi ilə orijinal və maraqlı təxəllüsə nail olmuşdur.

Rus dilindəki türk kökənli *kalança* "qalaça" qədim alınmalardan hesab olunur: Захватили 15 пушек. И так палили из них через Дон по другой *каланче*, что турки ушли и оттуда(Толстой. Петр Первый). Moskvada Kalança meydanı **(**Каланчевская пл.). metro adları onunla bağlıdır. – 17-ci əsrin ortalarında Kalança çölü (*kalança "qalaça"*) açıqlığı deyilən ərazidə, indi Moskva şəhər ərazisinə düşən bu meydan öz adını yol üstə yerləşən Rus çarlarının üzərində hündür qüllə "*kalança*" (qalaça) olan yolüstü sarayından almışdı. Rus dilində daşıdığı məna ilə bərabər memari termin anlamı da qazanmışdır: Sarayların, yanğınsöndürmə, polis və vağzalların idarə binalarının üzərində hündür tikili, qüllə də kalança adlanmağa başlayır.(11.2.224, 232; 6.2.165) А впереди, на взгорье, темнеет садами город, над садами торчит пожарная *каланча*(Иван Бунин)

Gəlir, mənfəət mənasinda Rus dilində *barış* (барыш) (1659-cu il), barışnik "dəllal, makler"; sözün Rus şəklinin semantikasındakı inkişafını nəzərdə tutaraq N.K.Dmitriyev Budaqova əsaslanaraq qeyd edir ki, *barış* ticarətdə alqı-satqı zamanı hər iki tərəf üçün gözlənilən mənfəət, ümumi razılığa gəlinmə mənasını ifadə etdiyindən Rus dilinə də elə həmin mənanı saxlamaqla keçmişdir(4, s.526) Barış "'gəlir"; bar "var, vardır" sözündən yaranmışdır. Yəni barış sözünün semantikası "nəqd olan şey, əldə olan şey" deməkdir(6.1, s. 129) Lakin çox hallarda da Rus bədii dilində sözün ilkin mənasında işlənməsi halına rast gəlmək mümkündür. Barış, barışnik: Он указал Николаю на те заводы, в которых он мог достать

лощадей; рекомендовал ему *барышника* в городе ипомнщтка за двадцать верст от города, у которых были лучшие лощади. (Л.Толстой Война и мир) Həmin mənada fel şəklində işlənilir: Он лощадми *барышничает* и со всеми здешними гусарами знаком (Ф.Достоевский. «Униженные и оскарбленные). Qazanc, gəlir: Цыхлер сделал в один месяц 80 тысяч чистого *барыша* (Пушкин Письмо к жене, 8 дек.1831).

Rus antroponimləri içərisində 1494-cü ildən bəlgələrdə qeyd edilmiş *Barışev, Barışnikov Barışevski* soyadları vardır. Barış çay və şəhər adları da(Ulyanovsk vil.) böyük ehtimalla "varmaq, yetişmək" mənalarıyla əlaqədardır.(10, 43)

Rus dilindəki qədim alınmalardan olan(1047-ci il)Türk kökənli baş geyim adlarından olan *kalpak* (12. 2, 1230)- həm baş geyimi həm də qab ağızlığı mənasında istifadə olunan bu sözün əsli *kablak~kaplak* örtük "qaplamaq~kaplamak" (2. 2, 86)olmaqla qədim türklərdə hündür(50-70 sm. ucalıqda), şiş uclu baş geyimi kablak və ya kalpaq <kapla, kaplav(11. 2,234; 6.2, 297 424)adlanırdı; məişət əşyalarının da örtüyü, qapağı və mühüm bağ geyimi adı olan bü söz: На голове был *колпак*, а ноги были босые(Л.Толстой), sonralar həm də terminləşə (tibbi, bioloji, memari və texniki terminləri göstərmək olar) bilmişdir.

Kökündə qara (kara) "baxmaq" (qədim türklərdə *qarğu* "keşikçi-siqnal qülləsi" nə deyilirdi(5, 426) hissəciyi duran *капаул* (qarovul) sözü Türk dillərində *karaul, karavıl, karağul, karool* "keşikçi, bəkçi, mühafizəçi; keşikçi postu, sərhəd keşik məntəqəsi, tüfəngin nişanalma hissəciyi" və s. mənaları daşımaqdadır (11.2.146). Rus dilində geniş dairələrdə işlənilir və zəngin derivatlara(*караульная, караулка, караулщик, караулит* malikdir. Dilimizdə yasovul sözü qəlibində düzəldilən bu söz tarixən də bu günkü mənada işlənmişdir: Oğuz elinə qaravul olsun (KDQ) İlk dəfə yazılı abidələrdə-Tonyukuk abidəsi mətnində (karağu) işlənmişdir. Bu qədim söz vasitəsilə Rus dilində Karaulkov, Karaulnıy soyadları yaranmışdır(10, s.96).

Rus dilindəki *karavan* (karvan) "dəvə, qatır kimi yük heyvanı qatarı; böyük köç" türkizmi ilə bir sırada Moskvada B.Yakimankada və imperiyanın paytaxtı Peterburqda 18-ci əsrin başlanğıcında salınan Karavannaya küçə adları mövcuddur. İndi özünün əsas və əlavə mənalarıyla işlək sözlərdən biri olan *karvan* sözünün əsli karaban (həqiqi mənada: yol mühafizəçiləri)dır. Qədimlərdə səfər zamanı bu xidməti aparan adamlara karaban deyirdilər. Sonralar isə sözün mənasında köklü fərqlər baş verməklə artıq karaban (karvan) mühafizəçilərə yox, onların mühafizə etdiyi daşıma və nəqliyyat vasitəsinə deyilməyə başlayır: На другой же день она собралась в путь, не простилась со мною и уехала с саоим великолепним *караваном*(Куприн Суламифь) Türkcədə karban: "davran artık, *karabanın* arkasından durma koş"(Mehmet Akif) Əski söz *karaul, karakol, karaçı* sözlərinin kökündəki kara "baxmaq", ban isə peşə, məşğuliyyət ifadə edən hissəcikdən ibarətdir. (11. 2.165,187,1107, 6. 2,190)Müq. et: sarban (başçı), bağban //baxçavan və b.k. Rus dilindəki *Karabanov* soy adı həmin qədim sözlə bağlıdır.Söz farscaya keçməklə bərabər Avropa dillərinə də (ingilis dilində caravan; almanca karawane, ispanca caravane, fransız dilində caravane, italyanca caravana) yayılmışdır:

Balvan və ya *balbal* (болван) böyük "daş heykəl" sözün semantik dairəsi çox genişdir. İlk mənası "heykəl, müqəvva, nişan, obraz" olan bolvan kəlməsi daha sonralar geniş semantik evolyusiyaya uğramaqla memarlıqda (qəlib, qurğu), dərziçilik (ölçülü fiqur), hərbi məşqlərdə (müqəvva, hədəf) bir sıra terminoloji mənalar kəsb etmişdir. Bu situasiyalardan başqa *bolvan* əlavə çalarında "gic, axmaq, abdal" kimi məcazi mənalarıyla da istifadə edilmişdir. Qəlib mənasında işlənməklə yanaşı dərzi emalatxanalarında, maqazinlərdə paltar geydirilən heykəlciklər, bunlarla bərabər hərbi məşqlərdə (habelə idman) istifadə edilən insan fiquru da balvan adlanır. Balvan~pəlvan fars dilinə keçərək pəhlivan şəklinə düşmüş və dilimizə təkrar döndüyündə həmin formanı mühafizə etmişdir. Rus dilində də bu qədim türk sözü("İqor alayı haqqında dastan" da işlənən türk sözlərindən biri) həm də gic, axmaq mənasında işlənilir. Rus soyadı kimi əvvəl 15-ci əsrdə *Bolvan*, sonralar *Bolvanov* şəklində işlənib. Balvan Moskvada *Bolvanovka* adlı tarixi meydanda Karamzinin yazdığına görə Orda səfirləri qəbul edilirdi. Rus knyazları Kremldən çıxıb bu rəsmi qəbul yerinədək gəlir, əllərində *basma* "xan möhürü" və *xan bolvanı* "xanın obrazı, heykəlciyi" tutmuş səfirləri qarşlayır, Böyük xandan gələn fərman burada dinlənilirdi. (1, 121)

Dilimizdə kul, qol~kol sözü varsa da qolla bağlı söz olan kulak (kulak) sözünə alınma söz kimi yanaşmışıq. Hətta kulak "yumruq", "zor, güc" mənası ilə sinonim olaraq qolçomaq sözünü yaratmaqla onu həmin tarixi söz olan kulak kəlməsinə tərcih etmişik. Kulak "əl barmaqlarının yumulması,

düyünlənməsi; yumruq" rus dilinə çoxdan daxil olan türk sözüdür. Həmin zamandan qədim rus dilində həm yumruq, həm də güclü, nüfuzlu adam,varlı sərmayədar "hampa" mənasını daşımışdır. Bu sözün rus dilində çox zəngin söz yaratma imkanlarına malik olduğu məlumdur. Belə ki, kulak sözündən yeni sözlər və terminlər yarandığı kimi rus familiyaları içində *Kulakov, Kulakovski, Kulaçikov* kimi türk mənşəli soyadlar da vardır.(6. 2,408)

Rus dilinə keçən Türk sözlərindən olan *калита (*kalita) qədim işlənmə tarixinə malikdir (1389-cu ildən yazılı qaynaqlarda görünür.(12. 1, 1183) Kalita "çanta; bel çantası; qayışdan asılı torba, cib" Ukrayna və belarus dillərində də kalita"pul kisəsi", polyak dilində kaleta(6. 2,168) Türk xalqlarının dillərində kalta "cib, dəri kisəcik"(11. 2, 258) Azərbaycan türkcəsində xalta(it boyun qayışı)mənasını mühafizə etməkdədir. Bu sözdən yaranan Rus soyadı Kalitin və Rus tarixində Kalita ləqəbi(çox zəngin və rüşvətxor olduğuna görə)daşıyan Rus Böyük knyazı İvan Kalita məlumdur(10, s.90).

Beləliklə, aydın olur ki, Rus dilindəki Türk kökənli sözlərin böyük əksəriyyəti ümumişlək sözlər səciyyəsində istifadə olunaraq yüzilliklər ərzində bu dildə daimi və sərbəst mövqe qazanmış və öz növbəsində bu dilin onomastikasında da istifadə olunmuşdurlar.

Ədəbiyyat

1. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения, Баку, Язычы, 1992
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка (в четырех томах), Москва, Гос. изд. Иностранных и национальных словарей, 1955.
3. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz, Bakı, Gənclik yayınları, 1969
4. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков, Moskva, Восточная Литература Yayın Evi, 1962
5. Древнетюркский словарь (Под ред. В.М.Щербака), Л., "Наука" yayınları, 1969
6. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка (в четырех томах), Москва, Прогресс,1986-1987
7. Kitab-i Dədə Qorqud, Bakı, Yazıçı, 1986
8. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. — М.-Л., 1951.
9. Масанов И.Ф. Словарь рсевдонимов русских писателей, ученых и обшественных деятелей (4 cilddə), Москва, 1957
10. Təkəli Nuriyeva M. Türk İmzası, Nurlar yayınları, Bakı, 2007
11. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий, (в 4-х томах), СПб. 1893-1911
12. Срезневский И.И. Словарь древнетюркского языка (В 3-х томах), М., "Книга" yayınları, 1989.

İŞLETMELERİN KURUMSALLAŞMA DÜZEYLERİNİN ÇALIŞANLARIN ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: KONAKLAMA İŞLETMELERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA[1]

THE RELATIONSHIP BETWEEN INSTITUTIONALIZATION LEVEL OF BUSINESSES AND ORGANIZATIONAL CITIZENSHIP BEHAVIOR OF EMPLOYEES: A RESEARCH IN ACCOMMODATION ESTABLISHMENTS

Pınar AYDEMİR

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Doktora Programı

Prof. Dr. Taner ACUNER

Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Nihan BİRİNCİOĞLU

Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü

ÖZET

Bu çalışmanın amacı sosyal mübadele teorisi bağlamında konaklama işletmelerinin kurumsallaşma düzeyleri ile çalışanların sergilemiş oldukları örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. Çalışma, Trabzon ilinde faaliyette bulunan konaklama işletmelerinde yer alan 393 çalışanla yürütülmüştür. Yapılan regresyon analizi sonuçlarına göre kurumsallaşmanın örgütsel vatandaşlık davranışının özgecilik, vicdanlılık, sportmenlik, nezaket ve sivil erdem boyutları üzerinde etkili olduğu saptanmıştır. Kontrol değişkeni olarak otellerin sahip olduğu yıldız sayısının ve otel türünün ise yapılan analizlerde anlamlı etkilere sahip olmadıkları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Mübadele Teorisi, Kurumsallaşma, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, Konaklama İşletmeleri.

ABSTRACT

The aim of this study is to investigate the relationship between institutionalization levels of the accommodation establishments and organizational citizenship behavior of the employees within the context of the social exchange theory. The study was conducted with 393 employees in the accommodation companies operating in Trabzon. According to the correlation and regression analysis results, it was determined that there is a relation between institutionalization and the sub-dimensions of organizational citizenship behavior which are altruism, conscientiousness, sportsmanship, courtesy and civil virtue. Also, the results show that the numbers of stars that hotels have and the type of hotels have no effect on the analysis.

Keywords: Social Exchange Theory, Institutionalization, Organizational Citizenship Behavior, Accommodation Establishments.

1. GİRİŞ

Her geçen gün mevcut işletmeler arasına yenileri katılmaktadır. Piyasadaki işletme sayısının artması, işletmelerin rekabet güçlerini de yakından etkilemektedir. Örgütsel yaşamı etkileyen birçok önemli yeniliğin hayatımıza dâhil olduğu günümüzde insan faktörü organizasyonlar için kritik bir kaynak olmaya devam etmektedir. Çünkü insan kaynağı, işletmelerde değişimi sağlayan ve çevreden alınan girdileri çeşitli çıktılara dönüştürme yeteneğine sahip olan önemli bir unsurdur. Daha önceleri işletmeler

[1] Bu çalışma Dr. Öğretim Üyesi Nihan BİRİNCİOĞLU danışmanlığı ile başlayıp Prof. Dr. Taner ACUNER danışmanlığı ile devam eden Pınar AYDEMİR tarafından hazırlanan ve Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde kabul edilen "*İşletmelerin Kurumsallaşma Düzeyleri İle Çalışanların Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki: Konaklama İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma*" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

sahip oldukları maddi sermaye ile rekabet gücü kazanırken, son yıllarda maddi sermayenin de ötesinde sahip oldukları insan kaynağı ile rekabet etmektedirler. Dolayısıyla, söz konusu insan kaynağının çalıştığı organizasyon için fedakârlık yapmaya hazır, kişi-örgüt uyumunu yakalamış ve çalışma arkadaşları ile uyumlu olması önemlidir. Çalışanların çalıştıkları kurumlara gönüllü katkılar sunmaları örgütsel davranış alanında örgütsel vatandaşlık davranışı ile açıklanmaktadır.

Örgütsel vatandaşlık davranışı yapılması gereken işlerin dışında, sergilendiğinde herhangi bir ödüllendirme ile karşılık verilmeyen ancak örgütsel etkinliğe katkıda bulunan davranışlar olarak tanımlanmaktadır (Organ ve Moorman, 1993: 6). Örgütsel vatandaşlık davranışının açıklanmasında kullanılan önemli teorilerden birisi ise sosyal mübadele teorisidir. Sosyal mübadele teorisi çalışan ile örgüt arasında gerçekleşen alışverişe odaklanmakta olup örgütün çalışanlarına sundukları ile çalışanların geri dönüşleri arasındaki ilişkileri açıklamaya çalışmaktadır (Settoon vd., 1996: 220). Sosyal mübadele teorisine göre karşılıklı iki taraftan biri diğerine katkı sunarken, katkıyı alan geri ödeme yükümlülüğü geliştirmektedir (Masterson vd., 2000: 740). Bunun yanında, kurumsallaşma örgütsel istikrar, çevreye uyum ve kararlı örgüt yapısı gibi konularda eksiklik yaşayan işletmelerin düzenli, kararlı ve sosyal olarak kurumsal çevreye uyum sağlayan işletmeler haline gelmesi ve bunun içselleştirilmesiyle tüm çalışanlar tarafından buna bağlı davranış biçimlerinin uygulanmasıdır (Selznick, 1996: 273). Kurumsallaşma, örgütün çalışanlarına yol göstermesi sayesinde onların örgütsel çabalarını olumlu yönde etkilemektedir (Halis ve Ay, 2017: 43). Bu bağlamda, kurumsallaşma düzeyi yüksek işletmelerde örgütsel vatandaşlık davranışı eğiliminin de daha yüksek olması beklenmektedir.

Çalışmanın konaklama işletmeleri üzerinde yapılmasının nedeni konaklama işletmelerinin turizm sektörünün önemli bir faaliyet alanını oluşturması ve turizm sektörünün ülke ekonomisine çok büyük katkısının olmasıdır. Ancak, konaklama işletmelerinin kurumsallaşma sorunlarından dolayı söz konusu katkılar zaman zaman kesintiye uğrayabilmektedir. Diğer işletmelere nazaran iş gücü devir oranı yüksek olan konaklama işletmelerinde (Akova vd., 2015: 88) örgütsel vatandaşlık davranışını çeşitli değişkenlerle ele alan çalışmalar olsa da (Yeşiltaş ve Keleş, 2010; Tecimen ve Öztürk, 2017; Kumlu ve Nergiz, 2018; Buil vd., 2016) kurumsallaşmanın örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle çalışmanın literatürdeki bu boşluğu doldurması beklenmektedir. Araştırmanın pratik katkısı ise kurumsallaş(a)mamış konaklama işletmelerinin ve diğer örgütlerin daha verimli çalışanlara sahip olmak ve daha güçlü rekabet edebilmek için kurumsallaşma faaliyetlerine hız vermeleri ve bu sistemi özümsemeleri gerektiği konusunda farkındalık yaratmaktır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

Resmi değerlendirme ölçütlerinin dikkate almadığı ve iş tanımlarına göre yerine getirilmesi gereken görevlerin yanında işle ilgili "ekstra" davranışlar örgütsel vatandaşlık davranışı (ÖVD) olarak adlandırılmaktadır (Turnipseed ve Rassuli, 2005: 231). Bir diğer ifadeyle, ÖVD çalışanların ödüllendirilme beklentisi taşımadığı veya sergilemediklerinde cezai bir yaptırımla karşılaşmadıkları ve kişisel tercihleri sonucu ortaya koydukları davranışlardır (Organ ve Lingl, 1995: 359; Podsakoff vd., 2000). ÖVD, iş arkadaşlarının ve yöneticilerin verimliliğini artırmak, organizasyon kaynaklarının gelir yaratmaya dönük diğer işlerde harcanmasına yardımcı olmak, ekip üyeleri ve takım işlerinde koordinasyona yardımcı olmak, organizasyonu çalışanların iş tatminini sağladığı bir yer haline getirmek gibi davranışları kapsamaktadır (Motowidlo, 2000: 123).

İlgili yazın incelendiğinde örgütsel vatandaşlık davranışının prososyal davranışlar, biçimsel rol davranışı, örgütsel spontanlık, ekstra rol davranışları ve psikolojik sözleşme gibi kavramlarla ilişkilendirildiği görülmektedir. Fakat prososyal davranışların örgütün etkinliğine yönelik olan ve olmayan davranışları içermesi (Brief ve Motowidlo, 1986: 711), biçimsel rol davranışlarının ise formal ödül sistemi tarafından tanımlanıp iş için gerekli olan davranışlar olması (Barksdale ve Werner, 2001: 146) bu davranışları ÖVD'den ayırmaktadır. Örgütsel spontanlık kapsamında ise örgüt yararına olan bazı davranışların ödüllendirilmesi ihtimali, kavramı ÖVD'den farklılaştırmaktadır. Ayrıca spontan davranışlar rol üstü davranışları kapsarken; ÖVD hem rol üstü hem de rol davranışlarını içermektedir (George ve Brief, 1992: 311-312). Ekstra rol davranışlarının ise herhangi bir örgütsel baskıdan kaynaklanmadan gönüllü olarak sergilenmesi (Van Dyne ve LePine, 1998: 108) bu iki kavramın birbiriyle benzer kavramlar olduğuna işaret etmektedir. Psikolojik sözleşme de karşılıklı iki tarafın yazılı

olmayan bir anlaşma ile çift taraflı beklentiye girmesini ifade etmektedir (Rousseau, 1990: 390). Taraflardan biri bu yükümlülükleri yerine getirmezse bu durum mağdur hissiyatı yaşayan tarafta olumsuz duygulara neden olabilmekte (Doğan ve Demiral, 2009: 55-57) ve beklentisi karşılanmayan taraf örgüt işleyişine katkı sunacak davranışlarını sergilemekten vazgeçebilmektedir. Buradan hareketle psikolojik sözleşmenin yerine getirilmesinin ÖVD'nın gerçekleşmesi için bir koşul olabileceğini, fakat davranışın karşı tarafın hareketlerine göre uyarlandığını ve davranış sonrası bir beklenti oluşturduğu için ÖVD'den farklı olduğunu söylemek mümkündür.

İlgili literatür incelendiğinde, araştırmacıların ÖVD boyutları üzerinde fikir birliğine varılamadığı görülmekte ve çok çeşitli davranış biçimlerinin tanımlandığı görülmektedir (Podsakoff vd., 2000: 515-516). Fakat ortaya konulan boyutların genelde Organ tarafından tanımlanan boyutlarla benzerlik gösterdiği görülmektedir (LePine vd., 2002: 52). Bunlar: özgecilik, vicdanlılık, nezaket, sivil erdem ve centilmenliktir.

Özgecilik, çalışma arkadaşlarının görevlerini yerine getirirken onlara gönüllü olarak yardım etmeyi içeren davranışlardan oluşmaktadır (Polat ve Celep, 2008: 310). Bu boyutta sergilenen davranışlar organizasyonda ortaya çıkabilecek olası problemleri asgari düzeye indirme ve önleme amacı taşımaktadır (Arslantaş ve Pekdemir, 2007: 265). Ayrıca bu boyut kapsamında üstlere ve organizasyondan mal ve hizmet temin eden taraflara yardım etme davranışları da yer almaktadır (Smith vd., 1983).

Vicdanlılık, çalışanların kendinden bekleneni aşan biçimde görevleri yerine getirmesi ve zamanın etkili kullanımı ile ilgilidir (Buluç, 2008: 581). Vicdanlılık boyutunda sergilenen davranışlar çalışanların örgüt kurallarını ve iş yapma şekillerini ne oranda kabullenip içselleştirdiğinin de bir göstergesi olmaktadır (Podsakoff vd., 2009: 123).

Nezaket, bir eylemde bulunulmadan önce bu hareketin sonuçlarından etkilenebilecek tarafları bu durumdan önce uyarmayı ve haber vermeyi ifade etmektedir (Schnake vd., 1993: 53). Başkalarına karşı nezaket davranışı sergileyen çalışanlar gruplar arası çatışmayı önlemekte ve böylece çatışma yönetimi için harcanacak zamanın örgüt faaliyetlerinin verimliliği için kullanılmasına imkân sağlamaktadır (Podsakoff vd., 2000: 544).

Centilmenlik, çalışanların işle ilgili sorunları olduğundan daha fazla büyütmemesi ve vaktini küçük sorunlara takılıp kalmak yerine daha üretken işlere ayırması gibi davranışlarla ilişkilendirilebilmektedir (Çetinkaya ve Çimenci, 2014: 247). Centilmen olarak adlandırılan kişi çalışma arkadaşlarının haklarına saygılı, öne sürdüğü fikirler reddedilse bile bunu bir kırgınlık nedeni yapmayan, örgüt adına iyi işler yapma azmini kaybetmeyen çalışanlardır (Podsakoff vd., 2000: 517).

Son olarak *Sivil Erdem* ise, çalışanın örgüt yönetimine formal gereklerin ötesinde katılımı ve örgüte karşı bir bütün olarak bağlığını ve üst seviyede örgütle ilgili konulara ilgi göstermesini ifade etmektedir (Organ, 1997: 92). Örgüt ile ilgili değişim süreçlerinde aktif görev almak ve diğer çalışanların direnç göstermemesi için özen göstermek bu boyut kapsamında ele alınan davranışlardandır (Sökmen ve Boylu, 2011: 150).

2.2. Kurumsallaşma

Kurumsallaşma kavramının iyi anlaşılabilmesi için öncelikle kurum kavramının açıklanması gerekmektedir. Kurum aktörlerin davranışlarını standartlaştıran ve belirleyen kurallar bütünü olarak tanımlanabilmektedir (Barley ve Tolbert, 1997: 96). Aynı zamanda kurum dendiği zaman kendine has özellikleri olan belirli hedefleri gerçekleştirme amacıyla beşeri ve manevi değerleri dikkate alıp süreklilik sağlayan bir sistem akla gelmektedir (Halis ve Ay, 2017: 44). Kurumların meydana gelmesi ve değişim göstermesi uzun zaman almaktadır. Bu nedenle kurum kendine ait has özellikler taşıma halini, kurumsallaşma ise bu özellikleri elde etme sürecine doğru ilerlemeyi ifade etmektedir (İraz ve Özer, 2014: 173). Kurumsallaşma örgütsel yapı ve uygulamaların istikrarlı ve bütünleştirici kalıplara sokulması ve çevre taleplerine cevap verecek şekilde uyarlanmasıdır (Selznick, 1996: 271). Kurumsallaşma örgütteki fonksiyonların ve süreçlerin sistematik olarak belirli bir düzende kendiliğinden işler hale getirilmesi ve kişiye göre değil modele göre bir sistemin varlığının bulunmasını ifade etmektedir (Yazıcıoğlu ve Koç, 2009: 500).

Yapılan çalışmalar kurumsallaşma göstergelerinden yola çıkılarak kurumsallaşmanın var olup olmadığının tespitinin mümkün olabileceğini göstermektedir. Bu göstergeler: işletme anayasası,

profesyonelleşme, örgüt yapısı, yetki devri ve yetkilendirme, yönetim anlayışı ve yönetime katılma, karar alma şekli ve etkin bir iletişim sistemidir (Yazıcıoğlu ve Koç, 2009).

İşletme anayasası, organizasyonun gelecekteki resminin ifade edildiği, genel ve özel amaçların aktarıldığı, iş yürütme usullerinin kısacası örgüte ait kodların yazılı olarak açıklandığı temel bir kılavuzdur (Karavardar, 2011: 161). İşletme anayasasında asgari görevlerin kimler tarafından yerine getirileceğinin belirtilmiş olması, iç yönetmeliklerin hazırlanma şeklinin yer alması ve profesyonel yönetime geçiş haritasının bulunması kurumsallaşmaya geçişin önemli bir göstergesidir (Özkaya ve Şengül, 2006: 123).

Profesyonelleşme, bilgi ve beceri düzeylerinin artması ve çalışma yaşamına yönelik düzenlemelerin tarafsız standartlar temeline oturtulmasıdır (Şahman vd., 2008: 3). Profesyonelleri bünyesinde barındıran organizasyonlar, nitelikli iş gücü vasıtasıyla örgüt içi ve örgüt dışı gelişmelerden haberdar olabilmekte, değişimlere daha kolay tepki verebilmekte ve adapte olabilmektedir (Apaydın, 2008: 124).

Örgüt yapısı, örgütlerin kalıcı özelliklerini nitelerken örgüt içindeki birimlerin ve pozisyonların dağılımı ile aralarındaki sistematik ilişkilerin anlaşılmasını sağlamaktadır (James ve Jones, 1976: 76). Diğer bir ifadeyle, örgüt üyeleri arasında tekrarlanan ilişkiler dizisi olarak tanımlanan örgüt yapısı, örgütün karar alma mekanizması ve iletişim şekli hakkında da bilgi vermektedir (Ambrose ve Schminke, 2003: 295).

Yetki devri, sahip olunan bir gücün bir başkasına devredilmesidir. Organizasyonda her işi bir kişinin yapması mümkün olmakla birlikte gereksiz zaman ve kaynak israfını beraberinde getirmektedir. Bu noktada yetki devri imkânının tanınması organizasyondaki işleyişin aksamadan ilerlemesi bakımından önem arz etmektedir (Koçel, 2013: 222). Yetki devri, belirsizliği azaltmaya yardımcı olurken aynı zamanda organizasyon yapısının bozulmasını da engellemektedir (Meyer ve Rowan, 1977: 358).

Yönetim anlayışı ve yönetime katılma, çeşitli kademedeki çalışanların örgütle ilgili kendilerini ilgilendiren hususlarda seçme ve yorum yapma haklarına sahip olmalarını ifade etmektedir (Güney, 2001: 259). Bu şekildeki adem-i merkeziyetçi yapı, karar süreçlerinde tüm sorumluluğun tek bir kişiye yüklenmesinin önüne geçmesinin yanı sıra çalışanlarda sorumluluk bilinci geliştirmektedir ve kurumsal yönetim anlayışının bir gereğidir (Özler vd., 2007: 449).

Karar alma şekli, bir örgütte kararların nasıl alındığını gösterir. Otoriter karar alma süreci tüm sorumluluğu sadece üst yönetime yüklerken, demokratik karar alma süreci örgütün tüm çalışanlarının aktif olarak katılabileceği bir durumu ifade etmektedir. Demokratik karar alma süreci genellikle hem örgütün işleyişini hem de alınan kararların benimsenmesini kolaylaştırmaktadır (Lunenburg, 2011: 1).

Etkin bir iletişim sisteminin oluşturulması, organizasyon faaliyetleri için kritik öneme sahiptir. Çünkü iletişim, organizasyonun kendi ile ilgili eylemleri sosyal paydaşlarına duyurma aracıdır ve yerinde hamleler için önem arz etmektedir (Luecke, 2007). İşletmenin ihtiyaçlarının doğru şekilde belirlenmesi, mevcut sorunların tespit edilmesi, yeni fikirlerin desteklenmesi ve işlerin aktif bir biçimde ilerleyebilmesi sorunsuz bir iletişime bağlıdır. İşletmelerin kurumsal bir yapıya sahip olması özünde, devamlı ve çok yönlü bir iletişim sisteminin mevcudiyeti ile işlerin geciktirilmeden belirli standartlar içerisinde yerine getirilmesini gerektirmektedir (Yazıcıoğlu ve Koç, 2009: 501).

2.3. Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ile Kurumsallaşma İlişkisi ve Araştırma Hipotezleri

Kurumsallaşma, organizasyonların iç ve dış baskılara cevap verdiği belirli bir istikrar ve sürdürülebilirlik elde etmeyi amaçladığı bir süreçtir (Fleck, 2007: 68). Bu sürecin oluşum aşamasında yetki ve sorumlulukların dağıtılması, amaçlara uygun düşen organizasyon dizaynı ve iş tanımlarının yapılması gerekmektedir (Alkış ve Temizkan, 2010: 76). Böylelikle, kişilere bağlı bir yapı yerine sistemi vurgulayan bir örgüt yapısı oluşmuş olacaktır. Bu durum, çalışanların bağlılıklarını artırarak nitelikli işgücünün örgütte istihdamının devamını sağlayacaktır (Taşkır ve Şimşek, 2008: 209). O halde, sosyal mübadele teorisinin öne sürdüğü şekilde organizasyonun çabaları ve çalışanların kazanımları arasında karşılıklı bir etkileşim gerçekleşmiş olacaktır. Daha önce de ifade edildiği gibi, sosyal mübadele teorisi, iki taraf için de açık olan veya olmayan fakat varlığı hissedilen beklentilerle ilişkili yükümlülükleri içermektedir. Örgütün çalışanları için yapmış olduğu yenilikler, yatırımlar ve güçlendirme çabaları karşılığında çalışanların da geri ödeme yükümlülüğü geliştireceği varsayılmaktadır (Cropanzano ve Mithcell, 2005).

Literatürde ÖVD ve kurumsallaşma kavramlarını inceleyen çeşitli çalışmalar olmasına rağmen, bu kavramları birlikte ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak, kurumsallaşma göstergeleri ile ÖVD sergilemek için gerekli koşulların varlığını ortaya koyan araştırmalar mevcuttur. Yapılan bir araştırmada konaklama işletmelerinde yer alan çalışanların yaşamış oldukları rol belirsizliğinin iş tatminsizliğine neden olduğu görülmektedir (Kim vd., 2009). Konaklama işletmeleri yöneticileri üzerine yapılan başka bir çalışmada örgütte etkin iletişim sisteminin yoksunluğu, kurumsallaşamama ve kaynak yetersizliği örgütsel çöküşün nedenleri arasında gösterilmektedir (Özkoç vd., 2015). O halde, kurumsallaşamayan örgütlerin sürdürülebilirlik sorunu yaşadığı, sürdürülebilirlik sorunu yaşan örgütlerin çalışanlarını destekleyemediği ve motive edemediği sonucu öne sürülebilir. Kurumsallaşmanın bir örgüte sağlam bir yapı kazandıracağının, çalışanlar için belirsizlikleri büyük ölçüde azaltacağının ve çalışanların kendilerini güvende hissetmelerini sağlayacağının öngörüsü ile çalışanların daha fazla ÖVD sergileyeceği düşünülmektedir. Buradan hareketle H_1 hipotezi aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

H_1: Konaklama işletmelerinin kurumsallaşma düzeyinin çalışanların sergiledikleri ÖVD üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır.

İş hayatına atılan bireylerin uzun dönemli motivasyonu için sadece ücret gibi maddi unsurlar yetmemektedir (Tella vd., 2007: 2). Çalışanlar gösterdikleri çabanın değer gördüğünü hissettiklerinde içsel olarak motive olmakta ve çalıştıkları örgüte daha fazla değer vermektedirler. Böylelikle, örgüt için daha fazla çalışmaya başlamakta ve görev tanımları dışında örgüt yararına olan ekstra davranışlar içerisine girmektedirler. Diğer bir ifadeyle, ÖVD sergilemeye başlamaktadırlar. Aksine, çalışanlarına sorumluluk yüklemeyen ve karar alma süreçlerinde onları dikkate almayan örgütlerin, çalışanlarında gizli tatminsizlik, örgütü terk etme arzusu ve grev gibi istenmeyen sonuçlar görülebilmektedir (Kutaniş ve Bayraktaroğlu, 2002: 607). Ayrıca, çalışanlarını örgütle ilgili konularda aktif olmaya teşvik eden organizasyonlar çalışanlar arasında yardımlaşmayı teşvik edebilmektedir (Bilir ve Ay, 2007: 144). Birbirleriyle etkileşimi yüksek çalışanlar arasında doğru bilginin yayılması ve dağılması mümkün olmaktadır. Bu sayede her kademede yer alan çalışanlar örgüte dair durumlardan haberdar olabilmekte ve bu uygulamaların yerindeliğini doğru şekilde sorgulayıp değişime gereksiz dirençten kaçınmaktadır. Gelecekte var olmak istediği yeri ve amaçlarını açıkça çalışanlarına aktarabilen, bu amaçlar etrafında çalışanlarını birleştirebilen organizasyonlarda ÖVD sergilendiği görülmektedir (Wong vd., 2009). Buradan hareketle H_{1a}, H_{1b}, H_{1c}, H_{1d} ve H_{1e} hipotezleri şu şekilde oluşturulmuştur:

H_{1a}: Konaklama işletmelerinin kurumsallaşma düzeyi, ÖVD'nın özgecilik boyutu üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir.

H_{1b}: Konaklama işletmelerinin kurumsallaşma düzeyi, ÖVD'nın vicdanlılık boyutu üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir.

H_{1c}: Konaklama işletmelerinin kurumsallaşma düzeyi, ÖVD'nın sportmenlik boyutu üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir.

H_{1d}: Konaklama işletmelerinin kurumsallaşma düzeyi, ÖVD'nın nezaket boyutu üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir.

H_{1e}: Konaklama işletmelerinin kurumsallaşma düzeyi ile sivil erdem boyutu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

Test edilmek istenen hipotezler doğrultusunda oluşturulan araştırma modeli Şekil 1'de sunulmaktadır.

Şekil 1. Araştırma Modeli

3. Araştırmanın Yöntemi

3.1. Araştırmanın Örneklemi

Araştırmanın örneklemini Trabzon ilinde konaklama faaliyetinde bulunan işletmelerde yer alan çeşitli departman (ön büro, yiyecek içecek, kat hizmetleri, satış ve pazarlama, insan kaynakları, muhasebe, organizasyon ve güvenlik) ve kademedeki çalışanlar oluşturmaktadır. Konaklama işletmelerinde yer alan çalışan sayısının mevsimsel olarak değişmesi nedeniyle araştırma evrenini kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Evrenin belirlenemediği durumlarda bazı görüşlere göre bir hedef kitlenin belirli bir konudaki yaygın görüşünü ve eğilimini değerlendirebilmek için yapılan çalışmalarda en az 350 katılımcı olmasının gerektiğini öne süren araştırmacılar vardır (Akbulut, 2010: 6). Bu araştırmada da katılımcılara 500 adet anket dağıtılmış olup 393 adet geri dönüş sağlanmıştır. Toplanan anketlerde eksik bilgi bulunmaması sebebiyle tamamı analize dâhil edilmiştir.

393 katılımcının %52,4'lük kısmı erkek, %47,6'lık kısmı ise kadınlardan oluşmaktadır. Yaş oranlamasına bakıldığında katılımcıların %7,9'u 20 yaş altı, %43'ü 21-30 yaş arası, %36,6'sı 31-40 yaş arası, %11,7'si 41-50 yaş arası, %0,8'i ise 51 yaş ve üstüdür. Örneklemin eğitim durumu incelendiğinde ise %10,9'luk kısmını ilköğretim, %10,2'lik kısmını ortaöğretim, %31'lik kısmını lise, %16'lık kısmını ön lisans, %23,7'lik kısmını lisans, %7,9'luk kısmını yüksek lisans ve %0,3'lük kısmını doktora mezunlarının oluşturduğu tespit edilmiştir.

3.2. Araştırmanın Ölçekleri

Araştırmada söz konusu veriler anketler yardımıyla toplanmıştır. Anketler 3 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin sorular, ikinci bölümde Yazıcıoğlu ve Koç (2009) tarafından geliştirilen 7 soruluk kurumsallaşma ölçeği soruları, üçüncü bölümde ise Podsakoff vd. (1990) tarafından geliştirilen toplam 24 sorudan oluşan 5 boyutu ölçemeye yönelik ÖVD ölçeği yer almaktadır. Ancak, çalışmada okuyucu açısından soruların daha iyi anlaşılabilmesi için kurumsallaşma ölçeğindeki 2. soru ve 3. soru ikiye ayrılmış ve toplam 9 soru haline katılımcıya yöneltilmiştir. Anket soruları 5'li Likert tipine uygun olarak hazırlanmış olup "Hiç Katılmıyorum (1)", "Katılmıyorum (2)", "Kısmen Katılıyorum (3)", "Katılıyorum (4)" ve "Tamamen Katılıyorum (5)" ifadelerini içermektedir.

3.3. Ölçeklere İlişkin Geçerlilik ve Güvenirlik

Ölçeklerin geçerliliğinin tespiti için paket program yardımıyla doğrulayıcı faktör analizinden yararlanılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi, önceden keşfi yapılmış ve sayıca daha az faktörün altında birleştirilen ölçeklerin, yürütülen araştırmanın örnekleminde de benzeşim gösterip göstermediğinin test edilmesi amacıyla yapılmaktadır (Meydan ve Şeşen, 2015: 21). Analizde dikkate alınması gereken uyum iyiliği değerlerinin NFI, CFI, GFI için 0,90 ve üzeri, RMSEA değerinin ise 0,05'e eşit veya küçük olması arzu edilen bir durumdur (Meydan ve Şeşen, 2015). Bazı çalışmalarda ise GFI değerinin 0,85 ve üzeri olması alt sınır olarak kabul edilebileceğine işaret etmektedir (Anderson ve Gerbing, 1984; Duyan ve Gelbal, 2008). Çalışmada kullanılan ölçekler için uygulanan doğrulayıcı faktör analizinde ölçeklerin teorik yapıları çerçevesinde örgütsel vatandaşlık ölçeği beş boyutlu, kurumsallaşma ölçeği ise tek boyutlu yapılar olarak ele alınmıştır. Tablo 1'de ölçeklerin uygulanan doğrulayıcı faktör analizleri sonucunda elde edilen uyum indeksleri yer almaktadır.

Tablo 1. Kurumsallaşma Düzeyi Ölçeği ve ÖVD Ölçeği Uyum İndeksleri

Kurumsallaşma Düzeyi Ölçeği (Tek Boyut)						
χ2	**df**	**χ2/df**	**GFI**	**CFI**	**NFI**	**RMSEA**
41,020	22	1,865	0,9777	0,992	0,982	0,04
ÖVD Ölçeği (Beş Boyut: Özgecilik, vicdanlılık, sportmenlik, nezaket ve sivil erdem)						
χ2	**df**	**χ2/df**	**GFI**	**CFI**	**NFI**	**RMSEA**
569,591	239	2,383	0,898	0,940	0,902	0,05
Arzu Edilen Değerler		≤3	≥90	≥0,90	≥0,90	≤ 0,05

Tablo 1'de sunulan bilgiler ışığında, her iki ölçek için (χ2/df) değerinin 3'ün altında, CFI ve NFI değerlerinin 0,90'ın üzerinde, ayrıca kurumsallaşma düzeyi ölçeği için GFI değerinin 0,90'ın üzerinde ve ÖVD ölçeğine ilişkin GFI değerinin ise kabul edilebilir sınırlar içerisinde olması, son olarak RMSEA değerinin 0,05'in altında olması modelin yeterli uyum değerlerine ulaştığını göstermektedir.

Ölçeklerin güvenirliğini tespit etmek amacıyla doğrulayıcı faktör analizi neticesinde elde edilen boyutlara dair Cronbach Alpha (α) güvenirlik değerleri Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2. Kurumsallaşma ve ÖVD'na İlişkin Güvenirlik Değerleri

Ölçekler ve Boyutlar	**Cronbach Alpha Güvenirlik Katsayısı** (α)
Kurumsallaşma Düzeyi	**0,922**
ÖVD	**0,951**
Özgecilik	0,881
Vicdanlılık	0,811
Sportmenlik	0,823
Nezaket	0,880
Sivil Erdem	0,859

Alpha (α) katsayısına bağlı olarak $0.80 \leq \alpha \leq 1.00$ ifadesi ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğunu göstermektedir (Kayış, 2016: 405). Tablo 2 dikkate alındığında ölçekler ve alt boyutların her birinin 0.80 ve üzeri olması bu çalışmada da ölçeğin güvenilir olduğu yorumunun yapılabilmesine imkân vermektedir.

4. Bulgular

Analiz sonucunda elde edilen ortalama, standart sapma ve korelasyon değerleri Tablo 3'te sunulmaktadır.

Tablo 3. Ortalama, Standart Sapma ve Korelasyon Değerleri

		$\bar{x}$	s.s.	1	2	3	4	5	6
1	**Kurumsallaşma Düzeyi**	3,6351	0,8711	-					
2	Özgecilik	3,9701	0,7896	0,482**	-				
3	Vicdanlılık	4,0555	0,6497	0,457**	0,640**	-			
4	Sportmenlik	4,,0872	0,6506	0,406**	0,650**	0,697**	-		
5	Nezaket	4,0711	0,7235	0,404**	0,618**	0,703**	0,736**	-	
6	Sivil Erdem	4,0589	0,7503	0,437**	0,584**	0,637**	0,687**	0,735**	-

**p<0,01

Tablo 3'te değişkenlere ilişkin ortalamalar incelendiğinde, katılımcıların çalıştıkları örgütlerin kurumsallaşma düzeyi algılarının nispeten yüksek olduğu (ort=3,6351, s.s.=0,8711) görülmektedir. ÖVD'nın alt boyutlarına sırasıyla bakıldığı zaman özgecilik (ort=3,9701, s.s.=0,7896), vicdanlılık (ort=4,0555, s.s.=0,6497), sportmenlik (ort=4,0872, s.s.=0,6506), nezaket (ort=4,0711, s.s.=0,7235) ve sivil erdem (ort=4,0589, s.s.=0,7503) boyutlarının da nispeten ortalamanın üzerinde değerler aldıkları görülmektedir[2].

Tablo 3'te kurumsallaşma düzeyi algısı ile ÖVD arasındaki korelasyon ilişkisine dikkat edildiği zaman 0,01 anlamlılık düzeyinde kurumsallaşma düzeyinin ÖVD'nın alt boyutları olan özgecilik (r=0,482), vicdanlılık (r=0,457), sportmenlik (r=0,406), nezaket (r=0,404) ve sivil erdem (r=0,437) boyutlarıyla pozitif ve anlamlı bir ilişki içerisinde olduğu görülmektedir.

Kurumsallaşma düzeyi algısı ile ÖVD arasındaki ilişkiyi açıklamak amacıyla paket program yardımıyla basit ve çoklu doğrusal regresyon analizleri yapılmıştır. Bu amaçla kontrol değişkeni olarak otelin sahip olduğu yıldız sayısı ve otel türü, bağımsız değişken olarak kurumsallaşma düzeyi, bağımlı değişken olarak ise ÖVD'nın alt boyutları hiyerarşik bir yaklaşımla test edilen modellere dâhil edilmiştir. Çünkü otelin sahip olduğu yıldız sayısının yüksek olmasının ve otelin yerel işletme olmasındansa zincir otel olmasının beraberinde birçok formal uygulama getireceği, aynı zamanda yönetim şeklini ve buna bağlı olarak davranışları etkileyeceği düşünülmektedir. Kurumsallaşma düzeyinin ÖVD'nın özgecilik boyutu üzerindeki etkisine yönelik analiz sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Özgecilik Boyutu Üzerinde Etkili Olan Değişkenlere İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analiz Sonuçları

Değişkenler	Bağımlı Değişken: *Özgecilik Boyutu*			
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Kontrol Değişkenleri				
Otel Türü	*-0,043*		-0,047	-0,032
Otel Yıldız Sayısı		0,026	0,026	0,019
Bağımsız Değişken				
Kurumsallaşma				0,437**
Sabit	4,043**	3,906**	3,983**	2,485**
F	0,252	0,765	0,527	39,572**
Uyarlanmış R^2	-0,002	-0,01	-0,002	0,228

** ve * sırasıyla %1 ve %5 istatistiksel anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 4'te görüldüğü üzere kontrol değişkenleri olan otel türü ve otel yıldız sayısının özgecilik boyutu üzerinde anlamlı etkilere sahip olmadıkları görülmektedir (Model 1-Model 4). Dördüncü modelde ise H_{1a} hipotezi bağlamında kurumsallaşma düzeyi algısı bağımsız değişkeninin kontrol değişkenleri ile birlikte analizi sonucunda kurumsallaşma düzeyinin özgecilik üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif yönlü olduğu görülmüştür (β=0,437; P<,01). Kurumsallaşma düzeyi algısı ÖVD'nın özgecilik boyutu üzerindeki değişimin %22,8'ini açıklamaktadır. Buradan hareketle H_{1a} hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 5'te kurumsallaşma düzeyinin ÖVD'nın vicdanlılık boyutu üzerindeki etkisine ilişkin regresyon analizi sonuçları sunulmuştur.

[2] ÖVD'nı temsil etmek üzere tüm boyutları içeren tek boyutlu yapı için hesaplanan değer de (ort=4,0485, s.s.=0,8876) ortalamanın üzerinde bir değer almaktadır.

Tablo 5. Vicdanlılık Üzerinde Etkili Olan Değişkenlere İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analiz Sonuçları

Değişkenler	Bağımlı Değişken: *Vicdanlılık Boyutu*			
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Kontrol Değişkenleri				
Otel Türü	-0,113		-0,120	-0,109
Otel Yıldız Sayısı		0,052*	0,054*	0,019
Bağımsız Değişken				
Kurumsallaşma				0,332**
Sabit	4,248**	3,926**	4,125**	2,987**
F	2,565	4,718*	3,819*	35,712**
Uyarlanmış R^2	0,004	0,009	0,014	0,210

** ve * sırasıyla %1 ve %5 istatistiksel anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Kurumsallaşmanın ve ilgili kontrol değişkenlerinin ÖVD'nın vicdanlılık boyutu üzerindeki etkileri değerlendirildiğinde (Tablo 5) otel türünün vicdanlılık üzerindeki etkisi için anlamlı bir sonuç elde edilemediği (Model 1-Model 4), otel yıldız sayısının vicdanlılık üzerindeki etkisi için ise çeşitli modellerde (Model 2-Model 3) anlamlı ve pozitif yönlü ilişkilerin elde edilebildiği görülmektedir (P<,05). Kurumsallaşmanın vicdanlılık üzerindeki etkisini içeren modelde (Model 4) ise H_{1b} hipotezi bağlamında bağımsız değişken olan kurumsallaşma düzeyi, kontrol değişkenleri ile birlikte analiz edilmiş ve kurumsallaşmanın vicdanlılık üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğu görülmüştür (β=0,312; P<,01). Kurumsallaşma düzeyi algısı ÖVD'nın vicdanlılık boyutu üzerindeki değişimin %21'ini açıklamaktadır. Buradan hareketle H_{1b} hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 6'da kurumsallaşma düzeyinin ÖVD'nın sportmenlik boyutu üzerindeki etkisine ilişkin regresyon analizi sonuçları sunulmuştur.

Tablo 6. Sportmenlik Üzerinde Etkili Olan Değişkenlere İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analiz Sonuçları

Değişkenler	Bağımlı Değişken: *Sportmenlik Boyutu*			
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Kontrol Değişkenleri				
Otel Türü	*-0,046*		-0,050	-0,040
Otel Yıldız Sayısı		0,028	0,028	-0,003
Bağımsız Değişken				
Kurumsallaşma				0,301**
Sabit	4,165**	4,018**	4,0101**	3,070**
F	0,421	1,315	0,900	25,739**
Uyarlanmış R^2	-0,001	0,001	-0,001	0,159

** ve * sırasıyla %1 ve %5 istatistiksel anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 6'da görüldüğü üzere kontrol değişkenleri olan otel türü ve otel yıldız sayısının sportmenlik boyutu üzerinde anlamlı etkilere sahip olmadıkları görülmektedir (Model 1-Model 4). Dördüncü modelde ise H_{1c} hipotezi bağlamında kurumsallaşma düzeyi algısı bağımsız değişkeninin kontrol değişkenleri ile birlikte analizi sonucunda kurumsallaşma düzeyinin sportmenlik üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif yönlü olduğu görülmüştür (β=0,301; P<,01). Kurumsallaşma düzeyi algısı ÖVD'nın sportmenlik boyutu üzerindeki değişimin %15,9'unu açıklamaktadır. Buradan hareketle H_{1c} hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 7'de kurumsallaşma düzeyinin ÖVD'nın nezaket boyutu üzerindeki etkisine ilişkin regresyon analizi sonuçları sunulmuştur.

Tablo 7. Nezaket Üzerinde Etkili Olan Değişkenlere İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analiz Sonuçları

Değişkenler	Bağımlı Değişken: *Nezaket Boyutu*			
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Kontrol Değişkenleri				
Otel Türü	*-0,072*		-0,081	-0,070
Otel Yıldız Sayısı		*0,064**	0,065*	0,032
Bağımsız Değişken				
Kurumsallaşma				0,334***
Sabit	4,194**	3,910**	4,044**	2,933**
F	0,840	5,842*	3,446*	26,327**
Uyarlanmış R^2	0,000	0,012	0,012	0,162

** ve * sırasıyla %1 ve %5 istatistiksel anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 7'de görüldüğü üzere nezaket boyutu üzerinde otel türünün anlamlı bir etkisi gözlenememektedir (Model 1- Model 4). Bununla birlikte, otel yıldız sayısının nezaket üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü etkilerinin gözlendiği modeller mevcuttur (Model 2- Model 3). Dördüncü modelde ise H_{1d} hipotezi bağlamında kurumsallaşma düzeyi algısı bağımsız değişkeninin kontrol değişkenleri ile birlikte analizi sonucunda kurumsallaşmanın nezaket boyutu üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğu görülmüştür (β=0,334; P<,01). Bu modele göre bağımsız değişken ve kontrol değişkenleri nezaket üzerindeki değişimin %16,2'sini açıklamaktadır. Buradan hareketle H_{1d} hipotezi kabul edilmiştir.

Aşağıdaki Tablo 8'de kurumsallaşma düzeyinin ÖVD'nın sivil erdem boyutu üzerindeki etkisine ilişkin regresyon analiz sonuçları sunulmuştur.

Tablo 8. Sivil Erdem Üzerinde Etkili Olan Değişkenlere İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analiz Sonuçları

Değişkenler	Bağımlı Değişken: *Sivil Erdem Boyutu*			
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Kontrol Değişkenleri				
Otel Türü	*-0,104*		-0,110	-0,098
Otel Yıldız Sayısı		0,052	0,054	0,016
Bağımsız Değişken				
Kurumsallaşma				0,369**
Sabit	4,234**	3,929**	4,111**	2,849**
F	1,598	3,538	2,682	31,464**
Uyarlanmış R^2	0,002	0,006	0,009	0,189

** ve * sırasıyla % 1 ve % 5 istatistiksel anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 8'de görüldüğü üzere özgecilik boyutu üzerinde etkili olan bağımsız değişkene ilişkin regresyon analizinin birinci, ikinci ve üçüncü adımında otel türü, otel yıldız sayısının anlamlı bir sonuç ifade etmediği görülmektedir. Dördüncü modelde ise H_{1e} hipotezi bağlamında kurumsallaşma düzeyi algısı bağımsız değişkeninin kontrol değişkenleri ile birlikte analizi sonucunda kurumsallaşmanın sivil erdem üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif yönlü olduğu görülmüştür (β=0,369; P<,01). Bu modeldeki bağımsız ve kontrol değişkenleri sivil erdemdeki değişimin %18,9'unu açıklamaktadır. Buradan hareketle H_{1e} hipotezi kabul edilmiştir.

5. Sonuç

Bu çalışma sınırlı şekilde ele alınan konaklama işletmelerinin kurumsallaşma düzeyi ile çalışanların örgüte gönüllü olarak sunmak istedikleri ekstra katkıların bir ilişkisi var mıdır sorusundan hareketle şekillenmiştir. Araştırmanın önemli bir katkısı işgücü devir oranı yüksek olan (Çakınberk vd., 2011:

253) turizm sektöründe önemli bir faaliyet alanını oluşturan konaklama işletmelerini ele almasıdır. Özelliklerine ve ihtiyaç karşılama kapasitesine her geçen gün yeni özellikler ekleyen sektör, mevsimlik çalışan ve çalışanların artan iş yükü sorunu gibi içinden çıkılması zor durumlarla karşı karşıya kalmaktadır. Ayrıca, bunların üzerine iş hayatında kontrol altına alınamayan fakat uyulması gereken değişimler eklendiği zaman organizasyonlar ancak bu kaotik ortamda kendileri için ekstra çaba göstermeye hazır, çözüm odaklı bireylerin varlığıyla güçlenerek yoluna devam edebilmektedir. Kurumsal işletmelerde tüm yapılanmanın ve buna bağlı olarak davranışların tesadüfi seçimlere bırakılmaksızın çok daha planlı olduğu düşünüldüğünde çalışanların da belirsizlik durumundan sıyrılmaları ve çok daha rahat şekilde ÖVD sergilemeleri beklenmektedir.

Bu çalışmada da araştırma öncesi beklentiye uygun olarak kurumsallaşma düzeyinin sergilenecek ÖVD üzerinde anlamlı ve pozitif etkisinin olduğu ortaya koyulmuştur. Bu durum kurumsallaşma düzeyinin diğer bir ifadeyle formal yapı, kurallar, politikalar ve prosedürlerin davranışlar ve karar verme üzerindeki etkisini göstermektedir. Kurumsallaşan örgüt yapılarının daha belirgin, açık, şeffaf kurallar, politikalar ve rutinlere sahip olduğu görülmektedir (Naqshbandi ve Kaur, 2011). Ancak, literatürde yetki devri, formalleşme, hiyerarşik yapı, kontrol alanı gibi pek çok kavramla ilişkilendirilen örgüt yapısının ÖVD ile ilişkisinin etkisine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Rostami ve Piri (2014) örgütlerde formalleşme arttıkça sergilenen ÖVD'nın da artacağını öne sürerken, Podsakoff vd. (2000) örgütün formalleşmesinin ÖVD üzerinde bir etkisi olmadığını belirtmektedir. Diğer yandan Juillerat (2010) ise kural, politika ve prosedürlerin çalışanlara yetki devri, karar verme ve inisiyatif kullanma hakkı tanıdığında zorlayıcı bir strateji olmaktan çok örgüt gelişimine katkıda bulunacağını aktarmaktadır. Bunun sonucunda ise organizasyon üyeleri arasında yardım temeline dayanan davranışların özendirilmesi ve yardımlaşmanın hâkim kılındığı bir örgüt ikliminin yaratılmasının kolay olacağı söylenebilmektedir.

Kurumsallaşma içinde barındırdığı dinamikler sayesinde organizasyonun buz dağının görünen yüzünü oluşturmakta ve çalışanlar için belirlilik yaratmaktadır. Araştırmalar belirsizliğin çalışan davranışlarını olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır (Sverke ve Hellgren, 2002; Cheng ve Chan, 2008). Aynı zamanda araştırmalar algılanan örgüt formalitesinin belirsizlikten kaçınma eğilimi yüksek olan ülkelerde ÖVD'nın sergilenme ihtimalini artırdığını ve belirli kural ve işleyişin yardımseverlik temeline dayanan davranışların ortaya konmasının tetikleyicisi olduğunu belirtmektedirler (Fischer vd., 2017). Yine ülkemizin de içinde olduğu araştırmalar kültürel yapımızın belirsizlikten kaçınma eğiliminin yüksek olduğunu ve yapılan işler ile prosedürler hakkında daha fazla bilgi alma ihtiyacı içinde olduğumuzu göstermektedir (Hofstede, 1983: 83). Bu çalışma da kurumsallaşma düzeyinin sergilenen ÖVD üzerindeki etkisini ortaya koyarak literatürle uyumlu sonuçlar vermektedir. Bu çalışmanın analizlerine göre kurumsallaşma düzeyi algısı ile ÖVD arasında bir ilişki bulunmakta ve kurumsallaşma düzeyi algısı ÖVD'nı etkilemektedir

Çalışanların maddi ve manevi beklentilerinin (karara katılım, yetki-sorumluluğun uzmanlık esasına göre yapılması, açık iletişim şansı) örgüt tarafından karşılanabiliyor olması örgütle ilgili olumlu algılarına katkıda bulunmakta ve resmi rol tanımlarının ötesinde ekstra davranışları sergileme eğilimlerini artırmaktadır. Bu durum sosyal mübadele teorisinin savunduğu gibi karşılıklı beklentileri tatmin olan iki tarafın alışverişte bulunduğu tezine de uymaktadır.

Bu araştırma nicel araştırma yöntemi ile yürütülmüştür. Araştırmanın neden ve nasıl sorularını cevaplayarak daha derinlemesine sonuçlar verebilmesi için bundan sonraki çalışmalarda nitel yöntemler de kullanılabilir. Araştırmanın Trabzon ilinde yapılmış olması sonuçların genellenebilmesine olanak tanımamaktadır. Bu sebeple, farklı coğrafi bölgelerde farklı özellikler gösteren konaklama işletmelerinde araştırma yapılması faydalı olabilir. Ayrıca, araştırmanın konaklama işletmeleri üzerinde gerçekleştirilmesi de bir kısıt olarak ifade edilebilir. Çalışanların ÖVD sergilemesi sektör ayırt etmeksizin tüm örgütler için önemli bir husustur. Bu nedenle araştırmanın farklı sektörlere uygulanması organizasyon etkinliği açısından önemli ipuçları sunabilecektir. Şüphesiz ki kurumsal olan ve olmayan her örgütün kendine ait bir kültürü olmaktadır. Araştırmaya örgüt kültürü modelleri katılarak yeniden dizayn edilebilir. Son olarak, ÖVD'nın önemli yordayıcılarından biri olan örgütsel adalet kavramının modele dâhil edilmesiyle konunun araştırılması kurumsallaşma, örgütsel adalet ve ÖVD ilişkisinin ortaya konması bakımından faydalı olabilir.

Kaynakça

Akbulut, Y. (2010). *Sosyal Bilimlerde SPSS Uygulamaları*, 1. Baskı, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.

Akova, O., Tanrıverdi, H. ve Kahraman, O. C. (2015). "Otel İşletmelerinde İşgören Devir Hızına Etki Eden Risk Faktörlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma". *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 6(12): 87-107.

Alkış, H. ve Temizkan, V. (2010). "İşletmelerin Kurumsallaşma Düzeylerinin Belirlenmesi: (Haddehaneler) Karabük Demir-Çelik Sektörü Örneği". *Ekonomik Yaklasim*, 21(76): 73-92.

Ambrose, M. L. ve Schminke, M. (2003). "Organization Structure as a Moderator of the Relationship Between Procedural Justice, Interactional Justice, Perceived Organizational Support, and Supervisory Trust". *Journal of Applied Psychology*, 88(2): 295-305.

Anderson, J. C. ve Gerbing, D. W. (1984). "The Effect of Sampling Error on Convergence, Improper Solutions, and Goodness-of-Fit Indices for Maximum Likelihood Confirmatory Factor Analysis". *Psychometrika*, 49(2): 155-173.

Apaydın, F. (2008). "Kurumsallaşmanın Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Performansına Etkileri". *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7): 121-145.

Aslantaş, C. ve Pekdemir, İ. (2007). "Dönüşümcü Liderlik, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve Örgütsel Adalet Arasındaki İlişkileri Belirlemeye Yönelik Görgül Bir Araştırma". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *7*(1): 261-266.

Barksdale, K. ve Werner, J. M. (2001). "Managerial Ratings of In-Role Behaviors, Organizational Citizenship Behaviors, and Overall Performance: Testing Different Models of Their Relationship". *Journal of Business Research*, 51(2): 145-155.

Barley, S. R. ve Tolbert, P. S. (1997). "Institutionalization and Structuration: Studying the Links Between Action and Institution". *Organization Studies*, 18(1): 93-117.

Bilir, P. ve Ay, Ü. (2007). "Türk Spor Yönetiminde Yönetime Katılma ve Çalışan Tutumlarını Gözleme Ölçeği", *Spormetre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 4: 143-149.

Brief, A. P. ve Motowidlo, S. J. (1986). "Prosocial Organizational Behaviors". *Academy of Management Review*, 11(4): 710-725.

Buil, I., Martínez, E. ve Matute, J. (2016). "From Internal Brand Management to Organizational Citizenship Behaviours: Evidence from Frontline Employees in the Hotel Industry". *Tourism Management*, 57: 256-271.

Buluç, B. (2008). "Ortaöğretim Okullarında Örgütsel Sağlık ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışları Arasındaki İlişki". *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(4): 571-602.

Cheng, G. ve Chan, D. (2008). "Who Suffers More from Job Insecurity? A Meta Analytic Review". *Applied Psychology*, 57(2): 272-303.

Cropanzano, R. ve Mitchell, M. S. (2005). "Social Exchange Theory: An Interdisciplinary Review". *Journal of Management*, 31(6): 874-900.

Çakınberk, A., Derin, N. ve Gün, G. (2011). "Otel İşletmelerinde İnsan Kaynakları Açısından İşgören Devir Hızının Analizi: Kapadokya Bölgesi Örneği". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(36): 252-272.

Çetinkaya, M. ve Çimenci, S. (2014). "Örgütsel Adalet Algısının Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerindeki Etkisi ve Örgütsel Özdeşleşmenin Aracılık Rolü: Yapısal Eşitlik Modeli Çalışması". *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 12(23): 237-278.

Doğan, S. ve Demiral, Ö. (2009). "Örgütsel Bağlılığın Sağlanmasında Personel Güçlendirme ve Psikolojik Sözleşmenin Etkisine İlişkin Bir Araştırma". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (32): 47-80.

Duyan, V. ve Gelbal, S. (2008). "Sosyal Sorun Çözme Envanteri'nin Türkçeye Uyarlama Çalışması". *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 19(1), 7-28.

Fischer, R., Ferreira, M. C., Meurs, N. V., Gok, K., Jiang, D., Fontaine, J. vd. (2017). "Does Organizational Formalization Facilitate Voice and Helping Organizational Citizenship Behaviors? It Depends on (National) Uncertainty Norms". *Journal of International Business Studies,* 50(1): 125-134.

Fleck, D. (2007). "Institutionalization and Organizational Long-Term Success". *BAR-Brazilian Administration Review,* 4(2): 64-80.

George, J. M. ve Brief, A. P. (1992). "Feeling Good-Doing Good: A Conceptual Analysis of the Mood at Work-Organizational Spontaneity Relationship". *Psychological Bulletin, 112*(2): 310-329.

Güney, S. (2001). *Yönetim ve Organizasyon*, 1. Basım, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Halis, M. ve Ay, D. A. (2017). "Kurumsallaşma Düzeyinin Örgütsel Sessizlik Üzerine Etkisi: Bir Araştırma". *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 18(2): 43-62.

Hofstede, G. (1983). "The Cultural Relativity of Organizational Practices and Theories". *Journal of International Business Studies,* 14(2): 75-89.

İraz, R. ve Özer, E. (2014). "Konya'daki Aile İşletmelerinin Kurumsallaşmasında Bilgi Teknolojilerinin Önemi". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Dr. Mehmet YILDIZ Özel Sayısı,*171-178.

James, L. R. ve Jones, A. P. (1976). "Organizational Structure: A Review of Structural Dimensions and Their Conceptual Relationships With Individual Attitudes and Behavior". *Organizational Behavior and Human Performance,* 16(1): 74-113.

Juillerat, T. (2010). "Firends Not Foes?: Work Design and Formalization in the Modern Work Context", *Journal of Organizational Behavior,* 31(2-3): 216-236.

Karavardar, G. (2011). "Aile İşletmelerinde Kurumsallaşma Yetki Devri ve Belirsizliğe Tolerans". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1): 157-179.

Kayış, A. (2016). "Güvenirlik Analizi". Ş. Kalaycı (Ed.), SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri, 7. Basım içinde (ss. 404-409), Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

Kim, B. P., Murrmann, S. K. ve Lee, G. (2009). "Moderating Effects of Gender and Organizational Level Between Role Stress and Job Satisfaction Among Hotel Employees". *International Journal of Hospitality Management,* 28(4): 612-619.

Koçel, T. (2013). *İşletme Yöneticiliği*, 13. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.

Kumlu, T. ve Nergiz, H. G. (2018). "Otel İşletmesi Çalışanlarının Pozitif Psikolojik Sermaye Düzeyleri ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışları Arasındaki İlişki". *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* (3): 1-13.

Kutaniş, R. Ö. ve Bayraktaroğlu, S. (2002). "Karayolu Turizm Taşımacılığında İş Tatmini Unsurları: Bir uygulama". In *Akdeniz University First Tourism Congress of Mediterranean Countries,* Antalya, 604-618.

LePine, J. A., Erez, A. ve Johnson, D. E. (2002). "The Nature and Dimensionality of Organizational Citizenship Behavior: A Critical Review and Meta-Analysis". *Journal of Applied Psychology,* 87(1): 52-65.

Luecke, R. (2007). *İş Dünyasında İletişim*. (Çev. Ümit Şensoy), 1. Baskı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Lunenburg, F. (2011). "Decision Making in Organizations". *International Journal of Management Business and Administration,* 15(1): 1-9.

Masterson, S. S., Lewis, K., Goldman, B. M. ve Taylor, M. S. (2000). "Integrating Justice and Social Exchange: The Differing Effects of Fair Procedures and Treatment on Work Relationships". *Academy of Management Journal, 43*(4): 738-748.

Meydan, C. H. ve Şeşen, H. (2015). *Yapısal Eşitlik Modellemesi AMOS Uygulamaları*, 2. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.

Meyer, J. W. ve Rowan, B. (1977). "Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony". *American Journal of Sociology*, 83(2): 340-363.

Motowidlo, S. J. (2000). "Some Basic Issues Related to Contextual Performance and Organizational Citizenship Behavior in Human Resource Management". *Human Resource Management Review*, 10(1), 115-126.

Naqshbandi, D. M. ve Kaur, S. (2011). "A Study of Organizational Citizenship Behaviours, Organizational Structures and Open Innovation". *International Journal of Business and Social Science*, 2(6): 182-193.

Organ, D. W. (1997). "Organizational Citizenship Behavior: It's Construct Clean-up Time". *Human Performance*, 10(2): 85-97.

Organ, D. W. ve Lingl, A. (1995). "Personality, Satisfaction, and Organizational Citizenship Behavior". *The Journal of Social Psychology*, 135(3): 339-350.

Organ, D. W. ve Moorman, R. H. (1993). "Fairness and Organizational Citizenship Behavior: What Are The Connections?". *Social Justice Research*, 6(1): 5-18.

Özkaya, M. O. ve Şengül, C. M. (2006). "Aile Şirketlerinde Kurumsallaşma ve İkinci Kuşağın "Kurumsallaşma" Konusuna Bakış Açısı". *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1): 109-126.

Özkoç, A. G., Kendir, H. ve Özçelik, H. (2015) "Konaklama İşletmeleri Yöneticilerinin Örgütsel Çöküşe İlişkin Sektörel Değerlendirmeleri: Antalya İlinde Bir Araştırma". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(3): 377-396.

Özler, H., Özler, D. E. ve Gümüştekin, G. E. (2007). "Aile İşletmelerinde Nepotizmin Gelişim Evreleri ve Kurumsallaşma". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(17): 437-450.

Podsakoff, N. P., Whiting, S. W., Podsakoff, P. M. ve Blume, B. D. (2009). "Individual- and Organizational-Level Consequences of Organizational Citizenship Behaviors: A Meta-Analysis". *Journal of Applied Psychology*, 94(1), 122-141.

Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Moorman, R. H. ve Fetter, R. (1990). "Transformational Leader Behaviors and Their Effects on Followers' Trust in Leader, Satisfaction, and Organizational Citizenship Behaviors". *The Leadership Quarterly*, 1(2), 107-142.

Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Paine, J. B. ve Bachrach, D. G. (2000). "Organizational Citizenship Behaviors: A Critical Review of The Theoretical and Empirical Literature and Suggestions for Future Research". *Journal of Management*, 26(3): 513-563.

Polat, S. ve Celep, C. (2008). "Ortaöğretim Öğretmenlerinin Örgütsel Adalet, Örgütsel Güven, Örgütsel Vatandaşlık Davranışlarına İlişkin Algıları". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, (54): 307-331.

Rostami, L. ve Piri, M. (2014). "On The Relationship Between Organizational Structure and Organizational Citizenship Behaviors Among the Staff of Educational Ministry of Urmia", *International Research Journal of Applied and Basic Sciences*, 8(5): 634-637.

Rousseau, D. M. (1990). "New Hire Perceptions of Their Own and Their Employer's Obligations: A Study of Psychological Contracts". *Journal of Organizational Behavior*, 11(5): 389-400.

Schnake, M., Dumler, M. P. ve Cochran, D. S. (1993). "The Relationship Between "Traditional" Leadership, "Super" Leadership, and Organizational Citizenship Behavior". *Group & Organization Management*, 18(3): 352-365.

Selznick, P. (1996). "Institutionalism "Old" and "New"". *Administrative Science Quarterly*, 41(2): 270-277.

Settoon, R. P., Bennett, N. ve Liden, R. C. (1996). "Social Exchange in Organizations: Perceived Organizational Support, Leader–Member Exchange, and Employee Reciprocity". *Journal of Applied Psychology*, 81(3): 219-227.

Smith, C. A., Organ, D. W. ve Near, J. P. (1983). "Organizational Citizenship Behavior: Its Nature and Antecedents". *Journal of Applied Psychology*, 68(4): 653-663.

Sökmen, A. ve Boylu, Y. (2011). "Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Cinsiyete Göre Farklılık Gösterir Mi? Otel İşletmeleri Açısından Bir Değerlendirme". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *10*(1):147-163.

Sverke, M. ve Hellgren, J. (2002). "The Nature of Job Insecurity: Understanding Employment Uncertainty on The Brink of A New Millennium", *Applied Psychology*, 51(1): 23-42.

Şahman, İ., Tengilimoğlu, D. ve Işık, O. (2008). "Özel Hastanelerde Yönetimin Profesyonelleşmesinin, Kurumsallaşma Süreci Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Alan Çalışması". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2): 1-23.

Tecimen, M. ve Öztürk, A. (2017). "Örgüt Kültürünün Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerindeki Etkilerini Belirlemeye Yönelik Görgül Bir Araştırma". *Social Sciences Studies Journal*, 3(11): 1567-1577.

Tella, A., Ayeni, C. O. ve Popoola, S. O. (2007). "Work Motivation, Job Satisfaction, and Organisational Commitment of Library Personnel in Academic and Research Libraries in Oyo State, Nigeria". *Library philosophy and practice*, *9*(2): 1-16.

Turnipseed, D. L. ve Rassuli, A. (2005). "Performance Perceptions of Organizational Citizenship Behaviours at Work: a Bi-Level Study Among Managers and Employees". *British Journal of Management*, 16(3): 231-244.

Van Dyne, L. ve LePine, J. A. (1998). "Helping and Voice Extra-Role Behaviors: Evidence of Construct and Predictive Validity". *Academy of Management Journal*, 41(1): 108-119.

Wong, A., Tjosvold, D. ve Liu, C. (2009). "Cross-Functional Team Organizational Citizenship Behavior in China: Shared Vision and Goal Interdependence Among Departments1". *Journal of Applied Social Psychology*, 39(12): 2879-2909.

Yazıcıoğlu, İ. ve Koç, H. (2009). "Aile İşletmelerinin Kurumsallaşma Düzeylerinin Belirlenmesine Yönelik Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (21): 497-507.

Yeşiltaş, M. ve Keleş, Y. (2010). "Otel İşletmesi İşgörenlerinin Örgütsel Vatandaşlık Davranışlarının Demografik Özelliklerine Göre Karşılaştırılması". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (36): 113-132.

TÜRKİYE'DEKİ ÜNİVERSİTELERİN GİRİŞİMCİ VE YENİLİKÇİ DURUMLARININ İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF THE UNIVERSITY OF ENTREPRENEURIAL AND INNOVATIVE SITUATION IN TURKEY

Nizamettin ÖZTÜRKÇÜ
Öğr. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi
Nedim YILDIZ
Öğr. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

ÖZET

Değişen ve hızla gelişen Dünya'da üniversiteler de payını almıştır. Üniversiteler değişen dünya ile birlikte büyük bir değişim süreci içerisine girmişlerdir. Tarihsel süreç içinde üniversiteler bilim odaklı birinci kuşak üniversitelerden eğitim ve araştırma odaklı ikinci kuşak üniversitelere, son dönemde de girişimci ve toplumla bütünleşen üçüncü kuşak (3K) üniversitelere doğru dönüşüm yaşamaktadır. Bu dönüşümü başarılı bir şekilde gerçekleştirmek için üniversiteler endüstri ile işbirliği yapmak, toplumla iç içe olmak, en iyi akademisyen kadrosunu kurmak ve en iyi öğrencileri almak durumundadırlar. Bu ortamda öne çıkan üniversite, eğitim ve araştırmada dinamik olan ve bilgi pazarında etkin olan üniversitedir. Bilgi pazarında etkin olmak için üniversite bilginin pazarlanmasına önem vermek ve teknoloji tabanlı firmalar ve yeni kurulan firmalarla işbirliği içinde olmak durumundadır (Çiftçi,2010). Girişimci üniversite, üniversitede üretilen bilginin ticarileşmesinden teknoloji transferine; üniversite ve sanayi arasındaki ilişkilerin yakın temas haline gelmesinden üniversitenin yerel ve bölgesel eksende sosyal, ekonomik, kültürel gelişime destek olmasına yönelik baskılara ve üniversitenin uluslararasılaşmasına kadar birçok farklı perspektiften tartışma konusu edilmektedir.

2012 yılında Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) üniversitelerin girişimcilik ve yenilikçilik faaliyetlerine teşvik edilmesi, sanayicilerle işbirliklerinin arttırılması ve ekonomik ve sosyal faydaya dönüşen nitelikli bilgilerin üretilmesi amacıyla Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksini ilk defa yayımlamıştır. Endeks kapsamında Türkiye'de bulunan 50 ve üzeri öğretim üyesi olan üniversiteleri dâhil eden TÜBİTAK ilk 50 üniversitenin sıralamasını kamuoyuna sunmuştur. Bu çalışmada amaç 2013-2018 yıllarına ait TÜBİTAK'ın Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi verileri kullanılarak Türkiye'de bulunan girişimci ve yenilikçi ilk 50 üniversitenin durumlarının incelenip, performanslarının karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmesidir. Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi 5 boyuttan oluşmaktadır. Bunlar; Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Yetkinliği, Fikri Mülkiyet Hakkı, İşbirliği ve Etkileşim, Girişimcilik ve Yenilikçilik Kültürü, Ekonomik Katkı ve Ticarileşme boyutlarıdır. Endeks, üniversiteleri girişimcilik ve yenilikçilik performanslarına göre sıralayarak, üniversiteler arası girişimcilik ve yenilikçilik odaklı rekabetin artmasına ve girişimcilik ekosisteminin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Türkiye'deki girişimci üniversitelerin ticari potansiyeli olan bilim üretmelerinin ülkenin ekonomik kalkınmasında etkin ve yol gösterici bir rol üstlenmesi açısından önemi büyük olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, Girişimci Üniversiteler, Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi

1.GİRİŞ

Girişimcilik kavramı ve uygulamalarının, bilgi toplumunun ve içinde yaşadığımız küreselleşme çağının getirdiği büyük değişimin yansımalarından biri olduğu konusunda hiç şüphe yoktur. Devlet kuruluşlarında ya da özel sektörde iş bulup çalışabilme olanakları gittikçe zorlaşmakta ve insanların kendi girişimlerini gerçekleştirmeleri yönündeki eğitimler tüm ülkelerde ivme kazanmaktadır (Odabaşı, 2006).

Joseph Schumpeter'e göre girişimci, toplumsal değişimi sağlamak amacıyla yeni ürün, yeni süreç, yeni pazarlar, yeni hammadde ve yarı mamul kaynakları bulan, yeni bir organizasyon yapısı oluşturma çabasında bulunan kişidir. Girişimcinin yerine getirdiği bazı fonksiyonlara ilişkin bilgiler Schumpeter tarafından aşağıdaki biçimde sıralanmaktadır (Eyüboğlu, 2003);

- Girişimci, yeni ürünleri bulur ve bu ürünleri geliştirir.
- Girişimci, yeni süreçleri geliştirir veya geliştirilmesinde yardımcı olur.
- Girişimci, yeni ihracat pazarları bulur veya mevcut pazarları genişletir.
- Girişimci yeni bir organizasyon yapısı oluşturur.

Türkiye, yükseköğretime yönelik kaynaklarının büyük bir kısmını yeni üniversiteler kurmaya, üniversiteler de öğretim hizmeti sunmaya ayırmakta ve bu nedenle bilimsel araştırma yapma, bilimsel yayın üretme, atıf alma, patent tescili, teknoloji üretme gibi üniversiteden beklenen işlevler geri plana atılmaktadır (Çetinsaya, 2014). Değişen ve etkisini gittikçe daha çok hissettiren küresel, ulusal ve kurumsal etkilere uyum sağlayabilecek bir üniversite yapılanması yönünde değişim kaçınılmaz görünmektedir. İçinde yasadığımız bilgi çağının gerekleri arasındaki etkin, verimli, rekabetçi, üstün performansa odaklanmış ve tüm etkilere karşılık verebilme yeteneğinde olan "girişimci üniversite" olgusu, stratejik bir değişimi ve dönüşümü gerektirmektedir (Odabaşı, 2006).

Girişimci üniversite genel bir ifade ile hem eğitim ve öğretim hem de araştırmacılığı ve girişimciliği teşvik eden üniversitedir (Etzkowitz vd., 2000). Girişimci üniversite bilimin piyasa için ve piyasa koşulları uyarınca yapıldığı, yapısal açıdan diğer üniversite modellerine (Geleneksel/Klasik/Ortaçağ Avrupa ve Humboldt) göre daha esnek ve yatay bir örgütlenmenin gerçekleştiği, üniversite-sanayi devlet ilişkilerinin daha iç içe olduğu, küreselleşme ve uluslararasılaşmanın daha fazla önemsendiği, finans kaynaklarının çeşitlendiği ya da finans kaynağı olarak kamuya bağımlılığın azaldığı, üniversite yönetimine iş dünyası ve kamu alanından daha fazla paydaşın dahil olduğu ve girişimciliğin öğretimin önemsendiği bir model olarak ortaya çıkmıştır (Özdemir vd., 2019).

Girişimci üniversite mali kaynaklarının bir kısmını kendi üretmektedir. Bunu da çoğunlukla ticarileşme ve sermayeye dönüşme potansiyeli olan bilgi ve teknoloji üreterek gerçekleştirmektedir. Bu noktada girişimci üniversitede üniversite-devlet-sanayi ilişkileri farklı bir örüntüye sahip olmaktadır (OECD, 2012). Üçlü sarmal model olarak ifade edilen bu örüntüde üniversite farklı roller üstlenebilmektedir. Örneğin üniversite liderliğinde bir örüntüde, girişimci üniversiteler bölgesel gelişmenin başlatıcısı konumundadır. Devlet liderliğindeki bir üçlü sarmalda girişimci üniversiteler mevcut sanayinin güçlendirilmesi ve devlet iradesinde yeni sanayileşmenin sağlanması sürecine yardımcı olmaktadır. Sanayi odaklı bir sarmalda ise girişimci üniversitelerden ürün ve süreçlerin geliştirilmesinde sanayi ile işbirliği yapmaları beklenmektedir (Etzkowitz ve Zhou, 2008; Özdemir vd., 2019).

Ülkemizde girişimcilik faaliyetlerinin artmasına yardımcı olunması amacıyla Türkiye'de üniversiteler için TÜBİTAK ilk endeks değerini 2012 yılında yayınlamıştır. Bu endeks Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu'nun 23. toplantısında alınan "Üniversitede yenilikçiliğin ve girişimciliğin tetiklenmesi amacıyla politika araçlarının geliştirilmesi" kararı kapsamında oluşturulmuş ve endekse "Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi" adı verilmiştir.

2. TÜRKİYE GİRİŞİMCİ VE YENİLİKÇİ ÜNİVERSİTE ENDEKSİ

Türkiye Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi 2012 yılından bugüne kadar yıllık olarak TÜBİTAK tarafından yayınlanmaktadır. Endeks içerisinde 5 boyut bulunmaktadır. Endeks yardımıyla hem üniversitelerin bilimsel etkinlikleri hem de sanayi ve diğer işbirlikleri bir arada ele alınabilmektedir. Bu endeks ülkemizde, üniversitelerin yenilikçilik ve girişimcilik kavramları üzerindeki başarısını ve yeni hedefler belirlemesini sağlayan ilk ve tek sonuçları yansıtmaktadır. Bu çalışmada Girişimcilik kavramı etrafında toparlanarak üniversitelerin sıralamalarının yapılması üniversitelere geleceğe dönük planlamalarında yol gösterici olmaktadır. Endeks ile ülkemizin en girişimci ve yenilikçi 50 üniversitesi sıralanmaktadır.

Tablo 1: Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksinin Boyutları

No	Boyutlar	Göstergeler
1	Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Yetkinliği (% 20)	Atıf sayısı, Ar-Ge ve yenilik destek programlarından alınan proje sayısı, Ar-Ge ve yenilik destek programlarından alınan fon tutarı, Ulusal ve uluslararası bilim ödülü sayısı, Doktoralı mezun sayısı
2	Fikri Mülkiyet Havuzu (% 15)	Patent başvuru sayısı, Patent belge sayısı, Faydalı model/endüstriyel tasarım belge sayısı, Uluslararası patent başvuru sayısı
3	İşbirliği ve Etkileşim (% 25)	Üniversite-sanayi işbirliğinde yapılan Ar-Ge ve yenilik projeleri sayısı, Üniversite-sanayi işbirliğinde yapılan Ar-Ge ve yenilik projelerinden alınan fon tutarı, Uluslararası işbirliği ile yapılan Ar-Ge ve yenilik proje sayısı, Uluslararası Ar-Ge ve yenilik işbirliklerinden elde edilen fon tutarı, Dolaşımdaki öğretim elemanı/öğrenci sayısı
4	Girişimcilik ve Yenilikçilik Kültürü (% 15)	Lisans ve lisansüstü seviyesinde girişimcilik, teknoloji yönetimi ve inovasyon yönetimi ders sayısı, Teknoloji Transfer Ofisi, teknopark, kuluçka merkezleri ve TEKMER'lerin, yönetiminde çalışan tam zaman kişi sayısı, Teknoloji Transfer Ofisi yapılanmasının varlığı, Üniversite dışına yönelik düzenlenen girişimcilik, teknoloji yönetimi ve inovasyon yönetimi eğitimi/sertifika programı sayısı
5	Ekonomik Katkı ve Ticarileşme (%25)	Akademisyenlerin teknoparklarda, kuluçka merkezlerinde, TEKMER'lerde ortak veya sahip olduğu faal firma sayısı. Üniversite öğrencilerinin ya da son beş yıl içinde mezun olanların teknoparklarda, kuluçka merkezlerinde, TEKMER'lerde ortak veya sahip olduğu faal firma sayısı, Akademisyenlerin teknoparklarda, kuluçka merkezlerinde, TEKMER'lerde, ortak veya sahip olduğu firmalarda istihdam edilen kişi sayısı, Lisanslanan patent/faydalı model/endüstriyel tasarım sayısı

Endeks, üniversiteleri girişimcilik ve yenilikçilik performanslarına göre sıralayarak, üniversiteler arası girişimcilik ve yenilikçilik odaklı rekabetin artmasına ve girişimcilik ekosisteminin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Tablo 1'de endeks ile üniversiteler, bilimsel ve teknolojik araştırma yetkinliği, fikri mülkiyet havuzu, işbirliği ve etkileşim, girişimcilik ve yenilikçilik kültürü ile ekonomik katkı ve ticarileşme boyutları altında 23 göstergeye göre sıralanmaktadır. Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi ile üniversitelerde girişimcilik ve yenilikçilik faaliyetlerinin teşvik edilmesi amaçlanmaktadır.

3.TÜRKİYE'DEKİ ÜNİVERSİTELERİN GİRİŞİMCİ VE YENİLİKÇİ DURUMLARININ İNCELENMESİ

Tablo 2'de 2018 yılında Girişimcilik ve Yenilikçilik Endeks Puan ve Sıralamaları (İlk 10) gösterilmektedir. Ortadoğu Teknik Üniversitesi 93,16 puanla birinci sırada yer almaktadır.

Tablo 2: 2018 Girişimcilik ve Yenilikçilik Endeks Puan ve Sıralamaları (İlk 10)

Üniversiteler	Bil. ve Tek. Araştırma Yetkinliği	Fikri Mülkiyet Havuzu	İşbirliği ve Etkileşim	Ekonomik Katkı ve Ticarileşme	Toplam Puan
Orta Doğu Teknik	23,63	16,24	28,54	24,75	93,16
İstanbul Teknik	21,93	15,89	27,59	24,75	90,16
Sabancı	18,08	15,16	27,90	24,36	85,49
İhsan Doğramacı Bilkent	21,30	14,02	26,05	23,05	84,42
Boğaziçi	20,55	15,46	28,06	19,26	83,33
Yıldız Tenik	17,18	17,54	24,10	22,58	81,40
Gebze	18,18	9,93	24,64	25,07	77,82
Hacettepe	20,18	12,51	24,44	18,80	75,93
İzmir Yüksek Teknoloji	20,99	9,30	24,93	20,42	75,64
Ege	18,37	10,29	25,00	17,00	70,66

Tablo 3'de 2018 yılında Girişimcilik ve Yenilikçilik Endeks Puan ve Sıralamaları (41-50) gösterilmektedir. İstanbul Şehir Üniversitesi 29,63 puanla sonuncu sırada yer almaktadır.

Tablo 3: 2018 Girişimcilik ve Yenilikçilik Endeks Puan ve Sıralamaları (41-50)

Üniversiteler	Bil. ve Tek. Araştırma Yetkinliği	Fikri Mülkiyet Havuzu	İşbirliği ve Etkileşim	Ekonomik Katkı ve Ticarileşme	Toplam Puan
Eskişehir Osmangazi	11,80	3,53	10,43	8,84	34,60
Hasan Kalyoncu	4,49	11,25	5,87	12,58	34,19
Niğde Ömer Halisdemir	8,41	3,71	13,69	8,33	34,14
Bahçeşehir	8,61	1,95	14,05	9,36	33,97
Acıbadem Mehmet Ali Aydınlar	6,79	3,61	17,87	4,82	33,09
Başkent	6,18	4,92	7,68	13,80	32,59
Düzce	7,06	5,46	12,54	7,17	32,23
Çanakkale Onsekiz Mart	9,56	2,67	13,03	6,88	32,15
Tekirdağ Namık Kemal	7,14	3,18	8,49	12,88	31,69
İstanbul Şehir	8,20	4,82	13,60	3,00	29,63

Tablo 4'te 2013 yılında Girişimcilik ve Yenilikçilik Endeks Puan ve Sıralamaları (İlk 5-Son 5) gösterilmektedir. Ortadoğu Teknik Üniversitesi 86 puanla birinci sırada ve İstanbul Şehir Üniversitesi 26,7 puanla 50. sırada yer almaktadır.

Tablo 4: 2013 Girişimcilik ve Yenilikçilik Üniversite Endeks Puan ve Sıralamaları (İlk 5-Son 5)

Üniversiteler	Toplam Puan	Bil. ve Tek. Araştırma Yetkinliği	Fikri Mülkiyet Havuzu	İşbirliği ve Etkileşim	Girişm. ve Yenilikçilik Kültürü	Ekonomik Katkı ve Ticarileşme
1.Orta Doğu Teknik	86,0	19,2	11,2	21,9	15,0	18,8
2.Sabancı	85,8	20,0	10,1	25,0	13,4	17,3
3.İhsan Doğramacı Bilkent	82,7	19,9	9,6	23,3	11,9	18,0
4.Boğaziçi	76,3	20,0	7,3	22,8	11,1	15,1
5.İstanbul Teknik	72,5	16,2	7,7	20,9	9,2	18,5
46.Afyon Kocatepe	27,6	8,7	3,6	9,3	4,6	1,3
47.Gaziosmanpaşa	27,6	12,3	2,3	9,8	0,8	2,3
48.Başkent	26,8	7,0	0,2	4,1	4,2	11,1
49.Eskişehir Osmangazi	26,7	11,0	0,0	5,6	5,3	4,8
50.İstanbul Şehir	26,7	8,6	3,7	7,9	6,4	0,0

Tablo 5'te 2014 yılında Girişimcilik ve Yenilikçilik Endeks Puan ve Sıralamaları (İlk 5-Son 5) gösterilmektedir. Ortadoğu Teknik Üniversitesi 83,09 puanla birinci sırada ve Ondokuz Mayıs Üniversitesi 28,22 puanla 50. sırada yer almaktadır.

Tablo 5: 2014 Girişimcilik ve Yenilikçilik Üniversite Endeks Puan ve Sıralamaları (İlk 5-Son 5)

Üniversiteler	Toplam Puan	Bil. ve Tek. Araştırma Yetkinliği	Fikri Mülkiyet Havuzu	İşbirliği ve Etkileşim	Girişm. ve Yenilikçilik Kültürü	Ekonomik Katkı ve Ticarileşme
1.Orta Doğu Teknik	83,09	19,6	8,7	22,4	13,8	18,8
2.Sabancı	81,44	19,5	6,2	25,0	12,5	18,3
3.Boğaziçi	76,34	18,5	5,5	24,1	10,0	18,2
4.İhsan Doğramacı Bilkent	74,96	19,1	5,2	22,4	12,7	15,6
5.Koç	73,59	16,0	9,4	24,9	11,3	12,0
46.Fırat	29,56	8,7	1,2	4,1	9,8	5,8
47.Kadir Has	29,19	10,1	0,0	13,9	0,3	4,9
48.Pamukkale	28,84	7,3	3,5	10,0	2,4	5,6
49.Niğde	28,25	7,8	2,5	12,3	1,5	4,2
50.Ondokuz Mayıs	28,22	7,9	2,4	10,8	7,2	0,0

Tablo 6'da 2015 yılında Girişimcilik ve Yenilikçilik Endeks Puan ve Sıralamaları (İlk 5-Son 5) gösterilmektedir. Sabancı Üniversitesi 88,40 puanla birinci sırada ve Atatürk Üniversitesi 30,04 puanla 50. sırada yer almaktadır.

Tablo 6: 2015 Girişimcilik ve Yenilikçilik Üniversite Endeks Puan ve Sıralamaları (İlk 5-Son 5)

Üniversiteler	Toplam Puan	Bil. ve Tek. Araştırma Yetkinliği	Fikri Mülkiyet Havuzu	İşbirliği ve Etkileşim	Girişm. ve Yenilikçilik Kültürü	Ekonomik Katkı ve Ticarileşme
1.Sabancı	88,40	19,9	11,3	25,0	13,5	18,8
2.Orta Doğu Teknik	85,96	19,7	11,4	23,1	13,1	18,8
3.Boğaziçi	79,66	18,0	8,8	24,7	9,4	18,8
4.İhsan Doğramacı Bilkent	78,10	16,4	8,2	25,0	11,0	17,5
5.Koç	76,44	16,6	10,9	23,8	7,8	17,4
46.Gaziosmanpaşa	31,60	11,2	3,6	12,9	1,9	2,0
47.Zirve	30,92	8,6	3,8	11,1	7,5	0,0
48.İnönü	30,12	8,7	2,6	10,4	4,4	4,1
49.Eskişehir Osmangazi	30,09	8,5	1,5	8,0	4,9	7,3
50.Atatürk	30,04	10,9	0,8	6,8	7,0	4,6

Tablo 7'de 2016 yılında Girişimcilik ve Yenilikçilik Endeks Puan ve Sıralamaları (İlk 5-Son 5) gösterilmektedir. Sabancı Üniversitesi 95,03 puanla birinci sırada ve Eskişehir Osmangazi Üniversitesi 30,48 puanla 50. sırada yer almaktadır.

Tablo 7: 2016 Girişimcilik ve Yenilikçilik Üniversite Endeks Puan ve Sıralamaları (İlk 5-Son 5)

Üniversiteler	Toplam Puan	Bil. ve Tek. Araştırma Yetkinliği	Fikri Mülkiyet Havuzu	İşbirliği ve Etkileşim	Girişm. ve Yenilikçilik Kültürü	Ekonomik Katkı ve Ticarileşme
1.Sabancı	95,03	20,0	13,1	25,0	12,5	24,4
2.Orta Doğu Teknik	85,80	20,0	10,5	22,6	13,9	18,8
3.İhsan Doğramacı Bilkent	82,63	19,4	10,1	24,0	10,5	18,5
4.İstanbul Teknik	80,41	16,5	9,3	22,5	13,6	18,6
5.Boğaziçi	80,11	18,0	10,2	24,1	11,1	16,7
46.Dumlupınar	31,17	9,7	2,1	5,7	2,9	10,8
47.Türk Hava Kurumu	31,12	5,1	0,0	8,5	0,0	17,5
48.Atatürk	30,98	11,5	0,6	5,4	10,8	2,7
49.Başkent	30,78	6,2	3,2	5,5	5,9	9,9
50.EskişehirOsmangazi	30,48	8,8	2,7	6,8	5,4	6,8

Tablo 8'da 2017 yılında Girişimcilik ve Yenilikçilik Endeks Puan ve Sıralamaları (İlk 5-Son 5) gösterilmektedir. Sabancı Üniversitesi 90,97 puanla birinci sırada ve Marmara Üniversitesi 30,44 puanla 50. sırada yer almaktadır.

Tablo 8: 2017 Girişimcilik ve Yenilikçilik Üniversite Endeks Puan ve Sıralamaları (İlk 5-Son 5)

Üniversiteler	Toplam Puan	Bil. ve Tek. Araştırma Yetkinliği	Fikri Mülkiyet Havuzu	İşbirliği ve Etkileşim	Girişm. ve Yenilikçilik Kültürü	Ekonomik Katkı ve Ticarileşme
1.Sabancı	90,97	19,6	15,0	25,0	12,7	18,8
2.Orta Doğu Teknik	87,31	19,8	10,9	25,0	12,8	18,8
3.Gebze Teknik	85,18	18,5	9,8	20,6	11,4	25,0
4.İstanbul Teknik	82,38	15,9	9,9	24,2	13,6	18,8
5.Boğaziçi	82,16	18,0	10,7	24,9	10,7	17,9
46.Gaziosmanpaşa	33,17	7,5	2,3	11,4	7,4	4,5
47.Türk Hava Kurumu	32,54	5,0	0,5	11,8	3,6	11,6
48.Namık Kemal	32,27	6,5	5,1	7,3	2,6	10,9
49.Fırat	31,44	6,4	3,0	7,1	10,5	4,5
50.Marmara	30,44	7,0	2,0	12,1	6,7	2,7

4.SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada son yıllarda büyük ilgi çeken Girişimcilik kavramının üniversiteler bakımından ele alınmasını sağlayan Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi verileri incelenmiştir. TÜBİTAK tarafından ilgili endeksin ilk 50 sırasında yer alan üniversite isimleri yayınlanmaktadır. TÜBİTAK endeksi oluşturmak için endeksi içeren 5 boyuta verdiği ağırlıklandırma yardımıyla toplam puan hesaplamaktadır.

Türk yükseköğretim sistemi son yıllarda ciddi bir niceliksel gelişime tanık olmuştur. Gerek ön lisans, lisans ve lisansüstü öğrenci sayılarında gerekse üniversite (devlet ve vakıf), fakülte, program ve öğretim üyesi (ulusal, uluslararası) bazında yaşanan niceliksel artışlar bunun en temel göstergesidir. Türkiye, yukarıda da ifade edildiği gibi, bu niceliksel gelişimi önemli ölçüde kitlesel eğitim üniversiteleri olarak ifade edilen büyük nüfuslu üniversiteleri ile gerçekleştirmiş ve bu şekilde yükseköğretime erişimde ciddi bir gelişme sağlanmıştır (Eğitim-Bir-Sen, 2017). Ancak bu gelişme üniversitelerin katma değer üreten, girişimci ve yenilikçi üniversite olabilme özelliklerine istenilen oranda katkı sağlamamıştır.

Girişimci üniversitelerin ticari potansiyeli olan bilim üretmesinin gerek ülke refahı gerekse üniversitelerin geleceği açısından oldukça önemlidir. Girişimcilik çağa ayak uydurma, çağın gereksinimleri çerçevesinde bir vizyon oluşturma ve bu doğrultuda hareket edebilme yetisi olarak değerlendirildiğinde (Aidis, 2003), girişimci bir üniversite idealine ulaşmak için öncelikle girişimcilik amacına hizmet eden vizyoner, etkili ve bağımsız bir yönetim yapısı oluşturma sürecinin işletilmesinin örgütsel düzeyde oldukça kıymetli bir husus olduğu söylenebilir. (Aidis, 2003; Özdemir vd., 2019).

Her üniversitenin kendi koşulları çerçevesinde, girişimcilik düzeyi en alttan en üst düzey uygulamalara kadar çeşitlilik ve farklılıklar gösterebilecektir. Esas olan hepsinin girişimci üniversite özelliklerini taşıyan stratejik yönelime sahip olabilmeleridir (Odabaşı,2006). Üniversitelerin girişimci olmaları için tüm programlarında planlama, zaman yönetimi, ekip çalışması, iletişim, teknoloji okuryazarlığı, bilgiye ulaşım gibi beceri ve yetkinliklerin geliştirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Aidis, R. (2003). Entrepreneurship and Economic Transition, Tinbergen Institute Disccussion Paper, Amsterdam.

Çetinsaya, G. (2014). Büyüme, kalite, uluslararasılaşma: Türkiye yükseköğretimi için bir yol haritası (1. Baskı). https://yolharitasi.yok.gov.tr/docs/YolHaritasi.pdf adresinden erişim sağlanmıştır.

Çiftçi, M. (2006). Girişimci Üniversite Ve Üçüncü Kuşak Üniversiteler, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Sayı:27.

Etzkowitz, H., & Zhou, C. (2008). Introduction To Special İssue, Building The Entrepreneurial University: A Global Perspective. Science And Public Policy, *35*(9), 627-635.

Etzkowıtz, H, A. Webster, C. Gebhardt ve B. Terra; (2000), "The Future of the University and the University of the Future: Evolution of Ivory Tower to Entrepreneurial Paradigm", Research Policy, S:29, s.314.

Etzkowitz, H., & Zhou, C. (2008). Introduction To Special İssue, Building The Entrepreneurial University: A Global Perspective. Science And Public Policy, *35*(9), 627-635.

Eyüboğlu, D. (2003). Girişimciliğin Geliştirilmesi. Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi.

https://www.tubitak.gov.tr/sites/default/files/gyue_2013_bilgi_notu.pdf Erişim Tarihi: 10.02.2020

https://www.tubitak.gov.tr/sites/default/files/gyue_gosterge_seti_1.pdf Erişim Tarihi: 10.02.2020

https://www.tubitak.gov.tr/sites/default/files/289/gyue_ilk50.pdf Erişim Tarihi: 10.02.2020

https://www.tubitak.gov.tr/sites/default/files/2013_gyue.pdf Erişim Tarihi: 10.02.2020

https://www.tubitak.gov.tr/sites/default/files/1095/2017_gyue_siralama.pdf Erişim Tarihi: 10.02.2020

http://www.ktu.edu.tr/dosyalar/yonetim_d0f26.pdf Erişim Tarihi: 10.02.2020

http://www.ktu.edu.tr/dosyalar/yonetim_82611.pdf Erişim Tarihi: 10.02.2020

http://www.ktu.edu.tr/dosyalar/yonetim_480c7.pdf Erişim Tarihi: 10.02.2020

Odabaşı, Y.(2006). "Değişimin ve Dönüşümün Aracı Olarak Girişimci Üniversite", Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, s. 87-104.

Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD] (2012). A Guiding Framework For Entrepreneurial Universities.

https://www.oecd.org/site/cfecpr/ECOECD%20Entrepreneurial%20Universities%20Framework.pdf adresinden erişim sağlanmıştır.

Özdemir, S., Boyacı, A., Kılınç, A. Ç. ve Koşar, S. (2019). Türk Yükseköğretim Sistemi Bağlamında Girişimci Üniversite Modelinin İncelenmesi: Nitel Bir Araştırma. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, *39*(2), 989-1027.

TÜRKİYE ÜNİVERSİTE MEMNUNİYET ARAŞTIRMA SONUÇLARI ÜZERİNDEN BURSA ULUDAĞ VE MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

COMPARISON OF BURSA ULUDAĞ AND MUĞLA SITKI KOÇMAN UNIVERSITIES ON TURKISH UNIVERSITY SATISFACTION SURVEY RESULTS

Nizamettin ÖZTÜRKÇÜ
Öğr. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi
Nedim YILDIZ
Öğr. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

ÖZET

Üniversitelerimizi sadece ürettikleri akademik çalışmalarla değerlendirmek yerine, hizmet verdikleri öğrencilerin hayatlarında bıraktıkları izlere ve katkılara da bakmak gereklidir. Türkiye Yüksek Öğretim Kurumlarının öğrencilerinin ihtiyaçlarına ve gelişimine ne düzeyde cevap verebildiği üzerine araştırmalara olan ihtiyaç giderek artmaktadır. Memnuniyet göstergesi; üniversitelerin eğitim-öğretim ve araştırma işlevlerinin yanında öğrencilerin üniversite yaşamındaki bütün alanlarını kapsamakta ve yükseköğretimde kalite kavramına bütüncül bir nitelik kazandırmaktadır. Bu bağlamda üniversite öğrencilerinin memnuniyet düzeyleri üniversitenin öğrenciler için hazırladığı ortamın kalitesini gösteren ve üniversite kalitesini oranlar ve araştırma sayılarına kısıtlamayan önemli bir gösterge olarak değerlendirilmelidir.

Türkiye Üniversite Memnuniyet Araştırması [TÜMA] ilk olarak 2016 yılında gerçekleştirilmiştir. TÜMA'daki temel amaç, Türkiye'deki üniversite öğrencilerinin üniversitelerinden tatmin olma düzeylerini belirlemek ve bu kapsamda üniversiteleri öğrencilerin tatminkârlık düzeylerine göre sıralamaktır. Bu çalışmanın amacı 2016-2019 TÜMA verileri üzerinden Bursa Uludağ ve Muğla Sıtkı Koçman öğrenci memnuniyet durumlarının karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesidir. TÜMA araştırmalarında kullanılan "Öğrenci Memnuniyeti Ölçeği" ile veriler toplanmıştır. Öğrenci Memnuniyet Ölçeği öğrencilerin üniversitelerini altı alanda değerlendirmeleri amacıyla geliştirilmiştir. Ölçeği oluşturan altı alan ise şu şekildedir; Öğrenim Deneyiminin Tatminkârlığı, Yerleşke ve Yaşamının Doyuruculuğu, Akademik Destek ve İlgi, Kurumun Yönetim ve İşleyişinden Memnuniyet, Öğrenme İmkân ve Kaynaklarının Zenginliği ve Kişisel Gelişim ve Kariyer Desteğidir. TÜMA, Türkiye'de üniversite öğrencilerinin deneyimlerini ve memnuniyetlerini anlama, öğrenci deneyimini zenginleştirmek ve üniversiteleri daha öğrenci merkezli bir üniversite olma yolunda bir yol gösterici olması açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Üniversiteler, TÜMA, Öğrenci Memnuniyeti

1.GİRİŞ

Klasik yönetim anlayışında bireyin öneminin önemsenmediği farkedilmektedir. Bireyin ne istediği bireyin sistem içindeki öneminin ne olduğu bilinemediği ve gözardı edildiğinde sorunlar beraberinde gelmiş ve bunun neticesinde "Toplam Kalite Yönetimi" düşüncesi ortaya çıkmıştır. Özellikle endüstri alanındaki gelişmelerle birlikte bu anlayış kendine daha fazla yer bulmuştur (Kavrakoğlu, 1998). Kalite çalışmalarının endüstri alanındaki uygulamalarının olumlu sonuçlanması neticesinde, birçok sektörle birlikte eğitim sektöründe de toplam kalite yönetimi felsefesi benimsenmeye başlanmıştır (Altaş, 2006).

Yükseköğretim kurumları, yönetim anlamında ortaya çıkan yeni gelişme ve uygulamalardan uzak kalamamış, küreselleşmenin üniversiteyi etkileyen unsurlarına da yanıt verebilmek, artan bilgi talebini ve eğitim ihtiyacını da karşılayabilmek amacı ile halihazırda sürdürdükleri örgüt yapılarını ve yönetim sistemlerini yeniden tasarlamak mecburiyetinde kalmışlardır (Gökçe ve Pekküçükşen, 2005). Bu gelişmelere uygun olarak eğitim alanında kalite kavramı da bu anlayışa göre yeniden tanımlanmıştır. Buna göre eğitimde kalite; öğrencinin şimdi ve gelecekte okuluna ve toplumuna karşı bağlılığını arttıracak sosyal, psikolojik, ilmi ve ahlaki değerlerini geliştirecek sistemlerin sürekli bir şekilde iyileştirilmesi faaliyetleridir (Özkan, 1997).

Eğitimde kalitesizliğin oluşturacağı maliyeti telafi etmek oldukça zorlayıcı bir süreçtir. Eğitimde kalite seviyesini yükseltmede, yönetimin ve süreç sorumlularının kaliteyi varlık sebebi olarak görmeleri

gerekmektedir. Yalnızca bu düşüncenin sonraki aşamalarında eğitimde toplam kalite yönetiminden bahsedilebilmektedir (Özdemir, 1996). Eğitim kurumları da tüm diğer sistemlerde olduğu gibi üretmek mecburiyetindedirler. Fakat eğitimin kendine has yapısından dolayı verimlilikle ilgili hususları mal üreten örgütler kadar açık bir şekilde ortaya koymak mümkün olmamaktadır. Eğitim kaliteyi iki farklı şekilde ortaya koymak mümkün olmaktadır. Bunlar tasarımda kalite ve süreçte kalite olarak açıklamak mümkündür (Gündüz ve Gündüz, 2017).

Bir eğitim kurumunun tercih yapacak öğrenciler tarafından öncelikle seçilmesi, o kurumun aynı zamanda kalitesini de göstermektedir. Öğrencilerin fakültede aldıkları dersler ve seçmiş oldukları bölümle ilgili görüşleri eğitimde kalite seviyesinin belirlenmesi açısından kritik bir eşiktir. Üniversite öğrencileri için yalnızca derslerin mahiyeti değil aynı zamanda içinde bulundukları kampüsün büyüklüğü, kampüs içindeki sosyal imkanların varlığı, okudukları bölümle ilgili araç-gereçlerin yeterlilik seviyesi de aynı zamanda hem kaliteyi arttıracak hem de öğrencinin memnuniyet seviyesini etkileyecektir (Altaş, 2006).

Örgütsel etkililik kapsamında üniversiteler girdi, süreç ve çıktı bakımından değerlendirme kapsamına alınmaktadır. Sıralama sistemlerinin örgüt teorisi bağlamında değerlendirileceği göstergeler genel olarak; öğretim kalite göstergeleri, araştırma kalite göstergeleri ve hizmet kalite göstergeleri olarak ifade edilmektedir. Ancak bu boyutlardan örgütsel etkililiğin geleneksel modellerinden biri olan ve ihtiyaçla beklentilerin karşılanma derecesini dikkate alan katılımcı memnuniyet modelini karşılayan hizmet kalite göstergesinin göz ardı edildiği görülmektedir (Karadağ ve Yücel, 2019). Türkiye'de üniversitelerin öğrencilerin ihtiyaçlarına ve gelişimine ne düzeyde cevap verebildiği ile ilgili araştırmalar çok azdır. TÜMA 2016 yılından itibaren Türkiye'de üniversite öğrencilerinin deneyimlerini ve memnuniyetlerini anlama, öğrenci deneyimini zenginleştirmek ve üniversiteleri daha öğrenci merkezli bir üniversite olma yolunda bir rehber görevi görmektedir.

2. TÜMA (Türkiye Üniversite Memnuniyet Araştırması)

Üniversite Araştırmaları Laboratuvarı'nın (ÜniAr) kurucuları olan Prof. Dr. Engin KARADAĞ ve Prof. Dr. Cemil YÜCEL tarafından geliştirilen Türkiye Üniversite Memnuniyet Araştırması (TÜMA) 2016 yılından bu yana Türkiye'deki üniversiteleri öğrencilerin tatminkârlık düzeylerine göre sıralamaktadır. TÜMA'nın üniversitelerimiz için geliştirdiği sıralama sisteminin iki temel hedefi bulunmaktadır; öğrenci deneyimlerini zenginleştirmek suretiyle üniversiteleri daha öğrenci merkezli bir üniversite olma yolunda rehber olmak ve stratejik planlarına ve hizmet duyarlılığını arttırmak amacı ile yönetimlere veri sağlamaktır.

Tablo 1: 2016-2019 TÜMA Öğrenci Memnuniyet Ölçeği İçerikleri

No	Ölçek	Öğrenci Memnuniyet Ölçeğinin İçeriği
1	Öğrenim Deneyimi Tatminkarlığı	Derslerin ve içeriklerinin, öğretim elemanlarının ilgisinin, sınavların geçerliliğinin, öğrenci odaklı iklimin, sınıflardaki öğretme yöntem ve yaklaşımlarının tatminkarlığı
2	Yerleşke ve Yaşamının Doyuruculuğu	Yerleşke ortamının çekiciliği, sosyal tesisler, yurt imkanları ve kalitesi, ulaşım rahatlığı, güvenlik, fiziki mekanların estetik ve kullanışlılığı, yerleşkenin konumlandığı çevre
3	Akademik Destek ve İlgi	Öğretim elemanları ve danışmanlara ulaşılabilirlik, öğrenme güçlüğü durumlarında yardım bulabilme, öğrencinin akademik soru ve sorunlarına duyarlılık
4	Kurumun Yönetim ve İşleyişinden Memnuniyet	Öğrenci işleri, sınav programları, akademik takvim, yönetime katılım, yöneticilere erişim, yönetsel işleyişin etkililiği ve duyarlılığı
5	Öğrenme İmkân ve Kaynakların Zenginliği	Kütüphane araştırma kaynakları, laboratuvarlar, merkezler, araştırma imkanları, özel çalışma alanları, akademik destek birimleri
6	Kişisel Gelişim ve Kariyer Desteği	Sertifikalar, kariyer ve yönlendirme, kişisel yetkinlik artırma faaliyetleri, öğrencilere yönelik kurslar, istihdam beklentisi ve desteği

Öğrenci memnuniyet ölçeklerinin içeriklerine bakıldığında yeni kurulan veya daha köklü olarak kabul edeceğimiz üniversiteler de olmak üzere tüm üniversitelerin yerine getirebileceği kriterler oldukları söylenebilir. Ancak 2. Kriter gibi nispeten daha yeni olan üniversitelerin bu alanda daha iyi puan alma şansına sahip olduğu düşünülmektedir. Çünkü sosyal tesisler, yurt imkânları, fiziki mekânların estetik ve kullanışlılığı gibi hususlar günün şartlarına daha uygun olabilecektir. 5. Kriter gibi bazı ölçütlerin ise geçmişten gelen birikim ve tecrübe ile birlikte daha önce kurulan üniversitelerin daha köklü bir araştırma kültürüne sahip olabilecekleri, öğrencilerin donanımlı araştırma laboratuvarlından istifade edebilecekleri söylenebilir.

Tablo 2'de 2019 yılında TÜMA'da değerlendirilen üniversitelerin genel memnuniyet puan ve sıralamaları (İlk 10) gösterilmektedir. Özyeğin Üniversitesi toplam 546 puanla birinci sırada yer almaktadır.

Tablo 2: 2019 TÜMA Üniversitelerin Memnuniyet Puan ve Sıralamaları (İlk 10)

Üniversiteler	ÖDT	YYD	ADİ	KYİ	ÖİKZ	KGKD	
Özyeğin Üniversitesi	89(8)	90(6)	91(1)	90(3)	92(5)	94(1)	546
Sabancı Üniversitesi	92(1)	86(19)	90(2)	90(2)	94(3)	93(2)	545
İhsan Doğramacı Bilkent Ünv.	90(4)	89(8)	89(4)	89(4)	94(2)	91(6)	542
Koç Üniversitesi	89(6)	92(2)	87(11)	82(21)	95(1)	93(3)	538
Abdullah Gül Ünv.	90(3)	89(7)	87(7)	89(6)	87(13)	90(7)	532
Boğaziçi Üniversitesi	91(2)	89(9)	88(5)	80(24)	92(7)	92(4)	532
İzmir Yüksek Teknoloji Enst.	89(7)	87(15)	90(3)	83(17)	92(6)	90(10)	531
İstanbul Teknik Ünv.	89(5)	90(4)	87(9)	88(7)	94(4)	90(8)	525
Gebze Teknik Ünv.	88(10)	84(34)	87(10)	88(8)	86(19)	90(9)	523
MEF Üniversitesi	86(13)	84(31)	87(8)	91(1)	85(25)	88(12)	521

Tablo 3'de 2019 yılında TÜMA'da değerlendirilen üniversitelerin genel memnuniyet puan ve sıralamaları (son 10) gösterilmektedir. Hakkâri Üniversitesi toplam 214 puanla sonuncu sırada yer almaktadır.

Tablo 3: 2019 TÜMA Üniversitelerin Memnuniyet Genel Puan ve Sıralamaları (Son 10)

Üniversiteler	ÖDT (1)	YYD (2)	ADİ (3)	KYİ (4)	ÖİKZ (5)	KGKD (6)	
İstanbul Yeni Yüzyıl Ünv.	47(156)	43(165)	38(168)	39(172)	41(168)	41(167)	249
Iğdır Üniversitesi	39(164)	38(168)	41(161)	53(138)	40(160)	37(160)	248
Haliç Üniversitesi	38(180)	48(153)	39(162)	36(170)	45(158)	41(155)	247
Kayseri Üniversitesi	39	32	43	44	39	48	245
Şırnak Üniversitesi	47(135)	36(171)	46(154)	41(164)	37(162)	36(171)	243
Kilis 7 Aralık Ünv.	36(168)	40(164)	41(166)	45(157)	40(163)	40(163)	242
Bitlis Eren Ünv.	30(172)	51(155)	44(152)	42(165)	38(164)	37(169)	242
Bingöl Üniversitesi	36(170)	39(170)	43(164)	47(151)	35(171)	39(170)	239
Antalya Akev Ünv.	37(165)	44(152)	38(158)	40(163)	42(152)	38(161)	239
Hakkari Üniversitesi	32(171)	29(172)	32(171)	46(153)	41(161)	34(172)	214

(1) Öğrenim Deneyiminin Tatminkarlığı.

(2) Yerleşke ve Yaşamının Doyuruculuğu

(3) Akademik Destek ve İlgi

(4) Kurumun Yönetim ve İşleyişinden Memnuniyet

(5) Öğrenme İmkân ve Kaynaklarının Zenginliği

(6) Kişisel Gelişim ve Kariyer Desteği

3. BURSA ULUDAĞ VE MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTELERİNİN ÖĞRENCİ MEMNUNİYETLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Bu çalışmanın amacı 2016-2019 TÜMA Türkiye sıralamaları verileri üzerinden 1975 yılında kurulmuş olan Bursa Uludağ Üniversitesi ile 1992 yılında kurulmuş olan Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesinin üniversite memnuniyet araştırma sonuçlarının karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesidir. Tablo 4'te bu üniversitelerin 2018-2019 dönemine ait akademisyen ve öğrenci sayılarına ait bilgiler gösterilmektedir. Genel toplamda en fazla akademisyen ve öğrenci sayısı Bursa Uludağ Üniversitesinde bulunmaktadır(https://istatistik.yok.gov.tr/).

Tablo 4: Üniversitelerin Akademisyen ve Öğrenci Sayıları

Üniversiteler	**Akademisyen**	**Öğrenci Sayısı**				
		Önlisans	**Lisans**	**YLisans**	**Doktora**	**Genel Toplam**
Bursa Uludağ Üniversitesi	2541	18151	43738	6753	1965	70607
Muğla Sıtkı Koçman Ünv.	1643	14162	24023	2359	514	41058

Tablo 5'te 2016-2019 TÜMA üniversite genel memnuniyet puan ve sıralamaları yer almaktadır. 2016 yılında Bursa Uludağ Üniversitesinin daha başarılı olduğu genel memnuniyet sıralamasında daha sonraki yılların tümünde ise Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesinin daha yüksek puanlar aldığı görülmektedir.

Tablo 5: 2016-2019 TÜMA Üniversitelerin Genel Memnuniyet Puan ve Sıralamaları

Üniversiteler	2016		2017		2018		2019	
	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan
Bursa Uludağ Ünv.	50	472	58	470	66	453	61	455
Muğla Sıtkı Koçman	51	471	40	484	43	477	43	472

Tablo 6'da 2016-2019 TÜMA Üniversitelerin Öğrenim Deneyim Tatminkârlığı ölçeği puan ve sıralamaları yer almaktadır. Söz konusu yıllar arasında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesinin başarı sıralamasında daha iyi bir konumda olduğu ancak her iki üniversitenin de 2019 yılı hariç olmak üzere puanlarını iyileştirdikleri görülmektedir.

Tablo 6: 2016-2019 TÜMA Üniversitelerin Öğrenim Deneyim Tatminkarlığı Puan ve Sıralaması

Üniversiteler	2016		2017		2018		2019	
	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan
Bursa Uludağ Ünv.	100	69	80	72	68	99	71	86
Muğla Sıtkı Koçman	29	86	22	87	33	82	42	79

Tablo 7'de 2016-2019 TÜMA Üniversitelerin Yerleşke ve Zamanın Doyuruculuğu puan ve sıralamaları yer almaktadır. 2016 yılı dışında tüm dönemlerde Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesinin önde olduğu görülmektedir.

Tablo 7: 2016-2019 TÜMA Üniversitelerin Yerleşke ve Zamanın Doyuruculuğu Puan ve Sıralaması

Üniversiteler	2016		2017		2018		2019	
	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan
Bursa Uludağ Ünv.	28	88	30	86	43	82	47	81
Muğla Sıtkı Koçman	37	84	28	86	33	84	36	83

Tablo 8'de 2016-2019 TÜMA Üniversitelerin Akademik Destek ve İlgi puan ve sıralamaları yer almaktadır. Tüm dönemlerde Bursa Uludağ Üniversitesinin puan ve sıralamasının önde olduğu görülmektedir.

Tablo 8: 2016-2019 TÜMA Üniversitelerin Akademik Destek ve İlgi Puan ve Sıralaması

Üniversiteler	2016		2017		2018		2019	
	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan
Bursa Uludağ Ünv.	76	75	62	76	59	78	66	76
Muğla Sıtkı Koçman	126	62	101	69	75	75	79	74

Tablo 9'da 2016-2019 TÜMA Üniversitelerin Kurumun Yönetim ve İşleyişinden Memnuniyet puan ve sıralamaları yer almaktadır. 2016-2017 yıllarında Bursa Uludağ Üniversitesi önde olmasına karşın 2018-2019 yıllarında ise Muğla Sıtkı Koçman Üniversitenin daha iyi puanlara sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 9: 2016-2019 TÜMA Üniversitelerin Kurumun Yönetim ve İşleyişinden Memnuniyet Puan ve Sıralaması

Üniversiteler	2016		2017		2018		2019	
	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan
Bursa Uludağ Ünv.	71	76	80	73	97	68	94	69
Muğla Sıtkı Koçman	83	74	90	71	84	70	63	74

Tablo 10'da 2016-2019 TÜMA Üniversitelerin Öğrenme İmkan ve Kaynakların Zenginliği puan ve sıralamaları yer almaktadır. Puanlar incelendiğinde birbirine yakın sonuçlar alındığı görülmektedir. Bursa Uludağ Üniversitesinin puanını sürekli arttırdığı ve 2019 yılında daha iyi bir puana sahip olduğu tablodan anlaşılmaktadır.

Tablo 10: 2016-2019 TÜMA Üniversitelerin Öğrenme İmkân ve Kaynakların Zenginliği Puan ve Sıralaması

Üniversiteler	2016		2017		2018		2019	
	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan
Bursa Uludağ Ünv.	49	81	47	83	39	83	35	84
Muğla Sıtkı Koçman	47	82	35	86	36	83	46	82

Tablo 11'de 2016-2019 TÜMA Üniversitelerin Kişisel Gelişim ve Kariyer Desteği puan ve sıralamaları yer almaktadır. 2016 yılında aynı puana sahip olan her iki üniversitenin puanları sonraki yıllarda birbirlerinden farklılık gösterdiği ve Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesinin daha iyi puanlara sahip olduğu tablodan anlaşılmaktadır.

Tablo 11: 2016-2019 TÜMA Üniversitelerin Kişisel Gelişim ve Kariyer Desteği Puan ve Sıralaması

Üniversiteler	2016		2017		2018		2019	
	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan
Bursa Uludağ Ünv.	48	83	68	80	70	74	64	74
Muğla Sıtkı Koçman	47	83	36	85	31	83	42	80

4.SONUÇ VE ÖNERİLER

Uluslararası boyutta sıralama sistemlerinde yer verilmediği, ulusal boyutta ise kısmi olarak Birleşik Krallık'ta THE Student Experience Survey (Öğrenci Deneyim Anketi) yoluyla sıralama sisteminin bir bileşeni olarak eklenen memnuniyet göstergesi; akademik deneyim, üniversite imkânları, sosyal deneyim, öğrenci kişisel refahı, konaklama, üniversite-sanayi işbirliği, gibi alanları kapsamaktadır. (Karadağ ve Yücel, 2019).

Üniversite öğrencilerinin memnuniyet düzeyleri üniversitenin öğrenciler için hazırladığı ortamın kalitesini gösteren ve üniversite kalitesini oranlar ve araştırma sayılarına kısıtlamayan önemli bir gösterge olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, ortaya çıkan sonuçlar üniversitelerin iç muhasebe yapmasını ve daha öğrenci odaklı bir yönetim anlayışı benimsemesi için de yol gösterici olmaktadır.

Bu çalışmada 1975 yılında kurularak Türkiye'nin 15. Üniversitesi olma özelliği taşıyan Bursa Uludağ Üniversitesi ile nispeten daha geç kurulan 1992 kuruluş tarihli Muğla Sıtkı Koçman üniversitelerinin öğrenci memnuniyet araştırma sonuçlarının karşılaştırmaları yapılmıştır. Her iki üniversitenin de genel memnuniyet puanlarına bakıldığında 2016-2019 yılları arasında inişli-çıkışlı bir seyir izledikleri ancak Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesinin nispeten daha yüksek puanlara sahip olduğu görülmektedir. Ancak özellikle "Öğrenim Deneyim Tatminkarlığı" ölçeğinde 2016 ile karşılaştırıldığında Bursa Uludağ Üniversitesinin 2019 yılına kadar geçen sürede iyi bir gelişim gösterdiği görülmektedir.

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'nin de "Akademik Destek ve İlgi" ölçeğinde 2016 yılında 60 olan puanını 2019 yılında 74'e yükselterek büyük bir artış gösterdiği görülmektedir. Bursa Uludağ Üniversitesi ise "Öğrenme İmkân ve Kaynakların Zenginliği" ölçeğinde 84 gibi yüksek bir puan alarak iyi bir başarı göstermiştir. Bu sonucu da üniversitenin köklü bir geçmişe ve tecrübeye sahip olmasıyla açıklamak mümkündür.

Tüm sonuçlar incelendiğinde bazı ölçeklerde her iki üniversitenin birbirlerine yakın puanlar aldıkları bazı ölçeklerde ise birbirlerine karşı üstünlük sağladıkları görülmektedir. Ancak genel puan ve sıralama içinde değerlendirildiğinde öğrenci memnuniyetini sağlamak amacı ile iyileştirilmesi gereken birçok unsurun olduğu görülmektedir. Her iki üniversitenin de büyük bir özveri ile mevcut sorunları tespit ederek daha öğrenci merkezli bir üniversite kültürü oluşturması ve öğrenci memnuniyetini ve aidiyetini arttırıcı adımları atması gerekmektedir. Bu çalışma sonuçlarının da üniversitelerin kendi memnuniyet sonuçlarını diğer üniversitelerle karşılaştırabilmesine ve belirlenen göstergelere göre gelişmeye açık yanlarını fark etmelerine yardımcı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Altaş, D. (2006). Üniversite Öğrencileri Memnuniyet Araştırması. Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi. Cilt: XXI Sayı:1.

Gökçe, G. ve Pekküçükşen, Ş. (2005). Yükseköğretimde Toplam Kalite Yönetimine Ulaşmada Bir Basamak Olarak ISO: 9001:2000 Kalite Yönetimi Modeli. Üniversitelerde Stratejik Planlama Sempozyumu. Antalya.

Gündüz, C. ve Gündüz, S. (2017). Mesleki Eğitimde Toplam Kalite Yönetimi ve Verimlilik: Niksar Mesleki Eğitim Merkezi Üzerine Bir Uygulama. Sosyal Bilimler Dergisi. Yıl:4. Sayı:11. s.925-940.

Karadağ, E. ve Yücel, C. (2019). Türkiye Üniversite Memnuniyet Araştırması. Üniversite Araştırmaları Laboratuvarı Yayınları.

Kavrakoğlu, İ. (1998). Toplam Kalite Yönetimi. Kalder Yayınları. İstanbul.

Özdemir, S. (1997). Eğitimde TKY. Verimlilik Dergisi. Yükseköğretimde Sürekli Kalite İyileştirme Sempozyumu. Başkent Üniversitesi. Ankara.

Özkan, K. C. (1997). Yükseköğretimde Kalite. Yükseköğretimde Sürekli Kalite İyileştirme Sempozyumu. Başkent Üniversitesi. Ankara.

ŞAHSİYET VE DEĞER EĞİTİMİ ÜZERİNE

ON PERSONALITY AND VALUE EDUCATION

Prof. Dr. Vefa Taşdelen

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

ÖZET

Felsefenin, kültürün, eğitimin amacı "şahsiyet"tir. Şahsiyet, insan dünyasında, doğanın ve iradenin bileşiminden meydana gelen en özgün, en sahih, en güçlü ve en yüksek değerdir. Yeryüzünde başka hiçbir şey, şahsiyet kadar insanî iradeyi, insanî olgunluğu ve terbiyeyi ifade etmez. İnsan olmanın tüm anlamı ve değeri şahsiyet kavramında toplanmış gibidir. Şahsiyet, varlığın en kıymetli kısmı, varlığın gözü ve bilincidir. Çünkü onda insanlık özü aktif hale gelir, insan olmanın anlam ve değeri ortaya çıkar. O değerlidir, zira insanın kendi özgür iradesiyle oluşturduğu, seçtiği ve kendi varlığına kattığı bir değerdir. Sadece doğa değildir, sadece yaratılış değildir; insanın inşa ettiği bir özdür de. İnsan onu sadece kendisi için inşa etmez, başkası için de inşa eder. Zira şahsiyet, en geniş anlamda benliğin varlıkla ilişkisini ifade EDEN bir adlandırmadır. Şahsiyet olma durumunda, bireyden topluma, toplumdan tüm insanlığa ve Tanrı'ya doğru giderek aşkınlaşan bir "yönelmişlik" durumu söz konusudur.

Şahsiyet nedir, kimdir, sorusunun cevaplanmasında "değer" öne çıkar. Değer olmadan şahsiyet olmaz. Şahsiyet olmak, değerlerin somutlaşması, kişilik haline gelmesi, organizmanın benliğe dönüşmesidir. Ancak insanda kendini geliştirme, kendini işleme ve olduğundan daha iyi olabilme potansiyeli vardır. İnsan, insan olma potansiyeli ile birlikte doğar ve Kant'ın da işaret ettiği üzere eğitimle birlikte bu potansiyeli aktif hale gelir; insan olur. Denilebilir ki, şahsiyet, insanın kendisini inşa etmesi, seçmesi, insan haline getirmesi; taştan topraktan, diğer organizmalardan farklı olarak, yaşadığı hayat ve bağlandığı değerlerle bir anlam ve değer haline gelebilmesidir. Şahsiyet, insanın doğadan ayrıldığı, insanî duruma işaret eder. Bu durum yeryüzünde insanı tanımlayan, belirginleştiren, giderek içinde yaşadığı varlığın anlamı, değeri ve bilinci haline getiren bir nitelik taşır. Şahsiyetim, varlıkla, kendimle, diğer insanlarla ve giderek bütün bunları kuşatacak şekilde Tanrı'yla olan ilişkimde ortaya çıkar. Şahsiyet kendimi nasıl gördüğüm, kendime nasıl bir anlam verdiğim ile ilgilidir. Şahsiyet başkalarını nasıl gördüğüm ve onlara nasıl bir anlam verdiğim ile ilgilidir. Bu bağlılığı "yarar-çıkar" döngüsünün ötesine taşıyabildiğimde, bir değer varlığı olarak kendi şahsiyetime de ulaşırım. Başkalarına bir şahsiyet olarak bakabildiğimde şahsiyet olmanın yoluna da tutarım. Bu çalışmada şahsiyet eğitimi, değerler sorunu bağlamında ele alınacak, felsefi metinler ışığında bu eğitimin neliği ve yöntemlerin neler olabileceği konusu tartışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: İrade, şahsiyet, değer, şahsiyet ve değer eğitiminin yöntemleri.

ABSTRACT

The purpose of philosophy, culture and education is "personality". Personality is the most original, authentic, strongest and highest value in the human world, which is a combination of nature and will. Nothing else on earth represents human will, human maturity and behavior as much as personality. It seems that all the meaning and value of being human are gathered in the concept of personality. Personality is the most valuable part of being, the eye and consciousness of being. Since the essence of humanity becomes active, the meaning and value of being human are revealed. This is valuable because it is a value that people choose and add to their existence with their free will. It's not just nature, it's not just creation; it is a human-built essence. Man does not build it just for himself, he builds it for someone else. It's not just nature, it's not just creation; it is a human-built essence. Man does not build it just for himself, he builds it for someone else. It's not just nature, it's not just creation; it is a human-built essence. Man does not build it just for himself, he builds it for someone else. Because personality is a naming that expresses the relationship of the self with being in the broadest sense. In the case of personality, there is a state of "intentionality" that gradually grows from individual to society, from society to all humanity and to God.

"Value" stands out in the answering of questions "what is personality", "who is he/she". There is no personality without value. To be a personality is to embody the values, to become personality, to transform the organism into self. However, there is the potential for self-improvement, self-processing and to be better. Man is born with the potential to be human and, as Kant points out, this potential becomes active with education. It can be said that personality is the self-constructing, choosing himself. It can be said that the personality is the building, selection, humanization of man; unlike other organisms, it can become a meaning and value. Personality refers to the human condition, in which man leaves nature. This situation has a quality that defines and clarifies the human on the earth, and makes the meaning, value and consciousness of the existence in which he lives. My personality arises in my relationship with being, with myself, with other people, and with God in a way that will gradually encompass all this. Personality is about how I see myself, what I mean to myself. Personality is about how I see others and what I mean to them. Personality is relates about how I see myself and others. Personality is relates about how I see the life and death. Bu bağlılığı "yarar-çıkar" döngüsünün ötesine taşıyabildiğimde kendi şahsiyetime de ulaşırım. Başkalarına bir şahsiyet olarak bakabildiğimde şahsiyet olmanın yoluna da tutarım. In this study, personality education will be dealt with in the context of the question of values, and in the light of philosophical texts, the question of the nature of this education and its methods can be discussed.

Keywords: Willpower, personality, value, personality education, method.

Giriş

Modern eğitimin en önemli konularından biri, her ne kadar teknoloji, bilim ve diğer modern kavramlarla örülü de olsa, şahsiyet ve değerdir; başka deyişle "insan yetiştirme" sorunudur. Eğitimin öncelikli amacı, belirli konuda bilgisi ve uzmanlığı olan insanlardan çok değer ve ahlak sahibi insanlar yetiştirebilmektir. Bu husus insanın teknoloji içine battığı, nesnenin kendi özünü kaybettiği, hatta böyle bir öze gereksinim duyulmadığı çağımızda, daha da önemli görünmektedir.

Bu çalışmada şahsiyet eğitimi, değerler sorunu bağlamında ele alınacak, felsefi metinler ışığında bu eğitimin ne olduğu ve yönteminin neler olabileceği konusu tartışılacaktır.

1. Şahsiyet ve Değer

Felsefenin, kültürün, eğitimin amacı "şahsiyet"tir. Şahsiyet, insan dünyasında, doğanın ve iradenin bileşiminden meydana gelen en sahih ve en yüksek değerdir. Yeryüzünde başka hiçbir şey, şahsiyet kadar insanî irade, olgunluk ve terbiyeyi temsil etmez. İnsan olmanın tüm anlam ve değeri şahsiyet kavramında toplanmış gibidir. Şahsiyet, varlığın amacı, özü ve ruhudur. O, insanın kendi özgür iradesiyle oluşturduğu, seçtiği ve kendi varlığına kattığı bir değerdir. Sadece doğa değildir, sadece yaratılış değildir; insanın inşa ettiği bir değerdir de. İnsan onu sadece kendisi için inşa etmez, başkası için de inşa eder. Zira şahsiyet, en geniş anlamda benliğin varlıkla ilişkisini ve bütünleşmesini ifade eder. Kierkegaard felsefesinin de ortaya koyduğu gibi şahsiyet olma durumunda, bireyden topluma, toplumdan insanlığa ve giderek Tanrı'ya doğru aşkınlaşan bir yönelmişlik durumu söz konusudur.

Şahsiyet nedir, kimdir, sorusunun cevaplanmasında "değer" öne çıkar. Şahsiyet olmak, değerlerin somutlaşması, kişilik haline gelmesi, organizmanın benliğe dönüşmesidir. Ancak insanda kendini geliştirme, işleme ve olduğundan daha iyi olabilme potansiyeli vardır. İnsan, insan olma potansiyeli ile birlikte doğar ve Kant'ın da işaret ettiği üzere eğitimle birlikte insan haline gelir. Eğitim, insanın kendisini inşa etmesi, seçmesi, şahsiyet haline getirmesidir. Taştan topraktan, diğer organizmalardan farklı olarak, varoluşun amacına uygun olarak şahsiyet olabilmesi, bir anlam ve değer haline gelebilmesidir. Bu durum yeryüzünde insanı tanımlayan, belirginleştiren, giderek içinde yaşadığı varlığın anlamı, değeri ve bilinci haline getiren bir nitelik taşır. Şahsiyet kendimi nasıl gördüğüm ve nasıl bir anlam verdiğim, başkalarını nasıl gördüğüm ve nasıl bir anlam verdiğim ile ilgilidir. Varlığa nasıl bir anlam verdiğim ile ilgilidir. Bu bağlılığı "yarar-çıkar" döngüsünün ötesine taşıyabildiğimde, bir değer varlığı olarak kendi şahsiyetime de ulaşırım. Başkalarına bir şahsiyet olarak baktığımda şahsiyet olmanın yolunu da tutarım.

2. Değer ve Şahsiyet Eğitimi

Necmettin Tozlu'nun da işaret ettiği gibi şahsiyet eğitimi öncelikle bir değer eğitimidir (Tozlu, 2003: 45-56). Erdemli bireyi yetiştirebilmek dinlerin, felsefelerin ve her türlü eğitim ve öğretim faaliyetinin amacı olmuştur. Platon çeşitli diyaloglarında kendini bilen, hayatın anlamını sorgulayabilen; bilgili, adaletli, cesaretli, ölçülü insandan söz ederken, şahsiyet eğitiminin temelini oluşturacak değerlere de işarete der. Aristoteles, aynı şekilde ölçülülük değeri çerçevesinde hareket eden, aşırıya kaçmayan, orta yolu benimseyen, bilgiyi, düşünceyi ve mutluluğu amaç edinen "mutedil" bireylerden söz ederken, bu erdem değerleri çerçevesinde bir şahsiyet eğitimi de öngörür. Augustinus ve Aquinas'ta kadim bilgeliğin erdem anlayışı, Hıristiyanlık öğretisinin özgür irade, hayır ve şer kavramları çerçevesinde yeniden tanımlanır. Farabî, İbn Sina, İbn Rüşt, İbn Haldun gibi İslam düşüncesinin önemli isimlerinde de benzer bir tutum söz konusudur: onlar da İslam öğretisi çerçevesinde erdem anlayışını ele alırlar. İlâhî dinlerin etkin olduğu son iki yaklaşımda, Antik Yunan ve Roma paganizminin "ego" merkezli evren tasarımı yerini Tanrı merkezli Varlık anlayışına bırakır. Bu şekilde, Kierkegaard'un deyişi ile "Tanrı huzurunda benlik" anlayışı öne çıkar (Kierkegaard, 1989: 117). Locke'ta eğitim (zihin, ahlâk ve beden eğitimi), empirist dünya görüşü çerçevesinde bir esenlik durumu oluştururken (Locke, 2003: 13, 14), Rousseau'da "Her şey Yaratıcı'nın elinden çıktığında iyidir." ilkesi çerçevesinde oluşan "doğal şahsiyet" durumu söz konusudur (Rousseau, 2014: 5). Kant'ın eğitim anlayışı, aydınlanma düşüncesinin ideallerinden biri olan aklını kullanma cesaretinin zihin ve ahlak eğitimi alanında ifade bulması gibidir. "Aklını kullanmaya cesaret et!" (*Sapere aude!*) sloganı, aklın kendi suçu ile düştüğü güçsüzlük durumundan kurtularak ergenlik dönemine girişinin ilk belirtisidir (Kant, 1984: 213). Spencer ise Locke ile Dewey arasında empirizme "Hangi bilgi daha değerlidir?" sorusu çerçevesinde pragmatist bir yönelim kazandırır (Spencer, 1963: 1). Bu yaklaşımdan, bilgiyi pragmatik değerler çerçevesinde tanımlayan, problem çözmeyi önceleyen, belirli bir konuda uzman, sosyal kimliğini demokratik hak ve özgürlükler çerçevesinde tanımlayan, metafiziğe mesafeli, erdem kavramını bu çerçevede anlayan bir birey anlayışı ortaya çıkar (Dewey, 1955).

Genelde İslam felsefesi, özelde Anadolu kültürü, insan merkezlidir. Bu kültür içinde insan, ekonomik, politik ve bilgi yönü yanında asıl terbiye, ahlak, iç gerçeklik bağlamında ele alınmış, yeryüzündeki duruşu, kendisiyle, insanla olan ilişkisi bu çerçevede tanımlanmıştır. Tanrı insanı güzel bir doğa (*fitrat*), büyük bir potansiyel, idrak ve irade gücü ile donatmış, şahsiyet olmayı ise onun kendisine bırakmıştır. Bakıldığında geleneksel eğitim, terbiye ve ahlak anlayışının bu olgun (*kâmil*) insanı yetiştirmeye yönelik olduğu görülebilir. İyi istencin temsilcisi konumunda olan olgun insan tipi, felsefenin ve eğitimin hedefi durumundadır. Amaç, yeryüzünde iyi istenci egemen kılmak, iyilik yönündeki iradeyi ortaya çıkarabilmektir. Bu eğitim, toplum kültürünün bir parçasıdır; insanların birbirini eğitmesini, birbiri için model olacak tarzda davranmasını gerektirir. Hayatın her anında ve her alanında söz ve davranışlarla (*kavlî ve fiilî olarak*) bu ahlakın yaşanması, işlenmesi, bu şekilde hayata aktarılması önemli görülmüştür. Erdem değerlerini şahsında sergileyen insan tipi, bugün de yaygın eğitim anlayışının bir ifadesi olarak görülebilir. Amaç iyi, erdemli, şahsiyetli insan olmaktır; pragmatik değerler bundan sonra gelir. Şahsiyet doğanın, insan eli ve iradesi ile tamamlanmasıdır.

Şahsiyet eğitimi, insanın yeryüzünde bulunuşunun anlam ve değerine ilişkin bir eğitimdir. Yeryüzünde yaşayan bir bilinç varlığı olarak kendisiyle, çevresiyle, nesnelerle erdem değerleri çerçevesinde ilişki kurabilmesi ile alakalıdır. "İlerilik" ve "gerilik" gibi kavramlar, bu bakış açısından yeniden içerik kazanır, yeniden tanımlanır. Teknoloji üretmek, gelişmişliğin ölçütü olarak alındığında, kişi o zaman kendisini varlığın bir parçası değil hâkimi olarak görmeye başlar. Teknik üretmek, araç üretmektir. Amaç, şahsiyet olabilmiş insandır ve o doğal olarak araçtan üstün olacaktır. Teknik, ilerilik ve geriliğin ölçütü haline geldiğinde şahsiyet önemini kaybeder. Şahsiyet üretebilmiş toplumlar, ileri toplumlardır. Konu, üstün bir varlık bilinci içinde ortaya çıkar; çevre sorunundan açlık ve yoksulluğa, savaş ve terörden sömürü ve etnik ayrımcılığa kadar insanlığın gittikçe daha da derinleşen sorunlarına çare olur. Bugün dünyanın temel sorunu, şahsiyet ve değer sorunudur; bilimi ve teknolojiyi üretmek ancak bu temelde değer kazanabilir. Şahsiyet eğitimi erdem ve değerin üretilmesine ve hayata egemen kılınmasına yönelik temel bir eğitim olacaktır.

Adalet, cesaret, ölçülülük, vicdan, özgürlük, ahenk değerleri nereden gelmektedir? Çıkar ve haz değerinin merkezileşmesi durumunda varlıkla bütünleşme gerçekleşmez, "ahenk" oluşmaz; giderek "hegemonik" ve "sömürgeci" bir tutum ortaya çıkar, "ilerleme" bu çerçevede tanımlanır. Teknik ilerleme hayatın anlam ve değerinde de ilerleme olduğu anlamına gelmeyebilir. Maddi ve ekonomik

göstergeler, kendi başına medeniyet seviyesini ölçmeye yetmez. Gürsoy şöyle der: "Bir medeniyet sadece üstün teknoloji ile inşa etmiş bulunduğu yüksek binaları ya da otoyolları ile, silahlanma yarışındaki başarıları ile ölçülmez. Bir medeniyeti medeniyet yapan temel özelliği, […] üzerinde yükseldiği ahlaki değerler sisteminde ve söz konusu değerler çerçevesinde yetiştirdiği […] insan tipinde aramalıyız" (Gürsoy, 2006: 139). Medeniyet, sadece araç üretmek değil, aracı üretip onu insani değerler çerçevesinde kullanabilecek bireyleri yetiştirebilmektir. Bu nedenle şahsiyet eğitimi bir değer eğitimi olduğu kadar değerleri yeniden tanımlama, hayatı ve varoluşu yeniden üretme eğitimi de olacaktır. Teknik ilerleme ancak şahsiyet olmuş bireyin yaşadığı dünyada ve onun eli altında değer kazanır. Şahsiyetin ortaya çıkmadığı durumlarda ise insanın, kendi ürünü olan nesnenin eli ve hâkimiyeti altına girmesi, varoluşun sahih yapısını yitirerek eşyanın eli altına girerek şahsiyet olmaktan uzaklaşması durumu söz konusudur. Nurettin Topçu'nun işaret ettiği üzere, bilim ve teknolojiye ilişkin bilgi ve beceriler, ancak şahsiyet haline gelebilmiş bireylerde iyi sonuçlar verebilir (Topçu, 1998: 116, 134). Bu durumda da bencil, hasis, kıskanç ve çıkarcı bir doğanın ürünü olarak çevreyi ve insanlık değerlerini tahrip edecek, havayı, suyu ve toprağı kirletecek, insanın varlıkla uyumunu bozabilecektir. Belki bu yüzden şahsiyet eğitimi, öncelikle verilmesi gereken bir eğitimdir. Şahsiyetin en ileri anlamı, geleneksel düşünce yapısındaki aşkın bağlanış çerçevesinde "varlığın gözü ve bilinci" (*halife-insan*)[1], durulmuş, berraklaşmış, varlık içinde ahengini sağlamış, iyi niyetin ve "iyi istencin temsilcisi" (*kâmil-insan*) ve bütün bu özellikleri ile varlığın özü, incisi, "varlığın-onuru-insan" (*eşref-i mahlûkat*) kavramlarında bulunabilir.

Sonuç

Her insan, şahsiyet olabilme potansiyeli ile dünyaya gelir. İnsan varoluşunun en yüksek amacı, insanlık değerinin en yüksek seviyede gerçekleştiği şahsiyet olma durumudur. Şahsiyette insan iradesinin parıltılarını görebiliriz. Şahsiyet olmadan bilgili olmak, şahsiyet olmadan statü sahibi olmak, çok şey ifade etmez. Hayatın en güzel değerleri ancak şahsiyetin üzerinde örneklenir. Bilgi, adalet, cesaret ve ölçülülük gibi temel değerler, gerek doğu, gerek batı kültüründe şahsiyet yapıcı değerler olarak ortaya çıkmıştır. Şu hâlde şahsiyet eğitimi derken, bu temel değerler; beraberinde hoşgörü, tevazu, kanaat, nezaket, zarafet, sadakat, dostluk, umut, cömertlik gibi değerler yüceltilmiş, korkaklık, cahillik, zalimlik, kabalık, cimrilik, tembellik durumları yerilmiştir. Şahsiyet eğitimi, organizmaya değer ekleyip onu kişilik haline getirebilme eğitimidir. Bu anlamda, Kant'ın eğitimi insan faaliyeti olarak tanımlaması, gerçek anlamını en iyi şekilde şahsiyet de veğer eğitiminde bulabilir. İnsana şahsiyet ve değer eğitimi ile insan olur.

Kaynakça

Aristoteles (1988). *Nikomakhos'a Etik*. Çev. Saffet Babür. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Aristoteles (1983). *Poetika*. Çev. İsmail Tunalı. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Dewey, J. (1955). *Democracy and Education*. New York: The Macmillan Press.

Farabî (1989). *El - Medinetü'l Fâzıla*. Çev. Nafiz Danışman. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Farabî (1974). *Farabî'nin Üç Eseri.* Çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi yayınları.

[1] "Halife-insan" kavramını İbn Arabî'ye dayandırarak açıklayabiliriz. *Fusus'ül Hikem*'de halife insan konusunda şu değerlendirmeyi yapar: "İşte sözü geçen bu mahlûka *insan* ve *halife* adı verildi. Bu isimle anılmasının sebebi ise yaratılışındaki topluluktan ve hakikatlerin bütününü inhisarı altına almasından dolayıdır. İnsan, Tanrı katında bakan bir gözdeki bebek gibidir. Ve görmek sıfatı ile tabir edilmiş olan mahlûk odur. İşte bundan dolayı ona *insan* denildi. Çünkü Tanrı mahlûklarına insan ile nazar kıldı ve onlara rahmet eyledi. […] O, iki ciheti birleştiren ayırıcı bir varlıktır. Âlem onun vücuduyla tamam oldu. Bu itibarla o, âleme nazaran yüzüğün kaşı gibidir. O, Padişahın hazineleri üzerine vurduğu mührün nakşına mahal oldu. Bundan dolayı ona *Halife* adı verildi. Mühür hazineleri koruduğu gibi Tanrı mahlûklarını da o Halife korur. Padişahın mührü o hazineler üzerinde bulundukça onları açmaya kimse cesaret edemez. Ancak onun izniyle açılır. Şu halde Tanrı âlemi korumak hususunda Âdemi kendine halife kıldı. Bu hale göre insan-ı kâmil var oldukça âlem daima korunmuş olacaktır." (İbn Arabî, 1981: 4-5).

Gürsoy, K. (1995). *Türkiye 1. Eğitim Felsefesi Kongresi Bildiri Metinleri*. Ed. H. Rahman Açar. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi yayınları, ss. 255-263.

Gürsoy, K. (2006). *Bir Felsefe Geleneğimiz Var mı?* İstanbul: Etkileşim Yayınları.

Heidegger, M. (1967). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

İbn Arabi (1981). *Fusûs ül-Hikem*. Çev. M. Nuri Gençosman. İstanbul: İstanbul Kitabevi.

Kant, I. (1984). *Seçilmiş Yazılar*. Çev. Nejat Bozkurt. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kant, I. (2006). *Eğitim Üzerine*. Çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: İz Yayınları.

Kant, I. (1922). *Kritik der Praktischen Vernunft*. Leipzig: Verlag von Felix Meiner.

Kierkegaard, S. (1989). *The Sikness Unto Death*. Trans. Alastair Hannay. London: Penguin Books.

Kierkegaard, S. (1992). *Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments*, I. Trans. Howard V. Hong - Edna H. Hong. Princeton - New Jersey: Princeton University Press.

Locke, J. (2003). *Eğitim Üzerine Düşünceler*. Çev. Hakan Zengin. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.

Rousseau, J.-J. (2014). *Émile*. Çev. Yaşar Avunç. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Spencer, H. (2014). *Essays on Education*. New York: Everyman's Library Books.

Sartre, J.-P. (2014). *Varlık ve Hiçlik*. Çev. Turan Ilgaz – Gaye Çetinkaya. İstanbul: İthaki Yayınları.

Sunar, C. (1980). *İbn Miskevyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Taşdelen, V. (2015). Sözlü Gelenek ve Eğitim: Dede Korkut Hikâyeleri Örneği. *International Online Journal of Educational Sciences*, 7/1, ss. 219-229.

Topçu, N. (1998). *Türkiye'nin Maarif Davası.* İstanbul: Dergah Yayınları.

Tozlu, N. (2003) Eğitim Problemlerimiz Üzerine Düşünceler. Ankara: Mikro Yayınları.

Yunus Emre (1992). *Dîvân-ı Yûnus Emre*. Hazırlayan: Mustafa Tatçı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

DİVAN-I HİKMET'TE ŞAHSİYET VE DEĞER

VALUE AND PERSONALITY EDUCATION IN AHMET YESEVÎ

Prof. Dr. Vefa Taşdelen

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

ÖZET

Divan-ı Hikmet, baştan sona bir eğitim kitabıdır. O, öncelikle bir şahsiyet ve değer eğitimi anlayışı ile ortaya çıkar, böyle bir etik talep ortaya koyar. İnsan, her zaman ve her durumda olduğundan daha iyi olabilecek bir varlıktır. Bu potansiyeli işleyerek kendini olgunlaştıracak, kendi kendini geliştirecektir. İnsan, doğal halde, olgunlaşmamış, biçimlenmemiştir; ancak olgunlaşmaya, gelişmeye, eğitilmeye son derece uygun bir yapıdadır. Öyleyse, hayat, insana kendini tamamlamak için sunulmuş bir fırsat gibidir. Amaç insandaki "insan olma", "insan haline gelme" potansiyelini aktif hale getirmek, bu şekilde özü ve şahsiyeti ortaya çıkarmaktır. "Ahmet Yesevî'de eğitim" derken, uzmanlaşmanın koşulu durumunda olan belirli bilgilerin bireye kazandırılmasından çok, bu şahsiyet gelişimi anlaşılır.

İnsanın kendine doğru giden yolu yürümesi, kendini tamamlamak için çaba sarf etmesi önemlidir. Kişinin kendini tanımasını, tamamlamasını önceleyen bu eğitim anlayışının anahtar sözcüğü "nefs", "arınma" ve "özgürleşme"dir. Arınma ve özgürleşme, ancak bağlanma ile gerçekleşebilir. *Divan-ı Hikmet*'te bağlanma, metafizik çerçevede ortaya çıkar; aşkın (*transcedent*) ve içkin (*immanent*) olanı kuşatır. Tanrı'ya bağlanabilmek için insanlara, insanlara bağlanabilmek için de Tanrı'ya bağlanmak gerekir. İnsanın en büyük yüceliği kendini işleyebilmesi, bir kişilik ve değer varlığı haline gelebilmesidir. Ahmet Yesevî de, bir toplumun manevi önderi olarak, *Divan-ı Hikmet'*te, daha çok karakterin/şahsiyetin ve değerin ortaya çıkmasına, insanın kendini işlemesine yönelik mesajlar vermiştir. Bu anlayışta, insanın tamamlaması için kendine bırakılan şahsiyet olma durumu ortaya çıktığında, varoluşun en yüce amacı da gerçekleşmiş olur.

Anahtar Sözcükler: Ahmet Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, eğitim, değer, şahsiyet, arınma, olgunlaşma.

Summary

Divan-ı Hikmet, is an educational book from the very beginning to the end. It primarily emerges through the apprehension of value and education as well as manifesting such an ethical claim. Human would have the capacity to attain greater good than it seems to; at all times and in every circumstance. So to cultivate this capacity gives rise to maturity which flourishes oneself as a personality for being an agent. Human is naturally in a condition which is raw, immature and unformed; whereas also in a composition for being ripen, enhanced and educated. Therefore, life seems to be a means to an end for human to complement oneself. The goal is towards enabling the potentiality to be "humane", to become human" and revealing the essence and selfhood in this manner. What is comprehended as education regarding Ahmet Yesevî, is this personal advancement rather than providing certain knowledge which is the requirement of professionalism.

It is substantial that human shall advance on the path leading to oneself and endeavour to integrate in this conduct. The key words of this apprehension concerning education are "nafs", "purification" and "liberation". Purification and liberation, could only be attained through affiliation. In *Divan-ı Hikmet*' attachment emanates in a metaphysical frame; surrounding what is transcendent and immanent. Being attached to Divinity requires attachment to human beings since being attached to human beings requires attachment to Divinity. The greatest nobility of human is cultivating selfhood and to have a capacity for a being of personality and value. So Ahmet Yesevî, as a spiritual leader of a society gives messages in *Divan-ı Hikmet,* towards more character/personality and value to appear and penetrate into oneself in regards to humanness. In this approach, when the condition of being a character arises depending on human to complete it, the greatest purpose of existence would be achieved.

Key Words: Ahmet Yesevî, *Divan-ı Hikmet,* education, value, personality, purification, maturity.

Giriş

Doğada şahsiyet ve değer yoktur. Şefkat, merhamet, hak ve adalet gibi değerler insan dünyasına, irade dünyasına aittir. İnsan değerle yaşayan, yaşarken değer üreten bir varlıktır. Şahsiyet, insandaki değerle donanmışlık durumunu ifade eder. İnsan, kendini salt bir organizma olmaktan çıkarıp değerle donatabilirse, varlık ile ilişkisini bu değerler çerçevesinde tanımlayabilirse, şahsiyet hâline gelir. Şahsiyet, değerlerin insanda somutlaşması ve cisimleşmesidir. Değer ve şahsiyet, insanın doğadan ayrıldığı, ahlâkî ve ruhsal bir nitelik kazandığı özel alana işaret eder. İnsanın kendisini şahsiyet hâline getirmesi, eğitim ve terbiye ile mümkündür.

İnsan, her zaman ve her durumda, kendini geliştirebilecek, olduğundan daha iyi olabilecek bir potansiyel varlığıdır. O, bu potansiyeli işleyerek kendini geliştirecek, olgun (*kâmil*) bir insan hâline getirecektir. Zira insan, doğal durumda olgunlaşmamış, biçimlenmemiş hâlde bulunur; bununla birlikte olgunlaşmaya, gelişmeye, eğitilmeye son derece uygun yapıdadır. Öyleyse hayat, doğanın eksik bıraktığını tamamlamak, insan hâline gelebilmek ve şahsiyet olabilmek için sunulmuş bir fırsat gibidir. Amaç insandaki "değerle donanma" ve "insan hâline gelme" potansiyelini aktif hâle getirebilmek, bu şekilde erdem ve kişilik değerini ortaya çıkarabilmektir. Bunun zor bir şey olduğu şuradan bellidir ki, öteden beri kutsal kitaplar ve peygamberler başta olmak üzere filozoflar, eğitimciler ve ahlâkçılar da ısrarla insanı işleyen ve onu bir değerler varlığı hâline getiren yaklaşımlar ortaya koymuşlardır.

Eğitim, bir değer ve şahsiyet kazanımı olarak, doğada olmayan özelliklerin insana eklenmesi, bu şekilde tamamlanması, bir "benlik" ve "kişilik" hâline gelmesidir. *Divan-ı Hikmet*'e baktığımız zaman, bir değer ve şahsiyet kazanımı olarak eğitimin başlıca "nefs terbiyesi" şeklinde ortaya çıktığını görürüz. Kişinin kendini tanımasını, tamamlamasını ve donatmasını önceleyen bu eğitim anlayışının temeli, "arınma" ve "özgürleşme"dir. Arınma ve özgürleşme, ancak "bağlanma" ile ortaya çıkabilir. *Divan-ı Hikmet*'te bağlanma, metafizik çerçevede ortaya çıkar. Tanrı'ya bağlanabilmek için insanlara, insanlara bağlanabilmek için de Tanrı'ya bağlanmak gerekir. *Divan-ı Hikmet'*te, değerin ve şahsiyetin ortaya çıkması konusunda, hep bu potansiyele işaret vardır. Bir "olgunlaşma" durumu olarak insanın kendini tamamlaması, şahsiyet olma durumu ile gerçekleşir ve bu varoluşun en yüksek amacıdır.

1. Arınma ve Olgunlaşma

Yaşadığımız sürece hayatın her alanında ve her anında bir eğitim yaşantısı içinde bulunuruz. Esas olan, kendi hayatımızın öğrencisi olabilmek ve yaşadıklarımızdan kendi dersimizi çıkarabilmektir. Bu çerçevede en önemli eğitim, kişinin kendisini tanıması, kendi varoluşu hakkında farkındalık edinebilmesidir. Kendini tanıma durumunda, erdem yolu açılır, hayatın anlam ve değeri oluşmaya başlar. Bu yaklaşım sadece ahlâkçılarda, eğitimcilerde değil, Platon, Aristoteles, Farabi, İbn Haldun, Rousseau ve Kant gibi filozoflarda da böyledir; onlar da insan olmanın değerini bedensel gereksinimlere tabi olmada değil, hikmet, bilgi, felsefe, erdem gibi kişilik değerlerinin gelişiminde görmüşlerdir. *Divan-ı Hikmet* böyle bir tecrübenin ifadesi olarak ortaya çıkar; temelini böyle bir deneyimde bulur. Yesevî'nin "yaş destanı" şeklinde söylediği, hangi dönemde nasıl bir tecrübe yaşadığını anlatan şiirler, hikmetlerin temelinde bulunan öznel deneyimi/tecrübeyi belirgin kılar.[1] Yesevî'nin öne çıkardığı eğitim, kendi hayatının öğrencisi olabilmeyi, yaşarken olgunlaşabilmeyi, kendi değerlerini türetebilmeyi, aşkın bir bağlanışla arınmayı ifade eder.

Nefs, insandaki doğal isteme ve arzulama gücüdür. İnsan bu yönü ile doğanın bir parçasıdır; doğadaki diğer canlılar gibi rekabetçi, bencil ve vahşi bir yapıdadır. Terbiyede asıl olan bu doğal yönü ıslah edip hayatı adalet, merhamet, şefkat gibi yüce değerler çerçevesinde yaşanabilir hâle getirmektir. Nefs terbiyesi, aklın, iradenin ve duyguların terbiyesidir. Olgunlaşma, kemale erme, bir ömür boyu sürer. Bu çabanın en önemli dışavurumlarından biri, insanın kendisiyle, sosyal ve fiziksel çevresiyle, genel anlamda "Varlık"la olan ilişkisini salt doğal yapıdan kurtarıp gönül değerleri çerçevesinde yeniden tanımlayabilmesidir. İyilik, merhamet, şefkat gibi yüce değerler bu çerçevede gerçekleşir; bu çerçevede

[1] Yesevî, *Divan-ı Hikmet*'in ilk şiirlerinden itibaren, bir nefs terbiyesi şeklinde kendisini arınmaya doğru götüren süreci anlatır. Yaş destanını andıran 1-10. Hikmetler, hayatı en aza indirgeme ve dünyayı paranteze almanın açık ifadesi olan "yere girme" deneyimini yansıttığı şiirlerdir; daha sonraki hikmetler de bir şekilde bu öznel deneyime dönüş yapılır (Ahmet Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice, Diyanet Vakfı yayınları, 2015, s. 63-86). Genel olarak bakıldığında *Divan-ı Hikmet*'in bütünü, kendi öznel deneyimine yaslanan, kendi hayatının öğrencisi olabilen bir bilincin içsel gelişiminin örnek anlatısıdır.

eğitim, kişiye, varlık içinde, varlıkla birlikte ve varlıkla uyum içinde yaşama bilinci kazandırır. Eğitimin işlevi, insan olma bilincini işlemek, insanı bu yüce konumda tutabilmektir.

Nefs terbiyesi başlıca "arınma" şeklinde ortaya çıkar. Arınma, insanın kendisi, insanın insan, insanın nesne ve nihayet insanın Tanrı ile ilişkisini yeniden tanımlayan bir tutum değişikliğini ifade eder. Artık bu egemen olmak isteyen, sahip olmak isteyen; biriktirmek, yığmak, yağmalamak isteyen değil; insanı "dost", serveti "nimet" ve "rızk" olarak tanımlayan bir yaklaşımdır. Dostluk, bireyin insan, bireyin Tanrı ile kurduğu bir ilişki olarak en yüce değerdir (Yesevî, 260). Denilebilir ki, insan dost olmak ve dost kılmak için bu dünyada yaşar. Rızk ise yığmanın ve yağmalamanın dışında gündelik hayat içinde, gündelik hayatı temin eden bir kaynak, bir amaç değil ancak bir araç olarak insanın Tanrı ile olan varoluşsal bağını kuran kavramlardan biridir; bu anlamda her zaman değerli ve kutsaldır; varoluşu besleyen tanrısal bir bağıştır. Dünya ve insanlarla olan ilişkimi bir "dostluk" ve "rızk" ilişkisi olmaktan çıkarıp nefsin kaba duyguları çerçevesinde bir nesneleştirme, "sahip olma", "hükmetme" ve "yığma" eylemine dönüştürdüğümde, o zaman kendim de nesneleşirim; şahsiyet olmaktan çıkıp salt bedensel bir varlık hâline gelirim; insan ruhumu, değerle donanmış kişiliğimi ve bütün bunların beslendiği kaynak olarak özgürlüğümü kaybederim; giderek hırsımın, öfkemin, doğal isteklerimin kölesi hâline gelirim (Yesevî, 375).

Arınma, öncelikle iradi bir şeydir. Eğitim, bu iradeyi oluşturtmaya yönelik içsel bir olgunlaşmadır. Yesevî, tıpkı diğer manevi eğitimcilerde olduğu gibi insanı dünyaya düşkünlükten, duygusal hamlıktan korumak ister. Şu mesajı verir: İnsan kendini dünyaya kaptırırsa ruhsuzlaşır, içindeki sonsuzluğu yitirir, giderek dünyanın sırandan bir nesnesi hâline gelir. Dünyaya bağlılık, kişiyi ilahi kökenden, aşkın değerlerden koparır. Nefis terbiyesi, benliği dünyaya, bedene, hazza ve şehvete düşkünlükten koruyabilmenin, bu konuda iradeyi güçlendirip keskinleştirebilmenin ifadesidir. Bu da öncelikle kişinin kendi duyguları ve istekleri üzerinde bir "öz kontrol" gerçekleştirebilmesi ile mümkün olacaktır (Yesevî, 153, 284). *Divan-ı Hikmet*'teki nefs terbiyesi, bu öz denetimin kazanılmasına yönelik bir eğitimdir ve ancak bu duygusal, rasyonel ve manevi özerklik durumunda gerçekleşebilir.

Bu terbiye, kişiyi daha üst bir dönüşüme hazırlar. Nefs terbiyesi gerçekleştiğinde gönül hakikatin aynası hâline gelmeye başlar. Hakikatin kişideki tecellisi, "iç-göz"ün, "kalp-gözü"nün açılması; hikmete ve hakikate ayarlı hâle gelmesi şeklinde gerçekleşir. Dünyanın hazlarına, sonlu ve maddi değerlerine düşkünlük, nefsi güçlendirecek, bu şekilde hakikatin seyrini mümkün kılan iç-gözün açılmasına izin vermeyecektir. Sokrates, bir diyalogda iç-göz, aklın ve bilincin gözü (*mind's eye*) ne zaman iyi görmeye başlar diye sorar ve "kafamızdaki gözler keskinliğini yitirince" diye cevaplar sorusunu (Platon, 1995: 78). Hikmetin, hakikatin ve sonsuz güzelliğin farkındalık gücü olarak içsel görme yetisi, duyusal dünyaya karşı salt bedensel bağlılık anlamında "baş-göz" keskinliğini yitirince açılmaya başlar. Bunun sonucunda "gerçek varlığı yalnız kendisiyle görebileceğimiz iç-göz; içsel bakış, varoluşa ilişkin hakikatleri seyretmeye (*theoria*) başlar (Platon, 1992: 198, 212). Bunun gibi Yesevî de hakikat yolunda "baş-göz"ü, "baştaki gözleri oymak"tan söz eder. Bunun nefs terbiyesi, hakikate ve en üst görüye ulaşabilmek için gerekli olduğunu düşünür. "*Nefisten geçip sağlam aşıklar Allah dedi/ Seherde […] dövünüp gözünü oydu/ Rahmeyleyip Allah özü nazar eyledi/ Ondan sonra derya olup taştım ben işte"* (Yesevî, 78, 96, 219). "Arılaşma" ve "içsel seyir", kişiye hayatın anlam ve değerine ilişkin derin bir bakış sunar; kişi bu üst-kavrayışla adeta kendinden taşar. Bu süreç bir terbiye, özgürleşme, bağlanma ve arınma sürecidir. *Divan-ı Hikmet*, varoluş karşısında belirli bir "mesafe"den içsel deneyimin, bu "indirgeme" ve "paranteze alma" sürecinin bir ürünüdür.

Yesevî'de hayatın güzellikleri, dünyanın nimetleri küçümsenmez; aksine bir "şükür vesilesi" olarak yüceltilir. Kötü olan nimet ve güzelliklerin hiçbir yüce değere tabi kılınmada sınırsız hırs ve tutkuyla tüketilmesi, adeta sömürülmesi ve yığılmasıdır. Şu bir gerçek: Ancak bu dünya içinde ve ancak bu bedenle insan olabiliriz; bu beden bizim varoluş gerçekliğimizdir. Yesevî'nin *Divan-ı Hikmet*'te ortaya koyduğu dünya görüşü, insanın varoluş gerçekliğini yıkan değil, onu insanî ve ahlâkî değerler çerçevesinde yeniden inşa eden bir yaklaşım sunar. Onun bütün çabası, iyi ve güzel hayata ulaşmaya yöneliktir. Güzel hayat kişiyi mutlu edecek; özgürlüğe (hırs, öfke, şehvet, tamah karşısında ruhsal bağısızlaşma anlamında) umuda, sonsuz hayata kapı aralayacak; dünyayla, insanla, eşya ve nesnelerle manevi bağlarını kuracak ve güçlendirecek bir hayattır. Nefs terbiyesi bu olgunlaşma, özleşme ve özgürleşmenin yolu olarak görülür. Dünya, kendi başına bir amaç hâline getirildiğinde, öte ile bağları kesildiğinde, sonsuzluk yolları kapatıldığında, ruhun mekânı olmaktan çıkar; giderek insanı ve değeri yok eden bir tuzağa dönüşür. *"Dünyayı bırakıp giderim"* mısrası bir sonsuzluk sıçraması olarak, "terk"

durumuna ve beraberinde gelen özgürleşmeye işaret eder (Yesevî, 180). "Terk etmek", çıkıp gitmek değildir; aksine onu bir sonsuzluk ve ruh değeri çerçevesinde yeniden tanımak, yeniden kazanmak ve yeniden üretmektir. Yunus'un *"Kovanım yağma olsun"* derken söylemek istediği de bu "terk" durumudur (Yunus emre, 119). Olgunlaşmanın öncelikli anlamı, insanın nefsini, duygularını, kişiliğini terbiye etmesi, ruh ve sonsuzluk değeriyle uyumlu hâle getirmesidir. Bu uyumluluğun *Divan-ı Hikmet*'teki ifade biçimlerinden biri "yere girme"dir.[2] "Yere girme" metaforu, öncelikle, nefs terbiyesinin ileri bir aşaması olarak belirli bir bilgelik durumuna, bir indirgemeye, iç-gözün açılmasına, arınmaya, saflaşmaya işaret eder. Bütün bu terbiyenin sonucunda ulaştığı nokta, iyiliktir. Sanki bütün kelimeler uçup gitmiş geride sadece "iyilik" diye bir söz kalmıştır. Ahmet Yesevî'de iyiyi isteme yalnız belirli bir kişinin, belirli bir tolumun iyiliğini isteme değil, tüm insanların, bütün canlı ve cansızların iyiliğini istemedir. İyi istencin sahibi olarak eğitilmiş insan, içinde pasif bir ruh taşımaz; aksine "sorumlu" sıfatı ile aktif olma, koruyup gözetme, yeryüzünde bir değer üretme sorumluluğuna sahiptir. İyilik, belirli bir etkinin ve etkinliğin ürünüdür. Böyle bir kişinin her anı bir eylem içinde geçer. Hayrı, iyiliği egemen kılabilmek için, kendisini iyiliğe adaması ve çabalaması gerekir. Bir şahsiyet ve değer eğitimi olarak nefsi terbiye etme, bir pasifleştirme, atalete yoksulluğa sevk etme hareketi değil, aksine yeryüzüne bir değer katma, yeryüzünü iyiliğin ve güzelliğin yurdu hâline getirme çabasıdır.

Nefs, başkaları karşısında kendini gösterir; hak ve haksızlıkta, zarar ve ziyanda, bencillik ve yüce gönüllülükte oraya çıkar. Nefs terbiyesi başkasına zarar vermemeyi, başkasını araç hâline getirmemeyi ister. Başkasının hukukunu çiğnememeyi, başkasının onurunu incitmemeyi ilke edinir; başkaları ile aramızdaki hukuku düzenler, bu konudaki ölçüyü anlaşılır hâle getirir; beni başkaları, başkalarını da benim için güvenilir kılar. Kişinin başkalarına zarar vermemesi yeterli değildir; faydalı olabilmesi, bir değer üretebilmesi de gerekir. Hayatı koruma ve geliştirme yönünde bir çabada bulunabilmesi de gerekir. Nefsini terbiye edebilmiş kişi, sadece insanlara karşı değil mahlûkata karşı da görevi ve sorumluluğu olan bir kişidir. Kişi kendi varoluş sorumluluğunu yerine getirmeden, pasif bir şekilde yaşam sürerek nefsini terbiye etmiş ve arınmış sayılmaz. Çalışması, üretmesi, bir değer ortaya koyması, onun yeryüzündeki değerine katılır. *Divan-ı Hikmet*, baştan sona bu amaca yönelik bir metin niteliğindedir.

2. Hakikat Yolculuğu: İndirgeme ve Paranteze Alma

Arınma olmadan, nefis terbiyesi gerçekleşmeden, gönül hakikatin aynası hâline gelmez. Bu anlamda Hikmet, öncelikle içsel bir terbiye ile kişinin kendisini hazırladığı özel bir farkındalık durumudur. Bu yüce bilgi, arınmış gönüllerde tecelli eder. Nefsini terbiye eden ve onu salt bedensel dürtülerin aracı olmaktan çıkaran kişi, hikmetin yansıması ve tecellisine uygun hâle gelir. Bu anlamda hikmet belirli bir konudaki bilgi olmaktan ziyade insandaki olgunlaşma, algılama ve anlamlandırma biçimine işaret eder. Bu zihinsel tutumda dünyanın, hayatın ve insanın neliğine ilişkin durumların kavraması söz konusu olur.

Varlık, kendini çokluk içinde izhar eder; canlılardan cansızlara, bitkilerden hayvanlara, görünenlerden görünmeyenlere, maddi olanlardan manevi olanlara, kendini çokluk içinde sergiler. Paranteze almada, çokluğun tek bir nedene irca edilerek anlaşılması, birlik içinde görülmesi ve bu şekilde açıklanması söz konusu olur. Hikmet varlıktaki birliği görebilmek, varlığı kendi özü ve kaynağı içinde açıklayabilmektir. Çokluğun bire geri götürülmesi, varlığın kendi kökenine irca edilmesidir. Varlığı birlik içinde görmek, matematiksel bir bakış değildir; bir dünya görüşü, bir inanma ve bağlanma biçimi, bir varoluş duygusudur. Varlıkla varlıklanma, varlıkla bir ve beraber olma duygusudur; birlikte, birlik içinde var olmadır; varlığı yokluktan, iyiyi kötüden ayırma yetkinliğidir. Birlikte kötülük ve çirkinliği var kılan irade kırılır, yok olur. Varlık, iyiliğin ve güzelliğin, sevginin ve umudun yurdu hâline gelir. Hikmet, birliğin ve çokluğun, geçicinin ve kalıcının bilgisi olarak, yokluğu aşıp var olmaktır, çokluğu aşıp birliğe kavuşmaktır. Gözlerini sonluya kapayıp sonsuza açmaktır. Bu varlık ve varoluş duygusu, *Divan-ı*

[2] "Yere girme" deneyimi, "İkinci Hikmet" başta olmak üzere diğer hikmetlerde de ele alınır. Yesevî, hikmetlerde neden yere girdiğini, yere girmenin anlamının ve amacının ne oluğunu açıklar. Bu sıra dışı eylemin, "İlgimi kesip bütün tanıdık bağlardan" mısraında da geçtiği üzere (Ahmet Yesevî, 68), en ileri derecede arınma eylemi olduğu söylenebilir. Bu arınma "şeytanın belini kırma", "başını ezme" ifadeleriyle nitelendirilir (Ahmet Yesevî, a.g.e., s. 67). 13. Hikmet'te şu mısralar geçer*: "Nefsim beni çok yürüttü Hakk'a bakmadan;/ Gece gündüz gamsız yürüdüm, yaşı akmadan; / Hay u heves, ben-benlik ateşe yakmadan; Gamla dolu olup yer altına girdim ben işte"* (Ahmet Yesevî, 92). Bu eylemde "en aza indirgeme" ve "paranteze alma" gibi fenomenolojik yaklaşımı önceleyen bir nitelik olduğu da iddia edilebilir. "Hikmet" de bir "öze erme" olarak aynı çabanın bir ürünüdür.

Hikmet'te şu şekilde ifade bulur: *"Vahdet küpü açıldı, meyhaneye girsem ben;/ Bir kadeh içip şu meyden mest ve hayran olsam ben./ İnsaniyet yakasını şevk ateşi yandırdı/ Vahdâniyet deryasını o anda sorsam ben./ O deryanın dalgalanışından değme dalgıç inci almaz;/ Candan geçip inci için deryaya dalsam ben*" (Yesevî, 155).

Gaflet, hikmetten uzaklaştıran bir baygınlık durumu olarak, faniliğin içine batmak ve bunun farkında olmamaktır; insan olma potansiyeli ile doğup insan olamamaktır. İnsani duyarlığı yitirmek, ruhu ve sonsuzluğu unutmak, ömrü salt bir organizma olarak yaşamaktır. Hikmet öncelikle gafletin yenilmesine, yok edilmesine yönelik bir terbiyedir; bir ışıma ve aydınlanmadır. Yesevî, gaflete düşmemeyi, madde içinde boğulmamayı, sonlu içinde yok olmamayı, bir beden olmayı aşıp bir şahsiyet hâline gelebilmeyi, bir organizma olmanın üstüne çıkabilmeyi; kandan çamurdan üstün bir varlık olabilmeyi, bir kişilik hâline gelebilmeyi öğretir. Nefs terbiyesi, benliğin ve şahsiyetin paranteze alınması, dünya içinde yok edilmesi değil, aksine var kılınmasıdır; nefs terbiyesi *bedensel-varlık*'tan *kişilik-varlığı*'na evrilebilmek, varlıkla varlıklanabilmektir. Bedenin ve benliğin kaybedilmesi değil, yeniden kazanılmasıdır. Dünyanın yok edilmesi değil, inşa edilmesidir. Şahsiyet eğitiminde asıl olan, kişinin kendisiyle ve insanlarla olan ilişkisidir. Erdemli davranış, korkaklıktan, kıskançlıktan, hırstan arınabilmeyi, merhamet ve şefkat gibi yüce erdem değerleriyle şahsiyet hâline gelebilmeyi ifade eder. Asıl olan, öfkeyi, şiddeti, gazabı, merhamette, şefkatte, bütün amelleri iyilikte birleyebilmektir. Bu durum kişiyi bedenin şiddetinden uzaklaştırarak olgun bir kişilik hâline getirecek, böylece ruhun yüceliği dünyada tecelli edecek ve insanî töz olarak şahsiyet, bedenin içinde en yüce değer olarak parlayacaktır.

Divan-ı Hikmet'te, "ilim", "alim", "cahil", "cehalet" kelimeleri geçer; cehaletin gizleyen, örten, yok eden karanlık yüzü hemen her fırsatta yerilir. *"Ey dostlar cahil ile yakın olup/ Bağrım yanıp candan doyup öldüm ben işte"* diye başlayan 64 dizelik 14. Hikmet, cehaletin ve cahillerin durumunu anlatır. *"Cahil ile geçen ömrün nar sakar/ Cahil olsam cehennem çekinir/ […] Dua edin cahillerin yüzünü görmemeyim/ Hak Teala refik olsa bir dem durmamayayım/ Hasta olsa cahillerin hâlini sormamayım/ Cahillerden yüzbin cefa gördüm ben işte."* Yesevî, *Divan-ı Hikmet*'in temel bakış tarzını oluşturan "yer altına girme" deneyimini de bir tür cehaletten arınma ve cahillerden kaçınma çabası olarak niteler" (Yesevî, 94). Nefisin terbiye olmamış kaba istekleri ile cehalet durumu örtüşür. Cehalet, nefsin terbiye edilmemesi, kişinin sonsuzluğu kaybetmiş bir şekilde[3] bedensel isteklerinin güdümünde yaşaması ve bundan kurtulamamasıdır. Bu durumda cehalet sadece bilmemek değil, bilmediğini de bilmemek, bilmemekte ısrar etmek gibi bir anlamı da ihtiva etmeye başlar. O sadece bir konuyu bilmeme değil, asıl eğitilebilme potansiyelini kaybetme; sözün ve bilginin tesir gücüne kendini kapatmadır.

Yesevî, 56 dizelik 169. Hikmet'te "ilim" konusuna değinir. İlim, cehaletin aksine, aslını ve özünü bilmeyi ifade eden bir bilinçlilik durumu olarak ortaya çıkar. *Divan-ı Hikmet*'in çeşitli yerlerinde cehaletin bir kötülük, insanı ve hikmeti boğan bir karanlık ve zulüm olduğundan söz ettikten sonra, Hz. Muhammed'in "İlim öğrenmek her Müslüman erkeğe ve kadına farzdır" sözünü tekrarlar; Müslümanların oğullarını ve kızlarını, tıpkı *Kutadgu Bilig*'de olduğu gibi aralarında herhangi bir ayrım gözetmeksizin okutmalarını söyler. Okumayı belirli bir yaşla sınırlamaz; adeta doğumdan ölüme değin bütün bir ömre yayar; *"Diri varsınız, ta ölene dek okuyun dostlar"* der. Yesevî burada okumanın belirli bir tanımını yapmaz. Varlık, bir birlik içinde görüldüğünden, bu okuma başta kişinin kendi öz-bilgisi, yeryüzündeki yeri ve anlamı olmak üzere, kendinden dış evrene, maddi ve manevi niteliklere varıncaya değin ortaya çıkan bir aydınlanma, bir aslını ve temel niteliğini kavrama durumu olarak ortaya çıkar. Kişinin kendini bilmesi, Rabbini bilmesi, evreni bilmesi, hayatı ve ölümü bilmesi, bu bütüncül okumanın, bu bilgelik durumunun, bu derin aydınlanmanın aşamalarını oluşturur (Yesevi, 429). Nefis terbiyesi, esas olarak bu okuma biçimine işaret eder. Kişi nefsini terbiye etmeden okumuş, okumadan da nefsini terbiye etmiş sayılmaz. Bu durumda ilim olgunlaşma yolunda dosdoğru bir ilerleme olarak ortaya çıkar. Bu ilerlemede, gösteriş yoktur, gurur ve kibir yoktur. Söz (*kâl*) ile hâl arasında tam bir örtüşme vardır. İlim sahibi kişi, ilmiyle örtüşür; ilmi bir giysi gibi kişiliğine giydirir. İlim ve düşünce, düşünce ve yaşantı arasında bir harmoni ve bütünlük oluşur. Böylece ilim ve hikmet, olgunlaşmanın, erdemin ve mutluluğun koşulu hâline gelir.

[3] Sonsuzluğun kaybedilmesinin benlik üzerinde yaptığı yıkıcı etki için bkz. Søren Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk,* Çev. *Mehmet Mukadder Yakupoğlu,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997. Søren Kierkegaard, *Kaygı Kavramı,* Hece Yayınları, Ankara, 2003.

Hikmet yolu, sevgi yoludur. Arınma, sevgi ile gerçekleşen bir saflaşmadır.[4] Kişi, insana, Tanrı'ya, varlığa karşı duyduğu aşkla hikmet sahibi olur, duygularını terbiye eder, özgürleşme içine girer, bir değer ve şahsiyet varlığı hâline gelir; aşkla yücelir; sonsuz ve ebedi hayata sevgiyle kavuşur. Aşk, derin bir bağlanma durumu olarak olağanüstü bir güçtür. Kişi bu olağanüstü güçle, kendini ve kendi dünyasını inşa eder. Aşk bir şahsiyet ve değerdir, bir hikmettir; olgunlaşma ve erme yolunda bir enerjidir. Aşk, varlığa karşı duyulan derin bağlılıktır, içgüdüsel eğilimlerin yerine konulan yüce değerdir, faniliğin yerine konulan sonsuzluktur, maddenin yerine konulan manadır. Ebedi dostluğun ve derin bağlılığın ifadesidir. Kişi, olgunlaşma yolunda hırsın, bencilliğin, kibrin, gazabın, kıskançlığın yakıcı tortularından aşkla; aşkın sonsuzlaştıran, arıtan, saflaştıran gücüyle temizlenir. Böylece hikmet ve iç-görü sahibi, varlığı bir birlik ve bütünlük içinde hissedebilen, hayatın ve ölümün anlamını sezebilen, varlıkla ilişkisini bu aşk, fanilik ve ebedilik çerçevesinde düzenleyebilen olgun ve yüce bir varlık hâline gelir.

Sonuç

Halkın eğiticileri, halk bilgeleri, toplumun önderleri olarak "iyi hayat"ı öne çıkaran, "güzel yaşama"yı öğreten kişilerdir. Onlar, ölümden de söz etseler mesajları hep hayata yöneliktir. Onlar, insanların dünya için yaptıkları çalışmaları, yalnız dünya için görmezler, sonsuz için de görürler. Bu önderlerin, halkı irşat eden kişilerin tembelliği, perişanlığı, yoksulluğu, cahilliği, duygu ve empati yoksunluğunu, içe kapanıklığı telkin etmeleri düşünülemez. Ahmet Yesevî de "sevgi" ve "iyilik" değerleri temelinde yüzlerce yıldan beri insanları iyiliğe, güzelliğe, adalete, mutluluğa çağıran bir ulu kişilik, bir model şahsiyet olmuştur. O, kişinin Allah ile olan bağının, "iyi hayat" (*hayır*) ideali çerçevesinde kurulabileceğini düşünür. Tembellik, miskinlik, dar görüşlülük, cehalet, hırs, kıskançlık bu çerçevenin dışında kalır. Nefis terbiyesi ve duyguların arılığı, öncelikle cehaletten ve karanlık duygulardan arınmayı, zihnen ve ruhen aydınlığa çıkabilmeyi, kendini iyiliğe adayabilmeyi, insanlık için iyiyi isteyebilmeyi, bir iyilik yapabilmeyi gerektirir. Kişinin Tanrı ile kuracağı ilişki, bu erdem ve şahsiyet değerleri çerçevesinde ya da bu erdem ve şahsiyet değerleri kişinin Tanrı ile olan ilişkisinde ortaya çıkar. O bu sonuca, bazı tecrübeler edinerek, bazı fikirler edinerek gelir. İnsan varoluşunun en nihayetinde varıp dayanacağı nokta ölüm durumudur; bu varoluşun en temel gerçekliğidir. Yesevî'nin erdiği ve eriştiği hakikat, yaş destanında olduğu gibi, varoluşu başı, ortası ve sonu ile adım adım görebilmek ve anlayabilmektir. Bu, varoluşum mahiyetine yönelik bir anlayışa erişmektir. Peki, ne olmuştur, ne olmaktadır, bundan sonra ne olacaktır. Hayatta, kendini yineleyip duran şey, insanın gönlünü en çok yoran ve suyunu en çok bulandıran şey nedir? Bütün kavgaların, bütün endişelerin sonuna gelinen nokta nedir? Kişi hangi dönemlerden geçerek bir durulma, bir anlayış noktasına erişir? Bütün bu sorular eşliğinde Yesevî'nin gelip dayandığı nokta, iki kelimeyle, "sevgi" ve "iyilik"le özetlenebilir. Bu değerler dışında kalan ne varsa, insan doğasına ve onun yeryüzündeki varoluşuna aykırıdır. Bütün eylemleri iyiliğe, bütün duyguları sevgiye indirgemek, bir bilgelik tutumdur ve insana en çok yakışan budur. Bunun dışında kalan ne varsa paranteze alınabilir, yok sayılabilir, görmezden gelinebilir. Zira onlar dünyanın ve hayatın özleşen değerleri ile ilgili değildir. Adeta hayat boyu sürdürülen bütün uğraşılar, bütün mücadeleler, bütün kavgalar, insanın insanlığını tamamlayan bu iki öz değere ulaşmak içindir. *Divan-ı Hikmet,* hayat yollarını açmaya; ruhen, zihnen ve duygusal anlamda insanlığı eğitmeye çalışır.

Divan-ı Hikmet'teki şiirler (hikmetler), insan idrakine kapalı, insan idrakini aşan sırlar içermez; onlar, aklın ve gönlün sınırları içindeki konuları ele alırlar. Sorun, nasıl ölürüz, ahrette hâlimiz nice olur, soruları değil (çünkü bunun hesabı insana ait değildir) bu dünyada nasıl yaşayabiliriz, nasıl yaşarsak iyi ve erdemli yaşamış oluruz, sorusudur. Her türlü bilgelik geleneği, dini anlayışlar da dahil, öncelikle bu dünyada nasıl yaşayacağımızı ve bu dünyada yaşamanın anlamının ne olduğunu öğretirler; mesajları bu dünyanın değerine yöneliktir. *Hikmetler*, dünyayı paranteze alır; ancak dünyanın dışında sonsuza giden bir yol da yoktur. Yesevî'ye göre, bu dünyanın yolu sonsuzun yoludur. Kişi oraya "sevgi" ve "iyilik" yolu üzerinden ulaşabilir. Bu bakış açısında korkuya, umutsuzluğa, kaygıya yer yoktur. Varlık duygusu boşluk ve kesinti içermez; kişi kendini varlıkla dopdolu hisseder. Burada umudu kıran, yaşama duygusunu körelten, gelecek nesillere karamsarlık, umutsuzluk ve çaresizlik telkin eden bir bakış açısı yoktur. Yesevî'de toprağa gömülen, insanın insana ulaşmasını engelleyen bencillik, hırs, şiddet, gazap,

[4] *Divan-ı Hikmet*'te "Aşk dükkânını kurmak" ifadesi geçer ve aşktan bir "yürüme", "ilerleme" gücü olarak söz edilir: "*Aşksızları gördüm ise yolda kaldı;/ O sebepten aşk dükkânını kurdum ben işte*" (Ahmet Yesevî, a.g.e., s. 70).

kıskançlık ve kibir duygularıdır; toprağa gömülen merhameti ve şefkati yok eden, insanı insan için tehlikeli bir varlık hâline getiren insanın bu ilkel duygularıdır. İnsanın ruh, beden ve duygu olarak eğitimi, insan olmanın en etkili aracıdır. İnsan olacaksa eğitimle insan olacak, insanlık yolunda bir deneyim kazanacaktır. Eğitim bu çerçevede bir paranteze alma ve indirgeme, bu şekilde sevgi ve iyilik gibi hayatın öz-değerlerine doğru hareket edebilme deneyimi olarak ortaya çıkar. *Divan- Hikmet,* belirli bir gruba, belirli bir topluma değil, insanlığa seslenir. Unutmamak gerekir ki, onu okumak ve anlamak, öncelikle bir eğitim, bilgi ve hikmet işidir. Bugün, bin yıl aradan sonra, Ahmet Yesevî'nin ne söylediği kadar, hatta ondan daha fazla, bizim ondan ne anladığımız ve ne aldığımız önemlidir. Ahmet Yesevî, hikmetlerini söyleyerek kendi bilgeliğini ortaya koymuştur, ne var ki, onun hikmetleri ancak kendisini okuyup anlayan ve yeniden üreten bir bilinç karşısında kendi özünü açar. Kelimelerin ve cümlelerin çevirisini yapmak kolaydır; ancak o günkü anlamın bugünkü dünyada karşılığını bulabilmek gerçek bir çeviri ve yeniden üretim olacaktır. Ve bunu yaptığımız zaman gerçekten *Divan- Hikmet*'i okumuş ve anlamış sayılırız. Bu zihinsel, ruhsal ve duygusal anlamda gerçek bir eğitim sorunudur.

Kaynakça

Ahmet Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice, Diyanet Yayınları, Ankara, 2015.

Kierkegaard, Søren, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, Çev. *Mehmet Mukadder Yakupoğlu,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997.

Kierkegaard, Søren, *Kaygı Kavramı*, Çev. Vefa Taşdelen, Hece Yayınları, Ankara, 2003.

Platon, *The Republic*, Tr. Desmond Lee, Penguin Books, London, 1987.

Platon, *Şölen,* Çev. A. Erhat - S. Eyüboğlu, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995.

Yunus Emre, *Yunus Emre Divanı*, Haz. Faruk K. Timurtaş, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1972.

LUDWİG WİTTGENSTEİN VE MANTIKSAL FELSEFE İNCELEMELERİ(TRACTATUS)

LUDWIG WITTGENSTEIN AND LOGIC PHILOSOPHICAL REVIEWS (TRACTATUS)

Araştırma Görevlisi Halis ÇAVUŞOĞLU

Bursa Uludağ Üniversitesi

ÖZET

20. yüzyıl felsefesinde iki temel mimar vardır. Bunlar, Wittgenstein ve Husserl'dir. Wittgenstein, eski Yunan düşüncesinin mirasına sahip çıkmıştır, mantık ve matematik merkezli bir düşünme sistemi geliştirmiştir. Platon, Schopenhauer, Kierkegaard, Augustinus ve Tolstoy en sevdiği filozof ve yazarlar arasındadır. Wittgenstein'ın felsefesi, birinci dönem ve ikinci dönem olarak iki farklı dönemden oluşur. Bunlardan birinci dönem, burada ele alacağımız Tractatus (Mantıksal Felsefe İncelemeleri) dönemini içermektedir. Bu kitap esasında bir mantık kitabıdır. İki değerli mantık üzerine yazılmış olmasıyla beraber, doğruluk fonksiyonlarını da anlatmaktadır. Bunun yanı sıra, mantıktan hareketle "Felsefe nedir?" sorusuna da cevap aramıştır. Ayrıca, matematik felsefesinde de yeni bir yaklaşım geliştirmiştir. Wittgenstein, matematik, mantık ve dil felsefesinde çığır açıcı olmuştur.

Wittgenstein mantığın felsefenin temeli olduğunu ve felsefenin mantık ve metafizikten oluştuğunu söyler. Wittgenstein'ın ilk dönemine ilişkin en temel kabulü "Mantığın, dilde araştırılmasıdır". Dilin doğasının araştırılmasıyla dünyanın doğasının araştırılması ya da dilin mantıksal yapısının araştırılmasıyla dünyanın da mantıksal yapısının araştırılması gerçekleştirilmiş olur. Tractatus'da dünyanın yapısının mantıkla ortaya çıkartılması amaçlanır (mantık, dünyanın bir tasarımı olarak görülür). Wittgenstein'ın felsefesi mantığın olanağının araştırılmasından dilin yapısının araştırılmasına doğru kayar. Mantığın kendisini araştırıyor olmak temel önermenin, yalın önermenin ortaya çıkartılması demektir. Tractatus'un merkezi burasıdır. Wittgenstein, mantığın yani dilin sınırlarının ötesindeki hiçbir şeyin bilinemeyeceğini ileri sürer. Wittgenstein'ın yöneliminin daha çok, insanların konuştuğu bütün mümkün dillerin mantıksal yapısını ortaya çıkartmak olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Tractatus, Mantık, Felsefe, Dil, İnsan

ABSTRACT

There are two main architects in the 20th century philosophy. These are Wittgenstein and Husserl. Wittgenstein claimed the legacy of ancient Greek thought. He also developed a logic and mathematics thinking system. Platon, Schopenhauer, Kirkkegaard, Augustinus, and Tolstoy are among his favorite philosophers and writers. Wittgenstein's philosophy consists of two different periods, the first period and the second period. The first period of these includes the period of Tractatus (Logical Philosophical Studies), which we will consider here. This book is essentially a logic book. In addition to being written on two-valued logic, it also tells the functions of truth. In addition, based on logic, he also looked for an answer to the question "What is philosophy?". He also developed a new approach in mathematics philosophy. Wittgenstein has been groundbreaking in philosophy of mathematics, logic and language.

Wittgenstein says that logic is the basis of philosophy and that philosophy consists of logic and metaphysics. Wittgenstein's most basic acceptance regarding the first period is "Searching the logic in the language". Exploring the nature of the world by exploring the nature of the language or by searching the logical structure of the language, the logical structure of the world is carried out. In Tractatus, it is aimed to reveal the structure of the world with logic (logic is seen as a design of the world). Wittgenstein's philosophy shifts from exploring the possibility of logic to exploring the structure of the language. To be exploring the logic itself means to reveal the basic proposition, the pure proposition. This is the center of Tractatus. Wittgenstein argues that nothing beyond logic, that is, the limits of language, can not be known. It can be said that Wittgenstein's orientation is mostly to reveal the logical structure of all possible languages spoken by people.

Keywords: Tractatus, Logic, Philosophy, Language, Human

Mantıkçı pozitivistler, olgu ve olaylara karşılık gelen ve deneysel olarak doğrulanabilen bir dil oluşturmaya çalışarak, muğlak ve belirsiz semboller içeren dilin yanlış olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, bu belirsizlik ve yanlışlıklar modern mantığın yardımıyla ortadan kaldırılabilir. Dilin cümleleri ve terimlerinin anlamı ancak bu yolla açık hale getirilebilir. Bu tutumun başlıca amacı, dil eleştirisi yaparak, felsefeyi metafizikten arındırmaktır.

Mantıkçı atomizm olarak da bilinen bu ideal dil, genellikle anlamın resim kuramı olarak tanımlanmaktadır. Örneğin birinci döneminde Russell'ın temsil ettiği 'ideal dil' anlayışı çevresinde bulunan Wittgenstein bize, bir resimdeki unsurlarla onun resmettiği obje ya da sahnenin unsurları arasında bir tür uygunluğun var olduğunu söylemektedir. Ayrıca resim, dünyadaki nesnelerin düzenini ve yapısını yansıtmaktadır. Wittgenstein'a göre, olguların durumu nesnelerin bir bileşimidir. Nesnelerin karşılıklı biçimlenmesi ise atomal gerçekleri yani olgu bağlamlarını oluşturur. Dünyadaki atomal gerçeklerin yerini tutan ve bu gerçekleri resmeden atomal önermelerdir. Önermenin yapısının doğru olabilmesi için atomal gerçeklerin yapısını ya da dünyadaki olgu durumlarını resmetmesi gerekmektedir. Tüm anlamlı söylemler, son çözümlemede atomal önermelerden ya da onların belirlenen ilişkilerinden çıkarılabilir. Bu yaklaşım, insanın olgu ve olaylar dünyası dışında anlamlı söylemler ortaya koyamayacağını göstermektedir.

20. yy. felsefesinde iki temel mimar vardır. Bunlar, Wittgenstein ve Husserl'dir. Wittgenstein, eski Yunan düşüncesinin mirasına sahip çıkmıştır, mantık ve matematik merkezli bir düşünme sistemi geliştirmiştir. Platon, Schopenhauer, Kirkkegaard, Augustinus ve Tolstoy en sevdiği filozof ve yazarlar arasındadır.

Wittgenstein'ın felsefesinin ilk döneminde Tractatus (Mantıksal Felsefe İncelemeleri)önemli bir yere sahip olan bir eserdir. . Bu kitap esasında bir mantık kitabıdır. İki değerli mantık üzerine yazılmış olmasıyla beraber, doğruluk fonksiyonlarını da anlatmaktadır. Bunun yanı sıra, mantıktan hareketle "Felsefe nedir?" sorusuna da cevap aramıştır. Ayrıca, matematik felsefesinde de yeni bir yaklaşım geliştirmiştir. Wittgenstein, matematik, mantık ve dil felsefesinde çığır açıcı olmuştur.

Wittgenstein'ın gözünde, felsefe yapabilmek için ilk önce bir mantık zemini gerekir. Ona göre felsefe mantıkla başlar (Russell). Wittgenstein mantığı iki anlamda kullanmıştır. Formel bir bilim olarak mantık, Felsefe çalışmalarının başlangıcında, temelinde bulunan mantık. Wittgenstein kendi nazari gelişiminin her iki döneminde de derinden şuna ikna olmuştur; bir bilimsel felsefenin temellendirilmesine yönelik -geçmiş, şimdiki ve gelecekteki- bütün çabalar boşunadır. Bundan dolayı da bu tür girişimler önceden başarısızlığa mahkûmdur. Felsefe hiçbir zaman bilim olmamıştır, değildir ve olmayacaktır da. Çünkü araştıracağı spesifik bir nesne yoktur; onun durumları bizi çevreleyen gerçekliğin hiçbir olgusunun doğasına yönelik değildir. Eğer felsefe ve diğer bilimler arasındaki bu prensipsel farkı anlamak istemezsek, hiçbir zaman görünen bilgelikle sarılı olan metafiziğin spekülatif yargılarının önüne geçme başarısını gösteremeyeceğiz. Felsefeciler, yazıyor "Felsefi Araştırmalar" dönemindeki Wittgenstein, sürekli olarak bilimin metodunu göz önünde bulundurur ve bilimlerin yaptığı şekilde soru sormaya ve yanıt vermeye çalışırlar… Bu görüş, metafiziğin gerçek temelidir ve felsefeciyi tam bir karanlığa götürür.

Tractatus bir mantık kitabı olarak değerlendirilmektedir. Dili mantık açısından ele almaya çalışan, dille ilgili bir kitap, Wittgenstein'ın bu eserinin felsefe tarihindeki rolüyle ilgili olarak da bir ahlak kitabı olduğunu söyleyebiliriz.

Tractatus Logico Philosophicus (Mantıksal Felsefe Araştırmaları) eserinden yola çıkarak, Wittgenstein, bir felsefe probleminin dilin yanlış anlaşılmasından kaynaklandığını söyler (dilin mantığını yanlış anlamaktan dolayı ortaya çıkan problemler).Wittgenstein mantığın felsefenin temeli olduğunu ve felsefenin mantık ve metafizikten oluştuğunu söyler.

Wittgenstein'ın ilk dönemine ilişkin en temel kabulü "Mantığın, dilde araştırılmasıdır." olmuştur. Dilin doğasının araştırılmasıyla dünyanın doğasının araştırılması ya da dilin mantıksal yapısının araştırılmasıyla dünyanın da mantıksal yapısının araştırılması gerçekleştirilmiş olur. Her önerme, cümle değildir. Gündelik dilde pek çok cümle söz konusudur. Bu cümlelerin hepsi önerme değildir. Wittgenstein'ın felsefesi mantığın olanağının araştırılmasından dilin yapısının araştırılmasına doğru kayar. Wittgenstein, mantığın yani dilin sınırlarının ötesindeki hiçbir şeyin bilinemeyeceğini ileri sürer.

Wittgenstein'ın yöneliminin daha çok, insanların konuştuğu bütün mümkün dillerin mantıksal yapısını ortaya çıkartmak olduğu söylenebilir.

Tractatus'da dünyanın yapısının mantıkla ortaya çıkartılması amaçlanır (mantık, dünyanın bir tasarımı olarak görülür). Dünyanın tasarımı derken tamamen fizik alanını kastetmektedir. Bu nedenle mantık araştırmasının nedeni dünyayı anlamaktır (fizik). Mantık dünyanın imkânlarının araştırılmasıdır. Mantık dünyanın bir yansımasıdır. Mantık benim "mümkün dünyamın" sınırlarını ortaya koyar. Wittgenstein için mantık, mümkün dünyayı anlamak, onun sınırlarını ortaya çıkarmanın yoludur. Mantık, düşünebilmenin sınırlarıdır. Düşünebilmenin sınırları da "mümkün dünya"dır.

Mümkün dünyanın dışında bir de aktüel dünya vardır. Mümkün dünyanın sınırları, aktüel dünyanın sınırlarından daha geniştir. Mümkün dünya daha geniş bir kümedir. Aktüel dünya mümkün dünyanın alt kümesidir. Dünyanın oluşturucu öğeleri ve öğeler arasında gerçekleşebilecek ilişkiler, benim mümkün dünyamın sınırlarını belirler. Wittgenstein'a göre, dünyanın temel kurucu parçaları nesnelerdir. Nesneler dünyanın tözünü oluşturur. Töz kalıcı olandır, değişmeyendir. Yani nesnelerin sayısı değişmez. Wittgenstein'a göre dünyayı oluşturan nesneler bir kez verildiyse, artık bütün mümkün durumlar da önceden belirlenmiş demektir. Bu anlayışa göre dünyanın nesneleri verildiği zaman, artık bu dünyanın içinde olabilecek her şey baştan bilinebilir. Eğer mümkün dünyanın dışı varsa, o mantıkça söylenebilen bir dünya değildir onu dile dökemeyiz.

Wittgenstein'ın mümkün dünya dediği şey, insan olmanın en temel ayrımını temsili olan mantığın dünyasıdır. Bu mantığın dünyasında sırasıyla yapılabilecek olanlar mantık, matematik ve doğa bilimleridir. Felsefe ise bu dünyanın içinde değildir. Felsefe bu dünyayı önceden belirlemek zorundadır. Felsefe bu dünyada bir problem olunca onu çözmek zorundadır. Felsefe bu dünyanın içinde değil, sınırlarındadır.

Mantığın kendisini araştırıyor olmak temel önermenin, yalın önermenin ortaya çıkartılması demektir. Tractatus'un merkezi de burasıdır. Wittgenstein'ın taşıyıcı zemini temel önermedir. Temel önermeler bulduktan sonra, temel önermeler arasındaki ilişkilerin de bulunması gerekir. Bu ilişkiler doğruluk fonksiyonlarıdır. Temel önermeler arasındaki ilişkiler bilimin sınırlarını belirler. Bu, dilin sınırlarını önceden belirlemesidir.

Wittgenstein, önermenin gerçeklikle karşılaştırılmasından söz ederken, gerçekliğin unsurlarının deneysel olarak gözlemlenebilir olmaları gerektiği hususunda net değildir. Bu yüzden kimileri Wittgenstein'ın buna işaret ettiğini söylerken, kimileri de böyle bir işaretin olmadığını ileri sürmüşlerdir. Dil ile tasvir edilen gerçekliğin deneysel olarak gözlemlenebilir olduğu ister kabul edilsin, isterse edilmesin Wittgenstein'ın, anlam konusundaki kriterinin tamamıyla formel ve makul bir kriter olmasını amaçlamış olduğu kesin gözükmektedir. Mantıkçı pozitivistler, Wittgenstein'ın mantıksal anlam analizlerine ampirist bir bilgi teorisi ilave etmişlerdir. Buna rağmen Wittgenstein'ın analizleri, zorunlu olarak ampirizme işaret ediyor veya adres gösteriyor değildir.

Wittgenstein dikkatimizi, bir önermenin anlamının ne olduğu fikrinden, o ifadenin kullanımının ne olduğu fikrine yönlendirmekte ve bununla ilgi olarak şunları söylemektedir: "Anlam sözcüğünü kullandığımız durumların geniş bir sınıfı için bu sözcük şöyle tanımlanabilir: Bir sözcüğün anlamı, onun dildeki kullanımıdır." Wittgenstein'a göre, bu yer değiştirme işini gerçekleştirdiğimizde, birbirimizle anlaşabilir ve felsefi karışıklardan kaçınabiliriz, çünkü bu tür karışıklıklar; kullanımı, bağlamı veya sözcüklerimize anlam veren 'dil oyunu'nu bilmemenin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bir ifadenin anlamının edimsel bir dil oyununda onun kullanılması olduğunu bilmemekten dolayı, görünüşte açık olan ifadelerin nasıl anlaşılabileceği konusunda şaşırabiliriz.

Her türlü düşünce önceden mantığı varsayar. Mantıkla başlamamış hiçbir düşünce yoktur. Mantık tüm deneyden öncedir. Aristoteles'te mantık, hazırlık bilimidir. Bu sebeple mantığı kendi başına bağımsız bir araştırma alanı olan bir bilim saymamıştır. Wittgenstein ve Aristoteles ontolojiye mantıktan girmiştir. Aristoteles'in dünyasında önermeler ya da cümleler, özne ve yüklem ilişkisini dile getiren yargılardır.

Wittgenstein, mantığın, doğa bilimlerinin ve felsefenin yerini belirlemek istemiştir. Sonra da, bunların dışının belirlenmesi gerektiğini belirtir. Bunların dışında din, sanat, ahlak ve felsefe vardır. Her alanın yerli yerine koyarken, söylenebilir olan ile gösterilebilir olan arasında ayırım yapmıştır.

Yukarıda da görüldüğü gibi Wittgenstein'ın Tractatus'unda mantıkçı pozitivistlerin doğrulama ilkesine benzeyen bir şey bulabiliriz. Wittgenstein'ın temel tavrı 'bir önermenin anlamının, bu önerme tarafından tasvir edilen atomik gerçek veya gerçeklerden ibarettir' şeklinde olduğuna göre, kendisinin de ifade ettiği gibi, bundan şöyle bir sonuç çıkmaktadır: "Bir önermeyi anlamak demek, bu önerme doğru olduğunda durumun ne olacağını bilmek demektir". Yani bir önerme, sadece ve sadece onu doğrulayacak olan şeyi bildiğimizde anlaşılabilir.

Bir ifadede söylenebilen ile bu ifadede kendisini gösterenler aynı düzlemde temsil edilemezler. Göz nasıl ki kendi kendisini göremezse, bir ifade de kendi kendisini ifade edemez. Bilen ben dünyayı ancak bilen benin dünyası olarak bilebilir. Ben dünyayı kendi içinde kavrayabilir. Bu, "aşkın zemin"dir. Emprik zemin, aşkın zemin üzerinde yükselir. Emprik zeminde ben, dünyayı değil, dünyadaki objeleri bilir. Kant'ın ve Husserl'in felsefesinin temeli tam da bu noktaya dayanır. Dünyaya içkin olmak demek, dünyayı sadece olgular düzleminde yaşamak demektir. Dünyanın bir bütün olarak kavranmasına yönelik bu deneme, dünyanın karşıdan görülmesini amaçlar. İşte bu karşıya alışa Witttgenstein, sub specie aeterni bakış demektedir.

KAYNAKÇA

WITTGENSTEIN, Ludwig, Defterler 1914–1916, Çev: Ali Utku, Birey Yay, İstanbul– 2004.

WITTGENSTEIN, Ludwig, Felsefi Soruşturmalar, Çev: Deniz Kanıt, Küreyel Yay, İstanbul–1998.

WITTGENSTEIN, Ludwig, Renkler Üzerine Notlar, Çev: Ahmet Sarı, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum-2006. WITTGENSTEIN, Ludwig, Tractatus Logico-Philosophicus, Çev: Oruç Aruoba, YKY, İstanbul–2003.

WITTGENSTEIN, Ludwig, Yan Değiniler, Çev: Oruç Aruoba, Altınkırkbeş Yay, İstanbul–1999.

WITTGENSTEIN, Ludwig, Zettel, Çev: Doğan Şahiner, Nisan Yay, İstanbul–2004.

WITTGENSTEIN, Ludwig, Viyana Çevresi, Çev: Zeki Özcan, Birleşik Kitabevi, Ankara - 2012.

ÖZCAN, Zeki, Dil Felsefesi III(İkinci Wittgenstein'da Gramer Paradigması), Sentez Yayıncılık, Bursa -2018.

ÖZCAN, Zeki, Dil Felsefesi I(Mantıkçı Paradigma), Sentez Yayıncılık, Bursa -2014.

SOYKAN, Ömer Naci, Wittgenstein-Yaşamı, Felsefesi, Yapıtları, MVT Yay. İstanbul-2006.

BATI VE İSLAM DÜŞÜNCESİ BAĞLAMINDA PANTEİZM ANLAYIŞI

UNDERSTANDING OF PANTEISM IN THE CONTEXT OF WEST AND ISLAMIC THOUGHT

Araştırma Görevlisi Halis Çavuşoğlu

Bursa Uludağ Üniversitesi

ÖZET

Panteizm, 17. yüzyıl filozofu olan Baruch Spinoza'nın çalışmalarına dayalı bir teoloji ve felsefe olarak modern çağda popüler oldu. Monizm, Spinoza'nın felsefesinin temel bir parçasıdır. Spinoza, terim ölümünden sonrasına kadar icat edilmemesine rağmen panteizmin en ünlü savunucusu olarak kabul edilir. Panteizm ya da tüm tanrıcılık, her şeyi kapsayan içkin bir Tanrı'nın, Evren'in ya da doğanın Tanrı ile aynı olduğu görüşüdür.Panteistler kişileştirilmiş ya da antropomorfik bir Tanrıya inanmazlar. Panteizm, genellikle monizm ile ilişkili bir kavramdır. Panteizmde her şey Tanrı'nın bir parçası olarak kabul edilir, Tanrı her şeydir ve her şey Tanrı'dır. Tanrı doğada, nesnelerde, insan dünyasında var olan varlıktır.

Panteizm, Yunanca pan ("tüm" anlamında) ve theos ("Tanrı" anlamında)köklerinden türetilmiştir. Arapça karşılığı 'Vücudiyye ' olan Panteizm, kısaca her şeyi tanrı tanımak, varlığı sadece tanrıya vermek olarak da tanımlanabilir. Felsefî bir görüş olarak Panteizm, Eski Yunan felsefesinde Plotinos (205-270), Rönesans'tan sonra Giordano Bruno (1548-1600) ve Spinoza (1632-1677) tarafından ağırlıklı olarak temsil edilmiştir. Spinoza ağırlıklı Panteizm algılayışına göre Tanrı her şeydir ve her şey Tanrı'dır. Tanrı-Evren-insan ayrımı yoktur, böyle bir ayrım aklın illüzyonu, yanılsamasıdır. Bilimsel olarak Tanrı, Evren ve insan birdir, aynıdır.

Panteizm, sonluyla sonsuz arasında yakın ve özsel bir temas kurmak ve insanı tanrıya yakınlaştırmak amacıyla, var olan her şeyin bir birlik meydana getirdiğini ve her şeyi kapsayan bu birliğin tanrısal bir yapıda olduğunu iddia eder. Başka bir deyişle, panteizm, tanrıyla evrenin bir ve aynı olduğunu öne sürer, sonlu ve sınırlı dünyanın ezeli-ebedi, sınırsız ve mutlak varlıkların bir parçası, görünüşü ya da tezahürü olduğunu savunur.

Anahtar Kelime: Tanrı, Panteist, Monist, Özdeş.

ABSTRACT

Pantheism was popular in the modern age as a theology and philosophy based on the work of Baruch Spinoza, a 17th century philosopher. Monism is an essential part of Spinoza's philosophy. Spinoza is considered the most famous advocate of pantheism, although it is not invented until after the term of death. Pantheism, or all deity, is a view of the inner God, the universe, or the nature of God, all covering the same. The pantheists do not believe in an anthropomorphic God in personified. Pantheism is usually a concept associated with monism. In pantheism everything is regarded as a part of God, God is everything and everything is God. God is a being that exists in nature, in objects, in the human world.

Pantheism is derived from the Greek pan (meaning "all") and theos (meaning "God"). Pantheism, whose Arabic equivalent is 'Vücudiyye', can be briefly defined as getting to know everything, giving existence only to God. As a philosophical view, Pantheism was predominantly represented by Plotinos (205-270) in Ancient Greek philosophy, Giordano Bruno (1548-1600) and Spinoza (1632-1677) after the Renaissance. According to Spinoza's predominant Panteism perception, God is everything, and everything is God. There is no God-Universe-human distinction, such a distinction is the illusion and illusion of mind. Scientifically, God, the Universe, and man are one, the same.

Pantheism aims at establishing a close and essential contact between finite and infinite and bringing man closer to God. He also claims that everything that exists forms a unity and that this all-encompassing union is of a divine nature. Başka bir deyişle, panteizm, tanrıyla evrenin bir ve aynı olduğunu öne sürmektedir. Yani sonlu ve sınırlı dünyanın ezeli-ebedi, sınırsız ve mutlak varlıkların bir parçası, görünüşü ya da tezahürü olduğunu savunur.

Keyword: God, Pantheist, Monist, Identical

BATI VE İSLAM DÜŞÜNCESİ BAĞLAMINDA PANTEİZM ANLAYIŞI

Panteizm, Yunanca pan ("tüm" anlamında) ve theos ("Tanrı" anlamında) köklerinden türetilmiştir. Arapça karşılığı 'Vücudiyye ' olan Panteizm, kısaca her şeyi tanrı tanımak, varlığı sadece tanrıya vermek olarak da tanımlanabilir. Felsefî bir görüş olarak Panteizm, Eski Yunan felsefesinde Plotinos (205-270), Rönesans'tan sonra Giordano Bruno (1548-1600) ve Spinoza (1632-1677) tarafından ağırlıklı olarak temsil edilmiştir. Spinoza ağırlıklı Panteizm algılayışına göre Tanrı her şeydir ve her şey Tanrı'dır. Tanrı-Evren-insan ayrımı yoktur, böyle bir ayrım aklın illüzyonu, yanılsamasıdır. Bilimsel olarak Tanrı, Evren ve insan birdir, aynıdır.

19. yüzyılda panteizm pek çok önde gelen yazar ve filozofun teolojik bakış açısı oldu. Britanya'da William Wordsworth ve Samuel Coleridge; Almanya'da Johann Gottlieb Fichte, Friedrich Wilhelm Joseph Schelling ve Georg Wilhelm Friedrich Hegel; Amerika Birleşik Devletleri'nde Walt Whitman, Ralph Waldo Emerson ve Henry David Thoreau panteist yaklaşıma sahip kişilerdir.

Albert Einstein birçok yazısında panteist eğilimler sergiler, kişileştirilmiş bir tanrıya inanmadığını belirtir. "Asla doğaya bir amaç ya da hedef ya da insanmerkezci (antroposantris) olarak anlaşılabilecek herhangi bir şey yüklemedim" sözü, Spinoza hayranlığını belirttiği yazısı " önemli bir ortak noktayı ifade etmektedir. Evren'in harikulade düzenlenmiş olduğunu ve belli yasalara uygun hareket ettiğini görüyoruz ama bu yasaları sadece bulanık bir şekilde anlayabiliyoruz. Spinoza'nın panteizmine hayranım, ama onun modern düşünceye katkısına çok daha fazla hayranım, çünkü o ruh ve bedenî iki ayrı şey değil de bir bütünmüş gibi gören ilk filozoftur. "Tanrıya inanıyor musun?" sorusuna verdiği cevap "Varolanların düzenli uyumunda kendini gösteren Spinoza'nın Tanrısı'na inanıyorum, insanların kaderiyle ve eylemleriyle ilgilenen bir Tanrı'ya değil.

20. yüzyılın sonlarına doğru panteizm, genellikle neopaganizmin benimsediği teolojik yaklaşım olarak ilan edildi. Ve panteistler, panteizm için özel olarak örgütler kurmaya başladı. 20. yüzyılın son çeyreğinde iki panteist örgüt kuruldu. Tüm çeşitli panteistlere açık olan Evrensel Panteist Derneği 1975 yılında kuruldu. Dünya Panteist Hareketi bir çevreci, yazar ve eski Evrensel Panteist Derneği'nin başkan yardımcısı olan Paul Harrison tarafından yönetilmektedir. Dünya Panteist Hareketi panteizmin natüristik sürümünü teşvik amacıyla 1999 yılında kurulmuştur.

Dinlerde panteizmin kökeni Hint ve yerli Amerikan dinlerine kadar uzanır. Bilinen en eski panteist fikirlerin Hindu dini metinlerinde yer aldığı iddia edilmektedir. Alevilik panteist unsurlar içerir. Alevilik'te vahdet-i vücud olarak isimlendirilen yaklaşımda Dünya'daki bütün varlıklar ve tüm Evren, Tanrı'nın yansımaları olarak görülür. Vika gibi modern pagan dinleri panteist görüşler içermektedir.

Sufi metafiziği başlıca Vahdet (birlik) düşüncesi etrafında gelişmiştir. Öyle ki varlık bir "Mutlak Varlık" ve O'nun aynada yansımalarından oluşan görüntülerden ibarettir. Bu anlayışı açıklayan iki farklı ifade biçimi kullanılır; Vahdet-i vücud (varlık birliği) ve vahdet-i şuhut (Görünenlerin birliği). Bazı İslami reformcular bu iki deyim arasındaki farklılığın sadece semantik ve deyimle ilgili olduğunu, özünde bir farklılık içermediğini söylerler. Sufi metafiziğinde diğer dikkat çeken konular hulul, teşkik, ve maksut birliği gibi konulardır. Allah ile evren arasındaki ilişkinin tarzı sufiler arasında olduğu gibi, sufi olmayan Müslümanlar arasında da tartışılagelmekte olan bir konudur.

Panteizm, geniş bir çerçeve içinde ele alındığında, Tanrı'nın dünya ile olan olumlu ve organik ilişkisi bakımından deizmi aşan ve Tanrı'nın dünyaya aşkın değil de, içkin olduğunu öne süren Tanrı anlayışı ya da görüşü. Bu algılamada Tanrı'nın, evrenin kendisi olduğunu savunulur. Panteistler evrende varolan her şeyin (atom, hareket, insan, doğa, fizik kanunları, yıldızlar…) aslında bir bütün olarak Tanrı'yı oluşturduğunu söylerler. Bu bakımdan evrende vuku bulan her olay, her hareket aslında doğrudan Tanrı'nın hareketidir. Bu görüşün ilginç ve çarpıcı bir sonucu, insanın da Tanrı'nın bir parçası olduğudur. Aşkın bir Tanrı var olmadığı gibi, her hangi bir yaratmadan da söz edilemez.

Evreni algılayış biçimi olarak Panteizm, Hindu, Buda dinlerinde hayal gücü geleneğine uygun bir anlayıştır. Felsefî bir tasarım olarak Panteizm ise, eski Yunan felsefesinde Plotinos (205-270), Rönesans'tan sonra Giordano Bruno (1548-1600) ve Spinoza (1632-1677) tarafından temsil edilmiştir. Düşünsel kökü Antik Çağ Yunan Stoacılığına dayanan Panteizmin ileri sürdüğü "Evrenin Ruhu Anlayışı", Hegelciliği ve Spinozacılığı doğurmuştur. Tek Tanrılı dinlerdeki Tanrı-Âlem ayrılığı, Yaratan-Yaratılan diye bir ikilem, Panteizmde yoktur. Doğayla Tanrı bir ve aynı şeydir. Tanrı yaradan

değil, var olandır ve evrenin tümüdür. Evrende görülen şeylerden gayri bir Tanrı yoktur. Tanrı, evrendeki bütün varlıkların toplamıdır. Evrenin başlangıcı ve sonu yoktur. Evrendeki mevcut canlı cansız her şeyin bütünlüğü Tanrı'dır. Önsüz ve sonsuz olan Tanrı, hem makro kozmosta (evrende), hem de mikro kozmosta (insanda) bulunur.

Antikçağ Grek Stoacıları, Yeni Platoncular ve Doğunun Vahdet-i vücut anlayışı, Yahudilerin Kabalası gibi çeşitli felsefî biçimlere bürünen bu inanç, çağımıza kadar süregelmiştir. Panteist olarak adlandırılan bazı Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman düşünürler vardır. Ancak, Panteizmi üç semavi din genelde reddetmektedir.

Panteizm, Arapça'da karşılığı " Vücudiyye" sözcüğüdür. Tanrı anlayışı olarak "her şeyi Tanrı tanımak, varlığı, ancak ona vermek" olarak özetlenebilir. Bunu, "sonsuzluk, sonsuz olan varlık; Tanrı, tabiat" olarak tarif edenler de olmuştur. Bu, Vahdet-i Vücut, yani varlığın değil, Vahdet-i Mevcut, yani fiziki evrenin, tabiatın birliği inancına varır ve tabiatın Tanrı oluşuna, tabiattan başka bir varlık, bir Tanrı, bir gerçek bulunmayışına inanmaktır. Özetle, Vahdet-i Mevcut, son tahlilde Ateizmden, Tanrı tanımamaktan başka bir şey değildir. Vahdet-i Vücut yaklaşımında, Tanrı yaratılmışların hiçbirine benzemez ve bu inanç eşyanın hakikatini Tanrı'da görür oysa, Panteizmde fiziki evrenin kendisi Tanrı'dır.

Panteizme göre evrenin toplamı Tanrı'dır ve evrenin dışında gizemcilerin savundukları gibi bir Tanrı yoktur. Açıkçası her zerre onun kendisidir. Gizemciliğe göre de, her zerre İlahi güzelliği yansıtan bir ayna ve araçtır. Evrenin yaratılış nedeni, Tanrı'nın güzelliğini yansıtmak ve göstermek içindir. Panteizm üç türdür;

1. Tabiatçı Panteizm: Tek realite tabiattır. Tanrı da tabiatın içinde var olandır. (Dideron, Boron d'Holbach)

2. İdealist Panteizm: Tek realite ruhtur. Tanrı da ruhun özünde var olandır. (Hegel, Fichte, Brunschvicg)

3. Teolojik Panteizm: Felsefî anlamda asıl Panteizm budur. Evrende tek realite Tanrı'dır. Diğer bütün varlıklar, evren, dünya, tabiat, insan, ruhlar vs. her şey Tanrı'nın varlığında oluşmuştur. Hiçbir şey onun dışında değildir, her şey odur.

Bruno, Boehme, Spinoza gibi filozofların ileri sürdüğü Tek-ilkeci (monist) Panteist görüş, giderek Tasavvuf içinde de benimsenmiştir. Tasavvuf düşüncesi de özünde bir panteist anlam taşımaktadır. Anadolu mutasavvıflarından Hallac-ı Mansur ve Mevlâna bu düşüncededir.

Panteizm ile Pan-enteizm arasında önemli bir fark vardır. Panteizmde her şey tanrıdır. Pan-enteizimde ise, her şey Tanrı'dan sûdur etmiştir (oluşmuştur). Ruhun tek amacı, oluştuğu Tanrı'ya dönmektir. Bunun da yolu tek evrensel yasa olan evrim/tekâmül den geçmektir. Panteizm'e göre Allah evrenle özdeştir, ondan ne fazladır, ne azdır. Bu görüşün Batı felsefe tarihinde fazla savunucusu olmamıştır, en meşhur savunucusu ise Spinoza'dır. Panteizm'e yakın görüşler daha ziyade uzak doğu düşüncesi ve dinleri tarafından savunulmuştur. Panteizm çeşitli açılardan çelişkili bir görüştür. Bunlar şu şekilde özetlenebilir: Panteizm evrenin sonsuzdan beri geldiğini iddia eder. Ancak modern kozmoloji göstermiştir ki evren bundan 14 milyar yıl önce ortaya çıkmıştır. Dolayısı ile panteizm açık bir biçimde modern bilimin verileri ile çelişmektedir; evrenin yaratıcısı ondan bağımsız, zaman ve mekân dışında bir varlık olmak zorundadır.

Panteizm 'in çoğu formuna göre biz yanılsamalarız, gerçekten var olan varlıklar değiliz. Tek bir varlık ve benlik vardır o da Allah'tır. "Ancak ben yanılsamayım, gerçekte yokum" cümlesinin kendisi çelişkili bir cümledir. Ünlü felsefeci Descartes'ın da dikkat çektiği gibi bu cümleyi söylemek, anlamak, bu cümleyi düşünmek için "benim" var olmam şarttır.

Eğer Panteizm doğruysa neden Allah'ın bir parçası olduğumuzu hatırlamıyoruz? Ne oldu da böyle bir yanılgıya düştük? Mükemmel bir varlığın parçaları yanılgıya nasıl düşebilir? Bilgideki eksikliklerimiz, kaygılarımız gibi birçok unsur, kendimizi Allah'ın bir parçası olarak görmenin hatalı olduğunu ortaya koymaya yeterlidir. Allah'ın varlığından şüphe eden bir varlığın Allah'ın parçası olduğunu söylemek, Allah'ın kendi kendinden şüphe duyduğunu söylemektir; bunu hangi akıl kabul edebilir?

Dünyada çeşitli kötülük ve ahlaksızlıkların olduğu açıktır. Sonsuz iyi bir varlığın, parçaları nasıl kötü olabilir? Bir çocuk tecavüzcüsünün sonsuz iyi bir Allah'ın parçası olduğu nasıl savunulabilir? Sonsuz

iyi bir İlah'ın parçaları kötü, ya da aşağılık olamaz elbette ki. Panteizme göre evrenin birden fazla varlıklara bölünmüş gibi gözükmesi bir yanılsamadır. Peki, ama sonsuz mükemmel, iyi bir İlah, neden böylesi güçlü bir yanılsama yaratsın? Neden kendi parçalarını, ya da kendi kendini kandırsın? Elbette ki böyle bir iddia sonsuz mükemmel İlah imajı ile çelişmektedir. Kur'an'ın tarif ettiği din panteizm değildir. Dolayısı ile Kuran Allah'ın kitabı ise Panteizm yanlıştır. Dolayısı ile Kur'an'ın Allah'ın kitabı olduğunun her delili, aynı zamanda Panteizm için karşıt delil niteliği taşır.

Pandeizm: Panteizmin deistik formudur veya Deizm'in panteistik formudur. Spinoza ağırlıklı Panteizm algılayışına göre, Tanrı her şeydir ve her şey Tanrı'dır. Tanrı-evren-insan ayırımı yoktur, böyle bir ayrım aklın yanılsamasıdır. Tanrıbilimsel olarak; Tanrı, evren ve insan; birdir, aynıdır. Aşkın bir Tanrı var olmadığı gibi, herhangi bir yaratmadan da söz edilemez. Spinoza'nın bu görüşü, ailesinin göç ederek ayrıldığı Endülüs İspanya'sındaki ünlü mutasavvıf Muhyiddin İbn Arabi'nin etkisiyle oluşmuştur. Bilindiği gibi, Arabî'nin görüşü "Vahdet-i Vücud" olarak ileri sürülmüştü. Ancak birçoklarının sandığının aksine, Spinoza'nın Panteizmi ile Arabî'nin Vahdet-i Vücut anlayışı birbirinin aynı değildir. Spinoza'da, Tanrı evrendedir ve evren kadardır. Arabî'de ise Evren, Tanrı'dadır ve bu durum Tanrı 'yı sınırlamamaktadır.

Kutsal Kitap panteizmi öğretir mi? Hayır, öğretmez. Birçok insan Tanrı'nın aynı anda her yerde birden olmasını panteizmle karıştırır. Mezmur 139:7-8 şöyle bildirir: "Nereye gidebilirim senin Ruhun'dan, nereye kaçabilirim huzurundan? Göklere çıksam, oradasın, ölüler diyarına yatak sersem, yine oradasın." Tanrı'nın aynı anda her yerde birden var olması evrende Tanrı'nın var olmadığı hiçbir yer olmadığı anlamına gelir. Bu panteizmle aynı şey değildir. Tanrı her yerdedir ama her şey değildir. Evet, Tanrı bir ağacın ve bir insanın içinde bulunmaktadır ama bu, o ağacı ya da kişiyi Tanrı yapmaz. Panteizm kesinlikle Kutsal Kitap'a uygun bir inanç değildir.

Panteizme karşı en açık Kutsal Kitap'a uygun sav, putperestliğe karşı olan sayısız buyruktur. Kutsal Kitap, putlara, meleklere, göksel objelere, doğadaki öğelere vb. tapınılmasını yasaklar. Eğer panteizm doğru olsaydı, böyle bir objeye tapınmak yanlış olmazdı çünkü o obje aslında Tanrı olurdu. Eğer panteizm doğru olsaydı, bir kayaya ya da bir hayvana tapmak, Tanrı'ya görünmez ve ruhsal bir varlık olarak tapmakla aynı geçerliliğe sahip olurdu. Kutsal Kitap'ın putperestliği tümüyle ve tutarlı bir biçimde reddetmesi, panteizme karşı kesin bir argümandır.

Belirtilmesi gereken önemli bir nokta da Panteizm, monist bir sistem olmakla birlikte her monist sistemi de Panteizm olarak görmek bir yanlışa düşmek demektir. Monist ruhçuluk ya da ateist maddecilik birer monist sistemdir. Ama bunları Panteizm olarak nitelendirmek doğru bir anlayış şekli değildir. Çünkü "Tümtanrıcılık" ya da "Kamutanrıcılık" olarakta adlandırılan Panteizm, Tanrı ile evreni aynı, bir ve özdeş kabul eden bir görüştür.

Panteistler, evrende varlık gösteren her şey örneğin; fizik kanunları, yıldız sistemi, insan, doğa, atom, hareket ve buna benzer birçok şeyin bir bütün halinde Tanrı'yı oluşturduğunu söylerler. Bu düşüncenin bir sonucu olarakta evrende yaşanan her hareket, her olay aslında Tanrı'nın bir hareketidir. Panteizm görüşünün en çarpıcı, ilginç ve fark yaratan sonucu ise insanın da Tanrı'nın bir parçası olduğu fikridir. Çünkü evrendeki her şey Tanrı'dan türeyerek çoğalmıştır ve insan da buna dâhildir. Tanrı her şeydir ve her şey Tanrı ile birlikte evrimleşmiştir.

Panteizm, ilk olarak Hindistan'da Budistler, Aryalar ve Brahmalılar tarafından, Yunanistan'da Yeni Platoncular, Stoalılar ve Elealılar tarafından, Yeniçağ Avrupası'nda Bruno gibi bazı filozoflar tarafından, yeni yüzyılda ise Fichte ve Spinoza gibi önemli filozoflar tarafından kabul edilmiştir. Burada dikkat çeken en önemli ayrıntı ise Panteizmin Hindistan'da ilk olarak dini bir inanç olarak ortaya çıkması ve sonrasında Yunanistan'da felsefi bir görüş olarak kabul edilip benimsenmesidir. Bu nedenle Yunan felsefesinin ilk çağları belirsiz bir Panteist anlayış içindedir.

Felsefi anlamda Panteizmin ilk temsilcisi Elea Okulu'nun kurucusu olan Ksenofanes'tir. Ksenofanes çok tanrıcılığa ve Allah'ın insan gibi olduğunu düşünen, O'na bütün insan isteklerini yükleyen görüşlere karşı mücadele etmiştir. Ksenofanes'e göre tek bir Tanrı vardır ve hiçbir insanla karşılaştırılamayacak kadar yüksektir. Hareketsiz ve değişmez olan bu Tanrı'nın istediğini yapması için sağa sola hareket etmesi ya da başka bir şey yapmasına gerek yoktur. O her şeyi hiçbir zorluk çekmeden, düşüncesiyle idare eder ve yapar. Bütün bu bilgiler ışığında Ksenofanes'in aslında Monoteizme inandığı görülmektedir. Fakat onun inandığı Monoteizm, Hıristiyanlık ve İslam'dakinden farklıdır. Ksenofanes'in tek tanrı tasavvuru tamamen Panteist karakterlidir. Yani Tanrı evrenle eşit ve bir olan

varlıktır. Ksenofanes'e göre Tanrı yaratıcı değildir. Tanrı'nın bir şekli yoktur. Eğer Tanrı'nın bir şekli olsaydı, evren şeklinde yani küre biçiminde düşünmek gerekirdi. Kendi hareketini yaratan evren, Tanrının ta kendisidir.

Ksenofanes'ten sonra 1548-1600 yılları arasında Giordano Bruno, evrenin hareket ettiricisi ve yaratıcısı olmayan, yalnızca ruhu olan bir Tanrı inancının olduğunu savundu. Giordano Bruno da bir Panteizm savunucusudur. Ona göre Tanrı ve evren aynı şeydir. Bu görüşünü savunurken tanrıtanımazlık suçlamasına uğramamak için Tanrı ve evreni aynı ve bir saymanın, Tanrı'yı inkâr etmek için değil, aksine Tanrı'yı yüceltmek ve yükseltmek için olduğunu söyler.

Bütün bu görüşlerden sonra Panteizmin Tanrı'nın eşyada ve her şeyde olduğu görüşünü savunan bir düşünce olduğu ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarakta Tanrı'yı evrendeki bütün eşyaların sayısı kadar parçalara bölen bu anlayış şekli bizi materyalist anlayışa götürmektedir. Çünkü Tanrı'nın evrendeki her şeyde olduğunu söylemek, onu maddi ve somut bir varlık olarak algılamak anlamına gelmektedir. Böyle olunca da bu görüş İslam anlayışındaki Vahdet-i Vücut anlayışının tam karşıtı haline gelmektedir. Çünkü Vahdet-i Vücut anlayışı Allah'ın varlığını ve birliğini savunan ve her şeyin Allah'ta olduğunu savunur.

Bu iki düşünce şeklinin karşılaştırılması İslam ve Batı düşüncesi arasındaki büyük farkı ortaya çıkarıyor. Çünkü Batı düşüncesinin temeli, en soyut olan konuları bile maddi ve somut bir yapıya büründürdükten sonra anlayabilmesi üzerine kurulmuştur. İslam düşüncesinde ise Vahdet-i Vücut anlayışında hiçbir zaman tek bir şey olarak görülmeyen Allah ve Alem aksine Allah bütün eşyanın ve evrenin yaratıcı olarak görülmüş ve öyle algılanmıştır.

Panteizm, çeşitli felsefi biçimlere bürünmüştür. Bunlardan bazıları; yeni Platoncular, Antikçağ Grek Stoacıları, Doğunun Vahdet-İ Vücut Anlayışı ve Yahudilerin Kabalası'dır. Yaşadığımız çağa kadar süre gelmiş olan Panteizm, üç semavi din tarafından reddedilse de bazı Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan düşünürler tarafından kabul görmüştür. Evreni algılayış şekli olarak Panteizm, Buda ve Hindu dinlerinde hayal gücü geleneğine uygun bir anlayışa sahiptir. Düşünsel geçmişi Antik Çağ Yunan Stoacılığına dayanan Panteizmin ileri sürdüğü 'Evrenin Ruhu Anlayışı' Hegelciliği ve Spinozacılığı doğurmuştur.

Panteizmde evrenin toplamı Tanrı'dır anlayışı vardır. Gizemcilerin savundukları gibi evrenin dışında bir Tanrı yoktur. Evrenin her zerresi Tanrı'nın kendisidir. Gizemcilikte ise her zerre ilahi güzelliği yansıtan bir aynadır. Evrenin asıl yaratılış nedeni de Tanrı'nın bu ilahi güzelliğini göstermek ve yansıtmaktır.

Panteizm, tanrının dünyayla ve insanla mekanik ve dışsal bir ilişki içinde olduğunu öne süren deizme dönüşme eğilimi gösterdiğine inandığı teizme karşı felsefi ve dini bir tepki olarak gelişmiştir. Buna göre, teizm

- sonsuzla sonlu olan arasındaki ilişkiyi dışsal ve arızi bir ilişkiye dönüştürdüğü

- sonluyu bağımsız, sonsuzu ise sınırlı hale getirdiği

- insan ruhuyla tanrı arasında gerçek, derin ve içten bir ilişki ve temasa yer bırakmadığı için

Panteizm, sonluyla sonsuz arasında yakın ve özsel bir temas kurmak ve insanı tanrıya yakınlaştırmak amacıyla, var olan her şeyin bir birlik meydana getirdiğini ve her şeyi kapsayan bu birliğin tanrısal bir yapıda olduğunu iddia eder. Başka bir deyişle, panteizm, tanrıyla evrenin bir ve aynı olduğunu öne sürer, sonlu ve sınırlı dünyanın ezeli-ebedi, sınırsız ve mutlak varlıkların bir parçası, görünüşü ya da tezahürü olduğunu savunur.

SONUÇ

Panteizmi eleştirenler, söz konusu tanrı anlayışının aşkınlık fikrini reddetmek suretiyle, ateizme yardımcı olduğunu söylemişlerdir. Yine, panteizm tanrı, her şeydedir demek suretiyle, varlık dereceleri arasındaki ayırımı ortadan kaldırdığı, örneğin taşla insanı bir tuttuğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Panteizmin, ayrıca sonlu olanla sonsuz arasındaki bağlantıyı sağlam bir temele oturtamadığı ve belli bir birliğe ulaşmada başarılı olamadığı söylenmiştir.

Ve nihayet, panteizmin kötülük problemini de daha karmaşık hale getirdiği ifade edilmiştir. Buna göre, panteizm ya kötülüğü kökten yadsımakta, ya da kötü ile iyinin farkını en aza indirgemektedir. Bundan dolayı da, onun günahı, ahlaki sorumluluğu ve kötülükle mücadelenin gereğini açıklayamadığı söylenmiştir.

KAYNAKÇA

ARICAN, M. K. (2004), "Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı", İz Yayıncılık, İstanbul.

AYDIN, M. S. (2007), Din Felsefesi, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir.

TOPALOĞLU, A. (2001), Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm Ya Da Ateizm, Kaktüs Yayınları, İstanbul.

ANTİK KAYNAKLAR IŞIĞINDA ANADOLU'DA NESLİ TÜKENEN CANLILARA BİR ÖRNEK

AN EXAMPLE for the EXTINCT ANIMALS of ANATOLIA UNDER the LIGHT of the ANCIENT RESOURCES

Dr. Öğr. Üyesi Olcay TURAN

Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

ÖZET

Yeryüzünde ilk canlıların ortaya çıkmasından günümüze kadar geçen süre zarfında pek çok türün nesli tükenmiştir. İnsanoğlunun doğal çevreyi kendi yaşamına uygun hale getirmeye başlamasına kadar geçen zamanda canlıların nesilleri doğal sebeplerle tükenmişse de zaman içerisinde insanoğlunun bilinç düzeyini arttırarak, yaşadığı çevreyi şekillendirmeye başlaması ile birlikte nesil tükenmesine sebep olan faktörler arasına insan faaliyetleri de eklenmiştir. Soyu tükenen canlılar konusundaki en önemli kaynağı, fosil buluntular oluşturmaktadır. Fosillere ek olarak tarihi kayıtlar da nesli tükenen canlılar hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır.

Bir dönem Anadolu'da yaşamış olmasına karşın günümüze kadar varlığını koruyamamış türlerden biri hakkında iki önemli antikçağ kaynağı bilgi sağlamaktadır. Aristotles, Historia Animalium'da (Hayvanların Tarihi) Knidos civarında ve Yaşlı Plinius ise Naturalis Historia (Doğa tarihi) adlı eserinde Heraklea ve Kromna yakınlarındaki tatlı sularda yaşayan bu balık türünün özelliklerine dair önemli bilgiler aktarmışlardır. Gerek Aristotles gerekse de Plinius'un vermiş olduğu bilgiler dikkate alındığında bahsi geçen balığın dipnoi sınıfına dâhil bir tür olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar "dipnoi (=akciğerli balıklar)" sınıfı balıklar günümüzde Afrika, Güney Amerika ve Avustralya'da varlıklarını sürdürseler de adı geçen kaynaklar haricinde Anadolu'da yaşadıkları konusunda başka her hangi bir bilgi ya da kanıt bulunmamaktadır. Tüm bunlara ek olarak, M.S. XIX. yüzyıla kadar bilim dünyası tarafından kabul edilen "abiyogenez" teorisinin ortaya çıkışında da söz konusu balık türünün rolü olduğu görülmektedir. Konu hakkında yapılacak ayrıntılı çalışmalar, bahis mevzusu türün özelliklerine ek olarak yaşam ve yayılış alanı hakkında daha fazla bilgi sağlamamıza vesile olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aristotles, Yaşlı Plinius, dipnoi, abiyogenez, Anadolu.

ABSTRACT

In the time which elapsed from the emergence of the first living beings aboveground to the present day multitudinous species have become extinct. Although the living generations became extinct due to the natural causes in the time which elapsed until that human being started to bring the natural environment in compliance with its own life, in the course of time, as soon as human being increased its level of consciousness and started to shape the environment where it lived the human activities were added to the factors which caused the extinction.

The fossil foundlings constituted the most important resource of the extinct living beings. In addition to the fossils, the historical records provide significant information about the extinct living beings. Two important ancient resources provide information about a species which could not preserve its existence until the present day despite of the fact that it lived in Anatolia in a period. Aristoteles, in Historia Animalium (Animal History) and Pliny the Elder in Naturalis Historia (History of Nature) narrated significant information about the specialities of a fish species which lived around Cnidus (for Aristoteles) and in the fresh waters in proximity to Heraclea and Cromna (for Pliny the Elder). When condsidered the information which were given by both Aristoteles and Pliny, it is understood that the mentioned fish was a species which was included in the dipnoi genus. Even though in the present day the fish of the dipnoi genus continue their existence in Africa, South America and Australia, except the mentioned resources there is not any information or proof about that they lived in Anatolia. In addition to all these, it is seen that the relevant fish had a role in the emergence of the theory of abiogenesis which was acknowledged by the science world until the XIXth century AD. The detailed studies that will be

made on this topic will conduce to the fact that we will provide more information about the life and the diffusion area of the species in question in addition to its specialities.

Keywords: Aristoteles, Pliny the Elder, dipnoi, abiogenesis, and Anatolia.

Antik Kaynaklar Işığında Anadolu'da Nesli Tükenen Canlılara

Bir Örnek

Yeryüzünde ilk canlıların ortaya çıkmasından günümüze kadar geçen süre zarfında pek çok türün nesli tükenmiştir. İnsanoğlunun doğal çevreyi kendi yaşamına uygun hale getirmeye başlamasına kadar geçen zamanda canlıların nesilleri doğal sebeplerle tükenmişse de zaman içerisinde insanoğlunun bilinç düzeyini arttırarak, yaşadığı çevreyi şekillendirmeye başlaması ile birlikte nesil tükenmesine sebep olan faktörler arasına insan faaliyetleri de eklenmiştir. Soyu tükenen canlılar konusundaki en önemli kaynağı, fosil buluntular oluşturmaktadır. Fosillere ek olarak tarihi kayıtlar da nesli tükenen canlılar hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır.

Antik Çağ hakkında bilgi veren kaynaklar dikkatli bir şekilde analiz edildiğinde siyasi hadiselere ek olarak o dönemde yaşamış fakat hâlihazırda varlıklarını devam ettirememiş bazı hayvan ve bitki türleri hakkında bilgilerin bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda Romalı Yaşlı Plinius[1] tarafından kaleme alınan Naturalis Historia adlı eserde bir zamanlar Anadolu'da yaşamış olan canlı türüne ait ilginç bilgiler yer almaktadır:

"*Herakles ve Kromna yakınlarında bol bulunan ve nehirlerin ağızlarında kendilerine oyuklar açarak buralarda yaşayan bir tür canlı vardır. Bunların nehirler kuruduklarında sadece bu yerlerdeki hareketlerinden canlı olduklarını anlayabiliriz. Heraklea'nın[2] aynı komşu bölgesinde Lykus[3] nehrinin denize döküldüğü bölgelerde, balıklar çamurun içinde yumurtadan çıkarlar ve yem için solungaçlarını oynatırlar. Bu nedenle sudan dışarıda uzun süre yaşayabilirler. Bu bilgiler ilginç olmasına rağmen, belli bir kuralı temsil etmemektedir. Bu çamur balığı su olmayan yerlerde derin çukurlar açarak, sürpriz bir şekilde eşsiz çoğalır ve bunun içlerindeki bir nem yardımıyla gerçekleşir. Bu onların bir köstebek gibi yaşamalarını sağlamıştır*[4]".

Plinius'un betimlemiş olduğu balık türünün yaşadığı coğrafya antikçağda Bithynia olarak adlandırılmıştır. Bithynia, kabaca günümüzde Batı Karadeniz ve Marmara'nın doğu kısmını içine almaktadır. Bithynia bölgesi doğuda Paphlagonia, güneyde Phrygia ve Galatia, batıda ise Mysia bölgesi ile komşudur. Bithynia'nın kuzeyinde Pontos Euksinos, kuzeyden güneye doğru, Bosporos Thrakios, Propontis ve Rhyndakos ile Olympos bölgeyi sınırlar[5].

Plinius'un aktarımı analiz edildiğinde tarif edilen balık türünün "dipnoi" sınıfına dâhil bir tür olduğu görülmektedir. Dipnoi sınıfı balıklar çoğunlukla solungaçlarını kullanmak suretiyle gerekli oksijeni temin etmektedirler. Bununla beraber gerekli olan hallerde basit akciğerlerini kullanmak suretiyle de hava solunumu yapabilmektedirler[6]. Dipnoi sınıfına dâhil olan balıkların genel özellikler ise şu

---

[1] Gius Plinius Secundus Maior ya da daha bilinen adıyla Yaşlı Pliniy. 23-79 yılları arasında yaşamıştır. Yazar ve doğa bilimci olmasına karşın gerçekte donanma ve ordu komutanı olup İmparator Vespasianus'un yakın arkadaşıdır. Boş zamanlarını tabiat olayları ve canlıları araştırmakla geçirmiştir. En önemli eseri Naturalis Historia adlı ansiklopedik çalışmasıdır. 79 yılındaki Vezüv yanardağının patlaması esnasında bir arkadaşını ve ailesini kurtarmaya çalışırken patlamadan doğan toksik gazlar sebebiyle zehirlenerek ölmüştür. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Murphy Trevor, **Pliniy the Elder's Natural History: The Empire in the Encyclopedia**, Oxford University Press, Oxford, 2004.

[2] M.Ö. VII. yüzyılın sonlarında ya da VI. yüzyılın başlarında Megaralı ve bunlara katılan Boiotialılar'ın tarımsal amaçlarla kurdukları bir Yunan kolonisi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Strabon, **Geographika**, çev., A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005, 12. 3. 4–6; Platon, **Nomoı**, VI. 776 C; Xenophon, **Anabasis**, çev., H. Örs, İstanbul, 1962, 6. 2. 48; Ammianus Marcellinus, **Rerum Gestarum Libri**, ed., J. C. Rolfe, Loeb Classical Library, London, 1963 XXII. 8. 16.

[3] Günümüzde Gülüç Deresi olduğu sanılan akarsu için bkz. Apollonios Rhodios, **Argonautika**, ed., Peter Gren, University of California Press, 2008, II. 725; ayrıca **Xenophon, Anabasis**, 6. 2. 3.

[4] Plinius, **Naturalis Historia**, ed., H. R. Rackham, Loeb Classical Library, London, 1958, IX. LXXXIII. 175.

[5] Strabon, **Geographika,** 12. 4. 1; ayrıca bölgenin daha ayrıntılı sınırları için bkz. "*Mariandynler'in arkasında Bithyn Thrakları, Sangarios ırmağı, Artanes adında başka bir ırmak, Thynias adası ve Rhebas ırmağı bulunur; bundan sonra Olbia körfezi, Mariandyn'lerden Olbia körfezinin en uçtaki bölümüne değin yapılan bir kıyı seferi üç gün sürer…*" Scylacis Caryandensis, **Periplus. Geographi Graeci Minores I**, ed., C. Müllerus, Hildesheim, 1965, s. 92.

[6] Homer W. Smith, "Metabolism of the Lung-Fish, Protopterus Aethiopicus", **The Journal of Biological Chemistry**, Vol. LXXXVIII, No. 1, 2009, s. 97.

şekildedir: Vücutları genelde uzun yapılı ve oval şekillidir. Bazı türlerin vücudu büyük ve yuvarlak pullar ile örtülüyken, pulsuz gibi görünen diğer türlerde deri altında küçük yuvarlak pullar mevcuttur. Sırt ve anal yüzgeçleri bulunmayan bu balıkların göğüs ve karın yüzgeçleri zeminde sürünmeye yarayacak biçimdedir[7]. İskelet yapıları kısmen kıkırdak, kısmen de kemikli olup, iki metre boya ve 40 kilo ağırlığa ulaşabilenleri saptanmıştır[8]. Bu balıkları diğer balık türlerinden ayıran en büyük özellik ise solungaçları haricinde sahip oldukları bir veya iki adet akciğerleri vasıtasıyla hava solunumu da yapabilmeleridir. Bununla beraber bahsi geçen akciğerler gerçek manada akciğer olmayıp etrafı bol miktarda kılcal damarlar ile çevrelenmiş hava keseleridir. Bu hava keseleri istendiğinde akciğer vazifesi yapmaktadır[9]. Dipnoi türü balıklar yaşadıkları doğal çevrede kuraklık baş gösterdiğinde ve sular kurumaya başladığında balçığa gömülerek akciğer solunumu yapabilmeleri sayesinde hayatta kalırlar[10]. Bu türdeki balıkların çoğunun nesli tükenmiş olsa da Avustralya (Neoceratodus forsteri), Güney Amerika (Lepidosiren paradoxa) ve Batı Afrika'nın (Protopterus aethiopicus) tatlı sularında yaşayan türleri halen varlıklarını korumaktadır. Dipnoi sınıfına ait olan balıklar gündüzleri çoğunlukla su diplerinde göğüs ve karın yüzgeçlerine dayanarak dinlenir, geceleri ise daha faaldirler. Balık, kurbağa ve tatlı su kabukluları gibi hayvanlarını avlayarak beslenirler[11].

Suların çekilmeye başladığı kurak mevsimlerde dipnoi türü balıklar balçık zeminde kazdıkları tünellerin içerisine yerleşirler. Balıklar vücutları için gerekli olan oksijeni tünelin ağzında hava girişine imkân sağlayan gözenekli kapaktan elde ederler. Sonrasında balıklar salgıladıkları mukus vasıtasıyla derisinin kurumasını önleyen nemli bir ortam yaratırlar. Bu sayede derilerinin kurumasını engellemiş olurlar. Nihayetinde vücut fonksiyonlarını yavaşlatan balıklar hibernasyon (kış uykusu) safhasında varlıklarını devam ettirirler. Hibernasyon safhasında balıklar gerekli enerji depoladığı yağ dokusunun bir kısmını eriterek sağlarlar. Bu suretle yağmurların tekrar başlayıp, akarsu ve göllerin canlanmasına kadar hayatlarını sürdürürler[12]. Kas dokusunun besin olarak harcanması sonucu bir mevsim içinde 3 santimlik bir boy kaybı olur. Bazen uzun süren kuraklık dönemlerinde vücutlarının yarısını eritirler. Afrika akciğer balıklarının, çamur kozalarında dört yıldan fazla yaşadığı tespit edilmiştir[13].

Yukarıda ana hatlarıyla karakteristik özellikleri aktarılan dipnoi sınıfı balıkların genel karakteristik özellikleri ile Plinius'un anlatımında yer alan balık türü arasındaki benzerlikler dikkate değer boyuttadır. Zira Pilinius'un tarif ettiği balık dipnoi türü balıklarda olduğu gibi suların kurumaya başladığı dönemlerde nehir ağızlarında yaşamak amacıyla oyuklar açmaktadır. Ayrıca Plinius, bu balığın hava soluduğunu da ifade etmiştir. Bununla beraber o dönemin bilim dünyasının sahip olduğu bilginin azlığına ek olarak yeni bir türle ilk kez karşılaşan çoğu insanın yapacağı gibi Plinius'da bu türün bazı özelliklerini farklı yorumlamıştır. O bu canlının içlerinde sahip olduğu nem sayesinde eşsiz çoğalmakta olduğunu düşünmüştür. Oysa balığın salgıladığı mukus (nem) üremek amaçlı değil derisinin kurumasını engellemek ve bu mukus vasıtası ile oluşturduğu kese içinde bir miktar su tutarak hayatta kalmak içindir. Plinius'dan dört yüzyıl önce yaşamış olan Aristoteles'da yeni bir türle karşılaşmış ve Plinius gibi benzer bir hataya düşmüştür. Ama burada ilgin olan nokta her iki kişinin de karşılaştıkları canlıların dipnoi tarzı benzer canlılar olmasıdır. Abiogenesis[14] fikrinin kurucusu olan Aristoteles, Knidos[15] yakınlarındaki bir gölde bulunan balıkların suların kurumasıyla kaybolduklarını (öldüklerini), aylar sonra yağmur sularıyla tekrar dolan gölde, tatlı su kefallerine benzer balıkların yüzdüğünü gördü[16]. Aristoteles karşılaştığı bu balık türünün yumurtadan çıkmadan çoğaldığını düşünmüş, sonuçta bu canlının gölde var olan çamur ve kumlardan meydana geldiğini düşünerek, cansız maddelerde canlıyı meydana getiren aktif bir özün

[7] Homer W. Smith, **a.g.m**., s. 98-99.
[8] Jeffrey B. Graham, **Air-Breathing Fishea**, Academik Press, 1997, s. 21.
[9] Andreas Schmidt-Rhaesa, The Evalution of Organ Systems, Oxford University Press, Oxford, 2007, s. 210.
[10] Homer W. Smith, **a.g.m**., s. 97-98.
[11] Peter Ax, **Multicellular Animals**, Springer, 2003, s. 217–219.
[12] Peter Ax, **a.g.e**., s. 217-218.
[13] John Arthur Thomson, **The Study of Animal Life**, BiblioLife Press, 2008, s. 254.
[14] Abiyogenez ya da günümüzdeki adıyla "kendiliğinden oluş" olarak bilinen kavrama göre karmaşık yapılı canlılar "öz" olarak adlandırılan bir yapıdan meydana gelirler. Bu kavrama göre bu öz yok olmaz yeni yapılar oluşturmak için ölen canlıların vücutlarından çıkarak tekrar bir araya gelir. Bu kavrama basit bir örnek vermek gerekirse fareler depolanmış tahıldan meydana gelirken, kurtçuklar ise kendiliğinden etin içinde oluşur. Ayrıntılı bilgi için bkz. John Augustine Zahm, **Evolution and Dogma**, Arno Press, 1978, s. 41–55.
[15] Karia bölgesinde kent. Ayrıntılı bilgi için bkz. Herdot, **Herodot Tarihi**, çev., Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, I. 144-174, II. 178, III. 138, IV. 164; Strabon, **Geographika**, 14. 2. 15.
[16] Aristotle, **History of Animals**, Kessinger Publishing, 2004, VI. 15.

var olduğu fikrine varmıştır. Aristoteles ve taraftarlarının abiogenesis fikirleri sonradan gelen bilim adamları tarafından deneylerle çürütüldü. Aristoteles'in kuraklıktan sonra gölde gördüğü balıklar yukarıda bahsedilen çift solunumlu balıklardandı. Suların kurumasıyla balçığa gömülmüş ve akciğer solunumu yapmışlardı. Gölün yağmur sularıyla dolmasıyla balçıktan çıkarak solungaç solunumuna tekrar dönmüşlerdi. Tek bir balık türünün 19. yüzyıla kadar bilim dünyasını etkileyecek olan abiyogenesis fikrinin ortaya çıkmasının ardındaki neden olduğu ise başka bir ilginç ve araştırmaya değer olgudur.

Dipnoi türü canlılardan biri Karia bölgesinde yer alan Knidos kenti yakınlarında bir gölde yaşamış olduğuna dair bilgileri Aristoteles aktarmaktadır. Aristoteles'den 400 yıl sonra yaşamış olan Plinius ise dipnoi türü bir canlıya Bithynia'da rastlamış olması bu türün geniş bir coğrafyaya yayılmış halde yaşadığını kesin olarak göstermektedir.

Günümüzde olduğu gibi geçmiş çağlarda da çok önemli bir geçiş yeri olan bölge, bu önemi sebebiyle prehistorik çağlardan beri iskâna sahne olmuştur[17]. Plinius'un hakkında bilgi verdiği Herakleia ve çevresi Roma hâkimiyetine kadarki süre zarfında pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır[18]. Bölgenin kesintisiz bir iskâna sahip olması sebebiyle zaman içerisinde adı geçen alanda insan etkisinin oldukça geniş boyutta olduğu söylenebilir. Plinius tarafından genel özellikleri aktarılan balık türünün ortadan kalkmasında insan etkisinin etkili olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Zira Anadolu'da son buzul çağı sonrasında canlı türlerinin yaşamını etkileyecek oranda iklimsel dönüşümler yaşanmamıştır.

Antik metinlerde Anadolu'nun eski dönemlerinde yaşamış pek çok canlı oldukça ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir. Bununla beraber bu tarz metinler bir takım sonuçlara ulaşabilmek için oldukça yararlı olsalar da farklı disiplinlerden bilim adamlarının bir araya gelerek, yapacakları ayrıntılı çalışmalar sonrasında Anadolu'da yaşamış olan canlılar hakkında daha somut verilere ulaşmak mümkün olacaktır. Tarihi belgeler ve bulgular yalnızca tarihçilerin değerlendirmelerine tabi tutulamayacak kadar farklı bilgi düzeylerini içeren veriler ile doludur. Bu sebeple fen bilimleri ile uğraşan bilim adamlarının konuya yakın ilgi göstermelerinin bilim dünyası adına daha yararlı olacağı kanısındayız. Tüm bunlara ek olarak daha önce de ifade edildiği gibi canlı türlerinin neslinin tükenmesinde doğal faktörler kadar insanoğlunun etkisi de oldukça etkili olmuştur. Bu sebeple Bithynia bölgesi özelinde Anadolu üzerinde bir zamanlar yaşamış olan canlı türlerinin hangi etkenler sonucunda yok olduklarının saptanması günümüz ve gelecek açısından oldukça önemlidir. Zira bu tür araştırmalar sonucunda elde edilecek bilgi ve bulgular sayesinde var olan türlerin hayatta kala bilirliğinin arttırılacağı kanısındayız.

KAYNAKÇA

Ammianus Marcellinus, **Rerum Gestarum Libri**, ed., J. C. Rolfe, Loeb Classical Library, London, 1963.

Apollonios Rhodios, **Argonautika**, ed., Peter Gren, University of California Press, 2008.

Aristotle, **History of Animals**, Kessinger Publishing, 2004.

Ax, Peter, **Multicellular Animals**, Springer, 2003.

Bosch, E., "Bitinya Tetkikleri", **Belleten**, c.X, sayı:37 1946.

Diodoros, **Bibliotheke Historikhe**, Loeb Classical Library, London, 1983.

Graham, Jeffrey B., **Air-Breathing Fishea**, Academik Press, 1997.

Herdot, **Herodot Tarihi**, çev., Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.

Jones, A. H. M., **Cities of The Eastern Roman Provinces**, Oxford University Press, Oxford, 1971.

[17] E. Bosch, "Bitinya Tetkikleri", **Belleten**, c.X, sayı:37 1946 s.38; ayrıca bkz. Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944–48 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", **IV. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1952, s. 208.

[18] Bölgenin tarihi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Veli Sevin, **a.g.e.**, s. 30; Diodoros, **Bibliotheke Historikhe**, Loeb Classical Library, London, 1983, XIX, 60, 3; A. H. M. Jones, **Cities of The Eastern Roman Provinces**, Oxford University Press, Oxford, 1971, s. 152–158.

Kökten, Kılıç, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944–48 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", **IV. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1952.

Plinius, **Naturalis Historia**, ed., H. R. Rackham, Loeb Classical Library, London, 1958.

Schmidt-Rhaesa, Andreas, The Evalution of Organ Systems, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Scylacis Caryandensis, **Periplus. Geographi Graeci Minores I**, ed., C. Müllerus, Hildesheim, 1965.

Smith, Homer W., "Metabolism of the Lung-Fish, Protopterus Aethiopicus", **The Journal of Biological Chemistry**, Vol. LXXXVIII, No. 1, 2009.

Strabon, **Geographika**, çev., A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005.

Thomson, John Arthur, **The Study of Animal Life**, BiblioLife Press, 2008.

Trevor, Murphy, **Pliniy the Elder's Natural History: The Empire in the Encyclopedia**, Oxford University Press, Oxford, 2004.

Xenophon, **Anabasis**, çev., H. Örs, İstanbul, 1962.

Zahm, John Augustine, **Evolution and Dogma**, Arno Press, 1978.

ALİ SEYDİ BEY'İN RİSALESİNE GÖRE SOKULLU MEHMET PAŞA'NIN DEVLET ADAMI ÖZELLİKLERİ

STATE ADMINISTRATIVE CHARACTERISTICS OF SOKULU MEHMET PASA ACCORDING TO THE TREATISE OF ALI SEYDI BEY

Erdal SARIBAŞ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Öğretmen İstanbul Aydın Üniversitesi

ÖZET

Bu çalışmada, Ali Seydi Bey'in "*Sokullu Mehmet Paşa"* risalesi temel alınarak Sokullu Mehmet Paşa'nın devlet adamı hususiyetleri incelenecektir. Yöntem olarak yazarın risalesi temel alınarak devlet adamı kavramı ile ilgili bir derleme çalışması yapılmıştır.

Ali Seydi Bey, Osmanlı Devleti'nde önemli devlet adamlarını daha iyi tanıma ve tanıtma amaçlı iki risale yazmıştır. Bunlar: Alemdar Mustafa Paşa ve çalışmamıza konu olan Sokullu Mehmet Paşa risalesidir. Yaşadığı devirde "bizde devlet adamı yetişmez" tartışmalarının yapıldığı bir zamanda, kaleme alınan Sokullu Mehmet Paşa risalesi, mezkûr tartışmalara bir cevap niteliği taşır. Ali Seydi Bey'e göre, Osmanlı Devleti'nde farklı zamanlarda çalışmaları, hamleleri ve aldığı kararlarla öne çıkan, birçok devlet adamları olmuştur. Bu kişiler, zor zamanlarda ortaya çıkarak önemli vazifeler ifa etmişlerdir. Yazarın ifadesiyle "metin eller" olarak ifade edilen bu kişilere, Sokullu Mehmet Paşa, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa ve Alemdar Mustafa Paşa örnek olarak verilebilir. Sokullu Mehmet Paşa, devlet işlerinin hemen hemen bütün alanlarında, maharet sahibi bir devlet adamı olarak en fazla dikkat çeken bir kişidir. Bir devlet adamı olarak, arzu edilen vasıfların birçoğunu üzerinde topladığı için, çalışmamıza konu olmuştur. Yazarın bu risalesi, II. Meşrutiyet dönemi yeni tarih anlayışı çerçevesinde, padişahların dışında devlet adamlarının da tanıtılması amacı taşımasıyla önemlidir.

Çalışmada genel olarak Türklerde özel olarak da Osmanlı Devleti'nde devlet adamı kavramının önemi, devlet adamında bulunması arzu edilen vasıflara dikkat çekilmiştir. Ayrıca Türklerde devlet adamı kavramına yüklenen anlam ve modern dönem devlet adamı özelliklerine de temas edilmiştir. Sokullu'nun hayatı özet halinde anlatılmıştır. Eserin ağırlık kısmı ise Ali Seydi Bey'in Osmanlıca matbu olarak bulunan *Sokullu Mehmet Paşa Risalesi* temel alınarak, Sokullu'nun devlet adamı hususiyetlerinin dikkat çeken yönleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sokullu Mehmet Paşa, Devlet Adamı, Osmanlı Devleti.

ABSTRACT

In this study, the statesman characteristics of Sokullu Mehmet Pasha will be examined on the basis of the Sokullu Mehmet Pasha character of Ali Seydi Bey. Based on the author's treatise, a review of the concept of statesman has been conducted.

Ali Seydi wrote two chapters in the Ottoman Empire to better recognize and promote important statesmen. These are as follows: Alemdar Mustafa Pasha and Sokullu Mehmet Pasha. The Sokullu Mehmet Pasha treatise, which was written at a time when debates on "the statesman will not be educated in us" is an answer to the mentioned discussions. According to Ali Seydi Bey, in the Ottoman Empire, there were many government officials who came to the fore with their work, moves and decisions. Emerging in difficult times, they fulfilled important tasks,. For example, Sokullu Mehmet Pasha, Köprülü Fazıl Ahmet Pasha and Alemdar Mustafa Pasha can be given as examples of these people who are referred to as "Firm hands". Sokullu is one of the most prominent figures in almost all fields of state affairs as a statesman with dexterity. As a statesman, he has been the subject of our study because he has gathered many of the desirable qualifications stated above. This treatise of the author, II. Constitutional period Within the framework of the new understanding of history, it is important for the purpose of introducing statesmen besides the sultans.

In is study, the importance of the concept of the statesman in Turkish history in general, and the Ottoman State in particular, and the qualities that are desired to be found in the statesmen were pointed out. In addition, the meaning attributed to the concept of statesman in Turks and the characteristics of modern statesman were also mentioned and explained. The life of Sokullu is described in the form of a summary. The work is based on the Sokullu Mehmet Pasha treatise of Ali Seydi Bey, printed in Ottoman, and the prominent aspects of Sokullu's statesman characteristics were tried to be explained .

Keywords: Sokullu Mehmet Pasha, Statesman, Ottoman State.

1.GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ilanı sonrası dönemde eğitim ve kültür alanında önemli çalışmalar yapan birçok aydın vardır. II.Meşrutiyetin ilanıyla oluşan serbest ortamda sosyal ve kültürel alanda yeni gelişmeler yaşandı.Buna parelel olarak tarih yazımında batı metod ve tekniklerini kullanarak eser veren tarihçiler arttı. Diğer taraftan Türkçülük faaliyetlerinin artmasıyla bu alanda birçok eser verilmeye başlandı(Köken, 2014:14). Dönemin başka bir özelliği de tarihin ilgi alanlarının zenginleşmiş olmasıdır.Toplum merkezli konulara çalışmlarda daha fazla yer verilmiştir.II.Meşrutiyet döneminde milletin yetiştirdiği devlet adamlarının hatırlanması onların olumlu ve olumsuz yanlarıyla değerlendirilmesine yönelik görüşler daha fazla gündeme gelmiştir.Böylece biyografi yazıcılığı da önem kazanmaya başlamıştır.Bu konuda görüş bildiren tarihçilere örnek olarak, Akçuraoğlu Yusuf,Bursalı Mehmet Tahir verilebilir.Batıda bu konuda verilen eserlerin fazlalığına dikkat çekilir(Çalen, 2013:106-108).Bu dönemde aydın ve devlet adamları devleti içinde bulunduğu iç ve dış sorunlardan kurtarmak için çaba sarf etmişlerdir. Bu aydınlardan biri de Ali Seydi Bey (1870-1933) dir. Özellikle Tarih-i Osmani Encümeni üyesi olduktan sonra Osmanlı Tarihi ile ilgili çeşitli konularda çalışmalar yapmıştır. İptidai mektepler, rüştiyeler ve idadi muallim ve talebelerine, dönemin maarif müfredatına uygun olarak tarih dersi kitapları yazmıştır. Tarih-i Umumi, Tarih-i İslami ve Tarih-i Osmani kitapları bunlara örnek olarak verilebilir. Tarih ilmi konularının öğrenciler, öğretmenler ve ilgi duyanlar tarafından daha iyi anlaşılmasını temel gaye edinmiştir.

Eğitim ve kültür hayatımıza önemli katkıları olan ve makalemize konu olan *Sokullu Mehmet Paşa* adlı risalenin müellifi olan Ali Seydi Bey hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.Ali Seydi Bey, 1870 yılında Erzincan'da asker bir ailenin evladı olarak dünyaya gelmiştir. İlk eğitimi ile ilgili bilgi olmamakla birlikte asker bir ailenin çocuğu olması dolayısıyla daha küçüklüğünde eğitim almaya başladığı söylenebilir. Erzincan Askeri Rüştiyesi'ni bitirmiş ve daha sonra Mektebi Mülkiye İdadisi'nden mezun olmuştur. Devlet hizmetinde ilk vazifesi ise 1891 Şûrâ-yı Devlet Kalemi'nde memurluktur. Bu sırada eğitime ve özellikle tarih eğitimine ve öğretimine de ilgi duymaya başladı. İstanbul'da idadilerde Tarih, Kitabet muallimliği yaptı. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin çeşitli vilayetlerinde mülki idare görevlerinde bulundu.1910 yılında kurulan Târîh-i Osmânî Encümeni'ne padişah tarafından dâimî âza seçildi.

Cumhuriyet'in ilânını müteakip adı Türk Tarih Encümeni olarak değiştirilen ve başkanlığını Ahmed Refik Altınay'ın yaptığı Târîh-i Osmânî Encümeni'nde tekrar görev alan Ali SeydiBey, Encümenin 1927 yılında Maarif Vekâleti bünyesinde ve Fuad Köprülü başkanlığında yeniden teşkilinde üye olarak alınmadı. Bu yıllarda Mekteb-i Mülkiye'de muallimlik yaptı. 1933 yılı Nisanında Trabzon mebusu seçilerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girdiyse de bu görevi uzun sürmedi. Aynı yıl hastalanarak vefat etti(Uzun, 1989: 442-443).

Yazarın döneminde Sokullu Mehmet Paşa ile ilgili eser kaleme alan tarihçilerden biri de Ahmet Refik Altınay(1881-1937)'dır. Söz konusu yazar, Osmanlı Tarihi'yle ilgili birçok eser kaleme almıştır. Yazar bu eserinde Sokullu'nun çocukluğundan son senelerine kadar geniş bir yelpazede sadrazamın hayatını incelemiştir. Eserde Sokullu'nun askeri ve idari alandaki yaptıklarıyla Osmanlı Devleti'nin dış siyasetine etkileri incelenmiştir. Aynı zamanda devletin sosyal yaşamına dair bilgiler de mevcuttur. Eser Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından transkribe edilerek 2013 yılında yayın hayatına kazandırılmıştır.

Çalışmamızda, devlet adamı kavramıyla, daha çok devlet başkanı ve onun adına yetkili olan ikinci derecedeki devlet görevlileri kast edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde farklı zamanlarda çalışmaları, hamleleri ve aldığı kararlarla öne çıkan, birçok devlet adamı olmuştur. Bu kişiler, zor zamanlarda ortaya çıkarak önemli vazifeler ifa etmişlerdir. Ali Seydi Bey'in "metin eller" (Ali Seydi, 1914:8) olarak ifade

ettiği bu kişilere, Sokullu Mehmet Paşa, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa ve Alemdar Mustafa Paşa örnek olarak verilebilir.

Yazar göre Sokullu Mehmet Paşa, devlet işlerinin hemen hemen bütün alanlarında, maharet sahibi bir devlet adamı olarak en fazla dikkat çeken kişilerdendir. Bir devlet adamı olarak, arzu edilen vasıfların birçoğunu üzerinde topladığı için, yazarın çalışmasına konu olduğu söylenebilir.

İnsanların, topluluk halinde yaşamaya başladıkları zamanlardan günümüze kadar, çeşitli alanlarda yönetim söz konusu olmuştur. En küçük organizasyonlardan, en büyük örgütlü yapılara kadar hedeflerin gerçekleşmesinde iyi bir yönetimin varlığı söz konusudur. Bu durumda, yönetimi organize eden kişi veya kişiler önem arz eder. Kısaca yönetim kavramının en önemli bileşeni, yönetici/devlet adamıdır. Doğu ve batı toplumları devlet adamlarının iyi yetiştirilmesine önem vermiş, bu amaçla özel kurumlar oluşturmuşlardır. Tecrübeli devlet adamları ve bilginler, devlet adamında bulunması gereken nitelikler konusunda görüş bildiren eserler kaleme almışlardır.

Gerek eski dönem Türk Devletleri'nde gerek Osmanlı Devleti'nde de bu tür devlet adamlarının yetiştirilmesi için farklı kurumlar oluşturulmuş ve eserler kaleme alınmıştır. Yine devletin önemli görevlerindeki kişiler için siyasetname ve devlet adamına nasihat ve uyarı anlamında, çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Genel olarak eserlerde bir devlet adamında bulunması gereken özellikler, iki yapı üzerine konumlandırılmıştır: Birincisi devlet adamı, doğuştan gelen, bedensel ve zihinsel özelliklere sahip olmalıdır; ikincisi, ilim ve tecrübeyle kazanılması gereken niteliklerle de kendini donatmalıdır. Bir devlet adamında bulunması arzu edilen vasıflar ise: Başta adalet, bilgi, cesaret, ileri görüşlülük, doğruluk, halka hizmet, mal biriktirme hırsından uzak olma… vb. gibi özellikler olarak en dikkat çekenlerdir. Bu niteliklerin her devirde devlet adamında bulunması arzu edilen özellikler olduğu söylenebilir.

Yazarın eserinde yararlandığı kaynaklar ise şunlardır: Tarih-i Ata c.II, Esfer-i Bahriye-i Osmaniye, Netayic'ül Vukuat, Kâmil Paşa'nın Tarih-i Siyasi, Ahmet Rasim Bey'in Osmanlı Tarihi c.I, Abdurrahman Şeref Bey'in Tarih-i Devlet-i Osmaniye, Tarih-i Ebulfaruk, Eserin sonundaki lahika için Feridun Bey Münşeatı'ndan yararlanılmıştır. İlk sekiz sayfa için genel tarihten bahsedilerek umumi bir tablo çizilmiştir.Eserde bir adet harita kullanılmıştır. Eserde kullanılan harita kanal projelerini daha iyi anlaşılması amacıyla konulmuştur(Bkz.Ek:2).

2.DEVLET ADAMI KAVRAMI

2.1.Devlet Adamı Kavramı ve Önemi

Devlet adamı genel anlamda, devlet yönetiminde söz sahibi kişi olarak belirtilmekle beraber sözlüklerde kalıplaşmış bir tanımdan söz edilmez. Sözlük anlamlarına bakacak olursak birbirine yakın tanımlarla karşılaşırız. Türkçe sözlükler ve diğer kaynaklarda, "devlet adamı" için çeşitli tanımlar bulunur. Örneğin TDK'nin *Türkçe Sözlük'*ünde Devlet Adamı, "Devlet yönetiminde söz sahibi kişi"(TDK, 2011: 648) ifadesiyle tanımlanırken; Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük'ünde ise "Yönetim sanatını bilen ya da ülkenin yönetiminde birinci derecede sözü geçen kişi"(1972:565) biçiminde tanımlanmıştır. Ali Püsküllüoğlu'nun Türkçe Sözlüğüne göre "Devletin üst yönetimlerinde bulunmuş ya da bulunan kimse" (Püsküllüoğlu, 1995: 450) sözleriyle ifade edilmiştir. Ötüken Türkçe Sözlük'te "devlet" maddesinde madde içi sözlük birimi olarak: "devlet adamı. Yönetim işinden anlayan ve ülke yönetiminde birinci derecede rol oynayan kimse"(Ötüken Türkçe Sözlük, 2007:1188) biçiminde tanımlanmıştır. Sözlük tanımlarına bakılarak devlet adamı, siyasal alanda devleti temsil eden, devletin önceliklerini ve devletin hassasiyetlerini ön planda tutan, siyaset ve yönetim anlayışını devlet merkezinde tanımlayan siyasal kişi olarak ifade edilebilir (Kutlu ve Koç, 2017: 344).

Sözlük tanımlarına bakıldığında, devlet adamı kavramının üzerinde uzlaşılmış bir tanımı olmamakla birlikte, bu kavramdan devlet yönetiminde yetenek ve tecrübe sahibi, kamusal (ortak) ve ulusal meseslerle ilgili önemli siyasal role sahip, saygın ve millet menfaatlerini ön planda tutan temel liderlik özelliklerine sahip, bir kişiden bahsedildiğini anlayabiliriz. (Kahraman, 2016:18-346).

İdareci konumundaki kişilerin uyguladıkları yönetim tarzları her zaman önemli bir konu olmuştur. En küçük birlikteliklerden, en büyük organizasyonlara kadar, yönetim kavramı söz konusudur. Özellikle, en büyük insan organizasyonu olan devletin sevk ve idare edilmesi, kuralların uygulanması, düzenin

sağlanması hayati öneme sahiptir. Toplumsal ihtiyaçlara göre kurul ve kuralların oluşturulması hayata geçirilmesi organizasyonların devamı açısından önem arz etmektedir. Oluşturulan kurul ve kurallar kadar önemli olan başka bir faktör de, kurulları yönetecek, kuralları uygulayacak olan uygulayıcılardır. Bu yüzden, uygulayıcılarda irsi olan karakter özelliklerinden, yetiştiği çevre, alınan eğitim vb. birçok özellik önem arz etmektedir.

Devletler, bu hususu dikkate aldıkları için, devlet idaresinde görev alacak kişileri yetiştirmek için çeşitli yöntemler izlemiştir. Eski çağlarda bu kişiler soylular arasından seçilirken ilerleyen zamanda bunun için resmi eğitim kurumları açılmıştır. Osmanlı Devleti'nde de devlet başkanının dışındaki görevler için Hristiyan tebaadan alınan, yetenekli çocukları iyi ve güvenilir bir devlet adamı veya asker yapmak amacıyla devlet, *Enderun Mektebi'*ni açmıştır. Bu mektepte, kişiler ilgi ve istidatları doğrultusunda, ileri düzeyde bir eğitim ve öğretim alırlardı. Enderun'a devşirme usulü ile toplanmış *acemi oğlanlar* arasından seçilen zihinsel be bedensel özellikleri çok iyi olan çocuklar alınırdı. Devletin yüksek askeri ve mülki makamlarına insan yetiştirilirdi. Enderun disiplini, öğretim kalitesi yüksek ve imtiyazlı bir eğitim öğretim kurumuydu. Eğitimini tamamlayanlar devlet işlerinde vazifelendirilirdi (Akyüz ,199: 78-81).

Devlet adamı, başlangıçta devlet kademesinin herhangi bir konumunda bulunabilir. Bir bürokrat, bir diplomat, bir asker veya sivil toplum örgütü lideri, bir din adamı olabilir. Bu statülerden hangisine sahip olursa olsun böyle bir kişi devlet adamlığına ancak "aday" olabilir. Adaylığın ötesine geçip devlet adımına dönüşebilmesi, yalnızca siyasal başarısıyla mümkün olabilmektedir. Örneğin bir general devlet adamlığına sadece bir adaydır. Bir kriz halinde, ortak çıkarları savunarak ve krizi başarıyla sonlandırarak başarılı bir şekilde öne çıkması durumunda devlet adamı vasfını kazanabilecektir (Kutlu ve Koç, 2017: 345).

Devlet adamı kavramıyla ilgili Batı'da ilk eser kaleme alan düşünürlerden biri Platon(Eflatun)'dur. Doğu'da ise konuyla ilgili önemli eserler veren İslâm düşünürü Farabi(870-950)'dir. Bu iki düşünürün eseri ve düşünceleri kendilerinden sonra gelenleri etkilemiştir. Onların ideal devlet düzeni ve devlet adamında bulunması gereken vasıflar konusundaki düşünce ve önerileri, günümüzde de aranılan vasıflar olarak dikkat çekmektedir (Aktaş, 2017: 102-103).

Geçmişten günümüze her zaman, devleti yöneten kimselerin ve özellikle yüksek makamı işgal edenlerin sahip olması istenen birtakım özellikler vardır. Devlet adamını din ilişkisi üzerinden değerlendiren kişiler devlet adamını: "Allah'ın emanetinden halkın işlerini görüp gözetmeye ehil bulunan hâkim ve valiler" olarak tarif eder. Devlet adamlarında bulunması gerekli olan vasıfların başında adil siyaset ile zalim siyaseti birbirinden ayıracak vasıfta olması olduğu belirtilmiştir. Siyasetle ilgili, bütün bilgileri mükemmel tahsil etmiş olmalıdır. Ahlâk ve siyaset konusunda yazılan eserlerde devlet adamlarında bulunması gerekli olan vasıflar*: "İlim (bilgi) ve marifet, tecrübe, umumun emniyet ve itimadına mazhar olmak, doğru sözlü olmak, rüşvet almamak ve kimseyi aldatmamak, kin beslememek, kanun ve nizamları iyi bilip uygulamak, zekâ ve basiret sahibi olmak, hafifmeşrep olmayıp nefsinin isteklerine mağlup olmamak, kitabet erbabından olmak, adaletli olmak zalimlere hak ettiği cezayı vermek"* olarak sıralanmıştır. Bütün devlet adamlarında ahlak ve faziletle birlikte ilim ve irfanın mevcudiyeti de şart olarak görülür. (Gökbilgin, 1971: 19-23).

Devlet adamlarına nasihat amacıyla yazılan eserler olan siyasetnameler, yöneticilerin vasıflarının belirlenmesinde önemli görev üstlenmişlerdir. Siyaset (insan topluluklarını yönetme, devlet işlerini yürütme sanatı, politika) gibi anlamlara gelen siyaset kelimesiyle nâme(mektup, yazı) kelimelerinin birleşiminden oluşan siyaset-name bir yazınsal tür olmasının yanında farklı fonksiyonlar yerine getirmiştir. Siyasetnameler yöneticilere yönetim sanatı hakkında bilgi vermek, devlet yönetiminde göz önünde bulundurulması gereken hususlara dikkat çekmek, tavsiyelerde bulunmak gibi görevler ifa etmiştir. Bu eserler devlet başkanlarına veya diğer daha alt kademe devlet görevlilerine yazılmış olabilir. Devlet başkanlarına yazılmış olanlara: nasîhatü'l-*mülûk, âdâbü'l-mülûk, tuhfetü'l-mülûk, ahlâku'l-mülûk, enîsü'l-mülûk* vezir, emir vb. daha kademelerde olan görevliler için yazılanlara*: nasîhatü'l-vüzerâ, tuhfetü'l-vüzerâ, mir'âtü'l-vüzerâ* isimleri verilmiştir (Adalıoğlu, 2009: 304-306).

Siyasetnameler vesilesiyle devlet görevlileri, devlet yönetiminin temel ilkeleri, devlet adamında bulunması gereken özellikler, siyasette dikkat edilmesi veya kaçınılması gereken hususlar hakkında bilgi sahibi olur.

Siyasetnamelerde ayrıca devlet görevlileri hakkında muamele usulü, devlet hazinesinin idaresi, devletlerarası ilişkilerde dikkat edilecek hususlar, devlet adamlarının sorumlulukları, devletin bekası için yapılması gereken hususlar da bulunur. Bu eserlerde eski devirlerin yöneticileri ve dini kaynaklar da referans olarak kullanılır. Devlet başkanı ve diğer devlet görevlilerinin faydalanması amacı güdülmüştür (Adalıoğlu, 2009: 304-306).

2.2.Türkler'de Devlet Adamı Hususiyetleri

Eski Türk toplumlarında devlet adamı önem verilen bir konu olmuştur. Türklerde halkın yöneticiler etrafında toplanması ona destek olması ve itaat etmesinin şartı olarak, kendi değerlerine sahip olması, onları temsil etme yeteneğine sahip olmasına bağlanmıştır. Devlet adamlarında aranan temel özellikler arasında cesaret ve kahramanlık özellikleri en çok zikredilen vasıf olmuştur.. Benimsenen değerler yönünden, halk ile yöneticiler arasında uyumsuzluğun ya da çelişkinin söz konusu olduğu durumlarda yöneticilerin, uzun süre yöneticilik makamında kalması zorlaşıyordu (Kırpık, 2016:19-20).

İyi bir devlet adamı tipinin belirlenmesinde, devlet adamı olarak görev yapmış kişilerin veya bilginlerin yazdıkları eserler hem kendi dönemlerinde hem de gelecek dönemlerde bu hususta yol gösterici olmuştur. Türkler 'de devlet adamı vasıflarının belirlenmesinde öne çıkan bilge ve devlet adamları ise şunlardır: Karahanlılar döneminde, Yusuf Has Hacib, Selçuklular döneminde Nizamülmülk, Osmanlılar döneminde Defterdar Sarı Mehmet Ağa, Koçi Bey, ilk akla gelenlerdir. Bu düşünürler, devlet adamı/yönetici konumunda bulunan kişiler için eserler kaleme almışlardır. Yusuf Has Hacib'in bu konudaki eseri Kutadgu Bilig, Nizamülmülk (1018-1092)'ün Siyasetname (Siye-ru'l Mülûk), Koçi Bey (Ölümü: 1648)' in Koçi Bey Risalesi, Defterdar Sarı Mehmet Paşa (Ölümü: 1717)'nın Nesayihü'l Vüzera ve'l Ümera (Kitab-ı Güldeste) dir. Bu eserler örnek alınarak, devlet adamı kavramı ve ideal devlet adamında bulunması gereken hususlar daha sonra da farklı kişiler tarafından dile getirilmiştir (Ergan, 1999: 32).

Eski Türkler' de iki devlet görevine çok önem verilmiştir: Biri vezirlik makamı, diğeri de subaşılık makamıdır. Devlet yapısını bu ikisi düzenler. Bunlardan biri kalem tutar, diğeri de kılıç tutar. Devletin devamı için bu ikisi esastır. Bu iki kuvvet birleşirse onu kimse ayıramaz. Ülkeler kılıçla feth edilir; ancak kalem sayesinde idare olunur. Türklerde kağan,han,hakan veya padişahtan sonra gelen bütün memurlar ona yardım için vardır. Bunların da en önemlisi vezirlerdir. Vezir han veya padişahın vazifelerini onlar adına ifa eden adamdır. Bu yüzden vezirlik büyük bir iştir (Arsal, 2012:101-102).

Türk toplumlarında vezirlik için birçok nitelik aranmıştır. Bu nitelikler keskin zekâ, temiz ahlak, adalet sahibi olması elzemdir. Aranan başka bir nitelikte asalettir. Çünkü soysuzlarda kötü huylar daha fazla kendini gösterir. Vezirin yazı ve hesap işlerinde son derece yetkin olmalıdır. Açgözlü olmamalıdır. Açgözlüleri bütün dünya(malı) doyuramamıştır. Devlet işlerinde, vezirlik büyük bir iştir; ancak onu büyük adamlar başarabilir. Vezirin mutlak surette kaçınması gereken iki önemli husus yalan ve zulümdür. Devlet işleri iyi giderse de fena giderse de vezir sorumludur. Bütün işlerinde çok ihtiyatlı olmalıdır. Sır saklamalı hislerinden çok aklıyla yol almalıdır. Hareket ve sözlerinde dikkatli olmalıdır. Hiçbir zaman öfkesine yenik düşmemelidir (Arsal 2012:s 102).

Farabi'ye göre devlet adamı/yöneticilerin sahip olması gereken vasıflar şu şekilde ifade edilmiştir: "Vücut özellikleri bakımından tam olmak ve yapmak istediği şeyleri bizzat kendi yapabilir durumda olmalıdır. Kavrayışı iyi olmalıdır. Söyleneni ve maksadı iyi anlamalıdır. Hafızası güçlü olmalıdır. Sağlam bir mantık ve güzel hitabete olmalıdır. Öğrenme ve öğretmeyi sevmeli bu hususta her türlü zahmete katlanabilmedir. Daima doğru sözlü olmalı ve doğruları sevmelidir. Yeme içme gibi durumlarda aşırıya kaçmamalı sefahate dalmamalı, geçici zevklerden uzak durabilmelidir. Dünya malı ve servet biriktirme derdinde olmamalıdır. Adaleti ve adil insanları sevmeli, baskı ve zulümle iş görenlere fırsat vermemelidir. Yapılması gerekenler hususunda azimli kararlı iradeli ve cesur olmalıdır. Devlet adamı, eğitim ve tecrübeyle de, hâkim(bilge) olma vasfını kazanmalıdır. Devletin daha önce konan kanunlarını iyi bilemeli ve onlara uymalıdır. Kanunu nizamı olmayan durumları tespit edip bunlarla ilgili düzenlemeler yapmalıdır. Koyduğu kanun ve kurallar kamu yararına ve ülke menfaatine uygun olmalıdır. Halkının eğitimine önem vermelidir. Savaş sanatını bilmeli ve orduyu daima savaşa hazır halde bulundurmalıdır" (Kırpık, 2016:20).

Görülüyor ki, Osmanlı öncesi Türk devletlerinde devlet adamlarında aranan nitelikler ile sonraki devir devletlerinde arzu edilen nitelikleri, birbirine yakındır. Bu nitelikler başta adalet, cesaret, sorumluluk sahibi olma, halkın ihtiyaçlarını düşünme gibi temel vasıflardan oluşmuştur. İslâm'ın kabulüyle devlet

adamı özelliklerinde dindarlık vasfı da aranır olmuştur. Diğer bir ifadeyle İslam'ın emir ve yasaklarını ferdi yaşantı, devlet yönetimi hukuk ve hayatın her alanında göz önünde bulundurmak esas haline gelmişti (Kırpık, 2016:36).

2.3.Osmanlı Dönemi Devlet Adamı Vasıfları

Modern öncesi dönemde, en önemli siyasi yapılardan biri Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı Devlet adamı tipi değerlendirilirken iki temel faktör dikkati çeker: Bunlardan biri, bir devlet adamının karakter, mizaç, tecrübe gibi psikolojik özellikleri ve zihni arka planı, diğeri de dünya görüşü, değer yargıları ve siyasi kültürüdür. Bunlar devlet adamının niteliklerine etki eden faktörlerin en önemlilerindendir. Osmanlı Devleti'nde sosyal yapıya, devlet yönetimine etkisi en fazla olan etkenlerin başında din gelir. Dolayısıyla iyi bir devlet adamı niteliklerinin belirlenmesinde başta Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde bildirilen yönetim ilke ve prensiplerine uygunluk aranmıştır. İyi bir devlet adamı vasıflarının belirlenmesinde bu iki dini kaynağın etkili olduğu görülmüştür. (Aktaş, 2017:100).

Devlet adamında bulunması gereken vasıflar, konusunda görüşler sunan bir grup da şairlerdir. Şairler devlet adamlarına genellikle övgü amaçlı şiirlerinde ideal devlet adamı modeli ile ilgili ipuçları sunmuşlardır. Şairlerden uygunsuz olan bir durum ve adaletsizliği ortadan kaldırma amaçlı yergi temalı şiirler yazan şairler de olmuştur. Osmanlı şairlerine göre devlet adamında bulunması gereken özellikleri şu şekilde ifade edilmiştir. Adalet, dünyaya nizam verme, memleketi imar ve ihya etme, halka karşı cömertlik ve yardımseverlik, halkına iyi muamele etme/halkın memnuniyetini kazanma, sağlam görüş ve basiret, hikmet ve marifet, sanattan ve marifetten anlama/sanat ve marifet ehlini gözetip kollama, yüksek kişilik cevheri ve seciye, himmet ve gayret; beceri ve atiklik, üstün huy ve ahlak, ilahi yardım ve desteğe mazhariyet, dine bağlı bir hayat ve şahsiyet, ihtişamlı idare merkezi, ordu ve teşkilat, geniş ülke ve dünya hâkimiyeti, yüksek itibar ve saygınlık, hışım ve kahır(caydırıcılık),etkili savaşçılık, İslam'ı himaye ve müdafaa etme; İslam ahkâmını ihya ve icra etme vasıfları şairler tarafından ön plana çıkarılan vasıflar olarak belirtilmiştir (Aktaş, 2017: 100).

Modern dönemdeki yazarlara göre ideal devlet adamı veya liderin özellikleri konusunda farklı yazarlar, devlet adamında bulunması gereken özellikler konusunda, fikirler öne sürmüşlerdir. Bu özellikler arasında en dikkat çekenler: Değişiklikler hususunda doğru zamanlama yapabilme, baskın kişilik, duruş ve etkileyici kişilik, değişime ön ayak olabilme, cesaret ve atılganlık gibi vasıflara dikkat çekilmiştir. Çeşitli durumlar karşısında esnek bir tavır sergileyebilme önemli özelliktir. Devlet adamı ne tamamen pragmatist ve gerçekçi ne de tamamen idealist olmalıdır. Lider durum şartlarına göre farklı eğilim biçimlerinden uygun olan tarzı uygulamalıdır. İletişim becerilerinin uygun olması da devlet adamında aranan nitelikler arasında olmuştur(Aktaş, 2017:107).

Günümüzde batı dünyasında kabul gören temel yönetim biçimi demokrasidir. Bu yönetim biçiminde standart bir devlet adamı modeli kavramı yoktur; Ancak bu anlamda kabul gören temel nitelikler vardır. Bu niteliklerin başında karakter, kişilik, bilinçaltı ve tecrübeleri, devlet adamının siyasi kültürü ve dünya görüşü, halkın tercih ve temayülü, basın ve yayın organlarının değerlendirmeleri, akademik çevrelerin çalışmaları ile devlet teşkilatındaki diğer unsurların bürokrasi ve siyasal partilerin vb. etkileri önemlidir (Aktaş, 2017:107-116).

3.SOKULLU MEHMET PAŞA(1512-1579)

3.1.Hayatına Kısa Bir Bakış

Sokullu Mehmet Paşa, tahminen, H.918/ M.1512 yılında Bosna'da Hristiyan bir ailenin evladı olarak dünyaya gelmiştir. Ali Seydi Bey'in risalesinde Hristiyan iken adının bilinmediği teessüfle ifade edilmiştir. Ancak kaynaklarda adı Bayo(Bayiça) olarak belirlenmiştir.1505'te Bosna'nın Vişegrad kazasının Rudo nahiyesinin Sokoloviç köyünde doğmuştur. Boşnak asıllı olduğu ve Sırp despotlarının soyundan geldiği ifade edilir. Boyunun uzunluğu sebebiyle Osmanlı kaynaklarında "tavil" veya "uzun" lakabıyla anılmıştır. İlk eğitimini rahip olan dayısından aldı. Burada papaz yardımcısı olarak çalıştı. Kanuni Sultan Süleyman devrinde Bosna'dan devşirme olarak getirildi. Aynı aileden daha önce de devşirme olarak çocukların getirildiği ifade edilmiştir. Deli Hüsrev Paşa bu aileden devşirme olarak

getirilen devlet adamlarından biridir. Yabancı kaynaklara göre Sokullu devşirildiğinde on sekiz yaşında olduğu ifade edilmiştir. (Afyoncu, 2009:354-357)

Sokullu önce Edirne'ye getirilip padişaha, kırk çocukla beraber sunulmuştur. Edirne Sarayında eğitime tabi tutuldu. Bu sırada Mehmet adını almıştır. Ardından Enderun'da eğitime alınmıştır. Sarayda çeşitli görevler ifa etti. Küçük oda ve iç hazinede görev aldı. Daha sonra rikabdârdlık, çuhadar, silahtar, çeşnicibaşı ve büyükkapıcıbaşılık görevlerini yaptı. Bu arada ailesinden bazılarını da İstanbul'a getirtti. Babası da Müslüman olmuştur.

Sokullu Mehmet Paşa, meşhur Türk denizcisi Barbaros Hayreddin Paşa'nın vefatı üzerine H.953/M.1546 yılında kaptan-ı deryalığa getirildi. Osmanlı Devleti'nin yirminci kaptan-ı deryasıdır. Böylece saray dışı göreve, yani taşraya çıkmış oldu. Dört yıl bu görevi yaptıktan sonra H.957/M.1549 azil edilerek aynı yıl Rumeli beylerbeyliğine getirildi. Azil sebebi belirtilmemiştir.(Afyoncu 2009:354) Bu görevdeyken Temeşvar'ın fethinde önemli görevler yerine getirdi. Eğri kuşatmasına katıldı. Bu esnada, seferlerde gösterdiği yararlılığa istinaden vezaret rütbesi verildi. Vezirliğe tayini H.961/ M.1554 tarihi olarak belirtilmiştir. Şehzade Bayezid ile Şehzade Selim arasındaki mücadelede Şehzade Selime destek vererek Bayezid'in mücadeleyi kaybetmesi ve İran'a iltica etmesine sebep oldu.

Rüstem Paşa'nın vefatıyla ikinci vezir oldu. H.969/M.1562 yılında şehzade Selim'in kızı İsmihân (Esmahân) sultanla izdivaç ederek Hanedan-ı Âli Osman'a damat oldu. H.972 /M.1565 yılında sadrazam oldu. H.973/ M.1566 yılında yaşı oldukça ilerlemiş olan padişahı ikna ederek, Zigetvar seferine çıkılmasını sağladı. Zigetvar Kalesi muhasarası işini üstlendi. Padişahın rahatsızlığı dolayısıyla yaklaşık bir ay süren kuşatmada bütün işleri üstlenip yönetti. Padişahın vefat haberini, kuşatma sırasında askerden gizleyerek kuşatmanın olumsuz neticelenmesini önledi. Bu haberi vermek için uygun zamanı beklemiştir. Yeni padişahın, tahta cülus edip, ordunun başına geçmesinden sonra, bu durumu bildirmiştir. Şehzade Selim'in tahta geçişini sorunsuz bir şekilde sağlamıştır. Sultan II. Selim döneminin tamamında, devlet işlerinde tam yetkili olarak devleti idare etmiştir(Uzunçarşılı, 1988:339).Bu dönemde Sokullu tarafından bir önceki dönemin iç ve dış siyasi politikaları devam ettirilmiştir. Sultan II. Selim'in vefatından sonra sadrazamlıktan uzaklaştırılmamış; ancak siyasi olarak rakipleri artmıştır. Bu yüzden rakipleriyle mücadele içerisinde olmuştur.

Hint Müslümanlarıyla Kanuni Sultan Süleyman döneminde kurulan ilişkilerin daha ileri düzeye getirilmesi ve sağlamlaştırılması için Süveyş Kanalı projesi gündeme gelmiş; ancak sonuç alınamamıştı. İlk defa 1565 yılında gündeme gelen Don ve Volga nehirlerini birleştirme projesi de Sokullu Mehmet Paşanın çok önemli bir projesi olduğu ifade edilmiştir. Gerçekleşmesi durumunda devletin siyasi, askeri ve iktisadi büyük kazanımlar elde edeceği aşikâr olan bu proje maalesef farklı nedenlerden dolayı, gerçekleştirilememişti. Bu işle alakalı olarak, teşebbüs edilen 1569 Astarhan Seferi olumsuz sonuçlanmıştı(İnalcık, 1948:383). Bu olumsuzluk hakkında" İmparatorluğu, hakiki manasıyla cihanşümul bir hegemonya siyasetine götürmek için Hint okyanusunda, Hazar Şimalinde dünyanın büyük ticari ve stratejik yollarında Osmanlı hâkimiyetini kurmak isteyen büyük devlet adamı Sokullu'nun bu teşebbüsü, şahsi entrikalar, kişisel menfaatler uğruna sabote edilmişti. Padişah, bu teşebbüsün bütün mesuliyetini Sadrazam üzerine yükledi, onu vezirler huzurunda "'bütün masraflar ve zayiat hesap edilip sana ödetilmek lazımdır' diye azarladı. Bu sonuç, dışarıda yabancı devletler tarafından da bir hezimet olarak telakki edildi." (İnalcık, 1948:383-384) biçiminde ifade edilmişti. Ali Seydi eserinde Don-Volga kanal projesi teşebbüsünün başarıya ulaşmamasında Sokullu'nun rolü ve gördüğü olumsuz muamele üzerinde durmazken aynı konuda yazılan başka eserlerde bu konuda Sokullu'nun hatalı davranışları olduğunu ve padişah tarafından bu hususta kendisine hesap sorulduğunu ifade etmiştir(Altınay, 2013:135-136).

Kıbrıs Adası'nın fethi sonrasında gerçekleşen, İnebahtı yenilgisi sonrasında büyük zarar verilen Osmanlı Donanması, bir yıl içinde Sokullu Mehmet Paşa'nın gayretleriyle tekrar eski gücüne kavuşturuldu. Donanma baharda tekrar denize açılmıştır.

Sokullu Mehmet Paşa, padişah ikinci Selim'in vefatını sarayda gizleyerek kardeşlerinden birinin tahta geçmesine mani olarak, padişahın şehzadelerinden olan üçüncü Murad'ın tahta geçmesini sağlamıştır. Yeni padişah da yaşlı veziriazamı görevinde tutmuştur. Bu dönemde aleyhindeki faaliyetler arttı. Eski nüfuz ve iktidarı azaldı. Sokullu Mehmet Paşa iç siyasetteki bu olumsuzluklara rağmen devleti doğuda ve batıda yeni çatışmalardan uzak tutma siyasetini sürdürdü. Devlet idaresinde zor günler geçirirken konağında ikindi divanında arzuhal verme bahanesiyle gelen bir kişi tarafından H.987/M.1579 yılında

hançerlenerek şehit edilmiştir. Cinayetin sebebiyle ilgili çeşitli dini ve ekonomik görüşler ileri sürülmüştür. Türbesi İstanbul Eyüp semtindedir (Ali Seydi, 1910: 4).

Sokullu Mehmet Paşa'nın üç oğlu olmuştur. Bunların isimleri: Kurd Bey, Hasan Paşa ve İbrahim Han'dır. Kurd Bey kendisinden önce vefat etmiştir. Soyu ilk eşinden olan Hasan Paşa ve İkinci Selimin kızı Esmahân Sultandan doğan İbrahim Han üzerinden devam etmiştir. İbrahim Han soyundan gelenler, zamanla Hanzâdeler namıyla anılmıştır. Osmanlı Hanedanına, alternatif arandığında Hanzâdeler de gündeme gelmiştir(Afyoncu, 2009: 356).

Üç padişaha fasılasız on beş sene veziriazamlık yapması ve yaygın şöhreti önemli bir tarihi şahsiyet olarak bilinmesini sağlamıştır. Onun devrinde siyasette kendisi, ilimde Ebussud Efendi, mimarlıkta Mimar Sinan şiirde Baki bu devrin seviyesini yükselten simalar olarak zikredilmiştir. Osmanlı tarihi kaynaklarının bazılarında onun tarihe pek meraklı olduğu ifade edilmiştir. Murad Hüdavendigar gibi şehit olmayı arzu ettiği söylenir. Sırp ve Boşnak kültüründe de isimi yer bulmuştur. Halk hikâye ve türkülerinde ismi yer almıştır (Altınay 2013:21;Hamer, 1947: 5).

3.2.Risaleye Göre Sokullu Mehmet Paşa'nın Devlet Adamı Hususiyetleri

Ali Seydi,eserinde Kapak Sayfası,Bkz.Ek: 1) iyi bir devlet adamı olmanın tarih bilmekle, mümkün olabileceğini değişik eserlerinde dile getirir. Yazara göre, Tarih-i Umumi adlı eserde, tarih ve ehemmiyeti başlığı altında tarih için "İnsanların en ziyade muhtaç oldukları bir fen, bir ilimdir. Çünkü tarih bilmeyen kimse, ne iyi bir hükümet adamı ne hariciye memuru, ne mükemmel bir askeri kumandan ne de bir müellif muharrir olabilir." İfadeleriyle devlet adamının tarih ilmiyle olan ilişkisini ifade etmiştir (Ali Reşad ve Ali Seydi ,1914:6).

Yazar, Sokullu Mehmet Paşa'nın devlet adamlığını anlatırken hemen hemen onun olumsuz veya başarısız olduğu alanlardan hiç bahsetmemiştir. Eserini detaylara inmeden ana hatlarıyla yazmıştır. Osmanlı veziriazamlarının yirmi sekizincisi olan Sokullu, Enderun'da yetişmiş olmasına dikkat çekilmiş ve bu şekilde sadrazam olanların on beşincisi olduğu ifade edilmiştir. Sokullu, Osmanlı Devleti'nin yetiştirdiği devlet adamlarının en büyük ve en mühimleri arasında görülmüştür (Ali Seydi, 1910: 20).

Sokullu imparatorluğu mükemmel bir düzen içinde bulmuştu. Vezaret döneminin büyük bir bölümünde, üç padişah, devlet onun elleriyle idare olunmuştu. Ancak Sultan II.Murad devrinde siyasi rakipleri ve padişahın tutumu nedeniyle mücadele içine girmiş dolayısıyla, siyasi nüfuz ve gücü azalmıştır.

Sokullu Mehmet Paşa'nın icraatlarının dikkat çekici görünmesi onun, Osmanlı Devletinin en güçlü dönemlerinde göreve gelmiş olmasına dayandıran görüşe karşı Ali Seydi Bey, ihtiyatla yaklaşır. Onun başarısında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşullar önemli olmakla beraber, onun hangi devirde gelse önemli işler yapabileceğini söyler(Ali Seydi, 1910: 21).

Ali Seydi Bey, Sokullu Mehmet Paşa'nın devlet idaresinin hemen hemen bütün alanlarında, maharet ve bilgi sahibi olduğunu söyler. Onun devlet kademelerinin farklı noktalarında, görev almış olması bu iddianın doğruluğunu ispat eder. Risaleye göre, onun devlet adamlığı hususiyetleri altı başlık altında toplanmıştır. Bu başlıklar şu şekilde isimlendirilmiştir: İyi bir asker ve komutan olarak, bürokratik alanda başarısı, devlet ekonomisi - maliyede başarı, iyi bir hatip olarak, iyi bir diplomat olarak, büyük bir deha olarak başlıkları altında Sokullu'nun devlet adamlığı vasıfları ele alınmıştır. Eserde Don-Volga Kanal projesinin anlatımı için bir tane de harita kullanılmıştır(Harita, Bak.Ek:2).

3.2.1.Askeri Alanda Yetkinlik

Yazara göre, Sokullu'nun öne çıkan vasıflarının başında askeri ve idari konulardaki mahareti gelmektedir. Sokullu Mehmet Paşa, iyi bir asker ve mühim bir komutan olarak ifade edilmiştir. Yazar bu iddiasını desteklemek için, onun askerlikle ilgili görevleri esnasındaki başarılarını zikreder. Bu alandaki başarılarına, Kanuni Sultan Süleyman'ın bütün seferlerine katılmasını ve seferlerdeki başarısını örnek olarak gösterir. Bu seferler: Zigetvar ve Temeşvar, Lippa, Çesenad ve Zigetvar seferleri ile daha sonraki askeri başarılarını kanıt olarak gösterir. İyi bir komutan olması, emrinde olan askerin, muharebe esnasında ve sonrasında her türlü halini dikkate alması önemli olarak görülmüştür. Bulunduğu muharebelerde askerin şanını ve her türlü ahvalini gözetmiştir. Başarı için, gerekli psikolojik zemini oluşturmuştur. Askeri yapının bozulmaması için sefer dönüşlerinde yeniçeri ocağında yeni düzenleme ıslahatlar yaparak, bozulmanın önüne geçmiştir. Her alanda tedbirli oluşu en dikkat çeken niteliği olarak öne çıkarılmıştır. (Ali Seydi, 1910: 23).

3.2.2.Bürokratik Görevlerde Başarı

Ali Seydi Bey'e göre Sokullu Mehmet Paşa, devlet bürokrasisinde önemli görevler üstlenerek başarılı işler yapmıştır. İlk görev yıllarında başarısıyla dikkatleri üzerine çeken Sokullu devlet görevlerinde hızla yükselmiştir. Osmanlı Devleti'nde kaptanlar ilk zamanlar Gelibolu Sancağı'na mutasarrıf olurlar ve ardından vezirlere Gelibolu Sancağıyla birlikte kaptan-ı deryalık verilirdi. Ancak Sokullu için bu teamülün dışına çıkılarak farklı bir uygulama ile kaptan-ı deryalık makamına getirilmiştir. (Altınay, 2013:9).Kaptanıderyâlık(bahriye nazırı), mîrimîranlık (beylerbeyliği), sadrazamlık ve vezîriâzamlık görevleri onun görev yaptığı devlet görevlerinden bazılarıdır. Görev aldığı ve başarılı olduğu alanların başında Bahriye Nazırlığı görevi gelmektedir. Dört yıl bu görevi ifa etmiştir. Donanmanın ıslah edilmesi ve geliştirilmesi hususunda başarılı çalışmalar yapmıştır.

Kıbrıs Adası'nın fethiyle, Avrupalı devletlerin ittifak durumuna gelebileceklerini öngören Sokullu bu hususta haklı çıkmıştı. Adanın alınışı hem 70.000 Türk'ün canına mal olmuş hem de Osmanlı Devleti'ne karşı bir ittifak kurulmasına neden olduğu ifade edilmiştir. Tarihi nükte lerimiz arasında yerini alan meşhur aşağıdaki olay Sokullu Mehmet Paşa döneminde yaşanmıştır. "İnebahtı Körfezinde Osmanlı Donanması'nın "heyet-i müttefika" donanmasına mağlup olması üzerine Sokullu son derece müteessir olmuştur. Bunun üzerine Sokullu meşhur denizci Kılıç Ali Paşa'nın yardımıyla bir kış içinde 150 kadırga 800 gemi inşasına muvaffak olmuşlardır. Böylece, büyük bir donanma vücuda gelmiştir. İse başlarken Kılıç Ali Paşa'nın malzemeyi tedarik edebilecek miyiz? Sorusuna hiddetle:

-Paşa! Devlet-i Âliye o derece servet ve kudrete maliktir ki; ihtiyaç anında gemilerin demirlerini gümüşten, halatlarını ipekten, yelkenlerini atlastan yaptırabilir. Sen hemen işe başla." cevabını vermiştir (Ali Seyd, 1910: 24-25;Gencer, 2001:21). Devletin gücünü her zaman üst düzeyde tutmaya çalışmıştır.

Mısır Eyaleti ile merkez arasındaki güzergâh üzerinde bulunan, Kıbrıs ve Sakız adalarının öncelikli olarak Osmanlı Devleti haritasına dâhil edilmesi lüzumunu saptanması ve buraların Osmanlı topraklarına dâhil ettirilmesi hususundaki en büyük payın Sokullu Mehmet Paşa'ya ait olduğu ifade edilmiştir.

3.2.3.Devlet Ekonomisi ve Maliye

Ekonomi ve maliye sahasında Sokullu Mehmet Paşa maharet derecesinde başarılıydı. Sokullu Mehmet Paşa, devlet gelir ve gider dengesinin sağlanmasına en çok zihin yormuş Osmanlı devlet adamları arasında zikredilmiştir. Özellikle israfın önlenmesi ve devletin gelir kaynaklarının artırılması için çaba göstermiştir. Ali Seydi Bey, Sokullu'nun bu hususta ki titizliğini "Kendi servetine karşı asla tasrifkâr olmayan Mehmet Paşa hazine-i beytülmalden bir akçenin bile fuzuli olarak sarfına müsaade ve muvafakat etmezdi." (Ali Seydi, 1910: 26) biçiminde ifade etmiştir. Devlet imkânlarından yararlanma hususunda, geniş imkânları olmasına rağmen kendinden önceki vezîriazamlara göre son derece mütevazı bir yaşam sürmüştür. Gerek Osmanlılar döneminde, gerekse de daha önce yazılan eserlerde, devlet adamında bulunması gereken temel özelliklerin başında, adil olması gelmektedir. Sokullu Mehmet Paşa'nın bir devlet adamı olarak, en dikkat çekici özelliklerinden birisi adaletli olmasıdır (Hammer, 1947: 5). Vazife tevcihinde adalet, liyâkat ve ehliyeti esas almıştır. Kendi yetkisinde bulunan devlet görevi tevcihi ve tımar verilmesi hususunda rast gele davranmamıştır. Kendisi şartları taşımayanlara vazife tevcihi yapmadığı gibi, önceden verilmiş; ancak, bu vazifeye layık olduğunu ispat etmeyenlerin de görevlerine son vermiştir(Ali Seydi, 1910: 27).

Askeri sınıflardan olan topçu, humbaracı ve lağımcı ocaklarının lüzumundan fazla olan ödeneklerinin ve önceden yapılan tahsisatlarını kesmiş böylece bu alandaki israf ve ihtilasın, sistem olarak önüne geçmeye çalışmıştır. Sokullu'nun mali hususta muvaffak olduğu hususlardan biri de hazinede bulunan "ihtiyat akçesi" miktarının dikkat çeken bir miktara ulaşmış olması olarak görülür. Yavuz Sultan Selim devrinde oluşturulan İç Hazine'nin durumu daha sonra bozulmuş, ancak Sokullu'nun gayretleriyle tekrar denge kurulmuştur. İhtiyat akçesi, bir muharebe zuhurunda birkaç yüz bin askerin iaşe ve idaresine kâfi olacak miktar olarak ayarlandığı söylenmiştir(Ali Seydi,1910: 27).

3.2.4.Hitabet(Etkili Konuşma)

İyi bir devlet adamında, bulunması gerekli olan ve siyasi başarıyı getiren özelliklerden biri de etkili konuşmasıdır. Yazara göre "Sokullu hitabetperver olmakla beraber umur-u idare-i devlette muktedir ve padişahları istediği gibi idareye kadir idi. Bir hükümet adamında bulunması lazım gelen evsafın

kâffesinden nasibdâr-ı kemal olan Sokullu'nun sözlerinde hakikaten mühim bir kuvve-i tesiriye, nazarında şiddetli bir nüfuz ve tesir var idi." (Ali Seydi, 1910: 27) şeklinde ifade edilmiştir.

Sokullu Mehmet Paşa'nın, birlikte görev yaptığı padişahlara, sözlü olarak götürdüğü tüm tekliflerin kabul gördüğü ifade edilmiştir. Bulunduğu mecliste hangi mesele konu olsa kuvvetli nutku ve sağlam mantığıyla fikrini kabul ettirdiği söylenmiştir. Bu husustaki başarısının en önemli ispatı olarak, H.972/ M.1565 tarihinde ilk iş olarak yaşı bir hayli ilerlemiş olan Kanuni Sultan Süleyman'ı sefere ikna etmiş olması gösterilmektedir. Uzun bir zamandır sefere çıkmamış olan ve yaş evresi olarak da istirahate meyilli olan padişahı etkili sözler ve sağlam gerekçelerle sefere ikna etmiştir. Sokullu'nun bu iknada kullandığı gerekçeler, o tarihe kadar, hiçbir Osmanlı Sultanı'nın on iki yıl ordunun başında sefere katılmaktan uzak kalmamış olması ve padişahın seferde ordunun başında olmasının gerekliliğidir. Bu halin Avusturya hükümeti tarafından bir acziyet olarak değerlendirileceğini ifade etmiştir. Bu sözlerle padişahta sefer için bir şevk ve istek uyandırmıştır. Padişahı birkaç gün içinde seferber ettiği söylenmiştir(Ali Seydi, 1910: 29).

Sokullu'nun en önemli vasıflarından biri de her ihtimale hazırlıklı olması gösterilmiştir. Sefer kararından sonra, saray erkânından bu hususta mazeret beyanları ortaya çıkmıştı. Böyle bir sefer için devlet hazinesinin müsait olmadığı itirazına karşı, sadrazam, önceden hazırlıklıydı. Bu durumda da Sokullu müessir sözlerle padişahın ikna olmasını sağlamıştır. Hazır cevap ve pratik çözümler üretebilen Sokullu, gerekli durumlarda sarayda bulunan altın ve gümüş cinsinden malzemelerin, bir kısmını darphaneye göndererek sikkeye çevirtmiş ve sefer masrafı bu şekilde temin edildiği ifade edilmiştir (Ali Seydi, 1910: 29-30).

Sokullu'nun siyasi hayatındaki en önemli işlerinden biri, Zigetvar Seferi esnasında, padişahın vefatıyla ilgili uyguladığı yöntem olarak görülmüştür. Padişahın vefatını askerden ve çok yakın ricalin dışında, herkesten saklayarak süreci yönetmiştir. Bu uygulamayla, sefer esnasında askerin moralini yüksek tutmak ve herhangi bir olumsuzluğa yer vermemek amacı güdüldüğü ifade edilmiştir. Uygulanan tedbir planıyla, Sultan II. Selim, sorunsuz bir şekilde tahta cülus edip ordunun başına geçirilmiştir. Padişahın vefatını öğrenen askerin düştüğü ruh halinden kurtarmak için Sokullu yine onları müessir sözlerle teselli etmesini bilmiştir.

Ordunun İstanbul'a gelişiyle birlikte, askerin divan yolunda, Sultan II. Selim'i at üzerinde iki saat tevkif etmesi ve vüzerayı tahkir etmesi sonucu çıkan sorunlar, Sokullu Mehmet Paşa'nın aldığı tedbirler sayesinde çözme kavuşmuştur. Tarihçilerin belirttiğine göre bu olaydaki rolüne istinaden, padişah onu sekiz yıl makam-ı sadârette tutmuştur. Sultan II.Selim'in saltanatı süresince devlet işleri onun tarafından yapıldığı ifade edilmiştir.

Sokullu Mehmet Paşa kamu yararını ve devletin bekasını her zaman gözettiği ifade edilmiştir. Sultan ikinci Selim'in vefatıyla tahta geçen Sultan III.Murad devrinde istifa etmeyi düşünmüş; lakin devletin bekası için bu fikrinden vazgeçmiştir. İstifa etmeyip te imkân dairesinde iş görürse devletin hayatı devam edecekti. Bu yüzden sebat gösterdi. İmkânları ölçüsünde padişahın olumsuz uygulamalarına engel olmaya çalıştı (Ali Seydi,1910: 34).Böylece en olumsuz durumlarda bile vatanın menfaatlerini düşündüğüne dikkat çekilmiştir.

3.2.5.Diplomatik Alanda Başarı

Sokullu Mehmet Paşa'nın mükemmel bir diplomat olduğu belirtilir. Makam-ı sadârette karşılaştığı ilk siyasi mesele Avusturya ile sekiz yıllığına akdedilen, muahedenin Avusturya'nın anlaşma hükümlerine aykırı hareket etmesi, anlaşmanın tecdidi ve senelik ödenen verginin azaltılması talebinin görüşülmesidir. Osmanlı Devleti işin ciddiyetini göstermek için bir askeri gücü Erdel ve Macaristan'ın kuzeyine göndermiş ve Avusturya imparatoru durumun ehemmiyetini kavramış, alınan yerler ve kaleleri iade etmiş. Akabinde de Çernoviç adında bir elçiyi İstanbul'a göndermişti. Ali Seydi Bey'e göre bu esnada bu makamda acemi, ufku dar, dikkatsiz ve devletin menfaatine kayıtsız olan biri olsaydı, anlaşmayı elçinin isteği doğrultusunda olduğu gibi kabul edeceğini ifade etmiştir. Oysa Sokullu, anlaşmanın mevcut haliyle bile Avusturyalıların lehine olduğunu beyan ve ispat ile onlardan yeni kazanımlar elde etmiştir (Ali Seydi,1910: 36).

Sokullu'nun bu alandaki başarılarına, Kıbrıs ve Sakız adalarının fethinin elzem olduğunun devlet erkânı tarafından idrak edilmesi Sokullu'nun sayesinde olmuştur. Birçok korsana yataklık yapması, dolayısıyla sık sık bu adalarda kanlı hadiseler tekrar ederdi. Bu duruma engel olmak amacıyla tedbirler aldı. Kendisi

Zigetvar Seferine çıkınca donanmayı da Akdeniz'e çıkararak korsanların düzenli Avrupa donanmalarıyla ittifak etmesine engel olmuştur (Ali Seydi,1910: 37).

Sokullu'nun siyasi alandaki yeteneğinin delillerden biri de adam takdir etme ve tanımadaki becerisi gösterilmiştir. Bu hususta son derece isabetli tespitler yaptığı ifade edilmiştir. Zigetvar Seferi esnasında, Erdel Prensi olan Zapolya (İsac Zapolia), padişah tarafından kabul görmüş, hediyeler almış ve birçok mazhariyetlere ulaşmış bir zat olduğu ifade edilmiştir; ancak Sokullu'nun Zapolya'nın gösterdiği sadakatten şüphesi vardı. Bu kişinin sık sık padişahla temas etmesini istemiyordu. Hatta padişah tarafından, kendi adına bir ziyafet verilmesi istendiği halde, Sokullu buna çeşitli bahanelerle mani olmuştur. Gerçekten de çok geçmeden, Zapolya ile Avusturya kralı arasında Osmanlılar aleyhine, bir anlaşma yapıldığı ifade edilir. Bu olay, Sokullu'nun adam takdirindeki isabetliliğine, işaret ettiği ifade edilmiştir. (Ali Seydi,1910: 38-39).

Sokullu'nun sadrazamlığı süresince, genel olarak yabancı hükümetlerle iyi geçinmek yolunu takip ettiği ifade edilerek barış yanlısı olduğu söylenmiştir. Osmanlıların münasebet halinde olduğu, Avusturyalılar, Lehliler ve İranlılar ile nalaşmalar imzalamıştır. Yabancı devletlerden en çok Fransa ile ilişki içinde olmuştur.1579 yılında, Sultan II.Selim tarafından "Ba'de izin sevahili-i Osmaniye'de ecnebi gemilerinin Fransa Bayrağı altında seyr-ü sefer edebileceklerinin tasdik olunması," (Ali Seydi, 1910: 39) şeklinde yayınlanan ferman ile ilk kapitülasyonun bu şekilde verildiğini ifade eder.Kapitülasyonlar Sokullu'nun Fransa'ya olan meylini gösteren delil olarak değerlendirilmiştir. Aynı şekilde Fransızlar, Fransa hükümeti de Sokullu'yu takdir ettiği ifade edilmiştir. Onun bir haberi üzerine Fransa kralı dokuzuncu Şarl, Erdel Voyvodası Şerzmund'a, prenses Margaret'i tecviz ettirmesi yabancı devletler yanındaki itibarının derecesine işaret olarak gösterilmiştir.

Sokullu siyasi hayatında, olumsuz anlamda fırsatçılığa meyil etmediği ifade edilmiştir. Avusturya seferi sonunda elde edilen başarı sonrasında yapılan anlaşmada uygun şartlar öne sürerek aradaki husumeti azaltmaya çalıştığı ifade edilmiştir (Ali Seydi 1910:s.39-40). Siyasi yaşantısında takip ettiği yol ise daima açık bir politika takip etmesi olarak gösterilmiştir. "Böylece ne elçileri aldatır; ne de onları aldatma yoluna gitmezdi. Ne yabancı elçileri küçümser, ne de onların tepeden bakmalarına fırsat vermezdi" (Ali Seydi, 1910: 40-41) şeklinde ifade edilmiştir.

Tarihi nüktelerimiz arasında yerini almış olan ve Sokullu'nun hazır cevaplılığına örnek teşkil eden olay Venedik elçisi ile Sokullu Mehmet Paşa arasında vuku bulmuştur. Meşhur tarihi nüktelerimiz arasında yerini almış olan aşağıdaki nüktenin kahramanı Sokullu Mehmet Paşa'dır. İnebahtı mağlubiyeti üzerine Venedik elçisi, Bâbıâli'ye sokularak Osmanlı Hükümetinin sulha yanaşıp yanaşmadığı hususunda, bilgi almak için, imalı bir şekilde Sokullu'nun ağzını aramak istemiş, Sokullu da bunu fark edince:

"Başımıza gelen kaza üzerine gayretimizin ne merkezde olduğunu anlamaya gelmiş olmalısınız. Sizin zayiatınızla bizimki arasında farkı-ı azim vardır. Biz sizden bir memleket alarak bir kolunuzu kesmiş olduk. Siz ise donanmamızı vurmak suretiyle sakalımızı tıraş etmekten başka bir şey yapmış olmadınız. Kesilen kol ise bir daha bitmez, fakat tıraş edilmiş sakal olduğundan daha ziyade kuvvetli biter." Diyerek tarihe geçen bu hatıraya sebep olmuştur(Ali Seydi, 1910:41). Ali Seydi Bey'e göre Sokullu bu dönemde Avrupa'nın yavaş yavaş gelişmekte olduğunun farkında olduğunu ima eder. Bu sıralarda Avrupa'da intibah-ı efkâr hâsıl olmaya başlamış Portekiz ve Felemenk deniz kuvvetleri Aden ve Umman sahillerinde görünmeye başlamış ve bu gelişmelerin önü alınmazsa kutsal topraklar tehlike altına gireceğini farek ettiğini ifade etmiştir. Başka bir tehlike ise Yemen'de kuvvetli bir hükümet tesis edecek olduğu takdirde hicaz havalisi ve hilafet tehdit altında kalacaktı(Ali Seydi, 1910:42).İşte bütün bu tehditleri gören Sokullu Yemen kıtasının ele geçirilmesi arzusuna düşmüş ve bu amaçla bütün esbaba tevessül etmiştir. Merkezden oldukça uzak olan bu coğrafyaların önemini kavrayarak ele geçirmek veya etki altında tutabilmek için gayret sarf etmiştir. Bu husustaki arzusuna da nail olmuştur(Ali Seydi,1910: 43-44).

Sokullu'nun belki de siyaseten başaramadığı hususlardan biri olarak, ömrünün son zamanlarına denk gelen İran Seferine mani olmak istemesi ve buna mani olamayışı olduğu ifade edilmiştir. Herkese söz anlatan Sokullu padişaha söz anlatamamıştı. H.985/M.1577'de başlayıp H.998/M.1590' de biten ve aralıksız on iki yıl devam eden bu seferden çok sınırlı bir fayda temin edilmişti. Hâlbuki Sokullu'nun gördüğü hakikat ise şuydu: Elli dört sene saltanattan sonra İran Şahı Şah Tahmabs, vefat ettiğinde, evlat ve ahfadı arasında vuku bulacak karışıklıklar ile İran Hükümeti'ni zor durumda bırakacaktı. Bu sayede daha kısa sürede ve daha az kayıpla daha fazla kazanç getirecek zemin oluşmuş olacaktı. Bu seferin

faydasız olacağı padişaha güzel bir surette izah edildiği halde buna muvaffak olunamadı. Savaş neticesinde Sokullu'nun haklılığı ortaya çıkmıştı. Ancak savaşın ikinci senesi Sokullu vefat etmişti(Ali Seydi, 1910:44-46).

3.2.6.İleri Görüşlülük(Vizyon Sahibi Olma)

Sokullu Mehmet Paşa, düşünce ve projeleriyle kendi asrını geride bıraktığı ifade edilmiştir. Asrındaki teşebbüs ve tasavvurlarından bazıları üç asır sonra hayata geçebilmiştir. Uluslararası proje fikirleri ortaya atmıştır. Onun düşünce ve tasavvurlarından bazıları günümüzde bile bir düşünce ve nazariye olarak durmaktadır. Sokullu, imar ve inşa alanı başta olmak üzere çeşitli proje teşebbüsleri olmuştur.

Bu anlamda Sokullu'nun iki projesine değinilecektir. Bu projeler, Don ve Volga Nehirlerini birleştirme projesi ile Süveyş Kanalı Projesi'dir.

Yazar Sokullu'nun deha düzeyinde fikirleri olduğunu, görüş ve düşünceleriyle kendi asrını geride bıraktığını ifade eder. Bazı teşebbüs ve tasavvurlarının ancak birkaç yüz yıl sonra gerçekleşmiş, bazıları da bugün bile tasavvur ve nazariye dairesinde kaldığı söylenmiştir. Bu iddiayı ispat eden iki örneğe yer verilmiştir. Devletin o zaman değerli bir memleketi olan Güney Rusya'daki Don ve Volga nehirlerinin birbirine en yakın olduğu yerde bir kanal açarak Hazar denizi ile Karadeniz'i birbirine bağlamayı tasavvur ederek bu işe Kefe sancak beyi Kasım Beyi memur etmişti. Asayiş ve levazımat namına ne gerekiyorsa temin edilmişti. Ancak bu projeyi Kırım Hanı Devlet Giray'ın hoş görmediğini ve bunun menfaatine uygun olmadığını görerek her türlü müşkülatı çıkarıp Rusya'yı Osmanlı devleti aleyhine kışkırttığı ifade edilmiştir. Hafriyat çalışmalarının başladığı esnada Rusya ile Osmanlı Devleti karşı karşıya gelmiştir. Aynı esnada Arabistan taraflarında meydana gelen karışıklıklar nedeniyle çalışmalar durmuştu. Ali Seydi Bey kısmen de olsa bir olayın çok taraflılığına dikkat çekmiştir.

Bu konudaki diğer bir örnek ise çok eski bir tarihe dayanan Süveyş Kanalı projesidir. Daha sonra hayata geçirilmiştir. Süveyş Kanalı projesi ile Sokullu Mehmet Paşa, Akdeniz ile Hint Okyanusunu birleştirmeyi istiyordu. Ali Seydi Bey burada bu projeye dini bir anlam yükleyerek Sokullu'nun " Merace-lbahrayni yeltekiyân(i)(Meal: O Birbiriyle kavuşmak üzere iki denizi salıverdi)"(Kur'an, Rahman:19) ayetinin fiilen tefsir ve izah etmek istediğini söyler. Aynı zamanda bu teşebbüsün çok eski devirlerde de gündeme geldiğini ifade eder. Bu bağlamda eski Mısır kralları, daha sonra Mısırı işgal eden İranlıların bu meseleyle uğraştıkları ifade edilir. İslam tarihinde halife Hz. Ömer (r.a.)döneminde Mısır valisi Amr İbn As (r.a)halifenin emriyle, bu konuda çalışmalar yaptığı ifade edilmiştir. Abbasîler de konuyla ilgilenmişler; ancak hepsi sonuçsuz kalmıştı. Kanalı en son meşhur Fransız mühendis Ferdinand De Lesepase, tarafından açılmasına muvaffak olduğu söylenmiştir(Ali Seydi,1910: 47-53).

4.SONUÇ

Ali Seydi Bey, bu risalesini döneminde tanık olduğu bazı tartışmalar üzerine kaleme aldığı anlaşılmıştır. Risalenin sonundaki ifadelerden anlaşıldığına göre biz de çok büyük devlet adamı çıkmaz; Osmanlı Devleti yalnızca memleketleri savaş yoluyla ele geçirmiştir. Ele geçirdiği yerlerde, kalıcı olmak adına, bir şeyler yapmamıştır, tartışmalarının olduğu bir zamanda bu çalışmasını yapmıştır. Amacının bu iddiaların doğru olmadığını ortaya koymak olduğu söylenebilir. Siyaset, askeri, iktisadi ve kültürel olarak Osmanlı Devleti'nin büyük şahsiyetler çıkardığını gösterme gayesi taşımıştır. Sokullu Mehmet Paşa, Osmanlı Devleti'nin yetiştirdiği önemli bir devlet adamı olarak ifade edilmiştir. Sokullu'nun devlet adamlığı üzerinden, yukarıdaki iddialara cevap verilmiştir.

Devletlerin sevk ve idare edilmesi yasaların uygulanması, toplumsal düzenin sağlanması devlet adamlarının kalitesiyle ilgili bir durum olduğuna dikkat çekilmiştir.Dolaysıyla İçinde bulunulan zamanın, gerektirdiklerine göre toplumsal ihtiyaçların belirlenmesi, bu ihtiyaçlara çözümler üretilmesi gibi konular başarılı devlet adamlarının vasıfları olduğu belirtilmiştir..

Devlet adamı yetişrirme konusununda önemli olduğuna dikkat çekilererek konunun eğitm boyutununda olduğu saptanmıştır. Böylece Sokullu'nun doğuştan gelen yeteneklerinin eğitimle daha da geliştirildiği vurgulanmıştır. Bu amaçla kurulan devşirme usulü ve Enderun Mektebinin önemine dikkat çekilmiştir. Başlangıçta seçim yoluyla uygun olanı bulma ve onu iyi bir eğitimle tamamlama yoluna gidilirdi. Makalemize konu olan, Sokullu Mehmet Paşa'da aslen Boşnak'tır. Devşirme yöntemiyle tespit edilip,

akabinde iyi bir eğitimle, devlete kazandırılmıştır. Gençliğinden itibaren devletin farklı makamlarında devlete başarıyla hizmet etmiştir.

Devlet adamı özelliklerinin belirlenmesinde, başta devlet adamları, bilginler, şairler görüş bildirip eserler kaleme almışlardır. Konuyla ilgili eser veren ilk bilginlerden biri Batı'da Platon(Eflatun), Doğu'da ise Farabi(870-950)'dir. Bu iki düşünür, devlet adamında bulunması gereken vasıflar hususunda, kendinden sonra gelenleri de etkilemişlerdir. Önerileri ve düşünceleri günümüzde de önemini devem ettirdiği söylenebilir. Önemi açısından, Farabi'nin bu konudaki devlet adamı vasıfları şu şekilde özetlenmiştir: vücutça sağlamlık, akıl ve idrak, kuvvetli bir hafıza, zekâ ve kavrayış, mantık ve güzel hitabet, bilgi öğrenme de istekli olma, doğru sözlü olma, kötü alışkanlıklardan uzak olma, bedeni zevklere aşırı düşkün olmama, asil ruhlu olma, aşağılık şeylere tenezzül etmeme, adalet ve insaflı olmalı, zulmü ve zalimi sevmemeli, her zaman mazlumu korumalı, azimli, kararlı olmalı, korku ve zaaf göstermemeli olarak ifade edilebilir. Eski Türk toplumlarında genel olarak bireyler ve devlet adamlarında cesaret ve kahramanlık vasıfları ön planda olmuştur. Türk Devletleri'nde devlet adamlarında aranan diğer nitelikler de sorumluluk sahibi olma, halkın ihtiyaçlarını görüp giderme, doğruluk, devlet malını koruma, törelere ve kanunlara uyma vb., İslamiyet'in kabulüyle bu vasıflara dindarlık vasfı da eklenmiştir.

Yazara göre, Sokullu Mehmet Paşa, Osmanlı Devleti'nin yetiştirdiği en önemli devlet adamlarından biridir. Eserde Sokullu Mehmet Paşa hakkında hemen hemen hiç bir olumsuz ifadeye yer verilmemiştir. Bu durumun, makalenin bir iddiaya cevap olarak yazıldığını gösteren bir delil olduğu söylenebilir. Sokullu Mehmet Paşa, hem doğuştan gelen devlet adamlığı potansiyeli, hem de sonradan nı kazanılan bilgi ve tecrübe yönünden son derece yetkindi. Devlet görevlerine geldiği devir, Osmanlı Devleti'nin, her yönüyle en kudretli olduğu dönemdir. Bu yüzden, Sokullu'nun icraatlarının parlak görüldüğü söylenmiştir. Ali Seydi Bey, Sokullu'nun hangi devirde gelirse gelsin, aynı başarıyı gösterebileceğini söyler. Kendisi hakkında emin eller ifadesi kullanır. Sokullu gibi bir devlet adamının icraatları sayesinde devletin parlaklığı bir müddet daha devam etmiştir.

Sokullu Mehmet Paşa, devlet için, önemli kazanımlar elde etmiş, büyük tehlikeler karşısında devleti ayakta tutmuş bir devlet adamı olarak değerlendirilmiştir. Onun devlet adamlığı vasıfları ise farklı başlıklar altında anlatılmıştır. Osmanlı Devleti'nde saray içi görevlerden başlayan devlet adamlığı kaptan-ı deryalık, beylerbeyliği, çeşitli derecelerdeki vezirlikleri ve nihayet uzun yıllar devam eden vezîriâzamlık göreviyle sonuçlanmıştır. Risalede Sokullu'nun askeri, bürokratik, devlet ekonomisi-maliye ve diplomasi alanlarındaki başarıları örneklerle anlatılmıştır. Ayrıca hitabet ve mantık konularındaki meziyetleri, onun başarılarının en önemli kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Uzak görüşlülüğüne ise Süveyş Kanalı projesi ile Don –Volga kanalı projesi örnek verilmiştir.

Risalede anlatılan Sokullu Mehmet Paşa'nın, diğer devlet adamlığı vasıfları ise şunlardır: Sokullu gençliğinde iyi bir eğitim almıştır. Din ve fen ilimlerini, birlikte tahsil etmiştir. Hemen her olayda, en dikkat çekilen yönü, ihtiyatlı olmasıdır. Her olayı en küçük ihtimalleriyle düşünüp, planlaması başarılarının tesadüfe bağlı olmadığının delili olarak zikredilmiştir. Zigetvar Seferi esnasında, padişahın vefatı karışışında uyguladığı yöntemin devlet için yararlı bir hizmet olduğu gösterilmiştir. Güvenilir olma, Sokullu son derece güvenilir bir devlet adamıydı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde başlayan Sadrazamlığı kesintisiz olarak on beş yıl devam etmesi bu vasfın en açık ispatı olarak görülmüştür. Sokullu Mehmet Paşa, Kanuni Sultan Süleyman, Sultan II. Selim ve Sultan III. Murad dönemlerinde sadrazamlık yapmıştır. Olumsuz durmalarda çevresine olumlu mesaj vermesi de onun devlet adamlığı yanın kuvvetli tarafları olarak gösterilmiştir. Padişahın vefatı üzerine üzüntülü bir ruh haline bürünen, devlet ve askeri sınıfa karşı, yaptığı konuşma bu duruma örnektir. Devletin durumunu zayıflatan ve toplum düzenini bozan uygulamalarla mücadele etmiştir. Sokullu Mehmet Paşa sadrazam olduktan sonra memurlar arasında yaygınlaşan, rüşvet, iltimas liyakatsiz insanların göreve gelmesi gibi olumsuz birtakım toplumsal sorunlarla mücadele etmiştir. Sadrazam devletin işleyişini bozan ve toplumsal yapıda rahatsızlıklara neden olan bu sorunlarla mücadele edip bunları engellemiştir.

Sokullu Mehmet Paşa devlet yönetimini ilgilendiren birçok hususta bilgi ve beceri göstermesine dikkat çekilmiştir. Çok yönlülüğün iyi bir devlet adamı için önemi vurgulanmıştır. Devlet işlerinin bütün şubelerinde bilgi ve beceri sahibi olduğu belirtilen Sokullu Mehmet Paşa'nın devlette saray hizmetinden sonra, Kaptan-ı deryâlık (Bahriye Nazırlığı) ordu komutanlığı, beylerbeyliği gibi, devlet görevlerini, başarıyla yerine getirdiği ifade edilmiştir .

Son söz olarak, Sokullu Mehmet Paşa, bazı tarihçilere göre, Osmanlı Devleti'nin duraklama devrinin başlangıcı olarak kabul edilen Kanuni Sultan Süleyman devrinin son yılları ve izleyen yılların başka devletlerce fark edilememesini Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'nın icraatlarına dayandırır. Çünkü Sokullu'nun sadrazamlık yılları, devlet faaliyetleri açısından henüz parlaklığını devam ettirmektedir. Yazar göre, Osmanlı Devleti'nde Sokullu Mehmet Paşa, sahip olduğu vasıflarla ve yaptığı icraatlarla iyi bir devlet adamı örneği olarak tarihteki yerini aldığı ifade edilmiştir.

Ek 2:Risalede kullanılan harita,Don-Volga Kanal Projesi

KAYNAKÇA

Adalıoğlu, H. H. (2009). *Siyasetname*. DİA. 37, 304-306.

Afyoncu, E.(2009), *Sokullu Mehmet Paşa*. DİA. 37, 354-357.

Aktaş, H. E. (2017), Osmanlı Şairlerine Göre İdeal Devlet Adamının Özellikleri, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* Burdur. 9: 98-119

Ali Seydi Bey (1911), *Sokullu Mehmet Paşa*. Dersaadet.

Ali Reşad ve Ali Seydi (1914), *Tarih-i Umumi*. İstanbul: Kanaat Matbaası.

Akyüz, Y. (1999),*Türk Eğitim Tarihi*(Başlangıçtan 1999'a). İstanbul: Alfa Yayınları .

Altınay, A.R (2013), *Sokullu*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Çalen, M.K. (2014),II.Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi.İstanbul:Ötüken Yay.

Ergan, N. G. (1999), Siyasetnamelerimizde Çizilen "Devlet Adamı" Portresinin Temel Özellikleri, *Bilig-8/Kış.*

Gencer, A. İ. (2001), *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Gökbilgin,T. (1971), *Devlet Adamı Vasıfları ve Tarihimizde Bazı Bilgin Devlet Adamları*, İstanbul Üniversitesi Edebbiyat Fakültesi Yay.İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.4.

Hammer, J. V. (1947), *Osmanlı Devleti Tarih c.I-II*, Çev. Mehmet Ata. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

İnalcık, H. (1948), Osmanlı –Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569), *Belleten.* Ankara*:* Türk Tarih Kurumu.

Köken, N. (2014), Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve TarihEğitimi. Ankara:Atatürk Araştırma Merkezi Yay.

Kur'an-ı Kerim,78/Rahman:19.

Kırpık, C. (2016), *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi.* İstanbul: Ötüken Yay.

Kutlu, A., Koç, F.(2017),Devlet Aklı Kavramında "Devlet Adamı Figürü"Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, cilt. 72 No.2.s.333-354

Kodaman, B. (1999), *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Püsküllüoğlu, A. (1995), *Türkçe Sözlük*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Türkçe Sözlük (2011), "devlet" Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988), *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Uzun, M.İ. (1989), *Ali Seydi*, TDV İslâm Ansiklopedisi c.2.s.442-445.

HADİS METİNLERİNİN LAFIZLARINA YAKLAŞIMDA TAKİP EDİLMESİ GEREKEN METOD

Abdulbaset İbrahimoğlu
Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi

ÖZET

Hadis metinlerinin, muhataplar nezdinde kanun koyucunun kastettiği anlama uygun oluşu esastır. Kur'an-ı Kerim veya sünnette, hadis metnine ait zâhiri anlam dışında başka bir anlam kastedildiğine dâir bir delil bulunmadığı sürece hadis metninde ifade edilen anlamdan uzak durmak doğru değildir. Metnin zâhirî anlamından kasıt, hadisin Arapça metninden anlaşılan anlamdır. Bu durumda, şer'î metinlerin, Arap dilinin gerektirdiği bir şekilde ve bu dilin kuralları çerçevesinde anlaşılması gerektiğine delâlet etmektedir.

Hadisin lafzında, biri hadisin zâhirine daha yakın, diğeri de hadisin zâhirine daha uzak olmak üzere birden fazla anlama delâlet etme olasılığı söz konusu olduğunda, hadis metninden zâhirî anlamın kastedilmediğine dâir bir delil olmadıkça, hadisin zâhirine göre hareket etmek zorunludur. Bu kural, itikâdî ve fıkhî meseleler içinde geçerlidir. Ehl-i sünnet imamlarının ehl-i bid'at imamlarına verdikleri cevaplarda ve özellikle de mukallit ve mutaassıp fırkayla yapmış oldukları tartışmalarda dayandıkları kaynaklara bakıldığında ve aynı zamanda yapmış oldukları fıkhî incelemelere bakıldığında, onların bu kişileri herhangi bir hüccet ve burhâna dayanmaksızın hadislerin zâhirine göre hareket etmemekle eleştirdikleri görülür.

Bununla birlikte hadisin zâhiri bazen kastedilmemekte aksine hadisin zahirine bakılmaması gerekmektedir. Bu durumun kendine has kural ve şartları mevcuttur. Yani gelişi güzel yapılmamaktadır. İşte bu şekilde, hadisin zâhirinin bazen murâd edilip bazen de murâd edilmediği görülmektedir. Nebevî sünnete ait bu durumların ikisinden birini alıp diğerini terk eden kişiler ortaya çıkabilmiştir. Bazıları hadisleri zâhirine göre tefsir etme konusunda aşırıya kaçarken diğer bazıları ise hadisleri tevil etme ve hadislerin zâhirî anlamlarını hesaba katmama noktasında aşırıya kaçmıştır. Bu tutumların her ikisi de yanlıştır. Bu nedenle hadis metinlerini anlamlandırma konusunda tahrife düşmemek için doğru yöntemi bilmek önem arz etmektedir. Bu önemli konu tüm yönleriyle ele alınıp uygun hadis delilleriyle desteklenmiştir.

Anahtar kelimeler: Hadis, Lafız, Zahir, Metot.

Şerî metinlerin anlaşılmasında Şârinin kastının muhatap tarafından tam olarak tespiti esastır. Metnin zâhirînden amaç ise hadisin Arapça metninden anlaşılan anlamdır. Yüce Allah : "Biz Onu (Kur'ân'ı) anlayabilesiniz diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik."[1] buyurarak bu tür metinlerin anlaşılmasında Arap dilinin kurallarının tayin edici olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda ister Kur'ân ister hadis metinleri olsun sürecin canlı şahitleri ve dinî düşünce ve pratikleri doğrudan Hz. Peygamber'den alan sahabenin algısının dikkate alınması zorunludur.

Örneğin, Hz. Âişe'nin nakletmiş olduğu bir hadis-i şerif şu şekildedir: "Benî Züreyk'ten Lebid b. El-A'sam adında bir adam Resûlullah(s.a.v.)'e sihir yaptı. Öyle ki, Resûlullah (s.a.v.), bazı fiilleri yapmadığı halde yaptığı zannına kapılıyordu."[2]

Bu hadis-i şerifte ifade edildiği gibi Hz. Peygambere yapılan ve hadis-i şerifte geçen " سَحَرَ / sihir yaptı" ifadesinden anlaşılan sihir, Arapçada bilinen sihir kavramıdır. Bu lafzın dildeki anlamı da, bir şeyi kendi gerçekliğinden uzaklaştırıp başka bir şeye yönlendirmektir.[3] Bu kelime, hadiste bahsi geçen anlamı ifade etmektedir. Bundan dolayı sihir lafzını zâhirinden koparıp hastalık gibi başka bir anlama hamletmek veya mutlak olarak sihrin Hz Peygamber üzerinde hiçbir etki göstermeyeceği düşüncesiyle hadisi inkar

[1] Yusuf, 2/12.
[2] Sahîh-i Buhârî, Kitâbu't-Tıb, Bâbu's-Sihr, numara:5763; Sahîh-i Müslim, Kitâbu's-Selâm,Bâbu's-Sihr, numara:2189.
[3] İbnManzûr,Muhammed b. Mukrim, Lisânu'l-Arab, 1-15, Dâru Sâdır, Beyrut, 1. Baskı, H.1379, 10/226.

etmeye çalışmak doğru değildir.[4] Zira bu hadis, muttefekun aleyh bir hadistir ve hadisçiler nezdinde yüksek kabul derecesine sahiptir. Dolayısıyla harici bir delil bulunmadıkça anlamı açık bu hadisin, zâhirînden uzaklaştırılıp başka bir anlama hamledilmesi doğru olmayacaktır..

Ayrıca bir hadis metininde yer alan lafız, açık anlamına diğer muhtemel anlamlarından daha yakın ise hadisin bu doğrultuda oluşan zâhirini esas almak gerekmektedir. Aslında bu durum fıkhî ve akidevî tüm dinî meseleler için de geçerlidir. Nitekim Ehl-i Sünnet âlimleri, muarızlarını tenkid ederken yer yer onları, herhangi bir delile dayanmadan hadislerin zâhirîni terk etmelerinden ötürü eleştirmişlerdir. Çünkü kitap ve sünnetin zâhirîne göre hareket etmek esastır. Bu tutum, "Rabbinizden size indirilene uyun."[5]ayetinin işaret ettiği anlama da daha uygun düşecektir.

Bu bağlamda İbn el-Kayyım'ın düşüncesi şöyledir: " Madem ki asıl olan lafzı hakiki açık anlamı üzerine hamletmektir, bu durumda kelimeyi farklı bir anlama yormak isteyenin asla aykırı bu tutumunu haklı çıkaracak harici bir delil göstermesi de zorunlu olmaktadır.[6]

Bununla birlikte bazen, lafzın zâhirî anlamından farklı bir anlama hamledilmesi gerekebilir. Bu durumda da gelişi güzel değil uyulması gereken metodolojik prensiplerin takip edilmesi esastır. Hadisin farklı bir anlama hamline gerekçe olabilecek önemli bazı kurallar şunlardır:

1. Hadisin zâhirînin kastedilmediğine dâir harici bir delilin bulunması. Bu durumda hadis, zâhirîne bakılmadan söz konusu delilin gerektirdiği anlama hamledilir. Örneğin Hz. Âişe (R.A.)'nin naklettiği bir rivayette "Hz. Peygamber (s.a.v.), eşlerinden bazılarının 'içimizden size en önce hangimiz kavuşacak? Sorusuna cevaben 'eli (kolu) en uzun olanınız' buyurdular. Bunun üzerine, Hz. Peygamber'in eşleri bir dal parçası ile hangisinin eli daha uzun anlamaya çalışmışlardır.'[7] Her ne kadar bu hadiste zâhirî anlam hiç kastedilmemiş olsa bile özelde Hz. Peygamberin eşleri, genelde ashabın zihninde bir lafza anlam vermede zâhire göre hareket etmenin ne denli güçlü bir eğilim olduğu anlaşılmaktadır.

Nitekim hadisin zâhirî anlamının amaçlanmadığı, sözkonusu hadisin bizzat kendisinde mevcuttur. Zira hadisin sonunda: "Sevde onlar içinde kolu en uzun olanlarıydı. Ne var ki gelişen olaylardan anlaşılmıştır ki Hz. Peygamber kol uzunluğundan **'cömertliği'** kastetmiştir. Zira Hz Peygambere en erken ulaşan eşi Zeynep olmuştur. Hz. Zeynep ise sadaka vermeyi son derece seven biri idi.

2. Açık alamın kastedilmediğine dair bizzat hadis metininde yer alan bir delilin bulunması. Hadisin anlamını tayin ederken öncelikle açık anlamın uygun düşüp düşmeyeceği test edilmelidir. Şayet açık anlamın, uygun olmayacağı anlaşılırsa farklı bir anlam düşünülmelidir. Örneğin "Hz. Peygamber (s.a.v.) bir söz söylediği zaman iyice anlaşılsın diye onu üç defa tekrar eder, bir topluluğun yanından geçip onlara selam verdiğinde selamını üç defa tekrarlardı."[8] şeklinde yapılan rivayet bu bağlamda zikredilebilir.

Bu hadisin zâhirî Hz. Peygamber (s.a.v.)'in söylediği her sözü ve selamı her zaman üç defa tekrar ettiği gibi bir düşünceye yol açmaktadır. Çünkü hadiste geçen "كان" nakıs fiili muzari fiilden önce kullanıldığında devamlılık ifade etmektedir. Ancak, hadisin bu açık anlam üzerinden anlaşılması, gerçeğe uygun düşmemektedir. Zira hem aklen hem de sezgisel açıdan bakıldığında hadiste geçen zâhirî anlamın amaçlanmadığı açıktır. Bu hadisten çıkarılan anlam, tekrar gerektiren bazı yerlerde tekrarın üç defa yapılmış olduğudur. Bu bağlamda bir şeyi açıklamak, öğretmek veya muhatabın duymaması endişesi söz konusuysa Hz. Peygamber (s.a.v.) sözlerini ve selamı tekrar etmiştir. Yoksa Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözlerini her zaman üçer defa tekrar ettiğini düşünmek gerçeğe aykırıdır.[9]

3. Diğer şer'î nasların hadisin zâhiriyle uyuşmuyor olması. Şer'î naslar, hadisin zâhirîyle uyuşmadığı takdirde, hadisin zâhirî bırakılıp hadisin diğer şer'î naslar doğrultusunda yeni bir anlam tespitine

[4]İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, Fethu'l-BârîŞerhuSahîhi'l-Buhârî, tahkik: Muhammed FuâdAbdulbâkî, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1. Baskı. H. 1379, 10/226.
[5]A'râf, 7/3
[6]İbn Kayyım el-Cevziyye, Muhammed b. EîBekr b. Eyyûb, Muhtasaru's-Savâ'iki'l-MurseleAlâ'l-Cehmiyyeve'l-Mu'attıla, tahkîk: Seyyid İbrahim, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 1. Baskı, h.2001, s.45.
[7] Sahih-i Buhârî, Kitâbu's-sadakât, Bâbu Fasli Sadakati'ş-Şehîh es-Sahîh, no:1420; Sahîh-i Müslim, Kitâbu'l-Fezâil, Bâbu minFezâil-i ZeynebUmmi'l-Muminîn (R.A.), no: 2452.
[8] Sahih-i Buhârî, Kitâbu'l-İlm, s-sadakât, مَنْ أَعَادَ الحَدِيثَ ثَلاَثًا لِيُفْهَمَ عَنْهُ Bâbı, no: 95.
[9]İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-BârîŞerhuSahihi'l-Buhârî, 1/189.

çalışılır. Buna örnek olarak Ebu Said el-Hudrî (R.A.)'nin naklettiği şu hadis-i şeriftir. Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Sizden biri namaz kıldığında,önünden kimsenin geçmesine izin vermeyip gücünün yettiği kadar onu uzaklaştırsın. Şayet önünden geçme hususunda diretirse onunla savaşsın. Çünkü o şeytandır."[10]

Bazıları hadiste geçen 'mukâtele/savaşmak' ifadesinden zâhirinden anlaşılan anlamı anlamışlardır. Bu ise silah ile savaşmayı ifade etmektedir. Çünkü hadiste yer alan emir vücûb ifade etmektedir. Hatta önünden geçen kişiyi savuşturmak için savaşmak üzere namazını terk eden birine günah yazılmayacağı dahi iddiâ edilmiştir. Dahası namaz kılan birinin, önünden geçen kişiyi öldürmesi durumunda diyet ödemesinin dahi gerekmeyeceği söylenmiştir.[11]

Hadisi bu şekilde anlamak, zorlamaya düşmek ve islam şeriatının amaç ve esaslarını göz ardı etmektir. Zira hem namazın doğasına aykırı hem de insan öldürme hakkında varid olan naslarla çelişmektedir. Ayrıca hadisten bu anlamı çıkarmayaı destekleyen ne sahih ne de zayıf başka hiçbir delil de bulunmamaktadır. Aksine Kur'an ve sünnetteki tüm deliller, bu anlamın karşısında yer almaktadır. Burada yer alan 'mukâtele/savaşmak' ifadesiyle namaz kılan kişinin önünden geçen şahsın ilk olarak hafif bir şekilde itilmesi, uzaklaşmadığı takdirde de ikinci olarak daha sert bir şekilde itilmesi kastedilmektedir. İslam âlimleri, namaz kılan kişinin, önünden geçen şahısla silahla savaşmasının gerekmediği konusunda görüş birliği içerisindedir. Çünkü böyle bir şey, kendini namaza vermek, namazda hüşû içerisinde olmak ve bir Müslüman kanının haram olduğu esaslarına terstir. Bir Müslümanı öldürmeyi gerektiren durumlarla ilgili olarak "namaz kılan birinin önünden geçmek" şeklinde bir delil de yoktur.[12]

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "Şayet önünden geçme hususunda diretirse onunla savaşsın. Çünkü o şeytandır." Sözüyle de aynı şekilde zâhirî anlam kastedilmemektedir. Burada kastedilen şey, bu fiilin şeytanın fiili olduğu şeklindedir. Çünkü bu fiili işleyen birinin namaz kılan kişiyi şaşırtma konusunda direttiği kastedilmekte ve gerçekte şeytan olmadığı anlaşılmaktadır.[13] Bu ifadeye benzer bir ifade Kur'an-ı Kerim'de geçmektedir. Yüce Allah "İman edenlerle karşılaşınca 'inandık' derler, şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise 'Biz sizinleyiz, biz yalnızca alay etmekteyiz.' derler.[14] Burada "şeytanlar" lafzı ile kâfir ve münafıkların liderleri, büyükleri ve başkanları, Yahudi din adamları ile müşrik ve münafıkların önde gelenleri kastedilmektedir. Yoksa açık anlamı olan şeytan kastedilmektedir.[15]

Yukarıda bahsi geçen tüm bu bilgiler Allah'ın sıfat ve isimleri dışındaki hadisler için de geçerlidir. Allah'ın sıfat ve isimleriyle ilgili olan hadisler konusunda muhaddislerin tümü, hadislerin zâhirinin murâd edilmediği, hadisleri te'vîle başvurmadan değerlendirme ve Allah'a atfedilen sıfatların hiçbir surette insanların sıfatlarına benzemediği görüşündedirler. Zira Allah (c.c.)'ın zâtında ve sıfatlarında bir benzeri yoktur. Şehit ve peygamberlerin kabir yaşantıları, kabir azâbı vb. gayb ile ilgili olan hadisler için de aynı durum söz konusudur. Hadis âlimlerine göre bu konulardaki hadisler te'vil yoluna gidilmeden zâhirleri esas alınmalı ve hiçbir şekilde tartışma konusu yapılmamalıdır. Hadis âlimleri, bu konular hakkında soru sormayı malayani ile iştiğal etmek olarak görmüşler ve bunun şer'î olarak kabul edilemeyeceğini belirtmişlerdir.[16]

Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere hadis metinlerinde bazen açık anlam bazen de farklı bir anlam kastedilmektedir. Hz. Peygamber'in sünnetini anlama hususunda bu iki taraftan sadece birini kabul etmede ısrar eden yaklaşımlara da rastlanılmaktadır. Bunlardan, her zaman hadis naslarının zâhirlerinin esas alınması gerektiğini söyleyen ve kesin olarak te'vil ve kıyası kabul etmeyen *Zâhirîyye* olarak isimlendirilmektedir. Bu yaklaşımı benimseyenler, hadis metinlerinin zâhirleriyle çelişen delilleri

[10] Sahih-i Buhârî, Kitâbu's-salât, يَرُدُّ المُصَلِّي مَنْ مَرَّ بَيْنَ يَدَيْهِ Bâbı, no.509; Sahîh-i Müslim, Kitâbu's-salât, مَنْعِ المَارِّ بَيْنَ يَدَيِ الْمُصَلِّي Bâbı, no: 505.
[11]İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-BârîŞerhuSahihi'l-Buhârî, 1/582-584.
[12]İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-BârîŞerhuSahihi'l-Buhârî, 1/582-584.
[13]İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-BârîŞerhuSahihi'l-Buhârî, 1/584.
[14] Bakara suresi, 2/14.
[15]İbnKesîr, İsmail b. Ömer, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim, tahkik: Sâmî b. Muhammed Sellâme, DâruTıybe, 2. Baskı, Lübnan, M. 1999, c.1,s.182.
[16] El-Kâsımî,Cemâluddîn, Kavâ'idu't-TahdîsminFunûniMustalahi'l-Hadîs, tahkik: MuhammedBehcet el-Baytâr, Dâru'n-Nefâis, 4. Baskı, Beyrut, M. 2006, s.510.

reddetmişler, metinler arkasındaki sır, amaç ve anlamları dikkate almama konusunda aşırılığa kaçmışlardır. Bu tutum muhaddisler tarafından "hadis metinlerini dondurma" şeklinde nitelendirilmiştir.

Bir başka grup ise hadis metinlerini te'vîl etme ve hadis naslarının zâhirî anlamlarını hiç dikkate almama konusunda aşırılık göstermiştir. *Bâtıniyye* olarak isimlendirilen bu grup genel olarak dinî metinlerin iki anlamı olduğunu, bunlardan birincisinin, insanların dil ve söz üslupları vasıtasıyla anladıkları açık anlam, ikincisi ise, ancak Allah'ın has kullarının idrak edebileceği bâtınî anlamdır. Sadece bu kişiler, insanların genelinden gizli tutulan bu anlamları Allah'ın onlara doğrudan bildirmesiyle ya da mâsum olan imamlar vâsıtasıyla idrak edilebileceği düşüncesindedirler. Bu görüşte olanlar birkaç fırka olup bunların en aşırıları; İsmâiliyye, Nusayriyye ve Dürzîler'dir. Bu fırkalar bazı konularda kendi aralarında ihtilaflı olsalar da, Kur'ân ve hadis metinlerinin zâhirlerini dikkate almama ve bunlara yer yer sapkınlık düzeyine varan inançlarına uygun bâtınî anlamlar verme konusunda ortak bir tutum sergilerler.

Bu her ikisi yaklaşımın da (Mutlak Zâhirîlik ve Bâtınîlik) yanlış olduğu açıktır. Bu bağlamda doğru yaklaşım ise yukarıda belirtildiği üzeren hadis metinlerinin anlaşılmasında yer yer farklı yol ve yöntemlerin bulunduğudur.

KAYNAKÇA

- Kur'an-ı Kerim
- Muhammed İbnu İsmail El Buhari, Sahîh-il Buhârî, Darul El Fayha Yayınevi, Beyrut,2003.
- Müslim el-Camiu's-Sahih, Sahihi Müslim, El Risale Yayınevi, Beyrut, 2008.
- İbnManzûr,Muhammed b. Mukrim, Lisânu'l-Arab, Dâru Sâdır, Beyrut, 1990.
- İbn Hacer el-Askalânî Ahmed b. Ali, Fethu'l-Bârî ŞerhuSahîhi'l-Buhârî, tahkik: Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Dâru'l-Marife, Beyrut, Hicri 1379.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Muhammed b. EbiBekr b. Eyyûb, Muhtasaru's-Savâ'iki'l-Mursele Alâ'l-Cehmiyyeve'l-Mu'attıla, tahkîk: Seyyid İbrahim, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 2001.
- İbnKesîr İsmail b. Ömer, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim, tahkik: Sâmî b. Muhammed Sellâme, DâruTıybe, Lübnan, 1999.
- El-Kâsımî Cemâluddîn, Kavâ'idu't-Tahdîsmin Funûni Mustalahi'l-Hadîs, tahkik: Muhammed Behcet el-Baytâr, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2006.

OKUL ÖNCESİ EĞİTİMDE KİTAP OKUMA VE ETKİLEŞİMLİ KİTAP OKUMA UYGULAMALARI

Prof. Dr. Arzu ÖZYÜREK
Karabük Üniversitesi
Nagihan YILDIRIM
Karabük Üniversitesi
Ümmüş AYDIN
Karabük Üniversitesi

ÖZET

Okul öncesi dönemdeki çocukların gelişimleri, hazırbulunuşluk düzeyleri ve öğrenmelerine katkı sağlamak, yaşadıkları hayatı anlayabilmeleri için farklı yöntem ve materyallerle desteklenen bir ortam oluşturmak, öğrenme için oldukça yararlı olacaktır. Okul öncesi eğitim kurumlarında günlük programlarda yer alan Türkçe dil etkinliklerinde bu ortam doğal akışta rahatlıkla sağlanmaktadır. Bu uygulamalar çocuğun zihnindeki kavramları geliştirerek hâlihazırda olan kavramlar üzerine yeni kavramlar ekleyerek sözcük dağarcığını genişletmektedir. Çocuklar bu doğrultuda dili kullanarak kendilerini ifade edebilmekte ve bu etkinlikler yoluyla da kitap sevgisi kazanıp kitap okumayı alışkanlık haline getirmektedir. Çocukların kitap okuma alışkanlığı kazanmalarında yetişkinin kitap okuma şekli de önemli rol oynamaktadır. Etkileşimli kitap okuma, resimli kitapların karşılıklı olarak küçük gruplara okunmasına dayanan bir okuma türüdür. Bu çalışmada, okul öncesi eğitimcilerinin etkileşimli kitap okuma davranışlarını incelemek amaçlanmıştır. Etkileşimli kitap okuma eğitimi alan 3 ve bu eğitimi almayan 3 olmak üzere 6 eğitimci çalışma grubunu oluşturmuştur. Verilerin toplanmasında Ergül ve arkadaşları (2015) tarafından geliştirilmiş Etkileşimli Kitap Okuma Davranışları Kontrol Listesi kullanılmıştır. Eğitimciler, okul öncesi çocuklara resimli hikaye kitabı okuma öncesi, okuma esnası ve okuma sonrasında gözlenerek sonuçlar kontrol listesinde işaretlenmiştir. Verilerin analizinde, etkileşimli kitap okuma davranışları frekansları ele alınarak karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak; EKO uygulamacıları okuma öncesi, okuma esnası ve okuma sonrasında etkileşimli kitap okuma davranışlarını tam olarak gerçekleştirirken okul öncesi öğretmenlerinin bu davranışları tam olarak gerçekleştirmedikleri görülmüştür. Okul öncesi öğretmenlerinin okuma öncesi etkileşimli kitap okumaya uygun davranışları daha fazla oranda sergiledikleri, fakat okuma esnası ve okuma sonrasında etkileşimli kitap okuma davranışları oranının az olduğu dikkat çekmiştir. Sonuçlar ve alan yazın ışığında etkileşimli kitap okuma davranışlarının etkileri tartışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Etkileşimli kitap okuma, okul öncesi, kitap okuma.

Giriş

Okul öncesi eğitim kurumlarında çocukların yaşadığı deneyimler, tüm gelişim alanlarına etki etmekle birlikte okula hazırlık açısından erken okuryazarlık becerileri, bu dönemde büyük oranda desteklenmektedir. Öğrenme için çocukların yaş düzeylerine ve gelişim görevlerine uygun, farklı araç ve gereçlerle desteklenen bir ortamın sağlanması çocuklar için oldukça faydalı olacaktır (Kılınçcı, 2019). Türkçe dil etkinlikleri okul öncesi eğitim kurumlarında etkinliklerin ara geçişlerinde rahatlıkla kullanılmaktadır. Bu tür faaliyetler çocukları hem ilkokula hazırlayıp hem de var olan kelime hazinelerine yeni kelimeler ekleyerek çocukların bilişsel gelişimine katkı sağlar. Aynı zamanda çocuklara eğlenirken öğrenme olanağı sunarken dili kullanarak iletişim becerilerini, doğal olarak da sosyal gelişimini desteklemektedir. Bu faaliyetler yoluyla çocuklarda kitap sevgisi oluşmaktadır.

Günümüzde, kitabı ne sıklıkla okuduğumuz kadar kitabı okurken nasıl bir teknik kullandığımız da önemlidir (Bulunuz ve Koç, 2018). Çocukların kitap okuma alışkanlığı kanmasında önemli rol taşıyan ebeveynlerin kitap okuma şekli çocuğa yol gösterici olacaktır. Çocuk, ebeveyninin yanı sıra yakın çevresindeki yetişkinleri de (öğretmen vs.) rol model almaktadır. Dolayısıyla hem anne-babanın hem de

çocuğa kitap okuyarak rol model olan yetişkinin kullandığı yöntem çocuğun kitaba olan yaklaşımında etkili olacaktır.

Okul öncesi eğitim kurumunda bulunan öğretmenlerin yaygın olarak kullandığı kitap okuma yöntemi monoloğa dayalı okumadır. Monoloğa dayalı okumanın bir diğer adı geleneksel kitap okumadır. Bu yöntemi kullanan yetişkin, çocuğa kitap okuma esnasında çocukla herhangi bir etkileşime girmemektedir. Çocuğun aktif olduğu tek süreç okuma sonrasıdır. Çocuk okuma esnasında sessizdir. Bu uygulamalarda kitap, tek uyarıcı olduğu için çocuğun üst düzey zihinsel becerileri kısıtlanmaktadır. Bu yaklaşımdan farklı olarak diğer bir yaklaşım ise etkileşimli kitap okuma (EKO)'dır (Sarıca, 2016).

1980'li yıllarda Whitehurst ve diğerleri tarafından geliştirildiği bilinen EKO, küçük gruplarla karşılıklı otururken resimli kitapların onlara okunması olarak bilinmektedir. Monoloğun aksine burada yetişkin ile çocuk arasındaki etkileşimle birlikte diyalog söz konusudur. Kitapta yer alan ifadelere bağlı olarak hedef sözcükler belirleyerek bu sözcüklere ilave olarak yorum ve genişletmeler yapma, soru-cevap süreçlerini içeren bir yaklaşımdır. EKO' da liderlik rolünü çocuk üstlenmektedir. Geleneksel yaklaşımdan farklı olarak EKO, çocuk ile yetişkin arasında okuma esnasında bile etkileşim sağlamakta, çocukların geçmiş deneyimlerinden ve çevrelerinde bulunan aktif uyaranlardan yararlanarak zengin bir ortam sağlamaktadır (Sarıca, 2016).

Konu ile ilgili araştırmalara bakıldığında okul öncesi öğretmen adaylarının etkileşimli kitap okuma uygulamalarına ilişkin görüş ve deneyimlerinin incelenmesi sonucunda çocukların kitap okuma sürecinde aktif olduğu, dikkatini toplama, gözlem yapma, dinleme ve problem çözme becerilerini kullandığı görülmüştür. Buna ek olarak, çocukların yapmış oldukları gözlemleri ve yaşamış oldukları deneyimleri paylaşmaya, tartışmaya, sorulan soruları cevaplamaya istekli oldukları görülmüştür (Bulunuz ve Koç, 2018). Ülkemizde, var olan çalışmalardan yola çıkılarak 2010 yılında TÜBİTAK destekli Ergül ve arkadaşları tarafından Etkileşimli kitap okuma programı (EKOP) geliştirilmiştir. Ergül ve arkadaşlarının (2015) yaptığı yaptığı bir araştırmanın sonucunda, kitap okuma çalışmalarının yapısal ve niceliksel özellikleri bakımından EKOP uygulamalarından önemli oranda farklı olduğu bulunmuştur. Bu çalışmada, okul öncesi eğitimcilerinin geleneksel okumadan farklı olduğu belirtilen etkileşimli kitap okuma davranışlarını incelemek ve Etkileşimli kitap okuma programı eğitimini almış uygulamacılar ile arasında ne derece farklılık olduğunun incelenmesi amaçlanmıştır. Bundan yola çıkarak çalışmada aşağıdaki soruya cevap aranmıştır:

- Etkileşimli kitap okuma programı eğitimi almış üç uygulamacı ve eğitim almamış üç okul öncesi öğretmeninin kitap okuma davranışları arasında farklılık var mıdır?

Yöntem

Araştırma Modeli

Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden gözlem modeli kullanılmıştır. Bu çalışmada, iki grubun karşılıklı olarak kitap okurken sergiledikleri davranışların karşılaştırılarak aradaki fark belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, uygun örnekleme yöntemiyle belirlenen bir anaokulunda 3 öğretmen ve 3 EKOP uygulamacısı oluşturmaktadır.

Verilerin Toplanması

Verilerin toplanmasında, Ergül ve arkadaşları (2015)'nın yaptığı bir çalışmada geliştirdikleri "Etkileşimli Kitap Okuma Davranışları Kontrol Listesi" kullanılmıştır. Kontrol listesinde EKOP'nın gerektirdiği okuma öncesi, okuma sırası ve okuma sonrası davranışlar bulunmaktadır. Okul öncesi öğretmenlerinden, verilen bir hikaye kitabını, sınıfındaki çocuklara okuması istenmiştir. Öğretmen kitap okuma esnasında gözlenerek davranışları gözlem formuna işaretlenmiştir.

Verilerin Analizi

Verilerin analizinde, öğretmenlerin ve EKOP uygulamacılarının toplamda kaç davranışı yerine getirdiği belirlenmiştir. Etkileşimli kitap okuma davranışları frekansları ele alınarak değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır.

Bulgular

Öğretmenlerin okuma öncesinde gerçekleştirdikleri davranışların etkileşimli kitap okuma bağlamında gözlemlenmesi ile elde edilen veriler Tablo 1'de, kitap okuma esnasındaki gözlem sonuçları Tablo 2'de ve kitap okuma sonrası davranışları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 1. Öğretmenler ve EKOP Uygulamacıları Tarafından Okuma Öncesinde Gerçekleştirilen Etkileşimli Kitap Okuma Davranışlarının Frekansları

	Öğrt.	**EKOP uyg.**
Çocukları, kitabın resimlerini kolayca görebilecekleri ve rahat olabilecekleri bir pozisyonda oturtur.	3	3
Ortamda çocukların dikkatlerini dağıtacak farklı uyaranların olmadığına dikkat eder.	3	3
Kitabı çocuklara doğru tutar.	3	3
Başlığı okur.	3	3
Başlığı okurken aynı zamanda parmakla gösterir.	0	3
Kitabın başlığına ve kapak resmine dikkat çekerek kitabın ne hakkında olduğuna ve öyküde ne tür olaylar olabileceğine dair çocuklara açık uçlu sorular sorar.	0	3
Çocuklardan gelen yanıtları genişleterek tekrar eder.	1	3
Kitabın yazarının adını okur.	1	3
Kitabın yazarının adını okurken aynı zamanda parmakla gösterir.	0	3
Kitabın çizerinin adını okur.	1	3
Kitabın çizerinin adını okurken aynı zamanda parmakla gösterir.	0	3
Çocuklara kitapta geçen öyküyü dikkatlice dinlemelerini söyler.	3	3
Öyküyü çocuklara rahatça duyabilecekleri şekilde sesli olarak okur.	3	3

Tablo 1'de görüldüğü gibi öğretmenlerden üçünün de geleneksel okumada da bulunduğu bilinen okuma öncesi davranışlarından, çocukların rahat bir poziyonda oturmasını sağlamak, ortamı dikkat dağıtan unsurlardan arındırmak, kitabı çocuklara doğru tutmak ve kitabın başlığını okumak, öyküyü dikkatlice dinlemelerini söylemek ve çocukların duyabileceği şekilde sesli olarak okuma maddesini üç öğretmenin de yaptığı gözlemlenmiştir. Buna ek olarak kitabın yazarını, çizerini okuma ve çocuklardan gelen yanıtları genişleterek tekrar etme maddesini yalnızca bir öğretmenin yaptığı gözlemlenmiştir. EKOP uygulamacılarının ise okuma öncesi davranışlarına bakıldığında her maddeyi gerçekleştirdiği gözlemlenmiştir.

Tablo 2. Öğretmenler ve EKOP Uygulamacıları Tarafından Okuma Sırasında Gerçekleştirilen Etkileşimli Kitap Okuma Davranışlarının Frekansları

	Öğrt.	**EKOP uyg.**
Öyküdeki anlamı bilinmeyen sözcükleri açıklar.	0	3
Bilinmeyen sözcükleri açıklarken çocuk dostu terimler kullanır.	0	3
Öyküdeki öğretilmesi hedeflenen sözcüklerin kitaptaki resimlerini gösterir.	0	3
Hedef sözcüklerin anlamlarının daha iyi anlaşılabilmesi için ek materyaller (gerçek nesne, resim kartı vb.) ya da etkinliklerden yararlanır.	0	3
Hedef sözcükler ile çocukların kendi yaşamları arasında bağlantı kurmalarını sağlayacak örnekler verir.	0	3
Hedef sözcüklere yönelik olarak çocukları kendi örneklerini vermeleri için teşvik eder.	0	3
Çocuklardan sözcüklerin resimlerini göstermelerini ister.	0	3
Öykü içerisinde hedef sözcüklerin anlamlarını tekrarlar.	0	3
Hedef sözcüklerin anlamlarının çocuklar tarafından tekrar edilmesini ister.	0	3
Öyküyü okurken zaman zaman durarak çocukların cümleyi tamamlamalarını ister.	0	3
Öykü ile ilgili çocuklara "kim, ne, nerede, ne zaman" ve "niçin" sorularını sorar.	0	3
Çocukların kitaptaki bir resme bakarak resimde geçen olayları tanımlamalarını ister.	1	3
Çocukların olayların akışı ve sonucu hakkında tahminde bulunmalarını sağlayacak açık uçlu sorular sorar.	2	3
Çocuklara öyküde yer alan karakterler, olaylar ve durumlar ile kendi yaşamları arasında bağlantı kurmalarını sağlayacak sorular sorar.	1	3
Çocuklara yeni okunan öykü ile daha önce okunmuş olan bir öykü arasında bağlantı kurmalarını sağlayacak sorular sorar.	0	3
Çocukların yanıtlarını tekrarlar ve genişletir.	1	3
Konuşmalarını pekiştirmek amacıyla çocukların öykü hakkındaki yorumlarını dinler.	1	3
Çocukları, katılımları ve sorulara verdikleri yanıtlar için sözel olarak ödüllendirir.	0	3

Tablo 2'ye bakıldığında, okuma sırasında öğretmenlerden ikisinin çocukların olayların akışı ve sonucu hakkında tahminde bulunmalarını sağlayacak açık uçlu sorular sorduğu görülmüştür. Yalnızca bir öğretmenin çocukların kitaptaki bir resme bakarak resimde geçen olayları tanımlamalarını istediğini, öyküde yer alan karakterler ve olaylarla kendi yaşamı arasında bağlantı kurmasını sağlayacak sorular sorduğunu, çocukların yanıtlarını genişlettiğini ve konuşmalarını pekiştirmek için öykü hakkında yorumlamalar yaptığı gözlemlenmiştir. EKOP uygulamacıları ise her davranışı gerçekleştirmiştir.

Tablo 3. Öğretmenler Ve EKOP Uygulamacıları Tarafından Okuma Sonrası Gerçekleştirilen Etkileşimli Kitap Okuma Davranışlarının Frekansları

	Öğrt.	**EKOP uyg.**
Çocuklardan okunan öyküyü özetlemelerini ister.	0	3
Çocuklardan öyküdeki olay sırasını tekrar etmelerini ister.	1	3
Çocuklara öykünün gerçek olup olmadığı yönünde sorular sorar.	0	3
Çocuklardan öykü için yeni bir son oluşturmalarını ister.	1	3

Tablo 3 incelendiğinde öğretmenlerden bir tanesi, okuma sonrası davranışlardan olan; çocuklardan olay sırasını tekrar etmelerini ve öykü için yeni bir son oluşturmalarını isterken diğer öğretmenlerin okuma sonrası maddelerinin hiçbirini yapmadığı gözlemlenmiştir. EKOP uygulamacıları ise okuma sonrasında yer alan her davranışı gerçekleştirmiştir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Çalışmada, kitap okuma öncesi, kitap okuma esnası ve sonrası etkileşimli kitap okuma davranışları karşılaştırıldığında öğretmenler ve EKOP uygulamacıları arasında önemli farklılık olduğu görülmüştür. Bu verilere göre öğretmenlerin, okuma sırası davranışlarını EKOP uygulamacılarından daha az oranda gerçekleştirdiği görülmüştür.Öğretmenler ve EKOP uygulamacıları karşılaştırıldığında, EKOP

uygulamacılarının okuma sonrasındaki tüm maddeleri tam olarak gerçekleştirdiği görülürken öğretmenlerin okuma sonrasındaki bazı maddeleri çok az oranda gerçekleştirdiği görülmüştür.

Bulunuz ve Koç (2018)'un okul öncesi öğretmen adaylarının, bütünleştirilmiş Etkileşimli Kitap Okuma (EKO) uygulamalarına ilişkin görüş ve deneyimlerinin değerlendirilmesini amaçladıkları çalışmada 66 okul öncesi öğretmen adayı yer almıştır. Gözlem ve görüşme kayıtlarından alınan veriler sonucunda, EKO uygulamalarının çocukların aktif katılımlarına faydası olduğu, zihinsel süreç becerilerini canlı tutmada etkili olduğu, çocukların dikkatini ve ilgisini çektiği ve çeşitlilik sunduğu görülmüştür. EKO uygulamaları ile araştırmacının yapmış olduğu gözlemlerden alınan verilerin analizi ışığında sonuçların benzerlik gösterdiği bulunmuştur. EKO uygulamalarında süreç boyunca çocukların dikkatli ve aktif bir katılım gösterdikleri, olaylar karşısında problem çözme becerilerini yetkin olarak kullandıkları, gözlem ve deneyimlerini rahatça kullanabildikleri ve sorulara cevap vermeye ve tartışmaya oldukça istekli oldukları görülmüştür.

Ergül ve arkadaşları (2015), anasınıflarında uygulanan kitap okuma etkinliklerinin "etkileşimli kitap okuma" bağlamında incelenmesini amaçladığı çalışmasında alt, orta ve üst sosyo-ekonomik düzeyde (SED) yer alan ilköğretim okullarına bağlı ana sınıflarında uygulanan kitap okuma etkinlikleri "Etkileşimli Kitap Okuma Davranışları Kontrol Listesi" kullanılarak betimsel olarak incelenmiştir. Toplam 6 ilköğretim okulunun ana sınıflarında (2 üst SED; 2 orta SED; 2 alt SED) gerçekleştirilen çalışmadan elde edilen sonuçlar, ana sınıflarında gerçekleşen kitap okuma çalışmalarının, niteliksel ve niceliksel özellikleri bakımından etkileşimli kitap okuma uygulamalarından önemli farklılıkları olduğunu ortaya koymuştur. Araştırmamız bu çalışma ışığında düşünülmüş olup okul öncesi eğitimde kitap okuma ve etkileşimli kitap okuma uygulamaları kapsamında gözlemlenmiş ve sonuç olarak; EKO uygulamacılarının okuma öncesi, okuma esnası ve okuma sonrasında etkileşimli kitap okuma davranışlarını tam olarak gerçekleştirdiği görülürken, okul öncesi öğretmenlerinin bu davranışları tam olarak gerçekleştirmediği görülmüştür. Okul öncesi öğretmenlerinin okuma öncesi etkileşimli kitap okumaya uygun davranışları daha fazla oranda sergiledikleri, fakat okuma esnası ve okuma sonrasında etkileşimli kitap okuma davranışları oranının az olduğu dikkat çekmiştir.

Çalışma bulguları ve alan yazından edinilen bilgiler değerlendirildiğinde, EKOP uygulamacılarının etkileşimli kitap okuma davranışlarının daha fazla olduğu sonucuna ulaşılabilir. Buna göre, eğitimcilerin EKOP konusunda eğitim almalarının uygulamada istendik davranışlar geliştirmelerine etkili olacağı söylenebilir. Alan yazın incelendiğinde bu konu hakkında çok sınırlı bilgi olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışmanın alan yazınına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışma toplam 3 öğretmen ve 3 EKO uygulamacısıyla gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple araştırmadan elde edilen sonuçların bu sınırlılığı göz önünde bulundurularak ele alınması önerilmektedir. Bu çalışmayı farklı il ya da ilçelerde farklı biçimlerde gerçekleştirerek daha kapsamlı ve geçerli bir şekilde ortaya konulması önerilmektedir.

Kaynaklar

Bulunuz, M. ve Koç, D. (2018). Okul Öncesi öğretmen Adaylarının Etkileşimli Kitap Okuma Uygulamalarına İlişkin Görüş ve Deneyimlerinin İncelenmesi. *European Early Childhood Education Research Journal,* 1-130. Erişim adresi: https://doi.org/10.1080/1350293X.2018.1556458

Akoğlu, G. , Ergül, C. , Karaman, G. , Sarıca, A. D. ve Tufan, M. (2015). Ana Sınıflarında Gerçekleştirilen Birlikte Kitap Okuma Etkinliklerinin "Etkileşimli Kitap Okuma" Bağlamında İncelenmesi. *Mersin Üniversitesi eğitim Fakültesi Dergisi, 11*(3), 603-619.

Karasar, N. (2012). Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar ilkeler teknikler. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Kılınçcı, E. (2019). *Etkileşimli ve geleneksel kitap okuma yöntemlerinin okul öncesi dönem çocuklarının öyküleme ve resimleme becerilerine etkisi* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Sarıca, A.D. (2016). Etkileşimli kitap okuma programı. (Ed. C. Ergül) içinde Kuramsal Temelleri, Ankara: Eğiten Kitap.

EĞİTİMCİLERİN AKILLI TELEFONA İLİŞKİN ZİHİNSEL İMGELERİ

Prof. Dr. Arzu ÖZYÜREK
Karabük Üniversitesi
Ümmüş AYDIN
Karabük Üniversitesi
Nagihan YILDIRIM
Karabük Üniversitesi

ÖZET

Bilgisayar teknolojileri günlük hayatta sıklıkla kullanılırken özellikle akıllı telefonlar yaşamın vazgeçilmesi haline gelmiştir. Akıllı telefonlar internet ağlarına erişime kolay ulaşımı sağlamakta ve bebeklik döneminden itibaren her yaştan bireyin yaşamında bir şekilde yer almaktadır. Günümüzde kullanımın yaygınlaşmasıyla birlikte akıllı telefonlara ilişkin sağlık problemleri tanımlanmış bulunmaktadır. Doğru kullanıldığında yaşamı pek çok yönde kolaylaştırmasına rağmen bilinçsiz kullanıldığında bedensel, zihinsel ve sosyal yönden ciddi sorunlara neden olabilmektedir. Bu nedenle, özellikle eğitimcilerin konuyla ilgili duyarlılıkları önem kazanmaktadır. Bu çalışmada, eğitimcilerin akıllı telefona yönelik zihinsel imgelerini metafor tekniği kullanarak belirlemek amaçlanmıştır. Çalışma grubunu çalışmaya katılmaya gönüllü 32'si kadın ve 14'ü erkek, 6'sı sağlık ve 40'ı eğitim çalışanı toplam 46 eğitimci oluşturmuştur. Olgu bilim desenindeki çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinden yararlanılmıştır. Katılımcılardan "Akıllı telefon …….gibidir. Çünkü……" Şeklinde verilen cümlelerdeki boşlukları tamamlamaları istenmiştir. Verilerin analizinde, içerik analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Akıllı telefonlara ilişkin zihinsel imgeleri "varlık" ve "kavram" metaforu olarak gruplandırılmış ve dört alt kategoride toplanmıştır. Eğitimcilerin akıllı telefonu canlı ve cansız varlık alt kategorisinde, en fazla virüse benzettikleri belirlenmiştir. Olumlu ve olumsuz kavram alt kategorilerinde daha çok olumsuz kavramla niteledikleri ve en fazla uyuşturucuya benzettikleri görülmüştür. Genel olarak olumlu ve olumsuz metafor sayısının eşit oranda olduğu belirlenmiştir. Olumlu metafor olarak tatlı, ilaç, arkadaş, kurtarıcı, yardımcı, can damarı ve terapi gibi metaforlara yer verilerken olumsuz metafor olarak parmaklık, dipsiz kuyu, sülük, kanser, düşman ve bağımlılık gibi metaforlar olduğu görülmüştür. Elde edilen bulgular, katılımcıların örnek ifadelerine yer verilerek ele alınmış ve yorumlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Akıllı telefon, telefon bağımlılığı, metafor.

Giriş

Günümüzde teknoloji her alanda kullanılmaktadır. Ortaya çıkan teknolojik gelişmelerle birlikte iletişim teknolojileri de önemli bir ilerleme kaydetmiştir. İletişim teknolojileri alanında en hızlı gelişme gösteren iletişim aracı cep telefonları olmuştur. Eskiden bilgisayarlar aracılığıyla işler halledilirken günümüzde bunun yerini akıllı telefonlar almıştır (Şenel, 2016). Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK), 2019 yılı üçüncü çeyreğine (Temmuz-Ağustos-Eylül) ilişkin Elektronik Haberleşme Sektörü Pazar Verileri Raporu'na göre, Eylül ayı sonu itibariyle Türkiye'de yaklaşık %101,1 girdi oranına karşılık gelen toplam 82,8 milyon mobil abone bulunmaktadır.

Cep telefonları ilk kullanıldığı zamanlarda yalnızca iletişim ihtiyacına yönelik kullanılırken günümüz çağında birden çok amaç için kullanıldığı görülmektedir. Bunu pekiştiren etkenlerden bazıları ise internet erişim hizmetlerinin yaygın ve ekonomik hale gelmesidir. Akıllı telefonların kullanımı bireyin yaş ve kişilik özellikleri ile ilgili olarak oluşturduğu öncelikler ve tercihler bağlamında gerçekleşmektedir (Kol, 2018). Akıllı telefonlar bebeklik döneminden itibaren her yaştan bireyin yaşamında bir şekilde yer almaktadır.

Bebekler, yalnızca izlemeye yönelik olan iletişim araçlarının (TV, DVD vb.) yanı sıra interaktif dokunmatik iletişim araçlarını da (akıllı telefon, tablet vb.) kullanmaktadırlar. Günlük hayatta market,

otobüs gibi pek çok yerde mobil cihazlara (TV, tablet, akıllı telefon, bilgisayar vb.) rastlamak mümkündür. Bundan dolayı bu cihazlara ulaşımın engellenmesi neredeyse imkânsızdır. Gelişen teknoloji ile birlikte üretilen dokunmatik ekranlar, bebeklerin ve küçük çocukların bu cihazlara daha kolay erişebildiğini ve bu cihazları kontrol edebildiğini göstermektedir. Bu sebeple akıllı telefon, tablet ve bilgisayar gibi interaktif mobil cihazların bebekler ve küçük çocuklar tarafından kullanımı hızlı bir artış göstermektedir. Bu mobil cihazlar doğru kullanılmadığı takdirde çocuk ve bakım veren arasındaki etkileşimin sekteye uğramasına sebep olabilir. Buna ilave olarak ebeveynler can sıkıntısı, sosyal destek, alışveriş gibi nedenlerden dolayı bu teknolojileri kullanırken çocuklarından gelen mesajları kaçırabilir veya çocuğun ihtiyaçlarını karşılamakta gecikebilirler (Çetin, 2020).

Taşınabilir olan mobil cihazlar gençler arasında da oldukça fazla kullanılmakta ve bilhassa üniversite öğrencileri bu cihazları daha yaygın kullanmaktadır. Buna neden olan en önemli faktörlerden biri geç nüfusun ve üniversite öğrencilerinin cep telefonlarını sosyal iletişim kurma amacıyla kullanmalarıdır (Şenel, 2016). Dolayısıyla bebeklikten başlayıp her yaşta görülen bu yaygın kullanımın beraberinde sağlık problemlerini de getirdiği olası bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sağlık problemlerine yol açan mobil cihazların başında akıllı telefon gelmektedir. Akıllı telefonlar, bilgisayar ile yapabileceğimiz işlemlerin artık birçoğunu yapabildiği ve cepte taşınabildiği için her insan tarafından tercih edilmektedir. Bunun yanı sıra sosyal medya ağlarını kullanma ihtiyacı, haberlerin, faturaların, reçetelerin, sağlık sisteminin ve dergilerin dijital ortamdan takip edilmesi ve hatta kitapların dahi mobil cihazlardan okunması gibi faktörlerin insanları akıllı telefon kullanımına yönlendirdiği düşünülmektedir. Buna bağlı olarak çağımızda bu cihaza karşı bir bağımlılık geliştiği görülmektedir.

Akıllı telefon bağımlılığı geliştirme potansiyeli, insanların sosyal ağlara daha hızlı ve kolay bağlanma ve akıllı telefonları kolaylıkla taşıyabilmeleri gibi nedenlerden kaynaklandığı düşünülebilir. Akıllı telefon bağımlılığının kesin bir tanımı yapılmamakla birlikte, telefonun sorunlu bir şekilde kullanılması, her an telefonu kontrol etmek ve bununla birlikte günlük yaşantıdaki işlerin aksatılması olarak ifade edilebilir. Tanımdan yola çıkarak akıllı telefon kullanan bireylerin sosyal medyada geçirdikleri süreyi kontrol edemedikleri görülmüştür. Bu mobil cihaz sorunlu kullanıldığında ortaya yalnızlaşma, sosyal olarak kendini soyutlama, boyunda ağrı, depresyon, hoşgörüde azalma, özsaygı düşüklüğü, dağınık dikkat, yaşama karşı ilgide azalma ve ailede etkileşimin azalması ve ilişkilerin bozulması gibi olumsuz durumlar ortaya çıkmaktadır. Bunlara ek olarak Nomophobia (akıllı telefon ya da cihazdan yoksun kalma korkusu), FoMO (gelişmeleri kaçırma korkusu), netlessphobia (internetsiz kalma korkusu) gibi dijital dünya ile birlikte günümüzde yeni tanımlanan bozukluklarda ifade edilmektedir (Kişioğlu ve Yıldırım, 2018).

Öğretmen adaylarının akıllı telefon, mobil telefonsuz kalma korkusu (nomofobi) ve gelişmeleri kaçırma korkusuna (fomo) ilişkin algılarının metafor kullanılarak belirlenmesine yönelik yapılan bir araştırmada Nomofobi, FoMO ölçeği ve yarı yapılandırılmış görüşme formu uygulanmıştır. Nomofobi metaforlarına ilişkin sonuçlar incelendiğinde en çok ifade edilen metaforların "*yalnız kalmak ve hiçlik"* olduğu görülmüştür. FoMO metaforlarına ilişkin sonuçlar incelendiğinde en çok ifade edilen metaforların *"gündemden geri kalmak, cahil, bilgisiz kalmak, ıssız adaya düşmek ve kötü bir olay"* olduğu görülmüştür. Özetle öğretmen adaylarının çoğununun gelişmeleri kaçırma korkusu ve mobil telefonsuz kalma korkusuna sahip olduğu söylenebilir. Öğretmen adaylarının akıllı telefon kullanım süresine, Nomofobi ve FoMO ölçeğinden aldıkları puanlara göre farklılık göstermektedir (Gezgin, Gültekin, Hamutoğlu ve Yıldırım, 2019).

Dijitalleşmenin artmasıyla birlikte mobil cihazların kullanımı da buna paralel olarak artmaktadır. Bu durumun olumsuz etkilerinin yanı sıra olumlu getirileri de bulunmaktadır. Doğru kullanıldığında bilgiye çabuk ulaşma, haberleşmede kolaylık, öğrenmenin kalıcılığına fayda sağlayan eğitsel videoları izleme gibi pek çok olumlu etkileri de vardır. Alanyazın incelendiğinde mobil cihazlar doğru kullanıldığında yaşamı pek çok yönde kolaylaştırmasına rağmen bilinçsiz kullanıldığında bedensel, zihinsel ve sosyal yönden ciddi sorunlara neden olabildiği görülmüştür. Bu nedenle, özellikle eğitimcilerin konuyla ilgili duyarlılıkları önem kazanmaktadır. Bu çalışmada, eğitimcilerin akıllı telefona yönelik zihinsel imgelerini metafor tekniği kullanarak belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

- Eğitimcilerin "akıllı telefon" kavramına yönelik metaforları nelerdir?
- Eğitimciler "akıllı telefon" kavramına yönelik metaforlarını nasıl açıklamaktadırlar?

Yöntem

Araştırma Modeli

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim deseni kullanılmıştır. Olgubilim (fenomenoloji), farkında olunan ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olunmayan olgulara odaklanmayı ifade eder (Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Çalışma Grubu

Bu çalışmada kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemiyle kendilerine ulaşılabilen 32 kadın ve 14 erkek olmak üzere 46 eğitimci çalışma grubunu oluşturmuştur. Çalışma grubundaki eğitimcilerin lisans mezunu olup 6'sı sağlık, 40'ı eğitim çalışanıdır.

Verilerin Toplanması

Çalışmada verilerin toplanması amacıyla yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinden yararlanılmıştır. Katılımcıların "akıllı telefon" kavramına ilişkin sahip oldukları metaforları ortaya çıkarmak amacıyla hazırlanan formda cinsiyet ve meslek bilgilerinin sorgulandığı ifadeler yer almıştır. Katılımcılardan "Akıllı Telefon…. Gibidir" ifadesini tamamlamaları istenmiştir. Sonrasında ise "Çünkü….." ifadesi verilerek bu durumu açıklayıcı bir cümle yazmaları istenmiştir. Her bir eğitimcinin ortalama beş dakika ayırdığı bu formlar birer doküman olarak araştırmanın veri kaynağını oluşturmuştur.

Verilerin Analizi

Verilerin analizinde, içerik analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Akıllı telefonlara ilişkin zihinsel imgeleri "varlık" ve "kavram" metaforu olarak gruplandırılmış ve dört alt kategoride toplanmıştır. Eğitimcilerin akıllı telefonu canlı ve cansız varlık alt kategorisinde, en fazla virüse benzettikleri belirlenmiştir. Olumlu ve olumsuz kavram alt kategorilerinde daha çok olumsuz kavramla niteledikleri ve en fazla uyuşturucuya benzettikleri görülmüştür. Genel olarak olumlu ve olumsuz metafor sayısının eşit oranda olduğu belirlenmiştir. Olumlu metafor olarak tatlı, ilaç, arkadaş, kurtarıcı, yardımcı, can damarı ve terapi gibi metaforlara yer verilerken olumsuz metafor olarak parmaklık, dipsiz kuyu, sülük, kanser, düşman ve bağımlılık gibi metaforlar olduğu görülmüştür. Elde edilen bulgular, katılımcıların örnek ifadelerine yer verilerek ele alınmış ve yorumlanmıştır.

Bulgular

Bu bölümde, bulgular katılımcıların "Akıllı telefon" kavramına yönelik geliştirdikleri metaforlar ve metaforlara ilişkin açıklamaları şeklinde ele alınmıştır. Metaforlara ilişkin olarak Tablo 1'de varlık kategorisi altında canlı ve cansız varlık kategorileri ve bu kategorilerde yer alan metaforların örnek ifadelerine yer verilmiştir.

Tablo 1. "Akıllı telefon" Kavramına İlişkin Varlık Metaforları ve Örnek İfadeler

Alt Kategori	Metaforlar	Metaforu Kullanan Sayısı	Örnek İfadeler "Çünkü Akıllı Telefon….."
Canlı Varlık	İnsan	1	İnsanlar gibidir.
	Arkadaş	1	Arkadaş gibidir.
	Sülük	1	Sülük gibidir.
	Virüs	10	Korona virüs gibidir.
	Sarmaşık	1	Sarmaşık gibidir.
	Toplam	**14**	
Cansız Varlık	Cüzdan	1	Cüzdan gibidir.
	Bilgisayar	1	Bilgisayar gibidir.
	Gözlük	1	Koyu film camlı gözlük gibidir.
	Kelepçe	1	Kelepçe gibidir.
	Ayna	1	Ayna gibidir.
	Parmaklık	1	Parmaklıklar gibidir.
	Dipsiz kuyu	1	Dibi bilinmeyen bir kuyu gibidir.
	Uyuşturucu	3	Uyuşturucu gibidir.
	İlaç	1	İlaç gibidir.
	Tatlı	2	Çikolata gibidir.
	Çay	1	Çay gibidir.
	Bumerang	1	Bumerang gibidir.
	Karadelik	1	Karadelik gibidir.
	Girdap	1	Girdap gibidir.
	Toplam	**17**	

Tablo 1 incelendiğinde, eğitimcilerin varlık kategorisinden en fazla cansız varlık (n=17), en az canlı varlık (n=14) alt kategorisindeki metaforlara yer verdikleri görülmüştür. Varlık kategorisini kullanan eğitimcilerin canlı varlık alt kategorisinden en fazla virüs metaforunu kullandıkları (n=10), cansız varlık alt kategorisinden ise en fazla uyuşturucu metaforunu (n=3) kullandıkları görülmektedir. Canlı varlık alt kategorisine ait görüşlerden doğrudan alıntılara bakıldığında akıllı telefon için "İnsanlar gibidir", "Korona virüs gibidir" ve cansız varlık alt kategorisinde "Koyu film camlı gözlük gibidir", "Dibi bilinmeyen bir kuyu gibidir" gibi ifadeler kullanıldığı görülmektedir.

Metaforlara ilişkin olarak Tablo 2'de kavram kategorisi altında olumlu ve olumsuz varlık kategorileri ve bu kategorilerde yer alan metaforların örnek ifadelerine yer verilmiştir.

Tablo 2. "Akıllı telefon" Kavramına İlişkin Kavram Metaforları ve Örnek İfadeler

Alt Kategori	Metaforlar	Metaforu Kullanan Sayısı	Örnek İfadeler "Çünkü Akıllı Telefon….."
Olumlu Kavram	Kurtarıcı	1	Kurtarıcı gibidir.
	Yardımcı	1	Yardımcı gibidir.
	Olmazsa olmaz	1	Olmazsa olmazdır.
	Mutluluk verici	1	Mutluluk vericidir.
	Vücut parçası	3	El- ayak gibidir.
	Can damarı	1	Can damarlarımız gibidir.
	Terapi	1	Terapi gibidir.
	Toplam	**9**	
Olumsuz Kavram	Düşman	1	Düşman gibidir.
	Ajan	1	Ajan gibidir.
	Canavar	1	Zaman yiyen canavar gibidir.
	Bağımlılık	2	Bağımlılık gibidir.
	Kanser	1	Kanser gibidir.
	Toplam	**6**	

Tablo 2 incelendiğinde, kavram kategorisinden eğitimcilerin en fazla olumlu kavram (n=9), en az olumsuz kavram (n=6) alt kategorisindeki metaforlara yer verdikleri görülmüştür. Kavram kategorisini kullanılan eğitimcilerin olumlu kavram alt kategorisinden en fazla vücut parçası metaforunu kullandıkları (n=3), olumsuz kavram alt kategorisinden ise en fazla bağımlılık metaforunu (n=2)

kullandıkları görülmektedir. Olumlu kavram alt kategorisine ait görüşlerden doğrudan alıntılara bakıldığında akıllı telefon için "Vücut parçası gibidir", "Terapi gibidir" ve olumsuz kavram alt kategorisinde "Zaman yiyen canavar gibidir", "Bağımlılık gibidir" gibi ifadeler kullanıldığı görülmektedir.

Eğitimcilerden, akıllı telefon metaforuyla ilgili ifadesinden sonra "Çünkü…" ile başlayan bir cümleyi tamamlayarak akıllı telefon için kullandığı metaforun nedenini açıklamaları istenmiştir. Verilen cevaplardan bazılarının doğrudan alıntıları aşağıda verilmiştir.

Canlı varlık alt kategorisi:

- Akıllı telefonlar, insanlar gibidir. Çünkü; kullandıkça yıpranırlar.
- Akıllı telefonlar, arkadaş gibidir. Çünkü; yalnızlığı giderir.
- Akıllı telefonlar, sülük gibidir. Çünkü; zamanını sülüğün kan emdiği gibi emer.
- Akıllı telefonlar, korona virüs gibidir. Çünkü; bulaştı mı ya öldürür ya süründürür.
- Akıllı telefonlar, sarmaşık gibidir. Çünkü; bulunduğu bölgeyi ele geçirir.

Cansız varlık alt kategorisi:

- Akıllı telefonlar, cüzdan gibidir. Çünkü; saat, kart, alışveriş, takvim, oyun, müzik, video birçok unsuru içinde tutar.
- Akıllı telefonlar, koyu film camlı gözlük gibidir. Çünkü; hayatın gerçek rengini göstermeye engel olur.
- Akıllı telefonlar, bilgisayar gibidir. Çünkü; insanın elinin altındadır. Birçok bilgiye direkt ulaşma imkanı sağlar.
- Akıllı telefonlar, kelepçe gibidir. Çünkü; prizin yanından ayrılamayız.
- Akıllı telefonlar, ayna gibidir. Çünkü; tüm dünyayı gözlerimizin önüne serer.
- Akıllı telefonlar, uyuşturucu gibidir. Çünkü; olmadıklarında kriz yaratabilir.
- Akıllı telefonlar, ilaç gibidir. Çünkü; doz aşımında zarar verir.
- Akıllı telefonlar, çikolata gibidir. Çünkü; çikolata da güzeldir fakat fazlası zararlıdır.
- Akıllı telefonlar, çay gibidir. Çünkü; onlar olmadan güne başlanılmıyor.

Olumlu kavram alt kategorisi:

- Akıllı telefonlar, yardımcı gibidir. Çünkü; bazı konularda (para havalesinde) bana yardımcı oluyor.
- Akıllı telefonlar, olmazsa olmazdır. Çünkü; hayatımızı kolaylaştırır.
- Akıllı telefonlar, mutluluk vericidir. Çünkü; kafayı dağıtır, yorgunluğu azaltır.
- Akıllı telefonlar, el ayak gibidir. Çünkü; yokluğunu çok ararız.
- Akıllı telefonlar, can damarlarımız gibidir. Çünkü; fazlaca bütünleşmiş bir haldeyiz.

Olumsuz kavram alt kategorisi:

- Akıllı telefonlar, düşman gibidir. Çünkü; insanların muhabbetlerini, sevgilerini azaltır.
- Akıllı telefonlar, ajan gibidir. Çünkü; nereye gitsem ne yapsam kaydediyor. Beni sürekli takip eden göz gibidir.

- Akıllı telefonlar, zaman yiyen canavar gibidir. Çünkü; eline aldın mı bırakamıyorsun.
- Akıllı telefonlar, kanser gibidir. Çünkü; beynimizdeki sağlıklı hücreleri öldürür.

Tablo 1 ve tablo 2 incelendiğinde, en çok kullanılan metaforların varlık metaforları (n=31), sonrasında kavram metaforları (n=15) olduğu görülmüştür. Alt kategoriler bazında incelendiğinde, cansız varlık (n=17) metaforunu, sırasıyla canlı varlık (n=14), olumlu kavram (n=9) ve olumsuz kavram (n=6) metaforunu kullandıkları görülmüştür. Metaforlara ilişkin açıklamalar incelendiğinde, eğitimcilerin akıllı telefonla ilgili metaforlarda, hangi alt kategoride olursa olsun akıllı telefonu zararlı, bağımlılık yapan ve kendisinden bir türlü ayrılamadıkları gibi olumsuz bir durum olarak gördükleri söylenebilir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Çalışmada, eğitimcilerin akıllı telefon için varlık ve kavram ana metaforları ve alt kategorilerde en fazla virüs metaforunu kullandıkları belirlenmiştir. TDK'ye göre, virüs, hastalık yapan bakterilerden daha küçük ve yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmek için başka bir hücrenin içine girmesi gerekli olan ve mikroskop yardımıyla görülebilen parazit olarak ifade edilmektedir. İfade edilen tanıma göre, eğitimcilerin genel olarak akıllı telefonu, kurtulmak istedikleri halde kendisinden bir türlü kurtulamadıkları bir hastalık olarak görmektedirler. Eğitimcilerin hemen hemen hepsinin akıllı telefon metaforunu tanımlarken olmaması gereken zararlı, bağımlılık yapan ve kendisinden bir türlü ayrılamadıkları gibi olumsuz bir durum olarak gördükleri söylenebilir.

Alanyazın incelendiğinde, Saraç'ın (2019) ortaokul 8.Sınıf öğrencilerinin akıllı tahta ve cep telefonu kavramlarına ilişkin sahip oldukları düşünceleri metaforlar aracılığıyla tespit etmelerini amaçladığı çalışmada İstanbul ilinde bir ortaokulda 75 kız ve 91 erkek olmak üzere toplam 166 ortaokul 8.sınıf öğrencisi gönüllü olarak yer almıştır. Katılımcılardan mobil cihazlara ilişkin ne tür düşüncelere sahip olduklarını belirlemek için cümle tamamlama tekniği kullanılmıştır. Yapılan içerik analizi sonucunda, cep telefonuna ait 50 farklı metafor kullandıkları görülmüştür. Cep telefonu kavramına ilişkin dost, oyuncak, organ, insan, araba, saat, su, kitap, hayat ve kurtarıcı metaforlarını kullandıkları tespit edilmiştir. Cep telefonu hakkında ifade edilen metaforlar genelde olumlu yönde olduğu görülse de zararlı yönde olan olumsuz metaforlarda üretilmiştir (Saraç, 2019). Sosyal paylaşım ağları, internet ve akıllı telefona ilişkin algıların metaforlar yoluyla belirlenmesi amacıyla yapılan bir araştırmada, akıllı telefonlara ilişkin oluşturulan metaforlardan, yoğunlukla olumlu metaforlar ifade edilmesine karşın somut olarak ifade edilen metaforlara yakın oranda soyut olarak metaforların da ifade edildiği görülmüştür. Buna bağlı olarak araştırmaya katılan kişilerin akıllı telefonlarına duygusal bir boyutla yaklaştığı görülmüştür (Çakır ve Mete, 2020). Üniversite öğrencilerinin akıllı telefon bağımlılık düzeylerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiş olan çalışmada 620 üniversite öğrencisine akıllı telefon bağımlılık ölçeği uygulanmıştır. Uygulanan ölçeğin analizi sonucunda akıllı telefon bağımlılığının cinsiyete, yaşa ve cep telefonu kullanım özelliğine göre anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir. Fakat alt değişkenlerle ilgili analizlerde, yaş arttıkça akıllı telefon kullanımının azaldığı buna bağlı olarak bağımlılığın daha az olduğu görülmüştür. Ayrıca ailenin sosyoekonomik durumu azaldıkça akıllı telefona olan bağımlılığı azaldığı sosyoekonomik durumu daha yüksek olan bireylerde ise akıllı telefon bağımlılığının daha da arttığı görülmüştür (Kuyucu, 2017).

Araştırmanın bulguları ve alanyazından edilen bilgiler ışığında, akıllı telefona ilişkin kaynağın çok olduğu görülmekte ve bu kaynakların hemen hemen hepsinde cinsiyet, yaş ve sosyoekonomik faktörlere göre değişkenlik gösterdiği sonucuna ulaşılabilir. Literatürde incelenen metafor analizi çalışmaları karşılaştırıldığında yaş grubu düşük olan bireylerin akıllı telefona ilişkin olumlu metafor ürettikleri, yetişkinlerin ise daha olumsuz metaforlar ürettikleri görülmüştür. Buna bağlı olarak dijitalleşmenin güncel bir konu olması nedeniyle yapılan bu çalışmanın alanyazında çeşitliliği artıracağı düşünülmektedir.

Tartışmada verilen çalışmalardaki örneklem gruplarına konuyla ilgili olarak mobil cihazları doğru kullanmak ve dijital ortamda süreci yönetmeyle ilgili eğitim verilebilir. Ve bu eğitim sonunda yine aynı örneklem grubuna aynı ölçekler kullanılırsa araştırmanın sonucunun değişeceğini düşünülmektedir. Aynı zamanda çalışmanın devamlılığını sağlayacağı ve araştırmanın daha kaliteli sonuç vereceği öngörülmektedir. Yapılan bu araştırmanın örneklem sayısı artırılarak evrene daha genellenebilir olması

sağlanabilir. Ayrıca benzer bir çalışma olarak farklı bölgelerde ikamet eden, farklı sosyokültürel düzeylerde olan, farklı meslek mensubu olan bireylerin ve çocukların akıllı telefona ilişkin bilgi ve farkındalık düzeylerine ve bu mobil cihaza yaklaşımlarına bakılabilir.

Kaynaklar

Çakır, Öz. ve Mete, F. (2020). Sosyal Paylaşım Ağları, İnternet ve Akıllı Telefona İlişkin Algıların Metaforlar Yoluyla Belirlenmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9* (1), 262-273.

Çetin, A. (2020). Bebeklik döneminde gelişim. (Ed. Ç. Aytekin, H. Demircioğlu ve S. Bencik Kangal) içinde Bebeklik Döneminde Tablet ve Televizyon, Ankara: Vize.

Gezgin, D. M., Hamutoğlu N. B., Sezen Gültekin, G. ve Yıldırım, S. (2019). Öğretmen Adaylarının Akıllı Telefon, Mobil Telefonsuz Kalma Korkusu (Nomofobi) ve Gelişmeleri Kaçırma Korkusuna (Fomo) İlişkin Algılarının Metafor Kullanılarak Belirlenmesi. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 8*(2), 733-783.

Saraç, H. (2019). Ortaokul 8. Sınıf Öğrencilerinin Akıllı Tahta ve Cep Telefonu Hakkında Görüşleri: Metafor Analizi Çalışması. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi dergisi, 45*, 22-37.

Kol, S. (2018). Erken çocuklukta teknoloji kullanımı, Ankara: Pegem Akdemi.

Kişioğlu, A. N. ve Yıldırım, S. (2018). Teknolojinin Getirdiği Yeni Hastalıklar:

Nomofobi, Netlessfobi, Fomo. *Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, 25*(4), 473-480.

Kuyucu, M. (2017). Gençlerde Akıllı Telefon Kullanımı ve Akıllı Telefon Bağımlılığı Sorunsalı: "Akıllı Telefon (Kolik)" Üniversite Gençliği. *Global Media Journal TR Edition.7*(14). 328-359.

Şenel, M. (2016). İngilizce Öğretmenliği Bölümü Öğrencilerinin Cep Telefonu ile İlgili Algılarının Metaforlar Aracılığıyla Analizi. *Kastamonu Eğitim Dergisi, 24*(4), 5-15.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin.

https://www.btk.gov.tr/uploads/pages/pazar-verileri/3-ceyrekraporu-2019.pdf Erişim: 21.03.2020.

https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 21.03.2020

TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK MOTİVLƏRİNİN ONLARIN TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Yaqut Tahir qızı Ağasiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Açar sözlər: idrak fəaliyyəti, idrak fəallığı, idrak motivləri, idrak maraqları, təlim nəticələri

İstənilən fəaliyyət növünün təzahürü (o cümlədən təlim) insanın ətraf aləmi və öz hərəkətlərini dərketmə prosesini gerçəkləşdirmədən mümkün deyil. Hadisələrin, proseslərin, obyektlərin mahiyyətini dərk etmək - onların struktur elementləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni tədqiq etmək, fərqini və birliyini ortaya çıxarmaq deməkdir. İnsanin dərketmə fəaliyyəti özünü və dünyanı dərketməklə qalmır, o nəinki ətraf gerçəkliyə uyğunlaşır, həm də ətrafa fəal təsir göstərir, daha doğrusu, idrak fəaliyyəti göstərərək dərk edir, anlayır.

Ali məktəblərdə tələbələrin idrak fəaliyyətinin nə səviyyədə olduğunu təhlil edəndə bəzi hallarda fəaliyyətin aşağı səviyyədə olması ortaya çıxır. Belə tələbə ali məktəbə qəbul olsa da, oxumur, dərslərdə fəal şəkildə iştirak etmir, sadəcə qeyri-fəal dinləyici mövqeyində olur. Məlumdur ki, tələbələrin idrak fəaliyyətinin əsasında motivasiya durur. Onlardan sorğu apardıqda oxumaq üçün idrak fəaliyyətinin motivasiyasının çatmadığı məlum olur. Təbii ki bu tələbə uğur əldə etməyə də can atmır. Çünki idrak motivasiyasını uğur əldə etmək tələbatı yaradır. Bu baxımdan idrak motivi ilə uğur motivi bir-birinə yaxındır.

İdrak fəallığını yaradan digər bir psixoloji amil-məqsəddir. Tələbat məqsədlə birlikdə tələbə şəxsiyyətinin fəallığının əsasını təşkil edir. Fəallığın amilləri olan məqsəd, tələbat, maraqlar fəaliyyətin və fəallığın müx-təlif növlərində özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, idrakın fəallaşdırılmasının məqsədi ideal şəkildə düşünülmüş nəticəyə yönəlmədir. Tələbə ali məktəbə təsadüfi ixtisas seçməklə deyil, məqsədinə uyğun seçimlə qəbul olduqda, qarşısına gələcəkdə peşəkar olmaq məqsədi qoyduqda o, təlim fəaliyyətində idrak fəallığı göstərir. İdrak fəallığının səviyyəsi yüksək olan tələbələr yeni məlumatların qazanılması prosesində fəal iştirak edir.

Tələbələrin idrak fəallığının əsas kriteriyaları motivasiyalı (tələbələrin biliklərə yiyələnməsinə yaradıcı proses kimi yanaşması), koqnitiv (tələbələrin bilikləri menecmentlik, informatika və əməyin yaradıcı təşkili baxımından əldə etmələri), fəaliyyət (iqtisadi bilik və bacarıqların müasir informasiya texnologiyalarını təşəbbüskarcasına tətbiqi), refleksiv-qiymətləndirici (tələbələrin əldə etdikləri biliklərə qiymətləndirici yanaşması) olmaqla fərdilikdən asılı olaraq müxtəlif aktuallığa malikdir.

Təhlillərin qayəsini bu fikirlər təşkil edir ki, yüksək idrak fəallığı - yalnız məsələləri həll etmək bacarığı deyil, həm də onları müxtəlif situasiyalarda tanımaq, həllin nəticəsi və vasitələrini xatırlamaq və nəhayət son məqsədə gətirən prosesi yaşamaqdır. İdrak fəaliyyətinin fəallaşması həm də idrak maraqlarının, motivlərinin inkişafını da nəzərdə tutur, çünki onlarsız istənilən produktiv mnemik və fikri proseslərin öz funksiyasını yerinə yetirməsi mənasızdır. Daxili motivlərdən məhrum olan fəaliyyət yüksək fəallıq səviyyəsində cərəyan edə bilmir.

Müxtəlif elmlərdə insanın fəallığına onların öz predmetləri kontekstindən yanaşılır. Bundan başqa, fəallıq - insanın fəaliyyətə münasibətində, hazırlıq vəziyyətində, müstəqil fəaliyyətə meyldə, onun gerçəkləşməsi qismində, qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün optimal yolların seçimində təzahür edən şəxsiyyətin vacib keyfiyyətlərindəndir.

İdrak fəallığının daha bir hərəkətverici qüvvəsi - maraqdır. İlkin elementar səviyyədə dərsdə verilən, tələbələrin dərs vəsaitində tapdıqları, xüsusən emosional cəlbedici olan yeni məlumata vasitəsiz maraq göstərirlər. Daha sonra idrak marağı artır. Ən yüksək səviyyədə idrak marağı tələbələri səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsinə, predmet və hadisələrin qanunlarını müəyyən edən mövcud daxili xassə və keyfiyyətlərinin dərkinə təhrik edir.

İdrak fəaliyyətinin struktur komponentləri arasında idrak həvəsi də xüsusi yer tutur. İdraki hərəkətlərin müxtəlifliyi idrak fəallığının xüsusi forması kimi şəxsiyyətin həvəsini təmin edir. İdrak həvəsi, marağı idraki məsələlərin yeni həll imkanları və vasitələrini axtarmaq, fəaliyyətin yeni formalarını mənimsəmək meylində əks olunur.

Ümumilikdə, araşdırdığımız ədəbiyyatları ümümiləşdirsək, idrak fəallığının aşağıdakı komponentlərini ayıra bilərik: tələbat, motiv, məqsəd, maraq, həvəs və cəhdetmə, özünəəminlik, özünüqiymətləndirmə. Təlim fəaliyyətində tələbələrin idrak fəallığını sadaladığımız komponentlər təmin edir.

Tələbələrin idrak motivlərinin diaqnostikası üçün bir neçə metodikadan istifadə etdik. Və tədqiqat obyekti kimi 135 tələbəni seçdik. Bu məqsədlə A.A.Rean və V.A.Yakuninin tərtib etdiyi və N.T.Badmaevanın modifikasiya etdiyi "Tələbələrin idrak motivlərinin diaqnostikası metodikası"ndan istifadə etdik.

Metodikanın təsviri: Təlimata görə idrak fəaliyyətinin göstərilmiş motivləri 5 ballıq şkala ilə qiymətlən-dirilmişdir. 1 bal motivin ən az əhəmiyyətliliyini, 5 bal ən çox əhəmiyyətliliyini göstərirdi. Mülahizələrə verilən cavablara görə müəyyən edildi ki, tədqiqat cəlb edilmiş 135 nəfər tələbənin böyük əksəriyyətində idrak motivləri yüksəkdir. Onların təlim nəticələrinə nəzər salib müqayisə apardıqda həmin tələbələrin təlim müvəffəqiyyətlərinin daha çox olduğu ortaya çıxır.

Tələbələrdə idrak motivlərinin şkalalar üzrə faiz göstəriciləri

Cədvəl 1.

Şkalalar	Tələbələrin sayı- 135	
Şkala 1. Kommunikativ motivlər	23	17 %
Şkala 2. Qaçış motivləri	9	7 %
Şkala 3. Üstünlük motivləri	21	16 %
Şkala 4. Peşəkar motivlər	18	13 %
Şkala 5. Özünügerçəkləşdirmə motivləri	13	10 %
Şkala 6. Təlim-idrak motivləri	29	21 %
Şkala 7. Sosial motivlər	22	16 %

Cədvəldən də göündüyü kimi, tələbələrdə ən üstün motiv təlim-idrak motivləridir (21 %). Bundan sonra kommunikativ motivlər gəlir (17 %). Sosial və üstünlük motivlərinin faiz göstəriciləri eynidir (16 %). Peşəkar (13 %) və özünügerçəkləşdirmə motivləri (10 %) üzrə faiz göstəriciləri qismən aşağıdır. Çünki aşağı kurslarda peşəkar səviyyədə özünüdərketmə aşağı olur. Ən aşağı nəticə qaçış motivlərindədir ki, bu tələbələrdə təlimə və təlim şəraitinə uyğunlaşmanın və ünsiyyətliliyin də aşağı olması ehtimal edilir.

Əslində bizi burada maraqlandıran məsələ altıncı şkala üzrə göstəricilərin daha yüksək olmasıdır. Məsələn, üstünlük və qaçış motivlərinin daha zəif olması təlim-idrak motivlərinin yüksək olmasına səbəb ola bilərdi, lakin, görünür bu sahədə tələbələrdə pedaqoji işlərinin aparılmasına ehtiyac vardır.

İdrak fəallığının digər bir komponenti maraqların da öyrənilməsini zəruri hesab etdik. Bu "tələbələrdə idrak maraqlarının inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi metodikası" vasitəsilə olmuşdur. Bu məqsədlə E.A.Baranova, K.N.Volkov, Q.N.Kazantseva, V.S.Yurkeviç tərəfindən işlənmiş və tərəfimizdən modifikasiya olunmuş metodikanı tətbiq etdik. Metodika hər biri 4 cavabdan ibarət 10 sualı əhatə edir. Tələbələrin öz idrak fəaliyyətlərini qiymətləndirmələrinə yönəlmişdir. Tələbələrə onlara yaxın olan cavabdan birini seçmək tapşırılır.

1. Ali məktəbdə oxumaq mənə...
2. Mən yaxşı oxumağa meylliyəm, çünki...
3. Əgər məsələ həlli zamanı ilk dəfədən düzgün cavab alınmadısa, mən:
4. Dərslərdə fəal çalışıram, çünki...
5. Tapşırığın çətinlik dərəcəsini müstəqil seçim imkanı olarsa, onda:
6. Sərbəst işləri yazarkən...
7. Müəllimin tapşırdığı məsləhətli, lakin məcburi olmayan tapşırıqları mən:
8. Mən müəllimə suallarla və ya məsləhət üçün müraciət edirəm...
9. Məşğələdə adətən mən tapşırıqları yerinə yetirirəm...
10. Bir fəndən qazandığımı digər fənnlər üzrə tapşırıqları həll edərkən tətbiq bir fənndən qazandıqlarımı digər sahələrdə necə tətbiq etməyi bilmirəm.

Tələbələrin idrak maraqlarının inkişaf səviyyəsi

Cədvəl 2.

İdrak marağının səviyyəsi	Tələbələrin sayı -135	
ortadan aşağı	17	12 %
orta	82	61 %
ortadan yüksək	36	27 %

Göründüyü kimi, tələbələrin idrak maraqlarının səviyyəsi ilə təlim-idrak motivlərinin səviyyələri üstünlük baxımından biri birinə adekvatdır. Yəni hər ikisinin faiz göstəriciləri daha yüksəkdir. Eyni zamanda, idrak maraqlarına təsir göstərən kommunikativ və sosial motivlərin göstəriciləri də burada üstünlük təşkil edir.

Tələbələrlə qurulan təlim prosesində interaktiv metodların dominant rolu onların şəxsi təcrübəsini artırır, təlim materiallarına daha asan yiyələnməyə imkan verir, menecmentlik bacarıqlarının formalaşmasına zəmin yaradır ki, bütün bunlar tələbələrdə özünəəminliyi artıran amillərdir. Xüsusilə, tələbələrin qrup halında birgə fəaliyyəti onların dərketmə fəallığını artıraraq idrakın optimal fəallaşmasına da şərait yaradır. Bu zaman tələbələrlə qurulan işə onların idrak xüsusiyyətləri zəminində differensial yanaşma işin keyfiyyətini daha da artırır.

Bu sahədə problemin aradan qalxması və idrak fəallığının ayrı-ayrı struktur komponentlərinin inkişafı üçün müəllimlər bir sıra tələblərə əməl etməlidirlər:

- tələbələrdə maraq yaradacaq məzmunlu material seçmək (seçdikləri peşəyə uyğun, maraq səviyyələrinə uyğun);
- fəal axtarış fəaliyyətini (problem, idraki məsələlər, yaradıcı məsələlərin həvəsli həlli) təşkil edən həmin materialın ortaya qoyulmasının strukturunu qurmaq;
- tələbələrin fəal axtarış fəaliyyətini təşkil edən təlim və tədrisin üsul və vasitələrinin daha səmərəli uyğunlaşması variantlarından istifadə etmək;
- müəllim tərəfindən biliklərin qazanılması, problem, məsələlərin həlli, tapşırıqların yerinə yetirilməsinin gedişatı haqqında məlumatın alınması;
- müəllimin tələbələrin fəal idrak tələbatını stimullaşdırmaq üçün psixopedaqoji üsullardan istifadə etməsi (xüsusilə dərsin təşkilində problem situasiyaların qurulması, fəal-interaktiv təlim üsullarından istifadə olunması)və s.

Ali məktəblərdə tədris fəaliyyəti ilə məşğul olan müəllimlər bu kimi şərtlərə əməl etməklə

tələbələrdə idrakın fəallaşmasına və nəticədə təlim nəticələrinin yüksəlməsinə, peşəkar mütəxəssis yetişməsinə nail ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əmrahlı L.Ş. Təhsil sistemində praktik psixoloq hazırlığında peşə səriştəliliyinin formalaşdırılmasının nəzəri və praktik əsasları // TPİ, 2015, 63 s.
2. Бадмаева Н.Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей: Монография. Улан-Удэ: Издательство ВСГТУ, 2004, 280 с.
3. www.kayzen.ru

TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI ÜSULLARI

Yaqut Tahir qızı Ağasiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Samidə Tahir qızı Fərzəliyeva, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Açar sözlər: təlim nəticələri, kommunikativ çətinliklər, fəal təlim üsulları

Ali məktəbdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan müəllimlər tələbələrdə təlim şəraitinə uyğunlaşmada və ünsiyyətdə, sosiallaşmada bir sıra problemlərin yaşandığını yaxşı bilirlər. Və bu da gerçəkdir ki, təlim şəraitinə uyğunlaşa bilməyən, düşdüyü qrupa özünün real qrupu kimi yanaşmayan tələbələrdə əksər hallarda təlimə maraq və təlim nəticələri aşağı olur. Bizə lazım olan son nəticəyə – təlim nəticələrin yüksək olması və tələbənin peşəkar kimi yetişdirilməsinə nail olmaq üçün kommunikativ çətinliklərin aradan qaldırılması zəruridir.

Tələbələrin təlim şəraitində idrak fəallığının inkişafı müəllimdən onların idrak fəaliyyətinə düzgün rəhbərlik, təlimin tətbiq olunan forma, metod və vasitələrinin pedaqoji baxımdan məqsədyönlülüyünü anlamağı tələb edir. Bu problemin həlli bir neçə vacib məqamdan asılıdır. Əvvəla ali məktəbin elə didaktikası hazırlanmalıdır ki, orada tələbələrin yaradıcı fəallığının inkişafını şərtləndirən məşğələ formalarından istifadə olunsun. İkincisi, məşğələlərin daha fəal formalarının tətbiqi üçün müəllimlər təlimin daha səmərəli metod və vasitələri ilə silahlanmalıdırlar. Həm də fəal təlim fəaliyyəti üçün şərtlərin yaradılması, tələbələrin elmi axtarışı, biliklərə fəal yiyələnmənin üsul və vasitələri ilə silahlanma, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması zəruridir. Qeyd olunduğu kimi tələbələrin idrak fəallığının inkişafında onların təlim fəaliyyətinin təşkil formaları, tədris və öyrənmə metodları vacib rol oynayır. Lakin heç də bütün məşğələ formaları və ya metodları tələbələrin idrak fəallığını şərtləndirmir. Ona görə də təlim məşğələlərinin təşkilinin fəal formalarından istifadə olunmalıdır.

Müasir təhsil sistemi fəal-interaktiv təlim üsulları ilə bütün tələbələrin (şagirdlərin) idrakının fəallaşmasına nail olmanın mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Belə ki, fəal- interaktiv təlim təhsil alanların fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimdir. Fəal - interaktiv təlim idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur. Burada müəllim tərəfindən şüurlu surətdə idrakı fəallaşdıran problem situasiyanın yaradılması, problemin həlli şəraitində tələbələrin fəal tədqiqatçılıq mövqeyinin stimullaşdırılması, onlar üçün yeni və xüsusilə ixtisas üçün zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi və mənimsənilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması səciyyəvi xüsusiyyətlərdir.

Fəal-interaktiv təlim təlim prosesinin ele təşkili formasıdır ki, burada müəllim hazır bilikləri çatdıran şəxs rolundan imtina edərək, yeni bir vəzifəni – bələdçi vəzifəsini öz üzərinə götürmüş olur. Tələbələr isə tədqiqatçı kimi çıxış edir. Fəal təlim zamanı biliyin qrup və ya cütlərlə iş formalarından müntəzəm şəkildə istifadə etməklə axtarılıb tapılması ön plana çəkilir. Bu cür yeni təlim texnologiyalarına əsaslanan dərsdə ilk olaraq problemə istiqamət verəcək motivasiya ön yaradılır. Motivasiya fəaliyyətə təhrik edən motivlərin məcmusudur, bu haldaproblemə çıxarılcaq məsələnin qoyuşunu ehtiva edir. Onun nəticəsi olaraq tədqiqat sualı ortaya qoyulur. Tədqiqat sualı vasitəsilə problemin həlli yollarına dair ilkin fərziyyələr irəli sürülür. Sonra fərziyyələrin yoxlanılması üçün tədqiqat aparmaq lazım gəlir və bu müxtəlif iş üsulları (cütlərlə, qrup və s.) vasitəsilə reallaşır. Bu zaman tələbələr tədqiqata çəlb olunurlar. Daha sonra işçi vərəqlərində işlər tamamlanır və təqdimat mərhələsi baş tutur. Hansi ki, bu mərhələ tələbədə özünəinam, özünəgüvən formalaşdırır. Sonra təqdim olunan məlumatlar arasında əlaqə yaradılır, alınan informasiya sistemə salınır. Bu ümumiləşmələr ilkin fərziyyə ilə müqayisə olunur, nəticələr çıxarılır. Dha sonra tətbiq və qiymətləndirmə mərhələsi ilə dərs yekunlaşır. Bu tipli dərsdə tələbələrin yaradıcılığı, tənqidi təfəkkürü, müstəqilliyi inkişaf etdirilir.

Bu məqsədlə fəal-interaktiv təlimdə müasir təlim üsullarına əsaslanaraq tələbələrə tətbiq ediləcək bir sıra üsulları qruplaşdırdıq.

Söhbətlər. Tələbələrlə apardığımız söhbətlər diskussiya mövzularının seçilməsi üçün təşkil olundu. Onların fərdi fikirləri əsasında bir neçə mövzu müəyyən etdik. Həmin mövzularda diskussiyalar təşkil etdik. Belə söhbətlər bizə tələbələrin daxili gərginliklər yaradan, ünsiyyət ilə birbaşa əlaqəsi olan problemləri

açmağa imkan verdi: tələbələrin şəxsiyyətdaxili münaqişələrinin xarakteri; onların daxili aləmində sıxışdırılmış istək və arzuları, sevgiyə, qəbulolunmaya, müdafiəyə olan ehtiyacları; maddi və mənəvi asılılıqları; kimlərinsə qarşısında borcluluq hissi; fanatizm; ləngidici stereotiplər və s.

Diskussiya - hər hansı bir məsələnin, problemin müzakirəsidir. Bir qayda olaraq, diskussiyaya vahid fikir olmayan, daha doğrusu haqqında müxtəlif fərziyyələr yaranan və problemin mahiyyətini açan məsələlər çıxarılır. Diskussiya kollektiv təfəkkürdür. Diskussiya zamanı müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin ortaya qoyulması fəal təfəkkürü ortaya çıxarır, dinləyiciləri diqqətlə düşünməyə, öz nöqteyi-nəzərini, materialı anlama tərzini əsaslandırmağa vadar edir. O, tənqidi mühakimə etmək vərdişini inkişaf etdirir, kütlə qarşısında çıxış etmək bacarığını formalaşdırır. Diskussiya zamanı tələbələr çıxış edərkən aparıcı onları stimullaşdırır, hətta özünəinamsız tələbələrə əlində yardımçı materialla çıxış etməyə şərait yaradır. Yaxşı təşkil olunmuş diskussiyada çıxış etmək arzusunda olanlar kifayət qədər çox olur. Sözü kimə vermək məsələsində aparıcı düşüncəli şəkildə tələbələrin fərdi xarakter xüsusiyyətlərini, onların qrupda avtoritetini və digər amilləri nəzərə alır. Bundan başqa, diskussiyanın mərhələlərini də nəzərə almaq lazımdır.

Diskussiyanın təşkili və keçirilməsində tələbələrdə məntiqli mübahisə etmək, başqalarının nöqteyi-nəzərinə hörmət, inandırıcı arqumentlər olmadan tənqid etməzdən əvvəl deyiləni anlamaq meyli, öz ünvanına tənqidi iradları diqqətlə dinləmək, öz səhvlərini özünütənqid və ləyaqətlə qəbul etmək və s. bacarıqları tərbiyə etməyə diqqət yetirir. Həm də bu zaman diqqət yetirmək lazımdır ki, özünəinamsız, özünü aşağı qiymətləndirən tələbələrə avtoritetlər təzyiq göstərməsin.

Tələbələrlə "Mənum uğurlarım kimin üçündür?", "Hamı mənim kimi düşünür?", "Mən kiməm və necəyəm?", "Uşaqlığıma qayıtsaydım - nələri dəyişərdim?", "Peşəkar olmaq üçün nələrə sahib olmaq lazımdır?", "Yaxşı mütəxəssis olmaq üçün nələrdən imtina etmək lazımdır?" mövzularında diskussiyaların təşkili də əhəmiyyətli oldu. Belə müzakirələr tələbələrə bir sıra problemlər üzərində düşünmək imkanı verdi:

- onda ruh düşkünlüyü, pessimizm yaradan, özünüqiymətləndirmə və fəallığı zəif- lədən neqativ hisslərin aydınlaşdırılması;

- özünün peşəkar kimi zəif cəhətləri haqqında məlumat almaq;

- gələcək müəllim, tərbiyəçi, psixoloq kimi özünün şəxsi keyfiyyətlərini təhlil etmək;

- fəaliyyət göstərəcəyi sahədə, yəni təhsil sistemində təlim prosesi, onun metodiki -təşkilati xüsusiyyətləri haqqında məlumatlarını genişləndirmək;

- profil kurslarında iştirak edərək peşə səriştələrini artırmağın zəruriliyini anlamaq;

- "Yaxşı mütəxəssis olmaq üçün mən daha nələri öyrənməli və tətbiq etməliyəm?" sualını aydınlaşdırmaq, özünüinkişafa istiqamətlənmək və s.

Bundan əlavə, tələbələrlə idrak fəallığı və təlim nəticələrinin yüksəlməsinə mane olan neqativ hisslərdən, düşüncələrdən, meyl və yönəlişlərdən azad etmək üçün onlarla treninqlər keçirdik. Tələbələrdə peşəkarlığın artırılmasının daha bir vasitəsi treninqlər oldu. Treninqin spesifik xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aiddir: qrup işi üçün fəal metodlar tətbiq etmək; qrup üzvlərinin subyektiv, eləcə də qrupda yaranan hiss və emosiyalarını bir-birinə münasibətdə obyektivləşdirmək, refleksiyanın verbalizasiyası; iştirakçılar arasında müstəqil, səmimi ünsiyyəti atmosferi, təhlükəsizlik mühiti yaratmaq. Bu xüsusiyyətlər çərçivəsində bir-biri ilə mühüm əlamətlərinə görə sıx əlaqədə olan, əhəmiyyətli dərəcədə geniş, eləcə də konkret mövzular üzrə treninq formalarının modifikasiyasını yaratdıq. Tələbələrlə keçirilən treninqlər öz məzmununa görə fərqli olur. Onların ayrıca paradiqması vardır.

1. Məşqlərin özünəməxsus öyrətmə ("əhlilləşdirmə") forması ilə keçirilən treninq: ciddi manipulyativ vasitələrlə təşkil olunmaqla davranışda vacib nöqtələri formalaşdırır, inkaredici möhkəmləndirmədə isə "zərərli, lazımsız nöqtələr" silinir.
2. Məşqəbənzər treninq: nəticədə effektli davranış üçün bacarıq və vərdişlərin formalaşmasının işlənməsi baş verir;
3. Hər şeydən əvvəl, psixoloji biliklərin verilməsinə, eləcə də bir sıra bacarıq və vərdişlərin inkişafına yönəldilmiş fəal öyrənmə treninqi.

4. İştirakçıların şəxsi psixoloji problemləri həll etmək üçün özünü açmasına, özünükəşf metodlarının tapılması üçün şəraitin təşkilinə yönələn treninq.

Treninqlərin proqram məzmunu bunları əhatə edirdi:

"Nəyə qadir olduğunu hamıya sübut et!". Məqsəd - malik olduqlarını nümayiş etdirmək cəhdinin artırılması.

Şəxsi keyfiyyətlərin açılması prosesi - "Mənimlə bölüş". Məqsəd - şəxsi keyfiyyətlərin empatik diaqnostikası.

"Ötürmə". Məqsəd - başqaları ilə əməkdaşlıq bacarığının inkişafı

"Avtopilot". Məqsəd - öz cəhdlərini başa düşmək, öz gücünə inamın artması.

"Assosiasiya". Məqsəd - əks əlaqə əldə etmək, insanları obyektlərlə müqayisə etməklə onların xüsusiyyətləri haqqında fikir yürütmək.

"Şəhər". Məqsəd - hafizə və təfəkkürün inkişafı.

"Xanımlar və bəylər". Məqsəd - assosiasiyalar vasitəsilə öz daxili xüsusiyyətlərini dərk etmək, pozitiv təfəkkür formalaşdırmaq, özünə qarşı yönəlmiş artıq tənqidiliyi aradan qaldırmaq.

"İntonasiya". Məqsəd - ekpressiyanın inkişafı, emosional sferanı fəal dinləmə bacarığı.

"Bədənin canlanması". Məqsəd - tam rahatlama, şüurun tarazlığının saxlanmasına nail olmaq, xroniki əzələ gərginliyinin aradan qaldırılması.

Bu üsullar vasitəsilə biz ünsiyyətdən kənar qalmağa meyl edən, uyğunlaşma çətinliyi olan tələbələri təlimə cəlb edib, onlarda idrak faəllığına və nəticədə onların təlim nəticələrinin yüksəlməsinə nail ola bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Пугач Г.Б. Познавательная активность человека: Сущность, природа и социальные предпосылки. М.,1985

2. Aranlı M., Yusifova C.Kurikulum.Metodika və məntiq testləri.Bakı, 2018

KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI ŞAGİRDLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ HUMANİST YANAŞMA

Məmmədova Münəvvər İsmayıl qızı

BDU-nun qiyabi doktorantı

Açar sözlər: qarşılıqlı münasibətlər, həmyaşıdlar, ünsiyyət, davranış, koqnitiv münasibət

İnsanların bir-birlərinə olan "şəxsi" münasibətləri, "fərdlərin qarşılıqlı müna- sibətləri" xüsusi sosial-psixoloji reallıqdır, bu da nəzəri-eksperimental tədqiqatların əsas predmetini təşkil edir. "Qarşılıqlı münasibətlər"anlayışını müəyyənləşdirərkən qeyd etmək lazımdır ki, mütləq insanın insana qarşılıqlı münasibəti olmalıdır. Buna əsasən qarşılıqlı münasibətlər simmetriklik və əks əlaqə kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Həqiqətən də insanların başqa adamlara olan hər hansı münasibətlərinə qarşılıqlı münasibətlər kimi baxmaq olmaz.

Y.M.Kolominski hesab edir ki, qarşılıqlı münasibətlər birgə fəaliyyət prosesində insanın insana olan münasibətlərinin xüsusi bir növüdür ki, bu zaman bilavasitə və ya bilvasitə, həmin anda və ya bir müddət sonra şəxsi cavab münasibətləri imkanı yaranır" **[6, s.9].**

Kiçik məktəb yaşlı uşaqların yaşıdları ilə ünsiyyətə tələbatının məzmunu yeniləşir. Yaşlılarla ünsiyyət prosesində yaranan qəbul olunma tələbatı, sonralar yaşıdlarla münasibətdə də özünü aydın şəkildə göstərir. Kiçik məktəb yaşlı uşaqlar üçün bu başqa adamlarla münasibətlər yaratmaq təcrübəsi ictimai qaydaların mənimsənilməsi prosesidir, çünki qaydalı oyunlar uşağa ümumi qaydalar şəklində öz vəzifəsini, borcunu dərk etməyə kömək edir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin yaşıdları ilə ünsiyyətində seçicilik xarakterikdir. Uşaqların seçici münasibətlərinin əsasını müxtəlif keyfiyyətlər təşkil edə bilər. Bura təşkilatçılıq, qayğıkeşlik, oyun fəaliyyətində və konstruktiv fəaliyyətdə müvəffəqiyyət, yaşıdı ilə ünsiyyətə və qəbul olunmağa tələbat, yaşlılar tərəfindən qəbul olunma tələbatı, həmyaşıdın kommunikativ tələbatını ödəyə bilmək bacarığı və s.aiddir.

Uşaqlar böyüdükcə seçicilik sabitlik, dərkedilənlik parametrlərinə uyğun olaraq dəyişir. "Populyar" şagirdin sinifdə yeri daha sabit olur. Bu şagirdlərə seçici münasibətin əsasında yaşıdlarının onlarla kommunikativ ünsiyyət tələbatlarını ödəyə bilmək durur. Kiçik məktəb yaşı dövründə empatik sistemlə birgə şagirdlərə xas olan işgüzar əməkdaşlıq fonunda ardıcıl olaraq həmyaşıdının diqqətinə, qayğısına, onunla eyni hüquqlu olmasını qəbul etməyə və yaşıdının fikirləri ilə razılaşmağa, dərdinə şərik olmaq tələbatları yaranır və inkişaf edir **[1].**

T.A.Repina uşaq qrupunun aşağıdakı struktur komponentlərini müəyyən etmişdir:

Davranış: buraya ünsiyyət, birgə fəaliyyətdə qarşılıqlı təsir və qrup üzvlərinin bir-birilə davranışı daxildir.

Emosional şəxsiyyətlərarası münasibətlər: buraya işgüzar münasibətlər (birgə fəaliyyətdə), qiymətləndirmə (uşaqların bir-birini qiymətləndirməsi) və şəxsi münasibətlər aiddir;

Koqnitiv münasibətlər: buraya uşaqların bir-birini qavraması və başa düşməsi (sosial persepsiya) aiddir ki, bunun nəticəsində qarşılıqlı qiymətləndirmə və özünü- qiymətləndirmə yaranır .

Müəllif qeyd edir ki, şəxsiyyətlərarası münasibətlər mütləq ünsiyyət, fəaliyyət və sosial persepsiya zamanı özünü göstərir **[7, s.208].**

Kiçik yaşlı məktəblinin yaşıdları olan sinifdə şəxsiyyətinin yerini müəyyən- ləşdirmək üçün status anlayışından istifadə edilir. Status insanın şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemindəki vəziyyətini əks etdirir. Mahiyyət etibari ilə şəxsiyyətin statusu, birinci növbədə onun mənsub olduğu sinfin statusu ilə şərtlənir.

Tədricən şagirdin sinifdəki mövqeyinə görə diferensiasiyası baş verir: Bir qrup uşaqlara yaşıdlarının əksəriyyəti tərəfindən üstünlük verilir, başqaları isə yaşıdları arasında xüsusi populyarlığı ilə seçilmir, ya kənarlaşdırılır, ya da diqqətdən kənarda qalırlar.

Sinifdə 3-4 nəfər şagird öz cəzbediciliyi ilə seçilir: onlarla çoxları dostluq etmək, bir yerdə oturmaq istəyir, xahişlərini həvəslə yerinə yetirirlər. Adətən, belə şagirdləri lider adlandırırlar. Onlara xas olan liderlik başqalarına təsir göstərməyi, onları fəaliyyətə təhrik etməyi bacarmaq kimi başa düşülür.

Liderlik sinfin funksiyası kimi müəyyən olunur, ona görə də, onu sinfin məqsəd və vəzifələri baxımından öyrənmək lazımdır. Liderlik fenomeni ənənəvi olaraq sinfin məqsədini müəyyən etmək, qərar qəbulu, aktual, situativ və perspektiv məqsədlərin yerinə yetirilməsi yolları, üsul və vasitələrinin planlaşdırılmasını təşkil etmək, sinif üzvlərini konkret işlərə təhrik etmək, eləcə də onların birgə fəaliyyət və səylərini əlaqələndirməklə bağlıdır.

Buna baxmayaraq, sinifdə müəyyən şagirdlərə yaşıdları tərəfindən üstünlük verilməsi faktı da danılmazdır. Bu yaş dövründə liderlikdən deyil, belə şagirdlərin populyarlığından, cəzbediciliyindən danışmaq daha məqsədəuyğundur. Sosial psixologiyada tədqiq edilən "attraksiya" fenomeni buna daha yaxındır. Attraksiya (ingliscə dilində "attrakt" -"cəzb etmək, cəlb etmək") qavranılan insanın cəlbediciliyinin formalaşması prosesidir ki, onun nəticəsində şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlər yaranır.

"Attraksiya" anlayışı şəxsiyyətlərarası cəlbediciliklə sıx bağlıdır və bunun nəticəsində pozitiv emosional münasibətlər özünü göstərir. Attraksiyanın və dostluğun əsas faktoru bir-birinə uyğun gəlməkdir. Dostlar bir-birinə çox oxşayırlar: yaşına, cinsinə, ailə vəziyyətinə, xarakterinə, ağlına görə.

Mövqelərin bir-birinə uyğun gəlməsi qarşılıqlı attraksiyaya gətirib çıxarır. Amma attraksiya terminindən şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteristikası zamanı istifadə olunur. Uşaq qrupları üçün "populyarlıq" termini uşağa qrup üzvləri tərəfindən rəğbət göstərilməsini ifadə etməklə daha adekvatdır.

Yaşıdları ilə ilk əlaqələrin təcrübəsi şagirdin sonrakı sosial və mənəvi inkişafının təməlinin qoyulmasına gətirib çıxarır. Ona görə də, sinifdə uşağın mövqeyinə nəyin təsir göstərməsi məsələsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sinifdə daha çox populyar olan şagirdlərin keyfiyyət və qabiliyyətlərini təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olur ki, onları bir-birinə cəlb edən, öz yaşıdlarının rəğbətini qazanmağa kömək edən xüsusiyyətlər mövcuddur.

Müvəffəqiyyətin sirrləri. Fəaliyyətdə müvəffəqiyyət əldə etmək şagirdin sinifdəki mövqeyinə müsbət təsir göstərir. Əgər bu müvəffəqiyyət ətrafdakılar tətəfindən də qəbul edilirsə, onda şagirdə münasibət də yaxşılaşır. Şagird daha aktiv olur, özünüqiymətləndirməsi və iddia səviyyəsi yüksəlir.

Şagirdin sinifdə populyar olmasının əsasında onların fəaliyyəti durur. Birgə fəaliyyətin təşkilində bacarıq və məhsuldar fəaliyyətdə müvəffəqiyyət qazanılması ümdə şərtlərdəndir. Uğurlu fəaliyyət şəraitində şagirdlər aktiv olur, tələblərini müstəqil həyata keçirir, müvəffəqiyyətsizlik passivliyə, yaşıdlarla, yaşlılarla ünsiyyətə marağın itməsinə gətirib çıxarır. Sinifdəki populyarlıq fenomeni yaşıdlarla ünsiyyətə tələbat və bu tələbatın ödənilməsi dərəcəsi ilə müəyyənləşir.

Kiçik məktəb yaşlıların sinifdə "məşhur" olmalarının səbəblərindən biri də oyun bacarıqlarının üstünlük təşkil etməsidir. Süjetli-rollu oyunlarda uşaqların sosial aktivliyinin və təşəbbüskarlığının xarakteri müəyyən olunur. Məktəblinin rollu oyunlardakı mövqeyi həmişə eyni olmur-bəziləri aparıcı rollarda, digərləri isə ikinci dərəcəli rollarda iştirak edirlər. Şagirdin yaşıdlar qrupunda populyarlığı birgə oyun fikirləşmək və təşkil etmək bacarığından çox asılıdır.

Əlverişli mövqe konstruktiv fəaliyyətdəki uğurlarla da bağlıdır. Bu fəaliyyət növündəki uğurların artması müsbət təsir formalarının sayının çoxalmasına və uşağın statusunun yüksəlməsinə səbəb olur. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər kommunikativ tələbatların ödənilməsi ilə əlaqədardır. Sinifdə populyar uşaqlara qarşı seçici münasibətlərin əsasında həmyaşıdın kommunikativ tələbatını adekvat olaraq ödəyə bilmək qabiliyyəti durur.

Yaşıdlar tərəfindən daha çox üstünlük verilənlər onlara qarşı xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, həssaslıq göstərən uşaqlardır. Lider şagirdlər özlərinin təşəbbüskarlığı, yaşıdına olan təsirin zənginliyi və müxtəlifliyi ilə seçilirlər. Kiçik yaşlı məktəbli həmyaşıdları ilə sinifdəki mövqeyi ilə onun idrak və sadə əmək fəaliyyətindəki müvəffəqiyyəti arasında da qarşılıqlı asılılıq vardır. Bu fəaliyyətdə yüksək uğur uşaqlarda aktivliyin, öz gücünə inamın artmasına, özünüqiymətləndirmənin yüksəlməsinə, başqasına kömək etmək, qayğı göstərmək kimi keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur.

Kiçik yaşlı məktəblilərin yaşıdları qrupunda statusunu müəyyən etmək üçün sosiometriya metodundan və korrelyasiya üsulundan istifadə edilir. Sosiometrik statusun uşağın müxtəlif keyfiyyətləri ilə

müqayisəsi nəticəsində onun yaşıdlar qrupunda əlverişli mövqe tutmasının hansı xüsusiyyətlərdən asılı olması müəyyən olunur.Ümumiyyətlə, yaşlılar gündəlik ünsiyyətdə uşaqlara düzgün davranış qaydaları aşılamalıdırlar. Eyni zamanda məktəblilər müsbət davranışa meyl göstərir, tədricən uşaq öz hərəkətlərini qiymətləndirir. Kiçik məktəb yaşlılar başqaları ilə qarşılıqlı münasibəti ifadə edən qaydaların mənimsənilməsini ön plana çəkir və yoldaşların maraqlarını,onlarla qarşılıqlı əlaqə qaydalarını, mürəkkəbləşən fəaliyyəti mənimsəməyə çalışırlar. Lakin bu zaman şagird həmin qaydaları mənimsəməyə cəhd etsə də onu formal, mexaniki mənimsəyir. Real qarşılıqllı münasibət qaydalarını uşaq əldə etdiyi təcrübənin, bu prosesdə gedən dəyişikliklərin əsasında mənimsəyir.

Şagirdin özünü təsdiqə cəhdi əxlaqi hisslə bağlı olur. Əxlaqi hissin formalaşması uşağın onu əhatə edən adamların davranış adətlərini mənimsəməklə, uğurla əlaqədardır. Kiçik məktəb yaşı dövründə uşaq qaydaları icra etdikcə onda qaydalara qarşı hörmət hissi formalaşır və eyni zamanda o, qaydaların az da olsa pozulmasına razı olmur.Yaşlıların davranışı daima məktəblini formalaşmağa yönəldir. Əgər böyüklərin davranışı uşağın uğurlu hərəkətinə səbəb olursa müsbət emosional hal yaradır, onda çətinliyə qarşı getmək hissi əmələ gəlir və bu zaman uşaq onu əhatə edənlərlə asanlıqla təmasa girir.

Böyüklərin uşağa münasibəti mənfi olduqda isə onların sosial aktivliyi azalır və o, öz daxili aləminə qapanır, onda inamsızlıq yaranır, hətta həmyaşıdlarına qarşı aqressiv hərəkət edir..

Beləliklə, kiçik məktəb yaşı dövründə birgə fəaliyyətdə müvəffəqiyyət qazanmaq aparıcı motivdir. Bu dövrdə dostluq münasibətləri üstünlük təşkil edir. Həmyaşıdlar çox vaxt müllimlər tərəfindən hər hansı bir fəaliyyətə görə yüksək qiymətləndirilərkən seçilirlər.

KAYNAKÇA

1. Abdullayeva Ş.Y. Kiçik yaşlı məktəblilərin həmyaşıdları ilə qarşılıqlı münasi- bətlərinin emosional xüsusiyyətləri. Psixol.elm.nam.dis.avtoref. Bakı.:2004, 17s.

2. Bağırlı L.Ş. Uşaqların məktəbə hazırlanmasının psixoloji məsələləri. Bakı.: Nərgiz, 2003, 116s.

3. Əliyev R.İ.Şəxsiyyətin formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı. 2000,195s.

4. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi. Bakı, 2006, 384s.

5. Əfəndiyeva Ü.A. Uşağın məktəbə psixoloji hazırlığında yaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin rolu. Psixol.elm.nam.dis.avtoref.Bakı, 2008, 22s.

6.Коломинский Я.Л., Панько Е.А. Психология детей шестилетного возраста. Минск: университетское, 1999, 315с.

7. Репина Т.А. Социальная-психологическая характеристика группы детского сада. М.: Педагогика, 1988, 230с.

VALİDEYNLƏRİN PEDAQOJİ MƏDƏNİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MƏKTƏBİN ROLU

Cabbarova Solmaz Rafiq qızı
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Məktəb dedikdə bilik, təhsil verən qurum başa düşülür. Məktəb təkcə uşaqların deyil, valideynlərində müəyyən biliklərə yiyələnməsində böyük rol oynayır. Uşaq tərbiyə etmək, böyüdüb başa çatdırmaq o qədər də asan iş deyil. Bu bacarıq, qabiliyyət tələb edir. Dönə-dönə vurğuladığımız kimi ailə cəmiyyətin özəyidir. İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasının və vətənə layiqli vətəndaşların yetişdirilməsinin əsası ailədə, valideynlər tərəfindən qoyulur. Bildiyimiz kimi, məktəb valideynlərin iştirakı olmadan yeni nəslin tərbiyəsi sahəsində qarşıya çıxan bütün problemləri həll edə bilməz. Şagirdlərin təlim müvəffəqiyyəti ilə valideynlərin pedaqoji bilikləri arasında birbaşa əlaqə vardır. Bir qayda olaraq, düzgün ailə tərbiyəsi görmüş uşaqların təlim müvəffəqiyyəti də yüksək olur. Lakin, ailə tərbiyəsində ciddi nöqsanlara yol verən ailələr də az deyildir. Bunun əsas səbəblərindən biri valideynlərin pedaqoji biliyinin az olmasıdır. Bunun üçündə valideynləri pedaqoji biliklərlə silahlandırmaq lazımdır. Valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinin yüksəldilməsi üçün məktəblərdə valideynlərlə müxtəlif pedaqoji yönümdə işlər aparılır.

Valideynlərin lazımi səviyyədə pedaqoji biliyə yiyələnməməsi, təkcə təlim müvəffəqiyyətinin aşağı olmasına yox, həm də ailədə olan nöqsanların daha da dərinləşməsinə. səbəb olur. Pedaqoji biliklərin yayılmasında məktəbin və məktəb işçilərinin, xüsusilə müəllimlərin rolu böyükdür. Bu işin təşkili çoxcəhətlidir, fərdi və kollektiv xarakter daşıyır. **Kollektiv əlaqə formalarına** valideynlər iclası, sinif valideyn yığıncaqları, valideynlər üçün "Açıq qapı" günləri, valideynlər universiteti, pedaqoji lektoriyalar, seminarlar, konfranslar, **fərdi əlaqə formalarına** isə valideynlərlə aparılan fərdi söhbətləri, evdə görüşlər,valideynun məktəbə dəvət olunması, müşahidələr, müsahibələr, və s. pedaqoji biliklərin verilməsinə köməklik göstərən müxtəlif sahələr aiddir.

Müəllimlər valideynlərlə hər hansı bir söhbətdən, görüşdən pedaqoji təbliğat üçün istifadə etməli və bu zaman məktəblə ailə arasında tərbiyə işində vahidlik yaratmağa çalışmalıdırlar. Valideynlərlə aparılan fərdi müsahibələr və məsləhətlər müəllimin ata- analar arasında apardığı pedaqoji təbliğatın ən konkret formasıdır. Müəllimlər şagirdlərin evlərinə getməli, onların ailəsi ilə yaxından tanış olmalıdırlar ki, pedaqoji təbliğatda konkret faktlara istinad edə bilsinlər. Pedaqoji təbliğat sistemində sinif üzrə keçirilən tədbirlər, habelə fərdi müşahidə və məsləhətlər məktəb rəhbərlərinin, müəllimlərin diqqət mərkəzində durmalıdır. Bütün sinif rəhbərləri və müəllimlərin bu sahədəki fəaliyyəti müəyyən sistem üzrə, planlı şəkildə mütəşəkkil bir tərzdə həyata keçirilməlidir.

Uşağı əmrlər və qadağalarla, cəzalandırma yolu ilə deyil ona qayğı və hörmətlə, pedaqoji məharətlə yanaşmaq yolu ilə tərbiyə etməyi valideynlərə başa salmaq lazımdır. Valideynlərin pedaqoji müzakirəyə cəlb edilməsi, bu yöndə fikrini aşkara çıxarıb düzgün istiqamətləndirilməsi valideynlərlə aparılan söhbətlərin əsasını təşkil edir. Yaxşı təşkil olunmuş, məzmunlu müsahibə və məsləhətlər valideynləri məktəbə daha böyük qüvvə ilə cəlb edir, dinləmək marağını artır, pedaqoji bilikləri mənimsəməyə tələb oyanır, uşaqların tərbiyəsi işinə daha böyük diqqət göstərmələrinə səbəb olur. Səthi, ötəri müsahibələr valideynlərə heç zaman düzgün pedaqoji istiqamət verə bilməz. Bəzən müəllimlər başqa məsələ haqqında danışdıqları halda, valideynlər başqa bir fikir irəli sürür və müəllimlə valideyn arasında narazılıq olur. Müəllim şagirdin vali-deyninə müraciət etdiyi, "sizin oğlunuz nadincdir, sinifdə dərsə qulaq asmır, ev tapşırıqlarını yerinə yetirmir, qiymətləri pisdir, siz tezliklə tədbir görməlisini" ifadəsi valideynlərə heç bir pedaqoji "bilik və göstəriş" vermir, onlara heç bir şeyə öyrətmir və müəllimin nüfuzunu daha da aşağı salır. Valideynlər artıq müəllimə inanmır və məktəbə getməkdən imtina edirlər. Bunu görən şagirdlərdə valideynlərini aldatmağa, məktəb və müəllimlər haqqında uydurmalar söyləməyə imkan tapırlar.

Həmçinin fərdi söhbət zamanı valideynlər öz uşaqlarının inkişafı haqqında, onların həyatında baş verən ən maraqlı və ciddi hadisələr barəsində, uşağın keçirdiyi xəstəliklərə dair müəllimə geniş məlumat verməlidirlər. Bu məlumat nəticəsində də müəllim uşağın valideyni ilə birlikdə məktəblilərin davranış və fəaliyyətində olan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün düzgün yollar seçib valideynləri ailə tərbiyəsinin

üsulları ilə dərindən tanış etməyə imkan tapırlar. Müsahibə nəticəsində ümumi rəy birliyinə gəlmək çox vacibdir. Uşağın davranışına təsir göstərməkdə müəllimlə valideyn vahid bir fikrə gəlməlidir. Belə olmasa söhbətin və verilən məsləhətin müsbət nəticələnməcəyinə inanmaq çətindir. Pedaqoji bilikləri dərinləşdirmək məqsədi ilə oxumaq üçün valideynlərə müvafiq ədəbiyyat göstərmək, sonrakı görüşlərdə isə həmin ədəbiyyatla əlaqədar söhbətlər keçirmək də çox əhəmiyyətlidir.

Valideynlərlə aparılan söhbətlərdə, ailə tərbiyəsində olan nöqsanların, valideynlərin məsuliyyətsizliyi və səhvi üzündən uşaqların təlim tərbiyəsində baş verən qüsurlar təhlil edilməli, habelə müəllimlər valideynlərə pedaqoji məsləhətlər verməlidirlər. Bundan əlavə çalışmaq lazımdır ki, valideynlərlə aparılan fərdi pedaqoji təbliğat nəticəsində onlar uşaqların yaxşı oxuması üçün nə kimi şərait tələb olunduğunu, uşaqlarda təlimə məsuliyyət hissini necə tərbiyə etmək lazım gəldiyini, onların istirahətini necə təşkil etmək və yaxşı oxumaları üçün nə cür yardım göstərmək məsələlərini dərindən mənimsəsinlər. Valideynlərin diqqətini həmişə orta və yaxşı oxuyan şagirdlərin təlim keyfiyyətini daha da yüksəltmək məsələsinə cəlb etmək lazımdır.

Keçrilən valideyn yığıncaqları da valideynləri pedaqoji biliklərlə silahlandırır. Yaxşı hazırlanmış valideyn yığıncaqları həm də valideynlərin pedaqoji biliklərə olan marağını artırır, onlarda pedaqoji məsələlərə aid sistemli məlumat əldə etməyə və məktəblə sıx əlaqə saxlamağa ehtiyac doğurur. Lakin ildə bir necə dəfə keçrilən valideyn iclasları pedaqoji biliyə olan ehtiyacı təmin etmir. Bu məqsədlə 70-ci illərdə geniş ölçüdə fəaliyyət göstərən valideynlər universitetlərinin işini bərpa etmək lazımdır. Uşağın həyat və fəaliyyətinin ailə həyatı ilə üzvi şəkildə vəhdətdə getməsini təmin etmək məqsədi ilə valideynin ailə pedaqogikası sahəsində xüsusi biliklərə yiyələnməsi qayğısına qalmaq lazımdır. Valideynin qarşısında hər bir yaş dövrünün xüsusiyyətləri və uşaqların tərbiyəsində valideynlərin tipik səhvləri, həmçinin onların başvermə səbəbləri və aradan qaldırılması yolları açılmalıdır.

Uşaqlar adətən, tətil vaxtlarında baxımsız qalırlar. Ona görə də bu dövrdə uşaqların fəaliyyətinin səmərəli keçirilməsinə istiqamət verə biləcək yaddaş hazırlanıb valideynlərə çatdırılmalıdır. Belə yaddaş valideyn nəzarətini elmi cəhətdən məzmunlu edir. Valideynlər müəyyən hissəsi öz uşaqlarını düzgün tərbiyə etməkdə çətinlik çəkir. Onlar tərbiyə üsullarına yaxşı bələd olmadıqlarından çox vaxt səhvlərə yol verirlər. Uşaqlarda olan intizamsızlıq, kobudluq, inadkarlıq və şıltaqlıq kimi halları necə aradan qaldırmaq yollarını lazımınca bilmirlər, çünki oxuduqları orta və ali məktəblərdə onlara bunu öyrətməmişlər. Nəticədə həyata atılan qızlar və oğlanlar ailə tərbiyəsinə aid lazımi biliyə yiyələnə bilmir, ata və ana olduqda uşaqlarının tərbiyəsi işində çoxlu çətinliyə rast gəlir, hətta özlərini itirirlər. Bəs belə olduqda valideynlər uşaqlarını düzgün tərbiyə etmək yollarını haradan öyrənə bilərlər?

Bu işdə pedaqoji ədəbiyyatın yaradıcılarının üzərinə böyük vəzifə düşür. Lakin Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında bu məsələ zəif işıqlandırılmışdır. Məktəbin ailə ilə əlaqəsi barəsində tədqiqat işi az aparılmışdır. Halbuki pedaqoji biliklərin valideynlər və kütlələr arasında təbliğ olunması sahəsində qabaqcıl məktəblərin iş təcrübələrinin öyrənilib yayılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Valideynlərə konkret kömək etmək və uşaqların ailə tərbiyəsində onların işinə düzgün istiqamət vermək, qarşıda duran başlıca vəzifələrimizdən biri və ən önəmlisidir.

Valideynlər üçün pedaqoji seminarların təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Seminar iştirakçıları qabaqcıl ailə tərbiyəsi təcrübələri ilə tanış olurlar. Onlara tərbiyənin mürəkkəb məsələləri ilə əlaqədar tövsiyələr, yeni pedaqoji ədəbiyyat haqqında məlumat verilir. Pedaqoji bilikləri yaymaq məqsədi ilə valideynlərlə söhbətin mövzusuna dair ədəbiyyat məsləhət görmək və gələn görüşdə oxunmuş kitablar haqqında söhbət etmək lazımdır. Pedaqoji biliklərin təbliği formalarından biri ailə tərbiyəsi üzrə valideyn konfranslarıdır. Konfranslarda ailə tərbiyəsinin ümumi pedaqoji məsələlərini həll etmək faydalıdır.

Uşaqların ailədə tərbiyəsini düzgün təşkil etmək üçün valideynlərin pedaqogikanın bütün məsələlərindən baş çıxarmalarına çalışmaq, bu məsələləri həm də hələ ilk dövrlərdən, uşaqları dünyaya gəlməzdən əvvəl aşılamaq lazımdır ki, hər bir valideyn tərbiyə sisteminə nəzər salsın, yol verdiyi nöqsanları aşkara çıxarmağı və ona düzəliş verməyi bacarsın. Övladına aşıladığı səhv fikirlərini doğru olduğunu irəli sürməsin və təlim tərbiyə işində müəllimlərlə məsləhətləşsin.

Pedaqoji savad səviyyəsinə görə, valideynləri əsasən, üç qrupa ayırmaq məqsədəuyğundur. Bu qruplar aşağıdakılardır:

Birinci qrupa daxil olan valideynlər yüksək pedaqoji savadları və uşaqların tərbiyəsinə göstərdikləri maraq və həvəsə görə digərlərindən fərqlənirlər. Belə valideynlər öz pedaqoji təhsillərini müntəzəm olaraq artırır, daim dünyada baş verən dəyişiklikləri və yeni ədəbiyyatı izləyirlər. Bu valideynləri ən yeni pedaqoji ədəbiyyatla tanış etmək, onların pedaqoji məharətlərini artırmaq qayğısına qalmaq lazımdır. Onların çoxu valideyn komitəsinin üzvüdür, məktəbin verdiyi tapşırıqları məsuliyyətlə yerinə yetirirlər. Bu qrupa daxil olan valideynlərlə iş zamanı, ilk növbədə, onların pedaqoji ustalığına və təcrübəsinə arxalanmaq və onlara metodik xarakter daşıyan tapşırıqlar vermək lazımdır. Belə valideynlər ikinci və üçüncü qrupa daxil olan valideynlər üçün müxtəlif yığıncaqlarda və elmi-metodiki konfranslarda mühazirələr oxumasını, söhbətlər etməsini, müxtəlif sinifdənxaric tədbirlərdə iştirakını təşkil etmək məqsədəuyğundur.

İkinci qrupa daxil olan valideynlər uşaqların tərbiyəsi işinə böyük maraq göstərirlər. Ancaq buna baxmayaraq onlar kifayət qədər pedaqoji hazırlığa malik deyildirlər və bu onların müsbət istiqamətdə inkişafına maneçilik törədir. Bu səbəbdən də övladlarının tərbiyəsində həmişə müvəffəqiyyət qazana bilmirlər. Bəzən onlarla uşaqlar arasında qısa müddətli münaqişələr yaranır. Belə hallarda onlar sinif rəhbərinə müraciət edir, onunla məsləhətləşirlər. Onlar məktəbin müxtəlif tədbirlərində də fəal iştirak edir, uşaqlarının yaxşı oxuması üçün əllərindən gələni əsirgəmirlər. Məktəb ikinci qrup valideynlərin nəzəri biliyini artırmağa çalışmalı, qazandıqları bilikləri əməli olaraq tətbiq etmək bacarığını formalaşdırmalıdır. Bu qrup valideynlərin müxtəlif situasiyalarda necə hərəkət etdiklərini öyrənmək, onların səhvlərini müzakirə etmək də faydalı olardı.

Üçüncü qrupa daxil olan valideynlər pedaqoji savadlarının aşağı olmalarına görə övladlarının tərbiyəsinə maraq göstərmirlər. Bu qrupa daxil olan valideynlərin demək olar ki, əksəriyyəti pedaqoji savadlarının az olması və uşaqlarının tərbiyəsi işində köməyə ehtiyacı olduqları ilə razılaşmırlar. Belə ailələrdə tez-tez uşaqlarla valideynlər arasında münaqişələr baş verir. Bu qrupa daxil olan valideynlərlə daha çox fərdi söhbətlər etmək lazımdır. Bu söhbətlərdə valideynlərin səhvlərini izah etmək vacibdir. Müntəzəm olaraq aparılan fərdi söhbətlər bir müddət sonra bu valideynlərlə qrup şəklində məşğul olmaq imkanı yarandığı zaman onlara alternativ xarakterli tapşırıqlar təklif edilə bilər. Belə tip tapşırıqlar valideynlərin hər hansı bir situasiyaya münasibətini, səhvini öyrənmə və valideynlərə sərbəst fikir yürütmək imkanı yaradır. Söhbətlər, tematik yığıncaqlar, sual-cavab axşamları və s. tədricən səmərəsini verir.

Məktəb hər zaman valideynlərə pedaqoji mədəniyyətinin yüksəldilməsi yönündə çalışmalı və müasir tələblərə cavab verən sistem üzərində işləməlidir. Bunu yadda saxlamaq lazımdır ki, valideynlərlə aparılan pedaqoji iş o zaman həyati xarakter alır ki, valideynlər müəllimlərdən eşitdikləri nəzəri müddəaları mənimsəyib uşaqlarının tərbiyəsində təbliğ edə bilsinlər. Əgər bunu bacarmasalar, onda öyrəndiklərinin heç bir önəmi olmaz. Valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinin yüksəldilməsi müasir dövrümüzdə də aktual problemlərdəndir. Məktəblərimizdə bu yöndə işlər aparılsada, hələ tam səviyyədə deyil. İnanırıq ki, zaman keçdikcə, bu yöndə tam inkişaf səviyyəsinə çatacağıq.

ENERJİ POLİTİK İÇİNDE PETROLÜN YERİ

Prof. Dr. A. Beril TUĞRUL
İTÜ Enerji Enstitüsü

ÖZET

Bu çalışmada, petrolün önce ekonomideki yerine dikkat çekilmekte ve ekonomiyi dinamik olarak etkilemesi üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda, borsa ve ekonomik hareketliliğe tesirleri de açıklanmaktadır. Petrolün dünyada homojen bulunmuyor olması enerji politiğin temel sorunu oluşturmaktadır. Buradan hareketle enerji güvenliğine etkileri üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda, petrolün ekonomiden öte ülke siyasalarını ve siyasetlerini yönlendirilmesi ele alınmaktadır. Konuya ilişkin olarak petrol hareketleri ile dünyada son 150 yılda yaşanan çeşitli olaylarla petrol dinamiğinin ilişkisi betimlenmektedir. Bu bağlamda enerji politiğin etkinliği ve birçok sıcak çatışma ve savaşların çıkmasındaki etkinliğine dikkat çekilmektedir. 1990'lardan bu yana bahsedilen petrol rezervleri için ifade edilen "Piramit Modeli" açıklanmaktadır. Bu model üzerinden dünyada son 30 yılda yaşananlar enerji politik olarak açıklanmaktadır. Son olarak, böylesi etkin bir enerji hammaddesi olan petrolün Türkiye'ye etkileri üzerinde de durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Enerji Ekonomisi**,** Enerji Politikaları, Petrol

Giriş

Günümüzde petrol, küresel ölçekte önde gelen, başat bir enerji kaynağı durumundadır. Temel bileşenleri hidrojen ve karbon olması nedeniyle "Hidrokarbon" olarak nitelenen fosil yakıtlar içinde belki de en önemlisi petroldür denebilir. Bu bağlamda petrol, geçmiş dönemde dünya yüzünde yaşamış olan organiklerin çoğu kez tektonik olaylar sonucunda toprak altında kalması sonucunda ısı ve basınç etkisi ile bozunmasından türemiş bir yakıt türüdür.

Önemli (günümüzün belki de en önemli) enerji kaynağı olan petrol**;** latince, kaya anlamına gelen "petra" ile yağ anlamına gelen "oleo" kelimelerinin bir araya getirilmesiyle türetilmiş bir sözcük olup öz olarak taşyağı (veya yer yağı) anlamına gelmektedir. Petrolün ilk isimlendirilmesi Mezopotamya dillerinde yine taşyağı anlamına gelen "naptu" olup günümüzde "nafta"ya dönüşmüş bulunmaktadır. Bu bağlamda, birçok dilde, kısaca yağ anlamına gelen "oil" veya "neft" olarak da anılmaktadır [1,2].

Petrol, kimyasal açıdan bir hidrokarbon kompleksi olmakla beraber içinde az miktarda azot, oksijen ve kükürt bulundurmakta olup yalın ve net bir formülü yoktur. Nitekim dünyanın farklı bölgelerinden çıkarılan petrolün genel bileşenleri değişmese de bunların oranlarında değişimler olabilmektedir. Dolayısıyla, doğal ham petrol; rezerv bölgesi ve içeriğine bağlı olarak, yeşilden siyaha kadar farklı renklerde olabilmekte, akışkanlığı bir başka deyişle viskozitesi farklılıklar gösterebilmektedir. İşte bu farklılıklar da petrolün kalitesini betimlemektedir. Bütün bunlar, petrolün rezerv bölgesine bağlı olarak değişik fiyatlanmasına neden olmaktadır.

Petrole rafinerilerde uygulanan bir dizi işlem sonucunda "petrol türevi" olarak nitelenen benzin, mazot, gazyağı, fuel oil gibi yakıt elemanları üretilmekte ve günümüzde yaygınlıkla motor ve sistemlerde kullanılmaktadır. Bunlardan ayrı olarak hızla gelişen petrokimya sektörü için temel hammadde durumundadır.

Enerji politik olarak kıymetli meta durumundaki petrol, farklı şartlarda ve fazlarda bulunabilmektedir. Rafine edilmiş petrolden ayırt edilmek üzere de çoğu kez, ham petrol diye isimlendirilen sıvı petrol, ticari açıdan en önemli olanıdır. Yarı katı ve katı haldeki petrol ise ağır hidrokarbon ve katran olarak nitelenmektedir. Yoğunluğu düşük petrol "hafif petrol" olarak, sülfür oranı düşük olan petrol ise "tatlı petrol" olarak tanımlanmaktadır [3].

Petrolün yoğunluğu "gravite" ile betimlenmekte olup American Petroleum Institute (API)'ün belirlediği gravite değeri (US ham petrol nitelemesi) ile kullanılmaktadır. Petrol için global ölçekte kabul gören

ölçü birimi "varil"dir. Bu bağlamda, 1 varil (Blue barrel (1 bbl)) hacim olarak 159 litre (42 galon) anlamına gelmektedir.

Ekonomiye yön veren metalardan biri petroldür ve ekonomi için indikatör olarak daima izlenmektedir. Günümüzde, petrolün varil fiyatı borsalara da yön vermektedir. Petrol İhraç Eden Ülkeler Organizasyonu (**O**rganization of **P**etroleum **E**xporting **C**ountries-OPEC) de (6'sı OPEC üyesi 7 referans petrolün ortalaması olarak) ham petrol varil fiyatını tespit etmektedir.

Borsada işlem gören bir referans petrol de, Kuzey denizinde bulunan 5 farklı tektonik tabakanın (**B**room, **R**annoch, **E**tieve, **N**ess, **T**arbat'ın) baş harflerinden oluşmuş olan "BRENT" ismiyle anılan petroldür. Karakteri itibariyle hafif ve (% 0,37 sülfür içeriğiyle) tatlı petrol sınıfına girmektedir. Bu nitelikleriyle BRENT petrol, uluslar arası borsada kaliteli petrol bağlamında işlem görmektedir. BRENT petrol fiyatı olarak İskocya'nın Sullom Voe terminalindeki teslimat fiyatı kabul edilmiştir. Bu bağlamda, BRENT petrol için varil fiyatı uluslararası petrol piyasasının oluşturulmasında ve global ölçekte fiyatların oluşmasında önemli rol oynamaktadır [4,5].

Borsalarda, genellikle söz konusu iki petrol tipi de işlem görmektedir. Bir başka deyişle, BRENT petrol ve ham petrol varil fiyatları birbirini etkileyerek petrol denge fiyatı oluşmaktadır.

Enerji Politik ve Petrol

Dünyada hayli bol bulunan petrol, yüksek enerji yoğunluğu, kolay taşınabilir olması, içten yanmalı motorlarda yaygın olarak kullanılması nedeniyle tercih edilir bir enerji kaynağı durumundadır. Teknolojinin ve ekonominin gelişimini etkileyen petrol; dolayısıyla enerji-politiğin de ana inisiyatif unsurlarından birini oluşturmakta ve de siyasete yön vermektedir.

Sanayi devrimiyle birlikte makineleşmenin getirdiği büyük gereksinim çerçevesinde hızla önem kazanan fosil yakıtlar içinde öncelikle kömür öne çıkmış, takiben petrol yadsınamaz bir başatlık kazanmıştır. Dolayısıyla, petrol enerji politikalarının vazgeçilmez paradigması haline gelmiştir. .

Şekil 1 19. ve 20. Yüzyılda Kömür ve Petrol Üretiminin Değişimi [4].

Şekil 1'den hemen gözlendiği üzere, fosil yakıtların iki önemli elemanı olan kömür ve petrolün üretiminin değişimi arta giden bir gelişim göstermektedir. Ayrıca, grafikte eğrilerin eğiminin arttığı dönemlerinin önemli olduğu fark edilmektedir. Görüldüğü üzere; kömür üretiminin hızlı artışının olduğu dönemde (20. Yüzyılın başında) I. Dünya Savaşı ve petrol üretiminin önemli artış gösterdiği dönemde ise (1940'lı yıllarda) II. Dünya Savaşı yaşanmıştır. Bu keyfiyet, fosil yakıtların enerji politik üzerinden global bazda siyaseti ne ölçüde etkilediğini göstermektedir.

Burada önemli bir husus, her iki fosil yakıtın üretim artışı gözlenmekle beraber kömür I. Dünya Savaşı sürecindekine göre daha düşük bir artış trendi gösteriyor olmasına karşın, petroldeki üretim trendinin (II. Dünya Savaşı sürecinde olduğu gibi) aynen devam ede gidiyor olmasıdır. Nitekim günümüzde enerji politik bağlamda petrol için (küresel güçlerin maniple ettiği) sıcak çatışmaların lokal ve/veya bölgesel olarak devam ede gittiği gözlenmektedir.

Üzerinde durulması gereken önemli bir konu, petrol rezerv bölgelerinin dünyada homojen dağılmamış olmasıdır. Kanıtlanmış petrol kaynakları esas itibariyle Orta Doğu'da bulunmaktadır [6]. Öte yandan, petrol tüketimi en fazla olan ülkeler farklı bölgelerde yer almakta ve enerji arz güvenliğine ilişkin olarak enerji-politik bağlamda dikkatlerini Orta Doğu'ya yönlendirmektedirler. İşte günümüzün temel sorunu budur ve petrolü büyük miktarlarda tüketen ülkelerle, petrol rezervlerine sahip olan ülkeler arasında önemli görüş farklılıklarıyla kendini farklı şekillerde göstermektedir [4].

Sanayi devriminde olduğu gibi bilgi çağında da devasa boyutlara ulaşan talep doğrultusunda petrol gereksinimi yadsınamaz şekilde artmakta olup bütün ülkelerin farklı sektörleri için hayati önem taşımaktadır. Bu bağlamda petrol, taşıma sektörünün her türü (kara, deniz ve hava ulaşımı) için önde gelen, temel gereksinimdir. Bu sektörden ayrı enerji sektörü ve sanayinin hemen her dalı için vazgeçilemezlik ifade etmektedir. Petrol, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren öne çıkan petrokimya sektörü için hammadde durumundadır. Petrokimya mamulleri günümüzde hiçbir zaman olmadığı kadar yaşantımızda ve teknolojik ürünlerde yerini bulmaktadır.

Her geçen yıl artan böylesi yüksek kullanım oranıyla petrolün yakın bir gelecekte tükeneceği düşünülür olmuştur. Doğal olarak petrol rezervleri sonsuz değildir, bununla beraber yakın ve orta ve hatta uzun vade olarak nitelenebilecek bir süre için de bitme tehlikesi söz konusu değildir. Şöyle ki; yeni geliştirilen yer altı inceleme tekniklerinin kullanımıyla toplam petrol rezervlerine ilişkin olarak "Piramit Modeli"nden söz edilmektedir. Başka bir deyişle, petrol rezervleri (katman olarak) derinlere doğru gidildikçe daha büyük miktarlarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 2012 yılında o dönem ABD Başkanı tarafından ("Department Of Energy-DOE" referans verilerek) en yetkili ağız bağlamında resmen bu konu açıklanmıştır [7,8]. Kısaca, petrol rezervleri bitmemekle beraber kanıtlanmış petrol rezervlerinin yine aynı bölgelerde bulunduğu ve fakat daha derinlerde daha büyük kapasitelerle yer aldığı söylenebilir.

Bu durum, yeni kuyuların açılabilmesi için yeni lisans veya imtiyazların alınmasını gündeme getirmektedir. Zira yeni petrol rezervleri genel olarak aynı bölgede olmakla beraber var olan kuyulardan ayrı yeni kuyuların açılmasını gerektirmektedir. Oysa hali hazırda (I. ve II. Dünya sonrasında global büyük petrol şirketlerinin petrol ülkelerinden) alınmış olan lisans ve/veya imtiyazlar yeni rezerv bölgeleri için geçerli olmayıp yenilerinin alınmasını zorunlu kılmaktadır. İşte bu keyfiyet, inanılmaz boyutlarda ve acımasız olarak nitelenebilecek rekabeti ortaya çıkarmış bulunmaktadır.

Ayrıca, piramit modeli sadece Orta Doğu için değil ilaveten Avrasya ve Kuzey Afrika'daki önemli rezervler için de söz konusudur. Bu bağlamda, dünya enerji politiğini şekillendiren (Şekil 3'de görüldüğü üzere) bir "Stratejik Hilal"den bahsedilir olmuştur [8].

Burada, hemen fark edildiği üzere Türkiye, Stratejik Hilal'in odağında yer almaktadır. Bir başka deyişle, Stratejik Hilal bölgesinde olan tüm olaylar Türkiye'yi yakından ilgilendirmektedir.

Şekil 2 "Stratejik Hilal" Bölgesi

Burada şunu da özellikle belirtmek gerekir ki; sadece petrolün çıkarılması değil aynı zamanda petrol taşınması da en az petrolün çıkarılması kadar önem taşımaktadır. Petrol taşımacılığı esas itibariyle deniz taşımacılığı olarak yapılmaktadır. Bununla beraber, son dönemlerde petrol boru hatları ile taşıma da önem kazanmış bulunmaktadır. Bu bağlamda, hem deniz taşımacılığı ve hem de boru hatlarının geçtiği ve/veya uğradığı geçiş bölgeleri ve ülkelerini de öne çıkarmıştır. Fazla olarak terminal ülkelerden ve limanlardan bahsedilir olmuştur. Şekil 3'te petrolün ana arter deniz taşıma hatları görülmektedir. Şekil 3 incelendiğinde petrol deniz taşımacılık yollarının; karalara yakın geçtiği ve/veya uğradığı bölgeler ve ülkelerde sorunlar yaşandığı ve hatta sıcak çatışmalar olduğu hemen hatırlanmaktadır. Böylesi bölge ve ülkeler arasında; Yemen, Somali, Sudan, Vietnam, Kamboçya, Güney Afrika, Küba, Batı Afrika ülkeleri, Mısır vb. gibi ülkeler sayılabilir.

Şekil 3 Petrolün Ana Arter Deniz Taşıma Hatları [9]

Şekil 4'te ise (hem petrol ve hem de doğal gaz bağlamında) enerji boru hatlarına ilişkin tüm dünyanın birbirine bağlanmasına ilişkin ana arter projeksiyonu görülmektedir. Bu ana arterler (kimi kez bir miktar sapmalarla ve dallanmalarla hayata geçiriliyor olsa da, genel konsept olarak görülen) ana güzergahı takip ediyor olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu (hayata geçirilen veya geçirilmekte olan) geçiş

güzergâhındaki çeşitli bölge ve ülkelerde de çeşitli sorunlar ve sıcak çatışmalar yaşanmıştır ve yaşanmaktadır. Bunlar arasında ise; Afganistan, İran, Mezopotamya ülkeleri, Kızıldeniz ülkeleri, Myanmar, Kuzey Kore, Güney Amerika ülkeleri vb. gibi ülke ve bölgeler sayılabilir.

Şekil 4 Düşünülen Enerji Boru Hatları [10]

Buradan hareketle, Piramit Modeli bağlamında ortaya çıkan yeni rezerv bölgeleri ve deniz petrol taşımacılığı ile boru hatlarının geçeceği bölgelerde etkin ve egemen olabilmek için global güçler arasında inanılmaz bir rekabet yaşanmakta olup bu durumun savaşçıl olayları da ortaya çıkarabildiğini göstermektedir [11-12].

Bütün bu devasa boyutlu rekabetler enerji-politik bağlamda dünya siyasi olaylarına yön vermektedir. Özellikle ham petrol varil fiyatlarındaki sert iniş çıkışlar dünya tarihinin yaklaşık son iki yüzyılda yaşanmış olayların bir başka deyişle çoğu sıcak çatışma ve savaşların temel nedenini oluşturmaktadır. Şekil 5'deki verilen grafik de bu durumu net olarak göstermektedir.

Şekil 5 Petrol Fiyatlarının Değişimi ve Yaşanan Olaylar [14]

Bütün bunlara ilaveten dünyayı tehdit eden "Yeni Corona Virüs (veya COVID-19)" salgını nedeniyle farklı açılardan önemli kriz sürecinden geçilmektedir. Her şeyden önce bir sağlık sorunu olan COVID-19 artık birçok sektörü etkileyen ekonomik sorun halini almıştır denebilir. Zira bu süreçte petrol fiyatlarında önemli düşüş gözlenmektedir. Şekil 6'da bu durum kendini net olarak göstermektedir. Hemen fark edildiği üzere, yaşanan süreçte dünya (genel) ham petrol fiyatlarının önemli ölçüde düşüş gösterdiği ve son 10 yılın en düşük seviyesine ulaştığı (ve 20 USD'ın altını gördüğü) görülmektedir [13].

Şekil 6 Son 10 Yılda Dünyadaki Petrol Fiyatlarının Değişimi

Son olarak 20-21 Nisan 2020 tarihi itibariyle petrol piyasası için "şok" olarak nitelenebilecek petrol fiyatı düşüşü ABD'de yaşanmıştır [15]. Tüm petrol tarihi boyunca görülmemiş bu düşüşle ABD petrol

fiyatları 0 USD seviyesine kadar gerilemiş ve eksiye düşmüştür (Şekil 7). Bu durum iki sebebe dayandırılmaktadır. Bunlardan birincisi salgın, ikincisi ise vadeli işlem kontratlarının kapatılmasıdır. Dolayısı ile şimdiye kadar görülmemiş böylesi bir düşüş, "Petro-Dolar Efsanesi"ni yıkabilecek niteliktedir.

Şekil 6 ABD'de Son 20 Yıldaki Petrol Fiyatı Değişimi [16].

Sonuç

Enerji-politik çerçevede petrol ilişkili oluşan acımasız rekabet; küresel boyutta, gelişmiş ülkeler bağlamında çok uluslu şirket ve kuruluşlar ekseninde, kaynak ülkeleri ve transit geçiş ülkelerini kritik üstü biçimde ilgilendiriyor olmaktadır. Böylece, hızla gelişen büyük bir mücadele oluşmuş bulunmaktadır. Bu durum, petrol tarihi takip edildiğinde önce savaşları tetiklemiş sonra asimetrik savaş ve takiben vesayet savaşı veya hibrit savaş olarak adlandırılan yeni savaş türlerini ortaya çıkarmıştır. Bu rekabette, perde arkasında yer alan ve fakat gerçek sebep olan enerji politik amaçların söylenmesinden olabildiğince kaçınılmaya çalışılarak, farklı nedenlerle petrol kaynaklı savaşlar yaşanmıştır, yaşanmaktadır ve de yaşanacaktır. Son dönemlerde, söz konusu yaşanan sıcak çatışmalar petrol bölgelerinde çokça var olan dini ve/veya etnik farklılıkların öne çıkarılmasıyla götürülmeye çalışıldığı da anlaşılmaktadır.

İçinde bulunduğumuz süreçte petrol fiyatlarının (Şekil 6'da görülen) yadsınamaz düşüşü şimdilik güncel olarak petrol türevlerinin (benzin, motorin vb.) fiyatlarının düşmesi olarak günlük yaşantıya yansımaktadır. Bu durum, kısa vadede olumluymuş gibi görünse de orta ve uzun vadede konjüktürel riskleri ortaya çıkaracaktır. Burada düşüş dramatik boyutlarda olup enerji-politik yansımaları kaçınılmaz olarak vücut bulacaktır denebilir. Bunun en iyi destekleyici unsuru; (Şekil 5'den) edinilen tarihsel deneyimlerdir.

Kaynaklar

[1] ETKB (2013) Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, http://www.pigm.gov.tr/petrol_nedir.php, [Erişim Tarihi: Mayıs 2013]

[2] E. Çıtak, (2014) "Dünya Petrol Piyasasındaki Değişimlerin İncelenmesi ve Gelecek Projeksiyonu", İTÜ Enerji Enstitüsü, Enerji Bilim Teknoloji , Yüksek Lisans Tezi

[3] R. Grace, (2007) Oil – An Overview of the Petroleum Indusrty, Houston: Gulf Publishing

[4] A.B. Tuğrul, (2017), "Petrol Enerji Politiği ve Türkiye'nin Yeri", Euro Newsport,

Eylül-Ekim 2017, Sayı: 75, s: 22-25.

[5] BP (2010) Deepwater Horizon Investigation Report.

[6] BP (2019) Statistical Review of World Energy.

[7] DOE (2012), Energy Information Administrative**,** Department of Energy**,** Rand Cooperation, Institute for Energy Research.

[8] A.B. Tugrul, (2019) Petrol İçin Piramit Modeli ve Enerji Politik Yansımaları, Middle East International Conference on Multidisciplinary Studies, 9-12 May 2019 Beirut- Lebanon, Proc. p:103-113, İKSAD Publication.

[9] J.P. Rodrigue, (2003) Population, Resources and Environment.

[10] Simens (2002) Enerji Forumu

[11] E. Çıtak, A.B. Tuğrul, (2014) "Dünya Petrol Piyasasındaki Değişimlerin İncelenmesi ve Ülkemiz Açısından Değerlendirilmesi"**,** 20. Uluslararası Enerji ve Çevre Konferansı ICCI-2014, İstanbul, 24-26 Nisan 2014 CD Bildiri Kitabı, s: 54-57.

[12] E. Çıtak, B. Tuğrul, Dünya Petrol Piyasasındaki Değişimlerin İncelenmesi ve Ülkemiz Açısından Değerlendirilmesi, Enerji ve Çevre Dergisi, s:2-6, Mart 2015.

[13] A.B. Tuğrul, (2020) " Yeni Corona Virüs Salgını ve Olası Enerji Politik Yansımaları", Enerji Dünyası, Mart 2020, Sayı: 2020/02-14 , s: 10-11.

[14] https://www.businessinsider.com/annotated-history-crude-oil-prices-since-1861-2014-12 Erişim Tarihi: 21 Mart 2020

[15] https://www.bizimhaber.net/21-nisan-2020-abd-petrol-fiyatlari.html Erişim Tarihi: 21 Nisan 2020

[16] C. Kazokoğlu, Petrol Fiyatları: Negatif Seviyeler Nasıl Gerçekleşti, Ne Anlama Geliyor, Bundan Sonra Nereye?, BBC News – Bloomberg, 21 Nisan 2020.

SOSİAL İŞ SAHƏSİNDƏ TƏHSİLİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARI

MODERN STATUS AND DEVELOPMENT TENDECIES OF EDUCATION IN THE SPHERE OF SOCIAL WORK

Əliyev Mayis Nəbi oğlu

"Sosial Hüquqların Araşdırılması" İctimai Birliyinin sədri, BDU-nun Əmək və ekologiya hüququ kafedrasının professoru, hüquq üzrə elmlər doktoru

ÖZƏT

Təhsil sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir. Cəmiyyət həyatı inkişaf etdikcə, yeni peşələr formalaşır, yeni peşələr formalaşdıqca isə onların təhsil və tədris sisteminə zərurət yaranır. Sosial iş (sosial xidmət) də yeni yaranmış belə peşə sahələrindəndir. Müəllif cari qanunvericiliyi təhlil edərək diqqətə çatdırır ki, sosial işçi ixtisası üzrə fəaliyyət göstrmək hüququ əldə etmək üçün insanlar ali təhsilə və uyğun peşə hazırlığına malik olmalıdırlar. Məqalədə vurğulanır ki, sosial işçinin əsas bilməli olduğu məsələlər insan hüquqlarına dair həm beynəlxalq, həm də milli aktlarla, sosial qanunvericiliklə bağlıdır. Ona görə ki, sosial işçi həmin aktları öyrənməklə çətin həyat şəraitdə olan şəxslərə sosial xidmət göstərə bilər və onları həmin vəziyyətdən çıxara bilər.

Müəllif tərəfindən sosial iş ixtisasının nüfuzunu artırmaq, onu əmək bazarında tələb olunan və rəqabətli bir peşəyə cevirmək üçün konkret təkliflər verilir və əsaslandırılır. Qeyd edilir ki, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi, Təhsil, Səhiyyə nazirlikləri, yerli icra hakimiyyəti orqanları (qəyyumluq və himayədar orqanları), dövlət, bələdiyyə və özəl sosial xidmət müəssisələri, öz vəsaitləri və ya cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına sosial xidmət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları, Qızıl Aypara Cəmiyyətinin strukturları sosial işçi ştatlarını artırılmalı və bu sahədə ixtisaslı kadr hazırlığının sifarişçiləri kimi çıxış etməlidirlər. Eyni zamanda sosial işçi ştatlarının artırılması və onların əməyinin layiqincə qiymətləndirilməsi əsaslandırılır.

Açar sözlər: Sosial xidmət, sosial iş, çətin həyat şəraiti, təhsil, əlilliyi olan şəxslər, bərabər təhsil imkanları, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi.

SUMMARY

Education is a process of cognition of systematic knowledge, habit and skills and the result of the said process. As the society develops, new specializations are coming into existence and where new areas of specialisations are formed, a need for their study and teaching arises respectively. Social work (service) is one of those new spheres of specialization. Reviewing the current legislation, author brings into attention that in order to obtain a right to operate as a social worker, people should possess a higher education degree and competencies in the relevant specialization. It has been emphasized in the article that the matters, which a social worker must be aware of, relate to international and local acts and social legislation. Accordingly, by studying those acts and legislation a social worker may provide social service to the people living in difficult conditions and help them to get out of such conditions.

With a purpose of increasing reputation of social work as a specialization and qualify it into a required and competitive specialization in the labor market, author puts forward specific suggestions and explains them accordingly. It has been pointed out that minitries of Labor and Social Protection of Population, Education and Health, local executive authorities (guardianship agencies), state, municipal and private social service organisations, structures of Red Crescent Society should increse social workers' staff and act in the capacity of initiators in relation to training of the qualified staff. Moreover, increase of social workers' staff and fair evaluation of their labor are also discussed in the article.

Keywords: Social service, sosial work, severe living condition, education, persons with disabilities, equal opportunities for education, imroving the legislation

Giriş

1995-ci ilin 12 noyabrında ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasında təsbit olunmuş insanın əsas sosial-mədəni hüquqlardan biri kimi təhsil hüququ çıxış edir. Hüquq ədəbiyyatında təhsil hüququ sosial dəyər kimi xarakterizə olunur və onun sosial dəyəri bu hüququn realizə edilməsi və fərdin bütov bir şəxsiyyət kimi formalaşması ilə şərtləndirilir [1]. Cəmiyyətdə strateji əhəmiyyətli fəaliyyət sahəsi olan təhsil sosial proseslərə təsir göstərən mühüm faktordur və o, şəxsiyyəti şərtləndirən keyfiyyətlərin - dəyərlərin formalaşmasına xidmət edir. Bütövlükdə isə təhsil sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir [5].

Azərbaycanda cəmiyyət həyatının bütün sferalarında keçirilən islahatlar nəticəsində yeni peşələr formalaşdı və həmin peşələr üzrə təhsilin həyata keçirilməsi zərurəti yarandı. Belə peşələr içərisində müasir həyatımızda olduqca mühüm yer tutan sosial iş peşəsinin öyrənilməsi də təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi.

Sosial iş anlayışı və sosial işçinin statusu

Sosial iş çətin həyat şəraitində olan insanlara yardımın göstərilməsi ilə bağlı olan fəaliyyəti özündə əks etdirir. Sosial iş rifahı artırmaq üçün sosial dəyişikliyi, insan münasibətlərində problemlərin həllini, habelə insanların səlahiyyət və azadlıqlarını dəstəkləyir. İnsan davranışı və sosial sistemlərlə bağlı nəzəriyyələrdən istifadə edərək sosial iş insanların ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olduğu məqamlara müdaxilə edir. İnsan hüquqları və sosial ədalət prinsipləri sosial işin əsasını təşkil edir. Sosial iş, təcrübəyə, o cümlədən sosial dəyişikliyi və inkişafı, sosial birliyi, habelə insanların səlahiyyət və azadlıqlarını dəstəkləyən akademik tədrisə əsaslanan bir peşədir. İnsan haqları, sosial ədalət, kollektiv məsuliyyət, eləcə də müxtəlifliyə hörmət prinsipləri, sosial işin mərkəzində dayanır. Sosial iş və sosial elmlərlə bağlı nəzəriyyələrin, habelə humanitar və instinktiv biliyin dəstəklədiyi sosial iş, insanlarla, habelə həyat problemlərinin həllinə və rifahın artırılmasına ünvanlanan strukturlarla məşğul olur (4,s.9). Prof. H.M. Rəcəbli sosial iş terminini sosial xidmət termini ilə eyniləşdirir. Onun fikrincə, sosial iş tədris fənni olaraq insanlara onları əhatə edən mühitdə mümkün qədər daha yaxşı fəaliyyət göstərmələri üçün yardım etməyə istiqamətlənmişdir [2].

Sosial iş insanların onları əhatə edən mühitdə mümkün qədər daha yaxşı fəaliyyət göstərmələri üçün onlara yardım etməyə istiqamətlənmiş peşədir. Bu peşə sosial dəyişiklikləri, insanlar arasında münasibətlərdə problemlərin həll edilməsinin və rifahı yaxşılaşdırmaq məqsədilə insanlara səlahiyyətlərin və sərbəstliyin verilməsini təbliğ edir. Insanların davranışları nəzəriyyələrindən və sosial sistemlərdən istifadə etməklə, sosial iş insanların öz mühiti ilə münasibətlərinə müdaxilə edir. Insan hüquqları və sosial ədalət prinsipləri sosial iş üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial iş peşəsinin əsasında insanların məhz sosial varlıq kimi dərk və qəbul edilməsi durur. Eyni zamanda bu peşənin əsasında duran əsas məqam məhz insanlar arasında olan qarşılıqlı asılılıqdır, sosial münasibətlərə əsaslanan bu peşə insanlara bu münasibətlərin və əlaqələrin keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsində yardım edir, insanların sosial fəaliyyətinin artırır.

Aparılmış təhlillər göstərir ki, sosial iş fəaliyyət sahəsi kimi sosial xidmət sahəsinin özünü əks etdirir. "Sosial xidmət haqqında" 30 dekabr 2011-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə, sosial xidmət çətin həyat şəraitində yaşayan şəxsin (ailənin) sosial problemlərinin aradan qaldırılması və ictimai həyatda digər insanlarla bərabər iştirak imkanlarının yaradılması istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlərdir [6].

Çətin həyat şəraiti şəxsin (ailənin) sosial xidmətə götürülməsi üçün əsas yaradan və həyat fəaliyyətini obyektiv surətdə pozan, təkbaşına aradan qaldıra bilmədiyi haldır.

Sosial iş ixtisasını bitirən sosial işçi statusu əldə edir. Sosial işçinin leqal anlayışı isə ilk dəfə "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda verilmişdir. Həmin qanuna görə, sosial işçi sosial xidmətə olan tələbatı qiymətləndirən və müəyyən edən, eləcə də sosial xidmət göstərən şəxsdir. O, ali təhsilli olmaqla uyğun peşə hazırlığına malik olmalıdır. Lakin sosial iş ixtisasını bitirən məzunların diplomunda sosial iş ixtisası yazılır və orada onun sosial işçi və ya sosial iş üzrə mütəxəssis olması barədə qeydiyyat aparılmır. Belə ki, bu peşə üzrə ixtisas kimi adı çəkilən qanunda sosial işçi, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Kollegiyasının 26 dekabr 2006-ci il tarixli 16 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya

sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası"nda sosial iş üzrə mütəxəssis kimi təsbit edilmişdir [7]. Bu məsələnin qanunvericilikdə və hüquqi sənədlərdə daha düzgün təsbit edilməsi üçün peşə və ixtisas anlayışlarına diqqət yetirilməsi məqsədəmüfaviq olardı.

Peşə-əmək fəaliyyətinin əmək funksiyalarının məqsəd və xarakteri ilə müəyyən olunan növüdür (məsələn, həkim, hüquqşünas, müəllim, inşaatçı və s.). İxtisas-peşənin daha dar (kiçik) bölgüsü, onun növlərindən biridir (məsələn, göz həkimi, uşaq həkimi, fizika müəllimi, ədəbiyyat müəllimi və s.) [3].

Verilmiş bu anlayışlar baxımından qarşımızda müzakirə olunan fəaliyyət sahəsi üzrə peşə və ixtisasın necə adlandırılması məsələsi də aktuallığı ilə gündəmdə durur.

"Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası"nda təsbit edilmiş sosial iş üzrə mütəxəssis peşəsinin adı müzakirə predmeti kimi çıxış edə bilər.

Sosial işçi ixtisası üzrə peşə hazırlığı: mövcud vəziyyət və prespektivlər

Məlumdur ki, artıq ölkəmizin bir sıra ali təhsili müəssisələrində (Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu *(hazırda bu ali məktəb Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə qoşulmuşdur)*, Azərbaycan Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti, Turizm və Menecment Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti) "Sosial iş" ixtisası üzrə kadr hazırlığı həyata keçirilir [8]. Bundan əlavə Azərbaycan Respublikasının təhsil nazirinin 2010-cu il 11 avqust tarixli əmri ilə Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidənhazırlanma İnstitutunun bazasında "Sosial iş" ixtisası üzrə əyani formada təşkil olunmuş yenidənhazırlanma təhsil növü üzrə hər il dinləyici qəbulu aparılır [12]. Artıq 2015/2016-ci tədris ilindən etibarən Bakı Dövlət Universitetində də "Sosial iş" ixtisası üzrə əyani formada yenidənhazırlanma təhsilinə dinləyici qəbulunun aparılmasına başlanılmışdır [13].

Lakin ölkəmizdə "Sosial iş" ixtisası üzrə kifayət qədər kadr hazırlığının aparılmasına baxmayaraq əvvəldə adı çəkilən Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçasınnda hələ də sosial iş üzrə ödəniş dərəcələrinə ixtisas tələbləri kimi ali psixoloji təhsilin olması göstərilir.

Bu sahədə diqqət çəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, hazırda ölkəmizin bir sıra orta ixtisas təhsili müəssisələri (Şirvan Dövlət İqtisadiyyat və Humanitar Kolleci, Şamaxı Humanitar Kolleci, Qazax Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci) də "Sosial iş" üzrə orta ixtisaslı kadr hazırlığı ilə məşğul olurlar [9].

Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 14.1-ci maddəsinə əsasən, yalnız ali təhsili və uyğun peşə hazırlığı olan şəxslər sosial işçi qismində sosial xidmət sahəsində peşəkar fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququna malikdirlər. Həmin qanunun 14.2-ci maddəsinə görə isə ümumi orta təhsili olan şəxslər sosial xidmətçi qismində fəaliyyətə cəlb oluna bilər.Bu halda təbii olaraq belə bir sual meydana çıxır "Sosial iş" üzrə orta ixtisas təhsili almış şəxslər bəs hansı sahədə çalışmalıdırlar. Axı müvafiq qanunvericiliyə görə bu ixtisas üzrə fəaliyyət göstrmək hüququ əldə etmələri üçün onların ali təhsilə və uyğun peşə hazırlığına malik olmaları tələb olunur. Sosial xidmətçi qismində fəaliyyətə cəlb oluna bilmələri üçün isə orta ixtisas təhsilli olmaları vacib deyil, ümumi orta təhsili olmaları da kifayət edir.

Fikrimizcə, bu kimi ziddiyətli məqamların aradan qaldırılması istiqamətində addımların atılması olduqca vacib bir məsələdir.

Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Kollegiyasının 26 dekabr 2006-ci il tarixli 16 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası"nın müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsinə və ödəniş dərəcələrinə ixtisas tələbləri kimi "ali psixoloji təhsil"in əvəzinə "Sosial iş" üzrə ali təhsilin qeyd edilməsinə ehtiyac vardır.

Bundan başqa bəs Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçasına görə sosial iş üzrə mütəxəssis peşəsi qarşısında nə kimi tələblər qoyulur və onun əmək funksiyasına hansı məsələlər daxildir?

Bütövlükdə əmək funksiyası əmək müqaviləsində nəzərdə tutulan bir və ya bir neçə vəzifə (peşə) üzrə işçinin yerinə yetirməli olduğu işlərin (xidmətlərin) məcmusunu özündə əks etdirir. Sosial iş üzrə

mütəxəssisin əmək funksiyasına aşağıdakı məsələlər daxildir:

- xidmət göstərdiyi ərazidə müxtəlif növ və formada sosial yardıma ehtiyacı olan ailələri, ayrı-ayrı vətəndaşları, o cümlədən, yetkinlik yaşına çatmayanları aşkar etmək, onları qeydə almaq və nəzarətdə saxlamaq;
- xidmət göstərdiyi ərazidə yaşayan şəxslərin yaşayış, iş və təhsil yerlərində qarşılaşdıqları çətinliklərin səbəblərini öyrənmək;
- həmin şəxslərə göstəriləcək sosial yardımın xüsusiyyətlərini və həcmini müəyyən etmək;
- ayrı-ayrı şəxslərin, ailələrin və sosial qrupların potensial imkanlarının aktivləşməsinə köməklik göstərmək, sosial müdafiə ilə bağlı müxtəlif suallarla əlaqədar zəruri məsləhətlər vermək;
- ehtiyacı olanlara daimi və ya müvəqqəti xidmət göstərilməsinə, qəyyumluğa və ya himayəçiliyə götürülmə ilə əlaqədar sənədlərin hazırlanmasına köməklik göstərmək;
- səhiyyə orqanlarının stasionar müəssisələrinə yerləşdirilməyə ehtiyacı olanlara yardım etmək, valideyn hüquqlarından məhrum etmə ilə bağlı iddianın qaldırılması, övladlığa götürülmənin rəsmiləşdirilməsi və s. barədə zəruri materialları və sənədləri müvafiq orqan və idarələrə təqdim etmək;
- hüquq pozuntusu törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların ictimai müdafiəsini təşkil etmək, zəruri hallarda məhkəmələrdə onların ictimai əsaslarla müdafiəçisi kimi çıxış etmək, sosial yardıma ehtiyacı olan vətəndaşlara yardım göstərilməsi üzrə müxtəlif dövlət və qeyri-hökumət idarə və təşkilatlarının işini əlaqələndirmək;
- sosial siyasətin formalaşmasında, ərazidə əhaliyə sosial yardım idarələri şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi sahəsində yeni texnologiyanın işlənib hazırlanmasında, sosial işçilərin qabaqcıl təcrübəsinin mənimsənilməsində iştirak etmək.

Bəs sosial iş üzrə mütəxəssis göstərilən bu əmək funksiyasını yerinə yetirmək üçün Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçasına görə nəyi bilməlidir?

İnsan hüquqları və azadlıqları barədə qətnamələri, uşaq hüquqları haqqında konvensiyaları, uşaq və yeniyetmələrin təlim-tərbiyəsi haqqında normativ sənədləri; əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində normativ hüquqi aktları; əmək qanunvericiliyini; sosiologiyanı, sosial yardımın və əhalinin sosial müdafiəsinin təşkilini; sosial psixologiyanı; əmək psixologiyasını; təhlükəsiz əmək şəraitinin yaradılması metodlarını; psixologiyanı, psixoprofilaktikanı, tibbi-sosial ekspertizanın və psixi pozuntudan əziyyət çəkən şəxslərin, o cümlədən, əlilliyi olan şəxslərin işə düzəlməsi üzrə qanunvericiliyin əsaslarını, etika qaydalarını və deontologiyanı, dedektologiya, psipatologiya, profpatologiya, peşə yönümü, peşə hazırlığı, əmək terapiyası və məşğulluq terapiyasını.

Butün göstərilən bu məsələlər belə bir sualın – "görəsən sosial iş ixtisası üzrə peşə hazırlığı yuxarıda göstərilən tələblərə, bütövlükdə isə müasir dövrün və qüvvədə olan qanunvericiliyin tələblərinə cavab verirmi?" sualının yaranmasını zəruri edir.

Bunun üçün ilk olaraq bu ixtisas üzrə peçə hazırlığını həyata keçirən ali təhsil müəsissələrinin tədris proqramına nəzər yetirmək lazımdır.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2014-cü ildə imzalanmış müvafiq əmri ilə "Bakalavriat səviyyəsinin "050813 – Sosial iş" ixtisası üzrə Təhsil Proqramı" təsdiq edilmişdir. Bu Proqram tabeliyindən, mülkiyyət növündən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən və həmin ixtisas üzrə bakalavr hazırlığını həyata keçirən bütün ali təhsil müəssisələri üçün məcburidir [10].

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin müvafiq tədris planına istinadən qeyd edə bilərik ki, "Sosial iş" ixtisası üzrə ali təhsil pilləsinin dövlət standartlarına aşağıdakı fənlər daxil edilmişdir [11]:

Humanitar fənlər: Azərbaycan tarixi, Xarici dil (ingilis), Rus dili.

Ümumi peşə hazırlığı fənləri: Riyaziyyat, İnformatika, Politologiya, Sosiologiya, Məntiq, Fəlsəfə, Psixologiya, MSS anatomiyası və fiziologiyası, Sosial işə giriş, Sosial iş təcrübəsində etik prinsiplər, Sosial iş nəzəriyyəsi və təcrübəsi, Statistika, Sosial proqramlar və xidmətlər, Sosial siyasət, Fərdlər,

qruplar və ailələrlə sosial iş təcrübəsi, Sosial və iqtisadi mühitin sosial işə təsiri, Sosial işdə tədqiqat metodları, Psixi sağlamlıq, Azərbaycanda sosial yardım sistemi, Qloballaşma və beynəlxalq sosial iş, Sosial psixologiya, Sosial pedaqogika, Sosial siyasi təhlil və lobbiçilik, Sosial işdə idarəetmə, Mülki müdafiə.

Peşə hazırlığının seçmə fənləri: Sosial konfiliktologiya, Sosial işin hüquqi təminatı, Sosial təbabətin əsasları, Ailə və cəmiyyət, Genderologiya və gender tədqiqatları, Həyat fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında sosial iş, Əhalinin müxtəlif təbəqələri ilə sosial iş, Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi, Uşaq və yeniyetmələrlə sosial iş, Gənclərlə sosial iş, Sosial işin planlaşdırılması və layihələndirilməsi, İnsan haqları.

Aparılan təhlillər göstərir ki, son dövrlər ali təhsil pilləsinin dövlət standartlarının təkmilləşdirilməsi fonunda müvafiq tədris planlarından predmeti məlum olmayan və ya predmeti olduqca məhdud olan bir sıra fənlər (əsasən seçmə fənlər – Palliativ yardım, Sosial proqramların qiymətləndirilməsi, Narkotik maddə və spirtli içkilərdən asılılıq) çıxarılmışdır. Bütün bunları müsbət hal kimi qiymətləndirməklə bərabər qeyd etmək lazımdır ki, sosial işin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan hüquq fənlərindən biri olan "Sosial təminat hüququ" fənni təhsil planlarında yer almamışdır. Halbuki, Riyaziyyat, İnformatika, Statistika kimi texniki fənnlərə geniş yer ayrılmışdır.

Fikirmizcə, gəlcəkdə bu məsələ nəzərə alınmalı və adı çəkilən fənn də təhsil proqramlarına əlavə edilərək tədris olunmalıdır.

Mövcud tədris planı sosial iş üzrə mütəxəssis hazırlığı ilə bağlı tələbləri əhatə edirmi? Göstərilən tələblər baxımından sosial işçinin əsas bilməli olduğu məsələlər insan hüquqlarına dair həm beynəlxalq, həm də milli aktlarla, sosial qanunvericiliklə bağlıdır. Ona görə ki, sosial işçi həmin aktları öyrənməklə çətin həyat şəraitdə olan şəxslərə sosial xidmət göstərə bilər və onları həmin vəziyyətdən çıxara bilər.

Son dövrlər bəzi regionlarda sosial işçi ixtisası üzrə hansısa qısamüddətli kursların fəaliyyət göstərməsi barədə elanlara rast gəlinir. Amma bir məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, həm respublikamızda, həm də xarici ölkələrdə sosial iş sahəsində təhsil üçün azı 4 il təhsil almaq lazımdır. Bu peşənin mütəxəssisinin bir neçə aya və həftəyə hazırlanması illüziyadır və buna görə həmin praktikaya son qoyulması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Sosial iş ixtisası üzrə təhsillə bağlı problemlərdən biri də tədris planlarına daxil edilən həmin fənləri tədris edən ixtisaslı kadrların yoxluğu ilə bağlıdır. Bu ilk növbədə sosial iş ixtisası üzrə təhsil sahəsində təcrübənin kifayət qədər olmaması və bu sahədə ixtisaslı kadr hazırlığının xaricdə sistemli təcrübəsinin təşkil edilməməsi ilə bağlıdır. Hesab edirik ki, sosial iş ixtisası üzrə təhsil sahəsində peşəkar pedoqoji kadrların hazırlanması da təmin edilməlidir.

Sosial iş ixtisasının inkişafı və təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər

Sosial iş ixtisası üzrə təhsil almış məzunların işlə təmin edilməsi və ya onların bu sahədə işləmək istəmək niyyətində olmaları ilə bağlı da problemlər mövcuddur. Aparılan müşahidələr göstərir ki, tələbələrin əksəriyyəti bu ixtisasa öz arzu və istəkləri əsasında deyil, sadəcə balları həmin ixtisas üçün yetərli olduğu üçün seçirlər. Bu isə onların gələcək fəaliyyətlərində özünün mənfi təsirini göstərir. Nəticə etibarı ilə sosial iş ixtisası üzrə təhsil almış məzunların əksəriyyəti öz ixtisasları üzrə işləmirlər. Fikrimizcə, sosial iş ixtisasının nüfuzunu artırmaq, onu əmək bazarında tələb olunan və rəqabətli bir peşəyə cevirmək üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

1. Sosial işçi ştatı artırılmaqla göstərilən təşkilatlar bu sahədə ixtisaslı kadr hazırlığının sifarişçiləri kimi çıxış etməlidirlər: Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi (bütün stasionar müalicə müəsissələrində sosial işçi ştatı açılmalıdır), yerli icra hakimiyyəti orqanları (qəyyumluq və himayədar orqanları), dövlət, bələdiyyə və özəl sosial xidmət müəssisələri, öz vəsaitləri və ya cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına sosial xidmət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları, Qızıl Aypara Cəmiyyətinin strukturları.
2. Aşağıdakı sosial xidmət müəssisələrinin ştat cədvəllərində sosial işçi ştatları müəyyən edilməli və həmin ştatların ixtisaslı kadrlarla təminatı həyata keçirilməlidir:

- ahıllar, əlilliyi olan şəxslər və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün internat evləri;
- psixonevroloji internatlar;
- insan alveri qurbanları üçün yardım mərkəzləri;
- penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər üçün sosial adaptasiya mərkəzləri;
- günərzi qayğı mərkəzləri;
- yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün ixtisaslaşdırılmış sosial reabilitasiya müəssisələri;
- sosial-psixoloji yardım mərkəzləri, müvəqqəti sığınacaqlar;
- peşə istiqamətləndirmə mərkəzləri;
- palliativ yardım mərkəzləri;
- hospislər;
- icma əsaslı reabilitasiya mərkəzləri;
- himayədar ailə;
- kiçik qrup evləri;
- müvəqqəti qayğı xidmətləri;
- sosial mağazalar və yeməkxanalar və digər müəssisə və xidmətlər;
- inklüziv təhsil müəssisələri.

3. Sosial işçilərin əməyinin layiqincə qiymətləndirilməsi.

Bütün qeyd olunanlar məsələyə kompleks yanaşmanı tələb edir və sosial iş ixtisası üzrə təhsil ilə bağlı yeni layihələrin və proqramların həyata keçirilməsini zəruri edir. Hazırda ölkəmizin təhsil sistemində bu sahə üzrə peşəkar kadr hazırlığı məsələsi prioritet təşkil etdiyindən, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi göstərilən istiqamətdə işlərin daha sistemli şəkildə aparılmasını təmin etməli və bu prosesə xarici ölkələrin təcrübəsində olduğu kimi vətəndaş cəmiyyətinin institutlarını, əsasən də qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrini cəlb etməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, s. 243;
2. Rəcəbli H.M. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi: Dərs vəsaiti. Bakı: MBM, 2012;
3. Qasımov A.M. Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin bəzi məsələləri/Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi problemləri mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının materialları, "Hüquq+Gənclik" jurnalının xüsusi buraxılışı, Bakı, 2005, s. 41-59;
4. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla sosial işin əsasları. Bakı: Avropa,2019,72 s.
5. "Azərbaycan" qəzeti (28 dekabr 2011-ci il, № 288);
6. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. "Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu" (30 sentyabr 2009-cu il, № 9 (147), maddə 684);
7. "Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu" (31 mart 2012-ci il, № 3, maddə 191);
8. Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası, http://e-qanun.az/framework/15059;
9. http://www.ixtisas.info/materials/aze/qebul_planlari_2014-2015.pdf;
10. file:///C:/Users/user/Downloads/Kollecler_2014%20(1).pdf;

11. azdistant.com/fenn/tehsil_standart/813_sosial_ish.docx;
12. http://tourism.edu.az/2015/images/media/pages/tedris/forma1/Forma%201-%20Sosial%20%C4%B0%C5%9F.pdf;
13. http://edu.gov.az/az/page/81/2364;
14. http://bsu.edu.az/az/news/elan25062015113928.

ONLINE ALIŞVERİŞ HİZMETLERİNİN MÜŞTERİ MEMNUNİYETİNE ETKİSİNDE İADE VE ŞİKAYET YÖNETİMİNİN ARACILIK ETKİSİ

Dr. Öğr. Üyesi Resul ÖZTÜRK

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi A. Oktay DÜNDAR

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ulaştırma ve Lojistik Bölümü

ÖZET

Teknolojik gelişmelerin ve toplumların refah seviyesinin artması sebebiyle günümüz işletmelerinin temel stratejisi müşteri odaklı olmaktır. Varlığını uzun süre devam ettirmek isteyen işletmeler müşterilerini memnun ederek uzun süreli karlı ilişkiler kurulmasını sağlayacak işletme politikaları geliştirmektedir. Müşterilerin özellikle online alışverişlerde daha rahat ve güvenli bir şekilde alışveriş yapması, bu politikaların, alışverişlerde tarafların sorumluluklarının ve müşteri bilgilerinin gizliliği gibi hususların işletme tarafından açık bir şekilde beyan edilmesi ile mümkün olmaktadır. Tüketicilerin almak istediği ürünün internette yer alan ürüne uymaması, ürün bilgilerinin yanlışlığı gibi nedenlerle müşteriler her zaman memnun olamamaktadır. Olumsuzluk yaşayan müşteriler bu gibi durumlarda ürünleri iade etmek istemektedirler. Bu nedenle dağıtım ve lojistik faaliyetlerinin önemi artmakla birlikte iade ve şikayetlerin yönetimi ile müşteri memnuniyetleri arttırılmak istenmektedir. Söz konusu hususlar nedeniyle bu çalışmanın amacı işletmelerin online alışveriş hizmetlerinin müşteri memnuniyeti üzerine etkisinde iade ve şikayet yönetiminin aracılık etkisini tespit etmektir. Elektronik ticaret sitelerinde perakende alışveriş işlemi gerçekleştiren Konya ilindeki 436 tüketiciye basit tesadüfi örnekleme yoluyla online ortamda anket uygulaması yapılmış ve elde edilen veriler SPSS 23.0 ve SPSS AMOS 22.0 paket programları aracılığıyla analiz edilmiştir. Araştırmada korelasyon analizi ile işletmelerin online alışveriş hizmetlerinin—müşteri memnuniyeti, işletmelerin online alışveriş hizmetlerinin iade ve şikayet yönetimi, iade ve şikayet yönetiminin müşteri memnuniyeti üzerinde istatistiksel bakımdan anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada işletmelerin online alışveriş hizmetlerinin müşteri memnuniyetine etkisinde iade ve şikayet yönetiminin aracılık etkisini tespit etmek amacıyla doğrulayıcı faktör analizi ile yapısal eşitlik modeli kullanılmış ve kısmi aracılık etkisi tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Elektronik Ticaret, Müşteri Memnuniyeti, İade ve Şikayet Yönetimi, Dağıtım, Lojistik, Perakende.

Kavramsal Çerçeve

Gelişen küresel ekonomilerin en dinamik yapılarını oluşturan bilgi iletişim teknolojileri, ekonomik büyümeye katkı sağlayarak işletmelere dünya genelinde stratejik fırsatlar ve güçlü araçlar sunmaktadır. İnternetin hızla gelişmesinin bir sonucu olarak bilgi düzeyi yüksek toplumlarda e-ticaret ve çevrimiçi pazarların önemi giderek artmaktadır (Kim vd., 2011). İnternet, tüketicilere alternatif ürünleri kıyaslama ve karşılaştırma imkanı sağladığından tüketicilerin ürünler hakkında bilgiye ulaşma ve satın alma karar sürelerini kısaltmaktadır. Çevrimiçi veya online alışveriş yapan tüketiciler, işletmeler ve ürünlerle fiziksel olarak etkileşimde bulunmadığından çevrimiçi mağazalarda yer alan elektronik bilgiler doğrultusunda satın alma davranışlarına karar vermektedir (Park ve Kim, 2003).

Çevrimiçi veya online hizmet, düşük maliyetli bilgi teknoloji altyapılarının kullanılmasıdır. Daha az maliyetli olması ve daha fazla tüketiciye ulaşılması açısından işletmelere faydalar sağlamasının yanı sıra tüketiciler açısından ilk satın alma eylemini gerçekleştirmek istediklerinde güvenlik nedeniyle risk algısı oluşturabilmektedir (Parthasarathy ve Bhattacherjee, 1998). Sanal ve fiziksel mağazaların tüketiciler tarafından hem güvenilir hem de kullanıcı dostu olarak algılanmasını sağlayacak çevrimiçi hizmetlerin sunulması gerekmektedir. Çevrimiçi veya online alışveriş süreci, internet ortamındaki bir sanal mağazanın sunduğu ürün ve hizmetlerin satın alınması için emek, zaman ve para gibi maliyetlerin değiş tokuş süreci olarak değerlendirilmektedir (Wu, 2013). Web sitelerindeki içerik ve sunulan bilgi,

hizmetleri ve ürünlerin özelliklerini ifade ederken tasarım ise içeriklerin tüketicilere sunulma şeklidir. Web sitelerinde gezinme kolaylığı, estetik ve görsel çekiciliği arttırmak için multimedya kullanımı, bilgiye hızlı erişim ve alternatiflerin değerlendirilmesi önemli olmakla birlikte web sitelerinin aynı zamanda tüketici güvenini artırmak için güvenlik önlemlerini içermesi ve işletmelerin gizlilik uygulamalarını benimsemesi gerekmektedir (Ranganathan ve Ganapathy, 2002). Belli bir web sitesi ile satın alma davranış işlemi gerçekleştiren müşteri ilk başta deneyimlerini hizmet süreci boyutlarına göre değerlendirmekte ve bu süreç sonunda memnun olabilmektedir. Eğer bu web sitesinin kullanım zorluğu ve verimsizlikleri olursa müşteri memnuniyetsiz olacak ve gelecekteki satın alma sürecinde bu web sitesinden yararlanmayabilecektir (Collier ve Bienstock, 2006). Ayrıca çevrimiçi işlemleri ve hizmetleri kolaylaştıracak etkili bir web sitesi geliştirmek için online alışveriş kullanımına ilişkin tüketici davranışlarını anlamak önemli hale gelmektedir (Lin, 2007).

Lojistik hizmetlerin müşteriler için yarattığı değer algılarını ölçmek için yürütülmesi gereken bir sürece ihtiyaç vardır ve bu süreçte lojistik hizmet kalitesi müşterilerin memnuniyet seviyelerini etkileyecek olan kriterdir. Siparişin zamanında teslimatı, doğruluğu ve teslim durumu gibi fiziksel dağıtım araştırması lojistik hizmet kalitesinin kritik yönleridir. Siparişlerini beklediği koşullarda teslim alamayan müşteriler lojistik hizmet kalitesinden memnun kalmayıp işletmeden siparişle ilgili hataların düzeltilmesini talep edebilir. Bu durumda işletme tarafından siparişin doğruluğu, durumu ve zamanında teslimi gibi kriterlerde oluşan tutarsızlıklarla ilgili bir sürecin yönetilmesi gerekmektedir (Mentzer vd., 2001).

Tedarik zinciri yönetimi, ürünlerin sadece işletmeden müşteriye doğru uzanan akışını içermemekte, aynı zamanda müşteriden işletmeye doğru gerçekleşmesi gereken akışı da içermektedir (Fuente vd., 2008). Ters lojistik, geleneksel lojistiğe aykırı olarak müşterilerden veya distribütörlerden işletmelere veya üreticilere doğru uzanan yeni bir lojistik formudur. Ters lojistik yönetimi, ters lojistik faaliyetlerinin planlama, uygulama ve kontrol süreci olarak tanımlanırken bazı ürünlerin kullanım değerlerini kaybetmesi, modası geçen ürünlerin satılamaması veya bazı nedenlerle iade edilmesi gerektiği durumlardaki aşağıdan yukarıya doğru yürütülen lojistik yönetim sürecidir. Bu sebeple işletmeler müşteri şikayetlerini gidermek ve müşterilerle yaşanan sorunları etkin bir şekilde yönetmek için şikayet hizmet yönetimi sürecini uygulamaktadır (Ji, 2008). Müşteri şikayetleri ve ticari iadeler nedeniyle müşterilerden üreticilere doğru tersine lojistik faaliyetleri ve mal akışı uzun süredir varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle kapsamlı bir ters lojistik bakış açısı geleneksel ürün iadesi yönetim süreçlerinin işlenmesine ve geliştirilmesine katkı sağlayabilir (Bloemhof-Ruwaard, 1999). Bu yönetim şeklinde şikayetlerin analiz edilip ürün güncelleme ve geliştirme işlemlerinin yapıldığı ve iade edilen ürünlerin şikayetlerine yönelik bilgilerin yönetildiği temel faaliyetler yerine getirilmektedir. Şikayet hizmet yönetimi ile müşteriler için yeni katma değerler sunulabilir, eski müşteriler elde tutulup yeni müşteriler cezbedilerek müşterilerin memnuniyet dereceleri arttırılabilir ve böylelikle müşteri sadakati oluşturma yoluna gidilebilir (Ji, 2008).

Müşteri memnuniyeti, bir müşterinin bir işlem, ürün, hizmet veya ilişkide algıladığı değerin bir sonucudur. (Hallowell, 1996). İşletmelerin karlılığını etkileyebilecek unsurlardan biri olan müşteri memnuniyeti ürün ve hizmet performanslarının tespit edilebilmesi için bir kriter olarak kullanılmaktadır (Anderson ve Sullivan, 1993). Müşteri sadakati, müşteri memnuniyetinden kaynaklanabilmekte ve müşteri memnuniyeti programlarının temel davranışsal amaçlarından biri olan müşteri elde tutma oranlarını arttırabilmektedir (Lee vd., 2001).

Amaç ve Yöntem

Araştırmanın amacı online alışveriş hizmetlerinin müşteri memnuniyetine etkisinde iade ve şikayet yönetiminin aracılık etkisini tespit etmektir. Bu kapsamda araştırma hipotezleri aşağıda belirtilmiştir:

***H_1*:** Online alışveriş hizmetlerinin müşteri memnuniyeti üzerinde istatistiksel bakımdan anlamlı bir etkisi vardır.

***H_2*:** Online alışveriş hizmetlerinin iade şikayet yönetimi üzerinde istatistiksel bakımdan anlamlı bir etkisi vardır.

***H_3*:** İade ve şikayet yönetiminin müşteri memnuniyeti üzerinde istatistiksel bakımdan anlamlı bir etkisi vardır.

***H_4*:** Online alışveriş hizmetlerinin müşteri memnuniyeti arasındaki ilişkide iade ve şikayet yönetiminin aracılık rolü vardır.

Çalışmada nicel araştırma yöntemi benimsenmiş olup araştırma evrenini Konya ilindeki tüketiciler oluşturmaktadır. Evren büyüklüğünün net olarak bilinmediği durumlarda örnekleme hatası (+/-0.05) dikkate alınarak 384 kişilik bir örneklemin evreni temsil yeteneğine sahip olduğu belirtilmiştir (Sekaran, 2003). Basit tesadüfi örnekleme yoluyla Konya ilindeki tüketicilere 500 adet anket uygulaması ile veri toplanarak araştırma gerçekleştirilmiştir. Anket formlarının tüketicilerle hiç doldurulmaması ve yanlış, hatalı, eksik olarak doldurulması gibi nedenlerle anket formlarının cevaplanma geri dönüş oranı %87,2 olarak gerçekleşmiş ve 436 anket formu değerlendirmeye alınmıştır.

Anket yöntemi neticesinde toplanan veriler SPSS 23.0 ve SPSS AMOS 22.0 paket programları ile analiz edilmiştir. Araştırmada elde edilen veriler doğrultusunda araştırmaya anket yöntemi ile katılanların %52,1'ini erkek, %51,8'ini evli, %44,7'sini 18-25 yaş arası, %63,5'ini üniversite mezunu ve %43,8'ini aylık 2.000 TL ve daha fazla gelire sahip olan kişiler olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmada online alışveriş hizmeti, iade ve şikayet yönetimi ve müşteri memnuniyeti olmak üzere 3 farklı ölçek kullanılmıştır. Araştırma değişkenlerine ilişkin kullanılan ölçekler Ranganathan ve Ganapathy (2002), Mentzer vd. (2001), Collier ve Bienstock (2006), Oliver (1980), Parasuraman vd. (1988), Anderson ve Sullivan (1993), Hallowell (1996), Özgül vd. (2017) çalışmalarından yararlanılmıştır.

Bulgular

Araştırmada toplanan veriler yapısal eşitlik modellemesi için SPSS AMOS (Analysis of Moment Structures) programından yararlanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada öncelikle SPSS programı ile açımlayıcı faktör analizi yapılmış ve daha sonra sonuçları test etmek için doğrulayıcı faktör analizi kullanılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizlerine göre ölçekte yer alan değişkenlere ait boyutlarda yer alan ifadelerden iyi uyum değerlerini taşımayan ve yapı geçerliliğini sağlamayan ifadeler ölçekten çıkarılmıştır. Güvenilirlik analizi sonucu ölçeğin güvenilir sonuçlar taşıması ile son olarak araştırma hipotezlerini test edebilmek için yapısal eşitlik modellemesi kullanılmıştır (Öztürk ve Çoban, 2019).

AMOS programı kullanılarak doğrulayıcı faktör analizi için modifikasyonlar yapılarak en iyi uyum değerlerine ulaşmak ve yapı geçerliliğini sağlamak için analizler yapılmıştır (Karagöz, 2016). Bu doğrultuda online alışveriş hizmetleri ölçeğindeki 2 ifade, iade ve şikayet yönetimi ölçeğindeki 2 ifade ve müşteri memnuniyeti ölçeğindeki 1 ifade çıkarılarak yapı geçerliliği sağlanmıştır. Bu bulgular doğrultusunda ölçeklere ilişkin uyum iyiliği değerleri Tablo 1.'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Ölçeklerin Uyum İyiliği Değerleri

Değişken	X^2	df	X^2/df	GFI	CFI	RMSEA
Online Alışveriş Hizmeti	23,259	11	2,114	0,986	0,990	0,051
İade ve Şikayet Yönetimi	49,329	14	3,524	0,971	0,979	0,076
Müşteri Memnuniyeti	15,276	5	3,055	0,987	0,991	0,069
İyi Uyum Değerleri			***≤3***	***≥0,90***	***≥0,95***	***≤0,05***
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri			***≤4-5***	***≥0,85***	***≥0,90***	***≤0,08***

Kalan ifadelere göre ölçekte yer alan ifadeler için yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde ve anlamlı ($p<0,05$) olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ölçeklerin güvenilirlik hesaplamalarında modelin uygunluğunu test etmek için Hotelling T testi yapılmıştır. Hotelling T testi sonucunda, ölçümler arasında farklılık olmadığı ve ölçeğin toplanabilir özelliği olduğu tespit edilmiştir ($p>0,05$).

Doğrulayıcı faktör analizinde elde edilen bulgular doğrultusunda ölçekten ifadeler çıkarıldıktan sonra ölçeğin ve kalan ifadelerin faktör yükleri ve geçerlilik değerleri Tablo 2.'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Araştırma Değişkenlerinin Yapı Geçerliliği Analizi Sonuçları

	Online Alışveriş Hizmeti	**İade ve Şikayet Yönetimi**	**Müşteri Memnuniyeti**
KMO ve Barlett Uygunluk Testi	0,691 χ^2=1192,211 (p < 0,001)	0,914 χ^2=1686,827 (p < 0,001)	0,840 χ^2=1160,052 (p < 0,001)
Faktör Yüklerine Göre Faktör Sayısı ve Toplam Açıklanan Varyans	7 İfade 43,416	7 İfade 63,475	5 İfade 63,730

Araştırmada kullanılan ölçeklere ilişkin açımlayıcı faktör analizi sonuçları değerlendirildiğinde ölçeklerin yapı geçerliliklerinin literatürdeki yapılar ile uyumlu olduğu ve ölçeklerin KMO değerleri incelendiğinde online alışveriş hizmeti (0,691), iade ve şikayet yönetimi (0,914) ve müşteri memnunuyeti (0,840) ölçeklerinin yüksek düzeyde güvenilir olduğu tespit edilmiştir (0,60>a>0,80).

Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler (ortalama ve standart sapma), korelasyon ve güvenilirlik analizi sonuçları Tablo 3.'te yer almaktadır.

Tablo 3. Değişkenlere Ait Ortalama, Standart Sapma, Güvenilirlik ve Korelasyon Değerleri

Değişkenler	**X̄**	**SD**	**1**	**2**	**3**
Online Alışveriş Hizmeti (1)	3,29	0,52	(0,609)		
İade ve Şikayet Yönetimi (2)	3,48	0,70	,465**	(0,903)	
Müşteri Memnuniyeti (3)	3,48	0,54	,498**	,670**	(0,726)

Notlar: (i) n=436, (ii) **p<.001, *p<.05.

Araştırma değişkenlerinin ortalama ve standart sapma değerleri ele alındığında online alışveriş hizmeti (Ort.=3,29; S.S.=0,52), iade ve şikayet yönetimi (Ort.=3,48; S.S.=0,70), müşteri memnuniyeti (Ort.=3,48; S.S.=0,54) ifadelerine katıldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Pearson korelasyon analizi sonuçları incelendiğinde, online alışveriş hizmet ile iade ve şikayet yönetimi (r=0,465; p<0,01) arasında orta derecede pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu, müşteri memnuniyeti ile (r=0,498; p<0,01) arasında orta derecede pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. İade ve şikayet yönetimi ile müşteri memnuniyeti (r=0,670; p<0,01) benzer şekilde orta derecede pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Değişkenlerin güvenilirlik analizi sonuçları kapsamında Cronbach's Alpha (α) değerleri hesaplanmış, alındığında online alışveriş hizmeti (0,609), iade ve şikayet yönetimi (0,903), müşteri memnuniyeti (0,726) ölçeklerinin yüksek derecede güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır (0,60>α>0,80).

Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda ölçekte yer alan ifadeler ile araştırmanın hipotezlerini test etmek amacıyla yapısal eşitlik modeli kullanılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 4.'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Yapısal Eşitlik Modeli Uyum İyiliği Değerleri

Değişkenler	**X^2**	**df**	**X^2/df**	**GFI**	**CFI**	**RMSEA**
Online Alışveriş Hizmeti – Müşteri Memnuniyeti	126,914	40	3,173	0,951	0,965	0,071
İade ve Şikayet Yönetimi – Müşteri Memnuniyeti	119,869	34	3,526	0,951	0,965	0,076
Online Alışveriş Hizmeti – İade ve Şikayet Yönetimi	213,830	73	2,929	0,938	0,954	0,067
İyi Uyum Değerleri			***≤3***	***≥0,90***	***≥0,95***	***≤0,05***
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri			***≤4-5***	***≥0,85***	***≥0,90***	***≤0,08***

Tablo 4.'teki verilere göre, oluşturulan modelin uyum değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içinde olduğunu ve modelin yapısal olarak uygun olduğuna ilişkin yeterli kanıtları sağlamaktadır. Yapısal eşitlik modeline ilişkin katsayılar Tablo 5.'te yer almaktadır.

Tablo 5. Yapısal Eşitlik Modeli Katsayıları

Değişkenler	Standardize β	Standart Hata	p	R^2
Online Alışveriş Hizmeti – Müşteri Memnuniyeti	0,65	0,122	***	0,649
İade ve Şikayet Yönetimi – Müşteri Memnuniyeti	0,72	0,046	***	0,721
Online Alışveriş Hizmeti – İade ve Şikayet Yönetimi	0,66	0,118	***	0,661

Bu bulgulara göre online alışveriş hizmetlerinin müşteri memnuniyetini (β=0,65; p<0,05), iade ve şikayet yönetiminin müşteri memnuniyetini (β=0,72; p<0,05), online alışveriş hizmetlerinin iade ve şikayet yönetimini (β=0,66; p<0,05) etkilediği ve H_1, H_2 ve H_3 hipotezlerini desteklediği görülmektedir. Yapısal eşitlik modeli ile elde edilen Squared Multiple Correlations (R^2) değerleri incelendiğinde ise müşteri memnuniyetinin %64,9'unun online alışveriş hizmetleri ile, müşteri memnuniyetinin %72,1'inin iade ve şikayet yönetimi ile, iade ve şikayet yönetiminin %66,1'inin online alışveriş hizmetleri ile açıklandığı görülmektedir.

Son olarak araştırmanın amacı doğrultusunda H_4 hipotezinde yer alan aracılık etkisini test etmek amacıyla oluşturulan yapısal eşitlik modeline ait veriler Tablo 6.'da yer almaktadır.

Tablo 6. Aracılık Etkisini Ölçmek İçin Oluşturulan Yapısal Eşitlik Modelinin Uyum İyiliği Değerleri

Değişkenler	X^2	df	X^2/df	GFI	CFI	RMSEA
Online Alışveriş Hizmeti – İade ve Şikayet Yönetimi – Müşteri Memnuniyeti	369,218	113	3,267	0,918	0,935	0,072
İyi Uyum Değerleri			***≤3***	***≥0,90***	***≥0,95***	***≤0,05***
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri			***≤4-5***	***≥0,85***	***≥0,90***	***≤0,08***

Tablo 6.'daki verilere göre, aracılık etkisini ölçmek için oluşturulan modelin uyum değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içinde olduğu ve modelin yapısal olarak uygun olduğuna dair yeterli kanıtları sağladığı görülmektedir. Aracılık etkisini ölçmek amacıyla oluşturulan yapısal eşitlik modeline ilişkin katsayılar Tablo 7.'de yer almaktadır.

Tablo 7: Aracılık Etkisini Ölçmek İçin Oluşturulan Yapısal Eşitlik Modeli Katsayıları

Değişkenler	Standardize β	Standart Hata	p	R^2
Online Alışveriş Hizmeti – Müşteri Memnuniyeti	0,33	0,113	***	0,58
İade ve Şikayet Yönetimi – Müşteri Memnuniyeti	0,51	0,061	***	
Online Alışveriş Hizmeti – İade ve Şikayet Yönetimi	0,65	0,133	***	0,42

Aracılık etkisini ölçmek amacıyla oluşturulan yapısal eşitlik modeli katsayılarına göre online alışveriş hizmetlerinin iade ve şikayet yönetimini (β=0,33; p<0,05) etkilediği görülmektedir. Buna göre H_4 hipotezi desteklenmektedir. Squared Multiple Correlations (R^2) değerleri incelendiğinde müşteri memnuniyetinin %58'inin online alışveriş hizmetleri ile iade ve şikayet yönetimi, iade ve şikayet yönetiminin ise %42'sinin online alışveriş hizmetleri ile açıklandığı görülmektedir.

Baron ve Kenny (1986) aracılık etkisinin üç aşamalı olarak gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir. Araştırmamızda da üç aşama test edilmiş olup modele aracı değişkenin dahil edilerek aracı değişkenle bağımlı değişken arasında ilişkinin p<0,05 olması gerekmektedir. Bağımsız değişken (online alışveriş hizmetlerinin) bağımlı değişken (müşteri memnuniyeti) üzerindeki β katsayısının 0,65'ten 0,33'e düşmesi kısmi aracılık etkisinin olabileceğini göstermektedir.

Sonuç

Perakendecilik sektöründe faaliyet gösteren işletmeler bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ve rekabetten etkilenerek tüketicilere online alışveriş hizmetleri sunmaktadırlar. Bu hizmetler sunulurken internette veya mobil uygulamalarda tüketicilerin ürünleri kolayca bulabilmesi, ürün ve hizmet satın alırken gerek kimlik gerekse satın alma yöntemlerinde kullandığı araçların bilgilerinin gizli tutulması önemli hale gelmektedir. Bununla birlikte tüketiciler internette veya mobil uygulamalarda ürünlere kolaylıkla ulaşabilme imkanına sahip olmaya başlamasının yanı sıra satın alma işleminden sonra ürün veya hizmetin en kısa sürede kendisine doğru ve iyi bir şekilde ulaşmasını isteyecektir. Satın aldığı ürünler veya hizmetle ilgili olarak siparişlerde de eksiklik veya hata olması durumunda müşterilerin değişiklik veya iade talepleri olması durumunda işletmelerin en kısa sürede müşterilerin beklentilerini karşılamaları gerekmektedir. Böylelikle müşterilerin beklentilerinin karşılanması için gerekli süreci takip edecek işletmeler müşteri memnuniyetini arttırarak müşteri kaybetmeme ve satışlarını arttırma şansına sahip olabilecektir.

Bu çalışmada müşterilerin online alışveriş hizmetlerinden memnuniyet seviyelerini ve herhangi bir memnuniyetsizlik olması durumunda da karşılaştığı sorunların çözümüne yönelik düşüncelerini tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Araştırmada elde edilen bulgular doğrultusunda online alışveriş hizmetlerinin müşteri memnuniyetini, iade ve sipariş yönetiminin müşteri memnuniyetini, online alışveriş hizmetlerinin iade ve sipariş yönetimini etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca online alışveriş hizmetlerinin müşteri memnuniyeti arasındaki ilişkide iade ve şikayet yönetiminin aracılık rolünün olabileceği tespit edilmiştir.

Bu sonuçlar göstermektedir ki pazarlama faaliyetleriyle ürün ve hizmet sunumlarının yapılış şeklinde değişiklik olsa bile müşterilerin satın aldığı ürün ve hizmetlerin eksiksiz ve doğru bir şekilde yerine getirilebilmesi için lojistik faaliyetlerin de önemi her geçen gün artmaktadır. Bu noktada işletmelerin pazarlama faaliyetlerini yerine getirirken lojistik faaliyetlere de gereken önemi vermesi gerekmektedir.

Kaynakça

Anderson, E. W., & Sullivan, M. W. (1993). The antecedents and consequences of customer satisfaction for firms. *Marketing Science, 12*(2), 125-143.

Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology, 51*(6), 1173-1182.

Bloemhof-Ruwaard, J. M., Fleischmann, M., & Van Nunen, J. A. (1999). Reviewing distribution issues in reverse logistics. In New trends in distribution logistics (pp. 23-44). Springer, Berlin, Heidelberg.

Collier, J. E., & Bienstock, C. C. (2006). Measuring service quality in e-retailing. *Journal of Service Research, 8*(3), 260-275.

de la Fuente, M. V., Ros, L., & Cardos, M. (2008). Integrating forward and reverse supply chains: application to a metal-mechanic company. *International Journal of Production Economics, 111*(2), 782-792.

Hallowell, R. (1996). The relationships of customer satisfaction, customer loyalty, and profitability: an empirical study. *International Journal of Service Industry Management, 7*(4), 27-42.

Ji, G. J. (2008). Reverse Logistics Operation Management Based on Virtual Enterprises and Complaint Service Manage-ment. *Journal of Service Science and Management, 1*(01), 51.

Karagöz, Y. (2016). *SPSS ve amos 23 uygulamalı istatistiksel analizler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Kim, M. J., Chung, N., & Lee, C. K. (2011). The effect of perceived trust on electronic commerce: Shopping online for tourism products and services in South Korea. *Tourism Management, 32*(2), 256-265.

Lee, J., Lee, J., & Feick, L. (2001). The impact of switching costs on the customer satisfaction-loyalty link: Mobile phone service in France. *Journal of Services Marketing, 15*(1), 35-48.

Lin, H. F. (2007). Predicting consumer intentions to shop online: An empirical test of competing theories. *Electronic Commerce Research and Applications, 6*(4), 433-442.

Mentzer, J. T., Flint, D. J., & Hult, G. T. M. (2001). Logistics service quality as a segment-customized process. *Journal of Marketing, 65*(4), 82-104.

Ozturk, R., & Coban, S. (2019). Political Marketing, Word of Mouth Communication and Voter Behaviours Interaction. *Business and Economics Research Journal, 10*(1), 245-258.

Özgül, E., Börühan, G., & Tek, Ö. B. (2017). Özel alışveriş sitelerinde siparişlerin yerine getirilmesinde lojistik hizmet kalitesinin müşteri memnuniyetine etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19*(4), 629-664.

Park, C. H., & Kim, Y. G. (2003). Identifying key factors affecting consumer purchase behavior in an online shopping context. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 31(1), 16-29.

Parthasarathy, M., & Bhattacherjee, A. (1998). Understanding post-adoption behavior in the context of online services. *Information Systems Research, 9*(4), 362-379.

Ranganathan, C., & Ganapathy, S. (2002). Key dimensions of business-to-consumer web sites. *Information & Management, 39*(6), 457-465.

Sekeran, U. (2003). *Research methods for business: A skill building approach*. New Jersey, NJ: John Wiley & Sons Inc.

Wu, L. (2013). The antecedents of customer satisfaction and its link to complaint intentions in online shopping: An integration of justice, technology, and trust. *International Journal of Information Management, 33*(1), 166-176.

KANAL ENTEGRASYONUNDA ZAMANINDA TESLİMATIN MÜŞTERİ MEMNUNİYETİ VE SADAKATİNE ETKİSİ

Dr. Öğr. Üyesi A. Oktay DÜNDAR
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ulaştırma ve Lojistik Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Resul ÖZTÜRK
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü

ÖZET

İnternet ile tüketicilerin istek ve ihtiyaç duyduğu ürünlere istediği yer ve zamanda ulaşması mümkün hale gelmiştir. Dolayısıyla işletmeler fiziksel pazarlarda faaliyet göstermenin yanı sıra, pazar paylarını kaybetmemek ve/veya genişletmek amacıyla online pazarlarda da müşterilerine hizmet sunmak zorunda kalmıştır. Bu durum internet ve mobil uygulamalar aracılığıyla online pazarlarda faaliyet gösteren işletmeler açısından dağıtım faaliyetlerini daha da önemli hale getirmiştir. Özellikle dağıtım faaliyetleri sonucunda ürünlerin tüketicilere zamanında teslimatı online faaliyetlerinin başarısında önemli bir rol oynamaktadır. Tüketicilerin satın aldığı ürünlerin kendilerine zamanında teslim edilmesi müşteri memnuniyeti yaratarak müşteri sadakati oluşmasını sağlayacaktır. Böylelikle tüketiciler ve işletmeler uzun süreli ilişkiler geliştirebilecektir. İşletmeler ve tüketicilerin amaçlarının uyumlu hale gelip gelmediğini araştırmak amacıyla bu çalışmada fiziksel ve sanal ortamların birlikte kullanılması sonucunda kanal entegrasyonunun zamanında teslimat ile müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati oluşturması incelenmiştir. Online alışveriş hizmetinden yararlanan Konya'da 436 tüketiciye basit tesadüfi örnekleme yoluyla online ortamda anket uygulaması yapılmış ve elde edilen veriler SPSS 23.0 paket programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Araştırmaya konu olan değişkenler arasındaki ilişkiler çok regresyon analizi yardımıyla analiz edilmiştir. Araştırmada kanal entegrasyonunun zamanında teslimat üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel bakımdan anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kanal entegrasyonu ve zamanında teslimatın müşteri memnuniyeti ve sadakati üzerinde de pozitif yönlü ve istatistiksel bakımdan anlamlı bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Elektronik Ticaret, Müşteri Memnuniyeti, Müşteri Sadakati, Dağıtım, Lojistik, Kanal Entegrasyonu, Zamanında Teslimat, Perakende.

Kavramsal Çerçeve

İşletmeler ürünlerini tüketicilere pazarlamak için dağıtım kanallarına ihtiyaç duyarlar ve bir kanalın performansı artan ürün satışları ve pazar payı ile yeterli seviyede müşteri hizmetleri desteği sağlanması ile ilişkilidir. İşletmeler kendi dağıtım fonksiyonlarını gerçekleştirebilme seçeneğine sahip olmaları nedeniyle kanal entegrasyonu işletme performansını doğrudan etkileyebilecek bir husustur (Aulakh ve Kotabe, 1997). 1990'lı yılların başından itibaren internetin ticarileşmesi ile işletmeden tüketiciye (B2C) doğru elektronik ticarette olağan üstü bir büyüme gerçekleşmiştir (Ranganathan ve Ganapathy, 2002). Geleneksel olarak faaliyetlerini sürdüren işletmeler de İnternet aracılığıyla çevrimiçi hizmetler sunmaya başlamış ve bu durum çevrimiçi hizmetler ve perakendeciler arasında rekabetin artmasına sebep olmuştur. Böylelikle işletmeler tüketicilere uygun fiyatın yanı sıra tedarik, sipariş, ödeme, satış sonrası servis talepleri gibi müşteri hizmet ve çevrimiçi bilgi sistemlerini oluşturup yüksek kalitede ürünler sunmaya başlamıştır (Yang vd., 2003).

Kanal entegrasyonu ile işletmeler, fiziksel mağazalar ile internette veya çevrimiçi mağazalarda ürünlerini tüketicilere sunma fırsatı elde edebilmekte ve de entegrasyon mağazadan internete veya internetten mağazaya doğru gerçekleşebilmektedir (Herhausen vd., 2015). Fiziksel ve çevrimiçi perakende kanallarında bilgi teknolojileri kullanımı ile insan kaynakları arasında tamamlayıcı bir etki bulunmaktadır (Oh vd., 2012). Dağıtım kanalları arasında sinerji oluşturularak hedef kanalların seçimi ve kanalların tasarımı ile dağıtım sürecinin başarılı bir şekilde koordine edilmesi işletmelere bazı avantajlar sağlamaktadır. Söz konusu avantajlar arasında tüketicilerin güveninin ve müşteri bağlılığının arttırılması, çapraz satış için fırsatlar yaratılması ve daha yüksek müşteri ve pazar payı sağlanması gibi

hususlar bulunmaktadır (Cao ve Li, 2015). Günümüzde büyük perakende işletmeleri, müşterilerin ürünleri çevrimiçi ortamlarda ayırıp stoklandıkları mağazalardan almalarına, çevrimiçi olarak satın alınan ürünleri fiziksel mağazalardan iade etmelerine ve de çevrimiçi ürünleri satın alıp daha sonra teslim alınmak üzere fiziksel mağazalara gönderme imkanı sunmaktadır (Gallino vd., 2017). Perakende satış yapan işletmelerin eşzamanlı olarak birden fazla kanal kullanımı müşteriler ile ilgili fonksiyonlar ve süreçlerin çok kanallı sistem entegrasyonunun sağlanması müşteri sadakatini sağlayabilmektedir (Schramm-Klein vd., 2011).

Pazarlama faaliyetleri ürünler ile ilgili farkındalık yaratıp alıcı ile satıcı arasındaki alışveriş işlemlerinin gerçekleşebileceği fiyat mekanizmalarını oluştururken lojistik faaliyetler ise satışa sunulan ürünlerin doğru yerde, müşterinin istediği zamanda, hasarsız ve doğru bir şekilde müşteriye ulaştırılması faaliyetlerini içermektedir. Dolayısıyla lojistik faaliyetler ürünlerin durumu, siparişin doğruluğu ve zamanında teslimatın yerine getirilmesini sağlamaktadır (Emerson ve Grimm 1996). Lojistik hizmet kalitesi süreçlerin verimliliği, kapasite kullanımı, lojistik maliyetler ve zamanında teslim ile yakından ilişkilidir. Lojistik süreçlerin ve ürünlerin kalite performanslarının ölçümü süreçlerin iyileştirilmesini ve müşterilerin memnuniyet düzeylerinin arttırılmasını sağlamaktadır (Garcia vd., 2012). Siparişin zamanında teslimatı, doğruluğu ve teslim durumu gibi fiziksel dağıtım araştırması lojistik hizmet kalitesinin kritik yönleridir (Mentzer vd., 2001). Ayrıca, lojistik hizmet kalitesinin sipariş onay miktarı, sipariş prosedürleri, sipariş koşulu, sipariş doğruluğu, sipariş tutarsızlığı yönetimi, personel temas kalitesi, bilgi kalitesi, sipariş kalitesi ve lojistik faaliyetlerin zamanında yerine getirilmesi gibi dokuz mekanizması bulunmaktadır (Stank vd., 2017). Lojistik ve pazarlama faaliyetleri, müşteri hizmetlerinin tüketicilere sunumunda kritik bir öneme sahip olmasının yanı sıra bu işlevler arasında koordinasyonun sağlanması önem arz etmektedir. Başarılı bir şekilde uygulanmayan lojistik ve pazarlama faaliyetleri sonucunda işletmeler müşteri beklentilerini karşılayamadığı durumlarda memnun olmayan müşterilerin artması ve müşteri kaybı yaşanması gibi sonuçlarla karşılaşabilmektedir (Emerson ve Grimm 1996). Müşterinin memnun bir şekilde gerçekleştirdiği çevrimiçi satın alma tekrar satın almayı ve müşteri sadakatini sağlayacaktır (Ranganathan ve Ganapathy, 2002).

Müşteri sadakati, bir müşterinin bir ürüne, hizmete veya markaya genel olarak bağlılığı ifade etmektedir. Müşteri sadakatinin devamı için de müşterilere değer sunulması gerekir. Müşteri değeri, elde edilen fayda ile katlanılan maliyet arasındaki fark olarak tanımlanmaktadır (Lam vd., 2004). İşletmeler lojistik yönetimi yoluyla rekabet avantajı oluşturmak için yeni yol arayışlarına yön vermekte ve benzersiz müşteri değeri türlerini sunmaya başlamaktadır. Müşteri değeri, sipariş verme kolaylığı, ürün durumu, zamanında teslimat ve tutarlılık gibi lojistik müşteri hizmetleri unsurları ile oluşturulabilir (Langley Jr ve Holcomb, 1992). İlişki sürekliliği ve müşteri sadakati müşterilerin bir tedarikçiden elde ettiği değerin başka bir tedarikçiden elde ettiği değere göre fazla olması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Müşteri sadakati, bir bireyin, bir ürüne veya hizmete bağlı olma tutum olarak değerlendirilmekle birlikte bir ürün veya hizmeti aynı tedarikçiden satın almaya devam etmek, satın alma sıklığını ve hacmini arttırmak veya çevresine tavsiye etme eylemi göstermesi olarak tanımlanmaktadır (Hallowell, 1996).

Amaç ve Yöntem

Araştırmanın amacı kanal entegrasyonu gerçekleştiren işletmelerin fiziksel ve çevrimiçi mağazalar aracılığıyla tüketicilere sunulan ürünlerin sipariş doğruluğu ve zamanında teslimat ile müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati oluşturup oluşturmadığını tespit etmektir. Bu kapsamda araştırma hipotezleri aşağıda belirtilmiştir:

H_1: Kanal entegrasyonunun zamanında teslimat üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel bakımdan anlamlı bir etkisi vardır.
H_2: Zamanında teslimatın müşteri memnuniyeti üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel bakımdan anlamlı bir etkisi vardır.
H_3: Müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel bakımdan anlamlı bir etkisi vardır.

Nicel araştırma yöntemi benimsenen bu araştırmada verilerin analizinde SPSS 23.0 paket programı kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini Konya ilindeki tüketiciler oluşturmaktadır. Sekaran (2003: 294)'a göre evren büyüklüğü net olarak tahmin edilemediği durumlarda örnekleme hatasında +/-0.05'lik farkla 384 kişilik bir örneklemin 100.000 kişilik evreni temsil yeteneğine sahip olduğunu belirtmiştir. Bu

nedenle Konya ilindeki tüketicilerden basit tesadüfi örnekleme yoluyla 500 tüketici üzerinde anket yöntemi ile araştırma gerçekleştirilmiştir. 500 tüketiciye gönderilen anket formundan 436 anket değerlendirmeye alınmıştır. Anketin geri dönüş oranı %87,2'dir. Ankete katılanların %52,1'ini erkek, %51,8'ini evli, %44,7'sini 18-25 yaş arası, %63,5'ini üniversite mezunu ve %43,8'ini aylık 2.000 TL ve daha fazla gelire sahip olan kişiler olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmada kanal entegrasyonu, zamanında teslimat, müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati olmak üzere 4 farklı ölçek kullanılmıştır. Araştırma değişkenlerine ilişkin kullanılan ölçekler Oh vd. (2012), Mentzer vd. (2001), Collier ve Bienstock (2006), Oliver (1980), Parasuraman vd. (1988), Özgül vd. (2017) çalışmalarından yararlanılmıştır.

Bulgular

Araştırma kapsamında kullanılan ölçeklerin yapı geçerliliklerinin incelemek amacıyla açımlayıcı faktör analizi yapılmış ve her bir araştırma değişkenine ilişkin faktör analizi sonuçları Tablo 1.'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Araştırma Değişkenlerinin Yapı Geçerliliği Analizi Sonuçları

	Kanal Entegrasyonu	**Zamanında Teslimat**	**Müşteri Memnuniyeti**	**Müşteri Sadakati**
KMO ve Barlett Uygunluk Testi	0,882 χ^2=1788,151 (p < 0,001)	0,630 χ^2=404,538 (p < 0,001)	0,812 χ^2=685,863 (p < 0,001)	0,852 χ^2=1141,778 (p < 0,001)
Faktör Yüklerine Göre Faktör Sayısı ve Toplam Açıklanan Varyans	8 İfade 56,808	3 İfade 68,120	4 İfade 67,817	6 İfade 60,307

Araştırmada kullanılan ölçeklere ilişkin açımlayıcı faktör analizi sonuçları değerlendirildiğinde ölçeklerin yapı geçerliliklerinin literatürde ileri sürülen yapı ile uyumlu olduğu ve ölçeklerin KMO değerleri incelendiğinde kanal entegrasyonu (0,882), zamanında teslimat (0,630), müşteri memnuniyeti (0,812) ve müşteri sadakati (0,852) ölçeklerinin yüksek düzeyde güvenilir olduğu tespit edilmiştir (0,60>a>0,80).

Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler (ortalama ve standart sapma), korelasyon ve güvenilirlik analizi sonuçları ise Tablo 2.'de yer almaktadır.

Tablo 2. Değişkenlere Ait Ortalama, Standart Sapma, Güvenilirlik ve Korelasyon Değerleri

Değişkenler	**X̄**	**SD**	**1**	**2**	**3**	**4**
Kanal Entegrasyonu (1)	3,48	0,63	(0,889)			
Zamanında Teslimat (2)	3,46	0,75	,541**	(0,761)		
Müşteri Memnuniyeti (3)	3,51	0,63	,675**	,609**	(0,841)	
Müşteri Sadakati (4)	3,51	0,65	,667**	,567**	,823**	(0,868)

Notlar: (i) n=436, (ii) **p<.001, *p<.05.

Araştırma değişkenlerinin ortalama ve standart sapma değerleri ele alındığında kanal entegrasyonu (Ort.=3,48; S.S.=0,63), zamanında teslimat (Ort.=3,46; S.S.=0,75), müşteri memnuniyeti (Ort.=3,51; S.S.=0,63) ve müşteri sadakati (Ort.=3,51; S.S.=0,65) ifadelerine katıldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Pearson korelasyon analizi sonuçları incelendiğinde, kanal entegrasyonu ile zamanında teslimat (r=0,541; p<0,01) arasında orta derecede pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu, müşteri memnuniyeti ile (r=0,675; p<0,01) arasında orta derecede pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu ve müşteri sadakati ile (r=0,667; p<0,01) arasında orta derecede pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Zamanında teslimat ile müşteri memnuniyeti (r=0,609; p<0,01) ve müşteri sadakati (r=0,567; p<0,01)

arasında benzer şekilde orta derecede pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Müşteri memnuniyeti ile müşteri sadakati (r=0,823; p<0,01) arasında ise yüksek derecede pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Değişkenlerin güvenilirlik analizi sonuçları kapsamında Cronbach's Alpha (α) değerleri hesaplanmış, kanal entegrasyonu (0,889), zamanında teslimat (0,761), müşteri memnuniyeti (0,841) ve müşteri sadakati (0,868) ölçeklerinin yüksek derecede (0,60>α>0,80) güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırma hipotezlerinin test edilebilmesi amacıyla basit doğrusal regresyon analizi kullanılmış ve analiz sonuçları Tablo 3.'te sunulmuştur.

Tablo 3. Kanal Entegrasyonunun Zamanında Teslimat Üzerindeki Etkisi

Bağımlı Değişken	R^2	Bağımsız Değişkenler	B	Std. Hata	Beta	t	F
Zamanında Teslimat	0,292	Sabit	1,232	0,169		7,303	180,051**
		Kanal Entegrasyonu	0,640	0,048	0,541	13,418	

**p<.001, *p<.05.

Basit doğrusal regresyon modeli sonucunda kanal entegrasyonunun (β= 0,541; p<0,05) zamanında teslimat üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel bakımdan anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Modelde açıklayıcı değişkenler olan kanal entegrasyonunun bağımlı değişken olan zamanında teslimattaki varyansın %29,2'sini açıkladığı görülmektedir (R^2=0,292; F=180,051). Bu bulgulara göre araştırmanın H_1 hipotezi desteklenmektedir.

Araştırmanın ikinci hipotezini test edebilmek için benzer şekilde basit doğrusal regresyon yapılmış ve analiz sonuçları Tablo 4.'te sunulmuştur.

Tablo 4. Zamanında Teslimatın Müşteri Memnuniyeti Üzerindeki Etkisi

Bağımlı Değişken	R^2	Bağımsız Değişkenler	B	Std. Hata	Beta	t	F
Müşteri Memnuniyeti	0,369	Sabit	1,744	0,113		15,409	225,415**
		Zamanında Teslimat	0,511	0,032	0,609	15,982	

**p<.001, *p<.05.

Analiz sonucunda zamanında teslimatın (β= 0,609; p<0,05) müşteri memnuniyeti üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel bakımdan anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Modelde açıklayıcı değişkenler olan zamanında teslimatın bağımlı değişken olan müşteri memnuniyetindeki varyansın %36,9'unu açıkladığı görülmektedir (R^2=0,369; F=225,415). Bu bulgulara göre araştırmanın H_2 hipotezi desteklenmektedir.

Müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati arasındaki ilişkinin incelenmesine yönelik yapılan regresyon analizi sonuçları ise Tablo 5.'te yer almaktadır.

Tablo 5. Müşteri Memnuniyetinin Müşteri Sadakati Üzerindeki Etkisi

Bağımlı Değişken	R^2	Bağımsız Değişkenler	B	Std. Hata	Beta	t	F
Müşteri Sadakati	0,677	Sabit	0,526	0,100		5,250	914,406**
		Müşteri Memnuniyeti	0,848	0,028	0,823	30,239	

**p<.001, *p<.05.

Müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati üzerindeki etkisini incelemek amacıyla yapılan regresyon analizi sonucuna göre müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati (β= 0,677; $p<0,05$) üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel bakımdan anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Modelde açıklayıcı değişkenler olan müşteri memnuniyetinin bağımlı değişken olan müşteri sadakatindeki varyansın %67,7'sini açıkladığı görülmektedir (R^2=0,677; F=914,406). Bu bulgulara göre araştırmanın H_3 hipotezi desteklenmektedir.

Sonuç

Geleneksel pazarlama faaliyetleri uygulayan işletmeler bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin etkisiyle internet ve çevrimiçi mağazalar aracılığıyla kanal entegrasyonunu gerçekleştirerek ürün ve hizmetlerini tüketicilere sunma imkanı yakalamışlardır. Kanal entegrasyonu ile ürün ve hizmetlerin istenilen yer ve zamanda tüketicilere sunulması ve de zamanında teslimi önem taşımaktadır. Fiziksel ve çevrimiçi mağazalarla tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarını kanal entegrasyonu ile karşılama yoluna giden işletmelerin temel amacı müşterileri memnun edip satış ve karlılıklarını arttırarak müşteri sadakatini oluşturmaktır.

Bu doğrultuda anket yoluyla tüketicilere anket uygulaması yapılmış ve elde edilen veriler göre araştırmanın amacı ve hipotezleri test edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre H_1, H_2 ve H_3 hipotezleri desteklenmiş ve kanal entegrasyonunun zamanında teslimat, zamanında teslimatın müşteri memnuniyeti, müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel açıdan anlamlı bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırma bulguları doğrultusunda kanal entegrasyonu gerçekleştiren işletmelerin fiziksel ve çevrimiçi mağazalar ile sunduğu ürünlerin dağıtım ve lojistik faaliyetlere önem vermesi gerektiği, satın alınan ürünlerin doğru ve iyi bir şekilde zamanında teslimatının yapılmasıyla müşteri memnuniyetinin sağlanacağı ve sadık müşteriler elde edileceği unutulmamalıdır.

Kaynakça

Aulakh, P. S., & Kotabe, M. (1997). Antecedents and performance implications of channel integration in foreign markets. *Journal of International Business Studies, 28*(1), 145-175.

Cao, L., & Li, L. (2015). The impact of cross-channel integration on retailers' sales growth. *Journal of Retailing, 91*(2), 198-216.

Collier, J. E., & Bienstock, C. C. (2006). Measuring service quality in e-retailing. *Journal of Service Research, 8*(3), 260-275.

Emerson, C. J., & Grimm, C. M. (1996). Logistics and marketing components of customer service: an empirical test of the Mentzer, Gomes and Krapfel model. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*.

Gallino, S., Moreno, A., & Stamatopoulos, I. (2017). Channel integration, sales dispersion, and inventory management. *Management Science, 63*(9), 2813-2831.

Garcia, F. A., Marchetta, M. G., Camargo, M., Morel, L., & Forradellas, R. Q. (2012). A framework for measuring logistics performance in the wine industry. *International Journal of Production Economics, 135*(1), 284-298.

Hallowell, R. (1996). The relationships of customer satisfaction, customer loyalty, and profitability: an empirical study. *International Journal of Service Industry Management, 7*(4), 27-42.

Herhausen, D., Binder, J., Schoegel, M., & Herrmann, A. (2015). Integrating bricks with clicks: retailer-level and channel-level outcomes of online–offline channel integration. *Journal of Retailing, 91*(2), 309-325.

Lam, S. Y., Shankar, V., Erramilli, M. K., & Murthy, B. (2004). Customer value, satisfaction, loyalty, and switching costs: An illustration from a business-to-business service context. *Journal of The Academy of Marketing Science, 32*(3), 293-311.

Langley Jr, C. J., & Holcomb, M. C. (1992). Creating logistics customer value. *Journal of Business Logistics, 13*(2), 1.

Mentzer, J. T., Flint, D. J., & Hult, G. T. M. (2001). Logistics service quality as a segment-customized process. *Journal of Marketing, 65*(4), 82-104.

Oh, L. B., Teo, H. H., & Sambamurthy, V. (2012). The effects of retail channel integration through the use of information technologies on firm performance. *Journal of Operations Management, 30*(5), 368-381.

Oliver, R. L. (1980). A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfaction decisions. *Journal of Marketing Research, 17*(4), 460-469.

Özgül, E., Börühan, G., & Tek, Ö. B. (2017). Özel alışveriş sitelerinde siparişlerin yerine getirilmesinde lojistik hizmet kalitesinin müşteri memnuniyetine etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19*(4), 629-664.

Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1988). Servqual: A multiple-item scale for measuring consumer perc. *Journal of Retailing, 64*(1), 12.

Ranganathan, C., & Ganapathy, S. (2002). Key dimensions of business-to-consumer web sites. *Information & Management, 39*(6), 457-465.

Schramm-Klein, H., Wagner, G., Steinmann, S., & Morschett, D. (2011). Cross-channel integration–is it valued by customers?. *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research, 21*(5), 501-511.

Sekeran, U. (2003). *Research methods for business: A skill building approach*. New Jersey, NJ: John Wiley & Sons Inc.

Stank, T. P., Pellathy, D. A., In, J., Mollenkopf, D. A., & Bell, J. E. (2017). New frontiers in logistics research: theorizing at the middle range. *Journal of Business Logistics, 38*(1), 6-17.

Yang, Z., Peterson, R. T., & Cai, S. (2003). Services quality dimensions of internet retailing: an exploratory analysis. *Journal of Services Marketing*, 17(7), 685-700.

ЙАСАУИ ХИКМЕТТЕРІ ЕТІСТІКТЕРІНДЕГІ ЕТІС ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ ДЫБЫСТЫҚ АЛМАСУЛАРЫ АРҚЫЛЫ ДАМЫҒАН МОРФТАРЫ

MORPHEMES FORMED BY ALTERNATIONS OF AFFIXES OF VERBAL PLEDGES OF HIKMET YASAWI

проф. м.а., **Шойбекова Ғазиза Бейсенбекқызы**

проф. м.а., **Абдирасилова Гүлмира Қалыбайқызы**

қауымд. проф.м.а., **Оспан Динаш Бектенқызы**

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,

ҚР Білім беру ісінің Құрметті қызметкері, «Ы.Алтынсарин медалінің» иегері

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Алматы қаласы

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада қазақ жерінде, топырағында туып өскен, шығармалар туындатқан Қожа Ахмет Йасауи еңбектерін еңбегінің дін әлеміндегі алатын орны мен мазмұнының тереңдігіне талдау жасаған ғалымдар пікірлерін негізге ала отырып, Йасауи хикметтері етістіктеріндегі етіс жұрнақтарының дыбыстық алмасулары арқылы дамыған морфтары жайында сөз болады. «Диуани хикмет» ескерткішіндегі етіс жұрнақтарының саны жағынан қазіргі тілімізбен салыстырғанда өзгешеліктер байқалмайды деуге болмайды. Олардың тұлғалық өзгерістерімен бірге мағыналық өзгерістерінің де болуы заңды. Сонымен қатар ғасырлар қойнауында етістердің сөзжасаушы қабілетінің де болғаны белгілі. Хикметтен көптеген мысалдар келтірілді.

Тірек сөздер: орта ғасыр ескерткіштері, етістік жасаушы жұрнақтар, жазба ескерткіштер, Йасауи хикметтері, етіс жұрнақтары, дыбыстық алмасу, морфтар.

ABSTRACT

Based on the opinions of scientists who have analyzed the depth of the article and its content, we will talk about morphs developed as a result of sound exchange of verb suffixes in verbs of the Yassavi period . It cannot be said that the number of verb suffixes on the monument "Diwani Hikmet" does not differ significantly from our modern language. Along with their personal changes, their meaning also changes . It is also known that verbs have a centuries-old word- forming ability. There are many examples from Hikmet

Keywords: medieval monuments, verbs, written monuments, Hikmet Yasawi, verbs, sound exchange, morphemes.

Кіріспе

Түрік ғалымы, белгілі академик Мехмет Фуат Көпрүлүзаденің «Түрік әдебиетіндегі алғашқы мутасаввифтер (сопылар)» деген еңбегінде қазақ жерінде, топырағында туып өскен, шығармалар туындатқан Қожа Ахмет Йасауи еңбектерін талдай отырып, оның еңбегінің дін әлеміндегі алатын орны мен мазмұнының тереңдігіне талдау жасаған. Мехмет Фуат Көпрүлүзаденің аталған еңбегі екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі толығымен Йасауиге арналған. Бұл еңбектің Қ.А.Йасауиге арналған бөлімі кейіннен Шымкент қаласында қазақ тіліне аударылып басылып шықты. 1999 жылы аударылып, басылған бұл еңбекте А.Йасауидің ата тегі, туған жері, балалық шағы мен алған білімі, ғұлама ұстаздары мен аты әлемге танылған шәкірттері, хикметтері туралы мол мағлұматтар мен ол туралы халық арасында кең тараған аңыз-әңгімелер беріліп, әдеби тілдік мәні де біраз сөз болған [1].

Түріктің келесі бір ғалымы Кемал Ераслан 1983 жылы «Диуани Хикметтен таңдамалылар» деген атпен Анкара қаласында Қожа Ахмет Йасауидің «Диуани хикмет» еңбегінің Ыстамбұл нұсқасын

мұрасын қайта жаңғыртып, басып шығарды. Ташкентте, Түркіменстанда аударылып, басылып шыққан хикметтер Кемал Ерасланның редакторлығымен жарыққа шыққан хикметтердің негізінде жарыққа шыққан еді. Ал қазақ ғалымдары Қожа Ахмет Йасауидің еңбектерін зерттеуде соңғы жылдары қарқынды жұмыстар атқаруда. Белгілі ғалым, академик, Йасауитанушы Р.Ғ.Сыздықова: «Біздегі Ясауитану 1990 жылдардан бермен қарай жандана бастады», – деп жазды [2, 106 б.]. Кейінірек Түркістан қаласында «Йассауи әлемі» атты халықаралық конференция өткізілді. Бұл конференцияға алғашқы Йасауитанушы ел Түркиядан, Америка Құрама Штаттарынан, Франциядан, Италиядан, Польшадан, Мәскеуден, Санкт-Петербургтен, түркі тілдес мемлекеттерден белгілі түркітанушы ғалымдар қатысып, өз ойларын, пікірлерін, зерттеу бағыттарын ортаға салды.

Осы конференцияға қазақ елінің Йасауитанушы ғалымдары Ш.Сәтбаева, Р.Сыздықова, Р.Бердібаев, Е.Қажыбеков, М.Жармұхамедұлы да қатысты.

Йасауитану ілімі тек қана филологиялық зерттеулерден ғана тұрмайды. Сонымен бірге философтар, археологтар, тарихшылар, әдебиетшілер, тілшілер Йасауи хикметтеріне, даналық ойларына кесенесіне байланысты ғылыми ойлары аталған ілімді ғылыми дәрежеге дейін жеткізді. 1996 жылы «Ясауи тағлымы» жинақ жарық көрді. Аталған жинаққа «Диуани Хикметтің тілі», сөздігі, бірнеше жыл эрмитажда тұрған, қазынамызға қайта оралған тайқазан жайлы, сонымен бірге дана Йасауи мен оның бала шәкірттері жайлы да сөз қозғалады. Бұл жинақтан Йасауи хикметтерінің қазақ әдебиетімен байланысы, қазақ ақындарының шығармаларындағы Йасауи іздері, әулиелігі туралы деректермен танысуға болады. Қазір Йасауи шығармалары әдеби тұрғыдан да, тілдік тұрғыдан да, философиялық, теологиялық тұрғысынан жан-жақты зерттелу үстінде.

Кейбір хикметтеріне түрік ғалымы Кемал Ераслан күмән келтіреді. Себебі ауызша тараған ескерткіштерді шәкірттері жалғастырған болуы керек деген пікірді алға тартады. Өзбек ғалымы И.Хаккулов та осы пікірді қуаттайды [3, 40 б.]. Шындығында, «Диуани хикмет» туындысының Қожа Ахмет Йасауидің өз қолтаңбасымен жазылған нұсқасы жоқ. Хикметтерді туындыгердің шәкірттері молдалар, көзі ашық жандар қағаз бетіне түсіріп алып қалған. Бұл туралы түркітанушы, орта ғасыр ескерткіштерін зерттеуші ғалым Ә.Нәжіп мынадай пікір келтіреді: «Диуани хикмет» Есеви со временем пополнялся, изменился, поэтому в настоящее время очень трудно установить, какие хикметы принадлежат перу самого автора, какие модернизированы, а какие написаны его учениками и последователями» [4].

Өзгелердің қолымен көшіріліп алынса да, бүгінге дейін жетіп, жәдігер болып қалғаны, зерттеу нысанына айналып отырғаны белгілі.

К.Ерасланның көрсетуінше, Қ.А.Йасауидің қазіргі қолда бар қолжазба нұсқалары мен басылымдарындағы хикметтердің саны 250-ден аспайды екен. [5, 42 б.]. Ал орта ғасыр ескерткіштері тіліндегі сөздік құрамды зерттеген ғалым К.Боровков Йасауи хикметтері аз болса да, тілі жағынан бай екенін жазады [6].

Йасауи хикметтері тілі тұрғысынан зерттелмеді деуге болмайды. Қазақ тіліне аударылу мәселесі де сөз болған. Бұл жөнінде арнайы Рамазан Чакыр: «сенімді жазу нұсқасының болмауы «Диуани хикметті» тіл тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік бермеді», – деген пікірінің жаны бар [7, 18 б.]. Зерттеу жұмысына дайындық барысында, мысалдар жинап, тілдік сипаттарын ашу үшін жинаған тілдік деректер де бізді әу баста осындай ойларға жетелегені анық. Біраз өзгешеліктер болғанымен, орта ғасыр ескерткіштеріне тән ортақ белгілер табылады.

Бұдан өзге орта ғасыр ескерткіштеріне, Йасауи хикметтеріне, етістік, олардың сөзжасамдық тұлғалары мен лексика-грамматикалық категорияларына байланысты көптеген еңбектерді атауға болады. Сонымен бұл еңбектер біздің зерттеу жұмысымыздың әдіснамалық негіздерін айқындайды.

Орта ғасыр ескерткіштеріне байланысты М.Сабырдың, Ж.Отарбекова, Р.Досжан, Йасауи шығармашылығына байланысты А.К.Ахметбекова, Р.Х. Әбдірахманов, Ж. Байымбетова, А.А.Жолдасова, етістіктерге байланысты Ж.Тектіғұл, И.Қ.Ұйықбаев, Б. Сүйеркұл, Қ.Н.Шота т.б. көптеген еңбектерді атауға болады.

Орта ғасырда жазылған ескерткіштердегі етістіктер бір жүйеге түскен, құрамы толысқан, дамыған сөз табы ретінде көрінеді. Көне ескерткіштеріндегі секілді зат есім мен етістіктердің аражігі ажырап, біраз тілдік бірліктер зат есім сөздік құрамын толықтырса, екінші тобы етістік сөз табы құрамын толықтырғаны байқалады. Десек те, етістіктердің түбірі, түбір деп танылып жүрген қосымшалар, түбірге кіріккен етістіктер, олардың мағыналары, туынды етістіктер, етістік тудырушы аффикстердің құрамы, тұлғасы, мағынасы уақыт аясында өзгерген. Осы көрсетілген белгілер етістіктің лексикалық және грамматикалық категорияларын құрап, оларды Йасауи хикметтері тілі арқылы зерделеуге, орта ғасырдағы қолданыстағы етістіктердің ерекшеліктерін көрсетіп беруге мүмкіндік туады.

Талқылау

Кез келген тілде қимыл, әрекет атаулары ерекше сипатқа ие сөз топтары екендігі белгілі. Себебі, бір ғана заттың, құбылыстың бірнеше қимылға ие болуы мүмкін. Мысалы, адам туылады, жылайды, күледі, жейді, ішеді, ойнайды, сынайды, мінейді, қуанады, мұңаяды көмектеседі т.б. Міне бір ғана заттың бірнеше қимыл әрекетті жасай алатынын көріп отырмыз. Ендеше қимыл, іс-әрекетті беретін атаулар тілімізде өте мол болғандықтан, етістік сөз табы ерекше сөз табы деп аталады. Етістік сөз табының тағы да бір ерекшелігі – оның 1) лексика-грамматикалық, 2) таза грамматикалық және 3) ерекше түрлерінің болуы. Етістік категорияларын бұлай бөлуде ғалымдар сөзді, оның беретін мағыналарын өзгерте алу, алмау, предикаттық ерекшелігінен бөлек, субъектінің қатынасын да ескере отырып, лексика-грамматикалық категорияларға етіс категориясын, болымдылық-болымсыздық категориясын, етіс категориясының әсер ететін салттылық-сабақтылық категорияларын жатқызған. Субъектінің де, оның жасаған қимылының да біреу екендігін ескеріп, ондағы мағынаның өзгермеуіне байланысты істің қай шақта, қандай райда, қай жақта өткізіліп жатқандығын таза грамматикалық категория аясында қарастыру көзделген. Ал етістіктің ерекше түрлеріне есімше, көсемше категориялары, сонымен қатар инфинтив тұлға ***-у*** тұйық етістіктің жұрнағы үшінші сатыда қарастырылады.

Қазақ тіл білімінде етіс – қимыл, іс-әрекеттің, субъекті мен объекті арасындағы (семантикалық-синтаксистік сипаты) әртүрлі қатынасты білдіріп, белгілі қосымшалар жүйесі арқылы жасалатын етістік категориясы.

Қазақ грамматикасында берілген «етіс тұлғалары сөзжасам қосымшалары болса, біріншіден, ол грамматикалық сипаты бар тілдік құбылыс болмай, яғни сөздердің белгілі бір грамматикалық тобының (сөз табының, яғни етістіктің) тұлғалық көрсеткіші болмай, етістіктің шеңберінде ғана қалып қоймай, категориялық мәнді білдірмей, басқа да толып жатқан сөзжасам қосымшаларының бірі болып қала берер еді», – деген пікір етіс категориясы туралы әр алуан пікірлердің бар екендігінен хабар береді [8, 507 б.].

«Мұндай пікір ала құлалықтың туындауы, біріншіден, етіс категориясы табиғатының ерекшелігіне, екіншіден, аралас лексика-грамматикалық категория болып есептелуіне, үшіншіден, тарихи даму, өзгеру, жетілу процестеріне байланысты болу керек» [9, 22 б.]. Орта ғасыр ескерткіштерінің ішіндегі шоқтығы биік туындылардың қатарындағы «Диуани хикмет» ескерткішіндегі етіс жұрнақтарының саны жағынан қазіргі тілімізбен салыстырғанда өзгешеліктер байқалмайды деуге болмайды. Олардың тұлғалық өзгерістерімен бірге мағыналық өзгерістерінің де болуы заңды. Сонымен қатар ғасырлар қойнауында етістердің сөзжасаушы қабілетінің де болғаны белгілі.

Салттылық және сабақтылық, болымсыздық категорияларының лексика-грамматикалық категорияға жатқызудың ең басты себебі олардың қимыл-әрекеттің мағынасындағы өзгешеліктің болуы. Әрине, олар сөзжасамдық жұрнақтар секілді толық сөздің мағынасын өзгертпейді, дегенмен, олардың тұлғасында және мағынасында грамматикалық сонымен қатар лексикалық өзгешелікті байқауға болады. Мысалы, *жу*- етістігі жеке тұрғанда сабақты етістік болады, себебі ол етістікті сөйлеуші қолданғанда міндетті түрде адам ойының астарында *нені* деген сұрақ пайда болады, сондай-ақ сұраққа жауап берілуі талап етіліп тұрады. Ал енді өздік етіс жұрнағын жалғайтын болсақ, *жу-ын* етістігі пайда болып, бұл етістік іс-әрекетті адамның өзі істейтінін, істегендігін білдіреді. Бұған қоса *жуылды* дейтін етістікті алсақ, онда істі кімнің істегені белгісіз екендігі байқалып, *амалсыздық, еріксіздік* сипат алады. *Жуысты* дегенде істі тек өзі немесе өзге

емес *ортақ, бірге* істегендігі анықталады. Осы қимыл-әрекеттердің барлығы істің істелуіндегі лексикалық (мағынасының өзгеруіндегі) және грамматикалық (тұлғаларының өзгергендегі) өзгешеліктерді байқатады. Демек, қимыл-әрекеттің істелуі түрлі жағдайда және олардың субъектілері әртүрлі болғандығын байқатады. Ал әр етіс жұрнақтары жалғанған сайын олардың салттылық және сабақтылық қасиеттері өзгеріп отырады. Мысалы етістік түбір күйінде тұрып – сабақты етістік болды. 2) етістікке ***-ын*** етіс жұрнағы жалғанып салттылық сипат алды. 3) *жуылды* болып салттылық сипат алды, *жуғызды* болып сабақтылық сипат алды, *жуысты* болып сабақтылық сипат алды. Осыған қарап отырып, тіліміздегі етістіктерде сабақтылық сипаттың басым екенін байқауға болады.

Ал етістіктің таза грамматикалық категорияларына рай, шақ, жақ, категориялары жатқызылады, себебі істің орындалғанын мысалы, *жуамын* – келер шақ, ашық рай, I жақта тұр. Істің орындалмағанын білдіреді, мысалы, *жумаймын* – келер шақ, ашық рай, I жақ болымсыз түрде тұр. Немесе *жуылды* - бұрынғы өткен шақта, ашық райда, III жақта тұрса, *жуылмады* – дәл сол категорияларда, тек болымсыз сипатта тұрғандығын байқауға болады. Демек, оларды біреуі болымды, екіншісі болымсыз болуы оның лексика-грамматикалық сипатына байланысты да, қалған өзгермеген категориялары таза грамматикалық категорияға жатады. Екіншіден, *жуылды* және *жуылмады* лексемаларының екеуі де салттылық сипатта тұр. Біздің бұлай бөліп отырғанымыз, дәстүрлі грамматикадағы бөлініске негізделген: «Етістіктің грамматикалық категорияларын лексика-грамматикалық (салт-сабақты етістік, етіс, күшейтпелі етістік немесе көрініс, болымсыз етістік категориялары) және таза грамматикалық (рай, шақ, жақ немесе жіктелу) категориялары деп екіге бөлген жөн, өйткені рай, шақ категориялары етістіктің мағыналық жағынан оны өзгеріске түсірмейтін ғана тұлғасы емес, сонымен бірге етістікті басқа сөздермен байланысқа түсіруге дәнекер болып, жіктеліп, сөйлем ішінде қолдануға негіз болатын тұлғалары» [9, 502 б.].

Етістіктің бірінші лексика-грамматикалық категориясы – салттылық және сабақтылық категориясы. Тіліміздегі барлық етістіктер салт және сабақты етістік аясында қарастырылады. Етістіктер түбір және негіз тұлғада тұрып салт және сабақты екенін ажыратуға болатындығын жоғарыда атап өттік. Етістіктердің түбір күйінде немесе негіз күйінде салт және сабақты екенін ажырату табыс септігіндегі тура толықтауышты меңгеру қабілеттілігіне сәйкес бөлінеді. Мысалы, Йасауи хикметтерінде кездесетін *айыр, қыл, көр, көм* – секілді етістіктер сабақты етістіктер де*, кел, йығыл, құтұл, қайна, жанталаш* етістіктері – салт етістіктер. Себебі бұл етістіктердің алғашқысы *кімді, нені* деген сұраққа жауап беруді қажет етіп, табыс септігіндегі тура толықтауышты меңгеріп тұр. Ал екіншілері табыс септігіндегі сөзді қажетсініп тұрған жоқ.

М.Қашқари «Диуани луғат ит-түрк» атты еңбегінде кей етістіктердің салт әрі сабақты болып жұмсалуын мысалдар арқылы *үстерді-ол меңе үстерді* және *ол қылмыш ышын үстерді – ол істелген ісінен тануға тырысты* деген мысалдар арқылы дәлелдеуге болады. Бұл XI ғасыр ескерткішіндегі салт және сабақты бола алатын етістіктің көрінісі. Сонымен қатар хикметте жеке тұрғанда салт немесе сабақты етістік екені білінбейтін, тек мәтін ыңғайында ғана салт, сабақты екенін ажыратып алуға болатын етістіктер де кездеседі. Мысалы, *қара, қос* т.б. Йасауи хикметтеріндегі етіс категориясының етістіктерге жалғанып қолданылуында ерекшеліктер өте көп байқалады.

Қайтыб түшүб ғариб йәтим фақир (хәлін) сұрды (77 б, 4).

Халқ ічіндә ('ашық) мән деб (тілгә алма) (74б, 13).

Хикметтің өлең түріне келтірілген нұсқасында *Халқ ічіндә ('ашық) мән деб (тілгә алма)* деген аударма берілген тік жақша ішінде *тілге алма* тіркесі мәтіннің өлең түріне келтірілмеген, қара сөз түріндегі нұсқасында өзгеше берілген (*Құл Хожа Ахмәд жандын кечмәй да'уы қылма халқ ічіндә мән деб бұл сөздімә (74б, 12-13)* деп берілген. Бір мәтін бола тұрса да екі түрлі айырмашылықтың бар екені байқалады. Өлең түрін келтірілген нұсқасында *тілге алма* деп ал, алғашқы өлең түріне келтірілмеген нұсқасында *бұл сөздімә* деп берілген. Енді осы хикметтің беретін мағынасына талдау жасап көрейік: Р.Сыздықованың «Ясауи хикметтерінің тілі» атты еңбегінің 340 бетіндегі өлең қалпына келтірілген нұсқасының мағынасы *Құл Қожа Ахмет жанды кешіп шер (қайғы) қылма, Халыққа ғашықпын деп (Аллаға) тілге алма (айтпа)* деп аударуға болады.

Р.Сыздықованың еңбегін зерттеу жұмысымызға басты дереккөз ретінде пайдаланып отырмыз. Ал бұл кітапта хикметтердің аудармалары берілмеген. Сондықтан, мағынасына, мәтін ыңғайына лайықтап, кейбір түсіндіруді қажет ететін хикметтерді өзіміздің тарапымыздан мағынасына лайықтап, талдап беріп отырмыз.

Ал екінші өлең нұсқасына келтірілмеген түпнұсқадағы хикметті аударсақ, *Құл Қожа Ахмет, халық ішінде бұл сөзіме менмін деп жаныңды кешпе (қинама)* деген мағыналы аударма шығады. Әрине, бұл аударма тура, тікелей аударма болып шықты, біздің ойымызша 340 беттегі хикметтің аудармасы Қожа Ахмет Йасауидің ойын дәл беретін сияқты.

Осы жерде *тілге алма* деген тіркес пайда болған қазіргі тілімізде *тіліңе алма* деп тікелей аударма жасауға болады. Ал мұның біздің тіліміздегі баламасы – *аузыңа алма, тісіңнен шығарушы болма*. *Алма* етістігі негізінен сабақты етістік болу керек еді: мысалы, *нанды ал, кітапты ал* деген секілді тіркестерде табыс септігіндегі сөздермен тіркесіп тұрса, мұнда барыс септігіндегі сөзбен тіркесіп, салт етістік болып, сондай-ақ күрделі етістік те құрап тұрған секілді.

Қорытынды

Сонымен қатар *алу* етістігінің хикметтер тіліндегі сабақты болып келетін түріне хикметтен көптеген мысалдар келтіруге болады:

Дин беріб ол дүнйасыны алмақ керәк (72 а, 9). Ахирәт асбабыны алмақ үчүн (72 а, 13).

Бұған қоса барлық уақытта екіұдай пікірде талданып жүрген *туу* етістігінің де бір тұлғада тұрып салт және сабақты етістік болуға мүмкіндігі бар: *Өшәл күні туққан фәрзәнд шайтан туғар (50 б, 8-9).*

Бұл жерде *туу* етістігінен келген екі етістік кездесіп отыр. Біреуінде салт, екіншісінде сабақты етістік мәнінде тұр.

Сонымен қатар сабақты етістіктің салт сипатына көшуі Йасауи хикметтерінде де кездеседі. Кезінде сабақты етістік болған, қолданыла келе екеуі тіркесіп, салт етістік жасаған осы етістік Йасауи хикметтерінде кездеседі. Мысалы, *Йүз мың жафа тіксә бойын сұнмәк, Бойын сұнмай надан бірлә йүрсә болмас (63 б, 4-5).*

Йасауи хикметтерінде етістің барлық түрлері кездеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Көпрүлүзаде М.Ф. Қожа Ахмет Ясауи. Танымы мен тағлымы. – Шымкент: Арыс, 1999. – 122 б.

2 Сыздыкова Р. Ясауи хикметтерінің тілі. Алматы. Сөздік-Словарь, – 2004, 552 б.

3 Хаккулов И. А. Ясавий. Хикматлар. – Ташкент, Фан.1991, 2000 б.

4 Наджип А. Историко-сравнительный словарь XIY века. – Москва. Наука, 1979. Кн. . 479 с.

5 Ераслан К. Дивани Хикметтік “сечмелер”Ташкент, Фан. 1983, 168 б.

6 Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тефсира (XII-XIII вв.). – Москва: Восточная литература, 1963. – 366 с.

7 Чакыр Р. Қ.А.Яссауидың “Диуани хикмет” кітабының қазақ тіліндегі аудармалары және байланыстар проблемасы: филол. ғыл. канд. дисс. Алматы. – 1998. 120 б.

8 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. 784 б.

9 Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва. Наука, 1986 302 с.

ФОЛЬКЛОР ЖАНРЫНЫҢ ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚҚА БЕРЕР ӨНЕГЕСІ

FOLKLORE GENRE AN EXAMPLE FOR THE YOUNGER GENERATION

Ахметжанова Дидар Сапаргалиевна,

Муканова Айсулу Бигазиевна,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Өнер және мәдениет факультеті,

Музыкалық білім берудің теориясы мен әдістемесі, кафедрасының аға оқытушылары

Түйіндеме

Мақалада қазақ фольклорының, фольклорлық дәстүрдің ортақ тарихи негіздерін іздеу-зерттеу экспедицияларын ұйымдастыру және өскелең ұрпаққа музыка өнерінің қыр – сырлары, рухани төл мәдениетіміздің дамуына үлес қосу мәселелері талқыланды.

Мақаланың жетекші идеясы қазақ елінің өзіне тән ұлттық ерекшеліктерін көрсету, оларды қайта жаңғырту, жас ұрпақтың ұлттық мәдениетімізге деген қызығушылығын арттыру, төл мәдениетіміздің дамуына үлес қосу. Д.Б.Кабалевский: «Эстетикалық тәрбие - жоғары адамгершілікті ақыл-ой және рухани жағынан дамыған адамдар тәрбиелеудің аса күшті тетігі» деген тұжырымдамасының негізінде эстетикалық тәлім тәрбиені жас ұрпақтың бойына «Бесік жыры» арқылы дарыту мәселесі ерекше аталып өтілді. Аталған мақалада «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламаның мәдени жалғасы ретінде кең ауқымды көрініс алады. Рухани жаңғыру аясында «Дала фольклорының антологиясын» жасау туралы ұсыныс қолға алынды. Мұнда Ұлы дала мұрагерлерінің өткен мыңжылдықтағы халық ауыз әдебиетінің таңдаулы үлгілері - ертегілері, аңыз-әфсаналары, қиссалары мен эпостары жинақталады.

Кілт сөздер: эстетикалық тәрбие, бесік жыры, қазақ фольклоры т.б.

Abstracts

This article discusses the study of the general historical foundations of Kazakh folklore as well as on promoting the development of our spiritual culture, the foundations of musical art for the younger generation.

The main idea of the article is to show the national characteristics of the Kazakh people, revive it, increase the interest of the younger generation in our national culture, and contribute to the development of our own culture. Kabalevsky D.B. on the basis of the concept: “Aesthetic education is the most powerful mechanism for educating highly moral and spiritual people” emphasized the problem of raising aesthetic education through the “Lullaby” song for the younger generation. This article presents the broader context of the cultural continuation of the Focus on the Future: Spiritual Revival program.In the context of spiritual revival, a proposal was put forward to create an “Anthology of Steppe Folklore”. Here are collected the best examples of folklore literature of the heirs of the Great Steppe - tales, legends, legends, epics, epics and epics.

Keywords: aesthetic education, lullaby, Kazakh folklore.

Еліміздің егемендік алған жылдардан бастап жастардың тәрбиесіне ерекше көңіл бөлініп келетіні құпия емес. 1993 жылы жарыққа шыққан ҚР Білім және ғылым министрлігінің «Тәлім-тәжірибе тұжырымдамасында»: «Тәрбие деп халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған озық дәстүрдерін жастардың бойына сіңіру» [1] танылатыны атап көрсетілген.

Егемендік алған еліміздің болашағы келесі кезекте жастар тәрбиесін адамгершілікке, имандылыққа, сұлулыққа және басқа да сол сияқты ізгілікке бағыттауды жүзеге асыратын этномадениет құралдарын пайдалануды күн тәртібінің негізгі мәселелері қатарына қоюы – бүгінгі заман талабы.

Осыған орай бүгінгі таңда елбасымыздың 22-қараша күні шыққан «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында қарастырылған мәселелерді мысал ретінде келтіруімізге болады. Бұл мақала «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламаның жалғасы деп те айтуымызға болады. Мақаланың жетекші идеясы: Қазақ елінің өзіне тән ұлттық ерекшеліктерін көрсету, оларды қайта жаңғырту, жас ұрпақтың ұлттық мәдениетімізге деген қызығушылығын арттыру, төл мәдениетіміздің дамуына үлес қосу.

Ұлы даланың жеті қыры мақаласында үлкен бір жоба жарияланды. Бұл жоба: «ДАЛА ФОЛЬКЛОРЫ МЕН МУЗЫКАСЫНЫҢ МЫҢ ЖЫЛЫ». Бұл жоба аясында бізге «Дала фольклорының антологиясын» жасау керек. Мұнда Ұлы дала мұрагерлерінің өткен мыңжылдықтағы халық ауыз әдебиетінің таңдаулы үлгілері – ертегілері, аңыз-әфсаналары, қиссалары мен эпостары жинақталады. Сонымен қатар қазақтың қобыз, домбыра, сыбызғы, сазсырнай және басқа да дәстүрлі музыкалық аспаптарымен орындауға арналған маңызды туындылар топтамасын – «Ұлы даланың көне сарындары» жинағын басып шығару қажет. Ұлы Даланың фольклоры мен әуендері заманауи цифрлық форматта «жаңа тыныс» алуға тиіс[2].

Тәуелсіздік алған жылдардан бастап бүгінгі күнге дейін ұлт мәдениетін жаңғырту мәселесінің аумағында көптеген жұмыстар атқарыып келеді. «Қазақстан-2030», «Қазақстан-2050» стратегиялары осы бағдарламалардың негізгілері болып саналады. Осы бағдарламалар негізінде біз ұлттық музыканың өсуіне, ұлттық музыканың замануи музыкамен қатар дамуына қол жеткізіп келеміз.

Қазірде бұл бағдарламаларға «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаланың шығуы қосымша құрал болды. Бұл жобалардың жариялануы көп жас ғалымдарға қазіргі таңда керекті, көптен күтілген тақырыптардың бірі болып саналады.

Музыка өнері адамда эстетикалық рухани байлықты арттыратын өнер саласы. Біз адамдарда әдемілікке деген құмарлықты арттыру арқылы жас ұрпақтың рухани мәдениетін дамытамыз. С.И.Калиеваның «Эстетикалық тәрбие – жоғары адамгершілік тәрбиенің мақсаты болып табылады», «Мәдениттің қайсыбір саласы туралы сөз болмасын, әрқашан адамзат жинақтаған рухани және материялдық құндылықтардың адамгершілік тұрғыдан сезінілетіні байқалады. Дүниеге тек адамгаршілік қатынаспен қарау және адамгершілік мінез – құлық қана білім мен бірге ең алдымен мәдениетті меңгеруді мүмкін етеді» - деген пікірі эстетикалық тәрбие тұлғаны жоғары адамгершілік рухында тәрбиелейтін маңызды жол екенін аңғартады[3].

Қазақ халық мәдениетіне тән көрініс – музыкалық және әдеби фольклордың, XIX ғасыр аяғына дейін (кей бір белгілері XX ғасырдың орталарынадейін кездеседі) тұтаса, қабаттасып өмір сүсуі (бұл біздің ұлттан басқа да ұлттарда кездеседі). Сондықтан біз халық музыкасындағы дәстүр мәселесін халық ауыз әдебиетінен бөлек қарай алмасымыз анық. Сонымен қатар, халық ауыз әдебиетінің қазіргі әдебиетімізге бастау екені де белгілі. «Біздің дәурімізде ауыз әдебиеті туындыларының екінші «өмірі» басталатыны да көңіл бөлерлік. Фольклордың көптеген шығармалары жазба әдебиетімізді байытатын қуатты ағынның бірі болып табылады» - дейді әдебиет зерттеуші, филология ғылымдарының докторы, сыншыл, профессор Р.Бердібаев «Мәңгілік мұра» мақаласында[7]. Жалпы айтар болсақ, музыкалық фольклор әр ұлттың тарихи даму сатыларынан, әр кезеңнің сынынан өткен, белгілі кезеңде өнер адамының сезімі мен ой елегінен өткен, сарапталған музыкалық шығармалардан құралады.

Мақал- мәтелдер, қанатты сөдер, анекдоттар, мысалдар, шағын ертегілер сияқты фольклордың шағын жанрларындағы түрлі себептерге байланысты қалыптасқан тұрақтылықтарды зерттейтін паремиология саласы, фольклор жанрын тұтастай комплексті, зерттеу жолы, жүйелі(жүйелі функционалдық, жүйелі аналитикалық) тұрғыда зерттейтін әдістер, эстетикалық белгілерді, көркем символдарды қарастыратын семиотика саласында да жан- жақты ізденістерге баратын мезгіл жетті» [10].

«Фольклор» - ұғымына түсінік.

Фольклор –кез келген халықтың рухани дәстүрі, халық туралы білім (В.Томс). Бұл халықтың еңбек жолын, тұрмыстық, қоғамдық, діни сенім, мәдениет пен өмір туралы білімдерін бейнелейтін халықтың шығармашылық қызметі. Сөз өнері ғана емес бәлкім, басқа да элементтермен тығыз байланыстағы халық халық өмірінің құрамдас бөлігі. «Халық тұрмысының

өмірімен тығыз байланысты алғашты мәдениет» -Васеха В.Л. Фольклор -ауыздан-ауызған тараған халық шығармашылығы (ертегі, мақал-мәтелдер, батырлар жыры, санамақтар, жұмбақтар, жаңылтпаштар) еңбек пен өнерді біріктірген халық ойыншығы, халық ойы (Батурина Г.И., Кузина Г.Ф.)[9].

Фольклор әндері әр аумақтың әдет-салтына байланысты ерекшеленіп келеді. Сондай – ақ, Ресейдің Таулы Алтай, яғни қазақтар мекендеген жерлерінде екі дауысты тұрмыс-салт әндері мен лирикалық әндер 7,8 және 11 буынды қара өлеңдер түрі байқалады. Қазақ халық музыкалық мұрасын зерттеу XIX ғасырдан бастау алады. Бұған қазақ даласына шетел және орыс саяхатшылары мен ғалымдарының келуі негіз болған. Қазақ халқының ән мен музыкаға құмар екені кез келген саяхатшы болсын, жолаушы болсын, әскер болсын, жер аударушы болсын бәрін таң қалдырып, пікір айтуға мәжбүр етті. А.Алекторов, Г.Потанин, С.Рыбаков, А.Эйхгорн, Н.Савичев және тағы да басқа зерттеуші, ғалымдырдың қазақ музыкасына деген үлкен ықыласпен, сүйіспеншілікпен қалдыырған ой – пікірлері қазақ ғылымы үшін әлі де құнды[8].

Халқымыздың фольклор жанры – қазақ елінің жер асты қазыналары, асты,ы мен төрт түлік малы сияқты бабалардан аманат болып қалған ұлттық қазынаның бірі.

Қазақ дәстүрінде ежелгі фольклор түрлеріне – шешендік сөздер, тарихи оқиғалар, салттар, халық музыка мұрасы, нанымдар мен жоқтаулар және тағы басқалар кездеседі. Әлемнің байымының тұтастығы, фольклорлық жанрларда бақыланады, мысалы, айтыс (ақындар арасындағы жарыс)[9].

Бұған дейін фольклор жанрының кең әрі бай ұғым екендігі жөнінде әңгіме еткен болатынбыз. Иә, фольклор синкреттік өнер түрі, онда өнердің әр алуаны – сөз, музыка, театр және хореография өнерлері шоғырланған. Жоғарыда хореография не музыка немесе театр өнерін фольклорға қатысты зертегенде сөз өнерімен байланысын айтпай, әңгіме негізін осы байланысқа құрмай болмайды деген болатынбыз. Сондықтан музыкалық фольклорды халық ауыз әдебиетімен бірге зерттеуіміз қажет. Осы үшін халқымыздың ауыз әдебиетінің халық мұрасы жиналуы, зерттелуі, оған қатысты пікір, тұжырымдар, зерттеулердің бағыттары деген мәселелерді де ашып алуымыз қажет[8].

Эстетикалық тәрбие жөнінде көптеген ғалымдар ой толғаған. Солардың ішінде Д.Б. Кабалевскийдің керемет ойын мысал ретінде айтуымызға болады. Д.Б.Кабалевский: «Эстетикалық тәрбие – жоғары адамгершілікті ақыл-ой және рухани жағынан дамыған адамдар тәрбиелеудің аса күшті тетігі» [4].

Қазақ халқында бала тәрбиелеу ертеден бастап өте маңызды жұмыстардың бірі болып саналған. Бала бақша, мектеп болмаған кезде де балаларға халықтық жырлар,ертегілер, әңгімелер арқылы тәлім-тәрбие берілген. Олар өсе келе, қоршаған ортаның ішкі құпиясын ғылыми тұрғыдан түсінбесе де, жапан түзде жолсыз жерлермен жұлдыздарға, түрлі белгілерге қарап, жол тауып, адаспай кете беретін болған. Жастайынан-ақ, есіту, көру сезімдері шыныгып,алыстағыны болжайтын, табатын, ізшіл де, құралайды көзге атып түсіретін мерген де болған[5].

Бала тәрбиесінің негізгі бөлігі ананың берген тәліміне, өнегесіне байланысты. Сомен қатар ананың балаға айтқан бесік жырларының мағынасына да байланысты. Қазақ баланың тәрбиесін бесіктен басталатынын әрқашан да ескеріп келеді.

Бесік жыры туралы айтатын болсақ, бесік жыры қазақ фольклор жанрында маңызды да аумақты бөлігі болып саналады. Бесік жырының маңыздылығы: ол бала тәрбиесіне, оның болмысына, рухани дамуына тікелей әсер етеді. Баланы бесікке жатқызу да қазақта маңызды болып есептеледі. Өйткені бесікте жатып-ақ бала көп нәрсеге үйренеді. Мысалы, бала бесікке жатқан кезде дәрет шығарса да үсті таза болады, шығарған дәреті үстіне тиіп тұрмайды, бұл арқылы бала тазалыққа үйренеді. Қазақ елі бесікті ерекше қадірлейді, тіпті оны жасап жатқан ағаш ұсталары да бесік жасау кезінде әр ағашын ерекше меіріммен жасайды. Бесік қазақ елі үшік маңызды екенін соның өзінен-ақ білуге болады. Бесікте жатқан балаға айтылатын жырды біз «Бесік жыр» деп атаймыз. Әлемде қанша ана болса сонша «бесік жыры» бар, өйткені, әр ана өз баласына жүрегінен шыққан махаббатын сол бесік жыры арқылы жеткізеді. Әр ананың махаббаты, жүрек қағысы әр түрлі болған сияқты бесік жырлары да түрленіп келеді.

Бесік жыры. Ананың өз баласына деген махаббаты «бесік жырын» тыңдау арқылы балаға беріледі. Ана өз сәбиін бесікке бөлегенде ең алдымен бесікжырын айтады[6]. Біздің ең маңызды жұмыстарымыздың бірі бұл осы жыр, әңгіме, толғау сияқты халықтық мұра фольклорды келешек ұрпаққа бұзбай жеткізу. Бұл салада көптеген жұмыстар атқарылып келеді. Жоғарыда айтып кетілген көптеген жобалар солар қатарында.

Бұл жобаларды жүзеге асыру үшін көшпенділердің бай мұрасын жүйелеуге қабілетті ғана емес, сондай-ақ оның өзектілігін арттыра алатын отандық және шетелдік кәсіби мамандарды тарту маңызды. Біздің мәдениетіміздің негізгі сюжеттерінде, кейіпкерлері мен сарындарында шекара болмайды, сол себепті оны жүйелі зерттеп, бүкіл Орталық Еуразия кеңістігі мен барша әлемде дәріптеуге тиіспіз. Ауызша және музыкалық дәстүрді жаңғырту қазіргі заманғы аудиторияға жақын әрі түсінікті форматта болуы керек. Атап айтқанда, көнерген сөздер мен мәтіндерді суреттерімен қоса беруге, айқын видеоматериалдар формасында ұсынуға болады. Музыкалық дыбыстар мен әуендер табиғи аспаптармен ғана емес, олардың заманауи электронды нұсқалары арқылы да шығарылады. Сонымен қатар фольклорлық дәстүрдің ортақ тарихи негіздерін іздеу үшін Қазақстанның түрлі өңірлері мен өзге елдерге бірнеше іздеу-зерттеу экспедицияларын ұйымдастыру қажет[2].

Қорыта келе айтар болсақ, рухани құндылықтардың мәдени мұрасының ішінде ең бағалысы, көптеген ұрпақтар жылдар, ғасырлар бойы қазынасы – дәстүрлі халық шығармашылығы болып табылады. Шығармашылық тәжірибенің баға жетпес құнды мұрасы, рухани – адамгершіліктің, этнопедагогикалық мәдениеттің іргетасы болып табылатын ол тек ұлттың тарихи жетістігі ғана емес, қоғамның рухани баюының сарқылмас қайнар бұлағы. Дәстүрлі мәдениетті сақтау – оған қалыпты, еркін, табиғи дамудың мүмкіндіктерін жасау болып табылады. Сол кезде ғана әлеуметтік – тарихи еш бір жағдай мәдениеттің дамуына қайшы келмейді. Бүгінгі таңда халық өнері алдында міндет қойылған – аудиовизуалдық коммуникациялық жағдайда тірі қалу және жемістерін беру, яғни, фольклор кетушілердің көрінісі болмай, керісінше қайтып келуші ретінде танылуы тиіс[9].

Сондықтан-да қазақ фольклоры, ұлттық музыкасы, аспаптық музыкасы жастардың өмірінде маңызды роль атқарады, оны дамыту, жас ұрпаққа жеткізу бүгінгі күннің маңызды мәселесі болып табылады. Біздің де мақсатымыз сол жастарды ұлттық рұхта тәрбиелеу. Бұл арқылы біз жастарды отансүйгіштік рухта тәрбиелеп, оларға өзінің кім екенін ұқтыра аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің Тәлім – тәрбие тұжырымдамасы // Қазақстан мұғалімі, 5 ақпан, 1993 ж.

2. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры // Астана ақшамы, 22 қараша 2018 жыл.

3. Еңсепов Ж. Домбыра өнері – халықтық өнер – Алматы : Арыс, 2013 -3366.

4. Кабалевский Д.Б. Дорогие мои друзья. М.: Молодая гвардия, 1977.

5. Ахметов Ш. Қазақ халқының бала тәрбиелеу дәстүрі // Қазақтың тәлімдік ой- пікір антологиясы. 2- том.Алматы : Рауан, 1998, 323 – бет.

6.Қазақтың тәлім-ойлар антологиясы :1- том. Жыр тағылымы. Құрастырушылар : Қалиева С., Аюбай К., - Алматы: « Сөздік – словарь» баспасы , 2005.-408 б.

SOME FEATURES OF MUSICAL SPEECH AND MODE ORGANIZATION OF SONGS OF THE YAKUT EPIC-OLONKHO

Issametova K. I., senior lecturer

Sultangaliyeva E.S., candidate of

philosophical sciences, professor Kazakh national women's teacher training university

ABSTRACT

This article touches on the relationship and interaction of poetic and musical principles on the one hand, at the phoneme level, on the other hand - at the level of tone, intonation. A certain parallelism of the organization of the verse and the melody of the songs is also traced.

Keywords: Epic art, singarmonism, alliteration, speech rhythmic, sound form of verse, phonetic system, rhythmointonation, reference tone, mode, dichord, phonemes.

The Yakut epic belongs to the oldest epic of the Turkic-speaking peoples, which captures the most archaic features of the epic genre. The emergence of folk poetry is associated with singing and music. This inter-conditioned the relationship that manifests itself on different levels, different sides of the musical and poetic art. Thus, the metric and rhythm of oral poetic speech are determined by the features of the sound system of vocalism of a particular language.

The belief of ancient people in the magical power of the word contributed to the birth of figurative speech, persistent appeals to spirits and gods led to the repetition of particularly significant words, phrases and phrases that rhythmically organize speech, which was characteristic of ritual poetry.

Olonkho's poems are a new stage in the evolution of poetic speech. The epic tradition of performing Olonkho, which is accompanied by an inspired narrative with long-drawn-out singing, played an important role in this process.

The sound system of the Yakut verse has a close connection with the basic laws of the phonetics of the Yakut language, in particular, with the law of synharmonism dominating in it. This phonetic law, acting within a single word, , also extends to affixation and the formation of complex or paired words. For example: Tunalgannaah Tuyaaryma - Kuo

Certain regularities in Yakut also exist in the field of use in the word consonant sounds. For example, some consonants cannot be beginning or closing a word, and more than one consonant is generally not found at the beginning and end of the word. The Yakut language generally does not tolerate a large confluence of consonant sounds in one place.

The six main consonants- k, c, t, x, b, d - begin the vast majority of words. Frequent repeats

of these sounds in a poem line or strof form alliteration.

Consonant sounds gradually lose their strength in the direction from the beginning to the end of the word, while vowel sounds are amplified. This feature of the phonetic structure of the word is reflected in the rhythm of speech and in the musical rhythm of Yakut songs. The predominance of consonants at the beginning of a word leads to the predominance of short rhythmic durations. Amplification at the end of vowels and a natural tendency to highlight them leads to a slowdown in the tempo of song speech and the appearance of long durations. This tendency from short to long, naturally, can often act as a rhythmic parallelism of the phonetic sequence in a word.

Linguists, describing the phonetic features of the Yakut language, have long noted alliteration as the main feature of folk verse. "Alliteration," wrote O. N. Betlingk (the Creator of the first scientific grammar of the Yakut language), " is the largest and almost the only decoration of Yakut fairy tales, songs and improvisations."

Utue doidu eten kyyllaakh,

Toluu doidu toion kyyllaakh

Modun doidu mokhsogol kyyllaakh

Ken doidu kege kyyllaakh

P. A. Oyunsky (Yakut writer, scholar-philologist) distinguished 2 main types of alliteration in Yakut folk poetry: the so-called vertical and linear (interstitial and interstitial).

Thus the Yakut folk versification has a kind of high sound organization, which has already laid the foundations for the diversity and versatile development of various means of verse instrumentation.

In addition, the sound recording based on various emotionally colored sound combinations and on the very large number of sound-reflecting figurative words that are available in the Yakut language is highly developed in Yakut folk poetry. The folklorist G. U. Ergis wrote that"folk singers convey the connection between the sound and the impression of the image by sound recording", emphasizing large specific gravity of vivid words in sense of drawing tools of olonkho and, specifying on close connection of poetic semantics with poetic phonetics of olonkho.

In this connection, it would be desirable to pay attention to the fact that the main deep feature of the expressiveness of musical intonation in some styles of Yakut singing is not independent intonation expressiveness. Such song speech is perceived, first of all, as a specific amplification by musical means of the sound instrumentation of the verse. The singer in this case refers to intonation as an important means of communicating the sound form of the verse, which, as already noted, is itself a carrier of content.

In this regard, it should be noted that the intonational beginning of speech, resonating with the phonetic structure of the verse, becomes its prosodic expression. This intonational design of speech gives it quality, forming a resonant timbality of verse. In addition, it fills it with intonation tone. It is very important to consider that the intonation-musical component of speech solves the problem "how" is pronounced. Its task is pronunciation design. The intonation is not music in itself here, but the music of verbal speech of verse.

The musical-prosodic component cares primarily about the quality of poetry speech. Thanks to it speech becomes either naturalistic or rich in emotional shades, gains will aspiration or epic pathos, becomes threatening or opposite soft, etc. In the course of action, the formula is revealed in a variety of ways.

Perhaps this is why, from the point of view of ordinary representations, the simplified and even primitive intonational-mode system, often limited to two sounds, undeveloped in the pitch ratio, has here only some transitional stage from the primary rhythmicity inherent in all artistic speech, to the developed rhythmic structure of verse, which is characteristic of later forms of versification.

In this situation, it is not always easy to distinguish verse from prose when the verse does not have a clearly defined rhythmic structure. It is no accident that the olonkho was printed in solid text, as prose, without breakdown into verses in many early publications of Yakut folklore.The fact is that the rhythm of olonkho's verse, taken as a whole, is very unstable and changeable. It constantly changes, develops as if completely free, outwardly not obeying any laws and mandatory rules. Poems of various sizes in terms of the number of syllables and words are replaced and alternated depending on the figurative structure and semantic division of the text.

Olonkhosut's (olonkhosut is the olonkho performer)narrative speech is much more sensitive to the rhythm of the verse than his singing. But even here, the rhythm often breaks and changes. The largest and most complete semantic and rhythmic group of a poetic text is an entire phrase, deployed very often in a long period or in an entire tirade with a derivative number of lines. This intonationally and syntactically complete speech segment is usually maintained in the same rhythm, that is, it combines relatively uniform lines in rhythmic structure. Accordingly, the monorhythmic type of movement is developed in the chant. There is some embryonic stanza in each period or phrase, which is quite a certain unity in poetic meaning, intonation and rhythm.

Olonkho is affecting at a rapid pace. The narrator pronounces each verse clearly, taking a breath after each completed period. In general, the folk poem speech performed by olonkhosut is not saturated with

pauses. It is common even to speak quickly. The olonkhosut, performing songs olonkho, at the end of each period passes to "jieretii," that is, pouring with a voice on assonances. Thus, each period in the song serves for its melodic division, that is, for the periodic change of recitative and vocal cadence. It should be noted that than the phrase (period) is shorter, the execution can pass in more slow rate and vice versa.

Thus, whole phrases-tirades or periods, which are embryonic stanzas, to a certain extent determine both the tempo and the rhythm of the verse. Forming a complete unity, they combine more fractional rhythmic segments of speech, namely, poetic lines. Compositionally the structure of the song meets this principle: the melody is a formula and its variant repetition.

A line or verse is the most complete and complete unit of rhythm in the Yakut folk versification. A verse in folk poetry always has its own grammatical boundaries, representing a certain syntactic group(Syntagma). Folk verse knows neither caesura nor transfer.

Being a completely finished speech segment, the verse is usually fixed in front, if not by strophic alliteration, then by a special accent that begins the verse, and at the end it is closed by a distinctly audible rhythm-forming pause, where a certain increase in the voice due to a stop usually coincides with a consonant ending that occurs during syntactic parallelism.

Folk versification could not fail to take into account the presence of a rhythmic word division in the language. Therefore, despite all the apparent unevenness and incommensurability in oral folk poetry, there is still a certain gravitation to the equation of the number of words in all rhythmically connected neighboring verses. Each word acts as a carrier of accent. This suggests that the Yakut verse is not completely deaf to the tonic beginning already in its folklore stage. The appearance of tonicity is associated with the action of musical-rhythmic factors and, specifically, with the rhythm intonation of the verse.

In the literature of recent times there is a clear line, which distinguishes professional art, which is oriented to such a result of creativity as musical work, and the folklore tradition itself, where musical activity is embodied in a specific, each time born again, act of music playing. This different orientation of artistic creativity dictates and determines the different meaning of such aspects of musical expression as mode, rhythm, meter, intonation, etc. For example, even the form in musical folklore, as we know, can largely be subject to external extramusical factors. Thus, E.V. Nazaykinsky in "Logic of Musical Compositions" writes that... "in folk song music is organized in time by text, its form and content, fabula, ritual activity, rite, natural musical conditions… Here music is not the basis of temporary organization yet." It is fair and repeatedly confirmed in musical and ethnographic research (Zemtsovsky, Rubets) thought. It sharply raises the question of the validity of studying samples of folk music outside the contextual “aura”. As for the epic tradition, the situation here is changing somewhat.

The Yakut epic tradition, as well as the whole epic creativity, represents the formation and stage of professional art. Let, within folklore, but in connection with epic art there is a separation of the singer-storyteller from the listeners. This allocation of professional singers was accompanied not only by the development of professional skill, but also by the formation of a special folk musical and poetry system, which is located in the stage of subsequent, relatively "pure folklore" types of mode and rhythmic models. The influence of professional art on folklore is always powerful and significantly changes its entire structure as an artistic creation.This is especially true of musical and language means.

Considering the evolution of fret thinking, the famous musicologist Yu. N. Kholopov identified several successive stages. The researcher referred the primary fret system to "prehistoric time", in which there is a reference tone and the first intervals (prima and octave) are realized. Antiquity and the middle ages accounted for the “era of the quart,” and with it the tetrachords and the system of monodic modes in the first forms of polyphony.

Analysis of the transcripts of olonkho songs shows that Yakut folk singing, in particular, the olonkho music system, reaches the second stage according to the Kholopov classification. This means that the most important interval here , coordinating the sound quality , is the quart. But the " era of the quart” in Yakut folklore finds its expression not in the formation of tetrachords, as the basis of a system of monodic modes, but in such mode forms, where this quart becomes the basis for qualitative coordination

of high-altitude relations. Exactly with the intonation of the quart melodic move in the tunes, where it occurs, one way or another, that the statement of the mode foundation is connected.

Ethnomusicologist E. E. Alekseev in his monograph "Problems of fret formation (based on the material of the Yakut folk song)" points to the special role of the quart in the evolution of fret thinking:"One of the most important stages in the development of mode-melodic thinking is associated with the allocation of consonant intervals as preferred intonation supports. The leading place among these intervals, of course, is occupied by the quart-the interval that is most easily reached in the smooth melody of a limited sound-pitch composition." Moreover, the researcher notes that " in this respect, it (the quart) is inferior to the pure quint.

Note in this regard that the quint, as an interval of special values, is found in the spots of the olonkho usually in a hidden form, that is included in the system of interval relations of generalized steps mode-oder model. It contains other ratios.

Potentially, each of them can become an element of melodic movement, forming second, third, and fifth moves. But, as you can easily see, only a part of them becomes the basis of the song intonation. The selection of interval forms takes place in such a way that the more free and characteristic in the movement of chant is the tertian section - trichord, but at the same time there are no, as such tertia and quint. This clearly indicates that in Yakut epic intonation, a certain logic already arises and is affirmed, that the formation of the mode has reached the stage when it (the fret) dictates the proper interval-mode regularity of the song melos. This can already be considered one of the decisive steps in the formation of the mode as a structure of internally differentiated relations.

Presented in the songs of the heroes of the Lower world, the free, unrestricted pitch of the "premode type" refers to the earliest forms of musical intonation. Gradually, understanding it leads to the selection of reference tones of different heights. The initial mode organization is thus to extract from the uncertain, non-fixed follow-up of sounds several reference tones, which at first may still be sufficiently movable.

The formation of reference tones is due to a large number of heterogeneous factors, among which metrhythmic patterns are crucial. The selection of melodic supports is achieved, first of all, by rhythmic and dynamic means (repetition of sounds, their accentuation, coinciding with the metrical or counteracting it, and so on). Not the least role is played by such seemingly insignificant moments as the distribution of singing breath, lexical, syntactic, and even phonetic features of the language, and the type of folklore versification. The type of traditional versification can contribute to the predominant development and consolidation in the main syntactic cells of the initial or final reference tones. This could not help but contribute to the alliteration system of folk versification, which causes the accentuation of the original tones of melodic constructions.

In general, the song samples in Olonkho cannot be reduced to any single modal and mode-melodic forms of type. Here are presented a wide variety of versions of them-from archaic, in fact, still soundless (or with an unstable sound-order basis) to, apparently, the most recent and developed of those that functioned in traditional musical culture.

In traditional Yakut melodics, E. E. Alekseev distinguishes between two-bearing, three- bearing and four- bearing step spots. Two- bearing spots rarely exhaust the melodic content of an entire song, but they are the basis of the trill-like motives that are characteristic of the simplest improvisations in the style of "jieretii" and individual fragments of olonkho. Both tones of two- bearing spots are usually relatively stable and equal in this respect.

As for the functional relations of fixed stages, they are characterized by a high degree of mobility. In the movement of the chant in the repeated variation of the melodic formula, there is a constant displacement of the abutment from one high-altitude level to another. Still, in general, the priority remains for the lower tone of the second. The expanded fill formulas that precede the main section of the song or the first song line usually outline both supports (mode dichord) in the form of widely sung tones. In this case, almost necessarily the lower tone is at the end of the beginning or even frames it. In addition, the very movement of the chant is also dominated by the completion of lines on the same tone.

As previously noted, one of the most important functions of early folk song intonation is to identify phonetic patterns of verse addition. In this unity of word and music intonation there is a real sound of

verse, a way of its sound materialization. This is quite natural, because the melody of the song is essentially inseparable from verbal speech. As widely as a word in a vocal melody is crucified, it cannot be perceived outside of its speech connections. This is especially typical in the early stages of melodic creativity, when the semantic line of the song text is dominant for the singer. At the same time, the sound system of the poetic form has the opposite effect on the musical intonation, on the perception of its sound-pitch coordinates.

The literature on experimental phonetics and psychoacoustics of speech indicates that phonemes have a certain height. This allows you to distinguish them from each other. For example, the phonemes "I" and " O " are differentiated, namely that the first is timbral high, and the second is low. As a result, in the musical-poetic unity of early folk song speech, where "generalized timbre hearing" (E. Alekseev) occupies an important place, the high-altitude contour of the phonetic sequence is superimposed on the actual tono-melodic movement. On the one hand, this leads to the fact that the two-bearingt singing crystal is blurred, as it were, and acquires zone vibrations. On the other hand, even in the case of sound-pitch stability and precision of intonation, there is a kind of combination and interplay of tone-level and timbre-phonic heights. Hence, there is a clear sense of timbre-height contrast of the same melodic sound. It seems that this is why the outwardly simplest dichordic complex is perceived as an intonationally rich moving mode system.

Typical three-bearing modes can be represented as occurring on the basis of two- bearing modes. According to E.Alexeev, this happens "due to the addition of a new reference level or as a result of the combination of two different two-bearing structures." Such three-bearing structures are the basis of many traditional Yakut plants. This does not mean at all that it is always easy to determine the basic structure in them. It can only be said with certainty that the least important value of sustainability belongs to the upper reference level.

If the steps are generally equal in extra-regional dichords, then this cannot be said for most three-support formations. Even among spasmodically dispersed melodies, there are rarely samples in which three tones are in all respects equivalent.

The inclusion of the third support in the extra-regional scale inevitably entails a more detailed functional differentiation than just the separation of foundations and unstable. The formation of a three-tone mode with a central abutment is obviously based on a wide singing of the original melodic tone, singing being one of the most elementary ways to deploy the chant.

Thus, we can say that the mode-scale form in olonkho songs is represented by the following types: a dichord, a trichord, a trichord with a subquart, and a trichord with a subtercion.

List of references

1. Alekseyev E. Some features of the sound-pitch organization of traditional Yakut melodics, in the book.: "Musical folklore studies", Moscow, 1973, pp. 138-173.
2. Alekseev E. Rannefolklornoe intonation, M., 1986.
3. Berdibaev R. the role of the storyteller in the system of the epic tradition of the Turkic-Mongolian peoples, "Soviet Turkology", 1979, no. 3, pp. 20-24.
4. Vasiliev G. Yakut versification, Yakutsk, 1965.
5. Dmitriev P. Oyunsky and the heroic epic of Olonkho, in kN.: "Epic creativity of the peoples of Siberia", U-Ude, 1973, pp. 51-52.
6. Zhirmunsky V. Rhythmic-syntactic parallelism as the basis of the ancient Turkic folk epic verse, "Questions of musicology", 1964, no. 4
7. Krivoshapko G. On the music of Olonkho, "polar star", 1971, no. 4, pp. 120-124. E. Alekseev
8. Nazaykinsky E. Logic of musical compositions, Moscow, 1982.
9. Pukhov I. Yakut heroic epic Olonkho, Moscow, 1962.
10. Sivtsev.D Sakha folklore, Yakutsk, 1970.

11.Khamraev M. Essays on the theory of Turkic verse, A-ATA, 1969.
12.Harlap M. Rhythm and meter in the music of oral tradition, M., 1986.
13.Barashkov P. Sound composition of the Yakut language, Yakutsk, 1953.

БАЯН АСПАБЫНЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ РӨЛІ

РОЛЬ ИНСТРУМЕНТА БАЯН В СИСТЕМЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

THE ROLE OF THE BAYAN INSTRUMENT IN THE MUSIC EDUCATION SYSTEM

профессор **Раева Б.Р.**

магистр, аға оқытушысы **Даркембаева А.Б.**

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы Қазақстан

АНДАТПА

Мақалада музыкалық білім беру жүйесіндегі баян аспабының рөлі, халқымыздың озық идеялары мен ойлары, оның негізгі қағидаларын енгізу мәселесінен бүгінгі педагогика ғылымының алдында тұрған күрделі міндеттердің бірі, заман талабы, қоғамдық-әлеуметтік қажеттілікке сәйкес музыка өнеріне жаңа көзқарас тұрғысынан осы күннің мәселелерімен үндестігін ашу атап көрсетілген.

Қазіргі таңда бізге жеткен қазақ халқының музыкалық аспаптарының бірі- сырнай, гармоника (грек тілінен аударғанда «үндестік», «үйлесімділік» деген мағынаны береді.) Бүгінде жоғары оқу орындарының музыкалық білім беру жүйесінде баян аспабын терең жүйелі түрде жетілдіріп қана қоймай, музыкалық аспаптар арасында тек қана баян емес, сырнай үндес аспаптары жетілдірілуде.

Түйін сөздер: өнер, музыка, мәдениет, музыкалық білім беру жүйесі, баян, сырнай, гормоника, динамика, хроматика, музыкалық аспаптар.

АННОТАЦИЯ

В статье подчеркивается роль инструмента баян в системе музыкального образования, передовые идеи и идеи нашего народа, одна из сложных задач, стоящих перед современной педагогической наукой в вопросах внедрения основных принципов, требований времени, нового подхода к музыкальному искусству в соответствии с общественно-социальными потребностями.

В настоящее время один из дошедших до нас музыкальных инструментов казахского народа - сырнай, гармоника (в переводе с греческого означает «гармония»). Сегодня в системе музыкального образования высших учебных заведений не только глубоко систематически совершенствуется инструмент баян, но и совершенствуются музыкальные инструменты тембровые по сходству гармоний фольклорных национальных инструментов(сазсырнай, камыс сырнай,сыбызгы и др.).

Ключевые слова: искусство, музыка, культура, система музыкального образования, баян, сырнай, гормоника, динамика, хроматика, музыкальные инструменты.

ANNOTATION

The article emphasizes the role of Bayan tools in the system of music education, advanced ideas and ideas of our people, one of the complex tasks facing modern pedagogical science in the implementation of the basic principles, the requirements of the time, a new approach to the musical art in accordance with social and social needs.Currently, one of the extant musical instruments of the Kazakh people - syrnai, harmonica (translated from Greek means "harmony"). Today, in the system of music education of higher educational institutions, not only the Bayan instrument is being improved in a deep and systematic way, but also musical instruments are being improved not only the Bayan, but also the syrnai harmony.

Keywords: art, music, culture, music education system, Bayan, syrnai, harmonica, dynamics, chromatics, musical instruments.

Өнер – әлем музыкасының көркем образдар жүйесі арқылы адамның дүниетанымын, ішкі сезімін, жан дүниесіндегі құбылыстарды бейнелейтін қоғамдық сана мен адам танымының формасы.

Музыка әлемі - адамзат мәдениетінің байлығы ішіндегі мұхиттай шексіз, ғажайып дүние. Музыка адамның асқақ, асыл ойлары, ізгі тілектері, арман-мақсаты, қуанышы, қайғы қасіреті мен әр түрлі сезім иірімдері бейнеленеді.

Мәдениеттің тереңнен тамыр тартқан жүйесі халықтың рухани байлығының құрамдас бір бөлігі болып табылады. Олай болса, халықтың әлеуметтік ой-пікірлері мен музыкалық дәстүр арасындағы сабақтастық жеке тұлға мен қоғам арасындағы мәдени қарым-қатынасты анықтайтын күрделі проблемадан саналмақ. Тарихи-мәдени және әлеуметтік сипаты басым халықтың педагогикалық ой-тәжірибесін терең игеріп, оны бүгінгі заман талабына сай қайта жаңғыртудың бір жолы – осы. Этномәдени процестерді зерттеу жас ұрпақты халқымыздың сан ғасырлық мәдени-музыкалық тәжірибесімен таныстырып қана қоймай, оны ғылыми тұрғыдан игеріп, одан әрі дамыта түсуге де ерекше ықпал жасайды.

Республикамызда білім беру жүйесінде музыка мұғалімінің тұлғасын қалыптастырудың бағдарламаларына елеулі өзгерістер енгізілуде.

Музыкалық білім беру жүйесіне халқымыздың озық идеялары мен ойларын, оның негізгі қағидаларын енгізу мәселесінен бүгінгі педагогика ғылымының алдында тұрған күрделі міндеттердің бірі.

Заман талабы, қоғамдық-әлеуметтік қажеттілікке сәйкес музыка өнеріне жаңа көзқарас тұрғысынан осы күннің мәселелерімен үндестігін ашу.

Сан қырлы көркемдік сипаттамамен теңдесі жоқ өнер байлығымызды, әр өңірде сұрыпталған музыкалық аспаптарымызды, сұлу да сүйкімді әуенмен қайталанбас ұлттық ерекшеліктерді анықтау. Өткен ғасырлар үніне құлақ түрсек, біздің ата-бабаларымыз тастан, ағаштан, өсімдіктен, малдың терісінен, сүйегінен, мүйізден, ішектен, қылдан т.б. алуан түрлі заттардан дыбыс шығаруға болатынын аңғарып, қарапайым музыкалық аспаптар жасап алған. Музыкалық аспаптардың әрқайсысының өзіне тән дыбыс тембрі, (бояуы), динамикалық мүмкіндігі, ырғағы белгілі бір диапазоны болады.Ол халықтық және кәсіби музыкалық аспаптар болып бөлінеді. Әр халықтың музыкалық аспаптарының өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақ халқының музыка мәдениетінің дамуы өзгеше. Музыканың тәрбиелік мәні бүгінгі күні аса маңызды мәселелердің бірі болып отырғаны белгілі. Сол себепті бұл салада қызмет істейтін кәсіби мамандар үшін бұрын болған үлкен жауапкершілік тууда. Ол жан-жақты жетілген, озық ойлы жастарды рухани жағынан тәрбиелеу ісі.

Музыка күнделікті өмір көрінісін өнер түрінде паш етеді. Оның салмағы басқа өнер түрлеріне қарағанда орасан зор. Сол үшінде музыка сабағынан беретін мұғалімдер аспапты жете меңгеріп өзінің жоғары эстетикалық тәрбие атты абыройлы жүгін, тәжірибелік іс жүзіндегі қажеттілігін қанағаттандыруға бағыштауы шарт.

Егеменді елімізде болашақ жас жеткіншектердің жаңа қоғамда жан-жақты даму үшін эстетикалық және гармониялық тәрбиенің маңызы аса зор. Оның өзі ұзақ кезеңде жүзеге асатын творчестволық процесс. Мұндай жоспарды жүзеге асыру үшін белгілі аспапта дағдыланып, орындау шеберлікті меңгергенін таныта білу қажет.

Социологтар, психологтар, музыка маманының байқаулары бойынша, мұның бәрі музыканы тәрбие құралы ретінде бағалауды талап етеді.

Асылы, ұлттық музыка өнеріне деген сүйіспеншілік Отанға деген махаббат сезімінен бөлек емес. Сол үшін музыкалық-эстетикалық тәрбие мұғалімдерге жауапты міндет жүктейді. Басты нысаны- балалардың өзінің ұлттық өнерін ұғынып, жақсы көруді үйрету болмақ.

Тарих қойнауына тереңірек еніп, барлау жасайық. Шығыста сырнай сөзі өте ертеден байқалады. Алғаш ол әр түрлі музыкалық аспаптарға қолданылған. Көп елдер өздерінің аузымен үрлеп ойнайтын аспаптарын сүр, сұрма, зұрма, сурнай, сырнай деп атаған. Қазіргі таңда бізге жеткен қазақ халқының музыкалық аспаптарының бірі- сырнай, гармоника (грек тілінен аударғанда «үндестік», «үйлесімділік» деген мағынаны береді.)Бұдан көретініміз-«сырнай» екі түрлі сөзден

тұрады. Сөздің алғашқы буыны «сыр»-жасырын, құпия деген ұғым берсе, келесі буыны «най» үрлеп ойнайтын аспапқа қатысты қолданылған. Най, керней шығыста кеңінен тараған музыкалық аспап. Ол туралы ортағасырлық ұлы ғалым Әбунасыр әл-Фараби /870-950/ өзінің «Музыканың ұлы кітабында» жақсы айтқан. Фараби музыка шығарып, оны түрлі аспаптарда ойнаған ғұлама еді.

Мұндай мәліметтер халық фольклорында да аз емес. Мысалы, «Алпамыс батыр» хикаясында сырнай әскери – тұрмыстық аспап ретінде көрсетілген. Сырнайдың сырлы сазын Әріп Тәңірбергенов өмір және өлім туралы философиялық оймен байланыстырған.

Бұл аспаптардың үндестігін, сипатын ұғынып, ерекшелігін жете түсіну үшін «сырнай» түрлерін қалай жасалатынын анықтайтын қамыс сырнай, мүйіз сырнай, қоссырнай, саз сырнай, ауыз сырнай/ол XX ғасырдың 40 жылдары Қазақстанның Орталық аймақтарында тараған/ сияқты атауларғада назар аудару қажет болады. XIX ғасырдың ортасында Ресейден келген гармониканы халық қағаз сырнай деп атаған.

Гармоника аспабының отаны- Батыс Еуропа. Оның екі түрі болған: германдық және веналық. Бушман жасаған неміс гармоникасының оң жағында 5, сол жағында 2 басқыш қатары болған. Ашып-жапқанда әр түрлі дыбыс шығатын неміс гармоникасының дыбыс қатары диатоникаға құрылған.

XIX ғасырдың II жартысында гармоника қалалық және деревниялық тұрмысқа ене бастайды. Петербургтік «хромкаға» дейін хроматикалық гормониканы 1870 жылы Тула қаласында Н.И.Белобородов жасаған, 1886 жылы ол хроматикалық гармоника аспаптарынан оркестр құрып, Ресей қалаларында концерттер қояды.

Ұстаздың өмірлік істері мәңгі сақталып, жалғастырылуда. 1907 жылы Петербургте хроматикалық гармониканы П.Стерлигов атты шебер жасап, оған «баян» деген жаңа атау қойған. Ол ежелгі қыпшақ айтушысы Боян есімімен байланысты аталған еді. Аспап алғашқы қос қатардан үш қатарлыққа ауысты.

XIX ғасырдың II жартысында қазақ даласында диатоникалық гармониканың пайда болуына оралар болсақ, оның алғаш «қағаз сырнай», кейін жәй «сырнай» деп аталғанын көреміз. Оның себебі дыбыс қуаттылығында және сырнай дыбысының тембрлік ерекшелігінде. Гармоника қазақ даласына жылдам еніп кетті. Оның басты себебі дыбыс сапасының қазақ халық музыкасының үніне жақындығында еді. Екінші жағынан, ол көшпелі тұрмысқа өте лайық болды. Орыс этнографы- Потанин, Данилевский, Алектров гармониканың қазақтар арасында танымдылығын, онда тек қазақ халық әндері ғана емес, орыс саздары да ойналғанын жазады.

Белгілі қазақ әншілері- Балуан Шолақ, Майра, Нартай, Кенен тағы басқалар өздерінің шығармаларын осы гармонмен сүйемелдеген. XX ғасырдың аяғында сырнай да домбыра аспабы сияқты кеңтанылa бастады. Сол себепті сырнайды қазақ халқы өзінің төл музыкалық аспабы ретінде бағалайды. Елімізде баян өнерін кәсіби оқыту 1943 жылдан, Алматыда П.Чайковскийатындағы музыкалық училищеде баян класы ашылғанда басталды. 14 жылдан кейін Алматы консерваториясында баян класы ашылды. Қазіргі уақытта баян өнері елімізде тұрақты жетілген.

Баян аспабының өте үлкен мүмкіншіліктері бар. Ол аспаппен барлық аспаптарға арналған шығармаларды ойнауға болады: органға арналған, фортепианолық классика және концерттер. 1934 жылы Құрманғазы атындағы халық аспаптар оркестрі құрылған болса, 1957 жылы дирижер Фуат Мансуровтың қолдауымен соның құрамына сырнай енгізілді. Бұған қазақ даласының ғасырлар бойғы тұрмыс үйлесімділігі, халықтың сырнай деп аталатын ескі рухани аспабының үнін сезінуі, оны енгізуі себепкер болып, айтыс ақындарының бұл аспапты белсенді қолдануы, біртұтас атақты ақын-гормоншылар мен әнші-гормоншылардың пайда болуы әсер етті. Мысалы, орыс мәдениетінде В.В.Хватов ерекше музыкалық аспаптардан тұратын оркестр құрып, оның құрамына жалейка, брелка, бақташылық мүйіз секілді аспаптар кіргізді. Олардың дыбысы ерекше әсем шығатынын көрсетті. Сол үшін де Пятницкий атындағы бұл оркестр әлемге танымал болып отыр. Шетел тыңдаушыларын оркестрдің қайталанбайтын тембрі назар аударды.

Қазақстанда осы тектес «Отырар сазы» фольклорлы-этнографиялық оркестрі құрылды. Мұның өзі өмір талабынан туған құбылыс еді. 1964 жылдан бастап қазақ халқының музыкалық аспаптар зерттеу жұмысы жүйелі түрде жүргізіліп келеді.

Бүгінде жоғары оқу орындарының музыкалық білім беру жүйесінде баян аспабын терең жүйелі түрде жетілдіріп қана қоймай, музыкалық аспаптар арасында тек қана баян емес, сырнай үндес аспаптары жетілдірілуде. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінде оқыту дәл осы жүйеге негізделген. Баян аспабы әмбебап жетекші және сүйемелдеуші, ансамбльдегі жетіспейтін дауыстарды ауыстырып тұратын аспап болды. Баян сырнайдың дауысы қазақ халқының есінде жеке және ансамбльдік орындаушылық дәстүрді жеткізушілердің арқасында сақталып қалады және қалды. Бұл ескі аспап дами келе және қайта жасалу арқылы әртүрлі жоспардағы музыкалық аспаптардың рөлін атқарады. Одан бөлек, баян сырнай қазіргі уақытта асқан шебер, жаңа үлгідегі және қайталанбас техникасынан заманауи құрылымы мен аспаптың дыбысталуына байланысты фольклорлық ансамбль құрамына кіреді.

Сонымен қатар республикамызға белгілі «Адырна», «Сазген», жоғары оқу орындарының жанынан құрылған «Сарын», «Ұлар» т.б. фольклорлық-этнографиялық ансамбльдері де халық музыкасын насихаттауға үлес қосып келеді. Бұл саладағы жұмысты әрі тереңдете түсу қажет. Осының бәрін біз қажет деп есептейміз. Себебі, біздің жас мамандарымыз республиканың ең түпкі жерлеріне жұмысқа жіберіледі, сол жақта халық оркестрлерін құрады. Сөйтіп эстетикалық тәрбие, халық мәдениетін көтеруге зор ықпал жасайды.

Сырнай-гармоника қазіргі күні қазақтың сүйікті халық аспабы болып табылады, бірде-бір мереке мен концерт сырнайсыз өткізілмейді. Бұл музыкалық аспаптың қай халыққа тән екендігін анықтайтын маңызды критерий оның қолданылуы және қызметі. Атақты зерттеуші, фольклорист И.В.Мациевский айтқандай «Этникалық топтар үшін қазіргі және бұрынғы тарихи уақыттың үзінділері ретінде алсақ, егер ол халықтың салты мен дәстүрінде өмір сүрсе, халық өмірінде нақты бір қызмет атқарса, ол музыкалық аспапты бір және бірнеше халықтың аспабы ретінде есептеуге болады»,-деген.

Сырнайда ойнау тәсілін меңгеріп, үлкен профессионалдық музыка өнеріне лайықтауға әбден болады. Ол үшін бұл аспаптарды әлі де жоғары музыкалық оқу орындарында, мектептерде терең жетілдіріп меңгеру талап етіледі.

Сырнай - даму, жетілу үстіндегі музыкалық аспап. Көне дәуірлерден келіп жеткен осы алдағы кезде де халық игілігіне жарай береді деген сенімдеміз. Халық аспаптарының өміршеңдігі, мәңгілік сипаты деп осыны айтсақ керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

Аспаптық музыка мәселелері. үшінші жинақ.-Алматы, 2002.

Ән салайық сырнаймен. Оқу құралы, 2016.

А. МирекИстория аккордеона и баяна

Болашақ музыка мұғалімдерінің аспаптық – шығармашылық дайындығының мәселелері. Ғылыми - практикалық мақалалар жинағы.-Алматы, 2011.

Гайсин Г.А. Гармоника и ееразновидности в музыкальнойкультуреКазахстана(К проблеме взаимодействия национальных культур). Автореферат дисс. Насоисканиеученойстепеникандидатаиск. Л., 1986.

Гизатов Б. Казахский оркестр имениКурмангазы.-А., 1994.

Мациевский И.В. Народнаяинструментальная музыка как феномен культуры. Монография.-Алматы, 2007.

ОРТА МЕКТЕП МАТЕМАТИКАСЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

А.Б. Кокажаева[1]

З.М. Төлеуханова[2]

А.Д. Қапар[3]

[1]б.ғ.к., қауым.профессор м.а., [2]аға оқытушы, [3]математика кафедрасының 1-курс магистранты,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті физика-математика факультеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы;

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада пәнарлық байланыс – оқытудың заманауи бағыттары туралы баяндалады. Мектеп математика курсының басқа пәндер арасындағы заңды байланыстылық, оқушылардың алған білімдерінің бір – бірімен сабақтастығын бір жүйеге келтіруің нұсқаулары мен әдістері қазіргі уақытта жоқтың қасы. Сондықтан соны педагог қауым қолға алып, кіріктілген пәндер жиынының нәтижесін шығарса, болашақ ұрпақтың санасына бала күннен қалыптасқан жанды және жансыз бейнелер арасындағы байланысты көру дағдыларының қалыптасуы туралы қарастырылған. Пәнаралық байланыс меңгерген білімді кешенді түрде пайдалана білуге жол ашады. Мектептегі пәндік жүйе бір – бірімен бөлек жатқан дүниелер емес, сондықтан пәндер арасындағы байланысты жүйелі түрде сабақ үрдісінде іске асыру арқылы олар бірін-бірі толықтыруға сипаттама берілген. Пәнаралық байланыс негізінде математиканың басқа пәндермен үйлестігін оқыту жолдары қысқаша көрсетілген.

Тірек сөздер: пәнаралық байланыс, математика, жаратылыстану-математика ғылымы, интеграция, білік, дағды.

ABSTRACT

The article highlights the subject connection-modern directions of training. There is currently no legal connection between the school mathematics course and other subjects, and there are no approaches and methods for systematizing the relationship between the knowledge received by students. Therefore, the teacher launched a set of integrated subjects, which provides for the formation of skills for future generations to view the relationships between living and inanimate images formed from the child's birthday. Intersubject communication contributes to the integrated use of the acquired knowledge. The subject system in school is not something that happens to each other, so in the process of systematic implementation of the relationship between subjects, a characteristic of complementarity is given. On the basis of intersubject communication, the ways of studying the combination of mathematics with other disciplines are briefly described.

Key words: interdisciplinary communication, mathematics, natural and mathematical science, integration, skills.

Кіріспе

Жалпы білім беру саласындағы пәнаралық байланыстың маңыздылығы қандай болса, мектептеде әрқашан сондай маңызды болды. Сонымен қатар пәнаралық байланысты жүзеге асырудың әдіс тәсілдері мектеп қабырғасында орындауға тырысқанмен, оның нәтижелері аса көп қорытынды шығара қоймады [1].

Осы тұрғыда жүргізілген жұмыстарды талдау нәтижелері мектепте жаратылыстану-математикалық пәндерді оқытудың заманауи мақсатын анықтауға мүмкіндік берді. Жаратылыстану-математикалық бағыттағы пәндерді байланыстыра оқытудың бірден бір тиімділігі оқушыларға жанды және жансыз табиғат туралы ғана емес, әлемнің материалдық

бірлігі, табиғи ресурстар және оларды тиімді пайдалану туралы ақпарат береді. Оларды игеру оқушы тұлғасының жан-жақты және үйлесімді дамуына бағытталған. Оқушылардың тұлғалық дамуының маңызды құралы - жаратылыстану-математикалық бағыттағы пәнаралық байланысты дамытумен қатар, әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы пәнаралық байланысты қоса дамыту, олардың оқу материалдары мен социумдағы проблемалар арасындағы өзара байланыс, оқушының жеке өмірі, болашақ кәсібі болып табылады.

Жаратылыстану-математикалық пәндерді сапалы оқыту олардың математикамен байланыстыру арқылы жүзеге асыру барысында анық байқауға болады, себебі ол осы бағыттағы барлық пәндердің әдістемелік негізі болып табылады. Математиканы меңгеру оқушылардың аралас пәндерді оқып-үйренуі үшін де, күнделікті өмірде де қажетті білім, білік және дағдыны қалыптастыруды қамтамасыз етеді [2].

Талқылау

Математиканың жаратылыстану-математикалық бағыттағы пәнаралық байланысы мектепте оқытылатын келесі пәндерімен анықталады: химия, биология, физика, сызу, астрономия, информатика, география.

Интеграция процесі белгілі бір шарттарды орындауды талап етеді:

- зерттеу объектілерінің бір біріне өте жақын болуы немесе сәйкес келуі;

- интеграцияланатын пәндерде зерттеудің бірдей немесе ұқсас әдістері қолданылады;

- олар жалпы заңдылықтар мен теориялық тұжырымдамалар арқылы құрылады.

Мұғалім өз сабағына бір немесе бірнеше пәндерді кіріктіріп оқытуына болады. Ол көбінесе мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты. Мұнда оқу процесін ұйымдастырудың жаңа түрі - біріктірілген пәндер жүйесі туралы айтуға болады.

Интеграцияланған оқу түрі бір күн бойы әртүрлі сабақтарды өткізу барысында бірнеше рет іске асырылуы мүмкін. Интеграцияланған пәндер жүйесі (дидактикалық мақсаттар, мазмұны, әдістемелік тәсілдер) сабақ сияқты деңгейде талдауға болады (өту уақытын ескере отырып), сондықтан бұдан әрі тек белгілі бір сабақ нысанын қарастырамыз. Орта мектептегі пәнаралық байланысты күшейту үшін практикалық, зертханалық, зерттеу және шығармашылық жұмыстарды жинақы түрде ұтымды пайдаланып жүргізу керек. Пәнаралық байланыстарды орнатудың маңызды тәсілдерінің бірі: математика сабақтарында АКТ-ны пайдалану, яғни өмірдегі әр түрлі құбылыстар, фактілер және теориялық материалды түсіндіру кезінде оларды талдау, тарихи және қызықты материалдарды (фактілер, өмірбаяндар, хабарламалар, баяндамалар) көрсетуге болады [3].

Пәнаралық байланысты қолдану әдістері мен формаларын таңдау кезінде оқушылардың жас ерекшеліктері, олардың білім деңгейі, басқа пәндер бойынша зерттелген материалдар ескеріледі.

Компьютерді пайдалану және кең таралған бағдарламалармен жұмыс істеу біліктілігі мен дағдысы қалыптастыру пәнаралық байланыстарға арналған әдістемелік база болып табылады. Компьютерлік технологиялар математиканың оқытылуын жақсартуға және көрнекілік материалдарды пайдалауға көмектеседі, мысалы, сызбалар мен графиктерді құрудың дәстүрлі әдістерін ауыстыратын компьютерлік инженерлік графика саласындағы іскерлікті; әмбебап сипатқа ие модельдеу іскерлігін қалыптастырады [4].

7-9 сыныптарда биология, география, физика пәндерінен оқушылардың білімін тереңдетуге көмектесетін математика бойынша есептер қолданылады. Есептерді шешу кезінде сараланған және жеке тәсіл жүзеге асырылады.

Осылайша, пәнаралық байланыстарды іске асыру үшін математика мұғалімі жалпы мектептік оқу-әдістемелік жұмыс жоспарын ескере отырып, қосымша математикалық курстарда пәнаралық байланыстарды іске асырудың жеке жоспарын әзірлеуі тиіс. Пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру әдістемесі бірқатар кезеңдерден тұрады:

1) сабақтарда пәнаралық байланыстардың теориялық және әдіснамалық негіздерін оқыту, оларды іске асыру үшін заманауи технологияларды, әдістер мен тәсілдерді қолдану қажеттілігін ұғыну;

2) оқу пәні бойынша бағдарламаға талдау жүргізу, басқа пәндердің тірек тақырыптарын, фактілерді, заңдарды оқушылардың оқу материалын терең меңгеру үшін пайдалануға болатын ұғымдарды анықтау;

3) жұмыс реттілігін анықтау: тақырыптық және сабақ жоспарын құру, жүйелік тәсілді ескере отырып пәнаралық байланыстарды жоспарлау;

4) нақты сабақтарда пәнаралық байланыстарды жүзеге асырудың құралдары мен әдістемелік тәсілдерін әзірлеу, пәнаралық сипаттағы дидактикалық материалдарды іріктеу, оқытуды ұйымдастырудың кешенді нысандарын дайындау және пайдалану әдістемесін сынақтан өткізу, тиімді құралдарды, әдістемелер мен технологияларды іріктеу, оқу сабақтарындағы пәнаралық байланыстарды практикада қолдана білу дағдыларын қалыптастыру [4].

Орта мектептегі пәнаралық байланыстар дидактикалық принцип ретінде және әр түрлі оқу пәндерін оқытудың мақсаты мен міндеттерін, мазмұнын, әдістерін, құралдары мен формаларын қамти отырып шартты түрде қарастырылады. Математикалық есептерді шеше отырып, оқушылар келесідей күрделі танымдық және нақты әрекеттерді жасайды:

1) пәнаралық тапсырманың мәнін ұғыну, басқа пәндерден алған білімдерін қолдану қажеттілігін түсіну;

2) басқа пәндерден алған білімдерін қажеттілігін түсініп, іріктеу және кіріктіре білу (жұмыс жағдайына келтіру);

3) оларды жаңа сабаққа негіздей білу, оқыту пәндеріндегі ұқсастықты тауып, салыстыру;

4) білімді синтездеу, ұғымдардың, өлшем бірліктерінің, есептік әрекеттердің үйлесімділігін анықтау, оларды орындау;

5) нәтижені алу, қорытындыларды түйіндеу, ұғымдарды бекіту [5].

Осылайша, математика сабақтарында пәнаралық танымдық тапсырмаларды проблемалық сұрақтар, сандық есептер, практикалық тапсырмалар түрінде жүйелі түрде қолдану оқушылардың әртүрлі пәндерден білім арасындағы байланысты орнату және меңгеру біліктерін қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Бұл математиканы оқытудың маңызды дамытушылық функциясы.

Пәнаралық байланыстар оқу пәндерінің құрамы мен құрылымына әсер етеді. Әрбір оқу пәні пәнаралық байланыстардың қандай да бір түрлерінің көзі болып табылады. Сондықтан математикалық есептің мазмұнын ескере отырып байланыстару, немесе, керісінше басқа оқу пәндеріндегі математикалық ұғымды бөліп көрсету маңызды.

Алгебра курсы және математикалық талдау бастамалары математикалық әдістердің әмбебаптығын көрсетеді, қолданбалы есептерді шешудің негізгі кезеңдерін көрсетеді. Геометрия курсының аксиоматикалық құрылымы физика, химия, биология курстарында оқылатын кез келген ғылыми теорияны құру логикасын түсіну үшін база жасайды.

Сабақтарда пәнаралық сипаттағы танымдық есептерді қолдану оқу процессін айтарлықтай белсенді түрде жүргізеді (есте сақтау, ойлау, эмоциялық-еріктік үдерістер, қиял мен сөйлеуді дамыту). Пәнаралық байланыстар оларды оқу процесіне енгізудің бастапқы кезеңдерінде ынталандырушы рөл атқарады. Оқытудың кез келген кезеңінде пәнаралық байланыстар білім интеграциясының арқасында детерминациялаушы функцияны орындайды, бұл өтетін психикалық процестердің өнімділігін арттырады.

Пәнаралық байланыстар оқушылардың нақты білімін қалыптастырады, гносеологиялық жағдаяттарды қарастырады, онсыз ғылым негіздерін жүйелі игеру мүмкін емес, әдістемелік функцияны атқарады және пәндік таным саласын кеңейтеді. Танымның жаңа объектісі ретінде әртүрлі оқу пәндерінің жекелеген білім элементтері арасындағы байланыс қарастырылады. Ғылымның адамгершілік аспектілерінің пәнаралық байланыстары негізінде ашу, «адам – қоғам

– табиғат» өзара байланысын талдау, бұл гуманитарлы-эстетикалық, қоғамдық-тарихи және жаратылыстану-ғылыми пәндер байланысын, сондай-ақ еңбек және эстетикалық тәрбие мен оқытудың жалпы міндетін құрайды. Оқушылардың жүйелі ойлау қабілетін заманауи ғылыми таным әдісі ретінде дамыту аса маңызды.

Жалпы пәнаралық ұғымды қалыптастыру пәнаралық байланыстарды орнатудың соңғы кезеңін құрайды. Оқушылардың ойлау қабілетінің жаңа тәсілі, жалпыдан жекені көре білу қабілеті қалыптасады.

Оқушыларды пәнаралық байланыс негізінде оқыту нәтижелі болуы үшін, олардың өздеріне сол пәнаралық байланысты өз беттерінше тауып, көре білу дағдыларын дамыту арқылы қол жеткізуге болады. Пәнаралық мәселелерді шешу кезінде оқушылардың танымдық дербестігінің көрсеткіші - білім жүйесін меңгерумен қатар, олардың логикалық ойлау дағдыларын дамыту. Пәнаралық байланыс маңыздылығын арттыру мақсатында оқушылардың танымдық қызығушылығын дамыту үшін:

1) пәнаралық байланысты оқыту мәселелерін жүйелеу;

2) пәнаралық байланыстардың көлемін біртіндеп арттыру, оларды жүйелі түрде пайдалану, оқушыларды аралас ұқсас, сәйкестік туралы әдіс тәсілдерін қолдануға үнемі жаттықтыру;

3) байланыстардың екі жақты сипатының жүйелілігін қамтамасыз ету;

4) пән мұғалімдерінің өзара келісілген жұмысын қамтамасыз ету.

Пәнаралық байланыстарды жүйелі түрде дамытуға пәнаралық негіздегі бағдарламалар мен оқулықтар әзірлеу үшін барлық оқу пәндері (жалпы білім беру салалары) бойынша ғалым-мамандарды, психологтарды, әдіскерлерді, мұғалімдердің кіріктірілгені абзал. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру және дайындау барысында пәнаралық байланыстардың көп аспектілерін ашуға бағытталған арнайы жұмыс талап етіледі. Пәнаралық байланыстардың жас ерекшеліктеріне қарай әзірлеу, пәнаралық байланыстардың проблемалық, бағдарламаланған, сараланған оқытумен ұштасуы негізінде оқыту процесін жетілдіру, сондай-ақ пәнаралық негізде оқыту құралдарын әзірлеу, эстетикалық сала пәндерінің және тәрбиенің басқа пәндермен өзара байланысы өзекті болып қалуда [6].

Осылайша, жаратылыстану-математика бағыттағы пәндердің пәнаралық байланыстарының қазіргі заманғы тұжырымдамасы мұғалімдерді оқу пәндерінің жүйелі өзара байланысына, оқытуды ұйымдастырудың мазмұны, әдістері мен формаларында, сыныптан тыс жұмыста пәнаралық іс-қимылды белсенді түрде іске асыруға, түрлі ғылыми және практикалық салалардан білімді біріктіретін кіріктірілген сабақтарды, элективті курстарды оқыту практикасына барынша енгізуге бағыттайды.

Сабақта пәнаралық байланыстарды пайдалану - математика пәні мұғалімінің ең күрделі әдістемелік міндеттерінің бірі. Ол басқа пәндер бойынша бағдарламалар мен оқулықтардың мазмұнын білуді талап етеді. Оқыту практикасында пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мұғалімнің химия, физика, биология және т. б. мұғалімдермен ынтымақтастығын көздейді.

Пәнаралық байланыстар білім беру мазмұнының басты элементтерін ажыратуға, жүйе құрастыру үшін идеяларды, ұғымдарды, оқу қызметінің жалпы ғылыми тәсілдерін дамытуды, оқушылардың әр түрлі пәндерден алған білімдерін кешенді түрде қолдану мүмкіндігін қарастыруға жол береді [7].

Пәнаралық байланыстардың білім беру функциясы олардың көмегімен оқушылардың бойында жүйелілік, тереңдік, ұғымдық, икемділік сияқты білім сапасын қалыптастырады.

Математика сабағына пәнаралық байланыстардың кіріктірудің тәрбиелік мағынасы өте зор, оқушылардың кешенді алған білімдерін жан жақты бағытта тиімді пайдалану, күнделікті тыныс тіршіліктегі алатын орнын анықтау дағдыларын дамытады. Пәнаралық байланыс элементтерін сабақтың жеке кезеңінде де, сабақ бойы де жүзеге асыруға болады. Енді математиканың басқа оқу пәндерімен пәнаралық байланысын жүзеге асыру үшін қандай тапсырмаларды қолдануға болатынын қарастырып көрелік.

Математика және биология. 5-6-сыныптарда «Бөлу» тақырыбын оқу барысында сабақты мына түрдегі қызықты сөз жұмбақ арқылы бастауға болады: «Жер шарында жаз айларындағы ауа-райын қатесіз болжаудың шеберлері құстар мекендейді. Егер сіз тақтада жазылған мысалдар дұрыс шешсеңіз, онда сіз олардың біреуінің атын білесіз». Есепті орналасу ретімен шешіп, кестедегі әріпке ауыстырсаңыз құстың атын білесіз.

420:15=; 360:15=; 425: 25 =; 369: 9 =; 210: 7=; 729: 81=; 450: 30=; 1025: 41=.

25	15	28	9	41	24	30	17
О	Г	Ф	Н	М	Л	И	А

Фламинго ұясын құмнан қиық конус түрінде салады, жоғарғы табанын жұмыртқасын салу үшін тереңдеу етіп жасайды. Ұяның биіктігі жаздың қандай болуына байланысты: құрғақ немесе жаңбырлы. Егер жаз жаңбырлы болса, онда ұя биік болады, олар су басып қалмауы үшін, құрғақшылықта, одан да төмен болады.

Математика және физика. Математиканың физикамен байланысы өте көп. 5-6 сынып оқушылары әлі физиканы оқымаса да, математика сабағында қозғалысқа байланысты көптеген физикалық есептерді шешеді. 7 сыныптан бастап математика мен физиканың байланысы барлық жерде байқалады. Математика білмей физиканы меңгеру мүмкін емес. Сондықтан математика курсында оқушыларды физика сабақтарында математикалық білімді қолдануға дайындайтын есептер жүйесін қолданған тиімді. Бұл жүйеде оқушылардың түрлі функциялар мен графиктер туралы өз білімдерін қолдануды талап ететін есептер маңызды орын алады. Ол үшін оқушылар оның аналитикалық көрінісі бойынша тәуелділік түрін танып, формуланы және ол қаралатын физикалық жағдайды салыстыра білуі тиіс.

Мысал. Салмағы 2 кг дене қозғалысының ауырлық күші неге тең? Егер P=mg, g = 10, m - масса, p – ауырлық күші болса.

Математика және экология. Экологиялық мазмұнды есептерді шеше отырып, бізді қоршаған табиғат және адам қызметінің экологияға әсері туралы көптеген мағлұматтар аламыз.

Мысал. Ғалымдардың пайымдауы бойынша әр минут сайын 20 га орман ағашы кесіледі екен. 10 минут үшін қанша орман ағашы кесіледі?

Математика және химия. 5 сыныптан бастап балалар математикада химия элементтері бар есептермен кездеседі. Ал балалар химияны оқып, зерттей бастағанда, осы екі пәннің тығыз байланысын байқайды.

Қорытынды

Осы сияқты көптеген мектеп курсындағы пәндерді оқыту барысында олардың өзара байланысын ашып, көрсетіп оқушының бойында оған деген қызығушылығын арттыру, олардың кәсіби шығармашылығын шыңдай түсері анық. Бұл белсенді ақыл-ой процессі, оқушының пәнаралық байланыстағы біліктілігі мен дағдысын, шығармашылық ойлауын, эмоционалдық-ерік процестерін, қиял мен сөйлеуді дамытады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Боярчук В.Ф. Меж предметные связи в процессе обучения. Учебное пособие по спецкурсу. – Вологда, 1998. – 76 с.
2. Кулагин П.Г. Меж предметные связи в процессе обучения. – М.: Просвещение, 1981. – 96 с.
3. Примерные программы основного общего образования. Математика. – М.: Просвещение, 2009. – 96 с. – (Стандарты второго поколения).

4. Федорец Г. Ф. Меж предметные связи в процессе обучения. Учебное пособие. – Л.: ЛГПИ, 1983.
5. Бейсенбаева А.А. Пәнаралық байланыс негізінде оқу процесін ұйымдастыру: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы.− Алматы: РБК, 1995. - 117 б.
6. Қалиев С. Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін дамытудың педагогикалық негіздері. - Алматы: Білім, 2001. - 224 б.
7. Кішібаева Д.Ж. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс – ірекетін пәнаралық байланыс негізінде қалыптастыру: пед.ғыл.канд. ... автореф. – Шымкент, 2006. - 28 б.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ - МӘДЕНИ МҰРАЛАРДЫҢ ТУРИЗМДІ ДАМЫТУҒА ӘСЕРІ

THE IMPACT OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN KAZAKHSTAN ON THE DEVELOPMENT OF TOURISM

Садыкова Дамежан Адилхановна

Қазақ Ұлттық Қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

ТҮЙІНДЕМЕ

Туризмнің дамуы халықаралық экономиканың ең басты динамикалық салалары ретінде әлемдік деңгейдегі өзекті мәселе.

Мақалада Қазақстандағы тарихи ескерткіштер мен мәдени мұралардың туризмінің қалыптасуы мен дамуына әсері, туризмнің ерекше нысандары тарихи орындар мен тарихи ескерткіштердің нысандарын қорғау, экологиялық ластанудың алдын алу мәселелері мен туризмді дамыту бағыттары қарастырылды. Қазақстандағы тарихи ескерткіштер, күмбездер, мұражайлар, тарихи қалалар мен археологиялық ескерткіштер мен рекреациялық ресурстарының тарихи маңыздылығы мен ерекшеліктерін айқындау, мәдени мұрамызды дамыту қорғау арқылы ұлттық ерекшеліктерімізді әлемдік деңгейде мәртебесін қорғау бағыттары мен табиғат қорғау заңдары, ұлттық туризм саласын дамытудағы жобалары мен тәжірибелері айқындалып болашақта еліміздегі танымдық туризмін дамытуда пайдаланатын әдістері мен тиімді жолдары көрсетілді. Қазақстанның тарихи нысандары мен рекреациялық ресурстары, туризм нысандарын пайдалану, туризмді дамыту арқылы еліміздегі экологиялық, экономикалық мәселелерді шешу, туризм саласын аймақтық деңгейде дамыту мүмкіншіліктері, еліміздегі тарихи нысандардың туризмді дамытудағы бағыттары, жобалары, әлемдік тәжірибелерді пайдаланудың салыстырмалы әдістері мен туризмді дамытудың статистикалық, ғылыми болжау әдістері айқындалды.

Кілттік сөздер: экология, туризм, тарих, қорған, мазарлар, рекреация, археологиялық орындар, табиғат ресурстары, рекреациялық аймақтар, мұражай, күмбез, кесене, ерекше қорғалатын аймақтар,туризм.

ABSTRACT

Tourism development is urgent problem of global level as one of the main dynamic sectors of the world economy. The article examines the impact of historical monuments and cultural heritage in the formation and development of eco-tourism, protection of special tourist facilities, historical sites and monuments, the prevention of environmental pollution and trends in the development of tourism. The article defines the historical importance of historical monuments in Kazakhstan, domes, museum, historic towns and archaeological sites, and recreational resources and to determine their characteristics, methods of protection of national characteristics in the global level through the development, protection of cultural heritage and the laws of nature protection, projects and experiences in the development of National tourism and shows methods and effective ways used in cognitive development of tourism in our country in the future. Economic problems are solved through the development of tourism through the use of historic sites in Kazakhstan and recreational resources, objects of ecological tourism. The article describes the development of tourism opportunities in the regional level, the directions of development of tourism historical sites in the country, the projects of the comparative method of using international experience and scientific forecasting, statistical methods tourism.

Keywords: ecology, tourism, history, castle, cemetery, recreation, archaeological sites, natural resources, recreational areas, museums, dome mausoleum specially protected areas, tourism.

Тарихи-мәдени мұралар экологиялық танымдық бағыттағы туризм түрі. Оған тарихи ескерткіштер, мүсіндер, мұражайлар, тарихи ғимараттар, ежелгі қалалар мен елді-мекендер біршама ежелгі ескерткіштер. Оларға мешіттер, храмдар,шіркеулер, ғибадатханалар жатады. Қазіргі кезде діни бағыттағы ескерткіштердің маңыздылығы жатады. Әрбір тарихи орын мен мұралардың өзіндік ерекшеліктері мен мәдениеті, өркениеті айқындалады.

Тарихи-мәдени ескерткіштер;

- археологиялық ескерткіштер;

- табиғи ескерткіштер;

- тарихи қалалар, елді-мекендер;

- мұражай, театр, өнер орталықтары;

-ғылыми және техникалық кешендер;

Мәдени архитектуралық ескерткіштер - б.з.д адамдар діни тәуап ету, экскурсиялық, мемлекеттің мәдени нысаны ретінде өнер және құрылыс архитектурасын тану мақсатында саяхат жасайды.

Архитектуралық ескерткіштер - б.з.д сақталған ғимараттар, театр, кітапханалар, ғимараттар, архитектуралық ескерткіштер.

Археологиялық ескерткіштерге қорған, суреттер, ежелгі тас мүсіндер, кен орындары, ежелгі қала орындары.

Этнографиялық ескерткіштер - этнографиялық жәдігерлер,тарихи және өлкетану мұражайлары, ұлттық ерекшеліктер мен салт-дәстүрі сақталған орындар, яғни ұлттық болмысты айқындайтын әрбір аймаққа байланысты әдет-ғұрыптарды қамтиды.

Халық қолөнері- халықтардың ежелгі қолдан жасалған қолөнері, құрал-саймандары, өнер бұйымдары жатады.

Тарихи-археологиялық ескерткіштердің туристік – экскурсиялық саяхаттардағы орны ерекше. Археологиялық ескерткіштердің кез-келген нысандары туристік - экскурсия жұмыстарында маңызды орын алады. Соның ішінде Жетісудағы Сақ қорғандары, Талхиз қалашығы, Оңтүстік Қазақстандағы Отырар, Сайрам, Батыс Қазақстандағы Сарайшық, т.б. көне қалалардың орнына туристердің қызығушылығы мол.

Археологиялық - тарихи ескерткіштердің қазірге дейін жеткен нысандарының ішінде қорғандар мен мазарлардың маңызы зор. Қола дәуір ескерткіштеріне жартастағы петроглифтерді атауға болады. Оларға әйгілі бірегей ғибадатханалар: Аңырақай тауының Таңбалы сайындағы, Көксу өзеніндегі Ешкіөлмес ғибадатханасы, сондай-ақ Шолақ, Кіндіктас, Баянжүрек тауларындағы тастағы суреттер жатады. Біздің дәуірімізге дейінгі 6 – 3 ғасырлардан қалған сақ қорғандары, Бесшатыр қорымындағы жерлеу камерасы және сақ әскері киімін киген “Алтын адам”, 2001 – 2002 жылдары Шығыс Қазақстан облысы Қатонқарағай ауданының Бергіел (Берел) қорғанында табылған “Сақ патшайымы” археол туристік нысандарға жатады. Ортағасырлық Түркістан, Отырар, Тұрбай, Құлан, Мерке, Талхиз, Жаркент қалалары, т.б. елді мекендер қазіргі туристік нысандар болып табылады. Қазақ даласы қаншама ғасырлық тарихи шежіреге бай өлке. Оңтүстіктегі тарихи қалалар Отырар, Тараз, Аққорған, Құлан, Қарнақ, Аркук, Баласағұн, Құмкент, Мерке, Сауран, Сарайшық, Созақ, Талғар, Сығанақ, Түркістан, Ұлы Жібек жолы, тарихи шежіреге бай кесенелер Қожа Ахмет Иасауи, Домалақ ене, Арыстан – баб, Айша Бибі, Бабаджа – қатын, Баба –Ата, Қошқар Ата, Қожа Толыг, Қарахан, Көккесене, Бесік тас, Ақыртас, Ақсүмбе мұнарасы, Аққорған, «Алтын адам», орны, Күлтөбе, орталықтағы Жошы хан кесенесі, Аяққамыр күмбезі, Алаша хан кесенесі, батыстағы Шақпақ - Ата кесенесі, Шопан – Ата, Ерсары қайрағы, Есен – Ата қорымы, Сұлтанепе орны, Асан қамалы, Белеулі керуен сарайы, Сислем – Ата қорымы, Бекет – Ата, Құрманалы әулие, Ұзынбас қамалы, Көне, Қашаған, Артық, Ағатай, Бейсенбай, Айтман, Шойынбай, Көне, Өрнекті, Үстірт, Нұрберген Қалышұлы, Омар күмбездері, Құлыптастар, Жұбан тамы, Сағана тамы, Асанқожа Нұрмұхамедтің сағана тамы, Долы апа, Қарағышты - әулие, Жамбауыл, Сейсем – Ата, Бейнеу, Қамысбай, Масат Ата қорымдары мен Сандықтам, ескерткіштер мен 360 әулие күмбездері, Шығыстағы Қозы Көрпеш – Баян сұлу, Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уалиханов, тарихи ескерткіштер мен күмбездер, солтүстіктегі

тарихи шежіреге толы табиғат ескерткіштері Оқжетпес, Жұмбақ тас, Жалмауыз кемпір, Ұйқыдағы ару, Биші орман, Жасыбай көлі т.б. мен тарихи орындар басқа жерде кездеспейтін өздеріне тән қайталанбас қасиетке, тарихқа бай екендігі айқын. Еліміздегі тарихи – мәдени мұраларымызды қайта қалпына келтіру, жаңа заманға лайықты архитектуралық эстетикалық талғамға сәйкес жаңарту, туристердің демалыс, тыныңу, саяхаттау жұмыстарын, ұйымдастыратын экотуристік қызмет көрсету кешенін дамыту үшін жарнама жұмыстарын жүргізу, тарихи құндылықтарымыз туралы ақпарат жұмыстарын жандандыру, еліміздің тарихи – құнды естеліктері, шежірелері туралы білімдерін жетілдіру, патриоттық тәрбие беру арқылы экотуризмді дамыту жұмыстары жаңарту қажет. Тарихи – мәдени мұраларымыз ерекше қорғауға алынып, танымдық, діни, іскерлік мақсатта пайдалануымыз қажет.

Тарихи қалалар - Қазақстандағы тарихи қалалар II - XVI ғасырға дейінгі Азия мен Еуропаны, Батыс пен Шығысты жалғастыратын көпір Ұлы Жібек жолының пайда болуымен қалыптасты. Еуропа мен Азия арасындағы сауда, керуен жолдарының пайда болуымен жол тораптарында қалашықтар, саудагер, көпестер демалып, тыныңатын орындар қалыптасты және олар ірі қала орталықтарына айналды. Атап айтсақ оңтүстіктегі Отырар, Тараз, Аққорған, Құлан, Қарнақ, Аркук, Баласағұн, Құмкент, Мерке, Сауран, Сарайшық, Созақ, Талғар, Сығанақ, Түркістан қалалары. Тарихи қалалар қазіргі кезде еліміздің өткен ғасырлардағы тарихы мен мәдениетін, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптарын өз қойнауларына сақтап қалған тарихи-мәдени мұралар.Тараз – қазіргі Жамбыл қаласының орнында болған көне қала. VII – VIII ғасырда ол Ұлы жібек жолында орналасқан сауда және қолөнер орталығына айналған. Мұнда оңтүстік күміс кендері мен терістіктегі қимақтарға баратын керуен жолдар тоғысатын. Х ғасырдағы араб географы Әл – Мақдиси «Тараз – ірі бекіністі қала, бақтары көп, халқы тығыз, қала сыртына терең ор қазылған, төрт қақпасы және төңірегінде елді мекендер бар. Қаланың орталық бөлігіне кірер қақпа алдынан үлкен өзен ағады өзенің арғы бетінде тұрғын үйлер, өзеннен өтер өткелдері бар. Мешіт базарлар арасына салынған» дейді. *Тараз* қазіргі Тараз қаласының орнына орналасқан. *Құлан*- Жамбыл облысы Тұрар Рысқұлов ауданындағы ортағасырлық қала. Құлан орта ғасырларда Ұлы Жібек жолындағы ірі мәдени сауда орталығы болған.Құмкент – ортағасырлық қала орны. Оңтүстік Қазақстандағы Шолаққорған ауданынан 30 км жерде орналасқан. Саудакент ауданына баратын жолдың бойында. Құмкент араб деректерінде кездесетін *Құмкент* қаласының орны. Ол 13 – 14 ғасырларды Таластан Сайрамға қарай созылған керуен жолы бойындағы ірі сауда орталығы болған. Қазіргі уақытта қаланың қираған орны төбеге айналған. Арқайым- Қазақстандағы Оралдан Ертіске дейін созылып жатқан далалық белдеудегі ең ежелгі қалалардың іргетасы қала дәуірінің басында (бізден бурын 1800 – 1600 жылдары) қаланған. Осындай қалалардың бірі Арқайым. Сол жерден Арқайымнан да ерте өмір сүрген ежелгі Кент елді мекені табылды. Баласағұн – Шу алабындағы ежелгі түрік қақпасы. Әр кезде Батыс түрік, Қарлұқ қағанаттарының, Қарахан, Қарақытай (Қарақидан) мемлекеттерінің астанасы болды. Х – XI ғасырда Орта Азияның бірқатар хандықтарын жаулап алған Қарахан мемлекетінің тұсында Баласағұның аты көбірек әйгілі болды. Созақ – ежелгі қаланың орны. Оңтүстік Қазақстан облысы, Созақ ауданының оңтүстік шетінде орналасқан. Қала 13 ғасырдың жазба деректерінде Хұзақ деген атпен аталады. Ал 16 ғасырдан бастап Созақ деген атпен белгілі.Созақтың бұрынғы орны Тарсатөбе деп аталады. Ол биіктігі 20 метр мұнаралы дуалдармен қоршалған. Созақ (Хұзақ) көне қамал қаласында «Хан мазары» деген қасиетті жерде Әбілқайыр, Жәнібек хандардың сүйектері жатыр. Арқұқ – орта ғасырдан сақталған көне қала орны. Қызылорда облысы Сырдария өзенінің төменгі ағысының батысында 6 – 7 км жерде орналасқан. Отырар-V– XV ғасырларда Отырар Арал бойындағы көшпелі тайпалармен сауда жасайтың орталық, Иран мен Орта Азиядан Сібірге, Монғолияға және Қытайға қатынайтын сауда жолындағы маңызды қала болды. Шымкент қаласының шығысына қарай 12 км жерде орналасқан. Сарайшық – XIII – XVI ғасырларда Батыс пен Шығысты байланыстырған Ұлы Жібек жолының бойындағы маңызды бекеттердің бірі Хан Ордасы болған орта – ғасырлық қала. Қазақстандағы тарихи-мәдени мұралардың ең маңызды бөлігі *кесенелер.* Ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа аманат болып келе жатқан тарихи мұралардың ішіндегі кесенелердің орны ерекше. Өйткені кесенелер, халқымыздың елім деп өткен ұлы тұлғалары мен қойнауына тарихи оқиғалардың қыр-сырын сақтап келген құнды тарихымыз бен мәдени құндылықтарымызды ашып көрсететін мәдени-тарихи мұралар. *Абай кесенесі* - 1996 жылы салынған сәулет өнері ескерткіші. Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданы Жидебай қонысында ұлы ақынның туғанына 150 жыл толған

мерейтойында ЮНЕСКО-ның шешімімен әлемдік деңгейінде атап өту іс-шаралары қарсаңында орнатылды. Арыстан Баб кесенесі – көне Отырар жеріндегі сәулет өнері ескерткіші. Түркістан халқының арасында мұсылман дінін таратушы Қожа Ахмет Иасауидің ұстазы болған Арыстан Баб ата қабірінің басына салынған. *Абат – Байтақ кесенесі* – Ақтөбе облысы, Қобда ауданы, Талдысай кентінен оңтүстіке қарай 12 шақырым жердегі Абат – Байтақ қорымының негізін құрайтын XIV – XV ғасырлардың сәулет ескерткіші. Ағаш ою дәстүрінде және өсімдік өрнектермен безендірілген құлыптастар ерекше назар аударады. Себебі мұның бәрі сол кездегі тас қашаушылардың шеберлік деңгейінен көрсетеді. Қошқар Ата – Сарыағаш аудандағы ауыл, ауылдық округ орталығы. Аудан орталығы – Сарыағаш қаласынан оңтүстік батысқа қарай 30 км жерде, Келес өзенің оң жағалауында орналасқан. *Қошқар Ата кесенесі* – ортағасырлық сәулет өнері ескерткіші. *Бесік тас*- Оңтүстік Қазақстан облысында Шілтер ата деп аталатын таңғажайып бір киелі жер бар. Онда әр түрлі жан – жануарлардың бейнесіне ұқсайтын тастар ансамбілі, Нұх пайғамбардың ошағы, Адам ата мен Хауа ана тасы, Бесік тас кездеседі. Олардың бәрі дерлік өзіндік тылсым қасиеттерге ие. *Айша бибі кесенесі* – сәулет өнері ескерткіші. 12 ғасырда салынған Жамбыл облысы Жамбыл ауданы Айша бибі ауылында орналасқан. Қазақстан ғалымдарының экспедициясы зерттеген. Қазақстандағы терең тарихи тамырлары бар *тарихи ескерткіштер* танымдық және тарихи мәліметтер беретін тарихи-мәдени мұралар. Биік күмбездер мен таңбалы тастар, қорымдар, мазарлар тарихымыздың құндылығымен мәдениетін, археологиялық сәулет өнерін әлемге әйгілі етуші мұралар. *Аяққамыр күмбезі* - 12 ғасырдың соңындағы сәулет өнері ескерткіші. Қарағанды облысы Жезді кентінен солтүстік – батысқа қарай 9 км жерде орналасқан. Орталық Қазақстанның көрнекті ескерткіштерінің бірі болып табылады. *Жошы Хан күмбезі* – Жезқазған қаласынан солтүстік шығысқа қарай 50 км жерде, Кеңгір өзенінің жағасында ораналсқан көне архитектуралық ескерткіш. Күмбезде сақталған таңбаларға қарағанда, оны салуға Жошыға бағынған тайпалардың бәрі (оғыз, арғын, қыпшақ, керей, найман, қоңырат, қаңлы т.б.) қатысқан. Жошы хан күмбезі республикада маңызы бар тарихи және мәдениет ескерткіштерінің мемлекет тізіміне енгізілген. *Алаша Хан күмбезі* – орта ғасыр ескерткіші Қарағанда облысы Ұлытау кентінен 18 км жерде, Қатарал өзенінің Солтүстік жағасында орналасқан. Алаша хан күмбезі – Ұлытаудағы сәулет өнерінің ескерткіші. *Қорқыт ата ескерткіші* – сәулет өнерінің айрықша үлгісі. Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Жосалы кентінен 18 км жерде, Қорқыт станциясының түбінде орналасқан. Бұл ескерткіш кешен күллі түркі халықтарына ортақ қасиетті зиярат орындарының,бірі болып саналады. *Қозы Көрпеш – Баян Сұлу* ескерткіші – Қозы Көрпеш пен Баян сұлу қабіріне тұрғызылған дың тектес мазар. Семей облысы, Аякөз аудандағы Таңсық селосында таяу, Аякөз өзенінің оң жағалауында. Қозы Көрпеш – Баян Сұлу ескерткішінің жанында тас мүсіндер болған. *Батыс Қорған*-ел ауызында Маңғыстаудың бойында 360 әулие барлығы айтылады, бәрі де, баршасы да тірлікте болған, олар өзінің өскен ортасында ел-жұртына қалтықысыз қызмет еткен дегенге саяды. Әрқайсысының өзіне тән қайталанбас қасиет ерекшілігі болғаны да аян. Әр жердің тұрғылықты халқына ежелден таныс тарихи – мәдени ескерткіш – белгілер бар. Әсіресе Маңғыстау өңірінде осындай ескерткіш – белгілі – «киелі орындар» жиі кездеседі. *Шақпақ – Ата, Шопан – Ата, Сұлтан ене, Есен - Ата, Бекбаулы – Ата, Сабынды Әулие, Сонабай әулие, Масат – Ата, Құрманалы Әулие, Саназар әулие, Аралтөбе қорымы.*

Бекет – Ата – 1750 – 1813 жылдары өмір сүрген, кезінде діни білім алған, ел ұғымында әулие адам. Ол Жем бойында, Бейнеуде мешіт салдырған. Бекеттің соңғы мекені саналатын Оғыланды тауындағы мешіті 1777 – 80 жылдары тұрғызылған. Бұл күндері ол елдің көп баратын, зиярат етіп, түнейтін бірден – бір киелі орын болып табылады. *Жамбауыл қорымы* – Ақтау – Қаражамбас жолы бойындағы 55 шақырымдағының шығыс жағынан 3 км-дей қашықтықта орналасқан. Қорым 300 – ден астам әр түрлі және әр кездегі құрылыстар мен қойылымдары қамтиды. Шамамен ол 187 жылда пайда болған. Бұл ескерткіштер адай шеберлерінің іскерлігін көрсетеді. Қорым мемлекет қорғауында.

Алтын Адам (б.з.б. 57) – Алматы облысы Есік қаласының солтүстігіндегі Есік өзенінің сол жақта жағалауындағы темір дәуірінен сақталған сақ обасынан табылған алтын киімді сақ жауынгерінің мүрдесі. *Ұлы Жібек Жолы* – сауда, керуен жолдарының жалпы атауы, б.з.б. 2 ғасырдан 16 ғасырға дейін Орта Азия мен байланыстырады. Терең тарихи тамырлары бар, еліміздегі тарихи-мәдени мұралардың экотуризмнің танымдық бағытын дамытудағы маңызы үлкен.

Сурет 1 Қазақстанның тарихи- мәдени мұралары, табиғат ескерткіштері

Қазірдің өзінде Қазақстанда 904 туристік маршруттар белгіленеді, соның ішінде мәдени-танымдылық -111, Ұлы Жібек Жолы бойынша - 67, хикаялы-59, қажылық турлар-20. Осыдан көріп отырғанымыздай тарихи-мәдени бағыттағы танымдық туризм маршруттары туризмнің басқа бағыттарымен салыстырғанда көп екендігін атап айту қажет емес. Әлемдік деңгейдегі экотуризмнің жан-жақты дамуына бағыттаушы туризм емес, туризмнің дамуына мемлекеттің қоғамдық деңгейі әсер етеді.

Қазақстандағы туристік бизнес, үлкен бағытта дамығандығына қарамастан, елдің табиғи және мәдени ресурстарына нашар бағдарланғандығын атап өтпеуге болмайды. Осының салдарынан отандық туризмнің төмендеп, шетелдік туризмнің басымдылық жасауына әсер етуде. Қазақстан жері көне кездерден Қытай мен Еуропа арасындағы байланысты қамтамасыз еткеніне жүз жыл бойы Ұлы Жібек жолы бойындағы көптеген тарихи оқиғалардың куәгері болғандығына қарамастан, еліміздің этуристік бағытта белгісіз болып қалуы ойландырмай қоймайды. Қазқстандағы тарихи және мәдени мұраларды жандандыру арқылы туризмді дамыту:

1.Туризм табысының ұлғаюына;

2.Тарихи құндылықтарымызды сақтап, қорғауға;

3.Туристік қызмет көрсету кешендерін ашу арқылы жұмыссыздық проблемасын шешуге;

4.Халықаралық қатынастың нығаюына;

5.Бәсекеге қабілетті экономика мен мемлекетті дамыту үшін;

6.Шетелдік валютаның енгізілуі мен экспорт, импорт өнімдерін тасмалдауға;

7.Тарихи мұраларымыз арқылы халқымызды әлемге таныту; т.б. мүмкіншіліктерді дамытуға әсер етуде. Ол үшін;

- Тарихи мұраларымызды эстетикалық талғамға сәйкестендіріп қайта жөндеуден өткізу;
- архитектуралық көркемдігін әлемдік деңгейге жеткізу;
- туристік қызмет көрсету кешендерін дамыту;
- туризм мамандарын әлемдік стандартқа сәйкес даярлау;
- көлік тораптарын жақсарту, жөндеу жұмыстарын жасау;

- экологиялық жағдайын қалпына келтіру;
- елді-мекендердегі жергілікті халықтардың туризм саласы үшін білімін дамыту;
- жас ұрпақты тарихи құндылықтарды сақтауға баулу, тәрбие беру жұмыстары қамтылуы тиіс;
- Ұлы Жібек жолында орналасқан тарихи қалалар мен жол тораптарындағы қызмет көрсету кешендерін дамыту;
- жергілікті халықтың эстетикалық талғамы мен мәдениетін жоғарлату қажет

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1.С.Р.Ердаулетов.Проблемы и перспективы казахстанского туризма.Алматы,1997г

2.Ю.С.Путрик. Туризм глазами географа.Алматы.2001г.

3.Белусова Л.С. Охраняемые природные территории: нац парки, заповед.Москва.

4.Природные ресурсы и охрана окружающей среды в РК. Алматы 1994г.

5.А.В.Чигаркин. Памятники природы Казахстана. Алматы, 1980г.

6.Н.Н.Дублицкий. Туристские маршруты по Казахстану.Алматы, 1985г.

7. Карпова Г.А. Экономика современного туризма. - 2001.

7. Карпова Г.А. Экономика современного туризма. - 2001.

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ZAMANI ERMƏNİ EKSTREMIZMİNİN ANTİ-TÜRK FƏALİYYƏTİ VƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ
(arxiv materialları əsasında)

АНТИ-ТЮРКСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКИЙ ЭКСТРЕМИЗМ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ

ANTI-TURKISH ACTIVITIES OF ARMENIAN EXTREMISTS DURING THE FIRST WORLD WAR AND AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS

Qasım Hacıyev
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu Ermənişünaslıq şöbəsinin müdiri, Prof.Dr.

ÖZET

XIX əsrin sonlarından etibarən erməni millətçiləri Azərbaycanın əzəli torpaqları olan İravan, Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ regionlarına yiyələnməyi planlaşdırdılar. Azərbaycanın bu regionlarında ermənilərin möhkəmlənməsi üçün həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasəti geniş vüsət aldı. Həmin plan çar Rusiyası tərəfindən hazırlanmışdı. Bu, 1905-1906-ci illərdə türk-müsəlmanların silahlandırılmış ermənilər tərəfindən kütləvi qırğını ilə nəticələndi.

Bu zaman Avropanın "Erməni məsələsi" və Rusiyanın "Şərq məsələsi" üst-üstə düşməsi ilə Türkiyə və İranın sərhədlərində Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövləti yaradıldı (1918-ci il 28 may). "Ararat" Respublikası adlandırılan bu dövlət İrəvan şəhəri də daxil olmaqla Azərbaycanın 9,8 min kv. km ərazisini əhatə etdi.

Açar sözkər: Türkiyə, Azərbaycan, qafqazşünaslıq, Avropa

РЕЗЮМЕ

Сепаратистские, экстремистские и террористические акты, совершенные Арменией на Южном Кавказе в XX веке, принесли большой ущерб азербайджанскому народу.

Когда в 1918 году на Востоке образовывалось первое демократическое государство армянские экстремистские группировки совершили геноцид против азербайджанского народа. Со второй половины 80-х годов XX века периодически выдвигаемые необоснованные территориальные претензии армян усилились. 1 декабря 1989 года Верховный Совет Армянской ССР принял решение объединить Армянскую ССР и Нагорный Карабах. Сепаратисты подняли флаг Армении в Азербайджанском городе Ханкенди. Большинство организаций и предприятий были подчинены Арменией.

Армения ставя на государственный уровень сепаратизм, экстремизм и терроризм притворила в жизнь идею присоединения любыми путями Нагорного Карабаха к Армении. Вооруженные силы Армении оккупировали 20% территории Азербайджанской Республики - Нагорный Карабах и семь других регионов - Лачин, Калбаджар, Агдам, Физули, Джабраил, Губадли и Зангилан.

Ключевая слова: Турция, Азербайджан, Кавказ, Европа

Summary

Separatist, extremist and terrorist acts committed by Armenia in the South Caucasus in the XX century caused great damage to the Azerbaijan people.

When in 1918 the first democratic state was formed in the East, Armenia extremist groups committed genocide against the Azerbaijan people. From the second half of the 80s of the XX century periodically put forward unreasonable territorial claims of Armenians intensified. On December 1, 1989 the Supreme Council of the Armenia SSR decided to unite the Armenia SSR and Nagorno-Karabakh. Separatists

raised the flag of Armenia in the Azerbaijani city of Khankendi. Most organizations and enterprises were subordinated to Armenia.

Armenia, putting separatism, extremism, and terrorism on the state level, has put into practice the idea of joining any way of Nagorno-Karabakh to Armenia. The Armenia Armed Forces occupied 20% of the territory of the Republic of Azerbaijan- Nagorno-Karabakh and seven other regions- Lachin, Kalbajar, Agdam, Fizuli, Jabrayil, Gubadli and Zangilan.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Caucasus, Europe

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra erməni millətçiləri Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyətində yaranmış mürəkkəb, ziddiyyətli durumdan istifadə edərək, Azərbaycanın Zəngəzur və Qarabağ ərazilərini azərbaycanlılardan boşaldaraq ermənilərə məxsus bir qurum yaratmağa çalışırdılar. Lakin AXC hökumətinin barışmaz mövqeyi onların bu məqsədinin baş tutmasına imkan vermədi[1].

Birinci Dünya müharibəsi cəbhəsindən qayıdan ruslar silahlarını ermənilərə verməsi ilə erməni-daşnakların əlinə böyük miqdarda silahın keçməsi azərbaycanlılara qarşı soyqırımın həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı. Belə ki, Rusiyanın himayəsindən istifadə edən ermənilər bəzi Avropa dövlətlərinin siyasətindən yararlanaraq Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etdilər. Azərbaycanın Yuxarı (Dağlıq) Qarabağ regionunu ermənilərin tarixi torpaqları kimi qələmə vermək məsələsini ortaya atdılar. Ermənilərin bu əsassız ərazi iddiaları azərbaycanlıların 1918-ci il mart soyqırımına səbəb oldu. Daşnaq S.Şaumyanın göstərişi və rəhbərliyi ilə Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində, həmçinin Qarabağda on minlərlə günahsız insan - türk-müsəlman vəhşiliklə öldürüldü[2]. Bu, Azərbaycan taixinə 31 Mart soyqırımı kimi daxil oldu[3].

1918-ci il may ayının sonlarında Daşnaksutyun partiyası regionda millətçi ideyalarını həyata keçirməyə başladı. Gürcü tarixçisi Qaribi 1919-cu ildə yazırdı: «Daşnaklar gəldilər milli ədavət gətirdilər, erməni-müsəlman ziddiyyətini daha da kəskinləşdirdilər»[4].

Azərbaycanda 1918-ci ilin mart-aprel aylarında soyqırımı davam etdirən daşnaklar azərbaycanlıların yaşadığı yüzlərlə kəndi dağıtdılar və yandırdılar.

Rusiyanın hərtərəfli köməyi ilə türk-müsəlman xalqına məxsus İrəvan torpaqları hesabına "Ararat" adlı dövlət yaradan ermənilərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı əsassız ərazi iddiaları Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ torpaqlarına hərbi müdaxiləsinə səbəb oldu. İşğalçılar hərbi təcavüzü genişləndirmək üçün Qarabağda yaşayan ermənilərin separat fəaliyyətini təşkil etdilər.

İngilis nümayəndəliyindən yardım alan (2 milyon manat pul) Andronik Ararat Respublikasının xüsusi göstərişini yerinə yetirərərək Zəngəzurda 166 azərbaycanlı kəndini dağıtdı. Azərbaycan hökuməti vəziyyəti dinc yolla qaydaya salmaq istəsə də, ingilislərin ikiüzlü siyasəti buna imkan vermədi.

Əvvəlcə müstəqil Qarabağ dövləti yaratmaq istəyən ermənilər öz gizli yığıncaqlarını keçirərək Qarabağı Ermənistana birləşdirmək məsələsini müzakirə etdilər. Hətta onlar bu məqsədlə Ararat Respublikasına göndərmək üçün nümayəndə heyəti də seçmişdilər.

X.Sultanov Yuxarı Qarabağda münaqişəni törədən yerli ermənilər deyil, Ermənistan Respublikası və Daşnaksutyun partiyasının olduğunu 17 fevral 1919-cu ildə Şuşaya gələn ingilis missiyasının rəhbərinə onların Qarabağı və Zəngəzuru Azərbaycandan ayırmaq, zəbt etmək istədiyini bildirmişdi.

A.Mikoyan RK(b)PMK-ya (V.İ.Leninə) yazdığı 22 may 1919-cu il tarixli məktubunda qeyd edirdi ki, «daşnaklar Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə nail olmaq istəyirlər, lakin Qarabağ əhalisi üçün bu,

[1]M.Qasımlı. Ermeni sorunu ve büyük devletler (1724- 1920). Astana yayınları, 2014, 464 s., s. 428
[2]M.Qasımlı. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix-olduğu kimi (1920-1994-cü illər). Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2016.- 520 s.
[3]Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublıkası prezidentinin Fərmanı (1998)https://az.wikisource.org/wiki/% 22Az%C9% 99rbaycanl%C4%B1lar%C4% B1n_soyq%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1_haqq%C4%B1nda%22_Az%C9%99rbaycan_Respubl%C4%B1kas%C4%B1_prezidentinin_F%C9%99rman%C4%B1
[4]Qaribi. Qızıl кitab. Tiflis, 1921.

özlərinin həyat mənbəyi olan Bakıdan məhrum olmaq və heç vaxt, heç nə ilə bağlı olmadıqları İrəvanla bağlamaq demək olardı. Qarabağın erməni əhalisi beşinci qurultayda sovet Azərbaycanını tanımağı və onunla birləşməyi qərara almışdır»[5].

Təkinskinin 1919-cu il iyunun 25-də Ermənistanın XİN-ə (224 saylı) göndərdiyi notada deyilirdi: «Qarabağın general-qubernatoru gördüyü ciddi tədbirlər nəticəsində Şuşa rayonunda qayda-qanun bərqərar olmuş, həyat normal ahəngə düşmüşdür». [6]

1919-cu il avqustun 28-də Qarabağ regionunun erməni əhalisinin nümayəndə heyəti Bakıya gələrək N.Yusifbəyliyə Yuxarı Qarabağ məsələsinin dinc yolla nizama salınmasına görə ona erməni əhalisi adından öz minnətdarlığını bildirmişdi.

Nəhayət, 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə ABŞ nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə mübahisəli məsələləri nizama salmaq üçün Azərbaycanla Ermənistan arasında müqavilə bağlandı. Lakin erməni millətçiləri 1919-cu il dekabrın əvvəllərində yenidən hücumlar təşkil etdilər.

1920-ci il mayın 3-də XI Ordunun silahlı dəstələri Azərbaycana soxuldu. Ruslar Qarabağda yuva salmış erməni quldur dəstələrinin bilavasitə köməyi ilə Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovu tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırdı. Şuşa, Xankəndi və Qarabağın digər şəhərləri, kəndləri rus qoşunlarının, erməni quldur dəstələrinin nəzarəti altına keçdi[7].

Baxmayaraq ki, Sultan bəy Sultanovun başçılıq etdiyi müqavimət hərəkatı ilə birgə Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə Qafqaz-İslam ordusu 1920-ci il iyun ayının əvvəllərində Şuşanı XI Ordunun silahlı dəstələrindən təmizləyə bildi, ancaq Yuxarı Qarabağa erməni separatçılarına kömək məqsədi ilə gətirilmiş birləşmiş ordu hissələri iyunun 15-də Şuşada Sovet hökumətini bərpa etdi[8].

Azərbaycan tərəfi sülhün şərtlərinə əməl edərək Yuxarı Qarabağdan qoşun hissələrini çıxardığı halda Ermənistan hərbi qüvvələr göndərərək ərazini zəbt etdi. O zaman Şuşada və Zəngəzurda olmuş ingilis jurnalisti Skotland-Liddel Londona məlumat verərək bildirirdi ki, «23 noyabr sazişinin ardınca, ermənilər Azərbaycan qoşunlarının getməsindən istifadə edərək xaincəsinə Qarabağda müsəlmanlar üzərinə hücuma keçdilər və qırxa qədər müsəlman kəndini dağıtdılar. Londonda erməni bürosu var. Buna bənzər təşkilatlar Fransada da, ABŞ-da da var. Ermənilərin ən çox sevdiyi metod ən alçaq reklam üçün «xristian» sözündən istifadə etməkdir. Zaqafqaziyada həqiqəti bilirlər, əgər ingilis ictimaiyyəti bilmirsə də, ingilis nazirlikləri həqiqəti bilməlidirlər».[9]

Tarixi faktlar göstərir ki, ermənilərin dünyanın müxtəlif bölgələrindən Qafqaza köçürülməsi ilə burada yaşayan yerli xalqların çətin və məşəqqətli günləri başlamışdır. Azərbaycana məxsus torpaqları zaman-zaman, hissə-hissə qoparıb Ermənistan yaradan qüvvələr təəssüflər olsun ki, bununla kifayətlənmədilər. Erməni ideoloqlarının ortaya atdığı əfsanəvi "Böyük Ermənistan" ideyası azərbaycanlıların yeni-yeni deportasiya və soyqırımına səbəb olmuşdur.

Cənubi Qafqazın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən erməni millətçiləri 1920-ci ilin sonlarında Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər.

Ermənilərin Azərbaycana qarşı heç bir əsası olmayan ərazi iddiaları, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da davam etdirilmişdir.

Çarizmin yerində yaranmış bolşevik Rusiyası azərbaycanlılara qarşı ekspansiya siyasətini davam etdirdi. 1920-1921-ci illərdə Ermənistandan Azərbaycana 850 erməni ailəsi köçürüldü. Bunlardan 765 ailə Yuxarı Qarabağda yerləşdirildi. Onların məskunlaşdırılması və yaşaması üçün hər cür şərait yaradıldı[10].

Ermənilər Sovet imperiyasının yaranması ilə meydana çıxan əlverişli şəraitdə inzibati ərazi məsələsi qaldıraraq, DQMV kimi nə tarixi, nə də sosial-iqtisadi əsası olmayan bir qurum yaratdılar (7 iyul 1923-

[5]AR DSPİHA.fond1,siyahı 74, iş 35, vər.104
[6]Təkinskinin 1919-cu il iyunun 25-də Ermənistanın XİN-ə (224 saylı) göndərdiyi nota // AR DSPİHA. F.1. s.75
[7]AR DSPİHA, fond 27, siyahı 2, iş 54, vər. 43-44.
[8]R.İmanov Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd – qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı, 2005, s.80
[9]Köçərli T.K. Yaddan çıxmaz Qaarabağ, Nəqşi-Cahan Naxçıvan. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1998. s.227
[10]ARDA, fond 27, siyahı 1, iş 649, vər. 190.

cü il). Bu bolşevik Rusiyasının çar Rusiyası tərəfindən bünövrəsi qoyulmuş ermənləşdirmə siyastinin davamı idi. Bu, təbiətən aran və dağlıq hissələrdən ibarət Qarabağ regionunun dağlıq hissəsinə inzibati ərazi və ermənilərə muxtariyyət statusu verilməklə, həmçinin, Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların fikri nəzərə alınmadan, onların hüquqları kobudcasına pozulmaqla yaradılmışdır[11].

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni inkişafını təmin etmək üçün Azərbaycan hökumətinin bu bölgədə kompleks islahatlar həyata keçirməsinə, inkişaf üçün üstün şərait yaratmasına baxmayaraq, erməni separatçı və ekstremistləri öz mənfur siyasətlərindən əl çəkmədilər. Sovet hakimmiyyəti dövründədə ermənilərin vaxtaşırı baş qaldıran ərazi iddiaları 1948-1953-cü illərdə zorakı üsulla 24 rayon və İravan şəhərindən 150 min azərbaycanlı ailəsinin öz ata-baba yurdları - Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistandan) deportasiya edilməsi ilə nəticələndi.Təkcə 1962-1973-cü illərdə xarici ölkələrdən Ermənistana 26 min erməni köçürüldü.[12] Bununla "Ermənistan" deyilən ərazilərdə ermənilərin sayının əsasən kənardan köçürülmə ilə mexaniki artırılması ənənəsi davam etdirildi. Əsas məqsəd xaricdən gələn ermənilər üçün yer hazırlamaq deyil, azərbaycanlıları oradan çıxarmaq idi. Bu proses Sovet imperiyası dövründə müxtəlif adlar altında davam etdirilmişdir. Ermənilər paralel şəkildə "Ermənistan" deyilən ərazilərdən azərbaycanlıları çıxarır və Dağlıq Qarabağla bağlı əsassız iddialarını reallaşdırmağa çalışırdılar[13].

Deportasiya edilən azərbaycanlıların yerinə xaricdən ümumilikdə 90 mindən artıq erməni köçürülmüşdür ki, bunlar da Ermənistanın regionda həyata keçirdiyi separatçılıq işlərində fəal rol oynadılar.[14] Ermənistan vaxtaşırı olaraq 1956, 1960, 1965-1967 və 1977-1978-ci illərdə Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarını gündəmə gətirdi.

Dağlıq Qarabağ ermənləri özlərinin İrandakı və xaricdəki havadarlarının və imperiya rəhbərlərinin köməyilə 1986-cı ilin ortalarında separatçılıq hərəkatına yenidən başladılar. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin erməni əhalisinin Ermənistanla birləşmək uğrunda "Miatsum" (birləşmə) hərəkatı təşkil edildi.

1988-ci ilin əvvəllərindən isə bu intensiv hal aldı. Erməni millətçiləri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini yenidən qaldırdılar. Ermənistan hökuməti etnik təmizləmə məqsədilə 1988-1993-cü illərdə 250 min nəfər azərbaycanlını öz ata-baba yurdlarından, dogma torpaqları olan Qərbi Azərbaycandan deportasiya etdilər.

Dövlət səviyyəsində gizli dəstələr yaradan Ermənistanda 1988-ci il fevralın 19-da İrəvanda "Ermənistanda ermənilər yaşamalıdırlar", "Ermənistanı türklərdən təmizləməli" kimi anti-türk şüarlarla mitinqlər keçirildi.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağda vəziyyəti nizama salmaq adı altında Azərbaycanın hüquqlarını kobud surətdə pozaraq, 1989-cu il yanvarın 12-də «Azərbaycan SSR-in DQMV-də Xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında» qərar qəbul etdi. Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq sanki, neytral bir ərazi imiş kimi idarəçiliyi A.Voliskinin rəhbərliyi ilə birbaşa Moskvaya tabe olan müvəqqəti "Xüsusi İdarəçilik Komitəsi"nə həvalə edildi.[15]Burada xatırlatmaq lazımdır ki, vaxtilə - XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın İran və Osmanlı dövlətləri ilə hərbi əməliyyatların davam etdiyi bir vaxtda ermənilərin bölgədə möhkəmləndirilməsi üçün 1827-ci ildə general Krasovskinin rəhbərliyi ilə İrəvanın "Müvəqqəti idarəsi" adlı qurum yaradıldığı və həmin qurumda erməni arxiyepiskopu Nersesə qeyri-məhdud səlahiyyətlər verildiyi, bu qurumda azərbaycanlılarin idarəçilikdən tamamilə uzaqlaşdırıldığı, ermənilərin isə əksinə, Rusiyanın tam himayəsi altına keçirildiyi kimi bir vəziyyət yaradılmışdı[16].

1989-cu il noyabrın 28-də Xüsusi İdarə Komitəsi ləğv edildi. SSRİ rəhbərliyi Azərbaycanın demokratik qüvvələrinin tələblərinin güclənməsi ilə imperiya üçün artan təhlükəni azaltmaq və əhalini

[11]M.Qasımlı. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003) I hissə. Bakı, 2015, 648 s., s.90-92
[12]История Армянского народа. Ираван, 1980, с. 417-418
[13]V.Arzumanlı, N.Mustafa. Tarixin qara səhifələri: Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq (Elmi redaktoru: Teymur Əhmədli). Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
[14]Yenə orada
[15]Q. Hacıyev. Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa erməni iddialarına qarşı mübarizəsi. Elmi red. akademik İ.Hacıyev. Bakı, Təknur, 2014, 266 s., s.78
[16]İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, Çaşıoğlu, 2009, 576 s., s.377

sakitləşdirmək üçün Xüsusi İdarəçilik Komitəsini ləğv etsə də, bu, müsbət dəyişikliyə səbəb olmadı. Ləğv edilən Komitənin əvəzinə Azərbaycan Kommunist Partiyasının II katibi olan V.Polyaniçkonun sədrliyi ilə SSRİ Ali Soveti Xüsusi Komissiyasının nəzarəti altında Dağlıq Qarabağ üzrə Azərbaycan SSR-in Təşkilat Komitəsi yaradıldı. Bu anti-Azərbaycan siyasət nəticəsində 1989-cu il dekabrın 1-də Ermənistan SSR Ali Soveti "Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında" qərar qəbul etdi. Xankəndidə Ermənistan bayrağı qaldırıldı. Vilayətin əksər idarə və müəssisələri Ermənistana tabe edildi. Azərbaycana qarşı Ermənistanın törətdiyi bu separatçılıq qarşıdurmanı daha da gücləndirdi.

1989-cu il dekabrın 1-də Zəngəzurun ermənilərə verilməsinin (01.12.1920) 69-cu ildönümündə Ermənistan SSR Ali Soveti Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etməklə, əslində, SSRİ Konstitusiyasını, eləcə də beynəlxalq hüquq normalarını və prinsiplərini kobudcasına pozaraq Azərbaycana qarşı ərazi iddiasını rəsmi şəkildə elan etdi[17].

1991-ci ildə Ermənistan Azərbaycana qarşı açıq hərbi əməliyyatlara başladı. 1991-ci il sentyabrın 2-də erməni separatçıları Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda qeyri-qanuni bir qurum, oyuncaq «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın yarandığını və müstəqilliyini elan etdilər.

1991-ci ilin payızında Rusiya Federasiyası və Ermənistan Respublikası arasında "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqında" müqavilə bağlandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinə təcavüzünün ilk vaxtlarından 1991-ci ilin noyabr ayına qədər azərbaycanlılarla ermənilər arasında 2559 toqquşma, 318 silahlı basqın, 1388 dəfə ermənilər tərəfindən atəşə tutma halları qeydə alınmış, 1318 nəfər yaralanmışdır. Azərbaycanlılara məxsus 1134 ev və 119 digər obyekt dağıdılmışdır. Dövlət səviyyəsində terror və separatçılıq mövqeyində dayanan Ermənistan nə yolla olur olsun Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək ideyasını qəbul etdirməsi münaqişənin kəskinləşməsinə səbəb oldu.

1992-ci ildə isə Ermənistan silahlı qüvvələri Yuxarı Qarabağda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladı. Ermənistan hərbi qüvvələri Dağlıq Qarabağ ərazisində 1991-ci ilin oktyabrından 1992-ci ilin yanvarınadək Cəmilli, Meşəli kəndlərini, Kərkicahan qəsəbəsini, Ağdərə rayonunun İmarət Qərvənd kəndini, Xocavənd rayonunun Axullu və Salakətin kəndlərini işğal etdi. Meşəli kəndinin könüllü döyüşçülərinin müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, ermənilər kəndi yerlə-yeksan etmiş, dinc sakinlərdən 27 nəfəri öldürmüş, 15 nəfərdən çox adamı isə ağır yaralamışdılar. Öldürülənlər arasında azyaşlı, məktəbli və 75 yaşlı qoca da var idi. Onların 11 nəfərinin meyidi yandırılmışdı.

1992-ci il yanvarın 21-də Ermənistan hərbiçiləri Qaybalı kəndini zəbt edib yandırdılar. Onlar fevralın 12-də beş aya yaxın mühasirədə saxladıqları Quşçular və Malıbəyli kəndlərini işğal etdilər. Bu zaman 28 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş, 39 nəfəri ağır yaralanmışdı. Fevralın 17-də isə Ermənistan hərbiçiləri strateji əhəmiyyətli ərazidə yerləşən Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndini işğal etdilər. İşğalçılar Qaradağlı kəndinin 92 nəfər müdafiəçisini, 54 nəfər dinc sakinini öldürdülər, 117 nəfərini girov götürdülər və onlardan 77 nəfərini qətlə yetirdilər, 6 nəfəri diri-diri yandırdılar.

1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə erməni hərbi qüvvələri Rusiya Federasiyasının Stepanakertdə (Xankəndidə) yerləşən silahlı qüvvələrinin 366-cı alayının köməyi ilə Xocalı soyqırımını törətdilər. Xocalı soyqırımı zamanı 613 nəfərdən artıq Xocalı sakini məhv edilmişdir. Onların 106 nəfəri qadın, 63 nəfəri uşaq, 70 nəfəri qoca idi. 8 ailə tamamilə məhv edilmişdir; 27 ailənin yalnız 1 üzvü sağ qalmışdır; 56 insan işgəncə ilə öldürülmüşdür; 25 uşaq hər iki valideynini itirmişdir; 130 uşaq valideynlərindən birini itirmişdir; 230 ailə öz başçısını itirmişdir; 487 insan şikəst olmuşdur. Onlardan 76-sı həddi-buluğa çatmamışlardır; 1275 insan əsir götürülmüşdür; 1165 nəfər girovluqdan azad edilmiş, 150 nəfər itkin düşmüşdür.

Ermənistan Respublikası tərəfindən 1992 - ci ildə işğal edilmiş Xocalı şəhərinin sağ qalmış əhalisi Azərbaycanın 48 rayonunda müvəqqəti sığınacaq tapmışdır.

Xocalı soyqırımı baş verəndən sonra ingilis jurnalisti Tomas De Vala verdiyi müsahibəsində Ermənistanın indiki prezidenti S.Sarkisyan bildirmişdi ki, "Azərbaycanlılar ermənilər yaxşı tanımırdılar. Onlar elə bilirdi ki, biz dinc əhaliyə əl qaldırmarıq, ancaq onlar yanılırdılar. Biz bu steriatipi aradan

[17]A.Mirzəzadə. Qarabağ düyünü. Bakı, Azərbaycan, 2012, 608 s.

qaldırdıq... Məhz bu baş verdi”[18].

Ermənistan hərbi qüvvələri 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisini və digər 7 rayonunu – Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilanı - Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 %-ni işğal etdi. Bu ərazilər hələ də Ermənistan Respublikasının işğalı altındadır. Azərbaycan xalqı 30 min azərbaycanlının ölümünə, 1 milyondan çox insanın qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsinə səbəb olan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq müstəvisində, respublikamızın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllini gözləyir[19].

Ermənistan Respublikası işğalçı müharibə nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 360 km-lik sərhədini pozmuş, Füzuli rayonundakı Horadiz qəsəbəsindən Zəngilanadək 198 kilometrlik Azərbaycan-İran sərhədini nəzarət altına almışdır. Erməni işğalı nəticəsində Dağlıq Qarabağın 2 şəhər, 1 qəsəbə, 53 kəndində yaşayan 50 minədək azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından, ev-eşiyindən qovulub çıxarılmışdır. [20]

Ermənistanın hərbi təcavüzü ilə yaranmış Qarabağ müharibəsində 1991-1994-cü illər ərzində 25 mindən artıq azərbaycanlı həlak olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 50 min nəfər müxtəlif dərəcəli xəsarət alaraq əlil olmuşdur. Bu mənfur müharibə dövründə 4852 nəfər (o cümlədən, 54 uşaq, 323 qadın, 410 qoca) azərbaycanlı itkin düşmüş, onlardan 1368 nəfəri (o cümlədən 169 uşaq, 338 qadın, 286 qoca) əsirlikdən azad edilmiş, 783 nəfəri (o cümlədən 18 uşaq, 46 qadın, 69 qoca) bu günədək Ermənistanda əsirlikdədir[21].

Tədqiqatlar göstərir ki, münaqişə zamanı 6 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı itkin düşmüş, əsir və girov götürülmüşdür**.** Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının məlumatına görə (2016-cı il 1 yanvarın) 4013 Azərbaycan vətəndaşının itkin düşdüyü təsdiqlənmişdir. Ermənilərin əsir götürdüyü 1434 nəfər Azərbaycan vətəndaşı azad edilmişdir. Həmin əsirlərin 169 nəfəri uşaq, 338 nəfəri qadın, 246 nəfəri qocalardır. İtkin düşmüş 4013 vətəndaşdan ən azı 877 nəfərin (onlardan 27 nəfər uşaq, 99 nəfər qadın, 133 nəfər qocalar) ermənilər tərəfindən əsir, yaxud girov götürülməsi faktları beynəlxalq təşkilatlardan, o cümlədən Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsindən gizlədilmişdir. Əsir və girovluqda olan 554 nəfər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı ermənilər tərəfindən qətlə yeriltimiş və ya müxtəlif səbəblərdən vəfat etmişdir[22].

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasına külli miqdarda maddi zərər dəymişdir. Azərbaycan Respublikasına məxsus 900 şəhər, kənd və qəsəbə, 130 939 yaşayış evi, 7000 ictimai bina, 1025 məktəb, 855 uşaq bağçası, 798 səhiyyə ocağı, 927 kitabxana, 44 məbəd, 9 məscid, 9 tarixi yer, 464 tarixi abidə və muzey, 40 000 muzey eksponatı, 2 389 sənaye və kənd təsərrüfatı obyekti, 5 168 km avtomobil yolları, 348 körpü, 7 568 km su kəməri, 2 000 km qaz xətti, 76 940 km. elektrik xətti, 156 min ha əkin sahəsi, 280 000 ha meşə, 1000 000 ha məhsuldar torpaq, 1200 km irriqasiya sistemi Ermənistan hərbi qüvvələri tərəfindən zəbt edildi, qarət edildi, yandırıldı, dağıdıldı, məhv edildi.[23]

Ermənistanın müasir siyasi fəaliyyətində beynəlxalq erməni diaspor təşkilatları ilə əlaqəli şəkildə təhdid üsullarından istifadə etmək əsas yer tutur. Bu fəaliyyətdə isə əsasən terrordan istifadə etmək nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, erməni diaspor təşkilatlarının çoxu beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsini təşkil edir[24].

Marseldə 1885-ci ildə yaradılmış “Armenakan”, Cenevrədə 1887-ci ildə yaradılmış “Hınçaq”, Tiflisdə 1890-cı ildə yaradılmış “Daşnaksütyun” partiyaları yüz ildən artıqdır ki, fəaliyyət göstərir. Erməni diaspor təşkilatlarının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri olan “Böyük Ermənistan” yaratmaq

[18]Ваал Т. Черный Сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва, 2005, с. 38.

[19]Q.Hacıyev Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Azərbaycanın Qarabağ regionuna dəymiş ziyan // Azərbaycanın müstəqillik dövrü tarixi. I c., Bakı, Turxan MPB, 2017, s.210-224

[20]E.Süleymanov, V.Süleymanov. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, 2012, s.79.

[21]Ermənistan - Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasında olan qaçqınlar, məcburi köçkünlər, həmçinin “qaçqın” statusu almaq niyyətində olan (3-cü ölkələrdən olan sığınacaq axtaran) şəxslər, onların sosial təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində görülən tədbirlər və mövcud problemləri haqqında məlumat. // Məlumat Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin arayışından götürülmüşdür.

[22]Yenə orada

[23]Qaçqın və məcburi köçkünlərə dövlət qayğısı (2003-2013). Bakı, Azərbaycan Respublikası Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi, 2013, s.9.

[24]R.Sevdimalıyev. Dünya terror birliyinin formalaşmasında erməni terror təşkilat¬larının rolu // Dirçəliş XXI əsr, 2004, dekabr-yanvar, №82-83, s. 205-213

iddialarını həyata keçirmək üçün hər cür vasitədən, hətta terrordan istifadə edilir. Onlar bu siyasəti həyata keçirmək üçün terrordan geniş istifadə edilməsini nizamnamə və fəaliyyət proqramlarına da daxil etmişlər.

Erməni diaspor təşkilatları, xüsusilə də "Daşnaksütyun" partiyası tərəfindən XX əsrdə bir sıra erməni terror qrupları yaradılmışdır ki, bunlar da keçən əsrin 70-80-ci illərində çoxlu sayda terror hadisəsi törətmişlər.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən erməni diasporunun və Ermənistan dövlətinin maliyyə və təşkilati yardımı ilə aparılan anti-Azərbaycan siyasəti erməni terrorçu təşkilatlarının bir nömrəli işinə çevrilmişdir. Bu təşkilatların XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısından başlayaraq həyata keçirdikləri terror aktları intensivləşmişdir. Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun ətrafındakı 7 rayonunun işğalı zamanı xüsusi rol oynamışdır. Onlar azərbaycanlılar arasında kütləvi vahimə yaratmaq, çoxlu insan tələfatına nail olmaq məqsədi ilə hətta hərbi əməliyyatların getdiyi ərazilərdən aralıda yerləşən Azərbaycan şəhər və rayonlarında terror aktları təşkil etmiş, nəticədə minlərlə günahsız insan həlak olmuşdur. Bütün bunlar, bir qayda olaraq, Ermənistan tərəfindən təşkil və müdafiə edilmişdir.

- 19 yanvar 1990-cı ildə Ermənistanın Ararat rayonunun Yeraxs kəndi tərəfindən Naxçıvan MR-nın Şərur rayonunun Sədərək qəsəbəsinə silahlı basqın edilmişdir.
- 13 fevral 1990-cı ildə Yevlax-Laçın yolunun 105-ci kilometrində Şuşa Bakı reysi ilə hərəkət edən marşrut avtobusu partladılmışdır.
- 11 iyul 1990-cı ildə Ağdərə rayonunun Qetavan və Çiraqkər kəndləri arasında maşın karvanına basqın edilmişdir.
- 11 iyul 1990-cı ildə Ağdərə rayonunda bir qrup erməni terrorçusu tərəfindən Kəlbəcərə gedən avtomaşın karvanı silahlı basqına məruz qalmış, 10 avqust 1990-cı ildə «Tibilisi-Ağdam» marşrutu üzrə hərəkət edən sərnişin avtobusu, 15 sentyabr 1990-cı ildə Xankəndi şəhərində DQMV radio televiziya mərkəzini partlatmışdır.
- 9 yanvar 1991-ci ildə Laçın-Şuşa yolunun 5-ci kilometrində erməni terrorçuları tərəfindən «Molodyoj Azərbaydjana» qəzetinin müxbiri Salatın Əsgərova qətlə yetirilmişlər.
- 12 yanvar 1991-ci ildə Yevlax-Laçın yolunun 103-cü kilometrində 5471 saylı hərbi hissəsinin avtomaşınına silahlı basqın edilmiş, SSRİ DİN-də DQBİ-nin əməkdaşı polkovnik V. Qriqoryev öldürülmüşdür.
- 14 mart 1991-ci ildə Əsgəran rayonunun Xramort kəndi yaxınlığında Ağdam-Şuşa marşrutu ilə hərəkət edən avtobus erməni terrorçuları tərəfindən avtomatlardan atəşə tutulmuşdur.
- 30 may 1991-ci ildə Dağıstanın Xasavyurd stansiyası yaxınlığında «Moskva-Bakı» qatarı partladılmışdır.
- 31 iyul 1991-ci ildə Dağıstan-Temirtau stansiyası yaxınlığında «Moskva-Bakı» sərnişin qatarları partladılmış, nəticədə 16 nəfər həlak olmuş, 22 nəfər yaralanmışdır.
- 20 noyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonu Qarakənd kəndi yaxınlığında erməni terrorçuları tərəfindən «Mi-8» vertolyotu vurulmuşdur.
- 28 yanvar 1992-ci ildə erməni terrorçuları tərəfindən Şuşa şəhəri yaxınlığında Ağdam-Şuşa marşrutu ilə uçan mülki vertolyot vurulmuş, əsasən qadın və uşaqlardan ibarət olan 41 sərnişin, həmçinin heyətin 3 üzvü həlak olmuşdur.
- 28 fevral 1993-cü ildə Dağıstanın Qudermes stansiyası yaxınlığında Kislovodsk-Bakı sərnişin qatarı partladılmışdır.
- 02 iyun 1993-cü ildə Bakı şəhər dəmiryol vağzalının ehtiyat yollarında sərnişin vaqonu partladılmış, dövlətə külli miqdarda ziyan dəymişdir.
- 01 fevral 1994-cü ildə Bakı şəhərinin dəmiryolu vağzalında Kislovodsk-Bakı sərnişin qatarı partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmışdır. 09 fevral 1994-cü ildə Xudat stansiyasında dəmiryol vaqonu partladılmışdır.

- 18 mart 1994-cü ildə Xankəndidə erməni terroçuları tərəfindən diplomatlar və onların ailə üzvlərinin uçduğu İran HHQ-nə məxsus «Herkules» təyyarəsi vurulmuş, nəticədə 34 nəfər həlak olmuşdur.
- 19 mart 1994-cü ildə Bakı şəhəri «20 Yanvar» metro stansiyasında qatar partladılmış, nəticədə 14 nəfər həlak olmuş, 49 nəfər yaralanmışdır.
- 13 aprel 1994-cü ildə Dağıstan Respublikasının «Dağıstanski oqni» stansiyasında Moskva-Bakı sərnişin qatarı partladılmış, 6 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.
- 03 iyul 1994-cü ildə Bakı metrosunun «28 May» və «Gənclik» stansiyaları arasında qatar partladılmış, nəticədə 14 nəfər həlak olmuş, 54 nəfər yaralanmışdır.

Erməni terrorizminə dəstək məqsədilə milyonlarla vəsaitin Dağlıq Qarabağdakı terrorçu qruplaşmaya, millətçi ekstremistlərə ötürülməsi nəticəsində çoxsaylı terror aktları həyata keçirilmişdir.

Acınacaqlı hallardan biri də odur ki, separatizm, ekstremizm və terrorizm yuvası olan Ermənistana dəstək verən maliyyə resursları barədə məlumatlar məxfi saxlanır. Səbəbi də odur ki, həmin fondlar və maliyyə resursları böyük dövlətlərə məxsusdur. Bu dövlətlər belə çirkin fəaliyyətdə iştiraklarını ört-basdır etmək üçün belə edirlər.

Ermənistan hazırda təkcə Azərbaycana qarşı deyil, regionda digər dövlətlərə qarşı da ekstremist və separatçı siyasət həyata keçirir. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda olduğu kimi Gürcüstanın Cavaxetiya bölgəsində də ermənilərin analoji fəaliyyəti davam edir.

Ermənistanın və erməni icmalarının Azərbaycana, Gürcüstana, Türkiyəyə qarşı irəli sürdüyü ərazi iddiaları, Ukrayna (Lvov və Krım bölgəsində) və Rusiyanın da (Rostov-Don) bölgələrinə qarşı marağının olduğu bir separatizmin nə ilə bitəcəyini demək çətindir. Hər hansı bir dövlətin bu separatizm, ekstremizm və terrorizm ilə üzləşməyəcəyinə zəmanət vermək mümkün deyil.

Beləliklə, Cənubi Qafqaza XIX əsrdən köçürülmüş ermənilərin müxtəlif böyük dövlətlərin irticaçı qüvvələri və bəzi mürtəce təşkilatlar tərəfindən idarə edilən Ermənistanın separatçı, ekstremist və terrorçuluq hərəkətləri Azərbaycan xalqına böyük bəlalar gətirmişdir.1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranan zaman yeni yaranmış erməni dövlətinin ekstremist dəstələri Azərbaycana soxulub soyqırımı törətdilər. Ermənilər Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları qaldırıb Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradəlmasına nail oldular (1923-cü il). Sovet hakimmiyyəti dövründə ermənilərin vaxtaşırı baş qaldıran əsassız ərazi iddiaları 1948-1953-cü illərdə zorakı üsulla 150 min nəfər azərbaycanlının öz ata-baba yurdları - Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistandan) deportasiya edilməsi ilə nəticələndi. XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısından başlayaraq bu proses intensiv hal aldı.1988-ci ilin əvvəllərindən erməni millətçiləri əsassız ərazi iddialarını - Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini yenidən qaldırdılar. 1989-cu il dekabrın 1-də Ermənistan SSR Ali Soveti "Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında" qərar qəbul etdi.Ermənistan hökuməti etnik təmizləmə məqsədilə 1988-1993-cü illərdə 250 min nəfər azərbaycanlını öz ata-baba yurdlarından, dogma torpaqları olan Qərbi Azərbaycandan deportasiya etdilər. Azərbaycanın Xankəndi şəhərində Ermənistan bayrağı qaldırıldı. Vilayətin əksər idarə və müəssisələri Ermənistana tabe edildi. Dövlət səviyyəsində separatizm, ekstremizm və terrorizm mövqeyində dayanan Ermənistan nə yolla olur olsun Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək ideyasını qəbul etdirməsi münaqişənin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Ermənistan hərbi qüvvələri Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisini və digər 7 rayonunu işğal etdi. Bu ərazilər hələ də Ermənistan Respublikasının işğalı altındadır. Azərbaycan xalqı 25 mindən artıq azərbaycanlının ölümünə, 1 milyondan çox insanın qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Onlar Azərbaycan şəhər və rayonlarında terror aktları təşkil etmiş, nəticədə minlərlə günahsız insan həlak olmuşdur. Bunların bir daha təkrar olunmaması üçün beynəlxalq səviyyədə ciddi tədbirlər görülməsinə böyük ehtiyac olduğunu bir daha diqqətə çatdırmağı vacib bilirik. Ermənistan hazırda təkcə Azərbaycana qarşı deyil, regionda digər dövlətlərə qarşı da geniş miqyasda ekstremist və separatçı siyasət həyata keçirir. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda olduğu kimi Gürcüstanın Cavaxetiya bölgəsində də ermənilərin analoji fəaliyyəti davam edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
2. ARSPİHDA.fond1, siyahı 74, iş 35, vər.104
3. ARSPİHDA, fond 27, siyahı 2, iş 54, vər. 43-44.
4. ARDA, fond 27, siyahı 1, iş 649, vər. 190.
5. Ваал Т. Черный Сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва, 2005, с. 38.
6. Briztol War Diary.14 august 1992, US 867.000/1540, 14 August 1992, US 867.000/1540
7. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasında olan qaçqınlar, məcburi köçkünlər, həmçinin "qaçqın" statusu almaq niyyətində olan (3-cü ölkələrdən olan sığınacaq axtaran) şəxslər, onların sosial təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində görülən tədbirlər və mövcud problemləri haqqında məlumat. // Məlumat Azərbaycan Respublikası Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin arayışından götürülmüşdür.
8. Hacıyev Q. Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa erməni iddialarına qarşı mübarizəsi. Elmi red. akademik İ.Hacıyev. Bakı, Təknur, 2014, 266 s., s.78
9. Hacıyev Q. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Azərbaycanın Qarabağ regionuna dəymiş ziyan // Azərbaycanın müstəqillik dövrü tarixi. I c., Bakı, Turxan MPB, 2017, s.210-224
10. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, Çaşıoğlu, 2009, 576 s., s.377
11. İmanov R.Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd – qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı, 2005,
12. Köçərli T.K. Yaddan çıxmaz Qaarabağ, Nəqşi-Cahan Naxçıvan. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1998.
13. Qaçqınlıq (Elmi redaktoru: Teymur Əhmədli). Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
14. Qaçqın və məcburi köçkünlərə dövlət qayğısı (2003-2013). Bakı, Dövlət Komitəsi, 2013.
15. Qasımlı M. Ermeni sorunu ve büyük devletler (1724-1920). Ankara, Astana yayınları, 2014, 480 s.
16. Qasımlı M. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix-olduğu kimi (1920-1994-cü illər). Bakı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2016, 520 s.
17. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003) I hissə. Bakı, 2015, 648 s., s.90-92
18. Qaribi. Qızıl кitab. Tiflis, 1921.
19. Məmmədli A. Ermənilərin gerçək tarixi. Bakı, Elm, 2005, 436 s., s. 315
20. Mirzəzadə A.Qarabağ düyünü. Bakı, Azərbaycan, 2012, 608 s.
21. Süleymanov E., Süleymanov V.Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, 2012, s.79.
22. Sevdimalıyev R. Dünya terror birliyinin formalaşmasında erməni terror təşkilatlarının rolu // Dirçəliş XXI əsr, 2004, dekabr-yanvar, № 82-83, s. 205-213
23. Təkinskinin 1919-cu il iyunun 25-də Ermənistanın XİN-ə (224 saylı) göndərdiyi nota // AR DSPİHA. F.1, s.75
24. История Армянского народа. Эриван, 1980.
25. Исторические записки. Москва, Наука, 1938, с.79-107
26. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublıkası prezidentinin Fərmanı (1998) https://az.wikisource.org/wiki

SURİYELİ VATANDAŞLARIN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİSİ: ADIYAMAN İLİ ÖRNEĞİ

Dr. Kadir AYDIN
Ar. Gör. Dr, Adıyaman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi

ÖZET

Suriye'nin Dera şehrinde küçük bir kıvılcımla 2011 yılında başlayan iç savaş, dünya tarihinde yer edinecek bir göç dalgasına da neden olmuştur. Bu göç dalgası yönünü, refah, huzur, istikrar ve güven eksenli, başta batı ülkeleri ve Suriye'ye komşu olan ülkelere doğru belirlemiştir. Suriye'nin batısında yer alan ve ülke ile en büyük sınırı olan Türkiye ise bu göç dalgasından en çok alan ve etkilenen ülkelerin başında gelmektedir. Dokuz yılı aşkın Türkiye'de sığınmacı durumunda bulunan Suriyeliler, sadece sığınmacı pozisyonunda bulunmamış, aynı zamanda bu ülkenin yapı taşlarından da olmaya başlamışlardır. Suriyelilerden, kimi evlenerek, kimi vatandaşlık alarak, kimi de iş kurarak Türkiye'ye yerleşmiştir. Bu çalışma kapsamında Türkiye'de özelde Adıyaman ilinde iş kuran Suriyelilerin Türkiye ekonomisine katkısı incelendi. Bu çalışma ile ayrıca ilimizde kaç tane Suriyeli iş adamı tarafından kurulan işletme olduğu ve bu işletmelerin istihdama ve ekonomiye katkısı araştırıldı.

Anahtar Kelime: Mülteci, Sığınmacılar, Türkiye Ekonomisi, Adıyaman

GİRİŞ

Suriye, Arap Bahar'ının fiili etkilerinin hissedildiği 2011 yılının Mart ayında başlayan barışçıl protestolar ve bölgesel çatışmaların günümüzde iç savaşa dönüşmesi ile birlikte küresel bir çatışma haline gelmiştir. Bu çatışmaların kıvılcımını ateşleyen protesto hareketleri, 1963 yılından bu yana iktidarı elinde bulunduran Baas rejiminin demokratik talepler, temel insan hakları gereksinimleri ve daha fazla özgürlük isteğine kulaklarını tıkayarak askeri ve siyasi baskılarla iktidarı elinde tutma isteğine karşı verilen tepkilere dayanmaktadır. Baas rejiminin ülkedeki tüm ipleri elinde tuttuğu bu otoriter ve baskıcı ortam, rejim muhaliflerinin Suriye dışında başta Fransa ve Amerika olmak üzere birçok Batı ülkesinde etkin bir diaspora oluşturmasına neden olmuştur. Özellikle Hafız Esad sonrası demokratikleşme çabaları incelendiğinde, söz konusu diasporanın gücü ve kapasitesi daha iyi anlaşılabilmektedir.

Suriye'deki çatışmalar öncelikle bölge ülkelerini etkileyen, çok boyutlu ve aktörlü bölgesel bir savaşa dönüşme riski taşımaktadır. Birleşmiş Milletler verilerine göre savaş öncesinde 22 milyonun biraz üzerinde bir nüfusa sahip olan Suriye, 2017 yılı başı itibariyle ülke içi ve dışında 12 milyonun üzerinde mültecinin kaynak ülkesidir. Bu mültecilerin 5 milyonuna yakını ülkesini terk ederek komşu ülkelere sığınmıştır. Suriye iç savaşı insanlık tarihinin tanık olduğu en büyük zorunlu iç ve dış göçe neden olmuştur. GİGM (2017) verilerine göre Suriye'den göç edenlerin oranlarına baktığımızda en çok Türkiye'ye göç etmişlerdir. Resmi rakamlara bakıldığında Türkiye'deki Suriyeli mülteci sayısı 3,2 milyondur[1]. Türkiye'nin 2017 yılı için açıklanan nüfusunun 79,9 milyon olduğu düşünüldüğünde, Suriyeli mültecilerin bu altı yıl gibi kısa bir sürede nüfusumuzun %4 artmasına neden olduğu söylenebilir. Nüfustaki bu ani artışa binaen ekonomik ve sosyal problemlerin doğması kaçınılmazdır (GİGM, 2017). Ayrıca, Türkiye'ye sığınan mültecilerin tüm şehirlere eşit bir şekilde dağılmaması, Suriye sınırına komşu olan şehirlerin ekonomik ve sosyal yapılarını daha çok etkilemektedir. Bundan dolayı özellikle sınıra komşu olan şehirlerde mültecilerin ekonomik problemlerinin değerlendirilmesi, çoğunluğunun uzun yıllar Türkiye'de kalacağı düşünüldüğünde Suriyeli mültecilerin ekonomik ve sosyal entegrasyonları için yapılacak planlama sürecine önemli bir bilgi kaynağı oluşturabilir.

[1] Girişte kullanılan veriler, GİGM, AFAD ve resmi web sitelerinden alınmıştır.

Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Ekonomik Etkisi

Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Ekonomik Etkileri risk ve fırsatların iç içe geçtiği bir tabloyu karşımıza çıkarmaktadır. Suriyelilerin ekonomiye katılması sonucu ortaya çıkan riskler arasında bu insanların yerleşim yoğunluklarına bağlı olarak kiralar ve enflasyondaki artışlar, kayıt dışı işçilerin istihdamı ve firmalar arasında işçi ücretlerinin farklılaşmasından kaynaklanan haksız rekabet gösterilmektedir. Fırsat arasında ise yerel halkın çalışmaktan kaçındığı vasıfsız işgücü piyasasındaki işgücü açığının kapatılması, işgücü masraflarının düşmesi nedeniyle yatırımcıların rahatlaması, temel insani ihtiyaçların bölgeden temin edilmesi nedeniyle bu sektördeki firmaların (gıda ve tekstil gibi) büyümesi, Suriyeli yatırımcıların bölgedeki sanayi şehirlerinde orta ve büyük ölçekli yatırımlar yapması ve kayıt dışı olmasına rağmen Suriyelileri istihdam eden küçük ölçekli işletmelerin çalışma hayatına girmesi bulunmaktadır (Lordoğlu vd., 2015: 425).

Türkiye ile Suriye arasındaki ekonomik ilişkiler, 1998 yılında iki ülke arasında imzalanan Adana Anlaşması sonrasında gittikçe gelişmiş ve savaş önceci 2,3 milyar dolarlık hacimle en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu rakam savaşın etkilerinin görüldüğü 2012'de yarım milyar dolar seviyesine düşmesine rağmen, temel insani ihtiyaç malzemelerinin Türkiye başta olmak üzere çevre ülkelerden temin edilmesi nedeniyle ticarette toparlanma eğilimi göze çarpmaktadır. Örneğin, 2014 yılı Ocak-Temmuz dönemi ihracatı 2013 yılının aynı dönemi ile kıyaslandığında %21'lik artış göstermiştir (Dinçer vd., 2013:33-34). Savaşın öncesi rakamlar ile karşılaştırıldığında birçok bölge şehrinin ihracat rakamları eski seviyesine ulaşamamasına rağmen, ciddi bir toparlanma yaşandığı görülmektedir. Özellikle Halep gibi şehirlerde ticari hayatın bir parçası olan girişimcilerin, Gaziantep ve Mersin gibi illerde yeni şirketler kurması ve bağlantıları sayesinde bölgesel ticareti geliştirme potansiyeli bulunmaktadır.

Söz konusu ekonomik dalgalanmadan en çok etkilenen şehirler, şüphesiz Suriye ile sınır komşusu olan bölge şehirleridir. Bu şehirler turizm gelirleri başta olmak üzere ticari ilişkilerini ilk aşamada kaybetse bile, savaşın ilerleyen yıllarında Suriyeli yatırımcıların yeni şirketler kurarak Türkiye'de ekonomik hayata katkıları söz konusudur. Suriyeli yatırımcılar başta Gaziantep, Mersin ve Hatay gibi endüstrisi gelişmiş bölge şehirlerinin ekonomisine katkı sağlamaktadır. Bu çerçevede, Suriyelilerin ilgili bölge şehirlerinde 2013 yılının ilk 7 ayında açtığı şirket sayısı 122'dir. Suriye'den Türkiye'ye giren toplam sermayenin 2013 yılı itibariyle 39 milyon TL seviyesinde olduğu tahmin edilmektedir. Suriyelilerin kitlesel göçünün doğal neticesi olan bu sermeye akışının yanı sıra mal ve hizmet sektörüne yönelik talep artışı da bölgedeki ekonomiyi canlandırmaktadır (Dinçer vd., 2013:33-34).

Suriye'deki çatışmalar nedeniyle, üretimlerini Türkiye'ye taşıyan Suriyeli yatırımcılar Gaziantep, Mersin, Hatay ve İstanbul gibi büyükşehirlerin ekonomisine kurdukları yeni firmalarla katkıda bulunmaktadır. Sığınmacı akınından kaynaklanan bu ekonomik fayda, aynı zamanda bölgedeki ticareti canlandıran mal ve hizmetlere yönelik talep artışını da içermektedir (Dinçer vd., 2013:33-34). Orhan ve Gündoğar'ın (2015: 32) çalışmasına göre; Mersin'de faaliyet gösteren Suriye menşeli firma sayısı 2009'da 25 iken, 2014'te 279'a yükselmiştir. Bu firmaların, Mersin'de faaliyet gösteren toplam firmalar içerisindeki payı 2009'da sadece %6,3 iken, 2014 yılı itibariyle bu oran %31,2 olmuştur. Suriyelilerin kurduğu bu şirketler bölge illerinde ekonomik gelişmeye katkıda bulunmanın yanı sıra, bu illerin Arap ülkeleri başta olmak üzere diğer ülkelerle ticaretinin de gelişmesini sağlamıştır. Örneğin, 2010 yılında Mersin'in Suriye'ye ihracatı 19 milyon dolar seviyesindeyken, 2013 yılı sonunda 75 milyon dolarlık ihracat yapılmıştır. Bölgenin bir diğer büyükşehri Gaziantep için söz konusu rakamlar, 2011 yılında 133 milyon dolardan 2013 yılında 278 milyon dolar seviyesine çıkmıştır.

2017 yılı ortası itibariyle T.C. Ekonomi Bakanlığı verilerine göre; Türkiye'de faaliyet gösteren Suriye sermayeli şirketlerin iş koluna ve sektöre göre dağılımını incelediğimizde; Tarım sektöründe faaliyet gösteren hiçbir firmanın olmadığı bu dağılımda, sığınmacıların genel olarak hizmet sektöründe iş kurdukları görülmektedir. Kurulan şirketlerin yaklaşık olarak üçte birini motorlu taşıtlar ve motosikletler dışında kalan toptan ticaret ve ticaret komisyonculuğu iş kolundaki firmalar oluştururken, bu iş kolunu perakende ticaret, kişisel ve ev eşyalarının tamiri, destekleyici ve yardımcı ulaştırma, seyahat acenteleri, gayrimenkul ve inşaat gibi işlerde faaliyet sürdüren firmalar izlemektedir. Türkiye'de faaliyet gösteren toplam yabancılar tarafından kurulan firma sayısı ile karşılaştırıldığında, Suriyelilerin 2017 yıl ortası itibariyle kurdukları toplam firma sayısı yaklaşık olarak bu firmaların %9 seviyesine tekabül etmektedir (TCEB, 2017).

Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı verilerine göre ülkede faaliyet gösteren Suriye sermayeli şirketler ve bunların sektöre göre dağılımları aşağıdaki tablo 1'de verilmiştir. Tabloya göre Suriyelilerin yoğunluklu olarak hizmet sektöründe çeşitli alanlarda çalıştığı bulgulanmıştır. 2017 yılı itibariyle ülkemizde kurulan 3.680 adet işletme bulunmaktadır. Bu işletmelerin %87,6'sı hizmet sektöründe faaliyet göstermektedir.

Tablo 1: *Tarihi İtibariyle Türkiye'de Faaliyette Bulunan Suriye Sermayeli Firmalar İş Koluna ve Sektöre Göre Dağılımı*

SEKTÖR	İŞ KOLU	ŞİRKET SAYISI	
TARIM	---	-	-
SANAYİ	Mobilya İmalatı; B.Y.S. Diğer İmalat	53	345 (%9.4)
	Tekstil Ürünleri İmalatı	52	
	Kimyasal Madde ve Ürünlerin İmalatı	35	
	Plastik ve Kauçuk Ürünleri İmalatı	32	
	B.Y.S. Makine ve Teçhizat İmalatı	28	
	Gıda Ürünleri ve İçecek İmalatı	23	
	Diğer Hizmet Faaliyetleri	18	
	Motorlu Kara Taşıtı, Römork ve Yarı-Römork İmalatı	15	
	Taşocakçılığı ve Diğer Madencilik	15	
	Derinin Tabaklanması, İşlenmesi; Bavul, El Çantası, Saraçlık, Koşum Takımı ve Ayakkabı İmalatı	13	
	Diğer	49	
HİZMET	Motorlu Taşıtlar ve Motosikletler Dışında Kalan Toptan Ticaret ve Ticaret Komisyonculuğu	1224	3224 (%87.6)
	Motorlu Taşıtlar Ve Motosikletlerin Dışında Kalan Perakende Ticaret, Kişisel ve Ev Eşyalarının Tamiri	788	
	İnşaat	325	
	Destekleyici ve Yardımcı Ulaştırma Faaliyetleri; Seyahat Acentelerinin Faaliyetleri	227	
	Gayrimenkul Faaliyetleri	211	
	Oteller ve Lokantalar	90	
	Kara Taşımacılığı Ve Boru Hattıyla Taşımacılık	75	
	Bilgisayar Ve İlgili Faaliyetler	49	
	Motorlu Taşıtlar Ve Motosikletlerin Satışı, Bakımı Ve Onarımı; Motorlu Taşıt Yakıtının Perakende Sat	46	
	Sağlık İşleri Ve Sosyal Hizmetler	31	
	Tarım, Avcılık Ve İlgili Hizmet Faaliyetleri	25	
	Elektrik, Gaz, Buhar ve Sıcak Su Üretimi ve Dağıtımı	24	
	Eğitim Hizmetleri	22	
	Posta ve Telekomünikasyon	22	
	Basım ve Yayım; Plak, Kaset v.b. Kayıtlı Medyanın Çoğaltılması	20	
	Su Yolu Taşımacılığı	16	
	Eğlence, Dinlenme, Kültür Ve Sporla İlgili Faaliyetler	13	
	Diğer	16	
DİĞER	Diğer İş Faaliyetleri	110	111 (%3)
	Yeniden Değerlendirme	1	
TOPLAM			3680

Kaynak: *Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, Uluslararası Doğrudan Yatırım İstatistikleri, http://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/yatirim/uluslararasiYatirim/uluslararasi-dogrudanyatirim?_adf.ctrlstate=uay7h1gzp_55&_afrLoop=1223691086681843&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=uay7h1gzp_52#! ; Erişim Tarihi: 08.10.2017*

Suriyeli Sığınmacıların Türkiye Ekonomisine Zararları

Sığınmacıların Türkiye ekonomisine yukarıda sayılan olumlu katkıları gibi olumsuz etkileri de mevcuttur. Bu olumsuz etkiler arasında kamplar başta olmak üzere, bu insanların sağlıklı ve güvenilir bir şekilde yaşamlarını devam ettirebilmeleri için yapılan sürdürülemez yardımların büyüklüğü, kaçakçılık, kayıt dışı ekonomiyi büyütmesi ve maliyenin gelir kalemlerini azaltması, kayıt dışı işgücü piyasasının güçlenmesi, küçük ve orta büyüklükteki kayıt dışı şirketlerin neden olduğu haksız rekabet, kira fiyatları başta olmak üzere temel tüketim ihtiyaçlarının enflasyonunu arttırması, karayolu ile gerçekleşen bölgesel ticari taşımacılığın ve turizm faaliyetlerinin çatışmalardan dolayı durma noktasına gelmesi sayılabilir.

Türkiye ile Suriye arasında kriz öncesi en önemli ticari etkileşimlerden birisi de turizm faaliyetleridir. Sınırın böldüğü ama hem akrabalık hem de gelenekleri ile aynı kültürü paylaşan bu iki topluluk arasındaki turizm faaliyete savaş öncesinde yıllık düzeyde 2,5 milyon kişiyi bulmaktaydı. Türkiye'den Suriye'ye giden insanların sayısı 1,6 milyonken, Türkiye'yi ziyaret eden Suriyelilerin seviyesi 900 bin civarındaydı. Turizm faaliyetinin artması nedeniyle bölge şehirlerinde oteller başta olmak üzere kurulan birçok turistik tesis ve küçük ölçekli şirket ekonomik problemler yaşamaktadır.

Türkiye ile Suriye arasındaki resmi ekonomik ilişkilerin savaş nedeniyle kesilmesi ve sınır güvenliğinde yaşanan sorunlar, kaçakçılığın bölgede yeniden yaygınlaşmasına yol açmıştır. Savaş öncesi Suriye'nin ekonomik faaliyet ve nüfus açısından en büyük şehri olan Halep ile olan bu bağlantı Azez, Düden, Kefergani ve Havar gibi ilçeler üzerinden devam etmektedir. Petrol ürünleri başta olmak üzere altın, elektronik eşya ve çeşitli gıda ürünleri kayıt dışı sınır ticaretinin en önemli argümanları arasındadır. Sınır güvenliğinde yaşanan sorunlar ve Suriye'de yaşanan iç savaşın yarattığı kaos ortamı silah ve uyuşturucu kaçakçılığının da artmasına neden olmuştur (Mazlumder, 2014: 37-38).

Savaş öncesi Kilis, Gaziantep, Hatay ve Mardin gibi iller için ticari hareketliliğin önemli argümanlarından biri olan sınır ticareti neredeyse durma noktasına gelmiştir. Suriye ile bu ticari faaliyetin boyutu tam olarak tespit edilemese de Hatay ve Gaziantep gibi bölgenin önemli şehirlerinde sınır ticareti rakamlarının savaş öncesinde 1 milyar dolar seviyesinde olduğu tahmin edilmektedir. Sınır ticaretinin savaş nedeniyle yapılamaması, bu ticari faaliyet ile geçimini sağlayan binlerce ailenin de ekonomik sorunlar yaşamasına neden olmaktadır (Ayhan vd., 2012: 6).

Sığınmacıların Türkiye ekonomisine katılması yönünde toplumsal olarak yapılan en ciddi eleştiriler, bu insanların işgücü piyasasına kayıt dışı olarak katılmaları ve vasıfsız işgücü piyasasını daraltarak düşük gelirli insanların yaşam koşullarını daha da zorlaştırmaları üzerinde yoğunlaşmaktadır (Çelik vd., 2014: 23). Geçici Koruma Statüsü kapsamında Suriyelilerin çalışma hayatına katılması yönünde temel düzenlemeler yapılmasına rağmen, hangi iş kollarında ve hangi bölgelerde çalışabileceklerine yönelik yan düzenlemeler yapılmadığı için yasal zeminde çalışma imkânı hala bulunmamaktadır. Kamp dışında yaşayan ve temel insani ihtiyaçlarını karşılamak zorunda kalan bu insanlar, yasalara uygun bir şekilde çalışamadıkları ve hayatlarına devam etmek zorunda oldukları için kayıt dışı işgücü piyasasının öznesi haline gelmektedir. Öztürkler ve Göksel'in araştırmasına göre, sığınmacılar arasındaki çalışma oranı Gaziantep'te %57, Hatay'da %53 ve Şanlıurfa'da %24 seviyesindedir (Öztürkler ve Göksel, 2015: 26-32). Sığınmacıların kayıt dışı işgücü olarak piyasaya katılımı bölgesel istihdam fırsatlarını azaltmaktadır. Gaziantep'te yaşayan insanların yaklaşık %60'ı yeni iş bulma konusunda sorun yaşadığını ifade etmektedir (MDN, 2015: 20). Bu durumun bir diğer sonucu ise, kadın istihdamının azalmasıdır (Erdoğan ve Ünver, 2015: 49).

Kayıt dışı işgücü piyasasının oluşması işgücü maliyetlerinin azalması nedeniyle işverenleri rahatlatmasına rağmen, ciddi bir kayıt dışı ekonomiye sebep olmaktadır. Tarım sektörü başta olmak üzere hizmet ve imalat sektöründe aktif olarak kullanılan söz konusu insanlar sadece barınma ve temel insani ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde ücretle çalıştıkları için, bu sektörlerde çalışan vasıfsız yerel işgücünü zor durumda bırakmaktadır. Birçok farklı çalışmada alınan ücretlerin günlük ortalama 20-25 TL aralığında değiştiğine şahit olunmaktadır (ORSAM, 2013: 11-32).

Yoğun kitlesel göçün doğal sonuçlarından birisi de barınma ve temel ihtiyaç malzemelerine doğan yoğun taleptir. Sığınmacıların yoğun olarak yaşadığı birçok yerde ev kiraları 3-4 katına çıkmıştır. Mazlumder tarafından Kilis'te yapılan görüşmelerde, kriz öncesi 200-250 TL civarında olan ev kiralarının 750 TL'ye kadar çıktığı gözlemlenmiştir (Mazlumder, 2014: 41). Kira fiyatlarındaki bu artış doğal olarak konut fiyatlarını da yükseltmektedir. Türkiye genelinde konut fiyatları açısından en yüksek

enflasyon oranı sığınmacı nüfusuna yoğun olarak maruz kalan bölgede çıkmaktadır. 2014 yıl itibarıyla konut fiyatlarını Türkiye genelinde %5,68 sevilerinde artış gösterirken, Gaziantep, Adıyaman ve Kilis bölgelerinde %7,2, Şanlıurfa ve Diyarbakır bölgelerinde ise %7,4 seviyelerinde artış oluşmuştur (TÜİK, https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr adresinden 09.10.2017).

Suriyeli Sığınmacılara Adıyaman İli Ekonomisine Etkisi

Araştırma kapsamında Adıyaman Vergi Dairesi, Adıyaman Ticaret ve Sanayi Odası ve Adıyaman Esnaf ve Sanatkârlar Odası ile görüşmeler yapılmıştır. Araştırıma sonucunda Suriyelilerin Adıyaman ekonomisine olumlu etkilerinin Türkiye ekonomisine etki düzeyinden oldukça uzak olduğu bulgulanmıştır. Yani Adıyaman ilinde yapılan araştırma ile resmi olarak bu ilde sadece 7 adet işletmenin varlığı tespit edilmiştir (Adıyaman Vergi Dairesi Kayıtları, 16.10.2017 tarihine kadar). Bu işletmelerin 4 tanesinin basit usulde vergiye tabii olduğu ve sadece girişimci tarafından çalıştırıldığı, geriye kalan üçünün de gerçek usulde vergiye tabi olduğu tespit edilmiştir.

Yine araştırma sonucunda Adıyaman ilinde özellikle tekstil ve inşaat sektöründen binden fazla Suriyelinin çalıştığı tahmini yapılmaktadır.

SONUÇ

Adıyaman ilinde Suriyeli sığınmacıların ilin ekonomik yapısına katkısını ortaya koymak adına yapılan bu çalışmada pek de iç açıcı sonuçlara ulaşılamamıştır. Araştırma kapsamında 2016 yılında bir adet ve 2017 yılında da 6 adet olmak üzere 7 işletmenin kurulduğu tespit edilmiştir. Ancak yetkili kişilerle yapılan görüşmelerde ilde bazı küçük işletmelerin daha olduğu bunların henüz kayıt altına alınamadığı anlaşılmıştır. Bu işletmelerle ilgili kayıt süreci başlatılmıştır. Yine ilgili yetkililerle yapılan görüşmeler sonucunda Adıyaman ili içerisinde 1000 civarında Suriyeli çalışanların olduğu ve bunların tamamının kayıt dışı çalıştırıldığı bulgulanmıştır. Bu Suriyeli çalışanların daha çok tekstil alanında ve inşaatlarda istihdam edildiği tespit edilen bir diğer sonuçtur.

Adıyaman ilinde 10.000'i kampta olmak üzere kayıtlı yaklaşık 25.000 Suriyeli ikamet etmektedir. Bunların 1.000 civarında çalışanı olduğu düşünüldüğünde bu nüfusun %4'ünün aktif iş gücü olarak çalıştığı tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Ayhan, V., Basılgan, M. ve Algan, Ü. (2012). Türkiye ile Suriye Arasındaki Krizin Gaziantep ve Hatay Bölgesi Ekonomileri Üzerindeki Etkiler. Uluslararası Ortadoğu Barış Araştırmaları Merkezi, Rapor No:12.

Çelik, A., Alkış, M., Sayan S. ve Ekinci, Y. (2014). Gaziantep'te Suriyelilere Yönelik Saldırılar ve Toplumsal Nefretin Sebeplerinin Analizine Dair Rapor. MAZLUMDER Gaziantep Şubesi.

Dinçer, O.B., Federici, V., Ferris, E., Karaca, S., Kirişçi, K. ve Çarmıklı, E.Ö. (2013). Suriyeli Mülteciler Krizi ve Türkiye: Sonu Gelmeyen Misafirlik. Brookings Enstitüsü ve Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK).

Erdoğan, M.M. ve Ünver, C. (2015). Türk İş Dünyasının Türkiye'deki Suriyeliler Konusundaki Görüş, Beklenti ve Önerileri. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, Yayın No: 353, Ankara

Kirişçi, K. (2014). Misafirliğin Ötesine Geçerken Türkiye'nin "Suriyeli Mülteciler" Sınavı. Brookings Enstitüsü ve Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK), 7-53.

Lordoğlu, K. (2015). Beş Sınır Kenti ve İşgücü Piyasalarındaki Değişim. G. Şeker, A.Tilbe, M. Ökmen, P.Y. Hepgül, D. Eroğlu ve İ. Sirkeci, Turkish Migration Conference 2015 Selected Proceedings. London: Transanational Press London, s.421-429.

Orhan, O. ve Gündoğar, S.S. (2015). Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Etkileri. Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) Yayınları, Rapor No: 195, 5-39.

ORSAM (Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi) (2013). 2011 Suriye Söyleşileri. Rapor No:184, Ankara